श्रीहेमचन्द्रानन्द-ग्रन्थाब्धौ (ग्रन्थरत्नाकरे)-तृतीयं ग्रन्थरत्नम्—३.

स्व-पर-सिद्धान्त-सिन्धुमन्थनमन्दरायमाण-शब्दावतार-कलिकालसर्वज्ञ-

श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचितं, स्वोपज्ञतत्त्वप्रकाशिकासुशोभितं;

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-श[redacted]ासनम्।

तस्यायं सन्धि-नाम-कारक-समासपर्यन्तः प्रथमो विभागः।

संशोधकः सम्पादकश्च

श्रीआनन्दबोधिनीवृत्तिकारः आचार्यदेव-श्रीचन्द्रसागरसूरिवर्यः।

प्रकाशयित्री

"श्रीऋषभदेवजी छगनीरामजीपेढी" इति संस्था,

ठि० देहराखिडकी, खाराकुआ, उज्जैन (मालवा C I)

वीरसंवत् २४७७] प्रथमावृत्ति -१२५० प्रतय। [विक्रमसंवत् २००७

पण्यम् रु०२-०-०

प्रकाशकः—छगनीरामजी अमरचन्द्रजी शीरोलिया, ठि० देहराखिडकी, खाराकुआ, उज्जैन (मालवा C I)

मुद्रकः—रामचन्द्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, मुंबई २

किञ्चित्-प्रास्ताविकम् ।

अयि विविधविद्याविचारचातुरीचतुरा विद्वांसोऽध्ययनेप्सवो भव्यगणाश्च ! सादरं सहर्षं निवेद्यते यत्—गूर्जरमेदिनी-सीमन्तिनीभुजङ्गमेन **श्रीसिद्धराजेन** गूर्जरगौरवगाथां गापयितुं कृतामलौकिकप्रतिभानिकषायमाणग्रन्थरत्ननिर्माणप्रार्थनां सादरं स्वीकृत्य विश्वविख्यातविद्वन्मुकुटमणयः, सकलशास्त्रपारावारपारीणाः, शब्दावताराः, कलिकालसर्वज्ञाः, **श्रीहेमचन्द्राचार्याः** **श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनं** प्राणैषुः, इदं च शब्दानुशासनं ततः प्राक्तनानि सर्वाणि शब्दानुशासनानि वस्तुतत्त्वनिरूपण-गुणगरिम्णा अतिशेते । अस्य महाग्रन्थस्य सम्पादनप्रारम्भरूपशुभकार्यं वी. सं. २४७२—वैक्रमीय २००२—संवत्सरे सूर्यपूरनगरे श्रेष्ठिवर्यश्री**मेलापचन्द्रात्मजखीमचन्द्रधर्मशालायां** चातुर्मासिकस्थिततपागच्छकल्पपादपसागरशाखीया**ऽऽनन्दसागरसूरीश्वरपरमविनेयपन्न्यासप्रवरश्रीचन्द्रसागरगणीन्द्रद्वारा कारयित्वा** एषा संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-समास-रूपा चतुष्कवृत्तिः स्वोपज्ञतत्त्वप्रकाशिका (बृहद्वृत्ति) युता सम्प्रति प्रकाश्यते । अस्याश्चतुष्कवृत्तेः विदुषामानन्ददायिनी**आनन्दबोधिनी** टीका सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः **श्रीसिद्धचक्राराधनतीर्थोद्धारकैः-आचार्यदेवश्रीचन्द्रसागरसूरिवर्यैः** विरचिताऽस्ति । अस्य ग्रन्थरत्नस्य वैशिष्ट्यं विजिज्ञासुभिः पूर्वप्रकाशितायाः **श्रीआनन्दबोधिनीवृत्ति**ग्रन्थस्थवृत्तिकृत्कृतप्रस्तावनाया अवश्यमवगन्तव्यम् । अस्मिन् ग्रन्थेऽपि सा प्रस्तावना समुद्धृताऽभविष्यत्, परन्तु कतिपयकारणात् कियतीनां प्रतीनां झटिति प्रकाशनस्यावश्यकत्वेन पूर्वग्रन्थनिबद्धा गूर्जरभाषामयी सा प्रस्तावना संस्कृतेन परिणमय्य प्रकाश्यमानासु प्रतिषु समयाभावात् प्रकाशयितुमशक्यत्वेनात्र नोद्धृता, कतिपयैरहोभिरेव सापि प्रस्तावना संस्कृतभाषामयी सती पाठकानां दृष्टिगोचरीभविष्यतीति ।

निवेदिका—

"श्रीऋषभदेवजी छगनीरामजी पेढी" इति संस्था ।

ग्रन्थप्रकाशननिमित्ते—

वि० सं० २००७ ना महा-सुद१३ ना सोमवासरे सुरतमुकामे स्व० आगमोद्धारकश्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना पट्टधर-वर्तमान-गच्छाधिपति-श्रीमाणिक्यसागरसूरिवर्यश्रीना वरदहस्ते पू. पं. प्रवरश्रीचन्द्रसागरजीगणीन्द्रने, तथा पू. पं. श्रीहेमसागरजीगणिवरने शासनमान्यतृतीयपरमेष्ठिपद-श्रीआचार्यपदप्रदाननिमित्ते; अने पू. पं. श्रीदेवेन्द्रसागरजी गणिवरने शासनमान्यचतुर्थपद-श्रीउपाध्यायपदप्रदाननिमित्ते श्रमणसंघने भेट.

स्वोपज्ञतत्त्वप्रकाशिका(बृहद्वृत्ति)युक्त-श्रीसिद्धहेमचन्द्रानुशासनना सन्धि-नाम-कारक-समासस्वरूप-चतुष्कवृत्तिरूप-प्रथमविभागना प्रकाशनने अंगे अगाउथी आर्थिक-सहाय आपनार-उदारचित्त-गृहस्थोनी मुबारक नामावली.

१५०१ श्रीशीरपुर (पश्चिम खानदेश) श्रीजैन श्वे० संघना ज्ञानखाता तरफथी
१००१ श्रीमुंबाइ विजयदेवसूर संघनी (श्रीगोडीजी पार्श्वनाथजीनी पेढी) ज्ञानसमिति तरफथी.
५०१ सुरत श्रीनेमुभाइनी वाडीना उपाश्रयना ज्ञानखाता तरफथी.
५०१ श्रेष्ठि चदुलाल जेशींगभाइ केळवणी—ट्रस्टखातु, ह जेशींगभाइ उगरचद.
६०१ छाणी जैनसघ हस्तक—ज्ञानखाता तरफथी
२०१ भरुच—श्रीजैनसंघ तरफथी ह चुनीलाल रायचन्द
२५१ शा० चतुरभाई नगीनदास वेलगामवाला
२५१ श्रेष्ठि वाडीलाल दोलतराम माणसावाला
२०१ शा० धुराभाइ शिवलाल छाणी
१५१ पानाचद अमीचंद जरीवाला ह रतीभाइ
१०१ श्रेष्ठि चुनीलाल गडबडदास छाणी
१०१ श्रेष्ठि छगनलाल लक्ष्मीचद वडुवाला.
१०१ खुशालचद ताराचद पालीताणावाला.
५१ श्रेष्ठि प्रेमचन्द्रभाई पानाचद वासणवाला छाणी
२५ श्रेष्ठि जवरचंदजी हजारीमलजी
२५ श्रेष्ठि मुन्नालालजी कनैयालालजी

ता. क. आर्थिक-सहायकोनी उपर जणावेल आर्थिक-सहायथी पडतर भावे २५० अढीसो नकल शासनमान्य-पदवीप्रदाननिमित्ते श्रमणसंघने भेट आपवानो प्रबंध थयेलो छे, अने साथे साथे आ व्याकरणशास्त्रना अभ्यासिओ विना संकोचे खरीद करीने लाभ लइ शके ते हेतुथी पडतर किंमत करतां पण ओछी किंमत राखवामां आवी छे.

निवेदिका—
ऋ. छ. पेढी.
उज्जैन (मालवा).

सादरसमर्पणम्

प्रातःस्मरणीय–परमवन्दनीय–पूज्यपादाना, श्रीदेवसूरतपागच्छसरक्षकाणां, श्रीजैनागमोदयसमिति–श्रीवर्द्धमान-जैनागममन्दिरसंस्थासंस्थापकानां, सकलगीतार्थसार्वभौमेश्वराणां, शासनप्रभावकमण्डलाधिपानामाद्यप्रावच-निकानां, वर्तमानकालीनसम्पूर्णबहुश्रुतधराणामागमाद्युद्धारणैकबद्धकक्षागमोद्धारकाणां; मद्गुरुवर्या-णामाचार्यश्री**आनन्दसागरसूरीश्वराणां** सर्वज्ञकथितस्याद्वाद-सिद्धान्त-मुद्रामुद्रिता-ऽऽगम-स्थित-महाप्रभावशालिविविधसूत्रार्थरहस्यानि द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावो-त्सर्गा-पवादादितलस्पर्शीयरीत्या ज्ञात्वा ज्ञापयित्वा च, विश्व-विश्व-विख्यात-वर्तमान-कालीनगीतार्थसार्वभौमता, सम्पूर्ण-बहुश्रुतताऽऽद्यप्रावचनिकता च, विद्वज्जनजैनजैनेतरहृद्यहृदयाब्धौ विनेय-प्रविनेयादि-विनीत-हृदय-वारिधौ च पुनः पुनः परिस्फुटीभवन्ति ।

विशेषतो वादि-सर्प-दर्प-मर्दन-चण्ड-प्रचण्ड-भुज-दण्ड-मयूराणा श्रीमतामागमोद्धारकाणां गुरुवर्याणां पूज्यपादानां पुण्यस्मृतिनिमित्त विश्वविख्यातविद्वन्मुकुटमणिसकलशास्त्रपारावारपारीण–शब्दावतार–कलिकालसर्वज्ञ–श्री**हेमचन्द्रसूरीश्वर**विनिर्मितस्वोपज्ञतत्त्वप्रकाशिकाविभूषित**श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य** समावेशितसज्ञा-सन्धि-नाम कारक समासादिप्रकरणमपरनाम-**चतुष्कवृत्तिस्वरूप**-प्रथमविभाग-रूपमिद **श्रीहेमचन्द्राऽऽनन्द ग्रन्थाब्धि**नामग्रन्थरत्नाकरस्य तृतीय ग्रन्थरत्न तत्रभवद्भ्यो-ऽविस्मरणीयानेकानेकोपकारोपकृतेन मयाऽनृणी-भवनार्थं बहुमान-प्रणति पुरस्सर समर्प्यत
इति शुभम् ।

भवच्चरणारविन्दचञ्चरीकः—

चन्द्रसागरसूरिः ।

॥ अर्हँ ॥

श्रीहेमचन्द्राऽऽनन्दग्रन्थाब्धिः—ग्रन्थरत्नम् २.

सकलसङ्कटचूरकेभ्यः श्रीसिद्धचक्रेभ्यो नमो नमः ।

विश्वजनमनोवाञ्छितपूरकः श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथो विजयतेतमाम् ।

स्वोपज्ञश्रीतत्त्वप्रकाशिका–बृहद्वृत्तिसमलंकृतम् ।

अनेकराजन्यवरमौलिमुकुटमालासमुह्यमानशासनंशासनप्रभावनाद्यनेकविधिविधानदक्षांपरललनाप्राप्तभ्रातृभावाष्टादश-
विषयवर्त्यनन्यशासनंभूमिपालकुलमण्डलमण्डनंसम्राट्कुमारपालनरपालंससेव्यमानक्रमाम्बुजंनवनवोन्मेष-
प्रज्ञाप्रतिभातिप्रचण्डपाण्डित्याभिनवयशोराशिजलराशिसमनासादितान्यविदग्धकीर्तिस्रवन्तीप्रवेशं-
प्रत्युत्पन्नमतिमन्त्रिवहावधारितमुखसरसिजासनोद्भवभारतीभाविलक्षणचातुरीपुञ्जसमस्तवा-
ङ्मयविभाविभासितवदनंनिजबुद्धिप्रकाशप्रकर्षाधरीकृतलेखसूरिंस्याद्वादप्रकाशो-
न्मीलितज्ञानचक्षुर्विपश्चिन्मूर्धन्यमणिंसकलस्वपरसिद्धान्तसिन्धुमथनमन्द-
रायमाणंसौजन्यवारांनिधिंसमुत्तप्तकनकावदातमूर्तिंकलिकालसर्वज्ञ-
विरुदोपपदलाञ्छिताऽऽचार्यश्रीहेमचन्द्रकृतसुप्रकाशम्—

॥ श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ॥

अर्हँ ॥ १ । १ । १ ॥

प्रणम्य, परमात्मान श्रेयः शब्दानुशासनम् । आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किञ्चित् प्रकाश्यते ॥ १ ॥

अर्हँ इत्येतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचक, सिद्धचक्रस्यादिबीज, सकलाऽऽगमोपनिषद्भूतमशेषविघ्नविघातनिघ्नमखिलदृष्टादृष्टफलसंकल्पकल्पद्रुमोपममाशास्त्राध्ययनाध्यापनावधि प्रणिधेयम् ।

प्रणिधानं चाऽनेनाऽऽत्मनः सर्वतः समेदस्तदभिधेयेन चाऽभेदः । वयमपि चैतच्छास्त्रारम्भे प्रणिदध्महे । अयमेव हि तात्त्विको नमस्कार इति ॥ १ ॥

अथाऽधिकारविधिः ।

सिद्धिः स्याद्वादात् ॥ १ । १ । २ ॥

स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकम्, ततः स्याद्वादोऽनेकान्तवादः—नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगम इति यावत् । ततः सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा प्रकृतानां शब्दानां वेदितव्या ।

एकस्यैव हि ह्रस्वदीर्घादिविधयोऽनेककारकसंनिपातः, सामानाधिकरण्य, विशेषणविशेष्यभावादयश्च स्याद्वादमन्तरेण नोपपद्यन्ते । सर्वपार्षदत्वाच्च शब्दानुशासनस्य सकलदर्शनसमूहात्मकस्याद्वादसमाश्रयणमतिरमणीयम् ।

यदवोचाम स्तुतिषु—

१ "अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन्न पक्षपाती समयस्तथा ते" ॥३०॥

स्तुतिकारोऽप्याह—

"नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे, रसोपविद्धा इव लोहधातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः" ॥ ६५ ॥ इति ।

अथवा—**वादाद्**–विविक्तशब्दप्रयोगात् **सिद्धिः**–सम्यग्ज्ञानं तद्द्वारेण च निःश्रेयसं **स्याद्**—भवेद् इति शब्दानुशासनमिदमारभ्यते इत्यभिधेयप्रयोजनपरतयाऽपीदं व्याख्येयम् ॥ २ ॥

१ °पदसत्यलाञ्छिता° स्व० स्तो० ६५ । २ °तगुणा° स्व० स्तो० ।

1 शब्दानु०

लोकात् ॥ १ । १ । ३ ॥

उक्तातिरिक्तानां क्रियागुणद्रव्यजातिकाललिङ्गस्वाङ्गसंख्यापरिमाणाऽपत्यवीप्सालुगऽवर्णादीनां संज्ञानां परान्नित्यं नित्यादन्तरङ्गमन्तरङ्गाच्चानवकाशं बलीय इत्यादीनां न्यायानां च **लोकाद्**—वैयाकरणसमयविदः प्रामाणिकादेश्च शास्त्रप्रवृत्तये सिद्धिर्भवतीति वेदितव्यम् वर्णसमाम्नायस्य च ॥ ३ ॥

तत्र—

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

औदन्ताः स्वराः ॥ १ । १ । ४ ॥

औकारावसाना वर्णाः स्वरसंज्ञा भवन्ति । तकार उच्चारणार्थः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । **औदन्ताः** इति बहुवचनं वर्णेष्वपठितानां दीर्घपाठोपलक्षिताना प्लुतानां सग्रहार्थम्, तेन तेषामपि स्वरसंज्ञा ।

स्वरप्रदेशाः—"इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्" ॥ १।२।२१॥ इत्यादयः ॥ ४ ॥

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ १ । १ । ५ ॥

मात्रा—कालविशेषः । एकद्वित्र्युच्चारणमात्रा औदन्ता वर्णा यथासंख्य ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ।

एकमात्रो ह्रस्वः—अ इ उ ऋ ऌ । द्विमात्रो दीर्घः—आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ । त्रिमात्रः प्लुतः—आ३ ई३ ऊ३ इत्यादि ।

ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये ।

औदन्ता इत्येव ?,—प्रतक्ष्य—अत्राऽर्धमात्रिकयोर्व्यञ्जनयोः समुदायस्यैकमात्रत्वेऽपि ह्रस्वसंज्ञाया अभावात् तोऽन्तो न भवति ।

वर्णानां च ह्रस्वादिसज्ञाविधानात् 'तितउच्छत्रम्' इत्यादावकारोकारलक्षणवर्णसमुदायस्य द्विमात्रत्वेऽपि दीर्घसज्ञाया अभावाद् द्वित्वविकल्पो न भवति । संध्यक्षराणां तु एकमात्रिकत्वाऽभावाद् ह्रस्वसज्ञा न भवति ।

ह्रस्वादिप्रदेशाः—"ऋलति ह्रस्वो वा" ॥१।२।२॥ इत्यादयः ॥ ५ ॥

अनवर्णा नामी ॥ १ । १ । ६ ॥

अवर्णरहिता औदन्ता वर्णा नामिसंज्ञा भवन्ति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥ १२ ॥

बहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थम्, एवमुत्तरत्राऽपि ।

नामिप्रदेशाः—"नामिनस्तयोः षः" ॥२।३।८॥ इत्यादयः ॥ ६ ॥

ऌदन्ताः समानाः ॥ १ । १ । ७ ॥

ऌकारावसाना वर्णाः समानसज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ॥ १० ॥

समानप्रदेशाः—"समानानां तेन दीर्घः" ॥१।२।१॥ इत्यादयः ॥ ७ ॥

ए ऐ ओ औ संध्यक्षरम् ॥ १ । १ । ८ ॥

ए ऐ ओ औ इत्येते वर्णाः संध्यक्षरसंज्ञा भवन्ति ।

संध्यक्षरप्रदेशाः—"ऐदौत् संध्यक्षरैः" ॥१।२।१२॥ इत्यादयः ॥ ८ ॥

अं अः अनुस्वारविसर्गौ ॥ १ । १ । ९ ॥

अकारावुच्चारणार्थौ । 'अं' इति नासिक्यो वर्णः, 'अः' इति च कण्ठ्यः, तौ यथासंख्यमनुस्वारविसर्गसंज्ञौ भवतः ।

अनुस्वारविसर्गप्रदेशाः—"नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट्परे" ॥१।३।८॥, "रः पदान्ते विसर्गस्तयोः" ॥१।३।५३॥ इत्यादयः ॥ ९ ॥

कादिर्व्यञ्जनम् ॥ १ । १ । १० ॥

कादिर्वर्णो हकारपर्यन्तो व्यञ्जनसंज्ञो भवति ।

क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥३३॥

व्यञ्जनप्रदेशाः—"नाम सिदय्व्यञ्जने" ॥१।१।२१॥ इत्यादयः ॥ १० ॥

अपञ्चमाऽन्तस्थो धुट् ॥ १ । १ । ११ ॥

वर्गपञ्चमाऽन्तस्थावर्जितः कादिर्वर्णो धुट्संज्ञो भवति । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह ॥ २४ ॥

धुट्प्रदेशाः—"धुटो धुटि स्वे वा" ॥१।३।४८॥ इत्यादयः ॥ ११ ॥

पञ्चको वर्गः ॥ १ । १ । १२ ॥

कादिषु वर्णेषु यो यः पञ्चसंख्यापरिमाणो वर्णः स स वर्गसंज्ञो भवति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥ ५-२५ ॥

वर्गप्रदेशाः—"कवर्गैकस्वरवति" ॥२।३।७६॥ इत्यादयः ॥ १२ ॥

आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः ॥ १ । १ । १३ ॥

वर्गाणामाद्यद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाऽघोषसंज्ञा भवन्ति । क ख । च छ । ट ठ । त थ । प फ । श ष स ॥१३॥ बहुवचनं सर्ववर्गाणामाद्यद्वितीयपरिग्रहार्थम् ।

अघोषप्रदेशाः—"अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥१।३।५०॥ इत्यादयः ॥ १३ ॥

अन्यो घोषवान् ॥ १ । १ । १४ ॥

अघोषेभ्योऽन्यः कादिर्वर्णो घोषवत्संज्ञो भवति । ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ म । य र ल व ह ॥ २० ॥

घोषवत्प्रदेशाः—"घोषवति" ॥१।३।२१॥ इत्यादयः ॥ १४ ॥

यँरँलँवा अन्तस्थाः ॥ १ । १ । १५ ॥

यँरँलँव इत्येते वर्णा अन्तस्थासंज्ञा भवन्ति । बहुवचनं सानुनासिकादिभेदपरिग्रहार्थम् ।

अन्तस्थाप्रदेशाः—"अन्त्यवर्गस्याऽन्तस्थातः" ॥१।३।२३॥ इत्यादयः ॥ १५ ॥

अंअःꣲꣳशषसाः शिट् ॥ १ । १ । १६ ॥

अनुस्वारो विसर्गो वज्राकृतिर्गजकुम्भाकृतिश्च वर्णः शषसाश्च शिट्संज्ञा भवन्ति । अकारककारपकारा उच्चारणार्थाः । बहुवचनं वर्णेष्वपठितयोरपि ꣲꣳयोर्वर्णत्वार्थम् ।

शिट्प्रदेशाः—"शिटः प्रथमद्वितीयस्य" ॥१।३।३५॥ इत्यादयः ॥ १६ ॥

तुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः ॥ १ । १ । १७ ॥

यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिस्तत् स्थान कण्ठादि । यदाहुः—

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च" ॥ १ ॥

अस्यत्यनेन वर्णानित्यास्यम्, ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकसंज्ञकात् कण्ठमणेः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः—आन्तरः संरम्भः । स चतुर्धा—स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, विवृतता, ईषद्विवृतता ।

तुल्यौ—वर्णान्तरेण सदृशौ स्थानाऽऽस्यप्रयत्नौ यस्य स वर्णस्तं प्रति स्वसंज्ञो भवति ।

करणं तु जिह्वामूलमध्याग्रोपाग्ररूपं स्थानाऽऽस्यप्रयत्नतुल्यत्वे सति नातुल्यं भवतीति पृथग् नोक्तम् । तत्र स्थानम्—

अवर्णहविसर्गकवर्गाः कण्ठ्याः । 'सर्वमुखस्थानमवर्णम्, हविसर्गावुरस्यौ; कवर्गो जिह्वामूल' इत्यन्ये ।

इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः ।

उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः ।

ऋवर्णटवर्गरषा मूर्धन्याः । 'रेफो दन्तमूल' इत्येके ।

लृवर्णतवर्गलसा दन्त्याः ।

ए ऐ तालव्यौ, 'कण्ठतालव्यौ' इत्यन्ये ।

ओ औ ओष्ठ्यौ, 'कण्ठोष्ठ्यौ' इत्यन्ये ।

वो दन्त्यौष्ठ्यः । 'सृक्कस्थानः' इत्यन्ये ।

---

१ °वर्णार्थम् पु० । २ न्तोष्ठ्य पु० ।

जिह्वामूलीयो जिह्व्यः। 'कण्ठ्यः' इत्यन्ये।

नासिक्योऽनुस्वारः, 'कण्ठ्यनासिक्यः' इत्यन्ये।

ङञणनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः।

अथाऽऽस्यप्रयत्नः—स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। स्पर्शाः वर्ग्याः। ईषत्स्पृष्टं करणमन्तःस्थानाम्। ईषद्विवृतं करणमूष्मणाम्। विवृतं करणं स्वराणाम्, 'ऊष्मणां च' इत्यन्ये। ऊष्माणः शषसहाः।

स्वरेषु ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामपि ऐ औ, ताभ्यामप्यवर्णः, 'अकारः संवृतः' इत्यन्ये।

तत्र त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकभेदात् षट्। एवं दीर्घप्लुताविल्यष्टादश भेदा अवर्णस्य, ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृतकरणाः परस्परं स्वाः। एवमिवर्णास्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः स्वाः। उवर्णा ओष्ठ्या विवृतकरणाः स्वाः। ऋवर्णा मूर्धन्या विवृतकरणाः स्वाः। ऌवर्णा दन्त्या विवृतकरणाः स्वाः।

'ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति द्वादश' इत्यन्ये।

संध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्तीति तानि प्रत्येकं द्वादशभेदानि। तत्र—

एकारास्तालव्या विवृततराः स्वाः। ऐकारास्तालव्या अतिविवृततराः स्वाः।

ओकारा ओष्ठ्या विवृततराः स्वाः। औकारा ओष्ठ्या अतिविवृततराः स्वाः।

वर्ग्याः पञ्च पञ्च परस्परं स्वाः। यलवानामनुनासिकोऽननुनासिकश्च द्वौ भेदौ परस्परं स्वौ।

रेफोष्मणां त्वतुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नत्वात् स्वा न भवन्ति।

आस्यग्रहणं बाह्यप्रयत्ननिवृत्त्यर्थम्। ते हि "आसन्नः" ॥७।४।१२०॥ इत्यत्रैवोपयुज्यन्ते, न स्वसञ्ज्ञायाम्। के पुनस्ते ?, विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणमहाप्राणता उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेत्येकादश। कथं पुनरेते आस्याद्बाह्याः, स्पृष्टतादयः तु आन्तराः ?, उच्यते—वायुना कोष्ठेऽभिहन्यमानेऽमीषां प्रादुर्भावात्। स्पृष्टतादीनां तु कण्ठादिस्थानाभिघाते भावात्। तथा चाऽऽपिशलिः शिक्षामधीते—"नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते। स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति, तस्मात्—स्थानाभिघाताद्ध्वनिरुत्पद्यते आकाशे। सा वर्णश्रुतिः, स वर्णस्याऽऽत्मलाभः। तत्र वर्णध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः परस्परं स्पृशन्ति सा स्पृष्टता, यदा ईषत्स्पृशन्ति सा ईषत्स्पृष्टता, यदा सामीप्येन स्पृशन्ति सा संवृतता, दूरेण यदा स्पृशन्ति सा विवृतता, एषोऽन्तःप्रयत्नः स इदानीं प्राणो नाम वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तः कोष्ठमभिहन्ति। तत्र—कोष्ठेऽभिहन्यमाने कण्ठबिलस्य विवृतत्वाद् विवारः, संवृतत्वात् संवारः। तत्र यदा कण्ठबिलं विवृतं भवति तदा श्वासो जायते, संवृते तु नादः, तावनुप्रदानमाचक्षते, अन्ये तु ब्रुवते—'अनुप्रदानमनुस्वानो घण्टादिनिर्ह्रादवद्' इति।

तत्र यदा स्थानकरणाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते। यदा तु श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसंसर्गादघोषो जायते। अल्पे वायावल्पप्राणता, महति महाप्राणता जायते। महाप्राणत्वादूष्मत्वम्। यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्रस्य निग्रहः कण्ठबिलस्य चाऽणुत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद्रौक्ष्यं भवति तमुदात्तमाचक्षते। यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्रस्य स्रंसनं कण्ठबिलस्य च महत्त्वं स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति तमनुदात्तमाचक्षते। उदात्तानुदात्तस्वरसंनिपातात् स्वरित इत्येष कृत्स्नो बाह्यः प्रयत्न इति"॥

अथवा—विवारादयो वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पद्यन्ते, स्पृष्टतादयस्तु स्थानाऽऽस्यप्रयत्नव्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाल एवेति वर्णनिष्पत्तिकालभावाभावाभ्यां विवारादीनां बाह्यत्वं, स्पृष्टतादीनां चाऽऽभ्यन्तरत्वम्।

तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः।

वर्गाणां तृतीयचतुर्थपञ्चमा अन्तःस्था हकारानुस्वारौ च संवृतकण्ठा नादाऽनुप्रदाना घोषवन्तः।

वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा अन्तःस्थाश्चाऽल्पप्राणाः, इतरे सर्वे महाप्राणाः।

स्थानग्रहणं किम् ?,—कचटतपानां तुल्याऽऽस्यप्रयत्नानामपि भिन्नस्थानानां मा भूत्, किं च स्यात् ?,—तर्सा, तर्प्सुम्; इत्यत्र "धुटो धुटि स्वे वा" ॥१।३।४८॥ इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात्।

आस्यप्रयत्नग्रहणं किम् ?,—चवर्गयशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नानां मा भूत्, किं च स्यात् ?,—अश्च्योतति इत्यत्र "धुटो धुटि स्वे वा' ॥१।३।४८॥ इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात्।

स्वप्रदेशाः—"इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्" ॥ १ । २ । २१ ॥ इत्यादयः ॥ १७ ॥

स्यौजसमौशस्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसांङ्योस्सुपां त्रयीं त्रयी प्रथमादिः ॥ १ । १ । १८ ॥

स्यादीनां प्रत्ययानां त्रयी त्रयी यथासंख्यं प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीसंज्ञा भवति । ईजशटङपा अनुबन्धाः, "सौ नवेतौ" ॥१।२।३८॥ इत्यादौ विशेषणार्थाः । वहुवचनं स्याद्यादेशानामपि प्रथमादिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रथमादिप्रदेशाः—"नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ" ॥ २ । २ । ३१ ॥ इत्यादयः ॥ १८ ॥

स्यादिर्विभक्तिः ॥ १ । १ । १९ ॥

'सृ' इत्युत्सृष्टानुबन्धस्य सेर्ग्रहणम्, 'ति' इति उत्सृष्टानुबन्धस्य तिवः, आदिशब्दो व्यवस्थावाची । स्यादयस्तिवादयश्च प्रत्ययाः सुप्स्यामहिपर्यन्ता विभक्तिसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिप्रदेशाः—"अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम" ॥ १ । १ । २७ ॥ इत्यादयः ॥ १९ ॥

तदन्तं पदम् ॥ १ । १ । २० ॥

स्याद्यन्तं त्याद्यन्तं च शब्दरूप पदसंज्ञं भवति । * धर्मो व. रक्ष ददाति नः शास्त्रम् । अन्तग्रहण पूर्वसूत्रे तदन्तप्रतिषेधार्थम् । पदप्रदेशाः—"पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इत्यादयः ॥ २० ॥

नाम सिदय्व्यञ्जने ॥ १ । १ । २१ ॥

सिति प्रत्यये यकारवर्जिते व्यञ्जनादौ च परे पूर्वं नाम पदसंज्ञं भवति ।

(सिति-) * भवदीयः, ऊर्णायुः, अहंयुः, अहंय्युः, शुभयुः, शुभंय्युः । व्यञ्जने—पयोभ्याम्, पयस्सु, राजता, दक्त्वम्, राजकाम्यति ।

नामेति किम् ?, धातोर्मा भूत्—वच्मि, यज्वा । सिदय्व्यञ्जन इति किम् ?,—भवन्तौ, राजानौ । यवर्जन किम् ?,—वाचमिच्छति वाच्यति ।

अन्तर्वर्तिन्यैव विभक्त्या तदन्तस्य पदत्वे सिद्धे सिद्ग्रहण नियमार्थम्, तेन प्रत्ययान्तरे न भवति—सौश्रुतम्, भागवतम् ॥ २१ ॥

नं क्ये ॥ १ । १ । २२ ॥

क्य इति उत्सृष्टानुबन्धानां क्यन्क्यङ्क्यङ्षां ग्रहणम्, नकारान्त नाम क्ये प्रत्यये परे पदसंज्ञं भवति ।

* राजानमिच्छति क्यन्—राजीयति, राजेवाचरति क्यङ्—राजायते, अचर्म चर्म भवति क्यङ्ष्—चर्मायति, चर्मायते, पदत्वान्नलोपः ।

नमिति किम् ?,—वाच्यति । क्य इति किम् ?,—सामनि साधु—सामन्यः, एवं वेमन्यः ।

अय् इति प्रतिषेधात् पूर्वेणाऽप्राप्ते वचनम् ॥ २२ ॥

न स्तं मत्वर्थे ॥ १ । १ । २३ ॥

सकारान्त तकारान्तं च नाम मत्वर्थे प्रत्यये परे पदसंज्ञं न भवति । * यशस्वी, मतोरपि मत्वर्थोऽव्यभिचारात् मत्वर्थशब्देन ग्रहणम्—पेचुष्मान्, विदुष्मान्, यशस्वान्, तडित्वान्, मरुत्वान्, विद्युत्वान् ।

स्तमिति किम् ?,—तक्षवान्, राजवान् । मत्वर्थ इति किम् ?,—पयोभ्याम् ।

अव्यञ्जने इति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ॥ २३ ॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥ १ । १ । २४ ॥

मनुस् नभस् अङ्गिरस् इत्येतानि नामानि वति प्रत्यये परे पदसंज्ञानि न भवन्ति ।

* मनुरिव मनुष्वत्, एवं नभस्वत्, अङ्गिरस्वत्, पदत्वाभावाद् रुर्न भवति, षत्वं तु भवति ॥ २४ ॥

वृत्त्यन्तोऽसषे ॥ १ । १ । २५ ॥

परार्थाभिधानं वृत्तिः, तद्वाँश्च पदसमुदायः समासादिः, तस्य अन्तोऽवसानं पदसंज्ञो न भवति; 'असषे'—सस्य तु पत्वे पदसंज्ञैव ।

* परमदिवौ, श्वलिहौ, गोदुहौ, परमवाचौ, बहुदण्डिनौ,–एषु पदत्वाभावादुत्वढत्वघत्वकत्वलुगादीनि न भवन्ति। वृत्तिग्रहणं किम् ?,–चैत्रस्य कर्म । अन्तग्रहण किम् ?,–राजवाक्—अत्र नलोपो भवति ।

'वाक्–त्वक्–स्रुचः' इति त्रयाणां वृत्तौ न पृथक् द्वयोर्वृत्तिरिति मध्यमस्य निषेधो न भवति ।

अथ वाक्त्वचमित्यत्र समासान्ते सति वृत्त्यन्तत्वाभावात् पदत्वं प्राप्नोति, तथा च कत्वं स्यात् ?, उच्यते–समासात् समासान्तो विधीयत इति त्वचो वृत्त्यन्तत्वम् ।

असष इति किम् ?,–सिञ्चतीति विच्–सेक्, दध्नः सेक्–दधिसेक्, दधिसेचौ; ईषदूनः सेक्–बहुसेक, बहुसेचौ;–अत्र पदसञ्ज्ञायां पदादित्वात् नकारस्य "नाम्यन्तस्था०" ॥२।३।१५॥ इत्यादिना षत्वाभावः सिद्धः ।

अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेः स्थानिवद्भावेन पदत्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते । न च 'सित्येव' इति नियमेन तन्निवर्तयितुं शक्यम् ?,–"प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" ॥७।४।११५॥ इति हि यस्मात् समुदायात् प्रत्ययविधानं तस्यैव पदत्वं नियमेन निवर्त्यते, न तु तदवयवस्येति ॥ २५ ॥

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् ॥ १ । १ । २६ ॥

त्याद्यन्तं पदमाख्यातम्, साक्षात् पारम्पर्येण वा यान्याख्यातविशेषणानि तैः प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा सहितं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वा आख्यातं वाक्यसंज्ञं भवति ।

(प्रयुज्यमानमाख्यात विशेषणम्–) * धर्मो वो रक्षतु, धर्मो नो रक्षतु; साधु वो रक्षतु, साधु नो रक्षतु; उच्चैर्वो वदति, उच्चैर्नो वदति, मोक्तुं त्वा याचते, भोक्तु मा याचते; शालीनां ते ओदनं ददाति, शालीनां मे ओदनं ददाति । अप्रयुज्यमानविशेषणम्—लुनीहि २ पृथुकाँश्च खाद, पुनीहि २ सक्तूंश्च पिब ।

अप्रयुज्यमानमाख्यातम्—शीलं ते स्वम्, शील मे स्वम्,–अर्थात् प्रकरणाद्वाऽऽख्यातादेर्गतावप्रयोगः ।

लोकादेव वाक्यसिद्धौ ?,–साकाङ्क्षत्वेऽप्याख्यातभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम् ।

आख्यातमित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात्, तेन–ओदनं पच तव भविष्यति, मम भविष्यति; पच तव भविष्यति मम भविष्यति, ओदन तव भविष्यति मम भविष्यतीत्यादौ श्रूयमाणे गम्यमाने वाऽऽख्यातान्तरे भिन्नवाक्यत्वाद् वस्नसादयो न भवन्ति ।

लौकिके हि वाक्येऽङ्गीक्रियमाणे आख्यातभेदेऽप्येकवाक्यत्वाद् वस्नसादयः प्रसज्येरन्निति,—कुरु कुरु नः कटमित्यादौ तु कृते द्विर्वचनेऽर्थाभेदादेकमेवाऽऽख्यातमित्येकवाक्यत्वाद् वस्नसादयो भवन्ति ।

वाक्यप्रदेशाः–"पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे" ॥ २।१।२१ ॥ इत्यादयः ॥ २६ ॥

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ॥ १ । १ । २७ ॥

अर्थोऽभिधेयः—स्वार्थो, द्रव्य, लिङ्ग, संख्या, शक्तिरिति द्योत्यश्च समुच्चयादिः, तद्वच्छब्दरूपं धातुविभक्त्यन्त–वाक्यवर्जितं नामसञ्ज्ञ भवति ।

* वृक्षः, प्लक्षः, कृष्णः, डित्थः, डवित्थः, स्वः, प्रात., भवश्च, खदिरश्च ।

धातुविभक्तिवर्जन किम् ?,–अहन्, वृक्षान्, अयजन्,–अत्र नामत्वाऽभावे "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥२।१।९१॥ इति नलोपो न भवति ।

विभक्त्यन्तवर्जनाचाबादिप्रत्ययान्तानां नामसञ्ज्ञा भवत्येव–आप्–अजा, बहुराजा, ङी–गौरी, कुमारी, डायनि–गार्ग्यायणी, गौकक्ष्यायणी, ति–युवतिः, ऊङ्–ब्रह्मबन्धूः, करभोरूः, कृत्–कारकः, कर्ता, भिनत्तीति–भिद्, एवं छित्, तद्धित–औपगवः, आक्षिकः ।

वाक्यवर्जन किम् ?,—साधुर्धर्मं ब्रूते ।

अर्थवत्समुदायस्य वाक्यस्य नामसञ्ज्ञाप्रतिषेधात् समासादेर्भवत्येव–चित्रगुः, राजपुरुषः; ईषदपरिसमाप्तो गुडो बहुगुडो द्राक्षा ।

अर्थवदिति किम् ?,–वनम्, धनम्, नान्तस्यावधेर्मा भूत्, नामत्वे हि स्याद्युत्पत्तौ पदत्वान्नलोपः स्यात् ।

यदाऽनुकार्यानुकरणयोः स्याद्वादाश्रयणेनाभेदविवक्षा तदाऽर्थवत्त्वाभावान्न भवति नामसंज्ञा–यथा गवित्ययमाहेति, यदा तु भेदविवक्षा तदानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद् भवत्येव–पचतिमाह, चः समुच्चये, नेर्विशः; परावेर्जेरित्यादि ।

नामप्रदेशाः–"नाम सिद्व्यञ्जने" ॥ १।१।२१ ॥ इत्यादयः ॥ २७ ॥

शिर्घुट् ॥ १ । १ । २८ ॥

जस्शसादेशः शिर्घुट्संज्ञो भवति । *पद्मानि तिष्ठन्ति, पद्मानि पश्य । घुट्प्रदेशाः–"घुटि" ॥ १।४।६८ ॥ इत्यादयः ॥ २८ ॥

पुंस्त्रियोः स्यमौजस् ॥ १ । १ । २९ ॥

औरिति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरविशेषेण ग्रहणम् ।

सि अम् औ जस् इत्येते प्रत्ययाः [1]पुंसि स्त्रियां च घुट्संज्ञा भवन्ति ।

*राजा, राजानम्, राजानौ तिष्ठतः, राजानौ पश्य, राजानः; स्त्रियाम्–सीमा, सीमानम्, सीमानौ तिष्ठतः पश्य वा, सीमानः, "नि दीर्घः" ॥१।४।८५॥ इति दीर्घः ।

पुंस्त्रियोरिति किम् ?,—सामनी, वेमनी, घुट्त्वाभावाद् दीर्घो न भवति । किं पुनः पुमान् स्त्री वा ?,–लिङ्गम्, किं पुनस्तत् ?,–अयमियमिदमिति; यतस्तत् पुमान् स्त्री नपुंसकमिति लिङ्गम् ।

तच्चार्थधर्म इत्येके, शब्दधर्म इत्यन्ये; उभयथाऽपि न दोषः ॥ २९ ॥

स्वरादयोऽव्ययम् ॥ १ । १ । ३० ॥

स्वरादयः शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

*स्वः सुखयति, एहि जाये स्वा रोहावः, स्वः सजानीते, स्वः स्पृहयति, स्वरागच्छति, छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु, स्वर्वसति, अन्तर्यामि, अन्तर्वसति ।

अत्युच्चैसौ, अत्युच्चैस इत्यत्रोच्चैरतिक्रान्तो यस्तदभिदायकस्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य समासस्य सवन्वी स्यादिर्नोच्चैःशब्दस्य, तेन "अव्ययस्य" ॥ ३ । २ । ७ ॥ इति लुप् न भवति, परमोच्चैः परमनीचैरित्यत्र तूत्तरपदार्थप्रधानत्वात् समासस्याव्ययसबन्ध्येव स्यादिरिति भवत्येव ।

अन्वर्थसंज्ञा चेयमव्ययमिति, लिङ्गकारकविभक्तिनानात्वेऽपि न नानारूपतां प्रतिपद्यत इति; यदुक्तम्—

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु । सर्वेषु च वचनेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥"

अन्वर्थाश्रयणे च स्वराद्यव्ययमव्यय भवतीति स्वरादेर्विशेषणत्वेन तदन्तविज्ञानात् परमोच्चैः परमनीचैरित्यादावप्यव्ययसंज्ञा भवति ।

*स्वर् अन्तर् सनुतर् पुनर् प्रातर् ५, सायम् नक्तम् अस्तम् दिवा दोषा, १०, ह्यस् श्वस् कम् शम् योस् १५, मयस् विहायसा रोदसी ओम् भुस् २०, भुवस् स्वस्ति समया निकषा अन्तरा २५, पुरा बहिस् अवस् अधस् असांप्रतम् ३०, अद्धा ऋतम् सत्यम् इद्धा मुधा ३५, मृषा वृथा मिथ्या मिथो मिथु ४०, मिथस् मिथुस् मिथुनम् अनिशम् मुहुस् ४५, अभीक्ष्णम् मङ्क्षु झटिति उच्चैस् नीचैस् ५०, शनैस् अवश्यम् सामि साचि विष्वक् ५५, अन्वक् ताजक् द्राक् स्नाक् ऋधक् ६०, पृथक् धिक् हिरुक् ज्योक् मनाक् ६५, ईषत् जोषम् ज्योषम् तूष्णीम् कामम् ७०, निकामम् प्रकामम् अरम् वरम् परम् ७५, चिरम् आरात् तिरस् मनस् नमस् ८०, भूयस् प्रायस् प्रबाहु प्रबाहुक् प्रबाहुकम् ८५, आर्य हलम् आर्यहलम् स्वयम् अलम् ९०, कु बलवत् अतीव सुष्ठु दुष्ठु ९५, ऋते सपदि साक्षात् सन् प्रशान् १००, सनात् सनत् सना नाना विना १०५, क्षमा शु सहसा युगपत् उपांशु ११०, पुरतस् पुरस् पुरस्तात् शश्वत् कुवित् ११५, आविस् प्रादुस् ११७, इति स्वरादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेनाऽन्येषामपि चादिष्वपात्तानामनुपात्तानां च स्वरादिसधर्मणामव्ययसंज्ञा भवति ।

स्वरादयो हि स्वार्थस्य वाचका, न तु चादिवद् द्योतका इति ।

अव्ययप्रदेशाः–"अव्ययस्य" ॥ ३ । २ । ७ ॥ इत्यादयः ॥ ३० ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । १ । ३१ ॥

सीदतोऽस्मिँल्लिङ्गसंख्ये इति सत्त्वं लिङ्गसंख्यावद् द्रव्यम्, इदं–तदित्यादिसर्वनामव्यपदेश्यं विशेष्यमिति यावत्; ततोऽन्यत्र वर्तमानाश्चादयः शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

निपाता इत्यपि पूर्वेषाम्–वृक्षश्च प्लक्षश्च ।

असत्त्वे इति किम् ?,–यत्रैषां सत्त्वरूपेऽनुकार्यादावर्थे वृत्तिस्तत्र मा भूत्–चः–समुच्चये, इव–उपमायाम्, एवोऽवधारणे ।

---

१ "स्त्रीति पु० ।

*च अह ह वा एव ५, एवम् नूनम् शश्वत् सूपत् कूपत् १०, कुवित् नेत् चेत् नचेत् चण् १५, कच्चित् यत्र नह नहि हन्त २०, माकिस् नकिस् मा माङ् न २५, नञ् वाव त्वाव न्वाव वावत् ३०, त्वावत् न्वावत् त्वै नुन्वै न्वै ३५, नुवै रै वै श्रौषट् वौषट् ४०, वषट् वट् वाट् वेट् पाट् ४५, प्याट् फट् हुफट् (हुम्फट्) छवट् अथ ५०, आत् स्वधा स्वाहा अलम् चन ५५, हि अथ ओम् अथो नो ६०, नोहि भोस् भगोस् अघोस् अङ्गो ६५, हहो हो अहो आहो उताहो ७०, हा ही हे है हये ७५, अयि अये अरे अङ्ग रे ८०, अरे अवे ननु शुकम् सुकम् ८५, नुकम् हिकम् नहिकम् ऊम् हुम् ९०, कुम् उञ् सुञ् कम् हम् ९५, किम् हिम् अद् कद् यद् १००, तद् इद् चिद् किद् स्विद् १०५, उत वत इव तु नु ११०, यच्च कच्चन किमुत किल किङ्किल ११५, किस्वित् उदस्वित् आहोस्वित् अहह नहवै १२०, नवै नवा अन्यत् अन्यत्र शव् १२५, शप् अथकिम् विषु पद् पशु १३०, खलु यदिनाम यदुत प्रत्युत यदा १३५, जातु यदि यथाकथाच यथा तथा १४०, पुद् घ पुरा यावत् तावत् १४५, दिष्ट्या मर्या आम नाम स्म १५०, इतिह सह अमा समम् सत्रा १५५, साकम् सार्धम् ईम् सीम् कीम् १६०, आम् आत् इति अव अड १६५, अट वाढा अनुषक् खोस् १६९, अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ १८३, प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुस्-एतौ रान्तावपि १९१, वि आङ् नि प्रति परि उप १९७, अधि अपि सु उद् अति अभि २०३; इति चादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ३१ ॥

अधण्तस्वाद्या शसः ॥ १ । १ । ३२ ॥

धण्वर्जितास्तस्वादयः शसपर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।

*देवा अर्जुनतोऽभवन्-अत्र षष्ठ्यन्तात् "व्याश्रये तसुः" ॥७।२।८१॥, ततः-अत्र पित्तस्, तत्र, इह, क्व, कदा, एतर्हि, अधुना, इदानीम्, सद्यः, परेद्यवि, पूर्वेद्युः, उभयद्युः, परुत्, परारि, ऐषमः, कर्हि, यथा, कथम्, पञ्चधा, एकधा, ऐकध्यम्, द्वैधम्, द्वेधा, पञ्चकृत्वः, द्विः, सकृत्, बहुधा, प्राक्, दक्षिणतः, पश्चात्, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात्, दक्षिणा, दक्षिणाहि, दक्षिणेन, द्वितीया करोति क्षेत्रम्, शुक्लीकरोति, अग्निसात् सपद्यते, देवत्रा करोति, बहुशः ।

अधणिति किम् ?,-पथिद्वैधानि, सशय्यत्रैधानि । आ शसः इति किम् ?,-पचतिरूपम् ॥ ३२ ॥

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ॥ १ । १ । ३३ ॥

विभक्त्यन्तप्रतिरूपकास्थमवसाना ये तसादयः प्रत्ययास्तदन्तप्रतिरूपकाश्च शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

*अहंयुः, शुभंयुः, अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी, कुतः, यथा, तथा, कथम् इति ।

अहम् १, शुभम् कृतम् पर्याप्तम् २, येन तेन चिरेण अन्तरेण ३, ते मे चिराय अह्नाय ४, चिरात् अकस्मात् ५, चिरस्य अन्योन्यस्य मम ६, एकपदे अग्रे प्रगे प्राह्णे हेतौ रात्रौ वेलायां मात्रायाम् ७, एते प्रथमादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः ।

अस्ति नास्ति असि अस्मि विद्यते भवति एहि ब्रूहि मन्ये शङ्के अस्तु भवतु पूर्यते स्यात् आस आह वर्तते नवर्तते याति नयाति पश्य पश्यत आदह आदङ्क आतङ्क इति तिवादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपका ॥ ३३ ॥

वत्तस्याम् ॥ १ । १ । ३४ ॥

वत्तसिआम्प्रत्ययान्तः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवति । वत्तसिसाहचर्यादामिति तद्धितस्य "किंत्याद्येऽव्यया०" ॥ ७ । ३ । ८ ॥ इत्यादिना विहितस्याऽऽमो ग्रहणम् ।

*मुनेरर्हं मुनिवद् वृत्तम्,-"तस्यार्हे क्रियायां वत्" ॥ ७ । १ । ५१ ॥ इति वत्, क्षत्रिया इव क्षत्रियवद् युध्यन्ते,-"स्यादेरिवे" ॥७।१।५२॥ इति वत्, पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत्,-"तसिः" ॥६।३।२११॥ इति तसिः, उरसा एकदिक् उरस्तः,-"यश्चोरसः" ॥६।३।२१२॥ इति तसिः, आम्-उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् ॥ ३४ ॥

क्त्वातुमम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

क्त्वा तुम् अम् इत्येतत्प्रत्ययान्त शब्दरूपमव्ययसंज्ञ भवति । (क्त्वा-) *कृत्वा, हृत्वा, प्रकृत्य, प्रहृत्य, तुम्-कर्तुम्, हर्तुम्; अमिति णम्-ख्णमोरुत्सृष्टानुबन्धयोर्ग्रहण न द्वितीयैकवचनस्य, क्त्वातुम्साहचर्यात्;-यावज्जीवमदात्, स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ ३५ ॥

गतिः ॥ १ । १ । ३६ ॥

गतिसंज्ञाः शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

*अदःकृत्य-अत्राव्ययत्वे "अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य" ॥२।३।५॥ इति सकारो न भवति ॥३६॥

अप्रयोगीत् ॥ १ । १ । ३७ ॥

इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा यो लौकिके शब्दप्रयोगे न दृश्यते स एति–अपगच्छतीति इत्संज्ञो भवति । अप्रयोगित्वानुवादेनेत्संज्ञाविधानाचास्य प्रयोगाभावः सिद्धः, उपदेशस्तु–धातुनामप्रत्ययविकाराऽऽगमेषु कार्यार्थः ।

धातौ–'एधि' एधते, 'शीङ्' शेते इङित्त्वादात्मनेपदम्; 'यजीं'–यजते, यजति; 'चिग्ट्'–चिनुते, चिनोति; 'कण्डूग्'–कण्डूयते, कण्डूयति ईगित्त्वात् फलवत्यात्मनेपदम्, 'टुदु'–दवथुः, ट्वित्वादथुः;

नाम्नि–'चित्रङ्' आश्चर्ये,–चित्रीयते, माङ्–मा भवान् कार्षीत्;–अत्र "माङ्यद्यतनी" ॥ ५ । ४ । ३९ ॥

प्रत्यये–भवति । विकारे–व्याख्यातासे, व्याख्यातासि । आगमे–पपिथ ।

इत्प्रदेशाः "इङितः कर्तरि" ॥ ३ । ३ । २२ ॥ इत्यादयः ॥ ३७ ॥

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ॥ १ । १ । ३८ ॥

पञ्चम्यर्थाद् विधीयमानः शब्दः प्रत्ययसंज्ञो भवति, अनन्तः–न चेदन्तशब्दोच्चारणेन विहितो भवति ।

"नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ" ॥ २ । २ । ३१ ॥ वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षाः; "स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः" ॥ २ । ४ । १ ॥ राज्ञी, कर्त्री; "आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ खट्वा, "गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः" ॥ ३ । ४ । १ ॥ गोपायति, धूपायति; "ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण्" ॥५।१।१७॥ कार्यम्, पाक्यम् ।

अनन्त इति किम् ?,–अन्तशब्दोच्चारणेन विहितस्याऽऽगमस्य मा भूत्, यथा "उदितः स्वरान्नोऽन्तः" ॥४।४।९८॥ इत्यादि ।

प्रत्ययप्रदेशाः–"प्रत्यये च" ॥ १ । ३ । २ ॥ इत्यादयः ॥ ३८ ॥

डत्यतु संख्यावत् ॥ १ । १ । ३९ ॥

डतिप्रत्ययान्तमतुप्रत्ययान्तं च नाम संख्यावद् भवति, एकद्व्यादिका लोकप्रसिद्धा संख्या; तत्कार्यं भजत इत्यर्थः । (डति–)* कतिभिः क्रीतः कतिकः,–"संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः" ॥ ६ । ४ । १३० ॥ इति कः; कतिभिः प्रकारैः कतिधा,–"संख्याया धा" ॥ ७ । २ । १०४ ॥ इति धा; कति वारा अस्य कतिकृत्वः,–"वारे कृत्वस्" ॥ ७ । २ । १०९ ॥ इति कृत्वस्; एवं यतिकः, यतिधा, यतिकृत्वः; ततिकः, ततिधा, ततिकृत्वः ।

अतु–यावत्कः, यावद्धा, यावत्कृत्वः; तावत्कः, तावद्धा, तावत्कृत्वः; कियत्कः, कियद्धा; कियत्कृत्वः ॥ ३९ ॥

बहुगणं भेदे ॥ १ । १ । ४० ॥

बहु गण इत्येतौ शब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद् भवतः, भेदो नानात्वम्–एकत्वप्रतियोगि ।

*बहुकः, बहुधा, बहुकृत्वः; गणकः, गणधा, गणकृत्वः ।

भेद इति किम् ?,–वैपुल्ये सङ्घे च संख्याकार्यं मा भूत् ।

बहुगणौ न नियतावधिभेदाभिधायकाविति संख्याप्रसिद्धेरभावाद् वचनम्, अत एव भूर्यादिनिवृत्तिः ॥ ४० ॥

कसमासेऽध्यर्द्धः ॥ १ । १ । ४१ ॥

अध्यर्द्धशब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति ।

अध्यर्द्धेन क्रीतम् अध्यर्धकम्,–"संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः" ॥ ६ । ४ । १३० ॥ इति कः; अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्धशूर्पम्,–अत्र संख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वे क्रीतार्थस्येकणः "अनाम्न्यद्विः प्लुप्" ॥ ६ । ४ । १४१ ॥ इति लुप् । कसमास इति किम् ?,–धादिप्रत्ययविधौ न भवति ॥ ४१ ॥

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः ॥ १ । १ । ४२ ॥

समासाऽवयवभूते पदे पूर्वपदमुत्तरपदं चेति प्रसिद्धिः । अर्द्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति ।

* अर्धपञ्चमकम्, अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ ४२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १।१ ॥

हरिरिव बलिबन्धकरस्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव ।
कमलाश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥ १ ॥

*च अह ह वा एव ५, एवम् नूनम् शश्वत् सूपत् कूपत् १०, कुवित् नेत् चेत् नचेत् चण् १५, कच्चित् यत्र नह नहि हन्त २०, माकिस् नकिस् मा माङ् न २५, नञ् वाव त्वाव न्वाव वावत् ३०, त्वावत् न्वावत् त्वै तुन्वै न्वै ३५, नुवै रै वै श्रौषट् वौषट् ४०, वषट् वट् वाट् वेट् पाट् ४५, प्याट् फट् हुफट् (हुम्फट्) छंबट् अघ ५०, आत् स्वधा स्वाहा अलम् चन ५५, हि अथ ओम् अथो नो ६०, नोहि भोस् भगोस् अघोस् अहो ६५, हहो हो अहो आहो उताहो ७०, हा ही हे है हये ७५, अयि अये अरे अङ्ग रे ८०, अरे अवे ननु शुकम् सुकम् ८५, नुकम् हिकम् नहिकम् ऊम् हुम् ९०, कुम् उञ् सुञ् कम् हम् ९५, किम् हिम् अद् कद् यद् १००, तद् इद् चिद् किद् स्विद् १०५, उत वत इव तु नु ११०, यच्च कच्चन किमुत किल किङ्किल ११५, किस्वित् उदस्वित् आहोस्वित् अहह नहवै १२०, नवै नवा अन्यत् अन्यत्र शव् १२५, शप् अथकिम् विपु पट् पशु १३०, खलु यदिनाम यदुत प्रत्युत यदा १३५, जातु यदि यथाकथाच यथा तथा १४०, पुट् ध पुरा यावत् तावत् १४५, दिष्ट्या मर्या आम नाम स्म १५०, इतिह सह अमा समम् सत्रा १५५, साकम् सार्धम् ईम् सीम् कीम् १६०, आम् आन् इति अव अड १६५, गट वाला अनुपक् खोल १६९, अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ १८३, प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुस्–एतौ रान्तावपि १९१, वि आङ् नि प्रति परि उप १९७, अधि अपि सु उद् अति अभि २०३, इति चादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ३१ ॥

अधण्तस्वाद्या शसः ॥ १ । १ । ३२ ॥

धण्वर्जितास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्त शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।

*देवा अर्जुनतोऽभवन्–अत्र षष्ठ्यन्तात् "व्याश्रये तसुः" ॥७।२।८१॥, ततः–अत्र पित्तस्, तत्र, इह, क्व, कदा, एतर्हि, अधुना, इदानीम्, सद्यः, परेद्यवि, पूर्वेद्युः, उभयद्युः, परुत्, परारि, ऐषमः, कर्हि, यथा, कथम्, पञ्चधा, एकधा, ऐकध्यम्, द्वैधम्, द्वेधा, पञ्चकृत्वः, द्विः, सकृत्, बहुधा, प्राक्, दक्षिणतः, पश्चात्, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात्, दक्षिणा, दक्षिणाहि, दक्षिणेन, द्वितीया करोति क्षेत्रम्, शुक्लीकरोति, अग्निसात् सपद्यते, देवत्रा करोति, बहुशः ।

अधणिति किम् ?,–पथिद्वैधानि, सशयत्रैधानि । आ शसः इति किम् ?,–पचतिरूपम् ॥ ३२ ॥

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ॥ १ । १ । ३३ ॥

विभक्त्यन्तप्रतिरूपकास्थमवसाना ये तसादयः प्रत्ययास्तदन्तप्रतिरूपकाश्च शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

*अहंयुः, शुभंयुः, अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी, कुतः, यथा, तथा, कथम् इति ।

अहम् १, शुभम् कृतम् पर्याप्तम् २, येन तेन चिरेण अन्तरेण ३, ते मे चिराय अह्वाय ४, चिरात् अकस्मात् ५, चिरस्य अन्योन्यस्य मम ६, एकपदे अग्रे प्रगे प्राह्णे हेतौ रात्रौ वेलायां मात्रायाम् ७, एते प्रथमादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः ।

अस्ति नास्ति असि अस्मि विद्यते भवति एहि ब्रूहि मन्ये शङ्के अस्तु भवतु पूर्यते स्यात् आस आह वर्तते नवर्तते याति नयाति पश्य पश्यत आदह आदङ्क आतङ्क इति तिवादिविभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः ॥ ३३ ॥

वत्तस्याम् ॥ १ । १ । ३४ ॥

वत्तसिआम्प्रत्ययान्तः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवति । वत्तसिसाहचर्यादामिति तद्धितस्य "किंत्याद्येऽव्यया०" ॥ ७ । ३ । ८ ॥ इत्यादिना विहितस्याऽऽमो ग्रहणम् ।

*मुनेरर्हं मुनिवद् वृत्तम्,–"तस्याऽर्हे क्रियायां वत्" ॥ ७ । १ । ५१ ॥ इति वत्, क्षत्रिया इव क्षत्रियवद् युध्यन्ते,–"स्यादेरिवे" ॥७।१।५२॥ इति वत्, पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत्, "तसिः" ॥६।३।२११॥ इति तसिः, उरसा एकदिक् उरस्तः,–"यश्चोरसः" ॥६।३।२१२॥ इति तसिः; आम्–उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् ॥ ३४ ॥

क्त्वातुमम् ॥ १ । १ । ३५ ॥

क्त्वा तुम् अम् इत्येतत्प्रत्ययान्त शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । (क्त्वा–) *कृत्वा, हृत्वा, प्रकृत्य, प्रहृत्य, तुम्–कर्तुम्, हर्तुम्, अमिति णम्–खणमोरुत्सृष्टानुबन्धयोर्ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य, क्त्वातुम्साहचर्यात्,–यावज्जीवमदात्, स्वादुंकारं भुङ्क्ते ॥ ३५ ॥

गतिः ॥ १ । १ । ३६ ॥

गतिसंज्ञाः शब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति ।

*अदःकृत्य–अत्राव्ययत्वे "अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य" ॥२।३।५॥ इति सकारो न भवति ॥३६॥

अप्रयोगीत् ॥ १ । १ । ३७ ॥

इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा यो लौकिके शब्दप्रयोगे न दृश्यते स एति–अपगच्छतीति इत्संज्ञो भवति । अप्रयोगित्वानुवादेनेत्संज्ञाविधानाच्चास्य प्रयोगाभावः सिद्धः, उपदेशस्तु–धातुनामप्रत्ययविकाराऽऽगमेषु कार्यार्थः ।

धातौ–'एधि' एधते, 'शीङ्' शेते ङित्त्वादात्मनेपदम्, 'यजीं'–यजते, यजति; 'चिग्ट्'–चिनुते, चिनोति; 'कण्डूग्'–कण्डूयते, कण्डूयति ईगित्त्वात् फलवत्यात्मनेपदम्, 'टुदुं'–दवथुः, ट्वित्त्वादथुः;

नाम्नि–'चित्रङ्' आश्चर्ये,–चित्रीयते, माङ्–मा भवान् कार्षीत्;–अत्र "माङ्यद्यतनी" ॥ ५ । ४ । ३९ ॥

प्रत्यये–भवति । विकारे–व्याख्यातासे, व्याख्यातासि । आगमे–पपिथ ।

इत्प्रदेशाः "इङितः कर्तरि" ॥ ३ । ३ । २२ ॥ इत्यादयः ॥ ३७ ॥

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ॥ १ । १ । ३८ ॥

पञ्चम्यर्थाद् विधीयमानः शब्दः प्रत्ययसंज्ञो भवति, अनन्तः–न चेदन्तशब्दोच्चारणेन विहितो भवति ।

"नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ" ॥ २ । २ । ३१ ॥ वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षाः, "स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः" ॥ २ । ४ । १ ॥ राज्ञी, कर्त्री; "आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ खट्वा, "गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः" ॥ ३ । ४ । १ ॥ गोपायति, धूपायति; "ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण्" ॥५।१।१७॥ कार्यम्, पाक्यम् ।

अनन्त इति किम् ?,–अन्तशब्दोच्चारणेन विहितस्याऽऽगमस्य मा भूत्, यथा "उदितः स्वरान्नोऽन्तः" ॥४।४।९८॥ इत्यादि ।

प्रत्ययप्रदेशाः–"प्रत्यये च" ॥ १ । ३ । २ ॥ इत्यादयः ॥ ३८ ॥

डत्यतु संख्यावत् ॥ १ । १ । ३९ ॥

डतिप्रत्ययान्तमतुप्रत्ययान्तं च नाम सख्यावद् भवति, एकद्व्यादिका लोकप्रसिद्धा संख्या, तत्कार्यं भजत इत्यर्थः । (डति–)* कतिभिः क्रीतः कतिकः,–"संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः" ॥ ६ । ४ । १३० ॥ इति कः; कतिभिः प्रकारैः कतिधा,–"संख्याया धा" ॥ ७ । २ । १०४ ॥ इति धा; कति वारा अस्य कतिकृत्वः,–"वारे कृत्वस्" ॥ ७ । २ । १०९ ॥ इति कृत्वस्, एवं यतिकः, यतिधा, यतिकृत्वा; ततिकः, ततिधा, ततिकृत्वः ।

अतु–यावत्कः, यावद्धा, यावत्कृत्वः; तावत्कः, तावद्धा, तावत्कृत्वः; कियत्कः, कियद्धा, कियत्कृत्वः ॥ ३९ ॥

बहुगणं भेदे ॥ १ । १ । ४० ॥

बहु गण इत्येतौ शब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद् भवतः, भेदो नानात्वम्–एकत्वप्रतियोगि ।

* बहुकः, बहुधा, बहुकृत्वः; गणकः, गणधा, गणकृत्वः ।

भेद इति किम् ?,–वैपुल्ये सघे च संख्याकार्यं मा भूत् ।

बहुगणौ न नियतावधिभेदाभिधायकाविति सख्याप्रसिद्धेरभावाद् वचनम्, अत एव भूर्यादिनिवृत्तिः ॥ ४० ॥

कसमासेऽध्यर्द्धः ॥ १ । १ । ४१ ॥

अध्यर्द्धशब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये सख्यावद् भवति ।

अध्यर्द्धेन क्रीतम् अध्यर्धकम्,–"सख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः" ॥ ६ । ४ । १३० ॥ इति कः; अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्धशूर्पम्,–अत्र सख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वे क्रीतार्थस्येकणः "अनाम्यद्विः लुप्" ॥ ६ । ४ । १४१ ॥ इति लुप् । कसमास इति किम् ?,–धादिप्रत्ययविधौ न भवति ॥ ४१ ॥

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः ॥ १ । १ । ४२ ॥

समासाऽवयवभूते पदे पूर्वपदमुत्तरपदं चेति प्रसिद्धिः । अर्द्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये सख्यावद् भवति ।

* अर्धपञ्चमकम्, अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥ ४२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १।१ ॥

हरिरिव बलिबन्धकरस्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव ।
कमलाश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥ १ ॥

॥ अर्हं ॥

समानानां तेन दीर्घः ॥ १ । २ । १ ॥

समानसंज्ञकाना वर्णाना तेन परेण समानेन सहितानां दीर्घो भवति, "आसन्नः" ॥ ७ । ४ । १२० ॥

* दण्डाग्रम्, तवायुः, खट्वाऽत्र, साऽऽगता, दधीदम्, दधीहते, नदीन्द्रः, नदीहते, मधूदकम्, मधूहनम्, वधूदरम्, वधूढा, पितॄषभः, मातॄकारः, क्लृकारः ।

समानानामिति किम् ?,-वागत्र । तेनेति किम् ?,-दधि शीतम् ।

बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेनोत्तरसूत्रेण ऋऌतोरपि ऋऌति ह्रस्वो भवति-क्लृ ऋषभः, होतृ ऌकारः, अन्यथा "ऋस्तयोः" ॥ १ । २ । ५ ॥ इति परत्वाद्दीर्घ एव स्यात् ॥ १ ॥

ऋऌति ह्रस्वो वा ॥ १ । २ । २ ॥

समानानामृकारे ऌकारे च परे ह्रस्वो भवति वा ।

* बाल ऋश्यः, बालर्श्यः, खट्व ऋश्यः, खट्वर्श्यः, मह ऋषिः, महर्षिः, धूलि ऋतुः, धूल्यृतुः; नदि ऋच्छति, नद्यृच्छति, तनु ऋजुता, तन्वृजुता, वधु ऋणम्, वध्वृणम्, कर्तृ ऋषभः, कर्तृषभः, बाल ऌकारः, बालल्कारः; कन्य ऌकारः, कन्यल्कारः इत्यादि । ह्रस्वकरणसामर्थ्यादेव कार्यान्तरं न भवति, अत एव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः क्रियते ।

समानानामित्येव ?,-वृक्षाव्यृच्छति । ऋऌतीति किम् ?,-दण्डाग्रम्, कन्याया ऋकारः कन्यर्कारः । तकार उच्चारणार्थः ।

कश्चित्तु ह्रस्वत्वाभावपक्षे प्रकृतिभावमपीच्छति, तन्मते-खट्वा ऋश्यः, नदी ऋश्यः इत्याद्यपि भवति ।

प्रार्च्छतीत्यादौ तु परत्वादारेव भवति ।

"ह्रस्वोऽपदे वा" ॥ १ । २ । २२ ॥ इत्येव सिद्धे,-अवर्णार्थं पदार्थं स्वार्थं च वचनम् ॥ २ ॥

ऌत ऌ ऋऌभ्यां वा ॥ १ । २ । ३ ॥

ऌतः स्थाने ऋता ऌता च परेण सहितस्य यथासंख्य ॡ ॡ इत्येतावादेशौ वा भवतः ।

ॡ इति स्वरसमुदायो वा, स्वरव्यञ्जनसमुदायो वा, वर्णान्तर वा ।

तदपीषत्स्पृष्टकरण द्विरेफतुरीयमध्यर्धस्वरमात्रमित्येके, संवृततरं सकलरेफकारमर्धमात्रस्वरभक्तिकमित्यन्ये, द्विरेफश्रुतिकमध्यर्द्धस्वरमात्रमित्यपरे; एवं ॡ इत्यपि ।

* ऋता-ॠकारः, पक्षे-पूर्वेण ह्रस्व, उत्तरेण ऋकारश्च-क्लृ ऋकारः, कृकारः । ऌता-क्लृकारः, पक्षे-दीर्घत्वं च ह्रस्वत्वं च-क्लृकारः, क्लृ ऌकारः ।

ऌवर्णस्य स्थानित्वमिच्छन्त्येके ॥ ३ ॥

ऋतो वा तौ च ॥ १ । २ । ४ ॥

ऋकारस्य स्थाने ऋता ऌता च परेण सहितस्य यथासंख्य ॠ ॡ इत्येतावादेशौ वा भवतः, 'तौ च'-ऋकारऌकारौ ऋता ऌता च सह ऋकारस्य वा भवत. ।

* ऋता-पितॄषभः; पक्षे-पितृषभः, पितृ ऋषभः, ऌता-होत्ॡकारः, पक्षे-होतृकारः, होतृ ऌकारः, तौ च-पितृषभः, होत्ल्कारः; पक्षे यथाप्राप्तम् ।

अत्रापि ऋवर्णस्य स्थानित्वमिच्छन्त्येके ॥ ४ ॥

ऋस्तयोः ॥ १ । २ । ५ ॥

'तयोः'-पूर्वस्थानिनोर्ऌकारऋकारयोः स्थाने यथासंख्यमृता ऌता च परेण सहितयोर्ऋकारो द्विमात्र आदेशो भवति ।

* कृषभः, होतृकारः ॥ ५ ॥

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ॥ १ । २ । ६ ॥

अवर्णस्य स्थाने इवर्णउवर्णऋवर्णऌवर्णैः परैः सहितस्य यथासंख्यमेत् ओत् अर् अल् इत्येते आदेशा भवन्ति ।

* देवेन्द्रः, तवेहा, मालेयम्; सेक्षते, तवोदकम्, तवोढा, गङ्गोदकम्; सोढा ।

---

१ वर्णान्तरमपि पु० ।

वृक्ष इन्द्रं, त इन्द्रमित्यादौ च ङौ जस इकारे चैकपदाश्रयत्वेनाऽन्तरङ्गमेत्वमेव भवति, न तु परपदाश्रितं बहिरङ्गमिकारस्य दीर्घत्वम् ।

*परमर्षिः, तवर्कारः, महर्षिः, सर्कारेण, तवल्कारः; सल्कारेण ।

त्रिमात्रादेरपि स्थानिनः स्थाने द्विमात्रावेवैदोतौ भवतः, सूत्रे तयोरेव विवक्षितत्वात् ।

अवर्णस्येति किम् ?,–दधीदम्, मधूदकम्, पितृषभः, क्लृकारः । इवर्णादिनेति किम् ?,–दण्डाग्रम् ॥ ६ ॥

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् ॥ १ । २ । ७ ॥

प्रादीनामवर्णस्य ऋणशब्दे परे परेण ऋकारेण सहितस्याऽऽरित्ययमादेशो भवति । अरोऽपवादः ।

*प्रगतमृणं प्रार्णम्, दशानामृणं दशार्णम्, दश ऋणान्यस्य दशार्णः क्षत्रियः, दश ऋणानि जलदुर्गाण्यस्यां दशार्णा नदी, ऋणस्याऽवयवतया संबन्धि ऋणमृणार्णम्, वसनानामृणं वसनार्णम्, एवं कम्बलार्णम्, वत्सरार्णम्; वत्सतरार्णम् ।

समानानामिति बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वेनोक्तत्वादिहोत्तरत्र च ह्रस्वोऽपि भवति–प्र ऋणम्, दश ऋणमित्यादि ।

वत्सरशब्दस्याऽऽरं नेच्छन्त्येके ॥ ७ ॥

ऋते तृतीयासमासे ॥ १ । २ । ८ ॥

ऋतशब्दे परे यदवर्णं तस्य स्थाने परेण ऋकारेण सहितस्याऽऽरित्ययमादेशो भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र तृतीयासमासे भवतः ।

*शीतेन ऋतः शीतार्तः, दुःखेन ऋतः दुःखार्तः; ह्रस्वोऽपि भवति–शीत ऋतः, दुःख ऋतः ।

ऋत इति किम् ?,–सुखेतः, दुःखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् ?,–परमर्तः । समास इति किम् ?,–दुःखेनर्तः–दुःखेन ऋतः । 'ऋतेन कृतः ऋतकृतः, परमश्चासौ ऋतकृतश्च परमर्तकृतः' इत्यत्र तु निमित्तनिमित्तिनौ नैकत्र तृतीयासमास इति न भवति । अवर्णस्येत्येव ? पितृतः ।

कथं 'क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति मांसाकवलितान्' ?, क्षुधशब्दस्य हि व्यञ्जनान्तत्वात् क्षुदृत इति प्राप्नोति ?, नैवम्, आङ्पूर्वे ऋते तृतीयान्तस्याऽसमस्तस्याऽय प्रयोगः, आ ऋत इति उत्तरेणाऽऽर् आर्तः; ततः क्षुधेत्यनेन सबन्धः ।

यस्य तु व्यञ्जनान्तादप्याप्, तन्मते क्षुधया ऋत इति समस्तप्रयोग एवाऽयम् ॥ ८ ॥

ऋत्यारुपसर्गस्य ॥ १ । २ । ९ ॥

उपसर्गसबन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे परेण ऋकारेण सहितस्याऽऽरादेशो भवति । सर्वाऽपवादः ।

*प्रार्च्छेति, परार्च्छेति, प्रार्भ्नोति, परार्भ्नोति ।

ऋतीति किम् ?,–उपेतः । उपसर्गस्येति किम् ?,–इहर्च्छति, इह ऋच्छति ।

'येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्युपसर्गसज्ञाः', तेनेह न भवति–प्रगता ऋच्छका अस्मात् प्रर्च्छको देशः, एवं प्रर्षभं; प्रर्यं वनम् ।

आरिति वर्तमाने पुनरार्ग्रहणमोरेव यथा स्यादित्येवमर्थम्, तेनेहोत्तरयोश्च ह्रस्वत्वं बाध्यते ॥ ९ ॥

नाम्नि वा ॥ १ । २ । १० ॥

उपसर्गसबन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋकारादौ नाम्नि–नामावयवे धातौ परे परेण ऋकारेण सहितस्याऽऽरादेशो वा भवति । *प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयति ।

केचित्तु पक्षे ह्रस्वत्वमपि मन्यन्ते–प्र ऋषभीयति ।

उपसर्गस्येत्येव ?,–इहर्षभीयति । ऋतीत्येव ?,–उपोष्ट्रीयति । ऋकारमिच्छति उपर्कारीयति ॥ १० ॥

ऌत्याल्वा ॥ १ । २ । ११ ॥

उपसर्गसबन्धिनोऽवर्णस्य ऌति–ऌकारादौ नामाऽवयवे धातौ परे परेण ऌकारेण सहितस्य आल् वा भवति । अलोऽपवादः । *उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति ।

अत्रापि पक्षे ह्रस्वत्वमिच्छन्त्येके–उप ऌकारीयति ।

उपसर्गस्येत्येव ?,–इहल्कारीयति । ऌतीति[3] किम् ?,–ऌकारमिच्छति उपल्कारीयति ॥ ११ ॥

१ परे×ऋ° पु०, ख० ता० । २ सुखेनर्तं ° म० म० । ३ ऌतीत्येव ×× ° भाण्डा० ।

ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ॥ १ । २ । १२ ॥

अवर्णस्य स्थाने सन्ध्यक्षरैः परैः सहितस्य ऐत् औत् इत्येतावादेशावासन्नौ भवतः, एवं चैकारैकाराभ्यां सहितस्य ऐकारः, ओकारौकाराभ्यां त्वौकारः ।

* तवैषा, खट्वैषा, तवैन्द्री, सैन्द्री, तवौदनः, खट्वौदनः, तवौपगवः; खट्वौपगवः ।

अवर्णस्येत्येव ?–दध्येतत्, दध्यैच्छत्, मध्वोदनः; साध्वौपधम् ।

सन्ध्यक्षरैरित्यैत्वनिर्देशादुपसर्गस्येति निवृत्तम् ॥ १२ ॥

ऊटा ॥ १ । २ । १३ ॥

अवर्णस्य परेणोटा सहितस्य स्थाने औकारादेशो भवति, आसन्नः । * धौतः, धौतवान् ।

लावयति पावयति इति क्विपि, णिलोपे, "अनुनासिके च च्छ्वः शूट्" ॥४।१।१०८॥ इत्यूटि;–लौः, पौः ।

ओकारापवादो योगः ॥ १३ ॥

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण ॥ १ । २ । १४ ॥

प्रशब्दसंबन्धिनोऽवर्णस्य एष एष्य ऊढ ऊढि ऊह इत्येतेषु परेषु परेण स्वरेण सहितस्य स्थाने ऐदौतावादेशौ भवतः, आसन्नौ । * प्रैषः, प्रैष्यः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ।

ऊहे नेच्छन्त्येके ।

प्रस्येति किम् ?,–अपोढः, उपोढः । एषादिष्विति किम् ?,–प्रेतः, प्रोतः ।

कथं प्रेषः ?,–प्रेष्यः ?;–ईषे ईष्ये च भविष्यति, यदापि आ ईष्य एष्य इति तदापि "ओमाङि" ॥ १ । २ । १८ ॥ इत्यवर्णलोपे प्रेष्य इत्येव भवति ।

'यस्मिन् प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' इति न्यायात् "उपसर्गस्याऽनिणेधेदोति" ॥ १ । २ । १९ ॥ इत्यस्यैवाय बाधको, न "ओमाङि" ॥ १ । २ । १८ ॥ इत्यस्य ।

अथेह कस्मान्न भवति–प्रेषते ?, प्रेष्यते ?, प्रोढवानिति ?;–'अर्थवद् ग्रहणेऽनर्थकस्याऽग्रहणात्' ।

कथं तर्हि ऊढिशब्दस्य ण्यन्तस्य सार्थकस्य प्रयोगे प्रोढयतीति ?,–ऊढशब्देन सार्थकेन स्याद्यन्तेन साहचर्यात्, ण्यन्ते औत्वाभावात्; प्रौढादिशब्दात्तु णौ प्रौढयतीत्यादि भवत्येव ॥ १४ ॥

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥ १ । २ । १५ ॥

स्वैर स्वैरिन् अक्षौहिणीत्येतेषु अवर्णस्य परेण स्वरेण सहितस्य ऐत् औत् इत्येतौ भवतः ।

* स्वस्येरः स्वैरः घञ्, स्व ईरोऽत्रेति स्वैरमास्यताम्, स्वयमीरति ईर्ते वा स्वैरः–नाम्युपान्त्यलक्षणः कः, स्वयमीरितु शीलमस्येति स्वैरी, 'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम्' इति स्वैरिणी । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी ।

स्वैरशब्दान्मत्वर्थीयेनैव इना सिद्धे, पृथक् स्वैरिन्ग्रहणं ताच्छीलिकादिणिन्नन्तेऽपीरिन्शब्दे ऐत्वार्थम् ॥ १५ ॥

अनियोगे लुगेवे ॥ १ । २ । १६ ॥

नियोगो–नियमोऽवधारणम्, तदभावोऽनियोगोऽनवक्लृप्तिः, तद्विषये एवशब्दे परे अवर्णस्य लुग्–लोपोऽदर्शनं भवति ।

* इहेव तिष्ठ, अद्येव गच्छ,–स्वेच्छावृत्तिरत्र गम्यते नाऽवधारणम्, नियोगे तु इहैव तिष्ठ मा गाः ।

ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्ति तन्मते शास्त्रलोकप्रतीतप्रयोगविरोधः, तथा हि—

"अस्यैवाव्ययेन" पा० ॥ २ । २ । २० ॥, "धातोस्तन्निमित्तस्यैव" पा० ॥ ६ । १ । ८० ॥, "तपस्तपःकर्मकस्यैव" पा० ॥ ३ । १ । ८८ ॥, "लङः शाकटायनस्यैव" पा० ॥ ३ । ४ । १११ ॥; येनैव हेतुना वाक्य भवति तेनैव वृत्तिरपि प्राप्नोति, यथैव तर्हि, इहैव स्यादिति ।

'यदैव पूर्वे जनने शरीरम्', 'दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः', 'अद्यैवावां रणमुपगतौ', 'तस्यैव कोऽपि भुवनैकपुरुष पुरुषस्तपस्यतीति' ।

---

१ °त्येतावादेशौ° माण्डा० ।

कथं शकानामन्धुः शकन्धुः?, अटतीत्यटा?, कुलात् कुलस्य वाऽटा कुलटा?, पततीति पतोऽञ्जलेः पतञ्जलिः?, सीम्नोऽन्तः सीमन्तः-केशविन्यास एव?, प्रार्थनायाऽध्ययनं प्रध्ययनम्?, हलस्य ईषा हलीषा?, एवं लाङ्गलीषा?, मनस ईषा मनीषा?;-हलीशा लाङ्गलीशेत्यादि पृषोदरादित्वाद् भविष्यति । कथं तुवै?, त्वै?, नुवै?, न्वै?;-निपातान्तरमेतत् ॥ १६ ॥

वौष्ठौतौ समासे ॥ १ । २ । १७ ॥

ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे अवर्णस्य लुग् वा भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तनावेकत्र समासे भवतः ।

* बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी, बिम्बोष्ठा, बिम्बौष्ठा, स्थूलोतुः, स्थूलौतुः ।

समास इति किम्?,-हे राजपुत्र! ओष्ठं पश्य, हे छात्र! ओतुस्वरं शृणु । अवर्णस्येत्येव?,-शुच्योष्ठी ॥ १७ ॥

ओमाङि ॥ १ । २ । १८ ॥

अवर्णस्य[1] ओमि आङादेशे च परे लुग् भवति ।

आङि दीर्घत्वेनैव सिद्धे लुग्विधानमनर्थकं स्यादिति[2] आङिति आङादेशो गृह्यते ।

* अद्योङ्कारः[3], सोमित्यवोचत्; आङि-आ ऊढा ओढा, अद्य ओढा-अद्योढा, सा ओढा-सोढा; आ ऋश्यात् अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात्-अद्यर्श्यात्, खट्वा अर्श्यात्, खट्वर्श्यात्; आ इहि एहि, उप एहि-उपेहि, परा एहि-परेहि; एवमुपेतः ।

ओमाङीति किम्?, तवौदनः । अवर्णस्येत्येव?,-आ ऋतोः अर्तोः दध्यर्तो. ॥ १८ ॥

उपसर्गस्याऽनिणेधेदोति ॥ १ । २ । १९ ॥

उपसर्गसंबन्धिनोऽवर्णस्य इणएधतिवर्जिते एकारादावोकारादौ च धातौ परे लुग् भवति ।

* प्रेलयति, परेलयति, प्रोखति, परोखति ।

उपसर्गस्येति किम्?,-प्रगता एलका अस्मात् प्रैलको देशः । अनिणेधिति किम्?,-उपैति, परैति, उपैधते, परैधते[4] । एदोतीति किम्?,-उपायते, प्लायते ॥ १९ ॥

वा नाम्नि ॥ १ । २ । २० ॥

नामावयवे एकारादावोकारादौ च धातौ परे उपसर्गसंबन्धिनोऽवर्णस्य लुग् वा भवति ।

* उपेकीयति, उपैकीयति, प्रोषधीयति, प्रौषधीयति ॥ २० ॥

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ॥ १ । २ । २१ ॥

इवर्णउवर्णऋवर्णऌवर्णानामस्वे स्वरे परे यथासंख्य य् व् र् ल् इत्येते आदेशा भवति ।

* दध्यत्र, नद्येषा, मध्वत्र, वध्वासनम् पित्रर्थः, क्रादयः, लनुबन्धः, लाकृतिः ।

इवर्णादेरिति किम्?,-पचति । अस्व इति किम्?,-दधीदम् । स्वर इति किम्?,-मधु पिबति ।

केचित्त्विवर्णादिभ्यः परान् यवरलानिच्छन्ति-दधियत्र, तिरियङ्, मधुवत्र, भूवादयः; तन्मतसंग्रहार्थमिवर्णादेरिति पञ्चमी व्याख्येया ॥ २१ ॥

ह्रस्वोऽपदे वा ॥ १ । २ । २२ ॥

इवर्णादीनामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा भवति, अपदे-न चेत् तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे भवतः ।

* नदि एषा, नद्येषा; दधि अत्र, दध्यत्र, मधु अत्र, मध्वत्र; अति एति, अत्येति; अनु एति, अन्वेति ।

ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्च कार्यान्तर न भवति ।

कश्चित्तु पक्षे प्रकृतिभावमपीच्छति-कुमारी अत्र ।

अपदे इति किम्?,-नद्यौ, वध्वौ; नद्युदकम्, वध्वासनम्, नद्यर्थः, गौर्याराधः;-अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षया पदभेदेऽपि समासे सत्यैकपद्यम् । एवमनुव्यचलत्, अथवा अनुप्राविशदित्यादिवदखण्डमव्ययं विभक्त्यन्तत्वाच्चैकपदत्वम्; अत एवैतद्योगे "सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पेन वस्नसादयो भवन्ति-अथो अनुव्यचलद् वो देवदत्तः, अथो अनुव्यचलद् युष्माकं देवदत्तः, अथो अनुप्राविशद् वो जिनदत्तः; अथो अनुप्राविशद् युष्माकं जिनदत्त इत्यादि । इवर्णादेरित्येव?,-हे मुनयाचर, हे साधवाचर । स्वर इत्येव?,-नदी वहति । अस्व इत्येव?,-दधीदम् ॥ २२ ॥

---

[1] वा लुग्° माण्डा० । [2] ओमि आङादेशे च परे अवर्णस्य° ख० ता० । [3] स्यादिता×××ङादेशो° पु०, माण्डा० । [4] अद्योंकार ख० ता०, माण्डा० । [5] °रैधते° पु० ।

एदैतोऽयाय् ॥ १ । २ । २३ ॥

एकारैकारयोः स्थाने स्वरे परे यथासङ्ख्यमय् आय् इत्येतावादेशौ भवतः । * नयनम्, नायकः । अस्य इति इवर्णादिसवद्ध तन्निवृत्तो निवृत्तम्, तेन स्वेऽपि भवति–वृक्षयेव, रायैन्द्री । स्वर इत्येव ?,–जले पद्मम्, रै धृतिः ॥ २३ ॥

ओदौतोऽवाव् ॥ १ । २ । २४ ॥

ओकारौकारयोः स्थाने स्वरे परे यथासङ्ख्यमव् आव् इत्येतावादेशौ भवतः । * लवनम्, लावकः, पटवोतुः; गावौ । स्वर इत्येव ?,–गो शृङ्गम्, नौ काष्ठम् ॥ २४ ॥

य्यक्ये ॥ १ । २ । २५ ॥

ओकारौकारयोः स्थाने क्यवर्जिते यकारादौ प्रत्यये परे यथासङ्ख्यमव् आव् इत्येतावादेशौ भवतः ।

* गव्यति, गव्यते, नाव्यति, नाव्यते, लव्यम्, पव्यम्, अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम्, गव्यम्; नाव्यम् ।

यीति किम् ?,–गोभ्याम्, नौभ्याम् । अक्य इति किम् ?,–उपोयते, औयत, लौयमानिः ।

क्यवर्जनाद्यकारादिः प्रत्ययो गृह्यते, तेनेह न भवति–गोयूतिः, नौयानम् ।

कथ गव्यूतिः–क्रोशद्वयम् ?,–क्रोशयोजनादिवदव्युत्पन्नः सञ्ज्ञाशब्दोऽयम्, गवां यूतिर्गव्यूतिरिति व्युत्पत्तिपक्षे तु पृषोदरादित्वाद् भविष्यति ।

शरव्यमिति तु शरसमानार्थात् शरुशब्दादुवर्णान्तलक्षणे ये, शरान् व्ययतीति वा डे भविष्यतीति ॥ २५ ॥

ऋतो रस्तद्धिते ॥ १ । २ । २६ ॥

ऋत ऋकारस्य यकारादौ तद्धिते परे रादेशो भवति । * पितरि साधु पित्र्यम्, भ्रात्र्यम् । तद्धित इति किम् ?,–कार्यम् ॥ २६ ॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ॥ १ । २ । २७ ॥

एदोद्भ्यां पदान्ते वर्तमानाभ्यां परस्याऽकारस्य लुग् भवति । * तेऽत्र, पटोऽत्र, यजन्तेऽत्र ।

एदोत इति किम् ?,–दध्यत्र । पदान्त इति किम् ?,–नयनम्, लवनम् । अस्येति किम् ?,–तयिह, पटविह ॥२७॥

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥ १ । २ । २८ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्याऽक्षशब्दे परे नाम्नि–सञ्ज्ञाया गम्यमानायामव इत्ययमादेशो भवति ।

* गोरक्षीव–अप्राण्यङ्गत्वात् समासान्तेऽति गवाक्षो–वातायनः ।

नाम्नीति किम् ?,–गवामक्षाणि गोऽक्षाणि, गो अक्षाणि ।

कश्चित्त्वसञ्ज्ञायां गवाक्षाणीत्यपीच्छति ॥ २८ ॥

स्वरे वाऽनक्षे ॥ १ । २ । २९ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य स्वरे परे अव इत्ययमादेशो वा भवति, अनक्षे–स चेत् स्वरोऽक्षशब्दस्थो न भवति ।

* गवाग्रम्, गवाजिनम्, गवोष्ट्रः, गवौदनः, गवेश्वरः, पक्षे यथाप्राप्तम्–गोऽग्रम्, गो अग्रम्, गोऽजिनम्, गो अजिनम्, गवुष्ट्रः, गवोदनः, गवीश्वरः ।

स्वर इति किम् ?,–गो कुलम् । अनक्ष इति किम् ?,–गोऽक्षम्, गो अक्षम् । पदान्त इत्येव ?,–गवि । ओत इत्येव ?,–चित्रग्वर्थः । गोरित्येव ?,–द्योऽग्रम् । हे चित्रगवुदकमित्यत्र तु लाक्षणिकत्वाद् गोशब्दस्य न भवति ॥ २९ ॥

इन्द्रे ॥ १ । २ । ३० ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्येन्द्रस्थे स्वरे परे अव इत्ययमादेशो भवति । * गवेन्द्रः, गवेन्द्रयज्ञः। नित्यार्थं वचनम् ॥३०॥

वाऽत्यसन्धिः ॥ १ । २ । ३१ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्याऽत्यकारे स्वरे परे असन्धिः–प्रकृतिभावो वा भवति ।

* गो अग्रम्, गो अजिनम्; पक्षे यथाप्राप्तम्–गोऽग्रम्, गवाग्रम्, गोऽजिनम्; गवाजिनम् ।

अतीति किम् ?,–गवेङ्गितम्, गवाननम् । गोरित्येव ?,–द्योऽग्रम् । ओत इत्येव ?,–चित्रग्वग्रम् ।

हे चित्रगोऽग्रमित्यत्र तु लाक्षणिकत्वान्न भवति । पदान्त इत्येव ?,–गौरिवाचरति गवति ॥ ३१ ॥

प्लुतोऽनितौ ॥ १ । २ । ३२ ॥

इतिशब्दवर्जिते स्वरे परे प्लुतोऽसन्धिर्भवति, सन्धिकार्यभाग् न भवतीत्यर्थः ।
*देवदत्त३ अत्र न्वसि, जिनदत्त३ इदमानय, सुश्लोक३ आगच्छ; सुमङ्गल३ इदमानय ।
अनिताविति किम् ?,–सुश्लोकेति, सुमङ्गलेति ।
केचित्तु इतिशब्दे विकल्पमिच्छन्ति–सुश्लोक३ इति, सुश्लोकेति, सुमङ्गल३ इति, सुमङ्गलेति ॥ ३२ ॥

इ३ वा ॥ १ । २ । ३३ ॥

इ३ इति प्लुतः स्वरे परे वाऽसन्धिर्भवति, इतावप्राप्तेऽन्यत्र च प्राप्ते उभयत्र विकल्पोऽयम् ।
*लुनीहि३ इति, लुनीहीति, चिनुहि३ इदम्, चिनुहीदम्। कथ वशा३ इयम् ?, वशेयम् ?,–छान्दसावेतौ ॥३३॥

ईदूदेद् द्विवचनम् ॥ १ । २ । ३४ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं स्वरे परेऽसन्धिर्भवति ।
*त्रपुणी अत्र, मुनी इह, साधू एतौ, अमू इति, कुण्डे अत्र, माले इति, पचेते इति, पचेथे इति, पचावहे आवाम् ।
ईदूदेदिति किम् ?,–वृक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् ?,–कुमार्यत्र । एषां प्लुतानामितावपि सन्धिर्न भवति–अग्नी३ इति, वायू३ इति। स्वर इत्येव ?,–तव ई–कामौ तवे, प्रत्यासत्तेः स्वरनिमित्तककार्यप्रतिषेधात् इह भवत्येव; तव ई तवे आसाते।
केचित्तु–'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति प्रयोगदर्शनात् मणी इव मणीवेत्यादावसन्धिप्रतिषेधं वर्णयन्ति, तदयुक्तम्; वाशब्देनोपमार्थेन सिद्धत्वात्, 'मणी इवोद्भिन्नमनोहरत्विषौ' इत्यादावसन्धिदर्शनाच्च ।
अन्ये तु यथादर्शनं सन्धिमसन्धिं वेच्छन्ति–मणीव, दपतीव, रोदसीव मणी इव ॥ ३४ ॥

अदो मुमी ॥ १ । २ । ३५ ॥

अदस्संबन्धिनौ मुमी इत्येतावसन्धी भवतः स्वरे परे । *अमुमुईचा, अमी आसते; अमी अश्वाः ।
अदसिति किम् ?,–अम्यत्र ॥ ३५ ॥

चादिः स्वरोऽनाङ् ॥ १ । २ । ३६ ॥

आङ्वर्जितश्चादिरव्ययसञ्ज्ञकः स्वरः स्वरे परेऽसन्धिर्भवति ।
*अ अपेहि, आ एवं किल मन्यसे ?, आ एव नु तत्, इ इन्द्रं पश्य, ई ईदृशः ससारः, उ उत्तिष्ठ, ऊ ऊपरे बीजं वपसि, ए इतो भव, ओ ओश्रावय ।
चादिरिति किम् ?–अ ! (विष्णो !) आगच्छ–आगच्छ । कथ तितउः ?,–परिपवनम्–"तनेर्डउः" इति डउं-विधानबलादसन्धिर्भविष्यति । उत्तरत्राऽन्तग्रहणादिह केवलो गृह्यते, तेनेह न भवति–चेति, इतीह, नन्विति; वेति । स्वर इत्येव ?,–जानु उ जानू । स्वरे परे इति प्रत्यासत्तेस्तन्निमित्तकसन्धिप्रतिषेधात् इह दीर्घत्वलक्षणः सन्धिर्भवत्येव–जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति ।
केचित्तु चाद्यचादिस्थानस्याऽचादिरूपत्वात् स्वरनिमित्तकमपि सन्धिमिच्छन्ति–जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति।
अनाङिति किम् ?,–आ ईषदुष्णमोष्णम्, आ इहि एहि, आ उदकान्तात्–ओदकान्तात् प्रिय प्रोथमनुव्रजेत्; आ आर्येभ्यः–आर्येभ्यो यशो गत गौतमस्य ।
"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङित विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित्" ॥ १ ॥ ॥ ३६ ॥

ओदन्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

ओकारान्तश्चादिः स्वरे परेऽसन्धिर्भवति । *अहो अत्र, उताहो इदम्, आहो एतत्, अथो असौ, हंहो आगच्छ, अहो एहि, नो इन्द्रियम् ।
चादिरित्येव ?,–गवीश्वरः, अगौगौः सप्तपद्यत गोऽभवत्, मिथोऽत्र–मिथोशब्दः स्वरादिर्न तु चादिः । तिरोऽभवत्, नमोऽकरोत्, अदोऽभवदित्यादिषु लाक्षणिकत्वाच्च न भवति ।
अहो इत्यादयोऽखण्डाश्चादय इति पृथग्योगः ॥ ३७ ॥

सौ नवेतौ ॥ १ । २ । ३८ ॥

सिनिमित्तो य ओदन्तः स इतौ परेऽसन्धिर्वा भवति । *पटो इति, पटविति, साधो इति, साधविति ।
साविति किम् ?,–अहो इति ।

गवित्ययमाह्-गौरिति वक्तव्येऽशक्त्या गो इत्युक्तमनुक्रियते, स्याद्वादाश्रयणाच्चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामसत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति ।

इताविति किम् ?,-पटोऽत्र ॥ ३८ ॥

ऊँ चोञ् ॥ १ । २ । ३९ ॥

उञ्शब्दश्चादिरितिशब्दे परे वाऽसन्धिर्भवति, असन्धिपक्षे च उञ् ऊँ इत्येवंरूपो दीर्घोऽनुनासिको वा भवति, तथा च सति त्रैरूप्यं सिद्धं भवति । *उ इति, ऊँ इति, विति ।

इतावित्येव ?,-उ उत्तिष्ठ । ञित्करणं स्वरूपपरिग्रहार्थम्, तेन विकृतस्य न भवति-अह उ अहो, अहो इति एवमुताहो इति ।

अथ ऊँ इत्येव चादिषु पठ्यतां किमादेशेन ?, नैवम्, तस्यानितावपि प्रयोगः प्रसज्येत तन्निषेधार्थमादेशवचनम् ॥३९॥

अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ॥ १ । २ । ४० ॥

ञकाररहितेभ्यो वर्गेभ्यः पर उञ्स्वरे परे वकारो वा भवति, स चाऽसन्-असद्वत् ।

*कुङ्ङ्वास्ते, कुङ्ङु आस्ते, किम्वावपनम्, किमु आवपनम्; किम्वुष्णम्, किमु उष्णम्; किम्विति, किमु इति, किमूँ इति, किविति, किम्वँिति; जानु उ जानू जान्वस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, तद्व्वस्य मतम्, तद्दु अस्य मतम्।

वर्गादिति किम् ?,-स्वरु उपैति, अन्तरु उपैति । अञिति किम् ?,-वञु एति । स्वर इति किम् ?,-किमु गच्छति ।

असत्त्वाद् द्वित्वमनुस्वाराऽनुनासिकाभावश्च ॥ ४० ॥

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ॥ १।२।४१ ॥

अवर्णस्येवर्णस्योवर्णस्य च अन्ते-विरामे वर्तमानस्यानुनासिक आदेशो वा भवति, अनीदादेः-न चेदयम् "ईदूदेद् द्विवचनम्" ॥ १ । २ । ३४ ॥ इत्यादिसूत्रसबन्धी भवति ।

पदान्ताधिकारेऽन्तग्रहणं विरामप्रतिपत्त्यर्थम्, स च विरामो भवन् पदस्यान्ते भवति, केवलमुपसर्गस्य समासान्तर्वर्तिनश्च न भवति ।

साँ, साम; खट्वाँ, खट्वा, दधिँ, दधि; कुमारीँ, कुमारी; मधुँ, मधु, वृक्षेणँ, वृक्षेण, नामँ अत्र, नाम अत्र, दधिँ अत्र, दधि अत्र, मधुँ अत्र, मधु अत्र, वृक्षेणँ अत्र, वृक्षेण अत्र, विरामत्वाच्च सन्धिर्न भवति ।

अइउवर्णस्येति किम् ?,-कर्तृ, हर्तृ । अन्त इति किम् ?,-दधि करोति, मधु करोति, वृक्षः । अनीदादेरिति किम् ?,-अग्नी, वायू, अमू, अमी, किमु ।

चादिसूत्रे चादेः स्वरस्य केवलस्याऽऽङ्वर्जितस्य च ग्रहणादिह भवत्येव-अँ इति विष्णोः संबोधनम्, प्लक्षश्चँ, न्यग्रोधश्चँ; पाटलिपुत्रादाँ ॥ ४१ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमस्याऽध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १।२ ॥

पूर्वभवदारगोपीहरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः ।
श्रीमूलराजपुरुषोत्तमोऽवधीद्दुर्मदाभीरान् ॥ २ ॥

---

१ जान्वस्य रुजति ख० ता०, म० म० । २ तद्द्वस्य मतम् म० म०, तद्वस्य मतम् ख० ता० । ३ विरामे° म० म० ।

॥ अर्हँ ॥

तृतीयस्य पञ्चमे ॥ १ । ३ । १ ॥

वेति, पदान्त इति, अनुनासिक इति चानुवर्तते ।

वर्गतृतीयस्य पदान्ते वर्तमानस्य वर्गपञ्चमे परे वाऽनुनासिको भवति, स्थान्यासन्नः ।

*वाङ् ङवते, वाग् ङवते; वाङ्ञकारः, वाग्ञकारः; वाङ् णकारीयति, वाग् णकारीयति वाङ् नयति, वाग् नयति; वाङ् मधुरा, वाग् मधुरा; एव षण् नयाः, षड् नयाः, तन्नयनम्, तद्नयनम्; ककुम्मण्डलम्, ककुब्मण्डलम् ।

तृतीयस्येति किम् ?,–स्वर्नयति, हल्मात्रम् । पदान्त इत्येव ?,–विघ्नः । पञ्चम इति किम् ?,–वागत्र, षड् गच्छन्ति । केचित्तु व्यञ्जनस्य स्थानेऽनुनासिके वाऽनुनासिकमिच्छन्ति, तस्य तु "ह्रस्वान्ङ्णनो द्वे" ॥ १ । ३ । २७ ॥ इति द्वित्वं च नेच्छन्ति, तन्मते–त्वङ्ँ इति; त्वगँ इति; श्वलिण्ँ इति, श्वलिड्ँ इति, तन्ँ इति, तद्ँ इति, हल्मात्रम्, हल्ँमात्रम् ।

ननु षण्णया इत्यादौ "अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने" ॥ १ । ३ । ३२ ॥ इत्यनेन तृतीयस्य द्वित्वे कृतेऽन्तस्यानुनासिके च तृतीयस्यापि श्रुतिः प्राप्नोति ?, नैवम्, अनुनासिके कृते पश्चाद् द्वित्वस्य भावात्–तेन षण्ण्नयाः, षड्ड्नयाः इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥

प्रत्यये च ॥ १ । ३ । २ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तृतीयस्य स्थाने पञ्चमादौ प्रत्यये परेऽनुनासिको भवति । नित्यार्थं वचनम् ।

*वाङ्मयम्, गुडलिण्मान्; षण्णाम् ।

पदान्त इत्येव ?,–यज्ञः, सद्म । चकार उत्तरत्र विकल्पानुवृत्त्यर्थः ॥ २ ॥

ततो हश्चतुर्थः ॥ १ । ३ । ३ ॥

पदान्ते वर्तमानात् ततस्तृतीयात् परस्य हकारस्य स्थाने प्रत्यासत्त्या पूर्वसवर्गश्चतुर्थो वा भवति ।

*वाग्घीनः, वाग्हीनः, अज्झलौ, अज्हलौ, षड् ढलानि, षड् हलानि; तद्धितम्, तद्हितम्; ककुब्भासः, ककुब्हासः ।

तत इति किम् ?,–प्राङ् हसति, भवान् हरति ॥ ३ ॥

प्रथमादधुटि शश्छः ॥ १ । ३ । ४ ॥

पदान्ते वर्तमानात् प्रथमात् परस्य शकारस्य स्थानेऽधुटि परे छकारादेशो वा भवति ।

*वाक्छूरः, वाक्शूरः, वाक्छ्लक्ष्णः, वाक्श्लक्ष्णः, तच्छ्वेतम्, तच् श्वेतम्, उच्छ्मश्रुः, उच्श्मश्रुः, तच्छ्लीलति, तच्श्मीलति, षट्छ्यामाः, षट्श्यामाः, त्रिष्टुप्छ्रुतम्, त्रिष्टुप्श्रुतम् ।

प्रथमादिति किम् ?,–प्राङ्शूरः, भवाञ् शोभनः । अधुटीति किम् ?,–वाक्श्च्योतति ॥ ४ ॥

रः कखपफयोः ≍क≍पौ ॥ १ । ३ । ५ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य कखे पफे च परे यथासङ्ख्यं ≍क≍पौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयावादेशौ वा भवतः ।

ककारपकाराऽकारा उच्चारणार्थाः ।

*क≍करोति, क≍खनति, क≍पचति, क≍फलति, अन्त≍करोति, अन्त≍फलति, पक्षे "रः पदान्ते विसर्गस्तयोः" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ इत्यनेन विसर्गः–कः करोति, कः खनति, कः पचति, कः फलति, अन्तःकरोति, अन्तःफलति । विसर्गापवादोऽयम्, एवमुत्तरावपि ॥ ५ ॥

शषसे शषसं वा ॥ १ । ३ । ६ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य शषसेषु परेषु यथासङ्ख्यं श ष स इत्येते आदेशा वा भवन्ति ।

*कश्शेते, कः शेते, कष्षण्डः, कः षण्डः; कस्साधुः, कः साधुः; अन्तश्शेते, अन्तः शेते, मातष्षण्डे, मातः षण्डे; पयस्सु, पयःसु ।

कथं गीर्षु ?, धूर्षु ?,–अरो रेफस्य सुपि रेफो वक्ष्यते ।

कः श्शकार इत्यादिषु त्वघोषे शिट्परे विसर्जनीयस्य विधानाद् रेफ एव नास्तीति न भवति, एवं पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्द्रष्टव्यम्–वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातम्, असे. त्सरुः ।

नवाऽधिकारे वाग्रहणमुत्तरत्र विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

---

१ °अन्त खनति । इत्यधिक पाठ ख० ता०, पु० । २ °मुत्तरत्रापि ख० ता० ।

चटते सद्वितीये ॥ १ । ३ । ७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य चटतेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासङ्ख्य श ष स इत्येते आदेशा भवन्ति ।

*चछयोः शः–कश्चरति, कश्छादयति, अन्तश्चरति; अन्तश्छादयति । टठयोः षः–कष्टीकते, कष्ठकारेण, पुनष्टीकते; पुनष्ठकारेण । तथयोः सः–कस्तरति, कस्थुडति, अन्तस्तरति; अन्तस्थुडति ॥ ७ ॥

नोऽप्रशानोऽनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट्परे ॥ १ । ३ । ८ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य प्रशान्वर्जितशब्दसंबन्धिनो नकारस्य स्थाने चटतेषु सद्वितीयेष्वधुट्परेषु परेषु यथासङ्ख्य श ष स इत्येते आदेशा भवन्ति। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य–अनुस्वार आगमोऽनुनासिकश्चादेशः पूर्वस्य क्रमेण भवत इत्यर्थः।

*भवाँश्चरति, भवांश्चरति, भवाँश्छादयति, भवांश्छादयति, भवाँष्टीकते, भवांष्टीकते, भवाँष्ठकारेण, भवांष्ठकारेण; भवाँस्तरति, भवांस्तरति; भवाँस्थुडति, भवांस्थुडति ।

अप्रशान इति किम् ?,–प्रशाञ् चरति, प्रशाण् टीकते, प्रशान् तरति । अधुट्पर इति किम् ?,–भवान् त्सरुकः । पदान्त इत्येव ?,–भवन्तः ।

विरामे प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वादिह न भवति–भवान् चरति, भवान् टीकते, भवान् तरति ॥ ८ ॥

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ॥ १ । ३ । ९ ॥

पुमिति पुम्सोः कृतसंयोगान्तलोपस्यानुकरणम्, अधुट्परेऽघोषे शिट्ख्याग्वर्जिते परे पुमित्येतस्य रोऽन्तादेशो भवति, अनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्य ।

*पुंस्कामा, पुँस्कामा; पुंस्कोकिलः, पुँस्कोकिलः, पुंस्खातम्, पुँस्खातम्, पुंश्चली, पुँश्चली, पुंश्छत्रम्, पुँश्छत्रम्; पुंष्टिट्टिभः, पुँष्टिट्टिभः, पुंस्पुत्रः, पुँस्पुत्रः, पुंस्फलम्, पुँस्फलम् ।

अशिटीति किम् ?,–पुंशरः । अघोष इति किम् ?,–पुंदासः, पुंगवः । अधुट्परे इत्येव ?,–पुंक्षुरः, पुंक्षारः । अख्यागीति किम् ?,–पुंख्यातः, पुंख्यातिः ॥ ९ ॥

नॄनः पेषु वा ॥ १ । ३ । १० ॥

नॄनिति शसन्तस्य नृशब्दस्यानुकरणम्, नॄनः पकारे परे रोऽन्तादेशो वा भवति; अनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्य ।
*नॄंष्पाहि, नॄँष्पाहि, नॄंःपाहि, नॄँःपाहि, नॄन्पाहि; नॄंष्प्रीणीहि, नॄँष्प्रीणीहि, नॄंःप्रीणीहि, नॄँःप्रीणीहि; नॄन्प्रीणीहि ।

पेष्विति किम् ?,–नॄन् योजयति ।

बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वादधुट्पर इति निवृत्तम् ॥ १० ॥

द्विः कानः कानि सः ॥ १ । ३ । ११ ॥

कानिति किमः शसन्तस्यानुकरणम्, द्विरुक्तस्य कानः कानि परे सकारान्तादेशो भवति, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । *काँस्कान्, कांस्कान् ।

द्विरिति किम् ?,–कान् कान् पश्यति,–अत्रैकः किम् प्रश्नेऽन्यस्तु क्षेपे । कानीति किम् ?,–कांस्कान् पश्यति ।

रस्याधिकारेणैव सिद्धे सविधानं रुत्वबाधनार्थम् ॥ ११ ॥

स्सटि समः ॥ १ । ३ । १२ ॥

समित्येतस्य स्सटि परे सकारोऽन्तादेशो भवति, अनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्य ।
*सँस्स्कर्ता, संस्स्कर्ता, सँस्स्कर्तुम्; संस्स्कर्तुम् ।

स्सटीति किम् ?, सङ्कृतिः । सचस्कोरेत्यत्र तु व्यवधानान्न भवति । सम इति किम् ?,–उपस्कर्ता ॥ १२ ॥

लुक् ॥ १ । ३ । १३ ॥

समित्येतस्य स्सटि परे लुगन्तादेशो भवति । पृथग्योगादनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्येति निवृत्तम् ।

*संस्कर्ता, संस्कर्तुम् ।

केचित्तु अत्राप्यनुनासिकमिच्छन्ति–सँस्कर्ता, सँस्कर्तुम् ॥ १३ ॥

---

१ ×××× ख० सा०, पु० । २ पुंस्खानम्, पुँस्खानम् म० भ० ।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ॥ १ । ३ । १४ ॥

मोर्म्वागमस्य पदान्ते वर्तमानस्य च मकारस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वौ तावनुस्वाराऽनुनासिकौ वर्णौ पर्यायेण भवतः । मग्रहणेनैव सिद्धे, मुग्रहणमपदान्तार्थम् । स्वेत्यनुनासिकस्य विशेषणं नाऽनुस्वारस्य, असंभवात् ।

(मु-)*चंक्रम्यते, चङ्क्रम्यते; चंचूर्यते, चञ्चूर्यते, दंद्रम्यते, दन्द्रम्यते, यभण्यते, यम्भण्यते, यंयम्यते, यय्ँयम्यते; वंवम्यते, वव्ँवम्यते । मे-वहंलिहो गौः, वहलिँहो गौः; त्वं करोषि, त्वङ्करोषि, त्वं चरसि, त्वञ्चरसि, त्वं टीकसे, त्वण्टीकसे, त्वं तरसि, त्वन्तरसि-नकारस्य लाक्षणिकत्वादत्र "नोऽप्रशानोऽनु०" ॥ १ । ३ । ८ ॥ इत्यादिना सकारो न भवति, त्वं पचसि, त्वम्पचसि, संयतः, सय्ँयतः; अहंयुः, अहय्ँयुः, त्व लोकः, त्वल्ँलोकः; संवत्सरः, सव्ँवत्सरः, कवः, कव्ँवः, किंतराम्, किन्तराम् ।

पदान्त इत्येव ?,-गम्यते, रम्यते । व्यञ्जन इति किम् ?,-किमत्र । स्वाविति किम् ?,-रंरम्यते, शशम्यते, त्वं रमसे, त्वं शण्ढः, त्वं षण्ढः, त्वं साधुः; त्वं हससि ॥ १४ ॥

मनयवलपरे हे ॥ १ । ३ । १५ ॥

मनयवलपरे हकारे परे पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्य स्थानेऽनुस्वारानुनासिकौ स्वौ पर्यायेण भवतः ।

* किं ह्मलयति, किम् ह्मलयति, कि ह्नुते, किन्ह्नुते, कि ह्यः, किय्ँह्यः, कि ह्वलयति, किव्ँह्वलयति, कि ह्लादते, किल्ँह्लादते ।

मादिपर इति किम् ?,-कि हसति । ह इति किम् ?,-कि ज्वलति ॥ १५ ॥

सम्राट् ॥ १ । ३ । १६ ॥

समो मकारस्य राजतौ क्विबन्ते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते । *सम्राट् भरतः, सम्राजौ, सम्राजः; साम्राज्यम् ॥१६॥

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा ॥ १ । ३ । १७ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्ङकारणकारयोः शिटि परे यथासङ्ख्यं क् ट् इत्येतावन्तौ वा भवतः ।

*प्राङ्क् शेते, प्राङ्क् छेते, प्राङ् शेते; प्राङ्क् षण्डे, प्राङ् षण्डे; प्राङ्क् साये, प्राङ् साये, सुगण्ट् शेते, सुगण्ट् छेते, सुगण् शेते, वण्ट् षण्डे, वण् षण्डे, वण्ट् साये, वण् साये, क्रुङ्क्षु, क्रुङ्षु, सुगण्ट्सु, सुगण्सु ।

ङ्णोरिति किम् ?,-भवाञ् शेते; महान् षण्डे । शिटीति किम् ?,-प्राङ्करोषि, सुगण् चरति । पदान्त इत्येव ?,-वमण्षि ॥ १७ ॥

ड्नः सः त्सोऽश्चः ॥ १ । ३ । १८ ॥

पदान्ते वर्तमानाद् डकारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य स्थाने त्स इत्यय तकारादिः सकारादेशो वा भवति, अश्चः-श्च-सयोगावयवश्चेत् सकारो न भवति ।

*षड् त्सीदन्ति-डकारनिर्देशाट्त्वं न भवति, केचित्तु टत्वमपीच्छन्ति-षट् त्सीदन्ति । भवान् त्साधुः, पक्षे-षट् सीदन्ति, भवान् साधुः ।

स इति किम् ?,-षड् भवन्ति, महान् षण्डः । अश्च इति किम् ?,-षट् श्च्योतन्ति, भवाञ् श्च्योतति ।

श्च्युतेः सोपदेशत्वात् शकारस्य सकारोपदिष्ट कार्यं विज्ञायते, तेन मधु श्च्योततीति क्विप्, मधुश्च्युतमाचष्ट इति णावन्त्यस्वरादिलोपे, पुनः क्विपि, णिलोपे, सौ, तल्लुकि च यलोपे; "संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोपे चस्य कत्वे मधुगिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

नः शि ञ्च् ॥ १ । ३ । १९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य स्थाने शि-शकारे परे ञ्च् इत्ययमादेशो वा भवति, अश्चः-श्चसंयोगावयवश्चेत् सकारो न भवति ।

*भवाञ्च्छूरः, भवाञ्च्शूरः, पक्षे-भवाञ् शूरः, एव कुर्वञ्च्छेते, कुर्वञ्च्शेते, कुर्वञ् शेते, आदेशबलात् कत्वं न भवति । शीति किम् ?,-भवान् करोति । अश्च इत्येव ?,-भवाञ्श्च्योतति । राजा शेते इत्यत्र तु परत्वान्नलोपः ॥ १९ ॥

---

१ म् मह° पु० । २ म्° पु० । ३ स्व° म०म० । ४ °रति म०म० । ५ × × × ख० सा० । ६ सुगण्णटति म० म० । ७ म्र्° स० म० । ८ शका° म० म० । ९ णियलोपे पु०, ख० सा०, माण्डा० । १० च यलोपे° इति पाठो नास्तीति पु०, ख० सा०, माण्डा० ।

अतोऽति रोरुः ॥ १ । ३ । २० ॥

वेति निवृत्तम् । अतोऽकारात् परस्य पदान्ते वर्तमानस्य रोः स्थाने अति-अकारे परे उकारादेशो भवति । *कोऽत्र, कोऽर्थः ।

अत इति किम् ?,-अग्निरत्र, देवा अत्र, सुश्रोत३यत्र न्वसि । अतीति किम् ?,-क इह, सर्वज्ञ आस्ते; पय अ३श्व-दत्त । रोरिति किम् ? पुनरत्र ॥ २० ॥

घोषवति ॥ १ । ३ । २१ ॥

अत. परस्य पदान्ते वर्तमानस्य रोः स्थाने घोषवति परे उकारो भवति । को गच्छति, धर्मो जयति, अहोभ्याम् । घोषवतीति किम् ?,-कः करोति । अत इत्येव ?,-मुनिर्गच्छति, सुश्रोत३ देहि । रोरित्येव ?,-स्वर्याति, पुनर्वक्तिः । उत्तरेण लुकि प्राप्तेऽपवादोऽयम् ॥ २१ ॥

अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः ॥ १ । ३ । २२ ॥

अवर्णाद् भोभगोऽघोभ्यश्च परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे लुग्भवति, स चाऽसन्धि.-सन्धेर्निमित्तं न भवति । *श्रमणा गच्छन्ति, धार्मिका जयन्ति । अकारात्तु परस्य रोः पूर्वेणाऽपवादत्वादुत्वमेव । भो गच्छसि, भगो हससि, अघो यासि । भोभगोअघो इत्येते आमन्त्रणार्थाः सकारान्ता अव्ययाः ।

केचित्तु भवद्भगवदघवतां सचोधने सौ परतोऽवशब्दस्यौत्व तकारस्य च रुत्वं कृत्वा एतानि रूपाणीच्छन्ति, तेषां द्विवचनबहुवचनयोः स्त्रियां च न सिध्येन्ति-भो ब्राह्मणौ, भो ब्राह्मणा., भो ब्राह्मणि, भगो ब्राह्मणौ, भगो ब्राह्मणा., भगो ब्राह्मणि, अघो ब्राह्मणौ, अघो ब्राह्मणा., अघो ब्राह्मणि ।

घोषवतीत्येव ?,-कुमाराः क्रीडन्ति । असन्धिरित्युत्तरार्थम् ॥ २२ ॥

व्योः ॥ १ । ३ । २३ ॥

अवर्णात् परयोः पदान्ते वर्तमानयोर्व्योर्वकारयकारयोर्घोषवति परे लुग्भवति, स चाऽसन्धिः ।

*वृक्षं वृश्चति क्विप्, वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णावन्त्यस्वरादिलोपे वृक्षवयतीति विचि सिद्ध वृक्षव्,-वृक्ष गच्छति, एवं माला हसति, अव्य गच्छति ।

घोषवतीत्येव ?,-वृक्षव् करोति, अव्यय् करोति । अवर्णादित्येव ?,-तरुव् गच्छति । पदान्त इत्येव ?,-भव्यम्, जय्यम् ।

कश्चित्तु स्वरजयोरनादिस्थयोर्यकारवकारयोर्घोषवत्यवर्णादन्यतोऽपि लोपमिच्छति-अध्यारूढ उम्-ईशम् अध्युः, स चासाविन्दुश्च-अध्विन्दुः, साधोरीः-श्रीः साध्वी, तस्या उदय. साध्युदयः इत्यादि ॥ २३ ॥

स्वरे वा ॥ १ । ३ । २४ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयोः पदान्ते वर्तमानयोर्वकारयकारयोः स्वरे परे लुग्वा भवति, स चाऽसन्धिः ।

*पट इह, पटविह, अवर्णादीषत्स्पृष्टतरस्य विकल्पेन विधास्यमानत्वात् त्रैरूप्यम् पटविह; वृक्ष अत्र, वृक्षवत्र, वृक्षवत्र, वृक्षा इह, वृक्षाविह, वृक्षाविह, त आहुः, तयाहुः, तयाहुः, तस्मा इदम्, तस्मायिदम्, तस्मायिदम्, क आस्ते, कयास्ते, कयास्ते, देवा आहुः, देवायाहुः, देवायाहुः ।

भो अत्र, भो प्रभृतिभ्य उत्तरेणेषत्स्पृष्टतरस्य नित्य विधानाद् द्वैरूप्यम्-भोयत्र, भगो अत्र, भगोयत्र, अघो अत्र, अघोयत्र, उन्यपि द्वैरूप्यमेव-पट उ, पट्वु इत्यादि ।

पदान्त इत्येव ?,-लवनम्, नयनम् । अवर्णादिभ्य इत्येव ?,-मध्वत्र, दध्यत्र । स्वर इति किम् ?,-वृक्षव् करोति ॥ २४ ॥

अस्पष्टाववर्णात् त्वनुञि वा ॥ १ । ३ । २५ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयो. पदान्ते वर्तमानयोर्वकारयकारयोः स्थानेऽस्पष्टावीषत्स्पृष्टतरौ प्रत्यासत्तेर्वैकारयकारावेवाऽऽदेशौ स्वरे परे भवतः, अवर्णात्तु परयोर्व्योरुञ्वर्जिते स्वरे परेऽस्पष्टौ वा भवतः ।

*पट्वु, वृक्षवु, असावु, कयु, देवायु, भोयत्र, भोयु, भगोयत्र, भगोयु, अघोयत्र, अघोयु ।

अवर्णात्त्वनुञि वा-*पटविह, पटविह, असाविन्दुः, असाविन्दुः, तयिह, तयिह, तस्मायिदम्, तस्मायिदम्; कयिह, कयिह, देवायाहुः, देवायाहुः ।

---

१ चादौ म° पु० । २ सिध्यति° म० म०, माण्डा०, ख० ता० । ३ पटविहँ म० म० । ४ °यकारवकारावेवा० पु०, °वकारयकारा×वा° ख० ता० ।

अनुञीति किम् ?,–उञि अस्पष्टावेव यथा स्याताम्, तथा च–उदाहृतम् ।
केचित्तु रुस्थानस्य यकारस्योञि परे लोपमेवेच्छन्ति–क उ आगतः, भो उ एहि, भगो उ एहि; अघो उ याहि ।
अपरे तु भोभगोऽघोभ्यः स्वरे नित्यं लोपमेवेच्छन्ति–भो अत्र, भगो अत्र, अघो अत्र ॥ २५ ॥

रोर्यः ॥ १ । ३ । २६ ॥

अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परस्य पदान्ते वर्तमानस्य रोः स्थाने स्वरे परे यकार आदेशो भवति ।
* कयास्ते, देवायासते, भोयत्र, भगोयत्र; अघोयत्र ।
रोरिति किम् ?,–पुनरिह । अवर्णादिभ्य इत्येव ?,–मुनिरत्र । स्वर इत्येव ?,–कः करोति, भोः करोषि ॥ २६ ॥

ह्रस्वाद् ङ्णनो द्वे ॥ १ । ३ । २७ ॥

ह्रस्वात् परेषां पदान्ते वर्तमानानां ङ् ण् न् इत्येषां वर्णानां स्थाने स्वरे परे द्वे रूपे भवतः ।
* कुङ्ङास्ते, सुगण्णिह; पचन्नास्ते । कुर्वन्नास्ते, कृषन्नास्ते इत्यत्र तु बहिरङ्गस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वात् णत्व न भवति ।
ह्रस्वादिति किम् ?,–प्राङास्ते, वाणास्ते, भवानास्ते, राज३निह । ङ्णन इति किम् ?,–त्वमत्र । स्वर इत्येव ?,–प्रत्यङ् शेते, गच्छन् भुङ्क्ते । पदान्त इत्येव ?,–वृत्रहणौ, दण्डिनौ ।
"उणादयः" ॥ ५ । २ । ९३ ॥ इत्यादौ स्वरूपनिर्देशात्, "अनंतो०" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ इत्यादौ त्वन्विधानबलात् न भवति ॥ २७ ॥

अनाङ्माङो दीर्घाद् वा छः ॥ १ । ३ । २८ ॥

आङ्माङ्वर्जितपदसम्बन्धिनो दीर्घात् पदान्ते वर्तमानात् परस्य छकारस्य द्वे रूपे वा भवतः ।
*कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम्, कुटीच्छाया, कुटीछाया, जम्बूच्छाया, जम्बूछाया, मुने च्छाया, मुने छाया; रैच्छाया, रैछाया, गोच्छाया, गोछाया; नौच्छाया, नौछाया ।
अनाङ्माङ इति किम् ?,–आच्छाया, आच्छिनत्ति, आ च्छायायाः, मा च्छिदत्–"स्वरेभ्यः" ॥ १ । ३ । ३० ॥ इति नित्यमेव ।
ङित्करणादेषु विकल्प एव–आ च्छायां मन्यसे, आ छायां मन्यसे, आ च्छाया मा भूत्, आ छाया मा भूत्;–वाक्यस्मरणयोरयमाकारः ।
मा च्छिन्धि, मा छिन्धि, प्रमाच्छन्दः, प्रमाछन्दः, पुत्रो मा च्छिनत्ति, पुत्रो मा छिनत्ति;–आङ्साहचर्येणाऽव्ययस्य माङो ग्रहणादिहापि विकल्प एव–प्रमिमीत इति प्रमाः विच्, प्रमाच्छात्रः, प्रमाछात्रः ।
दीर्घादिति किम् ?,–श्वेतच्छत्रम्, वाक्छत्रम् । पदान्त इत्येव ?–ह्रीच्छति ॥ २८ ॥

प्लुताद् वा ॥ १ । ३ । २९ ॥

पदान्ते वर्तमानात् दीर्घस्थानात् प्लुतात् परस्य छकारस्य द्वे रूपे वा भवतः ।
* आगच्छ भो इन्द्रभूते३ च्छत्रमानय, आगच्छ भो इन्द्रभूते३ छत्रमानय ।
दीर्घादित्येव ?,–आगच्छ भो देवदत्त३ च्छत्रमानय ॥ २९ ॥

स्वरेभ्यः ॥ १ । ३ । ३० ॥

बहुवचन व्याप्त्यर्थम्, तेन पदान्त इति निवृत्तम्, स्वरात् परस्य छकारस्य पदान्तेऽपदान्ते च द्वे रूपे भवतः ।
* इच्छति, ऋच्छति[2], गच्छति, ह्रीच्छति, म्लेच्छति, चाच्छायते, चोच्छुप्यते, वृक्षच्छाया ।
स्वरेभ्य इति किम् ?,–वाक्छत्रम् ॥ ३० ॥

हर्दर्हस्वरस्याऽनु नवा ॥ १ । ३ । ३१ ॥

स्वरेभ्यः परौ यौ रेफहकारौ ताभ्यां परस्याहंस्वरस्य–रेफहकारस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे वा भवतः, अनु–यदन्यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् कृते पश्चादित्यर्थः ।
(र्–) * अर्क्कः, अर्कः, मूर्ख्खः, मूर्खः, स्वर्ग्गः, स्वर्गः, अर्घ्घः, अर्घः, अर्च्चा, अर्चा ।
(ह्–) * ब्रह्म्मा[3], ब्रह्मा, जिह्म्मः, जिह्मः, वाह्य्यम्, वाह्यम्, जिह्व्वा, जिह्वा ।

---

१ अनज स० ता०, माण्डा०, पु० । २ ऋच्छति इति पाठो नास्तीति म० भ० । ३ ब्रह्म्म, ब्रह्म माण्डा०, पु० ।

अर्हस्वरस्येति किम् ?,–पद्महृदः; अर्हः, करः । स्वरेभ्य इत्येव ?,–अभ्यते, ह्नुते । अन्विति किम् ?,–प्रोर्ण्णुनाव–अत्र द्विर्वचने कृते द्वित्वं यथा स्यात् ॥ ३१ ॥

अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ॥ १ । ३ । ३२ ॥

अदीर्घात् स्वरात् परस्य हंस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने विरामैकव्यञ्जने–विरामेऽसयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वे रूपे वा भवतः । (विरामे)* त्वक्क्, त्वक्, त्वग्ग्, त्वग्, पट्ट्, पट्; पड्ड्, पड्; तत्त्, तत्; तद्द्, तद् ।

एकव्यञ्जने–* दद्ध्यत्र, दध्यत्र, पत्थ्यदनम्, पथ्यदनम्; मद्ध्वत्र, मध्वत्र, पित्त्रर्थः, पित्रर्थः, त्वङ्ङ्मधुरा, त्वङ्मधुरा, त्वङ्ङ्करोषि, त्वङ् करोषि, सँय्यँतः, सँय्यतः; उरम्क्कः, उरꣳकः; उरꣴꣴकः, उरꣴकः; उरःःकः, उरःकः, गो३श्शात, गो३शात, नौ३श्शात, नौ३शात ।

अन्वित्यधिकारात् कत्वगत्वादिषु कृतेषु पश्चाद् द्वित्वम् ।

अदीर्घादिति किम् ?,–वाक्, भवान्, सूत्रम्, पात्रम्, नेत्रम्, होत्रम् । विरामैकव्यञ्जन इति किम् ?,–इन्द्रः, चन्द्रः, कृत्स्नम्, मृत्स्ना, उष्ट्रः, दधि, मधु ।

संयुक्तव्यञ्जनेऽपीच्छन्त्येके–अत्त्तम्, अत्तम् । अर्हस्वरस्येत्येव ?,–वैर्या, वह्यम्, तितउ ।

अत एवाऽऽदेशबलात् सयोगान्तलोपो न भवति, प्रथमत्वादिक तु द्वित्वस्याबाधनात् भवत्येव ॥ ३२ ॥

अञ्वर्गस्याऽन्तस्थातः ॥ १ । ३ । ३३ ॥

अन्तस्थातः परस्य ञकारवर्जितस्य वर्गस्य स्थानेऽनु द्वे रूपे वा भवतः ।

* उल्क्का, उल्का, वल्म्मीकः, वल्मीकः, वृक्षव् क्करोति, वृक्षव् करोति ।

वर्गस्येति किम् ?,–सव्यम् । अञिति किम् ?,–हल्ञकारौ । अन्तस्थात इति किम् ?,–भवान्मधुरः ॥ ३३ ॥

ततोऽस्याः ॥ १ । ३ । ३४ ॥

ततोऽञ्वर्गात् परस्या अस्या अन्तस्थायाः स्थाने द्वे रूपे वा भवतः । * दध्य्यत्र, दध्यत्र, मध्व्वत्र, मध्वत्र ।

तत इति किम् ?,–वाल्यम् । अस्या इति किम् ?,–वाग् जयति ॥ ३४ ॥

शिटः प्रथमद्वितीयस्य ॥ १ । ३ । ३५ ॥

शिटः परयोः प्रथमद्वितीययोः स्थाने द्वे रूपे वा भवतः । * त्व क्करोषि, त्वं करोषि; त्व क्खनसि, त्वं खनसि, कः क्खनति, कः खनति; कः प्पचति, कः पचति, कक्कक्खनति, कक्कखनति, कक्क्लति, कक्लति, कश्चरति, कश्चरति; करच्छादयति, करछादयति, कष्ट्टीकते, कष्टीकते, कष्ठ(ठ)कारः, कष्ठकारः, स्त्थाली, स्थाली, स्फ्फीता, स्फीता ।

शिट इति किम् ?,–भवान् करोति । प्रथमद्वितीयस्येति किम् ?,–आस्यम् ।

अनुनासिकादप्यादेशरूपात् केचिदिच्छन्ति–त्वञ्च्छात्रः, त्वञ्छात्रः इत्यादि ॥ ३५ ॥

ततः शिटः ॥ १ । ३ । ३६ ॥

ततः–प्रथमद्वितीयाभ्यां परस्य शिटः स्थाने द्वे रूपे वा भवतः । * तच्श्शेते, तच्शेते; षट्ष्षण्डे, षट्षण्डे, तत्स्साधुः, तत्साधुः; वत्स्सः, वत्सः, क्ष्षीरम्, क्षीरम्, अप्स्सराः, अप्सराः ।

तत इति किम् ?,–भवान् साधुः । शिट इति किम् ?,–मथ्नाति, ख्याति ॥ ३६ ॥

न रात् स्वरे ॥ १ । ३ । ३७ ॥

रात् परस्य शिटः स्थाने स्वरे परे द्वे रूपे न भवतः । * दर्शनम्, विमर्शः, कर्षति, वर्षति, वृस्या इद वार्सम्[3], कुसराया इद कार्सरम् ।

रादिति किम् ?,–तच्श्शेते, षट्ष्षण्डे, वत्स्सः । स्वर इति इति किम् ?,–कर्श्र्यते, वर्ष्र्यते । शिट इत्येव ?,–अर्क्कः, वर्चः ।

"र्हादर्हस्वरस्या०" ॥ १ । ३ । ३१ ॥ इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

---

१ ×× म० म० । २ चर्या म० म० । ३ वार्सम् म० म० ।

पुत्रस्याऽऽदिन्पुत्रादिन्याक्रोशे ॥ १ । ३ । ३८ ॥

आदिन्शब्दे पुत्रादिन्शब्दे च परे पुत्रशब्दसंबन्धिनस्तकारस्याऽऽक्रोशविषये द्वे रूपे न भवतः । "अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने" ॥१।३।३२॥ इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः । *पुत्रादिनि त्वमसि पापे, पुत्रपुत्रादिनी भव ।

आदिन्पुत्रादिनीति किम् ?,–पुत्रहती, पुत्रहती, पुत्रजग्धी, पुत्रजग्धी; "अनाच्छादजात्यादेर्नवा" ॥ २।४।४७॥ इति वा ङीः । आक्रोश इति किम् ?,–पुत्रादिनी शिशुमारी, पुत्रादिनीति वा, पुत्रपुत्रादिनी नागी, पुत्रपुत्रादिनीति वा ॥३८॥

म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ॥ १ । ३ । ३९ ॥

अन्विति वर्तते, अपदान्ते वर्तमानानां मकारनकाराणां धुट्सञ्ज्ञके वर्गे परे प्रत्यासत्तेर्निमित्तवर्गस्यैवान्त्योऽनु भवति । *म्–गन्ता, गन्तुम्; न्–शङ्किता, शङ्कितुम्, अञ्चिता, अञ्चितुम्, कुण्ठिता, कुण्ठितुम्, नन्दिता, नन्दितुम्, कम्पिता; कम्पितुम् ।

म्नामिति बहुवचनं वर्णान्तरबाधनार्थम्, तेन–कुर्वन्ति, कृपन्ति, विस्रम्भः, संरम्भः इत्यत्र नकारस्य णत्वं बाधित्वा अनेन वर्गान्त्य एव भवति । क्रान्त्वा, भ्रान्त्वा इत्यत्रापि नकारे कृते णत्वबाधनार्थं पुनर्नकारः ।

धुडिति किम् ?,–आहन्महे, प्रहन्म. । धुड्वर्ग इति किम् ?,–गम्यते, हन्यते । अपदान्त इति किम् ?,–भवान् करोति । अन्वित्यधिकारात् व्यङ्क्ता, व्यङ्क्तुमित्यत्राऽञ्जेर्गत्वे, कत्वे च कृते, पश्चात् कवर्गान्त्यः; अन्यथा चवर्गान्त्यः स्यात् ॥३९॥

शिड्हेऽनुस्वारः ॥ १ । ३ । ४० ॥

अपदान्ते वर्तमानानां म्नां स्थाने शिटि हकारे च परे अनुस्वार आदेशोऽनु भवति ।

*म्–पुंसि, गंस्यते, न्–दंशः, सुदिंशि कुलानि, वपूंषि, धनूंषि, यशांसि, पयांसि, गुडलिंहि; स्वनड्वांहि कुलानि ।

म्नामिति बहुवचनाद् बृंहणमित्यत्र णत्वं, दश इत्यादौ ञत्वं च बाधित्वाऽनेनानुस्वार एव भवति; एवं सर्पींषि, सुदंशि ।

शिड्हे इति किम् ?,–गम्यते, हन्यते । अपदान्त इत्येव ?,–भवान् साधुः, श्रेयान् हेतुः । अन्वित्येव ?,–पिण्ढि, शिण्ढि;–अत्र पिषूशिषोर्हौ, तस्य धित्वे, षस्य डत्वे च शिडभावाच्छ्नन्नकारस्यानुस्वारो न भवति ॥ ४० ॥

रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः ॥ १ । ३ । ४१ ॥

अपदान्त इति नानुवर्तते, रेफस्य रेफे परे लुग् भवति; अकारेकारोकाराणां चाऽनन्तराणां दीर्घो भवति ।

*पुना रमते, भ्राता रौति, अग्नी रथेन, नीरक्तम्, दूरक्तम्, पटू राजा; उच्चै रौति ।

अन्वित्येव ?,–अहोरूपम्–अत्र पूर्वमेव रोरुत्वे, रेफाभावाल्लुग्दीर्घाभावः सिद्धः ॥ ४१ ॥

ढस्तड्ढे ॥ १ । ३ । ४२ ॥

तन्निमित्तो ढस्तड्ढः, ढकारस्य तड्ढे परेऽनु लुग् भवति; अकारेकारोकाराणां च दीर्घो भवति ।

*महतेः क्तौ माढिः, लीढम्, मीढम्, गूढम् ।

तड्ढ इति किम् ?,–मधुलिड् ढौकते–नायं लुप्यमानढकारनिमित्तो ढः, एवं चक्रुड्ढे, लुलुविड्ढे इत्यादावपि ढकारस्य द्वित्वे सति ढकारयोर्निमित्तनिमित्तिभावो नास्तीति लुग् न भवति । अदिदुत इत्येव ?,–आतृढम्, आवृढम् । अन्वित्येव ?,–लेढा, मोढा–अत्र गुणे कृते, पश्चात् ढलोपः; अन्यथा हि पूर्वमेव ढलोपे दीर्घे च लीढा मूढेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥ ४२ ॥

सहिवहेरोच्चाऽवर्णस्य ॥ १ । ३ । ४३ ॥

सहि वहि इत्येतयोर्ढस्य तड्ढे परेऽनु लुग् भवति, अवर्णस्य च ओकारो भवति । *सोढा, वोढा; उदवोढाम् । अवर्णस्येति किम् ?,–ऊढः ॥ ४३ ॥

उदः स्थास्तम्भः सः ॥ १ । ३ । ४४ ॥

उदः परयोः स्थास्तम्भ इत्येतयोः सकारस्य लुग् भवति । *उत्थाता, उत्थातुम्, उत्तम्भिता; उत्तम्भितुम् ।

उद इति किम् ?,–सस्थाता, सस्तम्भिता । स्थास्तम्भ इति किम् ?,–उत्स्नाता, उत्स्कन्नः । स इति किम् ?,– उत्तिष्ठति, उदस्थात्, उदस्तभत्; उच्चिस्तम्भिषति ।

प्रत्यासत्तेः स्थास्तम्भविशेषणस्यैवोदो ग्रहणादिह न भवति ऊर्ध्वं स्थानमस्योत्स्थानः ।

कथमुत्स्कन्दतीति उत्कन्दको रोग इति पृषोदरादित्वात् भविष्यति ॥ ४४ ॥

---

१ सुदंशि कु० ख० सा०, म० म०, माण्डा० । २ शिट इति° म० म० । ३ °चानन्तराणां दी° पु० ।

तदः सेः स्वरे पादार्था ॥ १ । ३ । ४५ ॥

तदः परस्य सेः स्वरे परे लुग् भवति, सा चेत् पादार्था—पादपूरणी भवति । *सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः, सौषधीरनुरुध्यते । पादार्थेति किम् ?,—स एष भरतो राजा ॥ ४५ ॥

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे ॥ १ । ३ । ४६ ॥

एतदस्तदश्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे लुग् भवति, अकि नञ्समासे च सति न भवति । *एष ददाति, स ददाति, परमैष करोति, परमस ददाति । एतदश्चेति किम् ?,—को दाता, यो वन्यः । सेरित्येव ?—एतौ गच्छतः, तौ तिष्ठतः; अनुबन्धग्रहणादिह न भवति—एतेषु चरति, तेषु याति । अनग्नञ्समास इति किम् ?,—एषकः करोति, सको याति,—'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति साकोऽपि प्राप्तिरिति प्रतिषेधः, अनेषो गच्छति, असो याति । व्यञ्जन इति किम् ?,—एषोऽत्र, सोऽत्र ॥ ४६ ॥

व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ॥ १ । ३ । ४७ ॥

व्यञ्जनात् परस्य पञ्चमस्यान्तस्थायाश्च सरूपे वर्णे परे लुग् वा भवति । *कुञ्चो ङ्ङौ—कुङ्ङौ, कुङ्ङ्ङौ, अदितेरयमादित्यः स देवता अस्य आदित्यः स्थालीपाकः आदित्य्य इति वा । व्यञ्जनादिति किम् ?,—अन्नम्, भिन्नम् । सरूप इति किम् ?,—वर्ण्यते, पित्र्यम् । केचित्तु पञ्चमान्तस्थायाः पञ्चमान्तस्थामात्रे लोपमिच्छन्ति, न तु सरूप एव, तन्मते—वम्यते, वम्य्यते; मम्यते, मम्य्यते इत्यादावपि भवति ।

अपरे तु अभ्रवभ्रमभ्राणां त्रयाणां धातूनां धुटि रेफलोपं नित्यमिच्छन्ति—अभ्रतेः "तिक्कृतौ नाम्नि" ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिकि अब्धिः, वभ्रमभ्रोर्यङ्लुपि वावब्धिः, मामब्धिः, सिद्धान्ते तु अभ्रितः, वावभ्रितः, मामभ्रितः ॥ ४७ ॥

धुटो धुटि स्वे वा ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यञ्जनात् परस्य धुटो धुटि स्वे परे लुग् वा भवति । *प्रत्तम्, प्रत्तम्; अवत्तम्, अवत्तम्,—अत्र त्रयस्तकारा मध्यमस्य वा लोपः; शिण्ढि, शिण्ड्ढि, पिण्ढि, पिण्ड्ढि, भिन्थः, भिन्त्थः । धुट इति किम् ?,—शार्ङ्गम्, भार्ङ्गम् । धुटीति किम् ?,—सक्थ्ना, सक्थ्ने । स्व इति किम् ?,—तर्प्ता, दर्प्ता । व्यञ्जनादित्येव ?,—बोद्धा, योद्धा ॥ ४८ ॥

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ॥ १ । ३ । ४९ ॥

धुटः स्थाने तृतीये चतुर्थे च परे स्थानिप्रत्यासन्नस्तृतीयो भवति । *मज्जति, भृज्जति, दोग्धा, दोग्धुम्, पिण्ड्ढि, शिण्ड्ढि, योद्धा, योद्धुम्, लब्धा, लब्धुम् । तृतीयचतुर्थ इति किम् ?,—लिख्यते । धुट इत्येव ?,—वल्भते । पदान्ते "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ इति अपदान्तार्थं वचनम् ॥ ४९ ॥

अघोषे प्रथमोऽशिटः ॥ १ । ३ । ५० ॥

शिड्वर्जितस्य धुटः स्थानेऽघोषे परे प्रथमो भवति । *वाक्पूता, देवच्छत्रम्, षट् कुर्वन्ति, दृषत्कल्पः, ककुप्सु, भेत्ता, लप्स्यते । अघोष इति किम् ?,—भज्यते, मिद्यते । धुट इत्येव ?,—भवान् खनति, कण्ठः, कन्था । अशिट इति किम्,—श्च्योतति, कष्टीकते, पयस्सु ॥ ५० ॥

विरामे वा ॥ १ । ३ । ५१ ॥

विरामे वर्तमानस्याशिटो धुट स्थाने प्रथमो वा भवति । *वाक्, वाग्, षट्, षड्; तत्, तद्, ककुप्, ककुब् । विराम इति किम् ?,—वागत्र । धुट इत्येव ?,—क्रुङ्, सुगण्, भवान्, त्वम् ॥ ५१ ॥

न सन्धिः ॥ १ । ३ । ५२ ॥

उक्तो वक्ष्यमाणश्च विरामे सन्धिर्न भवति । *दधि अत्र, ते आहुः, तत् लुनाति, भवान् लुनाति, कुर्वन् शेते, वृक्षस्य

छाया, ब्राह्मणस्य छत्रम्, भवान् छादयति, नॄन् पाहि, कुण्डम् हसति, वृक्षव् याति; कुर्वन् आस्ते ।

विरामादन्यत्र तु संहितायां सन्धिरेव सा च—"संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु, सा विवक्षामपेक्षते" ॥ १ ॥ ५२ ॥

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ॥ १ । ३ । ५३ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य स्थाने विसर्ग आदेशो भवति, तयोर्विरामेऽघोषे च ।

(विरामे—) * वृक्षः, प्लक्षः, प्रातः, पुनः, अग्निः अत्र, पटुः इह ।

अघोषे—* कः करोति, कः खनति, पुनः पचति, पुनः फलति, कः शेते, कः षण्डे, कः साधु(धुः) ।

कश्चरति, कष्टीकते, कस्तरति इत्यादिषु तु शादय एवाऽपवादत्वाद् भवन्ति ।

पदान्त इति किम् ?,—ईर्त्ते[1], अर्कः, सूर्प्पः[2], सर्प्पः ।

कथ नृपतेरपत्यं नार्पत्यः ?, नृकुट्या भवो नार्कुटः ?, तवर्कारः ?, प्रार्च्छति ?, इत्यादि 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति वृद्ध्यरारादेशाऽऽश्रयस्य रेफस्याऽसिद्धत्वाद् विसर्गो न भवति, एव ह्कष्वावपि ।

अन्वित्यधिकारात् गीः, धूः, सजूःषु, आशीःषु इत्यादिषु दीर्घत्वे कृते पश्चाद् विसर्गः, अन्यथा हि पूर्वं विसर्गे कृते इस्वोरभावात् दीर्घो न स्यात् ॥ ५३ ॥

ख्यागि ॥ १ । ३ । ५४ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य ख्यागि परे विसर्ग एव भवति । * कः ख्यातः, नमः ख्यात्रे ।

पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तेन जिह्वामूलीयो न भवति ॥ ५४ ॥

शिट्यघोषात् ॥ १ । ३ । ५५ ॥

अघोषात् परे शिटि परतः पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य विसर्ग एव भवति । * पुरुषः त्सरुकः, सर्पिः प्साति, सर्पिः प्सातम्, वासः क्षौमम्; अद्भिः प्सातम् । इदमपि नियमार्थम्, तेन सत्वषत्वह्कष्वा न भवन्ति ॥ ५५ ॥

व्यत्यये लुग् वा ॥ १ । ३ । ५६ ॥

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययः, तस्मिन् सति पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य लुग् वा भवति । * चक्षु श्च्योतति, पक्षे—चक्षुश्श्च्योतति, चक्षुः श्च्योतति, क ष्ठीवति, कष्ष्ठीवति, कः ष्ठीवति, चेत स्खलति, चेतस्स्खलति, चेतः स्खलति, चक्षु स्पन्दते, चक्षुस्स्पन्दते, चक्षुः स्पन्दते; पुन स्पन्दते, पुनस्स्पन्दते, पुनः स्पन्दते ॥ ५६ ॥

अरोः सुपि रः ॥ १ । ३ । ५७ ॥

रुवर्जितस्य रेफस्य स्थाने सुपि परे रेफ एव भवति, कार्यान्तरबाधनार्थः, * गीर्षु, धूर्षु, वार्षु, द्वार्षु—विसर्गसकारौ[3] न भवतः । अरोरिति किम् ?,—पयःसु, पयस्सु, अहःसु, अहस्सु । सुपीति किम् ?,—गीः, धूः । र इत्येव ?,—महत्सु ॥ ५७ ॥

वाऽहर्पत्यादयः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अहर्पत्यादयः शब्दा यथायोगमकृतविसर्गाः कृतोत्वाभावाश्च वा निपात्यन्ते । * अहर्पतिः, अहःपतिः, अहव्पतिः; गीर्पतिः, गीःपतिः, गीव्पतिः, धूर्पतिः, धूःपतिः, धूव्पतिः;—एषु पक्षे विसर्गाऽभावो निपात्यते । हे प्रचेता राजन्, हे प्रचेतो राजन्;—अत्र पक्षे उत्वाभावो निपात्यते । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ५८ ॥

शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ॥ १ । ३ । ५९ ॥

आद्यस्य—प्रथमस्य स्थाने शिटि परे द्वितीयो वा भवति । * ख्षीरम्, क्षीरम्, तछ्शोभनम्, तच्शोभनम्, सम्राठ्सु, सम्राट्सु, भवथ्सु, भवत्सु, अफ्सु, अप्सु, अफ्सराः, अप्सराः । आद्यस्येति किम् ?,—भवान् साधुः । शिटीति किम् ?,—वाक् चरति, सत्यम् ॥ ५९ ॥

तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ॥ १ । ३ । ६० ॥

तवर्गस्य स्थाने शकारचवर्गाभ्यां षकारटवर्गाभ्यां च योगे यथासंख्यं चवर्गटवर्गावादेशौ भवतः, स्थान्यासन्नौ । समुदायद्वयापेक्षया यथासख्यार्थं तृतीयाद्विवचनम्, योगग्रहणम्—स्थानित्वाऽऽशङ्कानिरासार्थं पूर्वापरभावाऽनियमार्थं च ।

---

१ ष्ठक्षम्° पु० । २ इर्ते, अर्के, सूप, सर्पे । म० म० । ३ °पका° म० म० । ४ °करोति म० म० । 4 शब्दानु०

शकारेण योगे—* तच् शेते, तच् श्च्योतति; भवाञ् शेते ।

चवर्गेण—* तच्चरति, तच्छादयति, तज्जयति, तज् झापयति; तञ्ञकारेण—[2]अत्र दकारस्य जकारे "तृतीयस्य पञ्चमे" [1]॥ १ । ३ । १ ॥ इति ञकारः, प्रशाञ् चरति, प्रशाञ् छिनत्ति, प्रशाञ्छादयति, भवाञ् जयति, भवाञ् झापयति; भवाञ् ञकारेण ।

पूर्वेण चवर्गेण—* याच्ञा, यज्ञः, राज्ञः; मज्ज्ञः(ज्ज्ञः) ।

पूर्वेण शकारेण परेण च षकारेण प्रतिषेधो वक्ष्यते ।

पूर्वेण तु षकारेण—* पेष्टा, पेष्टुम्, पूष्णः, वृष्णः, पूष्णा; दोष्णा इत्यादि णत्वेनापि सिध्यति ।

टवर्गेण—* तट्टीकते, तट्टकारेण, तड्डीनम्, तड्ढौकते, तण्णकारेण, अदुड्—अड्डति, अदुटि—अट्टते, भवाण्डीनः, भवाण्ढौकते; भवाण्णकारेण ।

पूर्वेण टवर्गेण—* ईट्टे ।

तवर्गस्य चवर्गे कृते "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ इति न भवति, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति ।

तत्र च प्रत्ययाऽधिकारात् मज्जतीत्यादावपि न भवति । एवमुत्तरत्रापि शकारस्य षत्वमपि न भवति ॥ ६० ॥

सस्य शषौ ॥ १ । ३ । ६१ ॥

सकारस्य स्थाने श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे यथासङ्ख्यं शकारषकारावादेशौ भवतः ।

चवर्गेण—* श्च्योतति, वृश्चति, मज्जति, लज्जते, भृज्जति; सज्जति ।

षकारेण—* सर्पिष्षु, धनुष्षु, दोष्षु;—अत्र सो रुत्वं, तस्य सत्वं, सुपः षत्वं; ततोऽनेन पूर्वसस्य षत्वम् ।

टवर्गेण—* पापट्षि, (वम्म) वमण्षि ॥ ६१ ॥

न शात् ॥ १ । ३ । ६२ ॥

शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने यदुक्तं तन्न भवति, किमुक्तम् ?,—चवर्गः । * अश्नाति, अश्नुते, विश्नः; प्रश्नः॥६२॥

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः ॥ १ । ३ । ६३ ॥

पदस्यान्ते वर्तमानाट्टवर्गात् परस्य नाम्नगरीनवतिसंबन्धिवर्जितस्य तवर्गस्य सकारस्य च यदुक्तं तन्न भवति, किमुक्तम् ?; टवर्गषकारौ । * षट्तयम्, मधुलिट् तरति, मधुलिट् थुडति, मधुलिड् दुनोति, मधुलिड् धुनोति, षण्नयाः, मधुलिट् सीदति, मधुलिट् साये, मधुलिट् स्यात्; मधुलिट्सु ।

टवर्गादिति किम् ?,—चतुष्टयम्, सर्पिष्ट्वम् । पदान्तादिति किम् ?,—ईट्टे । अनाम्नगरीनवतेरिति किम् ?,—षण्णाम्, षण्णगरी, षण्णवतिः ।

नामित्यामादेशस्य ग्रहणादिह प्रतिषेधो भवत्येव—षड्नाम ॥ ६३ ॥

षि तवर्गस्य ॥ १ । ३ । ६४ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने षकारे परे यदुक्त तन्न भवति, किमुक्तम् ?,—टवर्गः ।

* तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः, भवान् षण्डः ।

षीति किम् ?,—तट्टीकते । तवर्गस्येति किम् ?,—सर्पिष्षु ॥ ६४ ॥

लि लौ ॥ १ । ३ । ६५ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे स्थान्यासन्नावनुनासिकानुनासिकौ लकारौ भवतः ।

* तल्लुनाति, भवाँल्लुनाति ।

"आसन्नः" ॥ ७ । ४ । १२० ॥ इत्येव सिद्धे द्विवचनमन्यत्राऽनुनासिकस्यापि स्थानेऽननुनासिकार्थम्, तेन "वाऽष्टन आः स्यादौ" ॥ १ । ४ । ५२ ॥ इत्यादावननुनासिक एव भवति ॥ ६५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकावृत्तौ प्रथमस्याऽध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १।३ ॥

चक्रे श्रीमूलराजेन नवः कोऽपि यशोऽर्णवः ।
परकीर्तिस्रवन्तीनां न प्रवेशमदत्त यः ॥ ३ ॥

---

१ °ति, ×××××× तम्म° ख०ता० । २ अत्र दकारस्य इत्यादिना, भवाञ् ञकारेण इत्यन्तेन, पाठो नास्तीति ख०ता० ।

॥ अर्हँ ॥

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये ॥ १ । ४ । १ ॥

स्यादौ जसि भ्यामि यकारे च परेऽतोऽकारस्याऽऽकारो भवति ।
* वृक्षाः, प्लक्षाः, आभ्याम्, श्रमणाभ्याम्, श्रमणाय; संयताय ।
अत इति किम् ?,-मुनयः, मुनिभ्याम् । स्यादाविति किम् ?,-वाणान् जस्यतीति क्विप्,-वाणजः; अग्नये, वृक्षयोः ॥१॥

भिस ऐस् ॥ १ । ४ । २ ॥

अकारात् परस्य स्यादेर्भिसः स्थाने ऐस् इत्ययमादेशो भवति । * श्रमणैः, संयतैः; अतिजरैः ।
एसादेशेनैव सिद्धे ऐस्करणं संनिपातलक्षणन्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेनाऽतिजरसैरित्यपि सिद्धम् ।
अन्ये त्वतिजरैरित्येवेच्छन्ति ।
अत इत्येव ?,-मुनिभिः, शालाभिः, दृषद्भिः । स्यादेरित्येव ?,-चैत्रभिस्सा, ओदनभिस्सटा ॥ २ ॥

इदमदसोऽक्येव ॥ १ । ४ । ३ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरक्येव सत्यकारात् परस्य भिस ऐस् भवति । * इमकैः, अमुकैः ।
अक्येवेति किम् ?,-एभिः, अमीभिः ।
पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, एवकारस्त्विष्टाऽवधारणार्थः ॥ ३ ॥

एद्बहुस्भोसि ॥ १ । ४ । ४ ॥

बह्वर्थविषये सकारादौ भकारादावोसि च स्यादौ परेऽकारस्य एकारादेशो भवति ।
* एषु, एषाम्, अमीषाम्, सर्वेषाम्, एभिः, एभ्यः, वृक्षेभ्यः, श्रमणयोः, संयतयोः ।
बह्विति किम् ?,-वृक्षस्य, वृक्षाभ्याम् । स्भोसीति किम् ?,-सर्वे । अत इत्येव ?,-साधुषु, साधुभ्यः; खट्वासु, खट्वाभ्यः; अभ्योः, दृषदोः ॥ ४ ॥

टाङसोरिनस्यौ ॥ १ । ४ । ५ ॥

अकारात् परयोः टाङसोः स्याद्योः स्थाने यथासङ्ख्यं इन स्य इत्येतावादेशौ भवतः । * वृक्षेण, अतिजरेण, वृक्षस्य; अतिजरस्य ।
अत इत्येव ?,-अतिजरसा, अतिजरसः;-अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च प्रागेव जरसादेशे कृते अकारान्तत्वाभावः ।
अन्ये तु प्रागेवेनाऽऽदेशं संनिपातलक्षणन्यायस्यानित्यत्वाश्रयणात् पश्चाज्जरसादेशं चेच्छन्तोऽतिजरसिनेत्यपि मन्यन्ते॥५॥

ङेङस्योर्यातौ ॥ १ । ४ । ६ ॥

अकारात् परयोर्ङे ङसि इत्येतयोर्यथासंख्यं य आत् इत्येतावादेशौ भवतः । *वृक्षाय, वृक्षात्; अतिजराय, अतिजरात् ।
अत इत्येव ?,-अतिजरसे, अतिजरसः ।
केचित्तु प्रागेवादादेशे जरसादेशमिच्छन्तोऽतिजरसादित्यपि मन्यन्ते ॥ ६ ॥

सर्वादेः स्मैस्मातौ ॥ १ । ४ । ७ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य संबन्धिनोर्ङेङस्योर्यथासंख्यं स्मै स्मात् इत्येतावादेशौ भवतः ।
* सर्वस्मै, परमसर्वस्मै, सर्वस्मात्, परमसर्वस्मात्, असर्वस्मै, असर्वस्मात्, किंसर्वस्मै, किंसर्वस्मात्, एवं विश्वस्मै, विश्वस्मात् ।
उभशब्दस्य द्विवचनस्वार्थिकप्रत्ययविषयत्वात् स्मैप्रभृतयो न भवन्ति, गणपाठस्तु हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थः-उभौ हेतू २, उभाभ्यां हेतुभ्याम् ३; उभयोर्हेत्वोः२ ।
उभयस्मै, उभयस्मात्; अन्यस्मै, अन्यस्मात्; अन्यतरस्मै, अन्यतरस्मात् ।
डतरग्रहणेनैव सिद्धेऽन्यतरग्रहणं डतमप्रत्ययान्तस्यान्यशब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम्-अन्यतमाय, अन्यतमं वस्त्रम्, अन्यतमे ।
एके त्वाहुः-'नायं डतरप्रत्ययान्तोऽन्यतरशब्दः, किन्त्वव्युत्पन्नस्तरोत्तरपदस्तरबन्तो वा', तन्मते-डतमान्तस्याप्यन्यशब्दस्य सर्वादित्वम्-अन्यतमस्मिन् । इतरस्मै, इतरस्मात् ।

डतरडतमौ प्रत्ययौ, तयोः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे पृथगुपादानमत्र प्रकरणेऽन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणार्थमन्यादिलक्षणदार्थं च–कतरस्मै, कतमस्मै, यतरस्मै, यतमस्मै; ततरस्मै, ततमस्मै, एकतरस्मै, एकतमस्मै; इह न भवति–सर्वतमाय, सर्वतमात् ।

त्वशब्दोऽन्यार्थः–त्वस्मै, त्वस्मात् । त्वच्छब्दः समुच्चयपर्यायः, तस्य स्मायादयो न संभवन्तीति हेत्वर्थयोगे सर्वविभक्तित्वमक्प्रत्ययश्च प्रयोजनम्–त्वत हेतुम्, त्वता हेतुना वसति; अज्ञातात् त्वतस्त्वकतः ।

नेमशब्दोऽर्धार्थः–नेमस्मै, नेमस्मात् । समसिमौ–सर्वार्थौ,–समस्मै, समस्मात्, सिमस्मै, सिमस्मात्; सर्वार्थत्वाभावे न भवति–समाय देशाय, समाद्देशाद् धावति ।

स्वाभिधेयापेक्षे चावधिनियमे व्यवस्थापरपर्याये गम्यमाने–पूर्वपराऽवरदक्षिणोत्तराऽपराऽधराणि, पूर्वस्मै, पूर्वस्मात्; परस्मै, परस्मात्, अवरस्मै, अवरस्मात्; दक्षिणस्मै, दक्षिणस्मात्; उत्तरस्मै, उत्तरस्मात्; अपरस्मै, अपरस्मात्, अधरस्मै, अधरस्मात्, व्यवस्थाया अन्यत्र न भवति–दक्षिणाय गाथकाय देहि, प्रवीणायेत्यर्थः; दक्षिणायै द्विजाः स्पृहयन्ति ।

आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनार्थवृत्तिः स्वशब्दः, आत्माऽऽत्मीययोः–यत्स्वस्मै रोचते तत्स्वस्मै ददाति, यदात्मने रोचते तदात्मीयाय ददातीत्यर्थः; ज्ञातिधनयोस्तु न भवति–स्वाय दातु स्वाय स्पृहयति, ज्ञातये दातु धनाय स्पृहयतीत्यर्थः ।

बहिर्भावेन बाह्येन वा योगे उपसव्याने उपसवीयमाने चार्थे वर्तमानो अन्तरशब्दः, न चेद् बहिर्योगेऽपि पुरि वर्तते, अन्तरस्मै गृहाय–नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः, चण्डालादिगृहयुक्ताय वा नगराभ्यन्तरगृहायेत्यर्थः; अन्तरस्मै पटाय–पटचतुष्टये तृतीयाय चतुर्थाय वेत्यर्थः, प्रथमद्वितीययोर्बहिर्योगेणैव सिद्धत्वात्; पुरि तु न भवति–अन्तरायै पुरे क्रुध्यति–चण्डालादिपुर्यै इत्यर्थः, बहिर्योगोपसव्यानादेरन्यत्र तु न भवति–अयमनयोर्ग्रामयोरन्तरात् तापस आयातः–मध्यादित्यर्थः ।

त्यस्मै, तस्मै, यस्मै, अमुष्मै, अस्मै, एतस्मै, एकस्मै, द्वियुष्मद्भवत्वस्मदां स्मायादयो न सम्भवन्तीति सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनम्—

(द्वौ[1] हेतू २), द्वाभ्यां हेतुभ्याम् ३, द्वयोर्हेत्वोः २, अज्ञाते द्वे द्वके स्त्रियौ कुले वा, द्वकौ पुरुषौ ।

युवाभ्या हेतुभ्याम् ३, युवयोर्हेत्वोः २, युवकाभ्याम्, युष्मादृशः । भवद्भ्यां हेतुभ्याम् ३, भवतोर्हेत्वोः २; भवकान्, भवादृशः, स च भवांश्च भवन्तौ,–अत्र त्यदादित्वात् परत्वाच्च भवच्छेषः, भवान् पुत्रोऽस्येति भवत्पुत्रः,–अत्र सर्वादित्वात् पूर्वनिपातः; भवतोऽपत्य भावतायनिः,–अत्र त्यदादित्वादायनिञ्, भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः,–अत्र सर्वादित्वात् पुंवद्भावः, भवन्तमञ्चतीति क्विपि,–भवद्यङ्,–अत्र "सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ" ॥ ३ । २ । १२२ ॥ इति डद्यागमः; उकारो ङ्यर्थो नागमार्थो दीर्घार्थश्च–भवती, भवान् । आवाभ्यां हेतुभ्याम् ३, आवयोर्हेत्वोः २, आवकाभ्याम्, अस्मादृशः; कस्मै, कस्मात् ।

सर्वेऽपि चाऽमी संज्ञायां सर्वादयो न भवन्ति, तेनेह न भवति–सर्वो नाम कश्चित्–सर्वाय, सर्वात्, उत्तराय कुरवे स्पृहयति ।

अत इत्येव ?,–भवते, भवत. ।

सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशेन तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियाः सर्वे यस्य तस्मै प्रियसर्वाय, सर्वानतिक्रान्तायातिसर्वाय, द्वावन्यावस्य[2] द्व्यन्याय, त्र्यन्याय, प्रियपूर्वाय ।

सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, समसिमौ–सर्वार्थौ, पूर्वपराऽवरदक्षिणोत्तराऽपराऽधराणि–व्यवस्थायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरं–बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि, त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, भवतु, अस्मद्, किम् इत्यसज्ञायां सर्वादिः । उभयडिति टकारो[3] ङ्यर्थः–उभयी दृष्टिः ॥७॥

ङेः स्मिन् ॥ १ । ४ । ८ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य संबन्धिनः सप्तम्येकवचनस्य ङेः स्थाने स्मिन् इत्ययमादेशो भवति । *सर्वस्मिन्; विश्वस्मिन् ।

अत इत्येव ?,–भवति । सर्वादेरित्येव ?,–सर्वो नाम कश्चित्–सर्वे, समे देशे धावति ।

तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियसर्वे, अतिविश्वे ॥ ८ ॥

१ द्वौ हेतू° पु०, स० ता० । २ °स्य तस्मै° म० म० । ३ टेXX पु०, मा०ब्रा० ।

जस इः ॥ १ । ४ । ९ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य संबन्धिनो जसः स्थाने इकार आदेशो भवति, एकवर्णोऽपि "प्रत्ययस्य" ॥ ७ । ४ । १०८ ॥ इति सर्वस्य भवति । * सर्वे, विश्वे, उभये; ते ।

अत इत्येव ?,-भवन्तः, सर्वाः । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियसर्वाः पुमांसः ।

सर्वाणि कुलानि इत्यत्र तु परत्वान्नपुसके शिरेव ॥ ९ ॥

नेमाऽर्धप्रथमचरमतयाऽयाऽल्पकतिपयस्य वा ॥ १ । ४ । १० ॥

नेमादीनि नामानि, तयायौ प्रत्ययौ; तेषामकारान्तानां संबन्धिनो जसः स्थाने इर्वा भवति ।

नेमस्य प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते विभाषा ।

* नेमे, नेमाः; अर्धे, अर्धाः, प्रथमे, प्रथमाः; चरमे, चरमाः; द्वितये, द्वितयाः; त्रितये, त्रितयाः; द्वये, द्वयाः; त्रये, त्रयाः । उभयट्शब्दस्य त्वयट्प्रत्ययरहितस्याखण्डस्य सर्वादौ पाठात् पूर्वेण नित्यमेवेत्त्व भवति-उभये ।

* अल्पे, अल्पाः; कतिपये, कतिपयाः; परमनेमे, परमनेमाः इत्यादि ।

तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियनेमाः, अतिनेमाः । स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणादिह न भवति-अर्धकाः ।

सर्वादेरित्येव ?,-नेमा नाम केचित् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादर्धादीनामपि सञ्ज्ञाया न भवति-अर्धा नाम केचित् । अत इत्येव ?,-नेमाः स्त्रियः ॥ १० ॥

द्वन्द्वे वा ॥ १ । ४ । ११ ॥

द्वन्द्वे समासे वर्तमानस्याकारान्तस्य सर्वादेः संबन्धिनो जसः स्थाने इर्वा भवति ।

* पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तराः, कतरकतमे, कतरकतमाः; दन्तकतमे, दन्तकतमाः; परमकतरकतमे, परमकतरकतमाः ।

तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकतरकतमाः, वस्त्रान्तरवसनान्तराः ।

उत्तरेण निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थो योगः ॥ ११ ॥

न सर्वादिः ॥ १ । ४ । १२ ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वादिः सर्वादिर्न भवति, सर्वं सर्वादिकार्यं न भवतीत्यर्थः ।

* पूर्वापराय, पूर्वापरात्, पूर्वापरे; कतरकतमानाम्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्;-अत्र "सर्वादयोऽस्यादौ" ॥ ३ । २ । ६१ ॥ इति पुंवद्भावो भवत्येव, तत्र भूतपूर्वस्यापि सर्वादेर्ग्रहणात्; कतरकतमकाः,-अत्र सर्वादित्वनिषेधादक्प्रत्ययाभावे कप्प्रत्यये सति स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणाद् "द्वन्द्वे वा" ॥ १ । ४ । ११ ॥ इति जस इर्न भवति ॥ १२ ॥

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे ॥ १ । ४ । १३ ॥

पूर्व अवर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तात् पदात् परौ योगे संबन्धे सति सर्वादी न भवतः ।

* मासेन पूर्वाय, मासपूर्वाय; संवत्सरेणावराय, संवत्सरावराय; मासेनाऽवराः, मासावराः ।

तृतीयान्तादिति किम् ?,-ग्रामात् पूर्वस्मै, पूर्वस्मै मासेन; अवरस्मै पक्षेण । पूर्वावरमिति किम् ?,-मासपरस्मै । योगे इति किम् ?,-यास्यति चैत्रो मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥ १३ ॥

तीयं ङित्कार्ये वा ॥ १ । ४ । १४ ॥

तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूपं ङितां-ङेङसिङसङीनां कार्ये कर्तव्ये वा सर्वादि भवति ।

* द्वितीयस्मै, द्वितीयाय, द्वितीयस्यै, द्वितीयायै, द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्; द्वितीयस्याः, द्वितीयाया आगतः; द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः स्वम्; द्वितीयस्मिन्, द्वितीये; द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम्, एवं तृतीयस्मै, तृतीयाय इत्यादि ।

ङित्कार्ये इति किम् ?,-तत्रैव सर्वादित्वं यथा स्यात् नान्यत्र, तेनाक् न भवति; तथा च-कप्प्रत्यये सति स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणात् स्मैप्रभृतयो न भवन्ति-द्वितीयकाय, तृतीयकाय; द्वितीयिकायै, तृतीयिकायै इत्यादि ।

अर्थवतः प्रतिपदोक्तस्य च ग्रहणादिह न भवति-पटुजातीयाय, मुखतो भवो मुखतीयः, गहादिपाठादीयः, मुखतीयाय; एवं पार्श्वतीयाय ॥ १४ ॥

अवर्णस्यामः साम् ॥ १ । ४ । १५ ॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेः संबन्धिनः षष्ठीबहुवचनस्यामः स्थाने साम् इत्ययमादेशो भवति ।

*सर्वेषाम्, विश्वेषाम्;–'सनिपातलक्षण०' न्यायस्यानित्यत्वादेत्वम् । सर्वासाम्, विश्वासाम्, परमसर्वेषाम्; परमसर्वासाम् ।

सर्वादेरित्येव ?,–द्वयानाम्, द्वितयानाम् । कथं 'व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्' ?,–इति अपपाठ एषः । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियसर्वाणाम् । अवर्णस्येति किम् ?,–भवताम्, भवतीनाम् ॥ १५ ॥

नवभ्यः पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन् वा ॥ १ । ४ । १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो यथास्थान ये इ स्मात् स्मिन् आदेशा उक्तास्ते वा भवन्ति ।

*पूर्वे, पूर्वाः; पूर्वस्मात्, पूर्वात्, पूर्वस्मिन्, पूर्वे । परे, पराः, परस्मात्, परात्; परस्मिन्, परे ।

नवभ्य इति किम् ?,–त्ये, त्यस्मात्, त्यस्मिन् । पूर्वेभ्य इति किम् ?,–सर्वे, सर्वस्मात्; सर्वस्मिन् ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व; अन्तर इति पूर्वादयो नव ॥ १६ ॥

आपो ङितां यैयास्यास्याम् ॥ १ । ४ । १७ ॥

आबन्तसंबन्धिनां स्यादेर्ङितां–ङेङसिङस्ङीनां स्थाने यथासंख्य यै यास् यास् याम् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
*खट्वायै, खट्वायाः, खट्वायाः, खट्वायाम्, बहुराजायै, बहुराजायाः, बहुराजायाः, बहुराजायाम्, कारीषगन्ध्यायै, कारीषगन्ध्यायाः, कारीषगन्ध्यायाः, कारीषगन्ध्यायाम् ।

आप इति पकारः किम् ?,–कीलालपे । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वाय पुरुषाय, इह तु भवति–बहुखट्वायै विष्टराय इत्यादि ॥ १७ ॥

सर्वादेर्डस्पूर्वाः ॥ १ । ४ । १८ ॥

सर्वादेराबन्तस्य संबन्धिनां ङितां यैयास्यास्यामस्ते डस्पूर्वा भवन्ति ।

*सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वस्याम्; परमसर्वस्यै, परमसर्वस्याः, परमसर्वस्याः, परमसर्वस्याम् । अस्यै, अस्याः, अस्याः, अस्याम्;–अत्र परत्वात् पूर्वमदादेशे पश्चाड्डस्, तीयस्य विकल्पेन ङित्कार्ये सर्वादित्वात्–द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ।

सर्वादेरिति किम् ?,–सर्वा नाम काचित् सर्वायै । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियसर्वायै, अतिसर्वायै ।

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तराल सा दक्षिणपूर्वा दिक्–दक्षिणपूर्वायै, दक्षिणपूर्वायाः, दक्षिणपूर्वायाः, दक्षिणपूर्वायाम्,–एषु बहुव्रीह्यादेरन्यपदार्थादिप्रधानत्वात् सर्वादित्वाभावः ।

यद्येवं कथं दक्षिणपूर्वस्यै ?, दक्षिणपूर्वस्याः ?, दक्षिणपूर्वस्याः ?, दक्षिणपूर्वस्याम् इति ?;–दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति कर्मधारये भविष्यति । अथ च बहुव्रीह्यादेः सर्वादित्वाभावे कथ त्वकत्पितृकः ?, मकत्पितृकः ?, द्वकिपुत्रः ?, ककिंसब्रह्मचारी ?, इत्यादावक्प्रत्ययः, उच्यते–अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवाक् भविष्यति ।

अन्ये तु बहुव्रीहावन्तरङ्गस्याप्यकः प्रतिषेधमिच्छन्ति, तन्मते कप्प्रत्यय एव त्वत्कपितृको मत्कपितृकः ॥ १८ ॥

टौस्येत् ॥ १ । ४ । १९ ॥

आबन्तस्य संबन्धिनोष्टौसोः परयोरेकारोऽन्तादेशो भवति ।

*खट्वया, खट्वयोः, बहुराजया, बहुराजयोः, कारीषगन्ध्यया, कारीषगन्ध्ययोः ।

आप इत्येव ?,–कीलालपा ब्राह्मणेन । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वेन पुरुषेण, इह तु भवति–ईषदपरिसमाप्तया खट्वया,–बहुखट्वया विष्टरेण ॥ १९ ॥

औता ॥ १ । ४ । २० ॥

आबन्तस्य संबन्धिना औता प्रथमद्वितीयाद्विवचनेनौकारेण सहाऽऽबन्तस्यैवैकारोऽन्तादेशो भवति ।

*माले तिष्ठतः, माले पश्य, एव बहुराजे नगर्यौ, कारीषगन्ध्ये कन्ये ।

आप इत्येव ?,–कीलालपौ पुरुषौ । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वौ पुरुषौ, इह तु भवति–ईषदपरिसमाप्ते खट्वे,–बहुखट्वे मञ्चकौ ॥ २० ॥

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ॥ १ । ४ । २१ ॥

स्त्रिशब्दवर्जितस्येदन्तस्योदन्तस्य च औता सह यथासंख्यमीत् ऊत् इत्येतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनी तिष्ठतः, मुनी पश्य; साधू तिष्ठतः, साधू पश्य ।

इदुत इति किम् ?,–वृक्षौ, नद्यौ; वध्वौ । औता इत्येव ?,–मुनिः, साधुः, सख्यौ, पत्यौ इत्यत्र तु विधानसामर्थ्यात् न भवति । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । कथं शस्त्रीमतिक्रान्तौ–अतिशस्त्री पुरुषौ ?,–'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति प्रतिषेधाभावात् ।

इदमेव चाऽस्त्रिग्रहणं ज्ञापकम् 'परेणापीयादेशेनेदुत्कार्यं न बाध्यते' इति तेन–अतिस्त्रयः, सहस्त्रयस्तिष्ठन्ति, अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः, अतिस्त्रीणाम्, अतिस्त्रौ निधेहीत्यादि सिद्धम् ॥ २१ ॥

जस्येदोत् ॥ १ । ४ । २२ ॥

इदन्तस्योदन्तस्य च जसि परे यथासंख्यमेत् ओत् इत्येतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनयः, साधवः, बुद्धयः, धेनवः; अतिस्त्रयः । जसीति किम् ?,–मुनिः, साधुः ॥ २२ ॥

ङित्यदिति ॥ १ । ४ । २३ ॥

अदिति ङिति स्यादौ परे इदन्तस्योदन्तस्य च यथासंख्यमेदोतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनये, साधवे, अतिस्त्रये; मुनेः, साधोः, अतिस्त्रेः आगतं स्वं वा; बुद्धये, धेनवे, बुद्धेः, धेनोः आगतं स्वं वा ।

ङितीति किम् ?,–मुनिः, साधुः । अदितीति किम् ?,–बुद्ध्यै, धेन्वै; बुद्ध्याः, धेन्वाः आगतं स्वं वा; बुद्ध्याम्, धेन्वाम् । स्यादावित्येव ?,–शुची, पट्वी ॥ २३ ॥

टः पुंसि ना ॥ १ । ४ । २४ ॥

इदुदन्तात् परस्य पुंसि पुंविषयस्य टस्तृतीयैकवचनस्य स्थाने ना इत्ययमादेशो भवति ।

*मुनिना, साधुना, अतिस्त्रिणा; अमुना–अत्र "प्रागिनात्" ॥२।१।४८॥ इति वचनात् पूर्वमुत्वं पश्चात् नाभावः । पुंसि इति किम् ?,–बुद्ध्या, धेन्वा । कथममुना कुलेन ?,–"अनामस्वरे नोऽन्तः" ॥१।४।६४॥ इति भविष्यति ॥२४॥

ङिर्डौ ॥ १ । ४ । २५ ॥

इदुदन्तात् परो ङिः सप्तम्येकवचनं डौर्भवति । अभेदनिर्देशश्चतुर्थ्येकवचनशङ्कानिरासार्थः; डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः

*मुनौ, साधौ, बुद्धौ, धेनौ, अतिस्त्रौ; विंशतौ ।

अदिदित्येव ?,–बुद्ध्याम्, धेन्वाम् ॥ २५ ॥

केवलसखिपतेरौ ॥ १ । ४ । २६ ॥

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौर्भवति । *सख्यौ, पत्यौ; पताविति कश्चित् ।

इत इत्येव ?,–सखायमिच्छति क्यनि दीर्घत्वे, सखीयतीति क्विपि, यलोपे सखीः, सख्यि; एवं पत्यि । केवलग्रहणं किम् ?,–प्रियसखौ, नरपतौ; पूजितः सखा–सुसखा, तस्मिन् सुसखौ, एवमतिसखौ; ईषदूनः सखा–बहुसखा, बहुसखौ, एवं बहुपतौ,–एषु पूर्वेण डौरेव ।

अन्ये तु बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दादौकारमेवेच्छन्ति, तन्मते–बहुपत्यौ ॥ २६ ॥

न नाङिदेत् ॥ १ । ४ । २७ ॥

केवलसखिपतेः परस्य टावचनस्य नाऽऽदेशो ङिति परे एकारश्च य उक्तः स न भवति ।

*सख्या, पत्या, सख्ये, पत्ये; सख्युः, पत्युः आगतं स्वं वा, सख्यौ, पत्यौ ।

ङिदिति विशेषणं किम् ?,–जस्येद् भवत्येव–पतयः । केवलादित्येव ?,–प्रियसखिना, सुसखिना, बहुसखिना, साधुपतिना, बहुपतिना, प्रियसखये, नरपतये; प्रियसखेः, नरपतेः आगतं स्वं वा ।

बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दात् प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति–बहुपत्या, बहुपत्ये, बहुपत्युः आगतं स्वं वा ।

अन्ये तु सख्यन्तादपि प्रतिषेधं पूर्वेण डेरौत्वं चेच्छन्ति–बहवः सखायो यस्य तेन बहुसख्या, एवं बहुसख्ये, बहुसख्युरागतं स्वं वा, बहुसख्यौ निधेहि ॥ २७ ॥

---

१ पुंसि वर्तमानादिदुदन्तात् परस्य XXXXXटस्०० पु० ।

अवर्णस्यामः साम् ॥ १ । ४ । १५ ॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेः संबन्धिनः षष्ठीबहुवचनस्यामः स्थाने साम् इत्ययमादेशो भवति ।

* सर्वेषाम्, विश्वेषाम्,–'संनिपातलक्षण०' न्यायस्यानित्यत्वादेत्वम् । सर्वासाम्, विश्वासाम्, परमसर्वेषाम्; परमसर्वासाम् ।

सर्वादेरित्येव ?,–द्वयानाम्, द्वितयानाम् । कथं 'व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम्' ?,–इति अपपाठ एषः । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियसर्वाणाम् । अवर्णस्येति किम् ?,–भवताम्, भवतीनाम् ॥ १५ ॥

नवभ्यः पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन् वा ॥ १ । ४ । १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो यथास्थानं ये इ स्मात् स्मिन् आदेशा उक्तास्ते वा भवन्ति ।

* पूर्वे, पूर्वाः; पूर्वस्मात्, पूर्वात्, पूर्वस्मिन्, पूर्वे । परे, पराः; परस्मात्, परात्; परस्मिन्, परे ।

नवभ्य इति किम् ?,–त्ये, त्यस्मात्; त्यस्मिन् । पूर्वेभ्य इति किम् ?,–सर्वे, सर्वस्मात्; सर्वस्मिन् ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर इति पूर्वादयो नव ॥ १६ ॥

आपो ङितां यैयास्यास्याम् ॥ १ । ४ । १७ ॥

आबन्तसंबन्धिनां स्यादेर्ङितां–ङेङसिङस्ङीनां स्थाने यथासङ्ख्यं यै यास् यास् याम् इत्येते आदेशा भवन्ति ।

* खट्वायै, खट्वायाः, खट्वायाः, खट्वायाम्; बहुराजायै, बहुराजायाः, बहुराजायाः, बहुराजायाम्; कारीषगन्ध्यायै, कारीषगन्ध्यायाः, कारीषगन्ध्यायाः, कारीषगन्ध्यायाम् ।

आप इति पकारः किम् ?,–कीलालपे । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वाय पुरुषाय, इह तु भवति–बहुखट्वायै विष्टराय इत्यादि ॥ १७ ॥

सर्वादेर्डस्पूर्वाः ॥ १ । ४ । १८ ॥

सर्वादेराबन्तस्य संबन्धिनां ङितां यैयास्यास्यामस्ते डस्पूर्वा भवन्ति ।

* सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वस्याम्; परमसर्वस्यै, परमसर्वस्याः, परमसर्वस्याः, परमसर्वस्याम् । अस्यै, अस्याः, अस्याः, अस्याम्;–अत्र परत्वात् पूर्वमदादेशे पश्चाड्डस्, तीयस्य विकल्पेन ङित्कार्ये सर्वादित्वात्–द्वितीयस्यै, द्वितीयायै ।

सर्वादेरिति किम् ?,–सर्वा नाम काचित् सर्वायै । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियसर्वायै, अतिसर्वायै ।

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक्–दक्षिणपूर्वायै, दक्षिणपूर्वायाः, दक्षिणपूर्वायाः, दक्षिणपूर्वायाम्,–एषु बहुव्रीह्यादेरन्यपदार्थादिप्रधानत्वात् सर्वादित्वाभावः ।

यद्येवं कथं दक्षिणपूर्वस्यै ?, दक्षिणपूर्वस्याः ?, दक्षिणपूर्वस्याः ?, दक्षिणपूर्वस्याम् इति ?,–दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति कर्मधारये भविष्यति । अथ च बहुव्रीह्यादेः सर्वादित्वाभावे कथं त्वकत्पितृकः ?, मकत्पितृकः ?, द्वकिपुत्रः ?, कर्किसब्रह्मचारी ?, इत्यादावक्प्रत्ययः, उच्यते–अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवाक् भविष्यति ।

अन्ये तु बहुव्रीहावन्तरङ्गस्याप्यकः प्रतिषेधमिच्छन्ति, तन्मते कप्रत्यय एव त्वत्कपितृको मत्कपितृकः ॥ १८ ॥

टौस्येत् ॥ १ । ४ । १९ ॥

आबन्तस्य संबन्धिनोष्टौसोः परयोरेकारोऽन्तादेशो भवति ।

* खट्वया, खट्वयोः, बहुराजया, बहुराजयोः, कारीषगन्ध्यया, कारीषगन्ध्ययोः ।

आप इत्येव ?,–कीलालपा ब्राह्मणेन । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वेन पुरुषेण, इह तु भवति–ईषदपरिसमाप्तया खट्वया,–बहुखट्वया विष्टरेण ॥ १९ ॥

औता ॥ १ । ४ । २० ॥

आबन्तस्य संबन्धिना औता प्रथमद्वितीयाद्विवचनेनौकारेण सहाऽऽबन्तस्यैवैकारोऽन्तादेशो भवति ।

* माले तिष्ठतः, माले पश्य, एवं बहुराजे नगर्यौ; कारीषगन्ध्ये कन्ये ।

आप इत्येव ?,–कीलालपौ पुरुषौ । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–बहुखट्वौ पुरुषौ, इह तु भवति–ईषदपरिसमाप्ते खट्वे,–बहुखट्वे मञ्चकौ ॥ २० ॥

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ॥ १ । ४ । २१ ॥

स्त्रिशब्दवर्जितस्येदन्तस्योदन्तस्य च औता सह यथासंख्यमीत् ऊत् इत्येतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनी तिष्ठतः, मुनी पश्य; साधू तिष्ठतः, साधू पश्य ।

इदुत इति किम् ?,–वृक्षौ, नद्यौ; वध्वौ । औता इत्येव ?,–मुनिः, साधुः; सख्यौ, पत्यौ इत्यत्र तु विधानसामर्थ्यात् न भवति । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । कथं शस्त्रीमतिक्रान्तौ–अतिशस्त्री पुरुषौ ?,–'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति प्रतिषेधाभावात् ।

इदमेव चाऽस्त्रिग्रहणं ज्ञापकम् 'परेणापीयादेशेनेदुत्कार्यं न बाध्यते' इति तेन–अतिस्त्रयः, सहस्त्रयस्तिष्ठन्ति, अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः, अतिस्त्रीणाम्, अतिस्त्रौ निधेहीत्यादि सिद्धम् ॥ २१ ॥

जस्येदोत् ॥ १ । ४ । २२ ॥

इदन्तस्योदन्तस्य च जसि परे यथासंख्यमेत् ओत् इत्येतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनयः, साधवः, बुद्धयः, धेनवः; अतिस्त्रयः । जसीति किम् ?,–मुनिः, साधुः ॥ २२ ॥

ङित्यदिति ॥ १ । ४ । २३ ॥

अदिति ङिति स्यादौ परे इदन्तस्योदन्तस्य च यथासंख्यमेदोतावन्तादेशौ भवतः ।

*मुनये, साधवे, अतिस्त्रये; मुनेः, साधोः, अतिस्त्रेः आगतं स्वं वा; बुद्धये, धेनवे; बुद्धेः, धेनोः आगतं स्वं वा ।

ङितीति किम् ?,–मुनिः, साधुः । अदितीति किम् ?,–बुद्ध्यै, धेन्वै, बुद्ध्याः, धेन्वाः आगतं स्वं वा; बुद्ध्याम्, धेन्वाम् । स्यादावित्येव ?,–शुची, पट्वी ॥ २३ ॥

टः पुंसि ना ॥ १ । ४ । २४ ॥

इदुदन्तात् परस्य पुंसि पुंविषयस्य टस्तृतीयैकवचनस्य स्थाने ना इत्ययमादेशो भवति ।[1]

*मुनिना, साधुना, अतिस्त्रिणा, अमुना–अत्र "प्रागिनात्" ॥२।१।४८॥ इति वचनात् पूर्वमुत्वं पश्चात् नाभावः ।

पुंसि इति किम् ?,–बुद्ध्या, धेन्वा । कथममुना कुलेन ?,–"अनामूस्वरे नोऽन्तः" ॥१।४।६४॥ इति भविष्यति ॥२४॥

ङिर्डौ ॥ १ । ४ । २५ ॥

इदुदन्तात् परो ङिः सप्तम्येकवचनं डौर्भवति । अभेदनिर्देशश्चतुर्थ्येकवचनशङ्कानिरासार्थः, डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः

*मुनौ, साधौ, बुद्धौ, धेनौ, अतिस्त्रौ, विंशतौ ।

अदिदित्येव ?,–बुद्ध्याम्, धेन्वाम् ॥ २५ ॥

केवलसखिपतेरौ ॥ १ । ४ । २६ ॥

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौर्भवति । *सख्यौ, पत्यौ, पताविति कश्चित् ।

इत इत्येव ?,–सखायमिच्छति क्यनि दीर्घत्वे, सखीयतीति क्विपि, यलोपे सखीः, सख्यि; एवं पत्यि । केवलग्रहणं किम् ?,–प्रियसखौ, नरपतौ; पूजितः सखा–सुसखा, तस्मिन् सुसखौ, एवमतिसखौ, ईषदूनः सखा–बहुसखा, बहुसखौ, एवं बहुपतौ,–एषु पूर्वेण डौरेव ।

अन्ये तु बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दादौकारमेवेच्छन्ति, तन्मते–बहुपत्यौ ॥ २६ ॥

न नाङिदेत् ॥ १ । ४ । २७ ॥

केवलसखिपतेः परस्य टावचनस्य नाऽऽदेशो ङिति परे एकारश्च य उक्तः स न भवति ।

*सख्या, पत्या, सख्ये, पत्ये; सख्युः, पत्युः आगतं स्वं वा; सख्यौ, पत्यौ ।

ङिदिति विशेषणं किम् ?,–जस्येद् भवत्येव–पतयः । केवलादित्येव ?,–प्रियसखिना, सुसखिना, बहुसखिना, साधुपतिना, बहुपतिना; प्रियसखये, नरपतये; प्रियसखेः, नरपतेः आगतं स्वं वा ।

बहुप्रत्ययपूर्वादपि पतिशब्दात् प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति–बहुपत्या, बहुपत्ये, बहुपत्युः आगतं स्वं वा ।

अन्ये तु सख्यन्तादपि प्रतिषेधं पूर्वेण ङेरौत्वं चेच्छन्ति–बहवः सखायो यस्य तेन बहुसख्या, एवं बहुसख्ये, बहुसख्युरागतं स्वं वा, बहुसख्यौ निधेहि ॥ २७ ॥

---

[1] पुंसि वर्तमानादिदुदन्तात् परस XXXXXटस्य० पु० ।

स्त्रिया ङितां वा दैदास्दास्दाम् ॥ १ । ४ । २८ ॥

स्त्रियाः–स्त्रीलिङ्गादिदुदन्तात् शब्दात् परेषां तत्सबन्धिनामन्यसंबन्धिनां वा स्यादेर्ङितां–ङेङसिङस्ङीनां स्थाने यथासङ्ख्यं दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा वा भवन्ति, दकारो "ङित्यदिति" ॥ १ । ४ । २३ ॥ इति विशेषणार्थः ।

*बुद्ध्यै, बुद्धये, बुद्ध्याः, बुद्धेः आगतं स्व वा; बुद्ध्याम्, बुद्धौ; धेन्वै, धेनवे; धेन्वाः, धेनोः, धेन्वाम्, धेनौ, एव मुष्ट्यै, मुष्टये, इष्वै, इषवे, शुच्यै, शुचये, पट्व्यै, पटवे, पत्यै, पत्ये, जीवपत्यै, जीवपतये स्त्रियै; कन्या पतिर्यस्य यस्या वा कन्यापत्यै, कन्यापतये, एव प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये, प्रियधेन्वै, प्रियधेनवे, प्रियाशन्यै, प्रियाशनये, अतिशकट्यै, अतिशकटये स्त्रियै पुरुषाय वा;–एषु समासार्थस्य पुरुषत्वेऽपि पत्यादिशब्दानां स्त्रीत्वमस्ति ।

अन्ये तु पुरुषस्य समासार्थत्वे सति नेच्छन्ति, तन्मते–प्रियबुद्धये, प्रियधेनवे पुरुषायेत्येव भवति ।

अन्यस्तु पुरुषस्यैव समासार्थत्वे सति इच्छति न स्त्रियाः, तन्मते–अतिशकट्यै, प्रियधेन्वै पुरुषाय इत्यत्रैव भवति, न त्वतिशकटये, प्रियधेनवे स्त्रियै इत्यत्र ।

स्त्रिया इति किम् ?,–मुनये, साधवे । इदुत इत्येव ?,–गवे, नावे ॥ २८ ॥

स्त्रीदूतः ॥ १ । ४ । २९ ॥

नित्यस्त्रीलिङ्गादीकारान्तादूकारान्ताच्च शब्दात् परेषां तत्संबन्धिनामन्यसंबन्धिनां वा स्यादेर्ङितां स्थाने यथासङ्ख्यं दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा भवन्ति ।

*नद्यै, नद्याः, नद्याः, नद्याम्; लक्ष्म्यै, लक्ष्म्याः, लक्ष्म्याः, लक्ष्म्याम्, कुरोरपत्यं स्त्री "दुनादि०" ॥ ६ । १ । ११८ ॥ इत्यादिना ञ्यः, तस्य "कुरोर्वा" ॥ ६ । १ । १२२ ॥ इति लुपि, "उतोऽप्राणिनश्चा०" ॥ २ । ४ । ७३ ॥ इत्यादिना ऊङि–कुरूः–कुर्वै, कुर्वाः, कुर्वाः, कुर्वाम्; वध्वै, वध्वाः, वध्वाः, वध्वाम् । एव ब्रह्मबन्ध्वै, ब्रह्मबन्ध्वाः, ब्रह्मबन्ध्वाम्; वर्षाभ्वै, वर्षाभ्वाः, अतिलक्ष्म्यै, अतितन्व्यै, अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा ।

कुमारीमिच्छतीति क्यनन्तात् कुमारीवाचरतीति क्विबन्तात् वा कर्तरि क्विप्, कुमारी तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा, खरकुटीव खरकुटी तस्मै खरकुट्यै ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा ।

स्त्रिया इत्यनुवर्तमाने पुनः स्त्रीग्रहण नित्यस्त्रीविषयार्थम् तेनेह न भवति–ग्रामण्ये, खलप्वे स्त्रियै ।

ईदूत इति किम् ?,–मात्रे, दुहित्रे, बुद्धये, धेनवे; आमलक्याः फलाय आमलकाय, अतिकुरवे, अतिकुमारये इत्यत्रेदूत इति वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावाभावादीकारोकारान्तता नास्तीति न भवति । ङितामित्येव ?,–नद्यः, वध्वः ॥ २९ ॥

वेयुवोऽस्त्रियाः ॥ १ । ४ । ३० ॥

इयुवोः संबन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् शब्दात् परेषां तत्संबन्धिनामन्यसंबन्धिनां वा स्यादेर्ङितां स्थाने यथासङ्ख्य दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा वा भवन्ति, अस्त्रियाः–स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।

*श्रियै, श्रिये, श्रियाः, श्रियः, श्रियाः, श्रियः, श्रियाम्, श्रियि, भ्रुवै, भ्रुवे, भ्रुवाः, भ्रुवः; भ्रुवाः, भ्रुवः, भ्रुवाम्, भ्रुवि, श्रियमतिक्रान्ताय–अतिश्रियै, अतिश्रिये, ब्राह्मणाय ब्राह्मण्यै वा, एवमतिभ्रुवै, अतिभ्रुवे, पृथुः श्रीर्यस्य तस्मै पृथुश्रियै, पृथुश्रिये पुरुषाय स्त्रियै वा, एव पृथुभ्रुवै, पृथुभ्रुवे ।

केचित्तु समासार्थस्य स्त्रीत्व एवेच्छन्ति न पुंस्त्वे, तन्मते–अतिश्रियै, अतिश्रिये स्त्रियै इत्यत्र भवति, इह न भवति–अतिश्रिये, अतिभ्रुवे पुरुषाय, पूर्वेण नित्यमपि न भवति ।

कश्चित्तु पूर्वमतविपर्ययमेवेच्छति–अतिश्रियै, अतिश्रिये पुरुषाय, इह न भवति–अतिश्रिये स्त्रियै ।

इयुव इति किम् ?,–आध्यै, प्रध्यै, वर्षाभ्वै, पुनर्भ्वै, पूर्वेण नित्यमेव । अस्त्रिया इति किम् ?,–स्त्रियै, स्त्रियाः, स्त्रियाः, स्त्रियाम्; परमस्त्रियै, परमस्त्रियाः, परमस्त्रियाः, परमस्त्रियाम्,–अत्रापि पूर्वेण नित्यमेव । स्त्रीदूत इत्येव ?,–यवक्रिये, कटप्रुवे स्त्रियै ।

अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपि इयुवृयत्वादिकार्यात् प्रागेव स्त्रीदूदाश्रित कार्यं भवति, तेन–स्त्रियै, स्त्रीणाम्, भ्रूणाम्, आध्यै इत्यादि सिद्धम् ॥ ३० ॥

---

१ नित्य ख०ता०, पु० । २ भ्यै ख०ता०, पु० ।

आमो नाम् वा ॥ १ । ४ । ३१ ॥

इयुवोः संबन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् शब्दात् परस्य तत्संबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वा आमः षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने नामित्ययमादेशो वा भवति, अस्त्रियाः–स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।

*श्रीणाम्, श्रियाम्, भ्रूणाम्, भ्रुवाम्; अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम, पृथुश्रीणाम्, पृथुश्रियाम्, अतिभ्रूणाम्, अतिभ्रुवाम्, पृथुभ्रूणाम्, पृथुभ्रुवाम् स्त्रीणां पुरुषाणा वा, शोभना धीरेषा सुधीनाम्, सुधियाम् ।

इयुव इत्येव ?,–प्रधीनाम्, वर्षाभ्वूणाम् । स्त्रीदूत इत्येव ?,–यवक्रियाम्, कटप्रुवाम्, सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियाम् । अस्त्रिया इत्येव ?,–स्त्रीणाम्, परमस्त्रीणाम् ।

उत्तरेण नित्यमेव, नपुंसकेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्युत्तरेण नित्यमेव–अतिश्रीणाम्, अतिभ्रूणा कुलानामिति ॥३१॥

ह्रस्वापश्च ॥ १ । ४ । ३२ ॥

ह्रस्वान्तादाबन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च शब्दात् परस्याऽऽमः स्थाने नाम् इत्ययमादेशो भवति ।

ह्रस्व–*श्रमणानाम्, संयतानाम्, वनानाम्, धनानाम्, मुनीनाम्, साधूनाम्, बुद्धीनाम्, धेनूनाम्, पितॄणाम्; मातॄणाम् । आप्–*खट्वानाम्, बहुराजानाम् । स्त्रीदूतः–*नदीनाम्, वधूनाम्, स्त्रीणाम्; लक्ष्मीणाम् ।

स्त्रीशब्दवर्जितयोरियुवादेशसंबन्धिनोः स्त्रीदूतोः पूर्वेण विकल्प एव–श्रीणाम्, श्रियाम्; भ्रूणाम्, भ्रुवाम् ।

ह्रस्वापश्चेति किम् ?,–सोमपाम्, सेनान्याम् ॥ ३२ ॥

संख्यानां र्ष्णाम् ॥ १ । ४ । ३३ ॥

रेफषकारनकारान्तानां संख्यावाचिनां शब्दानां संबन्धिन आमः स्थाने नाम् इत्ययमादेशो भवति ।

*चतुर्णाम्, षण्णाम्, पञ्चानाम्, सप्तानाम्, परमचतुर्णाम्, परमषण्णाम्, परमपञ्चानाम् ।

तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियचतुराम्, प्रियषषाम्, प्रियपञ्चाम् ।

संख्यानामिति किम् ?,–गिराम्, विप्रुषाम्, यतिनाम् । र्ष्णामिति किम् ?,–त्रिंशताम्, पञ्चाशताम् ।

बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन भूतपूर्वनान्ताया अपि–अष्टानाम्, परमाष्टानाम् ॥ ३३ ॥

त्रेस्त्रयः ॥ १ । ४ । ३४ ॥

आमः संबन्धिनस्त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति । *त्रयाणाम्, परमत्रयाणाम् ।

आम्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतित्रीणाम्, प्रियत्रीणाम् ।

अतत्संबन्धिनोऽपि भवतीत्येके–अतित्रयाणाम्, प्रियत्रयाणाम् ।

स्त्रियां तु परत्वात् तिसृभावो भवति–तिसृणाम् ॥ ३४ ॥

एदोद्भ्यां ङसिङसो रः ॥ १ । ४ । ३५ ॥

एदोद्भ्यां परयोर्ङसिङसोः स्थाने रेफो भवति, अकार उच्चारणार्थः ।

*मुनेः, मुनेः, साधोः, साधोः, गोः, गोः, द्योः, द्योः, परमश्चासाविश्च परमेः, परमेः, नयतीति विच्–नेः, नेः, एवं लोः, लोः ।

वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

खितिखीतीय उर् ॥ १ । ४ । ३६ ॥

खितिखीतीसंबन्धिन इवर्णस्थानाद्यकारात् परयोर्ङसिङसोः स्थाने उर् आदेशो भवति । खि–*सख्युः, सख्युः, ति–*पत्युः, पत्युः । खी, ती;–सह खेन वर्तते सखः, सख सखाय वेच्छति इति क्यनि, क्विपि–सखीः, पततीति पतः, पतं पतिं वेच्छतीति क्यनि, क्विपि–पतीः;–सख्युः, पत्युः । तथा सुखमिच्छति, सातमिच्छति क्यनि;–सुख्युः, सात्युः । लूनं, पूनं, चेच्छतः–लून्युः, पून्युः,–"क्तादेशोऽषि" ॥ २ । १ । ६१ ॥ इति नत्वस्याऽसत्त्वात् तीरूपत्वम् ।

य इति किम् ?,–यत्र यत्वादेशस्तत्र यथा स्यात्, इह मा भूत्–अतिसखेः, अधिपतेः । खितिखीतीति किम् ?,–सुख्यमपत्य चाऽऽचष्टे णिच्, विच्–सुख्यः, अपत्यः आगत स्व वा । अदितेर्[2] इत्येव ?,–सख्याः, पत्याः ॥ ३६ ॥

१ °स्य ××× ° म० म०, माण्डा०, ख० ता० । २ अदिति म० म० ।
5 शब्दानु०

ऋतो डुर् ॥ १ । ४ । ३७ ॥

ऋकारांत् परयोर्ङसिङसोः स्थाने डुर् इत्ययमादेशो भवति । * पितुः, पितुः, मातुः, मातुः । ङसिङस इत्येव ?,–पितॄन् । ऋत इति किम् ?,–ग्रः ॥ ३७ ॥

तृंस्वसृंनप्तृनेष्टृंत्वष्टृंक्षत्तृंहोतृंपोतृंप्रशास्त्रो घुट्यार् ॥ १ । ४ । ३८ ॥

तृच्तृन्प्रत्ययान्तस्य स्वस्रादिशब्दाना च सवन्धिन ऋकारस्य स्थाने तत्सवन्धिन्यन्यसवन्धिनि वा घुटि परे आर् इत्ययमादेशो भवति ।

* कर्तारम्, कर्तारौ, कर्तारौ, कर्तारः कटस्य, वदितारम्, वदितारौ, वदितारौ, वदितारः जनापवादान्, स्वसारम्, स्वसारौ, स्वसारौ, स्वसारः; नप्तारम्, नप्तारौ, नप्तारौ, नप्तारः, नेष्टारम्, नेष्टारौ, नेष्टारौ, नेष्टारः; त्वष्टारम्, त्वष्टारौ, त्वष्टारौ, त्वष्टारः, क्षत्तारम्, क्षत्तारौ, क्षत्तारौ, क्षत्तारः, होतारम्, होतारौ, होतारौ, होतारः, पोतारम्, पोतारौ, पोतारौ, पोतारः; प्रशास्तारम्, प्रशास्तारौ, प्रशास्तारौ, प्रशास्तारः, अतिकर्तारम्, अतिकर्तारौ, अतिकर्तारौ, अतिकर्तारः ।

घुटीति किम् ?,–कर्तृ कुलं पश्य । सौ तु परत्वात् डागुणौ–कर्ता, हे कर्तः ।

तृशब्दस्यार्थवतो ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणात् नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां तृशब्दस्य ग्रहण न भवतीति तेषां पृथगुपादानम्, इदमेव च ज्ञापकम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहण भवति' इति । व्युत्पत्तिपक्षे तु तृग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहण नियमार्थम्, तेनान्येषामौणादिकानां न भवति–पितरौ, भ्रातरौ, मातरौ, जामातरौ ।

केचित्तु प्रस्तोतृंउन्नेतृंउद्गातृंप्रतिहर्तृंप्रतिस्थातृंशब्दानामौणादिकानामप्यार मन्यन्ते–प्रस्तोतारम्, प्रस्तोतारौ, प्रस्तोतारौ, प्रस्तोतारः इत्यादि ॥ ३८ ॥

अर्डौ च ॥ १ । ४ । ३९ ॥

ऋकारस्य स्थाने ङौ घुटि च परे अर् इत्ययमादेशो भवति ।

* पितरि, पितरम्, पितरौ २, पितरः, मातरि, मातरम्, मातरौ २, मातरः ।

ङौ चेति किम् ?,–पित्रा, मात्रा । कर्तृणि कुले, कर्तॄणि कुलानीत्यत्र तु परत्वात् पूर्वं न एव, तस्मिंस्तु सति व्यवधानात् न भवति । ऋत इत्येव ?,–ग्रि ॥ ३९ ॥

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्त्र्ये ॥ १ । ४ । ४० ॥

मातृशब्दस्याऽऽमन्त्र्ये पुत्रे वर्तमानस्य सामर्थ्याद् बहुव्रीहौ समासे सिना सह मात इत्यकारान्त आदेशो भवति, अर्हे–मातृद्वारेण पुत्रप्रशंसायां गम्यमानायाम् । कचोऽपवादः ।

* गार्गी माता यस्य तस्याऽऽमन्त्रणं हे गार्गीमात !, एवं हे वात्सीमात !;–अत्र पुत्रः समावितोत्कर्षया श्लाघ्यया मात्रा तत्पुत्रव्यपदेशयोग्यतया प्रशस्यते ।

मातुरिति किम् ?,–हे गार्ग्यपितृक ! । पुत्र इति किम् ?,–हे मातः !, हे गार्गीमातृके वत्से ! । अर्ह इति किम् ?,–अरे गार्गीमातृक ! । आमन्त्र्य इति किम् ?,–गार्गीमातृकः । सिनेति किम् ?,–हे गार्गीमातृकौ ॥ ४० ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १ । ४ । ४१ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वान्तस्य सिना सह श्रुतत्वाद् ह्रस्वस्यैव गुणो भवति, "आसन्नः" ।

* हे पितः !, हे मातः !, हे कर्तः !, हे स्वसः !, हे मुने !, हे साधो !, हे बुद्धे !, हे धेनो ! । सिनेत्येव ?,–हे कर्तृकुल !, हे वारि !, हे त्रपु !, अत्र परत्वात् पूर्वं सेर्लुपि सेरभावात् न भवति, "नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ इति लुकि तु स्थानिवद्भावाद् भवत्येव–हे कर्तः कुल !, हे वारे !, हे त्रपो ! । आमन्त्र्य इत्येव ?,–पिता, मुनिः, साधुः । ह्रस्वस्येति किम् ?,–हे श्रीः !, हे भ्रूः ! । हे नदि !, हे वधु ! इत्यत्र तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् सेरभावात् च न भवति ॥४१॥

एदापः ॥ १ । ४ । ४२ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्याऽऽबन्तस्य सिना सह एकारान्तादेशो भवति । * हे खट्वे !, हे बहुराजे !, हे बहुखट्वे ! विष्टर । आ आप इत्याकारप्रश्लेषादिह न भवति–हे प्रियखट्व ! ।

आप इति किम् ?,–हे कीलालपाः ! । आमन्त्र्य इत्येव ?,–खट्वा ॥ ४२ ॥

१ °रान्तात् पु० । २ प्रस्ता° पु०, ख० ता० ।

नित्यदिद्द्विस्वराऽम्बार्थस्य ह्रस्वः ॥ १ । ४ । ४३ ॥

नित्यं दित्-दैदास्दास्दाम्लक्षण आदेशो येभ्यस्तेषां द्विस्वराम्बार्थानां चावन्तानामामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानानां सिना सह ह्रस्वान्तादेशो भवति ।

नित्यदित्-*हे स्त्रि !, हे गोरि[२] !, हे शार्ङ्गरवि !, हे अश्वि !, हे लक्ष्मि !, हे तन्त्रि !, हे ब्रह्मबन्धु !, हे करभोरु !, हे श्वश्रु !, हे वधु !, हे कर्कन्धु !, हे अलावु !, हे वर्षाभु !, हे पुनर्भु !, हे अतिलक्ष्मि ! । द्विस्वराम्बार्थ-*हे अम्ब !, हे अक्क !, हे अत्त !, हे अल्ल !, हे अनम्ब !, हे परमाम्ब !, हे प्रियाम्ब ! ।

नित्यदिदिति किम् ?,-हे वातप्रमीः !, हे हूहूः !, हे ग्रामणीः !, हे खलपूर्वधूटि ! । नित्यग्रहणादिह न भवति-हे श्रीः !, हे ह्रीः !, हे भ्रूः ! । कथं हे सुभ्रु !, हे भीरु !;-स्त्रीपर्यायत्वादूङि कृते भविष्यति । अम्बार्थाना द्विस्वरविशेषण किम् ?,-हे अम्बाडे !, हे अम्बाले !, हे अम्बिके ! । आप इत्येव ?,-हे मातः ! ॥ ४३ ॥

अदेतः स्यमोर्लुक् ॥ १ । ४ । ४४ ॥

अकारान्तादेकारान्तात् चाऽऽमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानात् परस्य सेस्तदादेशस्यामश्च लुग् भवति ।

(सि-) *हे श्रमण !, हे सयत !, अम्-हे वन !, हे वन !, हे उपकुम्भ !, हे अतिहे !, परमश्चासाविश्च हे परमे !; हे से ! ।

अदेत इति किम् ?,-हे गौः !, हे नौः !, हे परमौः ! ।

स्यादेशत्वेनैवाऽमोऽपि लुचि सिद्धायां पृथग्वचनमन्यस्याऽऽदेशस्य लुगभावार्थम्, तेन-हे कतरद् ! इत्यादौ लुग् न भवति ॥ ४४ ॥

दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः ॥ १ । ४ । ४५ ॥

दीर्घाभ्यां ङ्याब्भ्यां व्यञ्जनात् च परस्य सेर्लुग् भवति ।

ङी-*गौरी, कुमारी, बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी चैत्रः, एवं बहुप्रेयसी, खरकुटीव खरकुटी ब्राह्मणः, कुमारीवाचरति क्विप्, लुक्, क्विप्,-कुमारी ब्राह्मणः । आप्-*खट्वा, बहुराजा । व्यञ्जन-*राजा, तक्षा, हे राजन् ! ।

एभ्य इति किम् ?,-वृक्षः । ङ्याब्ग्रहणं किम् ?,-लक्ष्मीः, तन्त्रीः, ग्रामणीः, कीलालपाः । दीर्घग्रहणं किम् ?,-निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः ।

नपुसकेषु परत्वात् "अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ इति लुबेव, तेन-यत्कुलं तत्कुलमिति सिद्धम्, "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति सिद्धे व्यञ्जनग्रहणं राजेत्यादौ सिलोपार्थम्, अन्यथा सावपि पदत्वात् "पदस्य" इति च परेऽसत्त्वात् पूर्वं नलोपे सेर्लुप्, उखास्रदित्यादौ संयोगस्यादौ स्कोर्लुकि दत्वं च न स्यात् ॥ ४५ ॥

समानादमोऽतः ॥ १ । ४ । ४६ ॥

समानात् परस्यामोऽकारस्य लुग्भवति । *वृक्षम्, खट्वाम्, मुनिम्, साधुम्, बुद्धिम्, धेनुम्, नदीम्; वधूम् । पितरमित्यादिषु विशेषविधानात् प्रथममेवाद् ।

समानादिति किम् ?,-रायम्, नावम् । अम इति किम् ?,-नद्यः । स्यादेरिति[३] किम् ?,-अचिनवम् ॥ ४६ ॥

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृष्रः ॥ १ । ४ । ४७ ॥

तिसृचतसृषकाररेफान्तवर्जितशब्दसंबन्धिनः पूर्वस्य समानस्याऽऽमादेशे नामि परे दीर्घो भवति ।

*श्रमणानाम्, मुनीनाम्, साधूनाम्, बुद्धीनाम्, धेनूनाम्, वारीणाम्, त्रपूणाम्, पितॄणाम्, मातॄणाम् ।

अतिसृचतसृष्र इति किम् ?,-तिसृणाम्, चतसृणाम्, षण्णाम्, चतुर्णाम् ।

अष्र इति प्रतिषेधेन नकारेण व्यवहितेऽपि नामि दीर्घो ज्ञाप्यते-पञ्चानाम्, सप्तानाम् ।

नामीति किम् ?,-चर्मणाम् । स्यादावित्येव ?,-दधिनाम, चर्मनाम, अनर्थकत्वाद् वा ॥ ४७ ॥

नुर्वा ॥ १ । ४ । ४८ ॥

नृशब्दसंबन्धिनः समानस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । *नृणाम्, नृणाम् ।

१ ह्रस्वोऽन्ता° पु० । २ गौरि पु० । ३ स्यादेरित्येव पु० ।

शसोऽता सश्च नः पुंसि ॥ १ । ४ । ४९ ॥

शसः संबन्धिनोऽकारेण सह समानस्य प्रधानस्थान्यासन्नो दीर्घो भवति, तत्सनियोगे च पुंलिङ्गविषये शसः सकारस्य नकारो भवति । *श्रमणान्, मुनीन्, साधून्, वातप्रमीन्, हूहून्; पितॄन् ।

पुंलिङ्गाभावे तु दीर्घत्वमेव–*शालाः, बुद्धीः, नदीः, धेनूः, वधूः, मातॄः ।

चञ्चाः, खरकुटीः, यष्टीः पुरुषान् पश्य–इत्यत्र चञ्चादयः शब्दाः पुरुषे वर्तमाना अपि स्त्रीलिङ्गत्वं नोज्झन्तीति नकारो न भवति ।

यदा तु शब्दस्य पुलिङ्गत्वं तदा वस्तुनः स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा नकारो भवत्येव–दारान्, भ्रुकुंसान् स्त्रीः पश्य, षण्ढान् पण्डकान् पश्य ।

दीर्घसनियोगविज्ञानादिह नो न भवति–एतान् गाः पश्य । समानस्येत्येव ?,–रायः, नावः पश्य । वनानि पश्य–इत्यत्र परत्वात् शिरेव ॥ ४९ ॥

संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा ॥ १ । ४ । ५० ॥

संख्यावाचिभ्यः सायशब्दाद् विशब्दात् च परस्याह्नशब्दस्य ङौ परेऽहन् इत्ययमादेशो वा भवति ।

*द्वयोरह्नोर्भव इति विगृह्य "भवे" ॥ ६ । ३ । १२३ ॥ इत्यणूविषये "सर्वांश०" ॥ ७ । ३ । ११८ ॥ इत्यादिनाऽट् अह्नादेशश्च, ततो "द्विगोरनपत्ये०" ॥ ६ । १ । २४ ॥ इत्यादिनाऽणो लुपि व्यह्नस्तस्मिन्–व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने; एव त्र्यह्नि, त्र्यहनि, त्र्यह्ने; यावदह्नि, यावदहनि, यावदह्ने, तावदह्नि, तावदहनि, तावदह्ने, सायमह्नः सायाह्नस्तस्मिन्–सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने; अत एव सूत्रनिर्देशात् सायशब्दस्य मकारलोपः, सायेत्यकारान्तो वा । विगतमह्नो व्यह्नस्तस्मिन्–व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने ।

सख्यासायवेरिति किम् ?,–मध्याह्नि । अह्नस्येति किम् ?,–द्वयोरह्नोः समाहारो व्यहस्तस्मिन्–व्यहे । ङाविति किम् ?,–व्यह्नः ॥ ५० ॥

निय आम् ॥ १ । ४ । ५१ ॥

नियः परस्य ङे स्थाने आम् इत्ययमादेशो भवति । *नियाम्, ग्रामण्याम् ॥ ५१ ॥

वाऽष्टन आः स्यादौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

अष्टन्शब्दस्य तत्संबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशो वा भवति ।

*अष्टाभिः; अष्टभिः, अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः; अष्टासु, अष्टसु, प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा, प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टाः, प्रियाष्टानः, प्रियाष्टाम्, प्रियाष्टानम्; प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टः, प्रियाष्ट्नः, प्रियाष्टाभिः, प्रियाष्टभिः, हे प्रियाष्टाः, हे प्रियाष्टन् ।

अन्यसबन्धिनोर्जस्शसोर्नेच्छन्त्येके, तन्मते–प्रियाष्टानस्तिष्ठन्ति, प्रियाष्ट्नः पश्य इत्येव भवति ।

स्यादाविति किम् ?,–अष्टकः सघः, अष्टता, अष्टत्वम्, अष्टपुष्पी ।

केचित्तु सकारभकारादावेव स्यादाविच्छन्ति ॥ ५२ ॥

अष्ट और्जस्शसोः ॥ १ । ४ । ५३ ॥

अष्ट इति कृताऽऽत्वस्याष्टन्शब्दस्य निर्देशः, अष्टाशब्दसबन्धिनोर्जस्शसोः स्थाने औकारादेशो भवति ।

*अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्य, परमाष्टौ, अनष्टौ । कृताऽऽत्वस्य निर्देशादिह न भवति–अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य, परमाष्ट, अनष्ट ।

तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियाष्टास्तिष्ठन्ति, प्रियाष्टः पश्य ।

अतत्सबन्धिनोरपीच्छन्त्येके–प्रियाष्टौ तिष्ठन्ति, प्रियाष्टौ पश्य ।

केचित्तु अष्टावाचक्षत इति णिचि, क्विपि–अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्येतीच्छन्ति, तदप्यष्ट इति तन्त्रेण संगृहीतम् ॥५३॥

डतिष्णः संख्याया लुप् ॥ १ । ४ । ५४ ॥

डतिषकारनकारान्तायाः सख्यायाः संबन्धिनोर्जस्शसोर्लुप् भवति ।

*कति तिष्ठन्ति, कति पश्य, यति तिष्ठन्ति, यति पश्य, तति तिष्ठन्ति, तति पश्य, षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य, पञ्च तिष्ठन्ति, पञ्च पश्य, एव सप्त, नव, दश, परमषट्; परमपञ्च ।

---

१ °कुशा° खं० ताडे० । २ °अह्नस शब्द° मं० मं० । ३ अष्टन शा° पु० । ४ XXX° मं० मं० ।

डतिष्ण इति किम् ?,-त्रयः, चत्वारः, तावन्तः। शतानि, सहस्राणीत्यत्र सनिपातलक्षणत्वात् नान्तस्य न भवति। संख्याया इति किम् ?,-विप्रुष', राजानः। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकतयस्तिष्ठन्ति, प्रियकतीन् पश्य; प्रियषषः, प्रियषषः, प्रियपञ्चानः, प्रियपञ्चः।

केचित्तु डत्यन्तात् कतिशब्दादेवेच्छन्ति ॥ ५४ ॥

नपुंसकस्य शिः ॥ १ । ४ । ५५ ॥

नपुसकस्य संबन्धिनोर्जस्शसोः स्थाने शिर्भवति।

*कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, एव दधीनि, मधूनि, कर्तृणि, पयांसि; यशांसि।

स्याद्यधिकारादिह न भवति-कुण्डशो ददाति।

नपुसकस्येति किम् ?,-वृक्षाः, वृक्षान्। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डाः, प्रियकुण्डान्, इह तु भवति-परमकुण्डानि।

शकारः "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥ इत्यादौ विशेषणार्थः ॥ ५५ ॥

औरी ॥ १ । ४ । ५६ ॥

नपुसकस्य सवन्धी औकार ईकारो भवति। *कुण्डे तिष्ठतः, कुण्डे पश्य, एव दधिनी, मधुनी, कर्तृणी, पयसी। तत्संवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डौ पुरुषौ, इह तु भवति-परमकुण्डे ॥ ५६ ॥

अतः स्यमोऽम् ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अकारान्तस्य नपुसकलिङ्गस्य सवन्धिनोः स्यमोरमित्ययमादेशो भवति।

*कुण्ड तिष्ठति, कुण्डं पश्य; कीलालपम्, अतिखट्व कुलम्, हे कुण्ड!-अत्रामादेशे सति "अदेतः स्यमोर्लुक्" ॥ १ । ४ । ४४ ॥ इत्यमो लुक्।

नपुसकस्येत्येव ?,-वृक्षः। अत इति किम् ?,-दधि तिष्ठति, दधि पश्य। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डः पुरुषः।

अमोऽकारोच्चारण जरसादेशार्थम्, तेनातिजरसं कुल तिष्ठतीति सिद्धम् ॥ ५७ ॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

नपुसकानामन्यादीनां सर्वाद्यन्तर्वर्तिनां पञ्चपरिमाणाना सवन्धिनोः स्यमोः स्थाने द इत्ययमादेशो भवति, एकतरशब्द वर्जयित्वा; अकार उच्चारणार्थः।

*अन्यत्तिष्ठति, अन्यत् पश्य, एवमन्यतरत्, इतरत्, कतरत् तिष्ठति, कतरत् पश्य, एवं यतरत्, ततरत्। कतमत्तिष्ठति, कतमत् पश्य, एव यतमत्, ततमत्, एकतमत्। हे अन्यत्!, हे अन्यतरत्!, हे इतरत्!, हे कतरत्!, हे कतमत्!, हे एकतमत्!।

अनेकतरस्येति किम् ?, एकतर तिष्ठति, एकतर पश्य। पञ्चत इति किम् ?,-नेम तिष्ठति, नेम पश्य। नपुसकस्येत्येव ?,-अन्यः पुरुषः, अन्या स्त्री।

अन्यादिसबन्धिनोः स्यमोर्ग्रहणादिह न भवति-प्रियान्यम्, अत्यन्य कुलम्; इह तु भवति-परमान्यत् तिष्ठति, परमान्यत् पश्य, अनन्यत् ॥ ५८ ॥

अनतो लुप् ॥ १ । ४ । ५९ ॥

अनकारान्तस्य नपुसकस्य सवन्धिनोः स्यमोर्लुब् भवति।

*दधि तिष्ठति पश्य वा, एव मधु, कर्तृ, पयः, उदश्वित्।

अनत इति किम् ?,-कुण्ड तिष्ठति पश्य वा। लुकमकृत्वा लुप्करण स्यमोः स्थानिवद्भावेन यत्कार्यं तस्य प्रतिषेधार्थम्-यत्, तत्,-अत्र त्यदाद्यत्व न भवति ॥ ५९ ॥

जरसो वा ॥ १ । ४ । ६० ॥

जरसन्तस्य नपुसकस्य संवन्धिनो स्यमोर्लुब् वा भवति। *अतिजरः, अतिजरसं कुल तिष्ठति पश्य वा।

---

१ ०न्तात्वस्° पु०। २ °पञ्च पु०, सं० ताड०।

शसोऽता सश्च नः पुंसि ॥ १ । ४ । ४९ ॥

शसः सबन्धिनोऽकारेण सह समानस्य प्रधानस्थान्यासन्नो दीर्घो भवति, तत्सनियोगे च पुंलिङ्गविषये शसः सकारस्य नकारो भवति । श्रमणान्, मुनीन्, साधून्, वातप्रमीन्, हूहून्; पितॄन् ।

पुलिङ्गाभावे तु दीर्घत्वमेव–*शालाः, बुद्धीः, नदीः, धेनूः, वधूः, मातॄः ।

चञ्चाः, खरकुटीः, यष्टीः पुरुषान् पश्य–इत्यत्र चञ्चादयः शब्दाः पुरुषे वर्तमाना अपि स्त्रीलिङ्गत्वं नोज्झन्तीति नकारो न भवति ।

यदा तु शब्दस्य पुलिङ्गत्वं तदा वस्तुनः स्त्रीत्वे नपुसकत्वे वा नकारो भवत्येव–दारान्, भ्रुकुंसान् स्त्रीः पश्य, षण्ढान् पण्डकान् पश्य ।

दीर्घसनियोगविज्ञानादिह नो न भवति–एतान् गाः पश्य । समानस्येत्येव ?,–रायः, नावः पश्य । वनानि पश्य–इत्यत्र परत्वात् शिरेव ॥ ४९ ॥

संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा ॥ १ । ४ । ५० ॥

संख्यावाचिभ्यः सायशब्दाद् विशब्दात् च परस्याहंशब्दस्य ङौ परेऽहन् इत्ययमादेशो वा भवति ।

*द्वयोरह्नोर्भव इति विगृह्य "भवे" ॥ ६ । ३ । १२३ ॥ इत्यण्विषये "सर्वांश०" ॥ ७ । ३ । ११८ ॥ इत्यादिनाऽट् अहादेशश्च, ततो "द्विगोरनपत्ये०" ॥ ६ । १ । २४ ॥ इत्यादिनाऽणो लुपि व्यहस्तस्मिन्–व्यह्नि, व्यहनि, व्यहे, एव त्र्यह्नि, त्र्यहनि, त्र्यहे, यावदह्नि, यावदहनि, यावदहे; तावदह्नि, तावदहनि, तावदहे, सायमह्नः सायाह्नस्तस्मिन्–सायाह्नि, सायाहनि, सायाहे, अत एव सूत्रनिर्देशात् सायशब्दस्य मकारलोपः, सायेत्यकारान्तो वा । विगतमहो व्यहस्तस्मिन्–व्यह्नि, व्यहनि, व्यहे ।

संख्यासायवेरिति किम् ?,–मध्याह्नि । अह्नस्येति किम् ?,–द्वयोरह्नोः समाहारो व्यहस्तस्मिन्–व्यहे । ङाविति किम् ?,–व्यह्नः ॥ ५० ॥

निय आम् ॥ १ । ४ । ५१ ॥

नियः परस्य ङे स्थाने आम् इत्ययमादेशो भवति । *नियाम्, ग्रामण्याम् ॥ ५१ ॥

वाऽष्टन आः स्यादौ ॥ १ । ४ । ५२ ॥

अष्टन्शब्दस्य तत्सबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशो वा भवति ।

*अष्टाभिः, अष्टभिः, अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः, अष्टासु, अष्टसु, प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा, प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टाः, प्रियाष्टानः, प्रियाष्टाम्, प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टः, प्रियाष्ट्नः, प्रियाष्टाभिः, प्रियाष्टभिः, हे प्रियाष्टाः, हे प्रियाष्टन् ।

अन्यसबन्धिनोर्जस्शसोर्नेच्छन्त्येके, तन्मते–प्रियाष्टानस्तिष्ठन्ति, प्रियाष्ट्नः पश्य इत्येव भवति ।

स्यादाविति किम् ?,–अष्टकः संघः, अष्टता, अष्टत्वम्, अष्टपुष्पी ।

केचित्तु सकारभकारादावेव स्यादाविच्छन्ति ॥ ५२ ॥

अष्ट और्जस्शसोः ॥ १ । ४ । ५३ ॥

अष्ट इति कृताऽऽत्वस्याष्टन्शब्दस्य निर्देशः, अष्टाशब्दसबन्धिनोर्जस्शसोः स्थाने औकारादेशो भवति ।

*अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्य, परमाष्टौ, अनष्टौ । कृताऽऽत्वस्य निर्देशादिह न भवति–अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य; परमाष्ट, अनष्ट ।

तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियाष्टास्तिष्ठन्ति, प्रियाष्टः पश्य ।

अतत्सबन्धिनोरपीच्छन्त्येके–प्रियाष्टौ तिष्ठन्ति, प्रियाष्टौ पश्य ।

केचित्तु अष्टावाचक्षत इति णिचि, क्विपि–अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ पश्येतीच्छन्ति, तदप्यष्ट इति तन्त्रेण संगृहीतम् ॥५३॥

डतिष्णः संख्याया लुप् ॥ १ । ४ । ५४ ॥

डतिषकारनकारान्तायाः सख्यायाः सबन्धिनोर्जस्शसोर्लुप् भवति ।

*कति तिष्ठन्ति, कति पश्य, यति तिष्ठन्ति, यति पश्य, तति तिष्ठन्ति, तति पश्य, षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य, पञ्च तिष्ठन्ति, पञ्च पश्य, एवं सप्त, नव, दश, परमषट्; परमपञ्च ।

१ 'कुशा॰' ख॰ ताड॰ । २ '॰अह्नस्य शब्द॰' म॰ म॰ । ३ अष्टन श॰ पु॰ । ४ XXX ॰ म॰ म॰ ।

डतिष्ण इति किम् ?,-त्रयः, चत्वारः, तावन्तः। शतानि, सहस्राणीत्यत्र संनिपातलक्षणत्वात् नान्तस्य न भवति। सख्याया इति किम् ?,-विप्रुषः, राजानः। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकतयस्तिष्ठन्ति, प्रियकतीन् पश्य; प्रियषषः, प्रियषषः; प्रियपश्चानः, प्रियपञ्चः।

केचित्तु डत्यन्तात् कतिशब्दादेवेच्छन्ति ॥ ५४ ॥

नपुंसकस्य शिः ॥ १ । ४ । ५५ ॥

नपुसकस्य सवन्धिनोर्जस्शसोः स्थाने शिर्भवति।

*कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, एव दधीनि, मधूनि, कर्तॄणि, पयांसि; यशांसि।

स्याद्यधिकारादिह न भवति-कुण्डशो ददाति।

नपुसकस्येति किम् ?,-वृक्षाः, वृक्षान्। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डाः, प्रियकुण्डान्, इह तु भवति-परमकुण्डानि।

शकारः "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥ इत्यादौ विशेषणार्थः ॥ ५५ ॥

औरी ॥ १ । ४ । ५६ ॥

नपुसकस्य सवन्धी औकार ईकारो भवति। *कुण्डे तिष्ठतः, कुण्डे पश्य; एव दधिनी, मधुनी, कर्तृणी, पयसी। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डौ पुरुषौ, इह तु भवति-परमकुण्डे ॥ ५६ ॥

अतः स्यमोऽम् ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अकारान्तस्य नपुसकलिङ्गस्य संवन्धिनोः स्यमोरमित्ययमादेशो भवति।

*कुण्डं तिष्ठति, कुण्डं पश्य, कीलालपम्, अतिखट्वं कुलम्, हे कुण्ड !-अत्रामादेशे सति "अदेतः स्यमोर्लुक्" ॥ १ । ४ । ४४ ॥ इत्यमो लुक्।

नपुसकस्येत्येव ?,-वृक्षः। अत इति किम् ?,-दधि तिष्ठति, दधि पश्य। तत्सवन्धिविज्ञानादिह न भवति-प्रियकुण्डः पुरुषः।

अमोऽकारोच्चारण जरसादेशार्थम्, तेनातिजरसं कुल तिष्ठतीति सिद्धम् ॥ ५७ ॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

नपुसकानामन्यादीनां सर्वाद्यन्तर्वर्तिनां पञ्चपरिमाणाना सवन्धिनोः स्यमोः स्थाने द इत्ययमादेशो भवति, एकतर-शब्द वर्जयित्वा, अकार उच्चारणार्थः।

*अन्यत्तिष्ठति, अन्यत् पश्य, एवमन्यतरत्, इतरत्, कतरत् तिष्ठति, कतरत् पश्य, एव यतरत्, ततरत्। कतमत्तिष्ठति, कतमत् पश्य, एव यतमत्, ततमत्; एकतमत्। हे अन्यत् !, हे अन्यतरत् !, हे इतरत् !, हे कतरत् !, हे कतमत् !, हे एकतमत् !।

अनेकतरस्येति किम् ?, एकतर तिष्ठति, एकतरं पश्य। पञ्चत इति किम् ?,-नेम तिष्ठति, नेम पश्य। नपुंसकस्येत्येव ?,-अन्यः पुरुषः, अन्या स्त्री।

अन्यादिसंवन्धिनोः स्यमोर्ग्रहणादिह न भवति-प्रियान्यम्, अत्यन्य कुलम्, इह तु भवति-परमान्यत् तिष्ठति, परमान्यत् पश्य, अनन्यत् ॥ ५८ ॥

अनतो लुप् ॥ १ । ४ । ५९ ॥

अनकारान्तस्य नपुसकस्य सवन्धिनोः स्यमोर्लुब् भवति।

*दधि तिष्ठति पश्य वा, एव मधु, कर्तृ, पयः, उदश्वित्।

अनत इति किम् ?,-कुण्ड तिष्ठति पश्य वा। लुकमकृत्वा लुप्करण स्यमोः स्थानिवद्भावेन यत्कार्यं तस्य प्रतिषेधार्थम्-यत्, तत्,-अत्र त्यदाद्यत्व न भवति ॥ ५९ ॥

जरसो वा ॥ १ । ४ । ६० ॥

जरसन्तस्य नपुंसकस्य संवन्धिनो स्यमोर्लुब् वा भवति। *अतिजरः, अतिजरसं कुल तिष्ठति पश्य वा।

१ ०न्तात्वस्य० पु०। २ ०पञ्च पु०, ख० ता०।

अन्ये तु द्वितीयैकवचनस्यैवामो योऽमादेशस्तस्यैव लुब्विकल्पमिच्छन्ति न स्यादेशस्य, तन्मते–अतिजरसं कुलं तिष्ठतीत्येव भवति ।

केचिज्जरसः स्यमोर्लोप नेच्छन्ति, तन्मते–अतिजरस कुल तिष्ठति पश्य वेत्येव भवति ॥ ६० ॥

नामिनो लुग् वा ॥ १ । ४ । ६१ ॥

नाम्यन्तस्य नपुसकस्य सबन्धिनोः स्यमोर्लुग् वा भवति । * हे वारे !, हे त्रपो !, हे कर्त. कुल !, प्रियतिसृ कुल तिष्ठति पश्य वा, पक्षे–लुबेव हे वारि !, हे त्रपु !, हे कर्तृ !; हे प्रियत्रि कुल तिष्ठति पश्य वा ।

अमो लुकं नेच्छन्त्येके, तन्मते–प्रियत्रि कुल पश्य इत्येव भवति । नामिन इति किम् ?,–यद्, तद्, प्रियचतुष्कुलम् ।

चतुःशब्दस्यापि लुक्विकल्पमिच्छन्त्यन्ये–प्रियचतस्र कुलम्, प्रियचतुष्कुलम् ।

लुपैव सिद्धे लुग्वचन स्थानिवद्भावार्थम् ॥ ६१ ॥

वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ॥ १ । ४ । ६२ ॥

यो नाम्यन्तः शब्दोऽन्यतो विशेष्यवशात् नपुंसक. स टादौ स्वरे पुवद् वा भवति, यथा पुसि नाऽऽगमह्रस्वौ न भवतस्तथाऽत्रापि न भवत इत्यर्थः ।

* ग्रामण्या, ग्रामणिना कुलेन, ग्रामण्ये, ग्रामणिने कुलाय; ग्रामण्यः, ग्रामणिनः कुलात्; ग्रामण्यः, ग्रामणिनः कुलस्य, ग्रामण्यो., ग्रामणिनोः कुलयो., ग्रामण्यां, ग्रामणीना कुलानाम्, ग्रामण्यां, ग्रामणिनि कुले, एव कर्त्रा, कर्तृणा; कर्त्रे, कर्तृणे; कर्तुः, कर्तृणः, कर्त्रो., कर्तृणोः; कर्तॄणाम्, कर्तॄणाम्, कर्तरि, कर्तृणि, शुचये, शुचिने; शुचे , शुचिनः, शुच्योः, शुचिनोः, शुचौ, शुचिनि, मृदवे, मृदुने; मृदो., मृदुनः; मृद्वोः, मृदुनो., मृदौ, मृदुनि, चित्रगवे, चित्रगुणे, अतिराया, अतिरिणा, अतिनावा, अतिनुना, अह्यवे, अह्युने, कुमारीवाचरतीति क्विप्, कुमारीं वेच्छतीति क्यन्, क्विप्–कुमार्यै, कुमारिणे कुलाय ।

अन्यत इति किम् ?,–त्रपुणे, जतुने; पीलुने फलाय । टादाविति किम् ?,–ग्रामणिनी, शुचिनी कुले । स्वर इति किम् ?,–ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम्, ग्रामणिभि. कुलैः । नामिन इत्येव ?,–कीलालपेन कुलेन । नपुसक इत्येव ?,–कल्याण्यै ब्राह्मण्यै ॥ ६२ ॥

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ॥ १ । ४ । ६३ ॥

दधि–अस्थि–सक्थि–अक्षि इत्येतेषा नपुसकानां नाम्यन्तानामन्तस्य तत्सबन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा टादौ स्वरे परे अन् इत्ययमादेशो भवति ।

* दध्ना, दध्ने, दध्नि, दधनि, अस्थ्ना, अस्थ्ने, अस्थ्नि, अस्थनि, सक्थ्ना, सक्थ्ने, सक्थ्नि, सक्थनि, अक्ष्णा, अक्ष्णे, अक्ष्णि, अक्षणि; परमदध्ना, परमास्थ्ना, परमसक्थ्ना, परमाक्ष्णा, अतिदध्ना, अत्यस्थ्ना, अतिसक्थ्ना, अत्यक्ष्णा ।

प्रियदध्ना–समासान्तविधेरनित्यत्वात् कच् न भवति, प्रियास्थ्ना शुना, दृढसक्थ्ना शकटेन, स्थूलाक्ष्णा इक्षुणा,–अस्वाङ्गत्वात् "सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे" ॥ ७ । ३ । १२६ ॥ इति समासान्तो न भवति ।

अतिदध्न्या स्त्रिया, प्रियास्थ्न्यै शुन्यै,–अत्रानादेशे सति नान्तत्वात् ङीः ।

टादावित्येव ?,–दधिनी, दधीनि । स्वर इत्येव ?,–दधिभ्याम्, दधिभिः । नपुसकस्येत्येव ?,–दधातीत्येव शीलो दधिः, दधिनामा वा, दधिना, दधये । दध्ना, अतिदध्ना कुलेनेत्यादौ विशेषविधानात् परमपि नागममनादेशो बाधते ॥६३॥

अनाम्स्वरे नोऽन्तः ॥ १ । ४ । ६४ ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य सबन्धिन्यामवर्जिते स्यादौ स्वरे परे नोऽन्तो भवति ।

* वारिणी २, वारिणा, वारिणे, वारिणः २, वारिणोः २, वारिणि; त्रपुणी २, त्रपुणा, त्रपुणे, त्रपुणः २, त्रपुणोः २, त्रपुणि; कर्तृणी २ कुले, कर्तृणा, कर्तृणे, कर्तृणः २, कर्तृणोः २, कर्तृणि, प्रियगुरुणे, प्रियतिसृणः २,–अत्र परत्वात् तिस्रादेशे सति नोऽन्तः ।

अनामिति किम् ?,–वारीणाम्, त्रपूणाम्, कर्तॄणाम्;–एषु नागमाभावे नामि सति "दीर्घो नाम्यतिसृ०" ॥ १ । ४ । ४७ ॥ इत्यादिना दीर्घः सिद्धः । स्वरे इति किम् ?,–हे वारे !, हे त्रपो ! । स्यादावित्येव ?,–तौम्बुरव चूर्णम् ।

---

१ पक्षे इत्यादिना, पश्य वा° इत्यन्तेनेति पाठो नास्तीति म० भ० । २ लुच पु० । ३ चतुर् पु० ख० ता० ।

नामिन इत्येव ?,–काण्डे, कुण्डे। नपुंसकस्येत्येव ?,–मुनी, साधू। तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियवारये पुंसे, प्रियमधोः पुंसः ॥ ६४ ॥

स्वराच्छौ ॥ १ । ४ । ६५ ॥

जस्शसादेशे शौ परे स्वरान्तात् नपुंसकात् परो नोऽन्तो भवति।

*कुण्डानि, वनानि, प्रियवृक्षाणि, कुलानि, वारीणि, त्रपूणि, कर्तृणि।

स्वरादिति किम् ?,–चत्वारि, अहानि, विमलदिवि, सुगणि।

अत इत्येव सिद्धे स्वरग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ६५ ॥

धुटां प्राक् ॥ १ । ४ । ६६ ॥

स्वरात् परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य धुड्भ्य एव प्राक् शौ परे नोऽन्तो भवति।

*पयांसि तिष्ठन्ति, पयांसि पश्य, उदश्विन्ति, सर्पींषि, धनूंषि, अतिजरांसि कुलानि।

धुटामिति बहुवचनं जातिपरिग्रहार्थम्, तेन काष्ठतक्षि, गोरक्षि कुलानीति सिद्धम्।

स्वरादित्येव ?,–गोमन्ति कुलानि। शावित्येव?,–उदश्विता ॥ ६६ ॥

र्लो वा ॥ १ । ४ । ६७ ॥

रेफलकाराभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य धुटः प्राग् नोऽन्तो वा भवति, शौ परे। *बहूर्ञ्जि, बहूर्जि; सूर्ञ्जि, सूर्जि, सुवल्ञ्गि, सुवल्गि।

र्ल इति किम् ?,–काष्ठतक्षि, पूर्वेण नित्यमेव। धुटामित्येव ?,–सुफुल्लि वनानि। शावित्येव ?,–बहूर्जा कुलेन ॥ ६७ ॥

घुटि ॥ १ । ४ । ६८ ॥

अधिकारोऽयम्। निमित्तविशेषोपादानमन्तरेणाऽऽपादपरिसमाप्तेर्यत्कार्यं वक्ष्यते, तद् घुटि वेदितव्यम् ॥ ६८ ॥

अचः ॥ १ । ४ । ६९ ॥

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा घुटि परे धुटः प्राग्नोऽन्तो भवति।

*प्राङ्, अतिप्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः, प्राञ्चम्, प्राञ्चि कुलानि।

घुटीत्येव ?,–प्राचः पश्य ॥ ६९ ॥

ऋदुदितः ॥ १ । ४ । ७० ॥

ऋदित उदितश्च धुडन्तस्य तत्संबन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात् परो नोऽन्तो भवति।

(ऋदितः–) *कुर्वन्, अधीयन्, महान्, सुदन् बालः। उदितः–*चक्रिवान्, विद्वान्, गोमान्; श्रेयान्। घुटीत्येव ?,–गोमता। पृथग्योगो म्वादिव्युदासार्थः–सम्राट् ॥ ७० ॥

युजोऽसमासे ॥ १ । ४ । ७१ ॥

'युजूपी योगे' इत्यस्यासमासे धुडन्तस्य धुटः प्राक् घुटि परे नोऽन्तो भवति।

*युङ्, युञ्जौ, युञ्जः, युञ्जम्, युञ्जि कुलानि, ईषदपरिसमाप्तो युङ्–बहुयुङ्, बहुयुञ्जौ, बहुयुञ्जः।

असमास इति किम् ?,–अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः।

ऋदिन्निर्देशः किम् ?,–'युजिच्' समाधावित्यस्य मा भूत्–युजमापन्ना मुनयः; समाधिं प्राप्ता इत्यर्थः।

घुटीत्येव ?,–युजः पश्य, युजी कुले ॥ ७१ ॥

अनडुहः सौ ॥ १ । ४ । ७२ ॥

अनडुह्शब्दस्य धुडन्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे धुटः प्राक् नोऽन्तो भवति।

*अनड्वान्, प्रियानड्वान्, हे अनड्वन् !, हे प्रियानड्वन् !।

साविति किम् ?,–अनड्वाहौ ॥ ७२ ॥

पुंसोः पुमन्स् ॥ १ । ४ । ७३ ॥

पुंसु इत्येतस्योदितस्तत्सबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा घुटि परे पुमन्स् इत्ययमादेशो भवति ।

* पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः, पुमांसम्, ईषदूनः पुमान् बहुपुमान्, प्रियपुमान्, प्रियपुमांसि कुलानि, हे पुमन् ! । घुटीत्येव ?,–पुंसः पश्य, बहुपुंसी कुले ।

पुंसोरुदित्त्वात् प्रियपुंसितरा, प्रियपुंस्तरा, प्रियपुंसीतरेत्यादौ ङीह्रस्वपुंवद्विकल्पश्च भवति ॥ ७३ ॥

ओत औः ॥ १ । ४ । ७४ ॥

ओकारस्य ओत एव विहिते घुटि परे औकार आदेशो भवति ।

* गौः, गावौ, गावः, द्यौः, द्यावौ, द्यावः, लुनातीति विच्–लौः, शोभनो गौः–सुगौः, एवमतिगौः; प्रियद्यावौ, अतिद्यावौ; हे गौः !, हे द्यौः !; किं गौः,–अगौः ।

ओत इति किम् ?,–चित्रा गौर्यस्य चित्रगुः, चित्रगू, विहितविशेषणादिह न भवति–हे चित्रगवः । घुटीत्येव ?,–गवा, द्यवा ॥ ७४ ॥

आ अम्शसोऽता ॥ १ । ४ । ७५ ॥

ओकारस्याम्शसोरकारेण सह आकारो भवति ।

* गाम्, सुगाम्, गाः, सुगाः पश्य, द्याम्, अतिद्याम्, द्याः; सुद्याः पश्य ।

स्यादावित्येव ?,–अचिनवम् ॥ ७५ ॥

पथिन्मथिन्नृभुक्षः सौ ॥ १ । ४ । ७६ ॥

पथिन्–मथिन्–ऋभुक्षिन् इत्येतेषा नकारान्तानामन्तस्य सौ परे आकारो भवति । * पन्थाः, हे पन्थाः !, मन्थाः, हे मन्थाः !, ऋभुक्षाः, हे ऋभुक्षाः !, अमन्थाः, सुमन्थाः, बहुऋभुक्षाः ।

साविति किम् ?,–पन्थानौ । कथ हे सुपथिन् !, हे सुपथि कुल !, हे सुमथिन् !, हे सुमथि कुल !,–अत्र नित्यत्वात् नपुंसकलक्षणायाः सेर्लुपि सेरभावात् न भवति । नकारान्तनिर्देशादिह न भवति–पन्थानमिच्छति क्यनि, नलोपे, क्विपि च–पथीः, एवं मथीः, ऋभुक्षीः ॥ ७६ ॥

एः ॥ १ । ४ । ७७ ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानामिकारस्य घुटि परे आकारो भवति । * पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, पन्थानौ, मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः, मन्थानम्, मन्थानौ, ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः, ऋभुक्षाणम्, ऋभुक्षाणौ; सुपन्थानि वनानि,–"पूजास्वतेः प्राक् टात्" ॥७।३।७२॥ इति समासान्तप्रतिषेधः, बहुमन्थानि कुलानि, अनृभुक्षाणि बलानि, सुपन्थानौ; परममन्थानौ । नकारान्तनिर्देशादेरभावात् चेह न भवति–पन्थानमिच्छति क्यन्, क्विप्–पथ्यौ, पथ्यः, पथ्यम् । घुटीत्येव ?,–सुपथी वने, पथिभ्याम्; सुमथी कुले, मथिभ्याम् ॥ ७७ ॥

थो न्थ् ॥ १ । ४ । ७८ ॥

पथिन्–मथिन् इत्येतयोर्नकारान्तयोस्थकारस्य स्थाने घुटि परे न्थ् इत्ययमादेशो भवति । तथैवोदाहृतम् ।

घुटीत्येव ?,–सुपथी, बहुपथी कुले, पथः पश्य ॥ ७८ ॥

इन् ङीस्वरे लुक् ॥ १ । ४ । ७९ ॥

पथ्यादीनां नकारान्तानां ङीप्रत्यये अघुट्स्वरादौ च स्यादौ परे इन् अवयवो लुक् भवति ।

*सुपथी स्त्री कुले वा, पथः, पथा, पथे, पथः २, पथोः २, पथाम्, पथि, एवं सुमथी स्त्री कुले वा, मथः, मथा; अनृभुक्षी सेना कुले वा, ऋभुक्षः, ऋभुक्षा । अभेदनिर्देशः सर्वाऽऽदेशार्थः ॥ ७९ ॥

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ॥ १ । ४ । ८० ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्योशनस्शब्दस्य सौ परे नकारो लुक् चान्ताऽऽदेशौ वा भवतः ।

* हे उशनन् !, हे उशन !, पक्षे–हे उशनः ! । आमन्त्र्य इति किम् ?,–उशना । साविति किम् ?,–हे उशनसौ ! ॥८०॥

---

१ ×××××° ख० ताड०, पु० । २ °मे इकारस° ख० ताड०, पु० ।

उतोऽनडुच्चतुरो वः ॥ १ । ४ । ८१ ॥

अनडुह् चतुर् इत्येतयोरामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानयोरुकारस्य सौ परे व इति सस्वरवकाराऽऽदेशो भवति ।

*हे अनड्वन् !, हे प्रियानड्वन् !, हे अतिचत्वः !; हे प्रियचत्वः ! ।

आमन्त्र्य इत्येव ?,–अनड्वान्, प्रियचत्वाः । सावित्येव ?,–हे अनड्वाहौ !, हे प्रियचत्वारः ! ॥ ८१ ॥

वाः शेषे ॥ १ । ४ । ८२ ॥

आमन्त्र्यार्थविहितात् सेरन्यो घुट् इह शेषः, तस्मिन् परेऽनडुह्चतुरित्येतयोरुकारस्य वा इत्याकारान्तो वकार आदेशो भवति ।

*अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः, अनड्वाहम्, अनड्वाहौ; प्रियानड्वांहि कुलानि, प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ, चत्वारि, चत्वारः ।

शेष इति किम् ?,–हे प्रियानड्वन् !, हे प्रियचत्वः ! । घुटीत्येव ?,–अनडुहः पश्य, चतुरः पश्य ।

प्रियानडुही कुले, प्रियचतुरी कुले, इह शेषे घुटि वाऽऽदेशविधानात् पूर्वत्राऽऽमन्त्र्ये सावितिं सम्बध्यते ॥ ८२ ॥

सख्युरितोऽशावैत् ॥ १ । ४ । ८३ ॥

सखिशब्दस्येकारान्तस्य तत्संबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा शिवर्जिते शेषे घुटि परे ऐकारान्तादेशो भवति ।

*सखायौ, सखायः, सखायम्, सखायौ; हे सखायौ !, हे सखायः !; सुसखायौ, प्रियसखायः ।

अशाविति किम् ?,–अतिसखीनि कुलानि, प्रियसखीनि कुलानि तिष्ठन्ति, पश्य वा । इत इति किम् ?,–इमे सख्यौ । सखीयतीति क्यनि, क्विपि–सख्यौ, सख्यः । घुटीत्येव ?,–सखीन्, सख्या । शेष इत्येव ?,–हे सखे ! ।

इदमेवेद्ग्रहणं ज्ञापयति–'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्', 'एकदेशविकृतमनन्यवद्' इति च ॥ ८३ ॥

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः ॥ १ । ४ । ८४ ॥

ऋकारान्तात् उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेभ्यः सख्युरितश्च परस्य शेषस्य सेः स्थाने डा इत्ययमादेशो भवति ।

* पिता, अतिपिता, कर्ता, उशना, पुरुदंशा, अनेहा, सखा, अत्युशना, प्रियपुरुदंशा, अत्यनेहा, किंसखा, सुसखा; प्रियसखा ।

सख्युरिति इत्येव ?,–इयं सखी, सखीयतेः क्विप्–सखीः । सेरिति किम् ?,–उशनसौ सखायौ । शेषस्येत्येव ?,–हे कर्तः !, हे उशनन् !, हे उशन !, हे उशनः !, हे पुरुदंशः !, हे अनेहः !, हे सखे ! ॥ ८४ ॥

नि दीर्घः ॥ १ । ४ । ८५ ॥

शेषे घुटि परे यो नकारस्तस्मिन् परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति ।

* राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ; सीमा, सीमानौ, सीमानः, सीमानम्, सीमानौ, सामानि, दामानि, लोमानि, वनानि, धनानि, दधीनि, मधूनि, कर्तॄणि, हर्तॄणि ।

नीति किम् ?,–दृषद्, दृषदौ; दृषदः ।

'स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः' इति स्रुग्घयतेः क्विप्–स्रुक्, स्रुग्; स्रुग्घौ, स्रुग्घः–इत्यत्र घकारस्य दीर्घो न भवति । घुटीत्येव ?,–चर्मणा, वारिणी, मधुनी । शेष इत्येव ?,–हे राजन् !, हे सीमन् ! ॥ ८५ ॥

न्स्महतोः ॥ १ । ४ । ८६ ॥

न्सन्तस्य महच्छब्दस्य च संबन्धिनः स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घो भवति ।

*श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः, श्रेयांसम्, श्रेयांसौ, परमश्रेयान्, अतिश्रेयान्, प्रियश्रेयान्; श्रेयांसि, यशांसि, सर्पींषि, धनूंषि, प्रियपुमांसि कुलानि; महान्, महान्तौ, महान्तः, महान्तम्, महान्तौ; परममहान्, अतिमहान्, प्रियमहान्; महान्ति ।

महत्साहचर्यात् शुद्धधातोः क्विबन्तस्य न भवति–सुहिंसौ, सुहिंसः, सुकंसौ, सुकंसः । नामधातोस्तु भवत्येव–श्रेयस्यति, महत्यतीति क्विपि–श्रेयान्, महान् ।

घुटीत्येव ?,–श्रेयसः, महतः पश्य, श्रेयसी, महती कुले । शेष इत्येव ?,–हे श्रेयन् !, हे महन् ! ॥ ८६ ॥

---

१ XX ख० सा०, पु० । २ XXXXX म० म० । ३ XXX म० म० । ४ XXXXX म० म० । ५ XXX म० म० ।

इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः ॥ १ । ४ । ८७ ॥

इनन्तस्य हनादीनां च संबन्धिनः स्वरस्य शौ शेषे सौ च परे दीर्घो भवति ।

* दण्डीनि, स्रग्वीणि, वाग्ग्मीनि कुलानि; दण्डी, स्रग्वी, वाग्ग्मी; भ्रूणहानि, बहुवृत्रहाणि; भ्रूणहा, वृत्रहा; बहुपूषाणि, पूषा; स्वर्यमाणि, अर्यमा ।

"नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ इति सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एषां शिस्योरेव यथा स्यात् नान्यत्र–दण्डिनौ, दण्डिनः, दण्डिनम्; वृत्रहणौ, वृत्रहणः, वृत्रहणम्, पूषणौ, पूषणः, पूषणम्, अर्यमणौ, अर्यमणः, अर्यमणम् ।

शेष इत्येव ?,–हे दण्डिन् !, हे वृत्रहन् !, हे पूषन् !; हे अर्यमन् ! ।

'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति प्लीहानौ, प्लीहानः; प्लीहानमित्यत्र नियमो न भवति । वाग्ग्मिनौ, वाग्ग्मिन इत्यादौ तु 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति न्यायाद् भवति ॥ ८७ ॥

अपः ॥ १ । ४ । ८८ ॥

अपः स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घो भवति । * आपः, शोभना आपो यत्र स स्वाप्, स्वापम्, स्वापौ; स्वापः । बह्वपा इत्यत्र तु समासान्तेन व्यवधानात् न भवति ।

घुटीत्येव ?,–अपः पश्यः । शेष इत्येव ?,–हे स्वप् ! ॥ ८८ ॥

नि वा ॥ १ । ४ । ८९ ॥

अपः स्वरस्य नाऽऽगमे सति घुटि परे वा दीर्घो भवति । * स्वाम्पि, स्वम्पि, अत्याम्पि, अत्यम्पि ।

समासान्तविधेरनित्यत्वात् बह्वाम्पि, बहम्पि ॥ ८९ ॥

अभ्वादेरत्वसः सौ ॥ १ । ४ । ९० ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिवर्जितस्य संबन्धिनः स्वरस्य शेषे सौ परे दीर्घो भवति ।

अतु–* भवान्, कृतवान्, गोमान्, यवमान्; एतावान् । अस्–* अप्सराः, अङ्गिराः, चन्द्रमाः, स्थूलशिराः, सुमनाः ।

अभ्वादेरिति किम् ?,–पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः, चर्म वस्ते चर्मवः ।

'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येव सिद्धे अभ्वादेरिति वचनम्, 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति न्यायज्ञापनार्थम्, तेनात्रापि भवति–खरणाः, खुरणाः ।

अधातोरित्यकृत्वाऽभ्वादेरिति करणं भ्वादीनामेव वर्जनार्थम्, तेनेह भवति–गोमन्तमिच्छति क्यन्, क्विप्–गोमान्, एवं स्थूलशिराः ।

शेष इत्येव ?,–हे भवन् !, हे सुमनः ! । अतु इति उदित्करणाददितो न भवति–पचन्, जरन् ॥ ९० ॥

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि ॥ १ । ४ । ९१ ॥

क्रुशः परो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे तृजादेशो भवति, पुंसि–पुंलिङ्गविषये । * क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, अतिक्रोष्टा, प्रियक्रोष्टा, बहुव्रीहौ 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति ॠदिल्लक्षणः कच् न भवति ।

पुंसीत्येव ?,–कृशक्रोष्टूनि वनानि । घुटीत्येव ?,–क्रोष्टून् । शेष इत्येव ?,–हे क्रोष्टो ! ।

'क्रोष्टोः क्रोष्टृ' इत्यकृत्वा तृज्वचनं तृस्वस्रादिसूत्रेणाऽऽर्थम् ॥ ९१ ॥

टादौ स्वरे वा ॥ १ । ४ । ९२ ॥

टादौ स्वरादौ परे क्रुशः परस्य तुनस्तृजादेशो वा भवति, पुंसि ।

* क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना, क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे, क्रोष्टुः, क्रोष्टोः, क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः; क्रोष्टरि, क्रोष्टौ; क्रोष्टूनामित्यत्र तु नित्यत्वात् पूर्वं नामादेशे स्वराभावात् न भवति ।

टादाविति किम् ?,–क्रोष्टून्, क्रोष्टूनित्यपीति कश्चित् । स्वर इति किम् ?,–क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः ।

पुंसीत्येव ?,–कृशक्रोष्टुने वनाय ।

यद्यपि तृप्रत्ययान्तो शृगवाची स्यात्, तथापि प्रयोगनियमो दुर्विज्ञान इत्यादेशवचनम् ॥ ९२ ॥

---

१ शौ सौ शेषे च प° स्व० ता० । शौ सौ च शेषे प° पु० । २ XXX म० म० । ३ X म० म० । ४ कृत्स्न्यण पु० । ५ पुंसि इति किम् ख० ता०, पु० । ६ °त्सनुक्त्वा ख० ता०, पु० ।

स्त्रियाम् ॥ १ । ४ । ९३ ॥

घुटीति न संबध्यते, क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि स्त्रियां चेत्येकयोगाकरणात्; स्त्रियां वर्तमानस्य क्रुशः परस्य तुनस्तृजादेशो भवति, निर्निमित्त एव ।

*क्रोष्ट्री–अत्र प्रागेव तृजादेशे ऋदन्तत्वात् ङीः, क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्र्यः, क्रोष्ट्रीम्, क्रोष्ट्र्या, क्रोष्ट्रीभ्याम्, हे क्रोष्ट्रि !; पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैरिति विगृह्य "मूल्यैः क्रीते" ॥ ६ । ४ । १५० ॥ इतीकण्, तस्य "अनाम्न्यद्विः प्लुप्" ॥ ६ । ४ । १४१ ॥ इति लुपि, "ङ्यादेर्गौणस्या०" ॥ २ । ४ । ९५ ॥ इत्यादिना ङीनिवृत्तौ पञ्चक्रोष्ट्रीभी रथैः;– अत्र निर्निमित्तत्वादादेशस्य ङीनिवृत्तावपि निवृत्तिर्न भवति, अत एव च "क्यङ्मानिपित्तद्धिते" ॥ ३ । २ । ५० ॥ इति पुंवद्भावो न भवति, पुंवद्भावेनापि हि आदेश एव निवर्तनीयः; स च निमित्तत्वाश्रयणेन ङीनिवृत्तावपि निवर्तते एव ॥ ९३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकावृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

सोत्कण्ठमङ्गलगतैः कचकर्षणैश्च वक्षोब्जचुम्बननखक्षतकर्मभिश्च ।
श्रीमूलराजहतभूपतिभिर्विलेसुः संख्येऽपि खेऽपि च शिवाश्च सुरस्त्रियश्च ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ °समाप्त अं० ५७१ । प्रथमोऽध्याय समाप्त पु०, ख० ता० ।   २ संख्ये च° पु०, ख० ता० ।

॥ अर्हं ॥

॥ द्वितीयाऽध्याये प्रथमपादः ॥

त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ ॥ २ । १ । १ ॥

स्त्रियामित्यनुवर्तते । त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्तत्संबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ विभक्तौ तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ यथासंख्यं भवतः ।

*तिस्रस्तिष्ठन्ति, तिस्रः पश्य; चतस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रः पश्य, तिसृभिः, चतसृभिः; तिसृभ्यः, चतसृभ्यः; तिसृणाम्, चतसृणाम्; तिसृषु, चतसृषु, प्रियास्तिस्रोऽस्येति प्रियतिसा पुरुषः, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः; एवं प्रियचतसा, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः; प्रियास्तिस्रोऽस्य कुलस्य प्रियतिसृ कुलम्, प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि, एवं प्रियचतसृणी, प्रियचतसृणि, एषु विभक्त्याश्रयत्वेन बहिरङ्गलक्षणस्य तिसृचतस्रादेशस्यासिद्धत्वात् समासान्तः कच् न भवति, परत्वात् च तिस्रादेशे कृते पश्चात् नाऽऽगमः ।

स्यादाविति किम् ?,-प्रियत्रिकः, प्रियचतुष्कः, तिसृणां प्रियस्त्रिप्रियः, चतुष्प्रियः; प्रियत्रि कुलम्, प्रियचतुर्[1]कुलम् । कथं तर्हि प्रियतिसृ कुलम् ?,-"नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ इति लुकि सति स्थानिवद्भावाद् भविष्यति, यथा-हे त्रपो ! । स्त्रियामित्येव ?,-त्रयः, चत्वारः; त्रीणि, चत्वारि । प्रियास्त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः, प्रियत्री, प्रियत्रयः, एव प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः;-अत्र त्रिचतुरावस्त्रियां समास एव तु स्त्रियामित्यादेशौ न भवतः । कथं तिसृका नाम ग्रामः ?, संज्ञाशब्दोऽयम् ॥ १ ॥

ऋतो रः स्वरेऽनि ॥ २ । १ । २ ॥

तिसृचतसृसंबन्धिन ऋकारस्य स्थाने तत्सबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ परतो रादेशो भवति, अनि-नकारविषयादन्यत्र, समानदीर्घत्वाद्दुरामपवादः ।

*तिस्रः चतस्रस्तिष्ठन्ति, पश्य वा, प्रियतिस्रौ, प्रियचतस्रौ, प्रियतिस्रम्, प्रियचतस्रम्; प्रियतिस्रः, प्रियचतस्रः आगतं स्वं वा, प्रियतिस्रि, प्रियचतस्रि निधेहि ।

स्वर इति किम् ?,-तिसृभिः, चतसृभिः । अनीति किम् ?,-प्रियतिसृणी, प्रियचतसृणी, प्रियतिसृणि; प्रियचतसृणि, तिसृणाम्, चतसृणाम् ।

ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ।

अन्ये तूपसर्जनयोस्तिसृचतसृशब्दयोर्ङौ घुटि चानि स्वरादौ रत्वविकल्पमिच्छन्ति, तन्मते-प्रियतिस्रि, प्रियतिसरि; प्रियचतस्रि, प्रियचतसरि, प्रियतिस्रौ, प्रियतिसरौ, प्रियचतस्रौ, प्रियचतसरौ, प्रियतिस्रः, प्रियतिसरः; प्रियचतस्रः, प्रियचतसरः, प्रियतिस्रम्, प्रियतिसरम्; प्रियचतस्रम्, प्रियचतरम्; प्रधानस्य तु नित्यमेव रत्वम्-तिस्रः, परमतिस्रः; चतस्रः, परमचतस्रः ।

अपरे त्वनि स्वरे सर्वत्र विकल्प जस्शसोस्तु नित्यं मन्यन्ते, तन्मते-प्रियतिस्रौ, प्रियतिसरौ, प्रियचतस्रौ, प्रियचतसरौ, प्रियतिस्रः, प्रियतिसुः; प्रियचतस्रः, प्रियचतसुः आगतं स्वं वा इत्यादि ।

जस्शसोस्तु-तिस्रः, चतस्रः, परमतिस्रः, परमचतस्रः, प्रियतिस्रः, प्रियचतस्रः तिष्ठन्ति पश्य वेति नित्यमेव रत्वम् ॥२॥

जराया जरस् वा ॥ २ । १ । ३ ॥

जराशब्दस्य स्वसंबन्धिन्यन्यसबन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ परतो जरस् इत्ययमादेशो वा भवति ।

*जरसौ, जरसः, जरसम्, जरसौ, जरसः, जरसा, जरसे, जरसः; जरसः, जरसोः, जरसाम्, जरसि, जरसोः; पक्षे-जरे, जराः; जराम्, जरे, जराः; जरया, जरायै, जरायाः २, जरयोः २, जराणाम्, जरायाम् ।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् *अतिजरसौ, अतिजरौ, अतिजरसः, अतिजराः, अतिजरसम्, अतिजरम्; अतिजरसः, अतिजरान्, अतिजरसा, अतिजरेण, अतिजरसैः, अतिजरैः, अतिजरसे, अतिजराय, अतिजरसः, अतिजरात्, अतिजरसः, अतिजरस्य; अतिजरसोः, अतिजरयोः २; अतिजरसाम्, अतिजराणाम्; अतिजरसि, अतिजरे ।

नपुसके स्मोरम्भावे-अतिजरसम्, अतिजरम्, "जरसो वा" ॥ १ । ४ । ६० ॥ इति लुपि-अतिजरः, अति-

१ ०मानया ० पु० । २ ×××××× पु० । ३ कच् पु० । ४ ०षु कुल० पु० ।

जरसी, अतिजरे तिष्ठतः पश्य वा; शौ परत्वात् जरसादेशस्ततो नाऽऽगमः–अतिजरांसि, अतिजराणि तिष्ठन्ति पश्य वा। स्त्रियां तु विभक्तेरापा व्यवधानात् न भवति।

स्वर इत्येव ?,–जरा, जराभ्याम्; जराभिः। स्यादावित्येव ?,–जराग्रम्, जारः; जारेयः ॥ ३ ॥

अपोऽद् भे ॥ २।१।४ ॥

अप् इत्येतस्य स्वसंबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा भकारादौ स्यादौ परतोऽद् इत्ययमादेशो भवति।

* अद्भिः, अद्भ्यः, स्वद्भ्याम्, अत्यद्भ्याम्।

भ इति किम् ?,–आपस्तिष्ठन्ति, अपः पश्य, अपाम्; अप्सु। स्यादावित्येव ?,–अब्भक्षः ॥ ४ ॥

आ रायो व्यञ्जने ॥ २।१।५ ॥

स्वसंबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशो भवति।

* राः, हे राः !, अतिराः, राभ्याम्, राभिः, राभ्यः; रासु।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतिराभ्यां कुलाभ्याम्, अतिरासु कुलेषु।

व्यञ्जन इति किम् ?,–रायौ, रायः। स्यादावित्येव ?,–रैसूत्रम्, रैभयम्।

स्नीत्येव सिद्धे व्यञ्जनग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ ५ ॥

युष्मदस्मदोः ॥ २।१।६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोः शब्दयोः स्वसंबन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा व्यञ्जनादौ स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशो भवति।

* त्वाम्, माम्; अतित्वाम्, अतिमाम्; युवाम्, आवाम्; अतियुवाम्, अत्यावाम्; युष्मान्, अस्मान्; अतियुष्मान्, अत्यस्मान्; युवाभ्याम्, आवाभ्याम्; अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम्; युष्माभिः, अस्माभिः; अतियुष्माभिः, अत्यस्माभिः, युष्मासु, अस्मासु; अतियुष्मासु, अत्यस्मासु।

युष्मयतेरस्मयतेश्च क्विप्–युष्म्, अस्म्; अनयोरमौभ्यांसु परत्वात् त्वमाद्यादेशे कृते पश्चादात्वम्–त्वाम्, माम्; युवाम्, आवाम्; युवाभ्याम्, आवाभ्याम्।

व्यञ्जन इत्येव ?,–युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ॥ ६ ॥

टाङ्योसि यः ॥ २।१।७ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोः स्वसंबन्धिषु अन्यसंबन्धिषु वा टा ङि ओस् इत्येतेषु स्यादिषु परेषु यकारोऽन्तादेशो भवति।

(टा–) * त्वया, मया; अतित्वया, अतिमया; अतियुवया, अत्यावया; अतियुष्मया, अत्यस्मया।

(ङि–) * त्वयि, मयि, अतित्वयि, अतिमयि; प्रिययुवयि, प्रियावयि, प्रिययुष्मयि, प्रियास्मयि।

(ओस्–) * युवयोः, आवयोः; अतियुवयोः, अत्यावयोः, अतित्वयोः, अतिमयोः; अतियुष्मयोः, अत्यस्मयोः।

टाङ्योसीति किम् ?,–त्वत्, मत्। लुगपवादौ योगौ ॥ ७ ॥

शेषे लुक् ॥ २।१।८ ॥

यस्मिन् प्रत्यये आत्वयकारौ विहितौ ततोऽन्यः शेषस्तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोरन्तस्य लुग् भवति।

* युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्; अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम्, त्वद्, मद्; अतित्वद्, अतिमद्; युष्मद्, अस्मद्; अतियुष्मद्, अत्यस्मद्; युष्माकम्, अस्माकम्; अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्।

अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति अन्तलोपे स्त्रियामाप् न भवति।

शेष इति किम् ?,–त्वयि, मयि ॥ ८ ॥

मोर्वा ॥ २।१।९ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोर्मकारान्तयोः स्वसंबन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा शेषे स्यादौ परे मकारस्य लुग् वा भवति।

* युवां युष्मान् वा आवामस्मान् वाऽऽचष्टे णिचि, क्विपि, तल्लुकि च–युष्म्, अस्म् इति मान्तत्वम्,–युष्मभ्यम्, युषभ्यम्; अस्मभ्यम्, असभ्यम्, युष्मद्, युषद्, अस्मद्, असद्; युष्माकम्, युषाकम्; अस्माकम्, असाकम्।

१ ×××××××× पु०, भाण्डा०।

शेष इत्येव ?,-युष्मान्, अस्मान्; युष्माभिः, अस्माभिः; युष्मासु, अस्मासु; एषु पूर्वेण मकारस्याऽऽत्वम् ।

टाङ्योसि नित्यत्वात् त्वमादिकार्येभ्यः प्रथममेव पूर्वेण मकारस्य यत्वे-युष्या, अस्या; युष्यि, अस्यि; युष्योः, अस्योः ।

अथ शब्दान्तरप्राप्त्या यत्वमप्यनित्यमित्याश्रीयते तदा परत्वात् पूर्वं त्वमाद्यादेशे अकारस्य यत्वे-त्व्या, म्या; त्व्यि, म्यि; युव्योः, आव्योः ।

अथ 'सकृद्गते स्पर्द्धे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इत्याश्रीयते तदा यत्वाभावे-त्वेन, मेन; युवयोः, आवयोः; त्वे, मे;-अत्रासर्वादिसंबन्धित्वात् ङेः स्मिन्नादेशो न भवति ।

अथ 'क्विबर्थं प्रकृतिरेवाह' इति सर्वादिसंबन्धित्वम् तदा भवत्येव स्मिन्नादेशः ।

सिजस्ङेङस्प्रत्यये तु परत्वात् त्वमहमादय एवाऽऽदेशा भवन्ति-त्वम्, अहम्, यूयम्, वयम्; तुभ्यम्, मह्यम्; तव, मम ।

एके तु मन्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशात् नेच्छन्ति ॥ ९ ॥

मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥ २ । १ । १० ॥

द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मन्तस्य मकारावसानस्यावयवस्य तत्संबन्धिनि अन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे यथासंख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ।

*युवाम्, आवाम्; युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, युवयोः, आवयोः, अतिक्रान्तौ युवाम् आवां वा अतियुवाम्, अत्यावाम्; अतिक्रान्तं युवाम् आवां वा अतियुवाम्, अत्यावां पश्य, अतिक्रान्तौ युवामावां वा अतियुवाम्, अत्यावां पश्य; एवम् अतियुवान्, अत्यावान्, अतियुवया, अत्यावया, अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम्; अतियुवाभिः, अत्यावाभिः, अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम्; अतियुवत्, अत्यावत्, अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम् आगतम्; अतियुवत्, अत्यावत्, अतियुवयोः, अत्यावयोः स्वम्; अतियुवाकम्, अत्यावाकम्; अतियुवयि, अत्यावयि, अतियुवयोः, अत्यावयोः; अतियुवासु, अत्यावासु ।

सि-जस्-ङे-ङस् इत्येतेषु पुनः परत्वात् त्वमहमादयः ।

मन्तस्येति किम् ?,-मकारावयवेयथा स्यात् न तु सर्वस्य, तेन युवकाभ्यामावकाभ्यामित्यत्राकृश्रुतिः, युवयोरावयोरित्यत्र तु दकारस्य यत्वं सिद्धम्; अन्यथा युव्योराव्योरित्यनिष्टं स्यात् । द्वयोरिति किम् ?,-युष्मान्, अस्मान्; युष्माभिः, अस्माभिः; युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्; युष्मत्, अस्मत्; युष्माकम्, अस्माकम्, युष्मासु, अस्मासु । द्वयोरपि युष्मदस्मद्विशेषणं किम् ?,-युष्मानस्मानतिक्रान्तौ अतियुष्माम्, अत्यस्माम्; अतियुष्माभ्याम्, अत्यस्माभ्याम्; अतियुष्मयोः, अत्यस्मयोः,-अत्र समास एव द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तते न युष्मदस्मदी, इति युवावादेशौ न भवतः । स्यादावित्येव ?,-युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः, आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्रः, युवयोरिदम् युष्मदीयम्, आवयोरिदम् अस्मदीयम् ॥ १० ॥

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ २ । १ । ११ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारान्तस्यावयवस्य स्वसंबन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा स्यादौ परे प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोर्यथासंख्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः ।

*त्वाम्, माम्; त्वया, मया, त्वद्, मद्; त्वयि, मयि; अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम्, अतिमाम् तिष्ठतः, अतिक्रान्तं त्वां मां वा अतित्वाम्, अतिमां पश्य, अतित्वान्, अतिमान्; अतित्वया, अतिमया; अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम्, अतित्वाभिः, अतिमाभिः, अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्यां देहि; अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम्; अतित्वत्, अतिमत्; अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् आगतम्, अतित्वद्, अतिमद्, अतित्वयोः, अतिमयोः स्वम्; अतित्वाकम्, अतिमाकम्; अतित्वयि, अतिमयि; अतित्वयोः, अतिमयोः; अतित्वासु, अतिमासु ।

सिजस्ङेङस्सु पुनः परत्वात् त्वमहमादयो भवन्ति ।

प्रत्ययोत्तरपदयोः खल्वपि-तवायं त्वदीयः, मदीयः; त्वन्मयम्, मन्मयम्; त्वामिच्छति त्वयति, मयति, त्वमिवाचरति त्वयते, मयते, त्वया कृतं, मया कृतः-त्वत्कृतम्, मत्कृतम्; त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः, त्वद्धितम्, मद्धितम्; त्वत्प्रधानः, मत्प्रधानः ।

१-२-३ ×× पु० । ४ °भ्यां देहि अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् पु० । ५ ×××××× पु० । ६ ×××××× पु० ।
● ×××× म० मे० ।

त्वामाचष्टे त्वदयति, मदयतीत्यत्र नित्यत्वादन्त्यस्वरादिलोपात् प्रागेव त्वमादेशौ ।

कश्चित्तु पूर्वमन्त्यस्वरादिलोपे त्वमादेशे अकारस्य वृद्धौ, प्वागमे–त्वापयति, मापयति; क्विपि तु–त्वाप्, माप् इत्याह ।

एकस्मिन्निति किम् ?,–युष्माकम्, अस्माकम् । एकत्वेन युष्मदस्मदोर्विशेषणादिह न भवतीति–अतिक्रान्तं युष्मान्–अतियुष्माम्, अत्यस्माम्; अतियुष्मया, अत्यस्मया; अतियुष्मद्, अत्यस्मद्; अतियुष्मयि, अत्यस्मयि ।

प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम् ?,–त्वय्यधि, मय्यधि अधियुष्मद्, अध्यस्मद्, अन्तरङ्गत्वात् स्यादिद्वारेणैव त्वमादेशे सिद्धे प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं 'बहिरङ्गाऽपि लुप् अन्तरङ्गान् विधीन् बाधते' इति न्यायज्ञापनार्थम्, तेन–यद् तद् इत्यादावन्तरङ्गमपि स्यदाद्यत्वादि न भवति ।

एके तु निमित्तनिरपेक्षमेकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोस्त्वमादेशाविच्छन्ति, तन्मते–अधित्वत्, अधिमत् ।

मन्तस्येत्येव ?,–त्वकं पिताऽस्य त्वकत्पितृकः, अत्राक् सहितस्य मा भूत्; प्रत्ययग्रहणेनैव सिद्धे स्यादावित्युत्तरार्थमनुवर्तते ॥ ११ ॥

त्वमहं सिना प्राक् चाकः ॥ २ । १ । १२ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसंबन्धिनाऽन्यसंबन्धिना वा सिना सह यथासंख्यं त्वम् अहम् इत्येतावादेशौ भवतः, तौ चाक्प्रत्ययप्रसङ्गेऽकः प्रागेव भवतः ।

*त्वम्, अहम्; अतिक्रान्तस्त्वाम् अतित्वम्, अत्यहम्, अतिक्रान्तो युवाम् अतित्वम्, अत्यहम्; अतिक्रान्तो युष्मान् अतित्वम्, अत्यहम्; प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य स प्रियत्वम्, प्रियाहम्, एषु परत्वात्त्वमौ युवावौ च बाधित्वा त्वमहमावेव भवतः ।

सिनेति किम् ?,–युष्माभिः, अस्माभिः, सिलुपि च "लुप्यय्वृल्लेनत्" ॥ ७ । ४ । ११२ ॥ इति निषेधात् न भवति,–त्वं पुत्रोऽस्य त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः, एवमुत्तरेष्वपि । प्राक् चाक् इति किम् ?,–त्वकमहकमित्यत्राकः श्रुतिर्यथा स्यात्, अन्यथा पूर्वमकि सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायात् साकोरप्यादेशः स्यात् ।

केचित्तु त्वां मां चाचष्टे इति णौ त्वमादेशे वृद्धौ क्विपि मन्तयोरेव त्वाहादेशविधानात् सौ त्वाम् माम् इति, धातोरेव वृद्धिरिति मते त्वं मम् इत्येव च भवतीति मन्यन्ते, ते हि प्रकृतिमात्रस्याऽऽदेशान् ङेजस्सीनाममादेश ङसस्त्वकारं चेच्छन्ति ॥ १२ ॥

यूयं वयं जसा ॥ २ । १ । १३ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसंबन्धिनाऽन्यसंबन्धिना वा जसा सह यथासंख्यं यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः, प्राक् चाकः । *यूयम्, वयम्; परमयूयम्, परमवयम्, प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूय च येषां ते प्रिययूयम्, प्रियवयम्, अतिक्रान्तास्त्वां युवां युष्मान् वा अतियूयम्, अतिवयम् ।

जसेति किम् ?,–यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रः, अस्मत्पुत्रः । प्राक् चाकः इत्येव ?,–यूयकम्, वयकम् ॥ १३ ॥

तुभ्यं मह्यं ङ्या ॥ २ । १ । १४ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसंबन्धिनाऽन्यसंबन्धिना वा ङेप्रत्ययेन सह यथासंख्य तुभ्यम् मह्यम् इत्येतावादेशौ भवतः, प्राक् चाकः । *तुभ्यम्, मह्यम्; परमतुभ्यम्, परममह्यम्, प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य तस्मै–प्रियतुभ्यम्, प्रियमह्यम्; अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान् वा तस्मै–अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् ।

ङ्येति किम् ?,–तुभ्यं हितं त्वद्धितम्, मद्धितम् । प्राक् चाक इत्येव ?,–तुभ्यकम्, मह्यकम् ॥ १४ ॥

तव मम ङसा ॥ २ । १ । १५ ॥

युष्मदस्मदोः स्वसंबन्धिनाऽन्यसंबन्धिना वा ङस्प्रत्ययेन सह यथासंख्यं तव मम इत्येतावादेशौ भवतः, प्राक् चाकः । *तव, मम, प्रियस्त्वं प्रियौ युवां प्रिया यूय वा यस्य तस्य–प्रियतव, प्रियमम; अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान् वा तस्य–अतितव, अतिमम ।

ङसेति किम् ?,–तव प्रियस्त्वत्प्रियः, मत्प्रियः । प्राक् चाक इत्येव ?,–तवक, ममक ॥ १५ ॥

---

१ त्वाम्° म० म० । २ ×××× पु० । ३ ××× म० म० । ४ °त्यदादित्वादि° पु० । ५ °त्वक मकपितृक° पु० । ६ × पु० । ७ °माचष्टे° पु० । ८ °ति किं म° पु० । ९ ×××××× पु० । १० ×××××× पु० ।

अमौ मः ॥ २ । १ । १६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परयोस्तत्संबन्धिनोरन्यसंबन्धिनोर्वा अम् औ इत्येतयोर्म इत्ययमादेशो भवति, अकार उच्चारणार्थः।

*त्वाम्, माम्; अतित्वाम्, अतिमाम्, युवाम्, आवाम्; अतियुवाम्, अत्यावाम् तिष्ठतः पश्य वा ॥ १६ ॥

शसो नः ॥ २ । १ । १७ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य तत्संबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वा शसः स्थाने न इत्ययमादेशो भवति, अकार उच्चारणार्थः।

*युष्मान्, अस्मान्; प्रियुष्मान्, प्रियास्मान्; प्रियस्त्वं येषां तान् प्रियत्वान्, प्रियमान्; प्रियौ युवां येषां तान् प्रियुवान्, प्रियावान् ॥ १७ ॥

अभ्यम् भ्यसः ॥ २ । १ । १८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्वसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वा भ्यसश्चतुर्थीबहुवचनस्य स्थानेऽभ्यमादेशो भवति।

*युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् दीयते; प्रियुष्मभ्यम्, प्रियास्मभ्यम्; त्वामतिक्रान्तेभ्यः–अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम्, युवामतिक्रान्तेभ्यः–अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम्।

अकारादिकरणमात्वबाधनार्थम् ॥ १८ ॥

ङसेश्चाद् ॥ २ । १ । १९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्वसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वा ङसेश्चकारात् तत्सहचरितस्य भ्यसः स्थानेऽद् इत्ययमादेशो भवति।

(ङसि–)*त्वद्, मद्; त्वां युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तात् अतित्वद्, अतिमद्; अतियुवद्, अत्यावद्, अतियुष्मद्, अत्यस्मद्। भ्यस्–*युष्मद्, अस्मद्, त्वां युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तेभ्यः अतित्वद्, अतिमद्; अतियुवद्, अत्यावद्; अतियुष्मद्, अत्यस्मद्।

पञ्चमीभ्यसो ग्रहणाच्चतुर्थीभ्यसो न भवति–युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ॥ १९ ॥

आम आकम् ॥ २ । १ । २० ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यां परस्य तत्संबन्धिनोऽन्यसंबन्धिनो वाऽऽमः स्थाने आकमित्यादेशो भवति।

*युष्माकम्, अस्माकम्, प्रियुष्माकम्, प्रियास्माकम्; त्वां युवां युष्मान् वा अतिक्रान्तानाम्–अतित्वाकम्, अतिमाकम्; अतियुवाकम्, अत्यावाकम्, अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्, आकमित्याकारो ण्यन्तार्थम्–युष्मानाचक्षाणानां णौ, क्विपि–युष्माकम्, अस्माकम्।

केचित्तु तत्संबन्धिन एवाऽऽम आकमादेशमिच्छन्ति, तथाऽऽम्प्रत्यये दकारस्य यत्वमपीच्छन्ति, तन्मते–प्रिया यूयं येषां तेषां प्रियुष्मयाम्, प्रियास्मयाम्; एवमतियुष्मयाम्, अत्यस्मयाम् ॥ २० ॥

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ॥ २ । १ । २१ ॥

द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च युग्विभक्तिः, तया बहुत्वविषयया सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्य वस्नस् इत्येतावादेशौ वा भवतः, तच्चेत्पद युष्मदस्मदी चैकवाक्ये भवतः, अन्वादेशे नित्य विधास्यमानत्वादिह विकल्पो लभ्यते, एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि।

*धर्मो वो रक्षतु, धर्मो नो रक्षतु, धर्मो युष्मान् रक्षतु, धर्मोऽस्मान् रक्षतु, तपो वो दीयते, तपो नो दीयते; तपो युष्मभ्य दीयते, तपोऽस्मभ्य दीयते, शील वः स्वम्, शील नः स्वम्, शील युष्माक स्वम्, शीलमस्माक स्वम्।

पदादिति किम्?,–युष्मान् धर्मो रक्षतु, अस्मान् धर्मो रक्षतु। युग्विभक्त्येति किम्?,–ज्ञाने यूय तिष्ठत, शीले वयं स्थास्यामः, ज्ञाने युष्माभिः स्थितम्, शीलेऽस्माभिः स्थितम्, ज्ञान युष्मदागतम्, शीलमस्मदागतम्, ज्ञान युष्मासु तिष्ठति, शीलमस्मास्वायतते, ग्रामे युष्मत्पुत्रः, नगरेऽस्मत्पुत्रः, इति युष्मदुपाध्यायो ब्रूते, इत्यस्मदाचार्योऽनुशास्ति। एकवाक्य इति किम्?,–एकस्मिन् पदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावे मा भूत्–अतियुष्मान् पश्यति, अत्यस्मान् पश्यति; वाक्यान्तरे च मा भूत्–ओदनं पचत युष्माकं भविष्यन्ति, पटं वयत अस्माक भविष्यति।

ननु च वाक्यान्तरस्थात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोः सामर्थ्याभावादेव वस्नसादयो न भविष्यन्ति, किमेकवाक्यग्रह-

णेन ?, नैवं शङ्क्यम्; युक्तयुक्तादपि पदादसमर्थत्वात् न प्राप्नुवन्ति–इति स नः पिता कथयति, इति वः श्रेयसी ब्रवीमि, इति मे माताऽवोचत्, शालीनां ते ओदन दास्यामि;–अत्र हि युष्मदस्मदी पित्रादिभिर्युक्ते न पित्रादियुक्तैरिति स्यादिभिरिति वस्नसादयो न स्युः, अतः पारपर्येणापि युक्तादेकवाक्यस्थात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादयो भवन्त्वित्येकवाक्यग्रहणमर्थवत्।

बहुत्व इति किम् ?,–धर्मो युवां रक्षतु, धर्मस्त्वां रक्षतु।

स्याद्यधिकारे विभक्तिग्रहण युष्मदादिवचननिवृत्त्यर्थम्, तेन–ज्ञाने युवां तिष्ठतः, शीले आवां तिष्ठाव इत्यत्रोत्तरेण वान्नावादेशौ न भवतः ॥ २१ ॥

द्वित्वे वान्नौ ॥ २ । १ । २२ ॥

पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषयया स्याद्विभक्त्या सह यथासंख्यं वान्नावित्येतावादेशौ वा भवत', तच्चेत्पदं युष्मदस्मदी चैकवाक्ये भवतः।

* धर्मो वां रक्षतु, धर्मो नौ रक्षतु; धर्मो युवां रक्षतु, धर्म आवां रक्षतु, शील वां दीयते, शील नौ दीयते; शील युवाभ्यां दीयते, शीलमावाभ्यां दीयते, ज्ञानं वां स्वम्, ज्ञान नौ स्वम्; ज्ञान युवयोः स्वम्, ज्ञानमावयोः स्वम्।

स्याद्विभक्त्येत्येव ?,–ग्रामे युष्मत्पुत्रः, नगरेऽस्मत्पुत्रः। पदादित्येव ?,–युवां धर्मो रक्षतु, आवां धर्मो रक्षतु। एकवाक्य इत्येव ?,–ओदनं पचत युवयोर्भविष्यति, आवयोर्भविष्यति ॥ २२ ॥

ङेङसा तेमे ॥ २ । १ । २३ ॥

तेमे इति लुप्तद्विवचनान्तं पदम्, पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्ङे ङस् इत्येताभ्यां सह ते मे इत्येतावादेशौ वा भवत एकवाक्ये, ङेङसेत्येकवचन स्थानिभ्यामादेशाभ्या च यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम्।

* धर्मस्ते दीयते, धर्मस्तुभ्य दीयते; धर्मो मे दीयते, धर्मो मह्य दीयते; शील ते स्वम्, शील तव स्वम्, शील मे स्वम्, शील मम स्वम्, धर्मस्ते स्वम्, धर्मो मे स्वम्; धर्मस्तव स्वम्, धर्मो मम स्वम्।

पदादित्येव ?,–तुभ्य धर्मो दीयते, मह्य धर्मो दीयते, तव शील स्वम्, मम शील स्वम्। एकवाक्य इत्येव ?,–ओदन पच तव भविष्यति मम भविष्यति, त्वां युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्ताय अतितुभ्यम्। ङेङसेति किम् ?,–पटस्त्वया क्रियते, धर्मो मया क्रियते।

कथ 'न मे श्रुता नापि च दृष्टपूर्वा' ?,–न मे न मयेति ह्यत्रार्थः, असाधुरेवायम्; स्यादिप्रतिरूपकमव्ययं वा ॥२३॥

अमा त्वामा ॥ २ । १ । २४ ॥

पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरमा द्वितीयैकवचनेन सह त्वा मा इत्येतावादेशौ यथासख्यं वा भवत एकवाक्ये।

* धर्मस्त्वा रक्षतु, धर्मो मा रक्षतु; धर्मस्त्वां रक्षतु, धर्मो मां रक्षतु।

पदादित्येव ?,– त्वामीक्षते, मामीक्षते। एकवाक्य इत्येव ?,– अतित्वां पश्यतु, अतिमां पश्यतु ॥ २४ ॥

असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् ॥ २ । १ । २५ ॥

आमन्त्र्यते यत्तदामन्त्र्यम्, तद्वाचि पद युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमसदिवाविद्यमानमिव भवति, सति तस्मिन् यत्कार्यं तन्न भवति असति यत्तद्भवतीत्यर्थः।

* श्रमणा युष्मान् रक्षतु धर्मः, श्रमणा अस्मान् रक्षतु धर्मः, श्रमणा युष्मभ्य दीयते, श्रमणा अस्मभ्य दीयते, श्रमणा युष्माक शीलम्, श्रमणा अस्माकं शीलम्, श्रमणौ युवां रक्षतु धर्मः, श्रमणौ आवां रक्षतु धर्मः, श्रमणौ युवाभ्यां दीयते, आवाभ्या दीयते, श्रमणौ युवयोः स्वमावयोः स्वम्, श्रमण त्वां रक्षतु तपः, मां रक्षतु तपः, श्रमण तुभ्य दीयते, मह्यं दीयते, श्रमण तव शीलम्, मम शीलम्, एष्वामन्त्र्यस्यासत्त्वाद् वस्नसादयो न भवन्ति।

ग्रामाश्चैत्र ते स्वमथो इत्यादौ चैत्रपदस्यामन्त्र्यस्यासत्त्वाद् ग्रामपदापेक्षयाऽन्वादेशे नित्य तेमयादिविधिः, न तु "सपूर्वात् प्रथमप्रान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पः।

इवकरण किम् ?,–श्रवणं यथा स्यात्। आमन्त्र्यमिति किम् ?,–धर्मो वो रक्षतु, धर्मो नो रक्षतु। पूर्वमिति किम् ?,–'मयैतत्सर्वमाख्यात युष्माक मुनिपुङ्गवाः' परस्य ह्यसत्त्वे पादादिलक्षणः प्रतिषेधो न स्यात्, व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते,

१ °शौ यथासंख्य वा पु०।
7 शब्दानु०

तेन–'चैत्र धर्मो वोऽथो रक्षतु, चैत्र धर्मो नोऽथो रक्षतु',–अत्र "सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पो न भवति ॥ २५ ॥

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ॥ २ । १ । २६ ॥

तदतद्विषय विशेष्यम्, तस्य व्यवच्छेदक विशेषणम्, युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तमामन्त्र्यं पदं विशेष्यमामन्त्र्ये पदे सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूते परेऽसदिव वा भवति; पूर्वेण नित्य प्राप्ते विकल्प. ।

* जिनाः शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये, जिनाः शरण्या वः शरण प्रपद्ये, जिनाः शरण्या अस्मान् रक्षत, जिनाः शरण्या नो रक्षत; सिद्धा. शरण्या युष्मानथो शरण प्रपद्ये, सिद्धाः शरण्या वोऽथो शरण प्रपद्ये, सिद्धाः शरण्या अस्मानथो रक्षत, सिद्धाः शरण्या नोऽथो रक्षत ।

जसिति किम् ?,–साधो सुविहित वोऽथो शरण प्रपद्ये, साधो सुविहित नोऽथो रक्ष । विशेष्यमिति किम् ?,–शरण्याः साधवो युष्मान् शरण प्रपद्ये, शरण्याः साधवोऽस्मान् रक्षत । आमन्त्र्य इति किम् ?,–आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये–अत्रामन्त्र्यं विशेषण व्यवहितत्वात् न परमिति न भवति । सामर्थ्यात्तद्विशेषणभूत इति किम् ?,–आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

नान्यत् ॥ २ । १ । २७ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तादन्यदामन्त्र्यं पद विशेष्यमामन्त्र्ये पदे तद्विशेषणभूते परेऽसदिव न भवति ।

* साधो सुविहित त्वा शरण प्रपद्ये, साधू सुविहितौ वा शरण प्रपद्ये, साधो सुविहित मा रक्ष, साधू सुविहितौ नौ रक्षतम्, साधो सुविहित ते ज्ञान दीयते, मे ज्ञान दीयताम्, साधू सुविहितौ वां ज्ञान दीयते, नौ ज्ञान दीयताम्, साधो सुविहित ते शील स्वम्, मे शील स्वम्; साधू सुविहितौ वा शील स्वम्, नौ शील स्वम्,–अत्र परस्य "असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम्" ॥ २ । १ । २५ ॥ इत्यसत्त्वेऽपि पूर्वविशेष्यपदाश्रया युष्मदस्मदादेशा भवन्ति ।

विशेष्यमित्येव ?,–सुविहित साधो तव शीलं मम शीलम् ॥ २७ ॥

पादाद्योः ॥ २ । १ । २८ ॥

नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः, पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्त वस्नसादि तत्पादस्यादिभूतयोर्न भवति ।

* "वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवानस्माक पापनाशनः" ॥ १ ॥

पादाद्योरिति द्विवचनं युष्मदस्मदोरभिसबन्धार्थम्, पादादाविति ह्युच्यमाने आमन्त्र्यमभिसबध्येत ।

पादाद्योरिति किम् ?,–"पान्तु वो देशनाकाले जैनेन्द्रा दशनांशवः । भवकूपपतज्जन्तुजातोद्धरणरज्जवः" ॥१॥ ॥२८॥

चाहहवैवयोगे ॥ २ । १ । २९ ॥

च अह ह वा एव इत्येतैर्योगे सबन्धे पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्त वस्नसादि तन्न भवति ।

* ज्ञान युष्मांश्च रक्षतु, अस्मांश्च रक्षतु, ज्ञान युष्मानह रक्षतु, अस्मानह रक्षतु, ज्ञान युष्मान् ह रक्षतु, अस्मान् ह रक्षतु, ज्ञान युष्मान् वा रक्षतु, अस्मान् वा रक्षतु, ज्ञानं युष्मानेव रक्षतु, अस्मानेव रक्षतु, ज्ञान युष्मभ्य च दीयते, अस्मभ्य च दीयते, ज्ञान युष्माक च स्वम्, अस्माक च स्वम्, ज्ञान युवा च रक्षतु, ज्ञानमावां च रक्षतु, ज्ञान युवाभ्यां च दीयते, आवाभ्या च दीयते; ज्ञान युवयोश्च स्वम्, आवयोश्च स्वम्, ज्ञान त्वां च रक्षतु, मां च रक्षतु, ज्ञान तुभ्यं च दीयते, मह्य च दीयते, ज्ञान तव च स्वम्, मम च स्वम् ।

योगग्रहण किम् ?,–ज्ञान च शील च वो रक्षतु, नो रक्षतु, ज्ञान च शीलं च वां दीयते, नौ दीयते; ज्ञान च शील च ते स्वम्, मे स्वम्, ज्ञांन च शील च त्वा रक्षतु, मा रक्षतु, ज्ञान च ते स्वम्, ज्ञानं च मे स्वम्, नैतेषु चशब्देन युष्मदस्मदोर्योगोऽपि तु ज्ञानशीलयो. ।

'चाहहवैवैः' इत्येव सिद्धे योगग्रहण साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ॥ २ । १ । ३० ॥

दृशिना समानार्था दृश्यर्था., तैर्धातुभिश्चिन्तायां वर्तमानैर्योगे युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति ।

* जनो युष्मान् सदृश्यागत., जनोऽस्मान् सदृश्यागत., जनो युवा समीक्ष्यागतः, जन आवां समीक्ष्यागतः, जनस्त्वामपेक्षते, जनो मामपेक्षते, ज्ञानं युष्मभ्य दीयमानमुत्पश्यति, ज्ञानमस्मभ्यं दीयमानमुत्पश्यति, ज्ञानं युवाभ्यां दीयमान

१ 'ज्ञान च॰ इत्यादिना, ॰मे स्वम् इत्यन्तेन पाठो नास्तीति म॰ म॰ ।

निरूपयति, ज्ञानमावाभ्यां दीयमानं निरूपयति; ज्ञानं तुभ्यं दीयमानं निध्यायति, ज्ञानं मह्यं दीयमानं निध्यायति, जनो युष्माकं चित्तमुपलक्षयति, जनोऽस्माकं चित्तमुपलक्षयति; जनो युवयोः कार्यं सपश्यति, जन आवयोः कार्यं सपश्यति; गुरुस्तव कार्यमालोचयति, गुरुर्मम कार्यमालोचयति;—सर्वत्र मनसा चिन्तित दृश्यर्थानामर्थः ।

दृश्यर्थैरिति किम् ?,—जनो वो मन्यते, जनो नो मन्यते । चिन्तायामिति किम् ?,—जनो वः पश्यति, जनो नः पश्यति, जनो वामीक्षते, जनो नावीक्षते, जनस्त्वालोकयति, जनो मालोकयति,—सर्वत्र चक्षुषा पश्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नित्यमन्वादेशे ॥ २ । १ । ३१ ॥

कथितानुकथनमन्वादेशः, कस्यचिद्वस्तुनः किञ्चित्क्रियादिक विधातु कथितस्य तेनान्येन वा शब्देन पुनरन्यद्विधातुं कथनमित्यर्थः; तस्मिन् विषये पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्त वस्नसादि तन्नित्य भवति ।

*यूय विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति, वय विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति, युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवो मानयन्ति, आवां शीलवन्तौ तन्नौ गुरवो मानयन्ति, त्व विद्वानथो ते क्षमाश्रमणैर्ज्ञान दीयते, अह विद्वानथो मे क्षमाश्रमणैर्ज्ञान दीयते; धनवांस्त्वमथो त्वा लोको मानयति, धनवानहमथो मा लोको मानयति ॥ ३१ ॥

सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा ॥ २ । १ । ३२ ॥

विद्यमानपूर्वपदात् प्रथमान्तात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे वस्नसादय आदेशा वा भवन्ति ।

*यूयं विनीतास्तद्गुरवो वो मानयन्ति, तद्गुरवो युष्मान् मानयन्ति, वय विनीतास्तद्गुरवो नो मानयन्ति, तद्गुरवोऽस्मान् मानयन्ति, युवां सुशीलौ तज्ज्ञान वां दीयते, तज्ज्ञान युवाभ्यां दीयते, आवा सुशीलौ तज्ज्ञान नौ दीयते, तज्ज्ञानमावाभ्यां दीयते; सुशीलस्त्वमथो क्षमाश्रमणास्ते ज्ञान प्रयच्छन्ति, अथो क्षमाश्रमणास्तुभ्य ज्ञान प्रयच्छन्ति, सुशीलोऽहमथो क्षमाश्रमणा मे ज्ञान प्रयच्छन्ति, अथो क्षमाश्रमणा मह्य ज्ञान प्रयच्छन्ति, धनवानसि अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्, धनवानहमथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम्; धनवांस्त्वं तल्लोकस्त्वा पूजयति, तल्लोकस्त्वां पूजयति; धनवानहं तल्लोको मा पूजयति, तल्लोको मा पूजयति । गम्येऽप्यन्वादेशे भवति—ग्रामे कम्बलो वः स्वमथो ग्रामे कम्बलो युष्माकं स्वमथो इत्यादि ।

सपूर्वादिति किम् ?,—पटो युष्माक स्वम्, अथो व. कम्बलः स्वम् । प्रथमान्तादिति किम् ?,—पटो नगरे युष्माक स्वम्, अथो कम्बलो ग्रामे वः स्वम् ।

'माणवक जटिलक ते स्वमथो' इत्यादौ तु विशेषणपदस्य "असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम्" ॥ २ । १ । २५ ॥ इत्यसद्भावात् नास्ति सपूर्वप्रथमान्तमिति न भवत्येव विकल्पः ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते ॥ २ । १ । ३३ ॥

त्यदादीनां संबन्धिन एतदित्यस्य द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे एनद् इत्ययमादेशो भवति, अवृत्त्यन्ते—न चेदयमेतच्छब्दो वृत्तेरन्ते भवति ।

* द्वितीया—उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत, एतक साधुमावश्यकमध्यापयाथो एनमेव सूत्राणि,—अत्र साकोऽप्यादेशः, सुशीलावेतौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति, सुस्थिता एते तदेनान् देवा अपि नमस्यन्ति ।

* टा—एतेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् ।

* ओस्—एतयोः शोभन शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः, सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्तावेतौ अथो एनयोस्तिष्ठतोर्नान्यः पूजार्हः ।

त्यदामिति किम् ?,— एतदं सगृहाण अथो एतदमध्यापय, संज्ञायामसर्वादित्वादत्यदादिः । अवृत्त्यन्त इति किम् ?,—अथो परमैत पश्य । अन्तग्रहण किम् ?,—एनच्छ्रितकः;—अत्रार्थात् प्रकरणाद् वाऽपेक्ष्ये निर्ज्ञाते सति समासोऽन्वादेशश्च । द्वितीयाटौसीति किम् ?,—एते मेधाविनो विनीता अथो एते शास्त्रस्य पात्रम्, एताभ्यां रात्रिरधीता अथो एताभ्यामहरप्यधीतम्, एतस्मै सूत्र देहि अथो एतस्मै अनुयोगमपि देहि, अभ्युदयनिःश्रेयसदमेतच्छासनमथो एतस्य नमो भगवते । अन्वादेश इत्येव ?,—जिनदत्तमध्यापय एतं च गुरुदत्तम्, न पश्चात् कथनमात्रमन्वादेशः ।

---

१ पद म० म० ।

यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देशं कृत्वा विधानं क्रियते तत्रापि न भवति–"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमात ङितं विद्यात्०" ॥ ३३ ॥

इदमः ॥ २ । १ । ३४ ॥

त्यदादीनां सबन्धिन इदमित्यस्य द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे एनद् इत्ययमादेशो भवति, अवृत्त्यन्ते ।

* उद्दिष्टमिदमध्ययनमथो एनदनुजानीत, इमक साधुमावश्यकमध्यापय अथो एनमेव सूत्राणि, अत्र साकोऽप्यादेशः; सुशीलाविमौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति, सुस्थिता इमे तदेनान् देवा अपि नमस्यन्ति, अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम्, अनयोः शोभन शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः, सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्ताविमौ अथो एनयोस्तिष्ठतोर्नान्यः पूजार्हः ।

द्वितीयाटौसीत्येव ?,–मत्पुत्रकौ शीलवन्ताविमकौ तिष्ठतः । अवृत्त्यन्त इत्येव ?,–अथो परमेम पश्य, वृत्त्यादौ तु भवत्येव–एनमेनां वा श्रित एनच्छ्रितकः । अन्वादेश इत्येव ?,–चैत्रमध्यापय इमं च मैत्रम् ।

यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देश कृत्वा किञ्चिद्विधीयते तत्रापि न भवति–अय दण्डो हरानेन फलानि ।

केचित्त्विदम आदेशमेनम् इति मकारान्त द्वितीयैकवचने आहुः, तन्मते–इद कुण्डमानयाथो एन परिवर्तयेत्येव भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३४ ॥

अद्व्यञ्जने ॥ २ । १ । ३५ ॥

इदम इति षष्ठ्यन्तमपि सर्वादेशार्थं प्रथमान्ततयेह विपरिणम्यते, त्यदादिसंबन्धीदम्शब्दो व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽन्वादेशे गम्यमानेऽद् भवति, अवृत्त्यन्ते । तकार उच्चारणार्थः ।

* इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् , इमकैः शैक्षकै रात्रिरधीता अथो एभिरहरप्यधीतम्, एवमिमकस्मै अथो अस्मै, इमिकस्यै अथो अस्यै, इमकस्मादथो अस्मात्, इमकस्याथो अस्य, इमकेषामथो एषाम्, इमकस्मिन् अथो अस्मिन्, इमिकस्यामथो अस्याम्, इमकेषु अथो एषु, इमिकासु अथो आसु । सौ तु परत्वादयमाद्यादेशः–अथो अयं शीलवान् ।

केचिदेतदोऽपीच्छन्ति–एताभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम्, एवमेतैः, एभिः, एतस्मै, अस्मै इत्यादि ।

अन्वादेश इत्येव ?,–इमकस्मै देहि । अवृत्त्यन्त इत्येव ?,–अथो परमेमकाभ्यां रात्रिरधीता । व्यञ्जन इति किम् ?,–अथो इमके तिष्ठन्ति ।

उत्तरत्र "अनक्" ॥ २ । १ । ३६ ॥ इति वचनादिह साक एव विधिः ॥ ३५ ॥

अनक् ॥ २ । १ । ३६ ॥

अन्वादेश इति निवृत्तम्, [१]पृथग्योगात् । त्यदादिसबन्धिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽग्वर्जित इदम् अद् भवति ।

* आभ्याम् ,एभिः,आभिः, अस्मै,अस्यै, अस्मात् ,अस्याः, अस्य, अस्याः,एषाम् , आसाम् , अस्मिन् , अस्याम् , एषु, आसु ।

अनगिति किम् ?,–इमकाभ्याम्, इमकेभ्यः, इमकस्मै, इमिकस्यै; इमकेषाम् । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतीदम्भ्याम्, अतीदसु, प्रियेदंभ्याम्, प्रियेदसु; इह तु भवति–परमाभ्याम्, परमैभिः, परमेभ्यः, परमास्मै, परमास्यै, परमास्मात्, परमास्याः,–अत्र पूर्वोत्तरयोः पदयोः पूर्वं कार्ये कृते पश्चात् सन्धिकार्यम्, एतच्च "आतो नेन्द्रवरुणस्य" ॥ ७ । ४ । २९ ॥ इत्यत्र ज्ञापयिष्यते । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः ॥ ३६ ॥

टौस्यनः ॥ २ । १ । ३७ ॥

त्यदादिसंबन्धिनि टायामोसि च परेऽग्वर्जितस्येदमः स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति ।

* अनेन, अनया, अनयोः स्वम्, अनयोर्निधेहि, परमानेन, परमानयोः ।

त्यदादिसबन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतीदमा, अतीदमोः, प्रियेदमा, प्रियेदमोः ।

अनक् इत्येव ?,–इमकेन, इमिकया, इमकयोः, इमिकयोः ॥ ३७ ॥

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ ॥ २ । १ । ३८ ॥

त्यदां सबन्धिनि सौ परे पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोरिदमः स्थाने यथासख्यमयम् इयमित्येतावादेशौ भवतः ।

---

१ पृथग्योग उत्तरार्थं म० म० ।

*अयं पुमान्, इयं स्त्री, परमायम्, अनयम्, परमेयम्, अनियम् ।

साविति किम् ?,–इमौ, इमे । त्यदादिसवन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतीदम् पुमान् स्त्री वा, एवं प्रियेदम् । पुंस्त्रियोरिति किम् ?,–पुंसि इयम्, स्त्रियामयम् मा भूत् ।

नपुसके तु नित्यत्वात् प्रथममेव सेर्लुपि इद कुण्डमित्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । साकोऽप्ययमियमादेशौ भवतः–अयम्, इयम् ।

अन्ये त्वादेशे कृते पश्चादकमिच्छन्ति–अयकम्, इयकम् ॥ ३८ ॥

दो मः स्यादौ ॥ २ । १ । ३९ ॥

त्यदां सवन्धिनि स्यादौ परत इदमो दकारस्य मकारादेशो भवति ।

*इमौ, परमेमौ, इमे, इमम्, इमौ, इमान्, इमकौ, इमकेन, इमकाभ्याम् ।

त्यदादिसवन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतीदमौ, प्रियेदमौ ॥ ३९ ॥

किमः कस्तसादौ च ॥ २ । १ । ४० ॥

त्यदादिसवन्धिनि स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे किम्शब्दस्य स्थाने क इत्यकारान्त आदेशो भवति ।

*कः, कौ, के, कम्, कौ, कान्, केन, काभ्याम्, कैः । स्त्रियाम्–*का, के, काः, काम्, के, काः ।

नपुंसके–*किम्, के, कानि, परमकः, परमकौ, अकः, अकौ, साकोऽपि–कः, कौ, तसादौ–कदा, कर्हि ।

तसादौ चेति किम् ?,–किं तिष्ठति, किं पश्य, कितराम् । त्यदादिसंवन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतिकिम्, अतिकिमौ, अतिकिमः, प्रियकिम्, प्रियकिमौ, प्रियकिमः ।

आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्तसादयस्थमवसाना ग्राह्याः ॥ ४० ॥

आ द्वेरः ॥ २ । १ । ४१ ॥

द्विशब्दमभिव्याप्य त्यदादीनामन्तस्य तत्सवन्धिनि स्यादौ तसादौ च[1] प्रत्यये परेऽकार आदेशो भवति ।

*स्यः, त्यौ, त्ये, सः, तौ, ते, यः, यौ, ये, अमू, अमी, इमौ, इमे; एषः, एतौ, एते; एकः, एव द्वौ, त्यकौ, परमत्यौ, स्त्रियां–स्या, त्ये, त्याः, द्वे । नपुसके–त्ये, त्यानि, द्वे । तसादौ–ततः, तत्र, तथा, तर्हि, यतः, यत्र, यदा; यथा ।

त्यदादिसंबन्धिविज्ञानादिह न भवति–अतितद्, अतितदौ, अतितदः; प्रियतद्, प्रियतदौ; प्रियतदः ।

आ द्वेरिति किम् ?,–[2]भवान् ॥ ४१ ॥

तः सौ सः ॥ २ । १ । ४२ ॥

आद्वेस्त्यदादीनां संवन्धिनि सौ परे तकारस्य सकारादेशो भवति ।

*स्यः, स्या, स्यकः, परमस्यः, सः, सा, सकः, परमसः, एषः, एषा, एषकः, परमैषः, हे स !, हे परमस !; हे परमैष ! ।

त इति किम् ?,–यः । साविति किम् ?,–त्यद्, तद्, त्यौ, [3]तौ । त्यदादिसवन्धिविज्ञानादिह न भवति–प्रियत्यद्, प्रियैतत् पुमान् ।

आ द्वेरित्येव ?,–भवती ॥ ४२ ॥

अदसो दः सेस्तु डौ ॥ २ । १ । ४३ ॥

त्यदादिसंवन्धिनि सौ परेऽदसो दकारस्य सकारादेशो भवति, सेस्तु डौः । *असौ, असकौ; हे असौ !, हे असकौ विद्वन् !, असौ, असकौ स्त्री, हे असौ !, हे असकौ स्त्रि ! ।

सावित्येव ?,–अदः, अमू । त्यदादिसंवन्धिविज्ञानादिह न भवति–अत्यदाः ।

डित्करणमन्त्यस्वरादिलोपार्थम्, तेन–"औता" ॥ १ । ४ । २० ॥, "एदापः" ॥ १ । ४ । ४२ ॥, "दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः" ॥ १ । ४ । ४५ ॥, "अस्यायत्तक्षिपकादीनाम्" ॥ २ । ४ । १११ ॥ इति कार्याणि न भवन्ति, अन्यथा सेर्स्त्वैरित्येव क्रियेत ॥ ४३ ॥

१ च XXX परे म०म० । २ XX म०म० । ३ सदा पु० । ४ °किम् XXX म०म० । ५ X पु० । ६ द सौ म०म० ।

असुको वाऽकि ॥ २ । १ । ४४ ॥

त्यदादिसंबन्धिनि सौ परेऽदसोऽकि सत्यसुक इति दस्य सः सकारात् परस्याकारस्योकारः सेश्च डौत्वाभावो वा निपात्यते ।

* असुकः, असकौ; हे असुक !, हे असकौ !, असुका, असकौ स्त्री ।

केचित्तु असुकसिति सान्त सिना सह निपातयन्ति ॥ ४४ ॥

मोऽवर्णस्य ॥ २ । १ । ४५ ॥

अवर्णान्तस्य त्यदादिसंबन्धिनोऽदसो दकारस्य मकार आदेशो भवति ।

* अमू नरौ, स्त्रियौ, कुले वा, अमी नराः, अमू स्त्रियः, अमूनि कुलानि, अमु नरम्, अमू स्त्रियम्, अमूः स्त्रीः, अमून् नरान्, अमूनि कुलानि, अमुकौ नरौ, अमुके स्त्रियौ कुले वा, परमामुम्, अमूदृक्, अमूदृशः, अमूदृक्षः;–अत्र "अन्यत्यदादेरा." इत्यात्वे सत्यवर्णान्तत्वम् ।

अवर्णस्येति किम् ?,–अदः कुलम्, अदस्यति ॥ ४५ ॥

वाऽद्रौ ॥ २ । १ । ४६ ॥

अदसोऽद्र्यावन्ते सति दकारस्य मकारो वा भवति, द्वावत्र दकारौ तत्र विकल्पे सति चातूरूप्यं भवति ।

* अदमुयङ्, अमुद्र्यङ्, अमुमुयङ्, अदद्र्यङ्; तदाह–

"परतः केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । उभयोः केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति नोभयोः" ॥ १ ॥ ४६ ॥

मादुवर्णोऽनु ॥ २ । १ । ४७ ॥

अदसः संबन्धिनो मकारात् परस्य वर्णमात्रस्योवर्ण आदेशो भवति, अनु–पश्चात्कार्यान्तरेभ्यः; आसन्नत्वात् मात्रिकस्य स्थाने मात्रिकः, द्विमात्रस्य द्विमात्रः, त्रिमात्रस्य त्रिमात्रः ।

* अमुम्, अमू, अमू३ इति, "प्रश्ने च प्रतिपदम्" ॥ ७ । ४ । ९८ ॥ इति प्लुतः । अमुमुयङ्, अमुमुईचः, अदमुईचः, अदमुईचा, "अदो मुमी" ॥ १ । २ । ३५ ॥ इति सन्धिप्रतिषेधः ।

अन्विति किमर्थम् ?,–अमुष्मै, अमुष्मात्, अमुष्य, अमुष्मिन्, अमूषाम्, अमुया, अमुयोः, इत्यादिषु स्मैप्रभृतिकार्येषु कृतेष्ववर्णो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ ४७ ॥

प्रागिनात् ॥ २ । १ । ४८ ॥

अदसो मात् परस्य वर्णमात्रस्येनादेशात् प्रागुवर्णो भवति, अन्वित्यस्यापवादोऽयम् । * अमुना पुंसा कुलेन वा ।

इनादिति किम् ?,–अमुया स्त्रिया ॥ ४८ ॥

बहुष्वेरीः ॥ २ । १ । ४९ ॥

बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्यादसो मकारात् परस्यैकारस्य स्थाने ईकार आदेशो भवति ।

* अमी, अमीभिः, अमीभ्यः २, अमीषाम्, अमीषु ।

बहुष्विति किम् ?,–अमू कन्ये, अमू कुले । एरिति किम् ?,–अमूः कन्याः, अमून् नरान् । मादित्येव ?,–अमुके, अमुकेभ्यः ॥ ४९ ॥

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ॥ २ । १ । ५० ॥

धातुसंबन्धिन इवर्णस्योवर्णस्य स्थाने स्वरादौ प्रत्यये परे यथासंख्यमियु उव् इत्येतावादेशौ भवतः ।

* नियौ, नियः; लुवौ, लुवः, अधीयाते, अधीयते, लेलुवतुः, लुलुवुः, स्वमिच्छति क्यन्, क्विप्–स्त्रीः, स्त्रियौ, स्त्रियः, एव स्त्रियौ, स्त्रियः अधीयन् ।

धातोरिति किम् ?,–लक्ष्म्याः । इवर्णोवर्णस्येति किम् ?,–म्लायति, वाचः । स्वर इति किम् ?,–नीः, लूः । प्रत्यय इति किम् ?,–न्यर्थः, ल्वर्थः । इयुवभ्यां गुणवृद्धी परत्वाद् भवतः–नयनम्, लवनम्, नायकः, लावकः ॥ ५० ॥

इणः ॥ २ । १ । ५१ ॥

इणो धातोः स्वरादौ प्रत्यये परे इय् इत्ययमादेशो भवति, यत्वापवादः ।

---

१ °स्य च स्ताने पु० । २ लुलुवतु लुलुवु° पु० । ३ स्त्री° पु० ।

*ईयतुः, ईयुः; कथं यन्ति ?, यन्तु ?; परत्वेन "ह्विणोरप्विति व्यौ" ॥ ४ । ३ । १५ ॥ इति यत्वस्यैव भावात् । अयनम्, आयक इत्यत्रापि परत्वाद् गुणवृद्धी एव ॥ ५१ ॥

संयोगात् ॥ २ । १ । ५२ ॥

धातुसंबन्धिन ईवर्णस्योवर्णस्य च धातुसंबन्धिन एव संयोगात् परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इयुवादेशौ य्वोरपवादौ भवतः ।

*यवक्रियौ, यवक्रियः, कटप्रुवौ, कटप्रुवः; शिश्रियतुः, शिश्रियुः ।

धातुना संयोगस्य विशेषणादिह न भवति–उन्न्यौ, उन्न्यः; सकृल्ल्वौ, सकृल्ल्वः ॥ ५२ ॥

भ्रूश्नोः ॥ २ । १ । ५३ ॥

भ्रूश्नु इत्येतयोरुवर्णस्य सयोगात् परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे उवादेशो भवति ।

*भ्रुवौ, भ्रुवः, क्यन्क्विबन्तस्य "धातोरिवर्णोवर्णस्य०" इत्यादिनैवोवादेशः, आप्नुवन्ति, राध्नुवन्ति, तक्ष्णुवन्ति । संयोगादित्येव ?,–सुन्वन्ति, चिन्वन्ति । स्वर इत्येव ?,–भ्रूः, आप्नुतः । प्रत्यय इत्येव ?,–भ्वग्रम्[3] ॥ ५३ ॥

स्त्रियाः ॥ २ । १ । ५४ ॥

स्त्रीशब्दसंबन्धिन इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इयादेशो भवति ।

*स्त्रियौ, स्त्रियः स्त्रियाम्, परमस्त्रियौ, अतिस्त्रियौ नरौ । शस्त्रीशब्दसंबन्धिनस्त्वनर्थकत्वात् न भवति ।

स्वर इत्येव ?,–स्त्रीभिः । प्रत्यय इत्येव ?,–स्त्र्यर्थः ।

कथम् अतिस्त्रयः ?, अतिस्त्रिणा ?, अतिस्त्रये ?, अतिस्त्रेः[2] ?, अतिस्त्रौ ?;–"इदुतोऽस्त्रेरीदूत्" ॥ १ । ४ । २१ ॥ इत्यत्र स्त्रिशब्दवर्जनात् परोऽपीयादेशो बाध्यते ।

स्त्रीणामित्यत्र तु प्रागेव नाम्, एतच्च "वेयुवोऽस्त्रियाः" ॥१।४।३०॥ इत्यत्रोक्तम्, पृथग्योग उत्तरार्थः ॥ ५४ ॥

वाऽम्शसि ॥ २ । १ । ५५ ॥

स्त्रीशब्दसंबन्धिन इवर्णस्यामि शसि च परे इयादेशो वा भवति ।

*स्त्रियम्, स्त्रीम्, स्त्रियः, स्त्रीः, परमस्त्रियम्, परमस्त्रिम्; परमस्त्रियः, परमस्त्रीः । अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रिम् नरम्, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन् नरान् ।

क्यनाद्यन्तस्य तु धातुत्वात् "धातोरिवर्णो०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इत्यादिना नित्यमियादेशः–स्त्रीमिच्छति, स्त्रीवाचरति वा स्त्री ब्राह्मणः त स्त्रियम्; तान् स्त्रियः ॥ ५५ ॥

योऽनेकस्वरस्य ॥ २ । १ । ५६ ॥

धातोरित्यनुवर्तते । अनेकस्वरस्य धातोः संबन्धिनः प्रत्यासत्तेरिवर्णस्य स्थाने स्वरादौ प्रत्यये परे यकारादेशो भवति ।

*चिच्यतुः, चिच्युः, निन्यतुः, निन्युः । सखायमिच्छति क्यन्, क्विप्–सखीः, सख्युः, एवं पत्युः, सख्यि, पत्यि । अनेकस्वरस्येति किम् ?,–नियौ, नियः, परमनियौ, परमनियः । 'रि', 'पिंत्' गतौ–रियति, पियति । इवर्णस्येत्येव ?,–लुलुवतुः, लुलुवुः ॥ ५६ ॥

स्यादौ वः ॥ २ । १ । ५७ ॥

अनेकस्वरस्य धातोः संबन्धिनः प्रत्यासत्तेरुवर्णस्य स्थाने स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे वकारादेशो भवति ।

*वसुमिच्छति क्यन्, क्विप्–वसूः, वस्वौ, वस्वः ।

स्यादाविति किम् ?,–लुलुवुः ॥ ५७ ॥

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ॥ २ । १ । ५८ ॥

क्विबन्तेनैव या वृत्तिः–समासस्तस्या असुधियः–सुधीशब्दवर्जितायाः संबन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णस्य स्थाने स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे तौ–यकारवकारादेशौ भवतः ।

*उन्न्यौ, उन्न्यः, सुल्वौ, सुल्वः, तिरोन्यौ, तिरोन्यः, तिरोल्वौ, तिरोल्वः, ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः, खलप्वौ, खलप्वः,

१ इवर्णोवर्णस्य° पु० । २ °स तु° पु० । ३ भ्वर्थम्° म० म० ।

एषु स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव क्विबन्तेन समासः। एवं नयनशीलो नीः, सेनां नेता सेनानीः, सेनान्यौ, सेनान्यः; यद्वा नयतीति नीः पश्चात्साधनेन योगः। परमस्य नेता परमनीः, परमन्यौ, परमन्यः—क्विब्ग्रहणादिह न भवति, परमश्चासौ नीश्च परमनीः, परमनियौ, परमनियः; स्याद्यन्तेनात्र विशेषणसमासो न तु क्विबन्तेन। वृत्तिग्रहणादिह न भवति—ब्राह्मणस्य नियौ।

असुधिय इति किम्?, सुष्ठु ध्यायति दधाति वा सुधीः—"दिद्युद्द०" ॥ ५। २। ८३ ॥ इत्यादिना क्विप् धीभावश्च सुधियौ, सुधियः। सुपूर्वस्यैव वर्जनादिह भवत्येव—प्रध्यौ, आध्यौ, उद्ध्यौ ॥ ५८ ॥

दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः ॥ २। १। ५९ ॥

दृन् पुनर् वर्षाकार इत्येतैः सह या क्विब्वृत्तिस्तत्सम्बन्धिनो भुवो धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे वकारादेशो भवति।

*दृन्—हिंसन् भवतीति दृन्भूः—सविषः कीटविशेषः, दृन्भ्वौ, दृन्भ्वः। पुनर्भूः—पुनरूढा स्त्री, पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः। वर्षाभूरोषधीविशेषो दर्दुरश्च, वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। कारे कारेण वा भवति—कारभूः, कारभ्वौ, कारभ्वः।

करशब्देनापीच्छन्त्येके—करभ्वौ, करभ्वः।

काराशब्देनाप्यन्ये—काराभ्वौ, काराभ्वः।

दृनादिभिरिति किम्?,—स्वयम्भुवौ, प्रतिभुवौ, मित्रभुवौ, विभुवौ, आत्मभुवौ।

पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्—एतैरेव भुवो नान्यैरिति ॥ ५९ ॥

णषमसत्परे स्यादिविधौ च ॥ २। १। ६० ॥

इतः सूत्रादारभ्य यत्पर कार्यं विधास्यते तस्मिन्पूर्वस्मिंश्च स्याद्यधिकारविहिते विधौ कर्तव्ये णत्वं षत्वं चासदसिद्धं द्रष्टव्यम्। एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोश्च णत्वषत्वयोः परे षत्वे णत्वमसद्द्रष्टव्यम्। णषशास्त्रं वा परे स्यादिविधौ च शास्त्रे प्रवर्तमानेऽसद्द्रष्टव्यम्।

*पूष्णः, तक्ष्णः;—अत्र णत्वस्यासत्त्वादनोऽकारलोपो भवति। पिपठीः,—अत्र षत्वस्यासत्त्वात् सकारस्य रुर्भवति।

स्यादिविधौ च—अर्वाणौ, सर्पींषि,—अत्र णत्वषत्वयोरसिद्धत्वादुपान्त्यदीर्घत्वं सिद्धम्।

असत्पर इत्यधिकारो "रात्सः" ॥ २। १। ९० ॥ इति यावत्, स्यादिविधौ चेति तु "नोर्म्यादिभ्यः" ॥ २। १। ९९ ॥ इति यावत् ॥ ६० ॥

क्ताऽऽदेशोऽषि ॥ २। १। ६१ ॥

ककारेण उपलक्षितस्य तकारस्य स्थाने य आदेशः स षकारादन्यस्मिन् परे कार्ये स्यादिविधौ च कर्तव्येऽसन् द्रष्टव्यः।

*क्षामिमान्—अत्र "क्षैशुषिपचो मकवम्" ॥ ४। २। ७८ ॥ इति क्तादेशस्य मकारस्यासत्त्वात् "मावर्णान्तो०" इत्यादिना मतोर्मो वो न भवति।

*शुष्किका—अत्र ककारस्यासत्त्वात् "स्वज्ञाज०" इत्यादिनेत्वविकल्पो न भवति, "अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम्" ॥ २। ४। १११ ॥ इति तु नित्यमेव इत्वम् भवति।

*पक्वम्—अत्र वत्वस्यासत्त्वाद्वटि कत्वं भवति।

बुद्ध्वा, दग्ध्वा,—अत्र क्तादेशस्य धकारस्यासत्त्वात् "गडदबादेश्च०" इत्यादिना आदेश्चतुर्थो न भवति।

स्यादिविधौ च—लून्युः, पून्युः,—अत्र क्तादेशस्य नत्वस्यासत्त्वात्याश्रित उर् भवति।

अषीति किम्?,—वृक्णः, वृक्णवान्,—अत्र क्तादेशस्य नत्वस्य सत्त्वात् "यजसृज०" ॥ २। १। ८७ ॥ इत्यादिना धुड्निमित्तः षो न भवति, कत्वे त्वसत्त्वात्तद्भवत्येव।

परे स्यादिवधौ चेत्येव?,—लग्नः, मग्नः,—अत्रास्यादिविधौ पूर्वसूत्रकार्ये "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १। ३। ५० ॥ इति प्रथमत्वे नत्वस्यासत्त्वाभावादघोषनिमित्तः प्रथमो न भवत्येव। एवं क्षामेण, शुष्केणेत्यादौ पूर्वं णत्वं प्रति मत्वकत्वयोः सत्त्वात्तकारेण व्यवधानं नास्तीति णत्वं भवति ॥ ६१ ॥

षढोः कः सि ॥ २। १। ६२ ॥

षकारढकारयोः स्थाने सकारे परे ककार आदेशो भवति।

---

१ च्छन्त्यन्ये पु०। २ ना° म० म०। ३ धुड्नि० पु०। ४ कस्सि० पु०।

(ष-) * पिष्-पेक्ष्यति, पिपिक्षति; दृश्-अद्राक्षीत्, सृज्-अस्राक्षीत्, यज्-अयाक्षीत् ।
ढ-*लिह्-लेक्ष्यति, लिलिक्षति; वह्-वक्ष्यति, गुहौ-निघोक्ष्यति ।
सीति किम् ?,-पिनष्टि ।
असत्परे इत्यधिकारात् निघोक्ष्यतीत्यत्र ढस्थानस्य ककारस्यासत्त्वात् चतुर्थान्तलक्षण आदेशश्चतुर्थो भवति ॥ ६२ ॥

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वोर्व्यञ्जने ॥ २ । १ । ६३ ॥

भ्वादेर्धातोरवयवभूतौ यौ रेफवकारौ तयोः परयोस्तस्यैव भ्वादेर्नामिनो दीर्घो भवति, व्यञ्जने-ताभ्यां चेत्परं व्यञ्जनं भवति ।

* हूर्छा, हूर्छिता, मूर्छा, मूर्छिता, आस्तीर्णम्, प्रस्तीर्णम्, पूर्तम्, अवगूर्णम्, कूर्दते, ऊर्दिदिषते, चिकीर्षति, बुभूर्षति, बुभूर्षति, दीव्यति, सीव्यति, दीव्यात्, सीव्यात् ।

असद्विधौ स्वरादेशस्य लोपस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्-प्रतिदीम्ना, प्रतिदीम्ने ।

भ्वादेरिति किम् ?,-चतुर्भिः, चतुर्थः, कुर्कुरमिच्छति-कुर्कुरीयति, एवं चतुर्यति; दिव्यति ।

नामिन इति किम् ?,-स्मर्यते, भव्यम् । र्वोरिति किम् ?,-बुध्यते । व्यञ्जन इति किम् ?,-विकिरति । र्वोर्भ्वादिसंबन्धिविशेषण किम् ?,-दीव्यतेः क्वनिपि, वकारलोपे-दिवन्, दिव्ना, दिव्ने । नामिनो भ्वादिसंबन्धिविशेषण किम् ?,-दधिव्रज्या । प्रत्यासत्त्या तस्यैवेति विशेषण किम् ?,-ग्रामणिव्रज्या ॥ ६३ ॥

पदान्ते ॥ २ । १ । ६४ ॥

पदान्ते वर्तमानयोर्भ्वादिसंबन्धिनो रेफवकारयोः परयोस्तस्यैव भ्वादेर्नामिनो दीर्घो भवति ।

* गीः, गीर्भ्याम्, गीर्षु, गीस्तरा, गीरर्थः; धूः, धूर्मान्, आशीः, आशीर्भिः, सजूः, सजूःषु, पिपठीः, पिपठीर्भ्यः ।

पदान्त इति किम् ?,-गिरौ, गिरः; लुवौ, लुवः । नामिन इत्येव ?,- अजागः ।

र्वोरित्येव ?,-मधुलिट् । भ्वादेरित्येव ?,- अग्निः, वायुः, चतुर्भिः ॥ ६४ ॥

न यि तद्धिते ॥ २ । १ । ६५ ॥

यकारादौ तद्धिते परे यौ र्वौ तयोः परयोर्नामिनो दीर्घो न भवति ।

* धुरं वहति-धुर्यः, गिरि साधुः-गिर्यः, वकारान्तो धातुर्नाम्युपान्त्यस्तद्धिते न संभवति ।

यीति किम् ?,-गीर्वत्, धूर्वत् । तद्धित इति किम् ?,-गिरमिच्छति-गीर्यति, धूर्यति ।

गीरिवाचरति-गीर्यते, एवं धूर्यते, क्ये-कीर्यते, गीर्यते, दीव्यति, सीव्यति, कीर्यात्, गीर्यात्, दीव्यात्, सीव्यात् ।

केचित्तु क्यन्क्यङोरपि प्रतिषेधमिच्छन्ति, तन्मते-गिर्यति, गिर्यते; धुर्यति, धुर्यते इत्येव भवति । इह कस्मात् न भवति-पुर्याम् ?, गिर्योः ?, किर्योः ?,-बहिरङ्गलक्षणस्य यत्वस्यासिद्धत्वेन व्यञ्जनस्याभावात् ॥ ६५ ॥

कुरुच्छुरः ॥ २ । १ । ६६ ॥

कुरुच्छुरोः संबन्धिनो नामिनो रेफे परे दीर्घो न भवति । कुर्यात्, कुर्वः, कुर्मः, छुर्यात्; छुर्यते ।

* कुर्विस्युकारः किम् ?,-'कुरत्' शब्दे, कूर्यात्, कूर्यते । केचिदस्यापि प्रतिषेधमिच्छन्ति ।

अथ द्विर्वचने पूर्वस्य कस्माद् दीर्घो न भवति ?,-रीः रिर्यौ-रिर्यतुः, रिर्युः, वीः-विव्यतुः, विव्युः;-बहिरङ्गलक्षणस्य यत्वस्यासिद्धत्वेन व्यञ्जनस्याभावात् ।

संविव्याय, विव्याथेत्यादौ तु नामिनोऽसिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥

मो नो म्वोश्च ॥ २ । १ । ६७ ॥

मकारान्तस्य भ्वादेरन्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशो भवति, स चासन् परे ।

* प्रशान्, प्रतान्, प्रदान्, परिक्लान्, प्रशान्भ्याम्, प्रतान्भ्याम्, प्रदान्भ्याम्, परिक्लान्भ्याम्; नत्वस्यासत्त्वात् नलोपाभावः ।

म्वोः खल्वपि-जंगन्मि, जगन्वः, जंगन्मः, जगन्वान्; नंनन्मि, नंनन्वः, नंनन्मः ।

म्वोश्चेति किम् ?,-प्रशामौ, प्रतामौ । म इति किम् ?,-छित्, मित्, भ्वादेरित्येव ?,-इदम्, किम् ॥ ६७ ॥

१ धु॰ पु॰ ।

स्रंस्ध्वंस्क्वस्सनडुहो दः ॥ २ । १ । ६८ ॥

स्रंस्ध्वंसोः क्वस्प्रत्ययान्तस्य सकारान्तस्यानडुह्शब्दस्य च योऽन्त्यस्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य दकारो भवति । *उखास्रत्, उखास्रद्, पर्णध्वत्, पर्णध्वद्; विद्वद्, विद्वत्, कुलम्; उपसेदिवद्, उपसेदिवत्कुलम्; स्वनडुद्, स्वनडुत्कुलम्, उखास्रद्भ्याम्, पर्णध्वद्भिः, विद्वत्सु, विद्वत्ता, उपसेदिवत्तमः, अनडुद्भ्याम् ।

क्वस्सिति द्विसकारपाठः किम् ?,–सान्तस्यैव यथा स्यात्, इह मा भूत्–विद्वान्[1], हे विद्वन्!, उपसेदिवान्, हे उपसेदिवन्!, सकारस्य "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति लोपेन निवर्तितत्वात् ।

एवं तर्हि अनड्वान्, हे अनड्वन्! इत्यत्र नकारस्यापि प्राप्नोति, तत्र विशेषणाभावात्, नैवम्, नकारविधानसामर्थ्यात् न भविष्यति । एतच्च दत्वं 'येन नाप्राप्ते०' इति न्यायात् रुत्वढत्वयोरेव बाधकम्, संयोगान्तलोपे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते चारभ्यत इति तस्य बाधकं न भवति ।

पदान्त इत्येव ?,– उखास्रसौ, पर्णध्वसौ, विद्वांसौ, अनड्वाहौ ॥ ६८ ॥

ऋत्विज्दिश्दृश्स्पृश्स्रज्दधृषुष्णिहो गः ॥ २ । १ । ६९ ॥

एषां पदान्ते वर्तमानानां गोऽन्तादेशो भवति ।

*ऋतुम्, ऋतौ, ऋतवे, ऋतुप्रयोजनो वा यजते–ऋत्विक्, ऋत्विग्, दिश्यते इति–दिक्, दिग्; पश्यति दर्शनं वा–दृक्, दृग्, अन्य इव दृश्यते–अन्यादृग्, अन्यादृक्; एवं यादृग्, यादृक्, तादृग्, तादृक्, घृतं स्पृशति–घृतस्पृग्, घृतस्पृक्; मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृग्, मन्त्रस्पृक्, सृज्यत इति क्रुधसंपदादित्वात् क्विप्, अत एव निर्देशात् ऋतो रत्वं च, 'सृं' गतावित्यस्य वा कज्–स्रग्, स्रक्, धृष्णोतीति दधृष्, अत एव निर्देशाद् द्वित्वम्–दधृग्, दधृक्; ऊर्ध्वं स्निह्यति नह्यति वा, अत एव निर्देशात् उदो दकारस्य लोपे सस्य षत्वं, नहेर्नकारस्य च ष्णिरादेशः–उष्णिग्, उष्णिक्; ऋत्विग्भ्याम्, दिग्भ्याम्, दृग्भ्याम्, घृतस्पृग्भ्याम्, स्रग्भ्याम्, दधृग्भ्याम्, उष्णिग्भ्याम् ।

पदान्त इत्येव ?,–ऋत्विजौ, दिशौ, दृशौ, घृतस्पृशौ, स्रजौ, दधृषौ, उष्णिहौ ॥ ६९ ॥

नशो वा ॥ २ । १ । ७० ॥

नशेः पदान्ते गोऽन्तादेशो वा भवति ।

*जीवस्य नशनम्–जीवनग्, जीवनक्, पक्षे–जीवनड्, जीवनट्; जीवनग्भ्याम्, जीवनड्भ्याम् ।

पदान्त इत्येव ?,–जीवनशौ ॥ ७० ॥

युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः ॥ २ । १ । ७१ ॥

युजूअञ्चक्रुञ्चां नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङकार आदेशो भवति ।

*युनक्तेः क्विपि, घुटि नागमे, संयोगान्तलोपे–युङ्, अञ्चतेरनर्चायां नलोपे, घुटि नागमे, अर्चायां तु नलोपाभावे–प्राङ्, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्षु प्राङ्क्षु; क्रुञ्चेरत एव निर्देशात् "नो व्यञ्जनस्यानुदितः" ॥ ४ । २ । ४५ ॥ इति नलोपाभावे–क्रुङ्, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्षु; क्रुङ्क्षु ।

पदान्त इत्येव ?,–युञ्जौ, युञ्जः, प्राञ्चौ, प्राञ्चः, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः ॥ ७१ ॥

सो रुः ॥ २ । १ । ७२ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य सकारस्य रुरादेशो भवति ।

*मित्रशीः, आशीः, अग्निरत्र, वायुरत्र, अग्निर्गच्छति, पयः, पयोभ्याम्; पयोवत् ।

उकारः "अरोः सुपि रः" ॥ १ । ३ । ५७ ॥ इत्यत्र विशेषणार्थः ॥ ७२ ॥

सजुषः ॥ २ । १ । ७३ ॥

सजुष् इत्येतस्य पदान्ते वर्तमानस्य रुरन्तादेशो भवति ।

*सजूर्देवैः, सजूर्ऋषिभिः; सहपूर्वस्य जुषेः क्विपि, सहस्य समावे रूपमेतत् । सजूर्भ्याम्, सजूर्वत् ।

पदान्त इत्येव ?,–सजुषौ ॥ ७३ ॥

---

१ संस्रध्वस० पु० । २ °न्तस्य० पु० । ३ क्रुसं° पु० । ४ रुरित्ययमन्तादेशो पु० ।

अह्नः ॥ २ । १ । ७४ ॥

अहन्शब्दस्य पदान्ते रुरित्ययमादेशो भवति, स चासन् परे स्यादिविधौ च ।

*दीर्घाण्यहान्यस्मिन् हे दीर्घाहो निदाघ[1], दीर्घाह्वा निदाघः; अत्र रुत्वस्यासत्त्वात् नान्तलक्षणो दीर्घो भवति । कश्चित्तु दीर्घत्वं नेच्छति, तन्मते–दीर्घाहो निदाघः ।

अहोभ्याम्, अहस्सु ।

अहन् शत्रुमित्यत्राहन्शब्दस्य त्याद्यन्तस्य लाक्षणिकत्वात् न भवति ॥ ७४ ॥

रो लुप्यरि ॥ २ । १ । ७५ ॥

अहन्शब्दस्य लुपि सत्यामरेफे परे पदान्ते रोऽन्तादेशो भवति, रोरपवादः ।

*अहरधीते, अहरेति, अहर्ददाति, अहर्भुङ्क्ते, दीर्घाहाश्चासौ मासश्च दीर्घाहर्मासः, अहःकाम्यति, अहर्वान् ।

लुपीति किम् ?,–हे दीर्घाहोऽत्र । अरीति किम् ?,–अहोरूपम्, अहोरात्रः, गतमहो रात्रिरागता, कृत्स्नमहो रथन्तरं गायति; सर्वमहो रमयस्व, यात शनैः सर्वमहो रथेन ।

अन्ये तु रात्रिरूपरथन्तरेष्वेव रेफादिषु परेषु रेफप्रतिषेधमिच्छन्ति ॥ ७५ ॥

धुटस्तृतीयः ॥ २ । १ । ७६ ॥

धुटां पदान्ते वर्तमानानां तृतीयो भवति ।

*वाग्, वाग्भिः, अर्ज्, अज्भिः, षड्; षड्भिः, विद्युद्, विद्युद्भिः; ककुब्, ककुब्भिः, विड्, विड्भिः ।

केचित्तु विसर्गजिह्वामूलीययोरप्यलाक्षणिकयोस्तृतीयत्व गत्वमिच्छन्तीति, तन्मते–सुपूर्वात् दुःखयतेर्दुःखयतेर्वा क्विपि संयोगान्तलोपे–सुदुग्, सुदुग्भ्याम् इति सिद्धम् ।

पदान्त इत्येव ?,– वाचौ । कश्चरति, कष्टीकते, कस्तरतीत्यादिष्वादेशविधानसामर्थ्यात् न भवति, षष्ठ इत्यत्र तु 'षष्ठी' इति निर्देशात् न भवति ॥ ७६ ॥

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये ॥ २ । १ । ७७ ॥

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्य धातुरूपावयवस्यादेश्चतुर्थ आसन्नो भवति, पदान्ते सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये परे ।

(पदान्ते–) *पर्णघुट्, पर्णघुड्भ्याम्, पर्णघुट्त्वम्; तुण्डिभमाचष्टे णौ क्विपि–तुण्ढिप्, तुण्ढिब्भ्याम्, तुण्ढिप्त्वम्, गोधुक्, गोधुग्भ्याम्, गोधुक्त्वम्, गर्दभमाचष्टे णौ क्विप्–गर्धप्, गर्धब्भ्याम्, गर्धप्त्वम्; धर्मभुत् धर्मभुद्भ्याम्; धर्मभुत्त्वम् । स्ध्वोः–*'गुहौ' निघोक्ष्यते, न्यघूढ्वम्; 'दुहं' धोक्ष्यते, अधुग्ध्वम्; 'बुध'–भोत्स्यते, बुभुत्सते, अभुद्ध्वम् ।

गडदबादेरिति किम् ?,–क्रुत्, क्रोत्स्यति; जमेर्यङ्लुपि–अजंझप् । चतुर्थान्तस्येति किम् ?,–सुगण्, दास्यति । एकस्वरस्येति किम् ?,–दाम लेढि क्विप्, दामलिहमिच्छति क्यन्; दामलिह्यति क्विप्–दामलिट् ।

स्ध्वोश्चेति किम् ?, धर्मबुधौ, बोद्धा । वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावो नास्तीति अभुद्ध, अबुद्धाः इत्यत्र सिज्लुकि न भवति । धकारस्य वकारोपश्लिष्टस्य ग्रहण किम् ?, 'दधि' धारणे, इत्यस्य यङ्लुपि, द्वौ धिभावे–दादद्धि । प्रत्यय इति किम् ?, धाग् वस् द्वित्वम्, "श्नश्चाऽऽतः" ॥ ४ । २ । ९६ ॥ इत्याकारलोपे, "अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने" ॥१।३।३२॥ इति धकारस्य द्विर्भावे–दद्ध्वः, दद्ध्वहे ॥ ७७ ॥

धागस्तथोश्च ॥ २ । १ । ७८ ॥

दधातेश्चतुर्थान्तस्य दकारादेरादेर्दकारस्य तथयोः स्ध्वोश्च प्रत्यययोः परयोश्चतुर्थो भवति ।

*धत्तः, धत्ते, धत्थः, धत्थ, धत्से, धत्स्व, धद्ध्वे, धद्ध्वम्,–अत्रासद्विधित्वाद् वचनसामर्थ्याद् वाऽऽतो लोपस्य स्वरादेशत्वेऽपि स्थानिवद्भावो न भवति ।

गकारः किम् ?, धयतेर्मा भूत्, दधेर्यङ्लुपि–दात्तः, दात्थः; दधातेरपि यङ्लुबन्तस्य मा भूत्, "तिवा शवाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । एकस्वरनिमित्त च पञ्चैतानि न यङ्लुपि" ॥१॥ इति न्यायात्–दात्तः, दात्थः ।

---

[1] ×××××× माध्य० ।

केचित्तु यङ्लुबन्तस्यापीच्छन्ति–धात्तः, धात्थः, धात्थ ।

तथोश्चेति किम् ?,–दध्वः, दध्मः । चतुर्थान्तस्येत्येव ?,–दधाति, दधासि ॥ ७८ ॥

अधश्चतुर्थात् तथोर्धः ॥ २ । १ । ७९ ॥

चतुर्थात् परयोस्तकारथकारयोर्धारूपवर्जितात् धातोर्विहितयोः स्थाने धकार आदेशो भवति ।

*दोग्धा, दोग्धुम्, अदुग्ध, अदुग्धाः, लेढा, लेढुम्; अलीढः, अलीढाः, वोढा, वोढुम्; अबुद्धः, अबुद्धाः; लब्धा, लब्धुम्, अलब्ध, अलब्धाः ।

अध इति किम् ?,–दधातेर्यङ्लुबन्तधयतेश्च मा भूत्–धत्तः, धत्थः, दात्तः; दात्थः ।

केचित्तु यङ्लुबन्तधयतेरपीच्छन्ति–दाद्धः, दाद्ध । विहितविशेषण किम् ?,–ज्ञानभुत्त्वम्–अत्र नामविहिते त्वे मा भूत् ॥ ७९ ॥

र्नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः ॥ २ । १ । ८० ॥

रेफान्तात् नाम्यन्ताच्च धातोः परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां विभक्तीनां यो धकारस्तस्य ढकार आदेशो भवति ।

(र्–) *अतीर्ढ्वम्, तीर्षीढ्वम्, तुष्टुढ्वे, चकृढ्वे, अतिढ्वम्, अधिढ्वम्, अचेढ्वम्, अच्योढ्वम्, अकृढ्वम्, चेषीढ्वम्; कृषीढ्वम् ।

र्नाम्यन्तादिति किम् ?,–अपग्ध्वम्, पक्षीध्वम् । र्नाम्यन्तादिति धातोर्विशेषण किम् ?,–ववसिध्वे, आसिध्वम्; आसिषीध्वम् । परोक्षाद्यतन्याशिष इति किम् ?,–स्तुध्वे, स्तुध्वम्; अस्तुध्वम् ॥ ८० ॥

हान्तस्थाञ् ञीड्भ्यां वा ॥ २ । १ । ८१ ॥

हकारादन्तस्थायाश्च पराञ् ञेरिटश्च परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां सबन्धिनो धकारस्य ढकारो वा भवति । वचनभेदो यथासख्यनिवृत्त्यर्थः ।

(ञेः) *अग्राहिढ्वम्, अग्राहिध्वम्, ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम्, अनायिढ्वम्, अनायिध्वम्, नायिषीढ्वम्, नायिषीध्वम्; अकारिढ्वम्, अकारिध्वम्, कारिषीढ्वम्, कारिषीध्वम्, अलाविढ्वम्, अलाविध्वम्; लाविषीढ्वम्, लाविषीध्वम्; परोक्षायां ञिर्न सम्भवतीति नोदाहृतः ।

इटः–*जगृहिढ्वे, जगृहिध्वे, अग्रहीढ्वम्, अग्रहीध्वम्; ग्रहीषीढ्वम्, ग्रहीषीध्वम्; उपदिदीयिढ्वे, उपदिदीयिध्वे; आयि ढ्वम्, आयिध्वम्; अयिषीढ्वम्, अयिषीध्वम्; तत्वरिढ्वे, तत्वरिध्वे, अत्वरिढ्वम्, अत्वरिध्वम्; त्वरिषीढ्वम्, त्वरि षीध्वम्; ववलिढ्वे, ववलिध्वे, अवलिढ्वम्, अवलिध्वम्, सवलिषीढ्वम्, सवलिषीध्वम्; लुलुविढ्वे, लुलुविध्वे; अलविढ्वम्, अलविध्वम्, लविषीढ्वम्, लविषीध्वम् ।

हान्तस्थादिति किम् ?,–घानिषीध्वम्, आसिषीध्वम् ॥ ८१ ॥

हो धुट्पदान्ते ॥ २ । १ । ८२ ॥

हकारस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च ढकारादेशो भवति ।

(धुटि–) *लेढा, लेक्ष्यति, वोढा, वक्ष्यति । पदान्ते–*मधुलिट्, मधुलिड्भ्याम्, मधुलिड्भिः, मधुलिट्त्वम्, मधुलिड्वत्, मधुलिट्कल्प. ।

धुट्पदान्त इति किम् ?,–मधुलिहौ । असत्पर इत्येव ?,–गुडलिण्मान्–अत्र ढत्वतृतीयत्वयोरसत्त्वात् "मावर्णा०" ॥ २ । १ । ९४ ॥ इत्यादिना मतोर्मो वत्त्व न भवति । ऊढमाख्यत् औजढत–अत्र ढत्वधत्वयोरसत्त्वादन्त्यस्वरादिलोपस्य च द्वित्वे स्थानिवत्त्वादकारेण सह ढेतेति द्विर्वचनम् ।

केचित्त्वन्त्यस्वरादिलोपस्य स्थानित्व(वत्व)मनिच्छन्तो ढ्तीति द्वित्वे ऊढमूढि[3] वाख्यत् औजिढदिति मन्यन्ते ॥८२॥

भ्वादेर्दादेर्घः ॥ २ । १ । ८३ ॥

भ्वादेर्धातोर्यो दकारादिरवयवस्तदवयवस्य हकारस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च घकारादेशो भवति, ढस्यापवादः । (धुटि–) *दग्धा, दग्धुम्, धक्ष्यति, दोग्धा, दोग्धुम्, धोक्ष्यति,–एषु व्यपदेशिवद्भावाद् धातोरवयवस्य दादित्वम् अधाक्षीत् । पदान्ते–*अधोग्, गोधुक्, काष्ठधक्, गोधुग्भ्याम्, काष्ठधग्भ्याम्, गोधुक्षु; काष्ठधक्षुः ।

भ्वादेरिति किम् ?,–दामलिहमिच्छति क्यन्, क्विप्–दामलिट्, एव दृषद्घुट् । दादेरिति किम् ?,–सोढा, मधुलिट् । ह इत्येव ?,–अदात् । धुट्पदान्त इत्येव ?,–गोदुहौ, गोदुहः ॥ ८३ ॥

---

१ स्थानित्वाद० पु० । २ ढ्ति दि० पु० । ३ °ढिं वा० पु० । ४ °क् पु० । ५ °धुग्भ्याम् पु० । ६ °धुक्ष पु० ।

मुहद्रुहस्नुहस्निहो वा ॥ २ । १ । ८४ ॥

एषां संबन्धिनो हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च घकारादेशो वा भवति, द्रुहः प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते विकल्पः ।

मुह्-* मोग्धा, मोढा; उन्मुक्, उन्मुट्; उन्मुग्भ्याम्, उन्मुड्भ्याम् ।

द्रुह्-* द्रोग्धा, द्रोढा; मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट्, मित्रध्रुग्भ्याम्, मित्रध्रुड्भ्याम् ।

स्नुह्-* स्नोग्धा, स्नोढा; उत्स्नुक्, उत्स्नुट्; उत्स्नुग्भ्याम्, उत्स्नुड्भ्याम् ।

स्निह्-* स्नेग्धा, स्नेढा; चेलस्निक्, चेलस्निट्; चेलस्निग्भ्याम्, चेलस्निड्भ्याम् ।

धुट्पदान्त इत्येव ?,-उन्मुहौ, उन्मुहः ।

मुहादेरिति गणनिर्देशमकृत्वा धातुपरिगणनं यङ्लुप्यपि विध्यर्थम्-मोमोग्धि, मोमोढि; दोद्रोग्धि, दोद्रोढि ॥८४॥

नहाहोर्धतौ ॥ २ । १ । ८५ ॥

नहेर्ब्रूस्थानाऽऽहश्च धातोः संबन्धिनो हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च यथासख्यं धकारतकारावादेशौ भवतः ।

(नहि-) * नद्धा, नत्स्यति, उपानत्, परीणत्, उपानद्भ्याम्, उपानत्कल्पः; आह्-आत्थ, आहेर्नियतविषयत्वात् पदान्तता नास्ति ।

धुट्पदान्त इत्येव ?,-उपनह्यति, उपानहौ; उपानहः ।

आह, आहतुः, आहुः; आहेरादेशान्तरकरणम् "अधश्चतुर्थात्तथोर्धः" ॥ २ । १ । ७९ ॥ इति थकारस्य धत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ८५ ॥

चजः कगम् ॥ २ । १ । ८६ ॥

चकारजकारयोर्धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च ककारगकारावादेशौ भवतः ।

(चः-) * वक्ता, वक्तुम्, वक्ष्यति, ओदनपक्, त्वक्, वाक्, वाग्भिः; वाक्त्वम् ।

जः-* त्यक्ता, त्यक्तुम्, त्यक्ष्यति, अर्धभाग्, स्रग्; तृष्णक् ।

धुट्पदान्त इत्येव ?,-वच्मि, वाचौ; वाचः । प्रत्यय इत्येव ?,-इच्छति, मज्जति ।

कथं तच्छ्रुः ?, तच्चणः ?, तच्चरति ?; उच्यते-अत्र दस्य परत्वात् तृतीयत्वे पश्चाच्चवर्गत्वे प्रथमत्वम्, ततस्तृतीयस्य "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ इति परेऽसत्त्वेन चजयोरभावात् कत्वगत्वे न भवतः; अज्झलावित्यत्र तु संज्ञाशब्दत्वात् न भवति ॥ ८६ ॥

यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राजः शः षः ॥ २ । १ । ८७ ॥

यजादीनां धातूना चजः शकारस्य च धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च षकार आदेशो भवति ।

यज्-* यष्टा, यष्टुम्, देवेट्, उपयट्, उपयड्भ्याम्;-सृज्-* स्रष्टा, स्रष्टुम्, तीर्थसृट्, तीर्थसृड्भ्याम्; मृज्-* मार्ष्टा, मार्ष्टुम्, कंसपरिमृट्, कंसपरिमृड्भ्याम्; राज्-* सम्राट्, सम्राड्भ्याम्, भ्राज्-* विभ्राट्, विभ्राड्भ्याम् ।

राजभ्राजोः क्तिवेव धुट्, अन्यस्तु इटा व्यवधीयते-राष्टिः, भ्राष्टिः; केचित्तु क्तिं नेच्छन्ति । भ्रस्ज्-* भ्रष्टा, भ्रष्टुम्, भर्ष्टा, भर्ष्टुम्, धानाभृट्, धानाभृड्भ्याम्, व्रश्च्-* व्रष्टा, व्रष्टुम्, मूलवृट्, मूलवृड्भ्याम्; परिव्राज्-* परिव्राट्, परिव्राड्भ्याम्, "दिद्युद्दद्द्०" इत्यादिना क्विबन्तस्यैव निपातनात् धुट्यसंभवात् नोदाहृतम् । शकारान्त'लिश्'-* लेष्टा, लेष्टुम्, लिट्, लिड्भ्याम्, आदेशोऽपि शकारो गृह्यते-प्रष्टा, प्रष्टुम्, शब्दप्राट्, शब्दप्राड्भ्याम्, राजिसहचरितस्य भ्राजेर्ग्रहणात् 'एजृङ्', 'भ्रेजृङ्', 'भ्राजि',-दीप्तावित्यस्य गत्वमेव-विभ्राक्, विभ्राग्भ्याम्, अत एव भ्राजेरात्मनेपदिनोऽपि 'राजृग्', 'टुभ्राजृग्';-दीप्तावित्युभयपदिषु पुनः पाठः साहचर्यार्थम् ।

धुट्पदान्त इत्येव ?,-देवेजौ, देवेजः, रज्जुसृजौ, कंसपरिमृजौ, सम्राजौ, विभ्राजौ, धानाभृज्जौ, मूलवृश्चौ, परिव्राजौ, शब्दप्राशौ, 'उच्छै'-समुशौ ।

यजादिधातुसाहचर्यात् शकारस्यापि धातोः संबन्धिन एव ग्रहणादिह न भवति-निशाशब्दस्यान्तलोपे "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ इति जकारे-निज्भ्याम्, सुपि तु जकारस्य प्रथमत्वे "सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ इति सुपः सकारस्य शत्वे, "प्रथमादधुटि शश्छः" ॥ १ । ३ । ४ ॥ इति छत्वे-निच्छु, जकारस्य तु परे गत्वेऽसत्त्वात् "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ इति गत्वं न भवति ।

---

१ ष्णि० पु० । २ ष्णुह् पु० । ३ ष्णिह् पु० । ४ ०ष्णिड् पु० । ५ × भ्राजि दी० पु० ।

चज इत्येव ?,–वृक्षवृश्चमाचष्टे णौ, विचि–वृक्षव्;–अत्र वकारस्य मा भूत् ।

कथमसृग् ?, असृग्भ्याम् ?, रज्जुसृग् ?, रज्जुसृग्भ्याम् ?, असृज्रज्जुसृज्शब्दयोरौणादिकयोर्भविष्यति ।

कश्चित्तु "अनुनासिके च च्छ्वः शूट्" ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इति शत्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थं छकारस्यापि षत्वमिच्छति, तन्मते–पथिप्राच्छौ, पथिप्राच्छः, शब्दप्राच्छौ, शब्दप्राच्छः । 'उच्छैत्' विवासे–समुच्छौ, समुच्छः ॥ ८७ ॥

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् ॥ २ । १ । ८८ ॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादौ वर्तमानयोः सकारककारयोर्लुग् भवति ।

(स) ओलस्जैति–* लग्नः, लग्नवान्, साधुलग्, साधुलग्भ्याम्, मस्ज्–साधुमक्, साधुमग्भ्याम्; ओव्रश्चौत्[3]–वृक्णः, वृक्णवान्, मूलवृट्, मूलवृड्भ्याम्, भ्रस्ज्–भृष्टः, भृष्टवान्, यवभृट्, यवभृड्भ्याम्; क्–तक्षौ, * तष्टः, तष्टवान्, काष्ठतट्, काष्ठतड्भ्याम्, अक्षौ–अष्टः, अष्टवान्, तृणाट्, तृणाड्भ्याम्, तृणाट्कल्पः, चक्षि–आचष्टे ।

ननु स्कोर्लुकः परस्मिन्नसत्त्वात् "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति संयोगान्तस्य लोपः स्यात्, नैवम्, स्कोः पदान्ते लुको विधानादसत्त्वाभावः, अन्यथा हि समुदायस्यैव लोपं विदध्यात् ।

संयोगान्तस्येति किम् ?,–सोता, कृतम् । आदाविति किम् ?,–शङ्केर्वङ्केश्च यङ्लुपि–शाशङ्कि, वावङ्कि । स्कोरिति किम् ?,–नर्नर्ति ।

'अद्ड्' अभियोगे, 'अद्द्' हिंसातिक्रमयोः; अनयोः क्विपि उत्तरसूत्रेण डकारतकारयोर्लुकि दकारस्य च प्रथमत्वे–क्षेत्रप्रात्, गृहप्रात् ।

अन्ये तु अट्टि तोपान्त्यं पठन्ति, तन्मते–क्विपि अत्, अद् ।

अन्यस्त्वद्डतेः संयोगादेर्दकारस्यापि लोपमिच्छति, तन्मते–अड्, अड्भ्याम्; तथा 'अट्ट' अतिक्रमहिंसयोरिति पठन् संयोगादेष्टकारस्यापि लोपमिच्छति–अड्, अड्भ्याम् ।

धुट्पदान्त इत्येव ?,–साधुमज्जौ, काष्ठतक्षौ । प्रत्यय इत्येव ?,–पृथक्स्थाता ।

वाक्यर्थम्, वाक्यर्थमित्यत्र तु यत्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् संयोगादित्वे सत्यनेनादेरुत्तरेण चान्त्यस्य लुग् न भवति ।

कथं मांसं पिपक्षति क्विप्–मांसपिपक् ?, वचो विवक्षते–वचोविवक् ?, कत्वस्य परस्मिंल्लोपेऽसिद्धत्वात् न भवति ॥ ८८ ॥

पदस्य ॥ २ । १ । ८९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य संयोगस्य लुगन्तादेशो भवति, स च परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन्नसन् द्रष्टव्यः ।

* पुमान्, पुम्भ्याम्, पुम्भिः, पुम्भ्यः, पुंसु, पुंवत्, पुरूप्यः, पुंमयः, पुंजातीयः, एवं गोमान्, अनड्वान्, महान्, भूयान्, कुर्वन्, श्रेयानित्यादौ संयोगान्तलोपस्य परेकार्येऽसत्त्वादुत्तरसूत्रेण नलोपो न भवति, स्यादिविधौ चासत्त्वात् अत्वादिलक्षणो दीर्घो भवति ।

पदस्येति किम् ?,–स्कन्त्वा, स्रन्त्वा । भवाञ्छेते इत्यादौ तु आदेशविधानसामर्थ्यात् न भवति ॥ ८९ ॥

रात्सः ॥ २ । १ । ९० ॥

पदान्ते वर्तमानस्य संयोगस्य संबन्धिनो रेफात् परस्य सकारस्यैव लुग् भवति ।

* चिकीः, चिकीर्भ्याम्, चिकीर्षु,–अत्र चिकीर्षतीति क्विपि, "अतः" ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ इत्यकारलोपे षत्वस्य परेऽसत्त्वात् सकारस्यैव लोपः, एवं जिहीः, जिहीर्भ्याम्, जिहीर्षुः, कटचिकीः, पटजिहीः ।

पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्, तेन रात् परस्य संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य–ऊर्क्, ऊर्ग्भ्याम्, न्यमार्ट् ।

'गृधे', 'स्पर्धे'श्च यङ्लुपि, द्वित्वे, "रिरौ च लुपि" ॥ ४ । १ । ५६ ॥ इति पूर्वस्य रागमे, "आगुणावन्यादेः" ॥ ४ । १ । ४८ ॥ इति दीर्घत्वे च, ह्यस्तन्या सिवि, आदेश्चतुर्थत्वे, "लघोरुपान्त्यस्य" इति गुणे, "सेः स्द्धां च रुर्वा" इति सिव्लुकि, धकारस्य च रुत्वे, "रो रे लुग् दीर्घश्चादिदुतः" इति रलोपे, पूर्वस्य दीर्घत्वे अडागमे च सिद्धम्–अजर्धाः, अपास्पाः ।

रादेव सस्येति तु विपरीतनियमो न भवति–"पुंवत्कर्मधारये" इत्यत्र पुंवदिति निर्देशात् ॥ ९० ॥

---

१ °श्चे पु० । २ °ल्कु पु० । ३ °भ्रस्चौ पु० । ४ °तट् पु० । ५ सातम् म० म० । ६ अदङ् पु० । ७ अद्दि पु० । ८ अट्ट् पु० । ९ अत् पु० । १० मर्भ्यां पु० । ११ ग्रान्त० म० म० । १२ परे° पु० । १३ °स ×××××× पु० ।

नाम्नो नोऽनह्नः ॥ २ । १ । ९१ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य नाम्नो नकारस्य लुग् भवति, अनह्नः–स चेदहन्शब्दसबन्धी न भवति, स चासन् स्यादिविधौ; पर इति निवृत्तम् । *राजा, वृत्रहा, दण्डी, वाग्मी, राजपुरुषः, राजकाम्यति; राजकल्पः ।

स्यादिविधावसत्त्वात् राजभ्याम्, राजभिः; राजसु इत्यादौ दीर्घत्वैस्त्वैत्वान्यकारान्तत्वाभावात् न भवन्ति ।

अनह्न इति किम् ?,–अहरेति, अहरधीते, अहोरूपम् । दीर्घाहा निदाघः,–अत्र परविधौ रेफरुत्वयोरसत्त्वान्नलोपः स्यात्, सावकाशं च तदुभयं संबोधने–हे अहः !; हे दीर्घाहः ! ।

पदस्येत्येव ?,–राजानौ । स्यादिविधावित्येव ?,–राजायते, चर्मायते;–अत्र क्यविधौ सत्त्वात् "दीर्घश्चियङ्यक्येषु च" ॥ ४ । ३ । १०८ ॥ इति क्येऽन्त्याकारदीर्घः सिद्धः । नाम्न इति किम् ?,–अहन्नहितम्, कुर्वीरन्, सर्वस्मिन्, वृक्षान् । वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिरित्यत्र तु 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति नलोपस्यासिद्धत्वात् "ह्रस्वस्य तः पित्कृति' ॥ ४ । ४ । ११३ ॥ इति तोऽन्तो न भवति ॥ ९१ ॥

नाऽऽमन्त्र्ये ॥ २ । १ । ९२ ॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्य नाम्नः संबन्धिनो नकारस्य लुग् न भवति ।

*हे राजन् !, हे तक्षन् !, हे सीमन् !, हे बहुराजन् !; एतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्, सिलुकः स्थानिवद्भावेन "अधातुविभक्ति०" ॥ १ । १ । २७ ॥ इति नामसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति इति ।

हे राजवृन्दारक ! इत्यत्र समुदायार्थ आमन्त्र्यो नावयवार्थ इति नलोपप्रतिषेधो न भवति, अवयवार्थस्य त्वामन्त्र्यत्वेऽसामर्थ्यात् समास एव न स्यात् ॥ ९२ ॥

क्लीबे वा ॥ २ । १ । ९३ ॥

आमन्त्र्यविषयस्य नाम्नः क्लीबे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य नस्य लुग् वा भवति ।

*हे चर्म !, हे चर्मन् !; हे दाम !, हे दामन् ! ॥ ९३ ॥

मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ॥ २ । १ । ९४ ॥

मश्चावर्णश्च मावर्णौ तौ प्रत्येकमन्तोपान्तौ यस्य तस्मात् मकारान्तात् मकारोपान्तात् चावर्णान्तादवर्णोपान्ताच्च पञ्चमरहितवर्गान्ताच्च नाम्नः परस्य मतोर्मकारस्य वकार आदेशो भवति ।

मकारान्तात्–*किवान्, इदंवान्, शंवान् । मकारोपान्तात्–*शमीवान्, लक्ष्मीवान्; दाडिमीवान् ।

अवर्णान्तात्–*वृक्षवान्, प्लक्षवान्, खट्वावान्; मालावान् । अवर्णोपान्तात्–*अहर्वान्, सुगण्वान्, पयस्वान्, इषद्वान्, वार्वान्, भास्वान् । अपञ्चमवर्गात्–*मरुत्वान्, विद्युत्वान्, उदश्वित्वान्, तडित्वान्; समिद्वान् ।

मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गादिति किम् ?,–अग्निमान्, वायुमान्, पितृमान्; नृमान् ।

नृमतोरपत्यं नार्मतं इत्यत्र तु वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात् न भवति ॥ ९४ ॥

नाम्नि ॥ २ । १ । ९५ ॥

नाम्नि–संज्ञायां विषये मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति ।

*अहीवती, कपीवती, मणीवती, मुनीवती, ऋषीवती;–एवं नामानो नद्यः;–"नद्यां मतुः" ॥ ६ । २ । ७२ ॥ इति चातुरर्थिको मतुः । आसन्दीवान् नाम ग्रामः ॥ ९५ ॥

चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ॥ २ । १ । ९६ ॥

एते शब्दा मत्वन्ता नाम्नि विषये निपात्यन्ते ।

चर्मन्शब्दस्य नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते–*चर्मण्वती नाम नदी, अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः–अष्ठीवान् जङ्घोरुसन्धिः, चक्रशब्दस्य चक्रीभावः–चक्रीवान् नाम गर्दभः, चक्रीवान् नाम राजा; कक्ष्याशब्दस्य कक्षीभावः–कक्षीवान् नाम ऋषिः, लवणस्य रुमण्भावः–रुमण्वान्नाम पर्वतः ।

---

१ °पान्ता° म० भ० । २ °पान्ता° म० भ० । ३ ××पु० ।

अन्ये त्वाहुः–रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनम् नकारलोपाभावार्थम् णत्वार्थं च, वत्वं(त्त्वं) तु यथायोगमस्त्येव ।

नाम्नीत्येव ?,–चर्मवती, अस्थिमान्, चक्रवान्, कक्ष्यावान्, लवणवान् ॥ ९६ ॥

उदन्वानब्धौ च ॥ २ । १ । ९७ ॥

आपो धीयन्तेऽस्मिन्नित्यब्धिः,–अब्धौ नाम्नि चोदन्वानिति उदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते ।

(अब्धौ–) *उदन्वान् घटः, उदन्वान्मेघः, यस्मिन्नुदक धीयते स एवमुच्यते, नाम्नि–*उदन्वान् समुद्रः, उदन्वान्नाम ऋषिः, यस्यौदन्वतः पुत्रः, उदन्वान्नाम आश्रमः ।

अब्धौ चेति किम् ?,–उदकवान् घटः–अत्र घटस्योदकसबन्धमात्र विवक्षित न दधातीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

राजन्वान् सुराज्ञि ॥ २ । १ । ९८ ॥

शोभनो राजा यस्य तस्मिन् अभिधेये राजन्वानिति मतौ नलोपाभावो निपात्यते ।

*राजन्वान् देशः, राजन्वती पृथ्वी, राजन्वत्यः प्रजाः ।

सुराज्ञीति किम् ?,–राजवान् देशः ॥ ९८ ॥

नोर्म्यादिभ्यः ॥ २ । १ । ९९ ॥

ऊर्मि इत्येवमादिभ्यो नामभ्यः परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशो न भवति ।

*ऊर्मिमान्, दल्मिमान्, भूमिमान्, तिमिमान्, क्रिमिमान्,–एभ्यो मोपान्त्यत्वात् प्राप्ते ।

*यवमान्, कुञ्चामान्, द्राक्षामान्, ध्राङ्क्षामान्, वासामान्,–एभ्योऽवर्णान्तत्वात् प्राप्ते ।

*हरित्मान्, गरुत्मान्, ध्वजित्मान्, ककुद्मान्,–एभ्योऽपञ्चमवर्गादिति प्राप्ते ।

*ज्योतिष्मती, महिष्मान्, गोमती, कान्तिमती, शिम्बीमती, हरिमती, वासमती, इक्षुमती, वन्धुमती, मधुमती, बिन्दुमती, इन्दुमती, द्रुमती, वसुमती, अशुमती, श्रुमती, हनूमान्, सानुमती,–एभ्यो "नाम्नि" ॥ २ । ४ । १२ ॥ इति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ।

ऊर्मि, दल्मि, भूमि, तिमि, क्रमि, यव, कुञ्चा, द्राक्षा, ध्राङ्क्षा, वासा, हरित्, गरुत्, ध्वजित्, ककुद्, ज्योतिस्, महिष, गो, कान्ति, शिम्बी, चारु, इक्षु, वन्धु, मधु, विन्दु, इन्दु, द्रु, वसु, अशु, श्रु, हनु, सानु, भानु इत्यूर्म्यादिः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन यस्य सति निमित्ते मतोर्वत्व(त्त्व) न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ ९९ ॥

मासनिशासनस्य शसादौ लुग् वा ॥ २ । १ । १०० ॥

एषां शसादौ स्यादौ परे लुगन्तादेशो वा भवति ।

*मासः, मासान्, मासि, मासे, निशः, निशाः, निशि, निशायाम्, निज्भ्याम्, निशाभ्याम्, निच्छु, निशासु, आसनि, आसने ।

शसादाविति किम् ?,–मासौ, मासाः, मासरूप्यः ॥ १०० ॥

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्शकन् वा ॥ २ । १ । १०१ ॥

दन्तादीनां यथासख्य शसादौ स्यादौ परे दत् इत्येवमादय आदेशा वा भवन्ति ।

*दन्त–दतः, दन्तान् पश्य, दता, दन्तेन, दद्भ्याम् ३, दन्ताभ्याम् ३, दद्भिः, दन्तैः, दत्सु, दन्तेषु, पाद–पदः, पादान्, पदा, पादेन, नासिका–नसः, नासिकाः, नसा, नासिकया, हृदय–हृदि, हृदये, असृज्–अस्ना, असृजा; यूष–यूष्णा, यूषेण, उदक–उद्न, उदकेन, दोस्–दोष्णा, दोषा, यकृत्–यक्ना, यकृता, शकृत्–शक्ना, शकृता, शक्नि, शकनि, शकृति ।

शसादावित्येव ?,–दन्तौ, दन्तकल्पः ॥ १०१ ॥

यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि ॥ २ । १ । १०२ ॥

पादिति पादशब्दस्य लुप्ताऽकारस्य पादयतेर्वा कृतणिलोपस्य निर्देशः, पादन्तस्य नाम्नो णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ

१ चारुमती भानुमती° पु० । २ इत्येवमा×××देशा° पु० । ३ ×× पु० । ४ ××× पु० । ५ ×× पु० । ६ ××× पु० । ७ ×× पु० ।

स्वरादौ च प्रत्यये परे पदित्ययमादेशो भवति; स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य सर्वस्य ।

*व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्, तस्यापत्य-वैयाघ्रपद्यः, द्वौ पादावस्य द्विपात्–द्विपदः पश्य, द्विपदा, द्विपदे, त्रिपदी गाथा, व्याघ्रपदी स्त्री कुले वा, द्वौ द्वौ पादौ ददाति–द्विपदिकां ददाति, द्विपदे हितम्–द्विपदीयम् । पादमाचष्टे पद्यमानं प्रयुङ्क्ते वेति पादयतेः क्विपि–पाद्, पदः पश्य, पदा, पदे, पदी कुले,–अत्र व्यपदेशिवद्भावेन पादन्तत्वम् ।

यस्वर इति किम् ?,–द्विपाद्भ्याम्, द्विपाद्भिः, द्विपात्काम्यति । अणिक्यघुटीति किम् ?,–पादमाचष्टे–पादयति, क्येति क्यन्क्यङोरविशेषेण ग्रहणम् । व्याघ्रपादमिच्छति स इवाचरतीति च–व्याघ्रपाद्यति, व्याघ्रपाद्यते, द्विपादौ, द्विपादः, द्विपान्दि कुलानि । नाम्न इत्येव ?,–उपपद्यते इत्येवशील उपपादुकः । पादयतेः क्विन्तस्य प्रयोगो नास्तीति कश्चित् ॥१०२॥

उदच उदीच् ॥ २ । १ । १०३ ॥

उदचिति उत्पूर्वस्याञ्चतेः कृतनलोपस्य निर्देशः, उदचो नाम्नोऽणिक्यघुटि यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे उदीच् इत्ययमादेशो भवति ।

(य–) *उदीच्यः, (स्वरे–) *उदीचः पश्य, उदीची स्त्री कुले वा, उदीचा, उदीचे ।

यस्वरे इत्येव ?,–उदग्भ्याम्, उदक्काम्यति । अणिक्यघुटीत्येव ?,–उदञ्चमाचष्टे उदयति, उदञ्चमिच्छति उच्यति, उदगिवाचरति–उदच्यते, उदञ्चौ, उदञ्चः, उदञ्चि कुलानि ।

अच इति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्निर्देशात्–उदञ्चा, उदञ्चे, क्विप्यर्चायां निषेधात् नलोपाभावः ॥ १०३ ॥

अच्च प्राग्दीर्घश्च ॥ २ । १ । १०४ ॥

अचिति अनकारस्याञ्चेर्निर्देशः, अचिति नाम णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे चकारमात्रं भवति, प्राक्–पूर्वोऽनन्तरस्वरश्च दीर्घो भवति ।

(य–) *प्राच्यः, प्रतीच्यः, (स्वरे–) *प्राचः, प्राचा, दधीचः, दधीचा, मधूचः, मधूचा, पितृचः, पितृचा, प्राची, प्रतीची स्त्री कुले वा । अन्वाचयशिष्टत्वाद् दीर्घत्वस्य तदभावेऽपि चादेशो भवति–दृषचा, दृषचे,–अत्र 'स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः' इति न्यायाद् दृषदो दीर्घो न भवति ।

यस्वर इत्येव ?,–प्रत्यग्भ्याम्, मध्वग्भ्याम् । अणिक्यघुटीत्येव ?,–दध्यञ्चमाचष्टे दध्ययति, दध्यच्यति, दध्यच्यते, दध्यञ्चौ, दध्यञ्चः, दध्यञ्चि कुलानि ।

अच् इति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्ग्रहणादिह न भवति–साध्वञ्चः पश्य, साध्वञ्चा; साध्वञ्चे ॥ १०४ ॥

क्वसुष्मतौ च ॥ २ । १ । १०५ ॥

णिक्यघुड्वर्जिते यकारादौ स्वरादौ मतौ च प्रत्यये परे क्वस् उष् भवति ।

*विदुषि साधुः–विदुष्यः, पेचुषि साधुः–पेचुष्यः, विदुषः, विदुषा, विदुषे, विदुषी स्त्री कुले वा, विदुष इदं वैदुषम्, पेचुषः, पेचुषा, पेचुषे, पेचुषी स्त्री कुले वा, पेचुष इदं पैचुषम्, विदुष्मान्, पेचुष्मान् ।

मतौ चेति किम् ?,–विद्वद्भिः, पेचिवद्भिः, विद्वत्काम्यति । अणिक्यघुटीत्येव ?,–विद्वांसमाचष्टे–विद्वयति, विद्वस्यति, विद्वस्यते, विद्वांसौ, विद्वांसः, विद्वांसि कुलानि ॥ १०५ ॥

श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः ॥ २ । १ । १०६ ॥

श्वन् युवन् मघवन्नित्येतेषां सस्वरो वकारो ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे उर्भवति ।

*शुनी स्त्री, प्रियशुनी कुले, शुनः, शुना, शुने, अतियूनी स्त्री, प्रिययूनी कुले, यूनः, यूना, यूने, मघोनी, अतिमघोनी स्त्री, प्रियमघोनी कुले, मघोनः, मघोना, मघोने ।

ङीस्याद्यघुट्स्वर इति किम् ?,–शौवनम्, यौवनम्, माघवनम् । अघुटिति किम् ?,–श्वानौ, युवानौ, मघवानौ, अतिश्वानि, अतियुवानि, अतिमघवानि कुलानि । स्वरे इति किम् ?,–श्वभ्याम् ।

नकारान्तनिर्देशादिह न भवति–गोष्ठश्वेन, युवतीः पश्य, युवत्या, मघवतः पश्य, मघवता । अर्थवद्ग्रहणादिह न भवति–तत्त्वदृश्वना, मातरिश्वना ॥ १०६ ॥

१ °चरति × × पु० । २ °स्याञ्चेर्नि० पु० । ३ °नन्तर स्व० पु० । ४ दृषचि पु० । ५ °ह्रस्व दी० पु० । ६ °स्याञ्चेर्म० पु० । ७ य × × × स्वरादौ पु० । ८ × × × म० म० ।

लुगातोऽनापः ॥ २ । १ । १०७ ॥

आप्वर्जितस्याकारस्य ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे लुग् भवति ।

* कीलालपः, कीलालपा, कीलालपे, शुभंयः, शुभंया, शुभंये, क्त्वः, [1]श्वे; हाहे देहि ।

आत इति किम् ?,–नदीः । अनाप इति किम् ?,–खट्वाः, शालाः; मालाः पश्य । ङीस्याद्यघुट्स्वर इत्येव ?,–कीलालपास्तिष्ठन्ति, कीलालपां पश्य; कीलालपाभ्याम् ॥ १०७ ॥

अनोऽस्य ॥ २ । १ । १०८ ॥

अनोऽकारस्य ङीस्याद्यघुट्स्वरे परे लुग् भवति । * राज्ञी, राज्ञः, राज्ञा राज्ञे; तक्ष्णः, तक्ष्णा; तक्ष्णे ।

ङीस्याद्यघुट्स्वर इत्येव ?,–राजानौ, राजानः, सुराजानि कुलानि, राजभ्याम् ॥ १०८ ॥

ईङौ वा ॥ २ । १ । १०९ ॥

अनोऽकारस्येकारे ङौ च परे लुग् वा भवति ।

* साम्नी, सामनी; दाम्नी, दामनी, सुराज्ञी, सुराजनी कुले; राज्ञि, राजनि; दध्नि, दधनि ॥ १०९ ॥

षादिहन्धृतराज्ञोऽणि ॥ २ । १ । ११० ॥

षकारादेरनो हन्धृतराजन्नित्येतयोश्चाकारस्याणि प्रत्यये परे लुग् भवति ।

* औक्ष्णः, ताक्ष्णः, भौणघ्नः, वार्त्रघ्नः; धार्तराज्ञः ।

षादीनामिति किम् ?,–सामनः, वैमनः । अणीति किम् ?,–ताक्षण्यः ॥ ११० ॥

न वमन्तसंयोगात् ॥ २ । १ । १११ ॥

वकारान्तात् मकारान्ताच्च संयोगात् परस्यानोऽकारस्य लुग् न भवति ।

* पर्वणा, पर्वणे; तत्त्वदृश्वना, तत्त्वदृश्वने, कर्मणा, कर्मणे, भस्मना, भस्मने; अश्मना, अश्मने; पर्वणी, कर्मणी, पर्वणि, कर्मणि ।

संयोगादिति किम् ?,–प्रतिदीव्ना, साम्ना । वमन्तेति किम् ?,–तक्ष्णा, मूर्ध्ना ॥ १११ ॥

हनो ह्नो घ्नः ॥ २ । १ । ११२ ॥

हन्तेर्ह्न इत्येवरूपस्य घ्न इत्ययमादेशो भवति ।

* भ्रूणघ्नी स्त्री, भ्रूणघ्ना, भ्रूणघ्ने, भ्रूणघ्नी कुले, भ्रूणघ्नि, घ्नन्, घ्नन्ति; अघ्नन् ।

हन इति किम्,–प्लीह्नः, अह्नः, अह्नी, अह्नि । ह्न इति किम् ?,–वृत्रहणौ, वृत्रहयति ॥ ११२ ॥

लुगस्यादेत्यपदे ॥ २ । १ । ११३ ॥

अपदेऽपदादावकारे एकारे च परेऽकारस्य लुग् भवति ।

* सः, तौ, ते, युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, पचन्ति, पठन्ति, विवक्षन्, पचे; यजे ।

अस्येति किम् ?,–अदन्ति, आसे । अदेतीति किम् ?,–श्रमणे, सयते । अपद इति किम् ?,–दण्डाग्रम्, तवैषा ॥११३॥

डित्यन्त्यस्वरादेः ॥ २ । १ । ११४ ॥

स्वराणां संनिविष्टाना योऽन्त्यः स्वरस्तदादेः शब्दरूपस्य डिति परे लुग् भवति ।

* मुनौ, साधौ, पितुः, मातुः; पिता, माता;–एषु व्यपदेशिवद्भावादन्त्यस्वरादित्वम् । महत्याः करः–महाकरः, महाघासः, उपसरजः, मन्दुरजः, त्रिंशता क्रीतम्–त्रिंशकम् ।

आसन्नाश्चत्वारो येषामासन्नचताः, अदूरचताः ।

डितीति किम् ?,–दृषदौ, दृषदः ॥ ११४ ॥

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः ॥ २ । १ । ११५ ॥

श्नावर्जितादवर्णात् परस्यातु. स्थानेऽन्त इत्यादेशो वा भवति, ईङ्योः–औकारस्थाने ईप्रत्यये ङीप्रत्यये च परे ।

* तुदन्ती, तुदती कुले, तुदन्ती, तुदती स्त्री, करिष्यन्ती, करिष्यती कुले, करिष्यन्ती, करिष्यती स्त्री, भान्ती, भाती कुले, भान्ती, भाती स्त्री; प्सान्ती, प्साती कुले, प्सान्ती, प्साती स्त्री ।

---

१ श्र० पु० । २ 'परे वा लुग् भ० पु० ।

अवर्णादिति किम् ?,–अदती, सुन्वती, रुन्धती; तन्वती स्त्री कुले वा–एषु शतृः । अधीयती स्त्री कुले वा–अत्राऽऽदृश्, जरती स्त्री कुले वा–अत्रातृः । अश्व इति कि ?–क्रीणती स्त्री, लुनती स्त्री कुले वा । ईङ्योरिति किम् ?,–तुदता कुलेन ।

अवर्णादिति विशेषणादश्व इति प्रतिषेधाच्च लोपदीर्घाभ्यां पूर्वमेवानेनान्तः, भूतपूर्वतया वा पश्चात्; ददती स्त्री ददती कुले इत्यत्र तु कृतेऽप्यन्तादेशे "अन्तो नो लुक्" ॥ ४ । २ । ९४ ॥ इति नलोपः ॥ ११५ ॥

श्यशवः ॥ २ । १ । ११६ ॥

श्यात् शवश्च परस्यातुरीङ्योः परतोऽन्त इत्यादेशो भवति ।

*दीव्यन्ती, सीव्यन्ती स्त्री कुले वा; भवन्ती, चोरयन्ती स्त्री कुले वा; धारयन्ती शास्त्रं स्त्री कुले वा ।

श्यशव इति किम् ?,–जरती स्त्री कुले वा । ईङ्योरित्येव ?,–दीव्यता, भवता ॥ ११६ ॥

दिव औः सौ ॥ २ । १ । ११७ ॥

दिवोऽन्तस्य सौ परे और्भवति । *द्यौः, प्रियद्यौः, हे द्यौः !; हे अतिद्यौः ! ।

'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति धातोर्न भवति–अक्षैर्दीव्यति, क्विप्, ऊट्,–अक्षद्यूः ।

साविति किम् ?,–दिवं पश्य । द्यामिति तु द्योशब्दस्य "आ अम्शसोऽता" इत्याकारे रूपम् ॥ ११७ ॥

उः पदान्तेऽनूत् ॥ २ । १ । ११८ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य दिवोऽन्तस्य उकारादेशो भवति, स चानूत्–तस्य तूकारस्य दीर्घत्वं न भवतीत्यर्थः ।

*द्युभ्याम्, द्युभिः, द्युभ्यः, द्युषु, अतिद्युभ्याम्, परमद्युभ्याम्, द्युगतः, द्युकामः, द्युत्वम्, द्युकल्पः; विमलद्यु दिनम् ।

पदान्त इति किम् ?,–दिव्यति, दिव्यम्, दिवौ, दिवम्; दिवि । अनूदिति किम् ?,–अद्यौर्द्यौर्भवति–द्युभवतीत्यत्र "दीर्घश्च्वियङ्यक्येषु च" ॥ ४ । ३ । १०८ ॥ इत्यनेन च्वौ दीर्घत्वं न भवति ।

ऊकारस्य प्रतिषेधाद् वृद्धिर्भवत्येव–द्युकामस्यापत्यं द्यौकामिः । दिव्राश्रयः, दिवौकस इति तु पृषोदरादित्वादकारागमे भविष्यति, वृत्तिविषये वाऽकारान्तो दिवशब्दोऽस्ति ॥ ११८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनतत्त्वप्रकाशिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ । १ ॥

प्रावृड्जातेति हे भूपाः !, मा स्म त्यजत काननम् ।
हरिः शेतेऽत्र न त्वेष; मूलराजमहीपतिः ॥ २।१।१ ॥

॥ अर्हं ॥

क्रियाहेतुः कारकम् ॥ २ । २ । १ ॥

क्रियाया हेतुः–कारण कर्त्रादि कारकसंज्ञं भवति, तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमेवतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं–शक्तिरित्याचक्षते, शक्तिश्च सद्दमूर्यावद्द्रव्यभाविनी च क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते।

करोतीति कारकमिति अन्वर्थसञ्ज्ञासमाश्रयणात् चानाश्रितव्यापारस्य निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेः कारकसंज्ञा न भवति।

कारकप्रदेशाः–"कारकं कृता" ॥ ३ । १ । ६८ ॥ इत्येवमादयः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ २ । २ । २ ॥

क्रियाहेतुभूतो यः क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्ष्यते, स कारकविशेषः कर्तृसंज्ञो भवति।

* देवदत्तः पचति, जिनदत्तेन कृतम्, स्थाली पचति, चौरस्य रुजति रोगः, प्रेषितः करोति,–अस्य च कर्तुरधिश्रयणादयः पचिक्रियायामवान्तरव्यापारा भवन्ति, एतान् कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते। प्रयोजकोऽपि कर्तैव–पचन्त देवदत्तं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेन पाचयति चैत्रः। अत्र स्वशब्द आत्मवचन., तन्त्रशब्दः प्रधानार्थः,–स्वं तन्त्रमस्य स्वतन्त्र आत्मप्रधानः।

किं पुनः कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राधान्यम्?,–यत् करणादीनि प्रयुङ्क्ते न तैः प्रयुज्यते, तानि न्यक्करोति न तैर्न्यक्क्रियते, तानि [3]निर्वर्तयति न तैर्निर्वर्त्यते, तानि प्रतिनिधत्ते न तैः प्रतिनिधीयते, तेभ्यः स प्रथममात्मलाभ लभते न तानि तस्मात्; स तैर्विनापि दृश्यते न तानि तेनेति।

कर्तृप्रदेशाः–"इङितः कर्तरि" ॥ ३ । ३ । २२ ॥ इत्यादयः ॥ २ ॥

कर्तुर्व्याप्यं कर्म ॥ २ । २ । ३ ॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तद्व्याप्य तत्कारक कर्मसंज्ञं भवति, प्रसिद्धस्यानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधानं लक्षणार्थः; तेन यत् कर्म यत्कर्त्रा क्रियते तद्व्याप्यसंज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थः।

तत्त्रेधा–निर्वर्त्यम् १, विकार्यम् २, प्राप्य ३ च;–तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम्–* कटं करोति, पुत्रं प्रसूते।

प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकृतिमापाद्यते तद् विकार्यम्–* काष्ठं दहति, काण्डं लुनाति।

यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत्प्राप्यम्–* आदित्यं पश्यति, ग्रामं गच्छति।

अस्य तु त्रिविधस्यापि यथाक्रममवान्तरव्यापारा.–निर्वर्तते, विकुरुते, आभासमुपगच्छतीत्यादयः।

त्रिविधमप्येतत्पुनस्त्रिविधम्–इष्टम् १, अनिष्टम् २, अनुभय३ च,–यदवाप्त क्रियाऽऽरभ्यते तदिष्टम्–* कटादि।

यद्विष्टं प्राप्यते तदनिष्टम्–* अहिं लङ्घयति, विषं भक्षयति, कण्टकान् मृद्नाति, चौरान् पश्यति।

यत्र नेच्छा न च द्वेषस्तदनुभयम्–* ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति, वृक्षच्छाया लङ्घयति।

पुनस्तत्कर्म द्विविधम् प्रधानेतरप्रभेदात्, तच्च द्विकर्मकेषु धातुषु दुहिभिक्षिरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूञ्शास्वर्थेषु याचिजयतिप्रभृतिषु च भवति। दुह्यर्थः–* गां दोग्धि पयः, गां स्रावयति पयः, गां क्षारयति पयः, भिक्ष्यर्थ(र्थे.)–* पौरव गां भिक्षते, पौरव गा याचते, चैत्र शत मृगयते, चैत्र शत प्रार्थयते, एव गामवरुणद्धि व्रजम्, छात्र पन्थान पृच्छति, छात्र वाक्यं चोदयति[4], वृक्षमवचिनोति फलानि, शिष्य धर्मं ब्रूते, शिष्य धर्ममनुशास्ति, क्रुद्ध याचते शमावस्थाम्, अविनीत याचते विनयम्,–याचिरिहानुनयार्थः, तेन भिक्षार्थाद्भेदः, गर्गान् शत जयति, गर्गान् शत दण्डयति, ग्राम शाखा कर्षति, काशान् कटं करोति, अमृतमम्बुनिधिं मथ्नाति, अजा ग्राम नयति, ग्राम भार हरति, उपसरजमश्व मुष्णाति, ग्राम भारं वहति, शतानीक शतं गृह्णाति, तण्डुलानोदन पचति;–अत्र यदर्थं क्रियारभ्यते तत्पय.प्रभृति प्रधान कर्म, तत्सिद्धये तु यदन्यक्रियया व्याप्यते गवादि तदप्रधानम्, यदा तु पयोऽर्था प्रवृत्तिरविवक्षिता तदा प्रधानस्यासनिधानाद् गवादेरेव प्राधान्यम्, यथा–आश्चर्यो गवां दोह इति।

तत्र **दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कर्मजः प्रत्ययो भवति**–* गौर्दुह्यते दुग्धा दोह्या वा पयो मैत्रेण, याच्यते पौरव. कम्बलम्, अवरुध्यते गा व्रजः, पृच्छ्यते धर्ममाचार्यः, भिक्ष्यते गा चैत्र., अवचीयते वृक्ष. फलानि, उच्यते शिष्यो धर्मम्, शिष्यते शिष्यो धर्मम्, जीयते शत चैत्र., गर्गा. शत दण्ड्यन्ताम्, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इत्यादि।

---

१ ×× पु०। २ स्वतन्त्रमस्य° पु०। ३ निवर्तयति न तैर्निर्व० म० म०। ४ नोदयति पु०। ५ भिक्ष्यया° पु०।

नीवह्हिरतिप्रभृतीनां तु प्रधाने कर्मणि–* नीयते नीता नेतव्या वा ग्राममजा, उह्यते भारो ग्रामम्, ह्रियते कुम्भो ग्रामम्, कृष्यते ग्रामं शाखेति । **गत्यर्थानामकर्मणां च णिगन्तानां प्रधान एव कर्मणि**–* गमयति मैत्रं ग्रामम्, गम्यते गमितो गम्यो वा मैत्रो ग्रामम् चैत्रेण; आसयति मासं मैत्रम्, आस्यते मासं मैत्रश्चैत्रेण ।

अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति–गम्यते मैत्र ग्रामश्चैत्रेण, आस्यते मासो मैत्रं चैत्रेण ।

बोधाहारार्थशब्दकर्मकाणां तु णिगन्तानामुभयत्र–* बोधयति शिष्य धर्मम्, बोध्यते शिष्यो धर्मम्, बोध्यते शिष्यं धर्म इति वा; भोजयत्यतिथिमोदनम्, भोज्यतेऽतिथिरोदनम्, भोज्यतेऽतिथिमोदन इति वा; पाठयति शिष्यं ग्रन्थम्, पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम्, पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थ इति वा,–सर्वत्र चोक्ते कर्मणि द्वितीया न भवतीति वक्ष्यते ।

कर्तुरिति किम् ?,–माषेष्वश्वं बध्नाति, अश्वेन कर्मणा भक्षणक्रियया स्पर्शनक्रियया वा माषाणां व्याप्यानां कर्मणां कर्मसंज्ञा मा भूत् । वीति किम् ?,–पयसा ओदनं भुङ्क्ते–अत्र करणस्य मा भूत् ।

कर्मव्याप्यप्रदेशाः–"कर्मणोऽण्" ॥ ५ । १ । ७२ ॥, "व्याप्याच्चेवात्" ॥ ५ । ४ । ७१ ॥ इत्यादयः ॥ ३ ॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्ता णौ ॥ २ । २ । ४ ॥

अविवक्षितकर्माणोऽकर्माण उत्तरत्र नित्यग्रहणात्, तेषामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ णिगि सति कर्मसंज्ञो वा भवति । * पचति चैत्रः, पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा, लिखति मैत्रः, लेखयति मैत्र मैत्रेण वा ।

गत्यर्थादीनां तु परत्वात् नित्य एव विधिः–* गच्छति चैत्रः, गमयति चैत्रम् इत्यादि; किं करोतीति व्यापारमात्रविवक्षायां चाऽविवक्षितकर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

गतिबोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् ॥ २ । २ । ५ ॥

गतिर्देशान्तरप्राप्तिः, बोधो ज्ञानमात्रम् तद्विशेषश्च, शब्दः कर्म क्रिया व्याप्यं च येषां ते शब्दकर्माणः, नित्याऽकर्माणः सर्वथाऽविद्यमानव्याप्याः; गत्यर्थबोधार्थाऽऽहारार्थानां शब्दकर्मणां नित्याऽकर्मणां च धातूनां नीखाद्यदिह्वयतिशब्दायतिक्रन्दवर्जितानामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ सति कर्मसंज्ञो भवति ।

गत्यर्थः–* गच्छति मैत्रो ग्रामम्, गमयति मैत्रं ग्रामम्; याति मैत्रो ग्रामम्, यापयति मैत्रं ग्रामम्; देशान्तरप्राप्तेरन्यत्र न भवति–स्त्रियं गमयति मैत्रेण चैत्रः,–भजनार्थोऽत्र गमिः ।

सामान्यबोधार्थः–* बुध्यते शिष्यो धर्मम्, बोधयति गुरुः शिष्यं धर्मम्; जानाति शिष्यो धर्मम्, ज्ञापयति गुरुः शिष्यं धर्मम्; एवमुपलम्भयति, अवगमयतीत्यादि ।

विशेषबोधार्थः–* पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम्, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं वणिक्; एवं घ्रापयति मैत्रमुत्पलम्, स्पर्शयति मैत्र वस्त्रम्, श्रावयति शिष्य धर्मम्, स्मारयति शिष्यं धर्मम्; ध्यापयति शिष्य शास्त्रम् ।

अन्ये तु बोधविशेषार्थस्य दृशेरेवेच्छन्ति नाऽन्येषाम्, तन्मते–* जिघ्रत्युत्पल चैत्रः, घ्रापयत्युत्पल चैत्रेण मैत्रः, एव स्पर्शयति चैत्रेण वस्त्रम्, श्रावयति धर्मं शिष्येणेत्यादौ प्रयोज्यकर्तरि तृतीयैव भवति ।

आहारार्थः–* भुङ्क्ते बटुरोदनम्, भोजयति बटुमोदनम्; अश्नाति बटुर्भक्तम्, आशयति बटुं भक्तम् ।

शब्दक्रियः–* जल्पति मैत्रो द्रव्यम्, जल्पयति मैत्र द्रव्यम्; एवमालापयति मित्र मैत्रम्, सभाषयति मैत्रं भार्याम्;

शब्दव्याप्यः–* शृणोति शब्दं मैत्रः, श्रावयति शब्दं मैत्रम्, अधीते बटुर्वेदम्, अध्यापयति बटुं वेदम्, एवं जल्पयति मित्र वाक्यम्, विज्ञापयति गुरु वाक्यम्, उपलम्भयति शिष्यं विद्याम् ।

नित्याऽकर्मकः–* आस्ते मैत्रः, आसयति मैत्र चैत्रः, शेते मैत्रः, शाययति मैत्र चैत्रः ।

नित्यग्रहण पूर्वत्राऽविवक्षितकर्मकपरिग्रहार्थम्, अन्यथा विभागो न ज्ञायेत । कालाऽध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एवेत्यन्यकर्माऽपेक्षया नित्याऽकर्मका वेदितव्याः ।

गत्यर्थादीनामिति किम् ?,–पचत्योदन चैत्रः, पाचयत्योदन चैत्रेण मैत्रः । अणिक्कर्तैत्येव ?,–गमयति चैत्रो मैत्रम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते–गमयति चैत्रेण मैत्र जिनदत्तः । नयत्यादिवर्जन किम् ?,–नयतेः प्रापणोपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात्, खाद्यद्योराहारार्थत्वात्, ह्वाशब्दायक्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम्;–नयति भारं चैत्रः, नाययति भारं चैत्रेण; खादयत्यपूप मैत्रेण, आदयति ओदनं मैत्रेण, ह्वाययति चैत्र मैत्रेण, शब्दाययति चैत्र मैत्रेण, क्रन्दयति मित्रं मैत्रेण,–कर्मसंज्ञाप्रतिषेधात् स्वव्यापाराऽऽश्रय कर्तृत्वमेव ।

१ °कर्मकाणा पु० । २ XXX पु० । ३ °शब्दाययतिक्रन्दिव० पु० । ४ अध्या° म० म० । ५ °कर्मेऽपरि° पु० ।

॥ अर्हं ॥

क्रियाहेतुः कारकम् ॥ २ । २ । १ ॥

क्रियाया हेतुः–कारणं कर्त्रादि कारकसंज्ञं भवति, तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं–शक्तिरित्याचक्षते; शक्तिश्च सहभूर्यावद्द्रव्यभाविनी च क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते ।

करोतीति कारकमिति अन्वर्थसंज्ञासमाश्रयणात् चानाश्रितव्यापारस्य निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेः कारकसंज्ञा न भवति।

कारकप्रदेशाः–"कारकं कृता" ॥ ३ । १ । ६८ ॥ इत्येवमादयः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ २ । २ । २ ॥

क्रियाहेतुभूतो यः क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्ष्यते, स कारकविशेषः कर्तृसंज्ञो भवति ।

* देवदत्तः पचति, जिनदत्तेन कृतम्, स्थाली पचति, चौरस्य रुजति रोगः, प्रेषितः करोति;–अस्य च कर्तुरधिश्रयणादयः पचिक्रियायामवान्तरव्यापारा भवन्ति, एतान् कुर्वन् देवदत्तः पचतीत्युच्यते । प्रयोजकोऽपि कर्तैव–पचन्तं देवदत्तं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेन पाचयति चैत्रः । अत्र स्वशब्द आत्मवचनः, तन्त्रशब्दः प्रधानार्थः,–स्वं तन्त्रमस्य स्वतन्त्र आत्मप्रधानः ।

किं पुनः कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राधान्यम् ?,–यत् करणादीनि प्रयुङ्क्ते न तैः प्रयुज्यते, तानि न्यक्करोति न तैर्न्यक्क्रियते, तानि [3]निर्वर्तयति न तैर्निर्वर्त्यते, तानि प्रतिनिधत्ते न तैः प्रतिनिधीयते, तेभ्यः स प्रथममात्मलाभं लभते न तानि तस्मात्, स तैर्विनापि दृश्यते न तानि तेनेति ।

कर्तृप्रदेशाः–"ङितः कर्तरि" ॥ ३ । ३ । २२ ॥ इत्यादयः ॥ २ ॥

कर्तुर्व्याप्यं कर्म ॥ २ । २ । ३ ॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तद्व्याप्यं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति, प्रसिद्धस्यानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधानं लक्षणार्थः, तेन यत् कर्म यत्कर्त्रा क्रियते तद्व्याप्यसंज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थः ।

तत्त्रेधा–निर्वर्त्यम् १, विकार्यम् २, प्राप्यं ३ च;–तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम्–* कटं करोति, पुत्रं प्रसूते ।

प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकृतिमापाद्यते तद् विकार्यम्–* काष्ठं दहति, काण्डं लुनाति ।

यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नास्ति तत्प्राप्यम्–* आदित्यं पश्यति, ग्रामं गच्छति ।

अस्य तु त्रिविधस्यापि यथाक्रममवान्तरव्यापाराः–निर्वर्तते, विकुरुते, आभासमुपगच्छतीत्यादयः ।

त्रिविधमप्येतत्पुनस्त्रिविधम्–इष्टम् १, अनिष्टम् २, अनुभयं ३ च,–यदवाप्तुं क्रियाऽऽरभ्यते तदिष्टम्–* कटादि ।

यद्द्विष्टं प्राप्यते तदनिष्टम्–* अहिं लङ्घयति, विषं भक्षयति, कण्टकान् मृद्नाति, चौरान् पश्यति ।

यत्र नेच्छा न च द्वेषस्तदनुभयम्–* ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति, वृक्षच्छायां लङ्घयति ।

पुनस्तत्कर्म द्विविधम् प्रधानेतरप्रभेदात्, तच्च द्विकर्मकेषु धातुषु दुहिभिक्षिरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशास्वर्थेषु याचिजयतिप्रभृतिषु च भवति । दुह्यर्थः–* गां दोग्धि पयः, गां स्रावयति पयः, गां क्षारयति पयः, भिक्ष्यर्थ(र्थैः)–* पौरवं गां भिक्षते, पौरवं गां याचते, चैत्रं शतं मृगयते, चैत्रं शतं प्रार्थयते, एवं गामवरुणद्धि व्रजम्, छात्रं पन्थानं पृच्छति, छात्रं वाक्यं [4]चोदयति, वृक्षमवचिनोति फलानि, शिष्यं धर्मं ब्रूते, शिष्यं धर्ममनुशास्ति; क्रुद्धं याचते शमावस्थाम्, अविनीतं याचते विनयम्,–याचिरिहानुनयार्थः, तेन भिक्षार्थाद्भेदः, गर्गान् शतं जयति, गर्गान् शतं दण्डयति, ग्रामं शाखां कर्षति, काशान् कटं करोति, अमृतमम्बुनिधिं मथ्नाति, अजां ग्रामं नयति, ग्रामं भारं हरति, उपसरजमश्वं मुष्णाति, ग्रामं भारं वहति, शतानीकं शतं गृह्णाति, तण्डुलानोदनं पचति,–अत्र यदर्थं क्रियारभ्यते तत्पयःप्रभृति प्रधानं कर्म, तत्सिद्धये तु यदन्यक्रियया व्याप्यते गवादि तदप्रधानम्, यदा तु पयोऽर्था प्रवृत्तिरविवक्षिता तदा प्रधानस्यासंनिधानाद् गवादेरेव प्राधान्यम्, यथा–आश्चर्यो गवां दोह इति ।

तत्र **दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कर्मजः प्रत्ययो भवति**–* गौर्दुह्यते दुग्धा दोह्या वा पयो मैत्रेण, याच्यते पौरवः कम्बलम्, अवरुध्यते गौ व्रजः, पृच्छ्यते धर्ममाचार्यः, भिक्ष्यते गौ चैत्रः, अवचीयते वृक्षः फलानि, उच्यते शिष्यो धर्मम्, शिष्यते शिष्यो धर्मम्, जीयते शतं चैत्रः, गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इत्यादि ।

१ × × पु० । २ स्वतन्त्रमस्य° पु० । ३ निवर्तयति न तैर्निर्व° म० म० । ४ नोदयति पु० । ५ भिक्ष्यर्थो° पु० ।

नीवहिहरतिप्रभृतीनां तु प्रधाने कर्मणि–* नीयते नीता नेतव्या वा ग्राममजा, उह्यते भारो ग्रामम्, ह्रियते कुम्भो ग्रामम्, कृष्यते ग्रामं शाखेति । **गत्यर्थानामकर्मणां च णिगन्तानां प्रधान एव कर्मणि**–* गमयति मैत्रं ग्रामम्, गम्यते गमितो गम्यो वा मैत्रो ग्रामम् चैत्रेण, आसयति मासं मैत्रम्, आस्यते मास मैत्रश्चैत्रेण ।

अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति–गम्यते मैत्र ग्रामश्चैत्रेण, आस्यते मासो मैत्र चैत्रेण ।

बोधाहारार्थशब्दकर्मकाणां तु णिगन्तानामुभयत्र–* बोधयति शिष्यं धर्मम्, बोध्यते शिष्यो धर्मम्, बोध्यते शिष्यं धर्म इति वा, भोजयत्यतिथिमोदनम्, भोज्यतेऽतिथिरोदनम्, भोज्यतेऽतिथिमोदन इति वा, पाठयति शिष्यं ग्रन्थम्, पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम्, पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थ इति वा;–सर्वत्र चोक्ते कर्मणि द्वितीया न भवतीति वक्ष्यते ।

कर्तुरिति किम् ?,–माषेष्वश्वं बध्नाति, अश्वेन कर्मणा भक्षणक्रियया स्पर्शनक्रियया वा माषाणां व्याप्यानां कर्मणां कर्मसंज्ञा मा भूत् । वीति किम् ?,–पयसा ओदनं भुङ्क्ते–अत्र करणस्य मा भूत् ।

कर्मव्याप्यप्रदेशाः–"कर्मणोऽण्" ॥ ५ । १ । ७२ ॥, "व्याप्याच्चेवात्" ॥ ५ । ४ । ७१ ॥ इत्यादयः ॥ ३ ॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्ता णौ ॥ २ । २ । ४ ॥

अविवक्षितकर्माणोऽकर्माण उत्तरत्र नित्यग्रहणात्, तेषामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ णिगि सति कर्मसंज्ञो वा भवति । *पचति चैत्रः, पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा, लिखति मैत्रः, लेखयति मैत्र मैत्रेण वा ।

गत्यर्थादीनां तु परत्वात् नित्य एव विधिः–* गच्छति चैत्रः, गमयति चैत्रम् इत्यादि, किं करोतीति व्यापारमात्रविवक्षायां चाऽविवक्षितकर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

गतिबोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् ॥ २ । २ । ५ ॥

गतिर्देशान्तरप्राप्तिः, बोधो ज्ञानमात्रम् तद्विशेषश्च, शब्दः कर्म क्रिया व्याप्यं च येषां ते शब्दकर्माणः, नित्याऽकर्माणः सर्वथाऽविद्यमानव्याप्याः; गत्यर्थबोधार्थाऽऽहारार्थानां शब्दकर्मणां नित्याऽकर्मणां च धातूनां नीखाद्यदिह्वयतिशब्दायतिक्रन्दवर्जितानामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ सति कर्मसञ्ज्ञो भवति ।

गत्यर्थः–* गच्छति मैत्रो ग्रामम्, गमयति मैत्रं ग्रामम्; याति मैत्रो ग्रामम्, यापयति मैत्रं ग्रामम्; देशान्तरप्राप्तेरन्यत्र न भवति–स्त्रियं गमयति मैत्रेण चैत्रः,–भजनार्थोऽत्र गमिः ।

सामान्यबोधार्थः–* बुध्यते शिष्यो धर्मम्, बोधयति गुरुः शिष्यं धर्मम्; जानाति शिष्यो धर्मम्, ज्ञापयति गुरुः शिष्यं धर्मम्; एवमुपलम्भयति, अवगमयतीत्यादि ।

विशेषबोधार्थः–* पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम्, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणं वणिक्; एवं घ्रापयति मैत्रमुत्पलम्, स्पर्शयति मैत्रं वस्त्रम्, श्रावयति शिष्यं धर्मम्, स्मारयति शिष्यं धर्मम्, ध्यापयति शिष्यं शास्त्रम् ।

अन्ये तु बोधविशेषार्थस्य दृशेरेवेच्छन्ति नाऽन्येषाम्, तन्मते–* जिघ्रत्युत्पलं चैत्रः, घ्रापयत्युत्पलं चैत्रेण मैत्रः; एवं स्पर्शयति चैत्रेण वस्त्रम्, श्रावयति धर्मं शिष्येणेत्यादौ प्रयोज्यकर्तरि तृतीयैव भवति ।

आहारार्थः–* भुङ्क्ते बटुरोदनम्, भोजयति बटुमोदनम्; अश्नाति बटुर्भक्तम्, आशयति बटुं भक्तम् ।

शब्दक्रियः–* जल्पति मैत्रो द्रव्यम्, जल्पयति मैत्रं द्रव्यम्, एवमालापयति मित्रं मैत्रम्, सभाषयति मैत्रं भार्याम्;

शब्दव्याप्यः–* शृणोति शब्दं मैत्रः, श्रावयति शब्दं मैत्रम्; अधीते बटुर्वेदम्, अध्यापयति बटुं वेदम्, एवं जल्पयति मित्रं वाक्यम्, विज्ञापयति गुरुं वाक्यम्, उपलम्भयति शिष्यं विद्याम् ।

नित्याऽकर्मकः–* आस्ते मैत्रः, आसयति मैत्रं चैत्रः, शेते मैत्रः, शाययति मैत्रं चैत्रः ।

नित्यग्रहणं पूर्वत्राऽविवक्षितकर्मकपरिग्रहार्थम्, अन्यथा विभागो न ज्ञायेत । कालाऽध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एवेत्यन्यकर्माऽपेक्षया नित्याऽकर्मका वेदितव्याः ।

गत्यर्थादीनामिति किम् ?,–पचत्योदनं चैत्रः, पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । अणिक्कर्तैत्येव ?,–गमयति चैत्रो मैत्रम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते–गमयति चैत्रेण मैत्रं जिनदत्तः । नयत्यादिवर्जनं किम् ?,–नयतेः प्रापणोपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात्, खाद्यद्योराहारार्थत्वात्, ह्वाशब्दायक्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम्,–नयति भारं चैत्रः, नाययति भारं चैत्रेण; खादयत्यपूपं मैत्रेण, आदयति ओदनं मैत्रेण, ह्वाययति चैत्रं मैत्रेण, शब्दाययति चैत्रं मैत्रेण, क्रन्दयति मित्रं मैत्रेण,–कर्मसञ्ज्ञाप्रतिषेधात् स्वव्यापाराऽऽश्रयं कर्तृत्वमेव ।

---

१ °कर्मकाणा पु० । २ XXX पु० । ३ °शब्दाययतिक्रन्दिव० पु० । ४ अध्या° म० म० । ५ °कर्म×परि° पु० ।

प्रेषणाऽध्येषणादिना प्रयोजकव्यापारेण णिगन्तवाच्येनाऽणिक्कर्तुर्व्याप्यत्वात् कर्मसंज्ञा सिद्धैव, नियमार्थं तु वचनम्, प्रयोजकव्यापारेण व्याप्यमानस्य गत्यर्थादिसंबन्धिन एव प्रयोज्यस्य कर्तुः कर्मसंज्ञा भवति, तेनाऽन्यधातुसंबन्धिनः कर्तृत्वमेव भवति ॥ ५ ॥

भक्षेर्हिंसायाम् ॥ २ । २ । ६ ॥

भक्षेः स्वार्थिकण्यन्तस्य हिंसार्थस्याणिक्कर्ता णौ कर्मसंज्ञो भवति ।

* भक्षयन्ति सस्य बलीवर्दाः, तान् प्रयुङ्क्ते—भक्षयति सस्य बलीवर्दान् मैत्रः । उक्ते च कर्मणि—भक्ष्यन्ते यव बलीवर्दाः, भक्ष्यते यवो बलीवर्दान् मैत्रेणेति वा ।

वनस्पतीना प्रसवप्ररोहवृद्ध्यादिमत्त्वेन चेतनत्वात् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्भक्षणात् स्वाम्युपघातो वाऽत्र हिंसेति भक्षेर्हिंसार्थता ।

हिंसायामिति किम् ?,—भक्षयति पिण्डीं शिशुः, तं प्रयुङ्क्ते—भक्षयति पिण्डीं शिशुना; भक्षयति राजद्रव्य नियुक्तेन, भक्षयति पुत्रान् गार्ग्यी,—भक्षयतिरत्राऽऽक्रोशे ।

आहारार्थत्वात् प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ॥ ६ ॥

वहेः प्रवेयः ॥ २ । २ । ७ ॥

प्रवीयते प्राजतिक्रियया व्याप्यते यः स प्रवेयः, वहेरणिक्कर्ता प्रवेयो णौ कर्मसञ्ज्ञो भवति ।

* वहन्ति बलीवर्दा भारम्, तान् प्रयुङ्क्ते—नियोक्ता वाहयति भारं बलीवर्दान्; वाहयिता भारस्य बलीवर्दान्, वाहयिता बलीवर्दाना भारम्; वाह्यन्ते भारं बलीवर्दाः ।

प्रवेय इति किम् ?,—वाहयति भार मैत्रेण, नाऽत्र मैत्रो बलीवर्दादिवत् प्रवेयः ।

प्राप्त्यर्थस्य प्रापणार्थस्य च वहेर्गत्यर्थत्वात् अकर्मकस्य च नित्याऽकर्मकत्वात् पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमविवक्षितकर्मकस्य तु पक्षे विपर्यये चेदम् ॥ ७ ॥

हृक्रोर्नवा ॥ २ । २ । ८ ॥

हरतेः करोतेश्चाणिक्कर्ता णौ कर्मसञ्ज्ञो वा भवति, प्राप्ते चाऽप्राप्ते चाऽय विकल्पः ।

प्राप्ते—* विहरति देशमाचार्यः, विहारयति देशमाचार्यमाचार्येण वा, एवमाहारयत्योदन बालक बालकेन वा; विकुर्वते सैन्धवाः, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैरिति वा; विकुरुते स्वरं क्रोष्टा, विकारयति स्वर क्रोष्टारम् क्रोष्टुना वा,—अत्र गत्यर्थाऽऽहारार्थनित्याऽकर्मकशब्दकर्मकत्वेन यथासंख्यं प्राप्तिः ।

अप्राप्ते—* हरति द्रव्य मैत्रः, हारयति द्रव्य मैत्रेण मैत्रं वा, करोति कटं चैत्रः, कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा,—अत्र हरतिश्चौर्यार्थो न प्रापणार्थ इत्यप्राप्तिः, प्रापणार्थत्वे तु प्राप्ते विभाषा । कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन वा, कारयिता कटं देवदत्तस्य देवदत्तेन वा ॥ ८ ॥

दृश्यभिवदोरात्मने ॥ २ । २ । ९ ॥

दृशेरभिपूर्वस्य वदतेश्चाऽऽत्मनेपदविषयेऽणिक्कर्ता णौ कर्मसञ्ज्ञो वा भवति ।

* पश्यन्ति भृत्या राजानम्, तान् राजैवानुकूलाचरणेन प्रयुङ्क्ते—दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा; अभिवदति गुरुं शिष्यः, अभिवादयते गुरुः शिष्य शिष्येण वा ।

अथवा—* अभिवदति गुरु शिष्यः, तं मैत्रः प्रयुङ्क्ते—अभिवादयते गुरु शिष्यं शिष्येण वा मैत्रः, एवं दर्शयमानो राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा, अभिवादयमानो गुरुः शिष्यं शिष्येण वा; अथवा—अभिवादयमानो गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्रः ।

आत्मन इति किम् ?,—पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम्, दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्, अभिवदति गुरुं शिष्यः, अभिवादयति गुरुं शिष्येण । दृशेर्बोधार्थत्वेन नित्य कर्मत्वे प्राप्ते अभिवदेस्तु नित्यमप्राप्ते विकल्पः । यदा तु अभिवदिर्न प्रणामार्थः, किं तु शब्दक्रियस्तदा अभिवादयति गुरु शिष्य मैत्र इति नित्य प्राप्ते विभाषेति ।

णिजन्तस्यापि वदेर्णिगीच्छन्त्येके—अभिवादयति गुरुर्देवदत्तम्—तस्मिन्नाशिषं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः, अभिवादयते गुरु देवदत्तो गुरुणेति वा; आत्मन्याशिषं प्रयोजयतीत्यर्थः ।

---

१ × × × पु० । २ °वान् निगन्ता प्र° पु० । ३ गत्या × × × हारार्थनि० पु० । ४ मैत्र मैत्रेण वा पु० ।

णिगन्तस्यापीति कश्चित्—अभिवदति गुरुः स्वयमाशिषम्, तं शिष्यः प्रयुङ्क्ते—अभिवादयति गुरुमाशिषं शिष्यः; तं मैत्रः प्रयुङ्क्ते—अभिवादयते गुरुमाशिषं शिष्यं शिष्येण वा मैत्रः ।

नामधातोरभिवादयतेरपीच्छत्यन्यः ॥ ९ ॥

नाथः ॥ २ । २ । १० ॥

अणिक्कर्ता णाविति निवृत्तं, पृथग्योगात् । आत्मनेपदविषयस्य नाथतेर्व्याप्यं कर्म वा भवति, आत्मनेपदविषयत्वं चास्याऽऽशिष्येवेति तत्रैवायं विधिः ।

* सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । सर्पिषो नाथमानः, सर्पिर्नाथमानः; सर्पिषो नाथिष्यमाणः, सर्पिर्नाथिष्यमाणः; सर्पिषो नाथ्यते, सर्पिर्नाथ्यते ।

आत्मन इत्येव ?,—पुत्रमुपनाथति पाठाय—उपयाचते इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्मृत्यर्थदयेशः ॥ २ । २ । ११ ॥

स्मरणार्थानां दयतेरीशश्च व्याप्यं कर्म वा भवति ।

* मातुः स्मरति, मातरं स्मरति; मातुः स्मर्यते, माता स्मर्यते; मातुः स्मर्तव्यम्, माता स्मर्तव्या; मातुः स्मृतम्, माता स्मृता; मातुः सुस्मरम्, माता सुस्मरा; मातुः स्मृतः पुत्रः, माता स्मृता पुत्रेण; एवं मातुरध्येति, मातरमध्येति; मातुर्ध्यायति, मातरं ध्यायति, मातुरुत्कण्ठते, मातरमुत्कण्ठते इत्यादि; सर्पिषो दयते, सर्पिर्दयते; लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे ।

ननु कर्माऽविवक्षायां पक्षे माषाणामश्नीयादित्यादिवत् "शेषे" षष्ठी सिद्धैव तत् किमनेन ?, सत्यम्; किंतु "षष्ठ्य-यत्नाच्छेषे" ॥ ३ । १ । ७६ ॥ इति अयत्नजे शेषे षष्ठ्याः समासो वक्ष्यते, ततो मातुः स्मृतमित्यादौ समासो मा भूत् इत्यनेन प्रकारेण यत्नाच्छेषो विधीयते; नियमार्थं च—तेनैषां धातूनां कर्मैव शेषत्वेन विवक्ष्यते, न कारकान्तरं; तेन मात्रा स्मृतम्, मनसा स्मृतमित्यादौ कर्तृकरणयोः शेषविवक्षाभावात् षष्ठी न भवति ।

व्याप्यमित्येव ?,—कथासु स्मरति, गुणैः स्मरति ॥ ११ ॥

कृगः प्रतियत्ने ॥ २ । २ । १२ ॥

पुनर्यत्नः—प्रतियत्नः, सतो गुणाऽऽधानायाऽपायपरिहाराय वा समीहा; तस्मिन् वर्तमानस्य करोतेर्व्याप्यं वा कर्म भवति । * एधोदकस्योपस्कुरुते, एधोदकमुपस्कुरुते, शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते, शस्त्रपत्रमुपस्कुरुते ।

प्रतियत्न इति किम् ?,—कटं करोति । व्याप्यमित्येव ?,—एधोदकस्योपस्कुरुते,—बुद्ध्या, करणस्य मा भूत् ॥ १२ ॥

रुजार्थस्याऽज्वरिसंतापेर्भावे कर्तरि ॥ २ । २ । १३ ॥

रुजा—पीडा, तदर्थस्य धातोर्ज्वरिसंतापिवर्जितस्य व्याप्यं वा कर्मसंज्ञं भवति, भावे कर्तरि—भावश्चेद्रुजार्थस्य कर्ता भवति ।

* चौरस्य रुजति, चौरं रुजति रोगः; अपथ्याशिनां रुज्यते रोगेण, अपथ्याशिनो रुज्यन्ते रोगेण; चौरस्य रुग्णम्, चौरो रुग्ण इत्यादि । चौरस्याऽऽमयति, चौरमामयति रोगः; चौरस्य व्यथयति, चौरं व्यथयति रोगः; चौरस्य पीडयति, चौरं पीडयति रोगः ।

रुजार्थस्येति किम् ?,—एति जीवन्तमानन्दः । ज्वरिसंतापिवर्जनं किम् ?,—आघूनं ज्वरयति, अत्याशिनं संतापयति । कर्तरीति किम् ?,—चैत्रं रुजत्यत्यशने वातः । भाव इति किम् ?,—मैत्रं रुजति श्लेष्मा,—अत्र श्लेष्मा द्रव्यं, न भावः ।

रोगो व्याधिरामयः शिरोऽर्तिरित्यादयो भावरूपाः कर्तार इति ॥ १३ ॥

जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् ॥ २ । २ । १४ ॥

एषां हिंसायां वर्तमानानां व्याप्यं वा कर्म भवति,

'मूसपिसजसबर्हण्' हिंसायाम्, 'जसण्' ताडने इति चुरादी गृह्येते; न 'जसूच्' मोक्षणे इति दैवादिकः, तस्याऽहिंसार्थत्वात्; * चौरस्योज्जासयति, चौरमुज्जासयति; चौरस्योज्जास्यते, चौर उज्जास्यते चैत्रेण ।

तथा 'नटण्' अवस्यन्दने इति, अयमपि चुरादिर्न तु 'णट' नृत्ताविति भ्वादिः; * चौरस्योन्नाटयति, चौरमुन्नाटयति, एवं क्राथिर्घटादिः—चौरस्योत्क्राथयति, चौरमुत्क्राथयति, चौरस्य पिनष्टि, चौरं पिनष्टि ।

जासनाटक्राथानामाकारोपान्त्यनिर्देशो यत्राऽऽकारश्रुतिस्तत्र यथा स्यादित्येवमर्थः, तेनेह न भवति—दस्युमुदजीजसत्, चौरमुदनीनटत्, दस्युमुदचिक्रथत् ।

---

१ शेषषष्ठी° म० म० । २ रूपेण पु० । ३ आप्य° पु० । ४ °शन° पु० । ५ °मुदनी० पु० ।

अत एव च ज्ञाथेः कर्मसञ्ज्ञाप्रतिषेधपक्षे ह्रस्वत्वाभावः, कर्मत्वे तु ह्रस्वत्वमेव ।

हिंसायामिति किम् ?,-चौरं बन्धनात् जासयति-मोचयतीत्यर्थः, नटं नाटयति-नर्तयतीत्यर्थः ।

अभावकर्तृकार्थं वचनम् ॥ १४ ॥

निप्रेभ्यो घ्नः ॥ २ । २ । १५ ॥

निप्राभ्यां परस्य हिंसायां वर्तमानस्य हन्तेर्व्याप्यं वा कर्म भवति । बहुवचनं समस्तव्यस्तविपर्यस्तसंग्रहार्थम् ।

*चौरस्य निप्रहन्ति, चौरं निप्रहन्ति, चौरस्य चौरं वा निहन्ति, चौरस्य चौरं वा प्रहन्ति, चौरस्य चौरं वा प्रणिहन्ति, चौराणां निप्रहण्यते, चौरा निप्रहण्यन्ते राज्ञा ।

निप्रेभ्य इति किम् ?,-चौरं हन्ति, चौरमाहन्ति । हिंसायामित्येव ?,-रागादीन् निहन्ति ॥ १५ ॥

विनिमेयद्यूतपणं पणव्यवहोः ॥ २ । २ । १६ ॥

विनिमेयः-क्रयविक्रयोऽर्थः, द्यूतपणो द्यूतजेयम्, पणतेर्व्यवपूर्वस्य च हरतेर्व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्मसंज्ञौ भवतः ।

*शतस्य पणायति, शतं पणायति, सहस्रस्य सहस्रं वा पणायति,-क्रयविक्रये द्यूतपणत्वे वा तद्विनियुङ्क्ते इत्यर्थः, एवं दशानां व्यवहरति, दश व्यवहरति, पञ्चानां पञ्च वा व्यवहरति ।

विनिमेयद्यूतपणमिति किम् ?,-साधून् पणायति-स्तौतीत्यर्थः, शलाकां व्यवहरति-विगणयन् गोपायति इत्यर्थः ।

वचनभेदो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

उपसर्गाद्दिवः ॥ २ । २ । १७ ॥

उपसर्गात् परस्य दिवो व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्मसंज्ञौ भवतः ।

*शतस्य प्रदीव्यति, शतं प्रदीव्यति, शतस्य प्रदीव्यते, शतं प्रदीव्यते; शतस्य प्रद्यूतम्, शतं प्रद्यूतम्, शतस्य प्रदेवितव्यम्, शतं प्रदेवितव्यम्; शतस्य सुप्रदेवम्, शतं सुप्रदेवम् ।

विनिमेयद्यूतपणमित्येव ?,-शलाकां प्रतिदीव्यति-विगणयन्नपहरतीत्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ?,-शतस्य दीव्यति १७

न ॥ २ । २ । १८ ॥

विनिमेयद्यूतपणौ दिवो व्याप्यौ कर्मसंज्ञौ न भवतः, उपसर्गपूर्वस्य विकल्पविधानादनुपसर्गस्यायं निषेधः ।

*शतस्य दीव्यति, सहस्रस्य दीव्यति,-निषिद्धे च कर्मणि षष्ठ्येव भवति; शतस्य दीव्यते, शतस्य द्यूतम्, शतस्य देवितव्यम्, शतस्य सुदेवम् इत्यादौ भावे आत्मनेपदक्तकृत्यखलः सिद्धाः; शतस्य द्यूतो मैत्र इत्यत्र च कर्तरि क्तः ।

विनिमेयद्यूतपणमित्येव ?,-जिनं दीव्यति-स्तौतीत्यर्थः, भूमिं दीव्यति-सन्धिना विजिगीषते इत्यर्थः;-सन्धिपणोऽत्र न द्यूतपणः; द्यूतं दीव्यति, अक्षान् दीव्यति;-अत्र क्रिया तत्साधनं च व्याप्यं न तु पणः ॥ १८ ॥

करणं च ॥ २ । २ । १९ ॥

दीव्यतेः करणं कर्मसंज्ञं चकारात् करणसञ्ज्ञं च भवति, कर्मकरणसञ्ज्ञे युगपद्भजतीत्यर्थः ।

*अक्षान् दीव्यति, अक्षाणां देवनम्, अक्षा दीव्यन्ते, अक्षा देवितव्याः, अक्षाः सुदेवाः, अक्षदेवः, अक्षा द्यूताश्चैत्रेण,-एषु कर्मत्वे द्वितीयाषष्ठ्यात्मनेपदतव्यखलण्क्तप्रत्ययास्तन्निमित्ताः सिद्धाः ।

*अक्षैर्दीव्यति, अक्षैर्देवनम्, अक्षैर्दीव्यते, अक्षैर्देवितव्यम्, अक्षैः सुदेवं मैत्रेण, अक्षैर्द्यूतं चैत्रेण, अक्षा देवनाः;-एषु करणत्वे तृतीयाऽनटौ, भावे आत्मनेपदादयश्च सिद्धाः ।

आत्मनेपदादिमिश्रोक्तयोः कर्मकरणयोः द्वितीयाषष्ठीतृतीया यथायोगं न भवन्ति । करणं वेत्येव सिद्धे, चकारः ?;-संज्ञाद्वयसमावेशार्थः, तेनाक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यत्र करणत्वात् तृतीया भवति, कर्मत्वाच्च गत्यादिसूत्रेण नित्याऽकर्मकलक्षणमणिकर्तुः कर्मत्वम्, देवयतेश्च "अणिगि प्राणि०" इत्यादिना अकर्मकलक्षणं परस्मैपदं न भवति ।

अथाऽक्षान् दीव्यतीत्यत्र सत्यपि सञ्ज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् करणत्वनिमित्तया तृतीययैव भवितव्यम् ?, नैवम्, स्पर्धे हि परैः कार्यः, समानविषयोश्च स्पर्धः । न च द्वितीयातृतीययोः प्रतिनियतकर्मकरणशक्त्यभिधायिन्योः समानविषयत्वमस्तीति द्वितीयाऽपि भवत्येव, 'प्रतिकार्यं सञ्ज्ञा भिद्यन्ते' इति वा दर्शनेऽनवकाशत्वात् सञ्ज्ञाद्वयस्य विभक्त्योः पर्यायेण प्रवृत्तिरविरुद्धा ।

दिव इत्येव ?,-दात्रेण लुनाति । करणमिति किम् ?,-गृहे दीव्यति ॥ १९ ॥

१ कर्मणि म० म० । २ पर × × म० म० ।

अधेः शीङ्स्थाऽऽस आधारः ॥ २ । २ । २० ॥

अधिसंबद्धानां शीङ् स्था आस् इत्येतेषां य आधारस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।

* ग्राममधिशेते, ग्रामस्याधिशयनम्, ग्रामोऽधिशय्यते, ग्रामोऽधिशयितः, ग्राममधितिष्ठति; ग्राममध्यास्ते ।

अधेरिति किम् ?,-शयने शेते, गृहे तिष्ठति; कटे आस्ते । आधार इति किम् ?,-ग्रामोऽधिशयितो मैत्रेण, पौरुषेणाऽधितिष्ठति;-कर्तृकरणे न भवतः ।

अकर्मका अपि हि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति सिद्धं सकर्मकत्वम् ।

आधारबाधनार्थं तु वचनम् ॥ २० ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ २ । २ । २१ ॥

उप-अनु-अधि-आङ्भिर्विशिष्टस्य वसतेर्य आधारः स कर्मसंज्ञो भवति ।

* ग्राममुपवसति, ग्रामं उपोषितः, ग्रामस्योपवसनम्, ग्राम उपोष्यते, पर्वतमनुवसति, पुरमधिवसति; आवसथमावसति ।

अन्वादिसाहचर्यादुपस्य स्थानार्थकस्यैव ग्रहणं नाऽशननिवृत्त्यर्थस्य तेन,-ग्रामे उपवसति,-भोजननिवृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ।

'अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणम्' इति वस्तेर्न भवति ॥ २१ ॥

वाऽभिनिविशः ॥ २ । २ । २२ ॥

अभि-निनोपसर्गसमुदायेन विशिष्टस्य विशेराधारः कर्मसंज्ञो वा भवति ।

* ग्राममभिनिविशते, पर्वतमभिनिविशते, ग्रामोऽभिनिविश्यते; ग्रामोऽभिनिविष्टः ।

व्यवस्थितविभाषेयं, तेन क्वचित् कर्मसंज्ञैव क्वचिदाधारसंज्ञेव भवति-कल्याणेऽभिनिविशते, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशते, एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्, अर्थेऽभिनिविष्टः ॥ २२ ॥

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म चाऽकर्मणाम् ॥ २ । २ । २३ ॥

कालो मुहूर्तादिः, अध्वा गन्तव्यं क्षेत्रं क्रोशादि, भावः-क्रिया गोदोहादिः, देशो जनपदग्रामनदीपर्वतादिः । अकर्मकाणां धातूनां प्रयोगे कालादिराधारः कर्मसंज्ञो वा भवति, अकर्म च-यत्रापि पक्षे कर्मसंज्ञा तत्राऽकर्मसंज्ञापि वा भवतीत्यर्थः ।

कालः-* मासमास्ते, मास आस्यते, संवत्सरं स्वपिति, संवत्सरः सुप्यते, दिवसं शेते, दिवसः शय्यते ।
अध्वा-* क्रोशं स्वपिति, क्रोशः सुप्यते, योजनमास्ते, योजनमास्यते ।
भावः-* गोदोहमास्ते, गोदोह आस्यते, ओदनपाकं शेते, ओदनपाकः शय्यते ।
देशः-* कुरून् आस्ते, कुरव आस्यन्ते; ग्रामं वसति, ग्राम उष्यते ।

अविवक्षितकर्माणः सकर्मका अप्यकर्मकाः-मासं पचति, मासः पच्यते; क्रोशमधीते, क्रोशोऽधीयते; ओदनपाकं पठति, ओदनपाकः पठ्यते, कुरून् पठति, कुरवः पठ्यन्ते; पक्षे-रात्रौ सुप्यते, रात्रौ नृत्तं च द्रक्ष्यसि, क्रोशे सुप्यते, गोदोहे आस्ते, ओदनपाके स्वपिति, पञ्चालेषु वसति, ग्रामे वसति, ग्रामे वासः, ग्रामे वासी, तथा रात्रावधीतम्, दिवसे भुक्तम् ।

कालाऽध्वभावदेशमिति किम् ?,-प्रासादे आस्ते, शय्यायां शेते । अकर्म चेति किम् ?,-मासमास्यते, क्रोशं सुप्यते, गोदोहमासितः, इदं गोदोहमासितम्, गोदोहमास्यते, कुरून् सुप्यते,-एषु "तत्साप्याऽनाप्या०" इति, "गत्यर्थाऽकर्मकपिबभुजेः", "अद्यर्थाच्चाऽऽधारे" इति भावे कर्तर्याधारे च यथायथमात्मनेपदक्तौ सिद्धौ । अकर्मणामिति किम् ?,-रात्रावुद्देशोऽधीतः, अहन्यध्ययनमधीतम् । कथं पचत्योदनं मासम् ?, भक्षयति धानाः क्रोशम् ?, पिबति पयो गोदोहम् ?, भजति सुखं कुरून् ?;-द्विकर्मकत्वात् "कर्तुर्व्याप्यं कर्म" इत्येव भविष्यति ।

अन्ये तु सकर्मकाणामकर्मकाणां च प्रयोगे, कालाऽध्वभावानामत्यन्तसंयोगे सति नित्यं कर्मत्वमिच्छन्ति-मासमास्ते, दिवसं पचत्योदनम्, क्रोशं स्वपिति, क्रोशं पठति वेदम्, गोदोहमास्ते, गोदोहं पचत्योदनम् । अनेन कर्मसंज्ञायां

१ अधे० पु० । २ °मुपो° म० म० । ३ °तीत्यर्थं अत्र° पु० । ४ कर्मकत्व° पु० ।

कर्मणि त्याद्यादयोऽपि—आस्यते मासः, सुप्यते क्रोशः, आसितो मासः; शयितः क्रोश इत्यादि। "कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ" इति च गुणद्रव्ययोगे एवेच्छन्ति, न तु क्रियायोगे; अत्यन्तसंयोगादन्यत्र तु रात्रौ शेते, अध्वनि स्थित इत्यादावाधारत्वमेव ॥२३॥

साधकतमं करणम् ॥ २ । २ । २४ ॥

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकत्वेनाऽव्यवधानेन विवक्षित तत् साधकतमं कारक करणसंज्ञ भवति ।

* काष्ठैः स्थाल्यां पचति, दात्रेण लुनाति, दानेन भोगानाप्नोति;—अस्य पाकादिक्रियासु ज्वलनादयोऽवान्तरव्यापाराः, विवक्षया च प्रकृष्टोपकारकत्वात् साधकतमत्वम् ।

तमग्रहणमपादानादिसञ्ज्ञाविधौ तरतमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम्, तेन—कुशूलात् पचति, गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति व्यवहितोपचरितयोरपि अपादानत्वमधिकरणत्वं च भवति । अस्य च कारकान्तराऽपेक्षया प्रकर्षो, न स्वकक्षायाम्, तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करण भवति—नावा नदीस्रोतसा व्रजति, रथेन पथा दीपिकया याति; सूपेन सर्पिषा लवणेन पाणिनौदनं भुङ्क्ते ।

करणप्रदेशाः—"करणं च" इत्यादय· ॥ २४ ॥

कर्माऽभिप्रेयः संप्रदानम् ॥ २ । २ । २५ ॥

कर्मणा—व्याप्येन क्रियया वा करणभूतेन यमभिप्रेयते—श्रद्धानुग्रहादिकाम्यया यमभिसंबध्नाति स कर्माऽभिप्रेयः कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति ।

(कर्माऽभिप्रेयः—) * देवाय वलि ददाति, द्विजाय गामुत्सृजति, याचकायार्थं प्रयच्छति, शिष्याय धर्ममुपदिशति, राज्ञे कार्यमावेदयति,—अस्याऽवान्तरव्यापारा अनिराकरणम्, प्रेरणम्, अनुमतिश्च तान् कुर्वंस्त्यागादौ कारकत्व लभते ।

क्रियाऽभिप्रेयः खल्वपि—* पत्ये शेते, श्राद्धाय निगल्हते, युद्धाय सन्नह्यते, देवेभ्यो नमति, प्रणम्य शितिकण्ठाय, निवेद्यता महाराजाय सुग्रीवाय ।

अभिग्रहणादिह न भवति—घ्नतः पृष्ठ ददाति, रजकस्य वस्त्र ददाति, राज्ञो दण्ड ददाति, इह च भवति—वाताय चक्षुर्ददाति, छात्राय चपेटां प्रयच्छति ।

सम्प्रदानप्रदेशाः—"दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च" इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्पृहेर्व्याप्यं वा ॥ २ । २ । २६ ॥

स्पृहयतेर्धातोर्व्याप्यं वा संप्रदानसञ्ज्ञ भवति । * पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति ।

व्याप्यमिति किम् ?,—पुष्पेभ्यः स्पृहयति वने, आधारस्य मा भूत् ।

सम्प्रदानसंज्ञापक्षे धातोरकर्मकत्वम् तेन,—पुष्पेभ्यः स्पृह्यते मैत्रेण, पुष्पेभ्यः स्पृहयितव्यम्, पुष्पेभ्यः—सुस्पृहम्, पुष्पेभ्य· स्पृहितो मैत्रः;—एषु भावे आत्मनेपदतव्यखलः कर्तरि च क्तः सिद्ध· ॥ २६ ॥

क्रुद्‍द्रुहेर्ष्याऽसूयार्थैर्यं प्रति कोपः ॥ २ । २ । २७ ॥

अमर्षः—क्रोधः, अपचिकीर्षा—द्रोहः, ईर्ष्या—परसंपत्तौ चेतसो व्यारोषः, गुणेषु दोषाऽऽविष्करणमसूया,—एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपस्तत्कारक सम्प्रदानसञ्ज्ञ भवति ।

* मैत्राय क्रुध्यति, मैत्राय कुप्यति, मैत्राय रुष्यति, मैत्राय द्रुह्यति, मैत्रायाऽपचिकीर्षति, मैत्रायाऽपकरोति, मैत्रायेर्ष्यति, मैत्रायेर्क्ष्यति, मैत्राय सूर्क्ष्यति, चैत्रायाऽसूयति ।

यं प्रति इति किम् ?,—मनसा क्रुध्यति, मनसा द्रुह्यति, मनसेर्ष्यति, मनसाऽसूयति, करणस्य मा भूत् । प्रतिग्रहण किम् ?,—यस्मिन्नित्युच्यमाने कर्तुरपि स्यात्—मैत्रेण क्रुध्यते । कोप इति किम् ?,—शिष्यस्य कुप्यति विनयाऽर्थम्, धनिनो द्रुह्यति धनाऽर्थी, भार्यामीर्ष्यति—मैनामन्योऽद्राक्षीदिति, चैत्रमसूयति लिप्सया ।

सम्प्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधितत्वात् भावे आत्मनेपदादय· कर्तरि च क्तः सिद्धः—मैत्रायेर्ष्यते, मैत्रायाऽसूय्यते, मैत्रायेर्ष्यितव्यम्, मैत्रायाऽसूयितव्यम्, मैत्राय दुरीर्ष्यम्, मैत्राय दुरसूयम्, मैत्राय ईर्ष्यितः चैत्रः, मैत्रायाऽसूयित· ।

कथ चौरस्य द्विषन् ?, योऽस्मिन् द्वेष्टि य च वय द्विष्म ?, इति द्विषेरप्रीत्यर्थत्वात् न भविष्यति ॥ २७ ॥

---

१ °सू° म० म० । २ निगृह्यते म० म० । ३ ×××××सु° माण्डा० । ४ °ज×ग्रुमी० पु० । ५ ऽधर्म्ये° पु० । ६ °र्षा पु० । ७ मै० पु० । ८ °ति पु० । ९ °क्षीद××पु । १० °र्षि° पु० ।

नोपसर्गात् क्रुद्‌द्रुहा ॥ २ । २ । २८ ॥

उपसर्गात् पराभ्यां क्रुधिद्रुहिभ्यां योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं न भवति ।

*मैत्रमभिक्रुध्यति, मैत्रमभिद्रुह्यति;–क्रुधिद्रुही सोपसर्गौ सकर्मकाविति द्वितीया ।

उपसर्गादिति किम् ?, मैत्राय क्रुध्यति,–मैत्राय द्रुह्यति ॥ २८ ॥

अपायेऽवधिरपादानम् ॥ २ । २ । २९ ॥

सावधिकं गमनमपायः, तत्र यदवधिभूतमपायेनाऽनधिष्ठितं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।

*ग्रामादागच्छति, पर्वतादवरोहति, सार्थाद्धीनः, वृक्षात् पर्णं पतति, धावतोऽश्वात् पतितः, पततो देवदत्ताद् धावत्यश्वः; मेघात् मेघोऽपसर्पति ।

तदेतत् त्रिविधम्–निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्; अपेक्षितक्रियं च–यत्र धातुनाऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टस्त-न्निर्दिष्टविषयम्, यथा–ग्रामादागच्छति ।

यत्र तु धातुर्धात्वन्तराऽर्थाङ्गं स्वार्थमाह तदुपात्तविषयम्, यथा–बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्–अत्र हि निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्तते, यथा वा–कुशूलात् पचति–अत्राप्यादानाऽङ्गे पाके पचिर्वर्तते इति ।

यत्र तु क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते तदपेक्षितक्रियम्, यथा–सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ।

अपायश्च कायसंसर्गपूर्वको बुद्धिसंसर्गपूर्वको वा विभाग उच्यते; तेन–"बुद्ध्या समीहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा । बुद्ध्या विभजते वक्ता तदाऽपायः प्रतीयते" ॥ १ ॥ इति अत्राऽपादानत्वं भवति ।

एवम् अधर्मात् जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात् प्रमाद्यति;–अत्र यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स दुःखहेतुमधर्मं बुद्ध्या प्राप्य नाऽनेन कृत्यमस्तीति ततो निवर्तते, नास्तिकस्तु बुद्ध्या धर्मं प्राप्य नैनं करिष्यामीति ततो निवर्तते इति निवृत्त्यङ्गेषु जुगुप्साविरामप्रमादेष्वेते धातवो वर्तन्त इति बुद्धिसंसर्गपूर्वकोऽपायः ।

तथा चौरेभ्यो बिभेति, चौरेभ्य उद्विजते, चौरेभ्यस्त्रायते, चौरेभ्यो रक्षति,–अत्र बुद्धिमान् वधबन्धपरिक्लेश-कारिणश्चौरान् बुद्ध्या प्राप्य तेभ्यो निवर्तते, चौरेभ्यस्त्रायते इत्यत्रापि कश्चित्सुहृद्यदीमं चौराः पश्येयुर्नूनमस्य धनमपहरे-युरिति बुद्ध्या त चौरैः संयोज्य तेभ्यो निवर्तयतीत्यपाय एव ।

अध्ययनात् पराजयते, भोजनात् पराजयते;–अत्राऽपि अध्ययनं भोजनं वाऽसहमानस्ततो निवर्तते इत्यपाय एव ।

यवेभ्यो गां रक्षति, यवेभ्यो गां निषेधयति, कूपादन्धं वारयति;–इहाऽपि गवादेर्यवादिसंपर्कं बुद्ध्या समीक्ष्याऽन्य-तरस्य विनाशं पश्यन् गवादीन् यवादिभ्यो निवर्तयतीत्यपाय एव ।

उपाध्यायादन्तर्धत्ते, उपाध्यायात् निलीयते,–मा मामुपाध्यायोऽद्राक्षीदिति तिरोभवति इत्यत्राऽप्यपायः ।

शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाद्वृश्चिको जायते, गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायते, बीजादङ्कुरो जायते;–अत्र शृङ्गादिभ्यः शरादयो निष्क्रामन्तीति स्फुट एवापायः ।

यदि निष्क्रामन्ति किं नाऽत्यन्ताय निष्क्रामन्ति ?,–संततत्वादन्याऽन्यप्रादुर्भावाद् वा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, महाहिमवतो रोहिता प्रभवति,–अत्राऽप्यापः सङ्क्रामन्तीत्यपायोऽस्ति । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तमपक्रामन्ति ?,–सतत-त्वादन्याऽन्यप्रादुर्भावाद्वा ।

वलभ्याः शत्रुञ्जयः षड् योजनानि षट्सु वा योजनेषु भवति,–अत्र वलभ्याः निःसृत्य गतानि योजनानि, गतेषु वा तेषु भवतीत्यर्थः, कार्तिक्या आग्रहायणी मासे, ततः प्रभृति मासे गते भवतीत्यर्थः;–उभयत्राऽपायः प्रतीयते ।

चैत्रात् मैत्रः पटुः, अयमस्मादधिकः, अयमस्मादूनः, माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः;–अत्र मैत्रादयः पुंस्त्वा-दिना संसृष्टाः पटुत्वादिधर्मेण ततो विभक्ताः प्रतीयन्ते इति सर्वत्राऽप्यपायविवक्षा ।

विवक्षान्तरे त्वपादानत्वाभावे यथायोगं विभक्तयो भवन्ति–बलाहके विद्योतते, बलाहकं विद्योतते, अधर्मं जुगुप्सते, अधर्मेण जुगुप्सते, मौर्ख्येण प्रमाद्यति, चौरैर्भयम्, चौरैर्बिभेति, चौरेषु बिभेति, चौराणां बिभेति, भोजनेन पराजयते, शत्रून् पराजयते, यवेषु गां वारयति, शृङ्गे शरो जायते इति ॥ २९ ॥

१ नि का° पु० ।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ॥ २ । २ । ३० ॥

क्रियाऽऽश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधारस्तत् कारकमधिकरणसंज्ञं भवति, अत्राऽपि प्रसिद्धाऽनुवादेनाऽप्रसिद्धस्य विधानमिति यत् क्रियाऽऽश्रयस्याऽधिकरणं तदाधारसंज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थः ।

* कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति,–चैत्रसमवायिन्यामासिक्रियायां तदाश्रयं चैत्रं धारयन् कटादिर्हेतुतां प्रतिपद्यते, तण्डुलसमवायिन्या च विचटनक्रियायां तदाश्रयांस्तण्डुलान् धारयन्ती स्थाली हेतुत्वं प्रतिपद्यते इत्युभयत्र कारकत्वम् ।

तत् षोढा–वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, अभिव्यापकम्, सामीप्यकम्, नैमित्तिकम्; औपचारिकं च ।

तत्र अनन्यत्र भावो विषयः, तस्मै प्रभवति वैषयिकम्–दिवि देवाः, नभसि तारकाः, भुवि मनुष्याः, पाताले पन्नगाः ।

एकदेशमात्रसंयोग उपश्लेषस्तत्र भवमौपश्लेषिकम्–कटे आस्ते, पर्यङ्के शेते, शाखायां लम्बते, गृहे तिष्ठति ।

यस्याऽऽधेयेन समस्ताऽवयवसंयोगस्तदभिव्यापकम्, तद् हि आधेयेनाऽभिव्याप्यते, आधेयं वाऽभिव्याप्नोतीति कृद् "बहुलम्" ॥ ५ । १ । २॥ इति कर्मण्यपि णकः; तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिः, गवि गोत्वम्; तन्तुषु पटः ।

यदाधेयसंनिधिमात्रेण क्रियाहेतुस्तत्सामीप्यकम्–गङ्गायां घोषः, कूपेषु गर्गकुलम्, बन्धुष्वास्ते, गुरौ वसति ।

निमित्तमेव नैमित्तिकम्–युद्धे संनह्यते, शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदाः, आतपे क्लाम्यति, छायायामाश्वसिति ।

उपचारे भवमौपचारिकम्–अङ्गुल्यग्रे करिशतमास्ते, स मे मुष्टिमध्ये तिष्ठति, यो यस्य द्वेष्यः स तस्याऽक्ष्णोः प्रतिवसति, यो यस्य प्रियः स तस्य हृदये वसति ।

अधिकरणाऽऽधारप्रदेशाः–"सप्तम्यधिकरणे" ॥ २ । २ । ९५ ॥, "अचर्थाच्चाऽऽधारे" ॥ ५ । १ । १२ ॥ इत्यादयः ॥ ३० ॥

नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ॥ २ । २ । ३१ ॥

एकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् नाम्नः परा यथासंख्यं सिऔजस्लक्षणा प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

कर्मादिशक्तिषु द्वितीयादिविभक्तीनां विधास्यमानत्वादिह विशेषाऽनभिधानाच्च परिशिष्टेऽर्थमात्रे प्रथमेति विज्ञायते । तत्र द्वितीयादिविनिर्मुक्तः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याशक्तिलक्षणोऽसमग्रः समग्रो वा पञ्चको नामार्थोऽर्थमात्रम्, तेषु शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यसंबन्धादिरूपं त्वतलादिप्रत्ययाऽभिधेयं स्वार्थः, स च भावो विशेषणं गुण इति चाऽऽख्यायते ।

* डित्थः, डवित्थः, गौः, अश्वः, शुक्लः, कृष्णः, कारकः, पाचकः, दण्डी, विषाणी, राजपुरुषः, औपगवः, गार्ग्यः, पञ्चालाः।

यत् पुनरिदंतदित्यादिना वस्तूपलक्षणेन सर्वनाम्ना व्यपदिश्यते, स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यं लिङ्गसङ्ख्याशक्त्याद्याश्रयः सत्त्वभूतं तद्द्रव्यं विशेष्यमिति चाऽऽख्यायते–इयं जातिः, अयं गुणः, इदं कर्मेति ।

यदर्थे सदसद्वा शब्दत एवाऽवसीयते तत् ङ्याबादिसंस्कारहेतुः–स्त्री, पुमान्, नपुंसकमिति लिङ्गम्, स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, पट्वी, खट्वा, युवतिः ।

यस्यामेकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति सा भेदप्रतिपत्तिहेतुरेकत्वादिका संख्या–एकः, द्वौ, बहवः; वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षाः,–"निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाऽभिधीयते । तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते" ॥ १ ॥

यस्यां त्यादिभिरनभिहितायां द्वितीयाद्या व्यतिरेकविभक्तयः षष्ठी च भवति, सा स्वपराऽऽश्रयाऽऽश्रितक्रियोत्पत्तिहेतुः कारकरूपा तत्पूर्वकसंबन्धरूपा च शक्तिः, सा चाऽभिहिताऽर्थमात्रम्–क्रियते कटः, कृतः कटः, पचति चैत्रः, स्नानीयं चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्रवणो गिरिः, भयानको व्याघ्रः, स्थानीयं नगरम्, गोदोहनी पात्री, गोमान् मैत्रः, चित्रगुश्चैत्रः ।

अर्थमात्रं चोपचरितमपि, यथा साहचर्यात्–कुन्ताः प्रविशन्ति, छत्रिणो गच्छन्ति, स्थानात्–मञ्चाः क्रोशन्ति, गिरिर्दह्यते, तादर्थ्यात्–इन्द्रः स्थूणा, प्रदीपो मल्लिका, वृत्तात्–यमोऽयं राजा, कुबेरोऽयं राजा, मानात्–प्रस्थो व्रीहिः, खारी मुद्गाः, धरणात्–तुला चन्दनम्, सामीप्यात्–गङ्गातटं गङ्गा, योगात्–रक्तः कम्बलः, साधनात्–अन्नं प्राणाः, आयुर्घृतम्; आधिपत्यात्–ग्रामाऽधिपतिर्ग्रामः ।

अलिङ्गमपि–त्वम्, अहम्, पञ्च, षट्, कति, अलिङ्गसङ्ख्यमपि–उच्चैः, नीचैः, स्वः, प्रातः, शक्तिप्रधानमपि–

---

१ °भवति पु० । २ °न् पु० ।

यतः, यत्र, यथा, यदा; द्योत्यमपि-प्रपचति, प्रतिष्ठते, प्रतीक्षते, प्रतिपालयति; स्वरूपमात्रमपि-अध्यागच्छति, पर्यागच्छति, प्रलम्बते; निषिञ्चति । तदयं वस्तुसंक्षेपस्त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेति ।

यत्राऽपि त्याद्यन्तं पदं न श्रूयते-वृक्षः, प्लक्ष इति तत्राऽपि गम्यते; यदाह—'यत्राऽन्यत् क्रियापदं न श्रूयते, तत्राऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते' इति ।

नाम्न इति किम् ?,-निरर्थकाद् वर्णाद् धातुवाक्याभ्यां च मा भूत् । एकद्विबहाविति च संकरनिवृत्त्यर्थम् ।

ननु चाऽव्ययेभ्य एकत्वाद्यभावादनेन प्रथमा न प्राप्नोति, सत्यम्; लुब्विधानात्तु विभक्तीनां विधिर्विज्ञायते तदन्तर्गतत्वाच्च प्रथमाया अपि, तस्य च फलम्-अथो स्वस्ते गृहम्, अथो स्वस्तव गृहमित्यादिषु "सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विभाषया ते मे आदेशौ, पदसंज्ञा च "अव्ययस्य" ॥ ३ । २ । ७ ॥ इत्यत्र वक्ष्यते ।

एकद्विबहाविंत्या विभक्तिविधानादिति ॥ ३१ ॥

आमन्त्र्ये ॥ २ । २ । ३२ ॥

प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य किमप्याख्यातुमभिमुखीकरणमामन्त्रणम्, तद्विषय आमन्त्र्यः; तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् नाम्न एकद्विबहौ यथासंख्य प्रथमा विभक्तिर्भवति । *हे देवदत्त !, हे देवदत्तौ !, हे देवदत्ताः !; हे पचन् !, हे पचमान ! ।

आमन्त्र्य इति किम् ?,-राजा भव-अत्र राजा नाऽऽमन्त्र्यः, किं तु स एव विधीयत इति पूर्वेणैव प्रथमा । षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ॥ ३२ ॥

गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणाऽतियेनतेनैर्द्वितीया ॥ २ । २ । ३३ ॥

आख्यातपदेनाऽसमानाधिकरणं गौणम्, गौणात् नाम्नः समयादिभिर्निपातैर्युक्तादेकद्विबहौ यथासंख्यम् अमौशस्रूपा द्वितीया विभक्तिर्भवति, षष्ठ्यपवादः ।

*समया पर्वतं नदी, निकषा पर्वतं वनम्, हा देवदत्तं वर्धते व्याधिः, धिग् जाल्मम्, अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः, अन्तरेण गन्धमादनं माल्यवन्तं चोत्तराः कुरवः, अन्तरेण धर्मं सुखं न भवति, अति वृद्धं कुरून् महद्बलम्, कुरूनतिक्रमेण वृद्धमित्यर्थः, येन पश्चिमां गतः, तेन पश्चिमां नीतः ।

अन्तराऽन्तरेण शब्दौ साहचर्यात् निपातौ गृह्येते, तथाऽन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, अन्तरेणशब्दस्तच्च विनार्थं च, तेनेह न भवति-राजधान्या अन्तरायां पुरि वसति, किं ते केशवाऽर्जुनयोरन्तरेण गतेनेति ? ।

हा तात !, धिग् जाल्म !, हा सुभ्रु ! इत्यादावामन्त्र्यतया विवक्षा न हादियुक्तत्वेनेति न भवति । हा कृतं चैत्रस्य, धिक् कृतं मैत्रस्येत्यत्र च हाधिक्शब्दाभ्यां कृतशब्दे न्यग्भूतत्वात् न चैत्रादेः साक्षाद्योगः, किं तर्हि ?, तद्विशिष्टेन कृतशब्देन ।

बहुवचनादन्येनाऽपि युक्ताद् भवति-न देवदत्तं प्रति भाति किंचित्, बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्, 'वृणीष्व भद्रे प्रतिभाति यस्त्वाम्', 'योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद् वदतां वरम्',-धातुसम्बद्धोऽत्र प्रतिस्तेन "भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः" ॥ २ । २ । ३७ ॥ इति न सिध्यति ।

गौणादिति किम् ?,-अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः,-अत्र प्रधानाद् वेदिशब्दात् न भवति ॥ ३३ ॥

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ॥ २ । २ । ३४ ॥

अधसधिउपरिभिर्युक्ताद् गौणात् नाम्न एषामेव द्वित्वे सति द्वितीया भवति, षष्ठ्यपवादः; बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ।

*अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः, अध्यधि ग्रामं क्षेत्राणि; उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः ।

द्वित्व इति किम् ?,-अधः प्रासादस्य, हर्म्यस्योपरि प्रासादः;-असामीप्यात् च द्वित्वं न भवति ॥ ३४ ॥

सर्वोभयाऽभिपरिणा तसा ॥ २ । २ । ३५ ॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति, षष्ठ्यपवादः ।

*सर्वतो ग्रामं वनानि, उभयतो ग्रामं वनानि, अभितो ग्रामं क्षेत्राणि; परितो ग्रामं क्षेत्राणि ॥ ३५ ॥

१ °ऽतीतिपर पु० । २ °त्यादिवि° म० म० । ३ °स्त्वा पु० ।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ॥ २ । २ । ३० ॥

क्रियाऽऽश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधारस्तत् कारकमधिकरणसज्ञं भवति, अत्राऽपि प्रसिद्धाऽनुवादेनाऽप्रसिद्धस्य विधानमिति यत् क्रियाऽऽश्रयस्याऽधिकरण तदाधारसंज्ञं भवतीत्यपि सूत्रार्थः ।

* कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति,–चैत्रसमवायिन्यामासिक्रियायां तदाश्रय चैत्रं धारयन् कटादिर्हेतुतां प्रतिपद्यते, तण्डुलसमवायिन्यां च विचटनक्रियायां तदाश्रयांस्तण्डुलान् धारयन्ती स्थाली हेतुत्व प्रतिपद्यते इत्युभयत्र कारकत्वम् ।

तत् षोढा–वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, अभिव्यापकम्, सामीप्यकम्, नैमित्तिकम्, औपचारिक च ।

तत्र अनन्यत्र भावो विषयः, तस्मै प्रभवति वैषयिकम्–दिवि देवाः, नभसि तारकाः, भुवि मनुष्याः, पाताले पन्नगाः ।

एकदेशमात्रसयोग उपश्लेषस्तत्र भवमौपश्लेषिकम्–कटे आस्ते, पर्यङ्के शेते, शाखायां लम्बते, गृहे तिष्ठति । यस्याऽऽधेयेन समस्ताऽवयवसयोगस्तदभिव्यापकम्, तद् हि आधेयेनाऽभिव्याप्यते, आधेय वाऽभिव्याप्नोतीति कृद् "बहुलम्" ॥ ५ । १ । २॥ इति कर्मण्यपि णकः, तिलेषु तैलम्, दध्नि सर्पिः, गवि गोत्वम्; तन्तुषु पट. ।

यदाधेयसंनिधिमात्रेण क्रियाहेतुस्तत्सामीप्यकम्–गङ्गायां घोषः, कूपेषु गर्गकुलम्, बन्धुष्वास्ते, गुरौ वसति ।

निमित्तमेव नैमित्तिकम्–युद्धे सनह्यते, शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदाः, आतपे क्लाम्यति, छायायामाश्वसिति ।

उपचारे भवमौपचारिकम्–अङ्गुल्यग्रे करिशतमास्ते, स मे मुष्टिमध्ये तिष्ठति, यो यस्य द्वेष्यः स तस्याऽक्ष्णोः प्रतिवसति, यो यस्य प्रियः स तस्य हृदये वसति ।

अधिकरणाऽऽधारप्रदेशाः–"सप्तम्यधिकरणे" ॥ २ । २ । ९५ ॥, "अद्यर्थाच्चाऽऽधारे" ॥ ५ । १ । १२ ॥ इत्यादयः ॥ ३० ॥

नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ॥ २ । २ । ३१ ॥

एकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् नाम्न. परा यथासख्य सिऔजस्लक्षणा प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

कर्मादिशक्तिषु द्वितीयादिविभक्तीना विधास्यमानत्वादिह विशेषाऽनभिधानाच्च परिशिष्टेऽर्थमात्रे प्रथमेति विज्ञायते । तत्र द्वितीयादिविनिर्मुक्तः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याशक्तिलक्षणोऽसमग्र. समग्रो वा पञ्चको नामार्थोऽर्थमात्रम्, तेषु शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यसबन्धादिरूप त्वतलादिप्रत्ययाऽभिधेय स्वार्थः; स च भावो विशेषण गुण इति चाऽऽख्यायते ।

* डित्थः, डवित्थः, गौः, अश्वः, शुक्लः, कृष्णः, कारकः, पाचकः, दण्डी, विषाणी, राजपुरुषः, औपगवः, गर्गाः, पञ्चालाः।

यत् पुनरिदंतदित्यादिना वस्तूपलक्षणेन सर्वनाम्ना व्यपदिश्यते, स्वार्थस्य व्यवच्छेद्य लिङ्गसङ्ख्याशक्त्याद्याश्रयः सत्त्वभूत–तद्द्रव्य–विशेष्यमिति चाऽऽख्यायते–इय जातिः, अय गुणः, इदं कर्मेति ।

यदर्थे सदसद्वा शब्दत एवाऽवसीयते तत् ङ्यावादिसंस्कारहेतुः–स्त्री, पुमान्, नपुसकमिति लिङ्गम्, स्त्री, पुमान्, नपुसकम्, पट्वी, खट्वा, युवति ।

यस्यामेकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति सा भेदप्रतिपत्तिहेतुरेकत्वादिका सख्या–एकः, द्वौ, बहवः, वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षा.,–"निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाऽभिधीयते । तद्वतस्तु यदेकत्व विभक्तिस्तत्र वर्तते" ॥ १ ॥

यस्या त्यादिभिरनभिहितायां द्वितीयाद्या व्यतिरेकविभक्तयः षष्ठी च भवति, सा स्वपराऽऽश्रयाऽऽश्रितक्रियोत्पत्तिहेतुः कारकरूपा तत्पूर्वकसबन्धरूपा च शक्तिः, सा चाऽभिहिताऽर्थमात्रम्–क्रियते कटः, कृतः कटः, पचति चैत्रः, स्नानीय चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्रवणो गिरि., भयानको व्याघ्रः, स्थानीय नगरम्, गोदोहनी पारी, गोमान् मैत्रः, चित्रगुश्चैत्रः ।

अर्थमात्र चोपचरितमपि, यथा साहचर्यात्–कुन्ता. प्रविशन्ति, छत्रिणो गच्छन्ति, स्थानात्–मञ्चा. क्रोशन्ति, गिरिर्दह्यते, तादर्थ्यात्–इन्द्रः स्थूणा, प्रदीपो मल्लिका, वृत्तात्–यमोऽय राजा, कुबेरोऽय राजा, मानात्–प्रस्थो व्रीहिः, खारी मुद्गा., धरणात्–तुला चन्दनम्, सामीप्यात्–गङ्गातट गङ्गा, योगात्–रक्त. कम्बलः, साधनात्–अन्न प्राणा., आयुर्घृतम्; आधिपत्यात्–ग्रामाऽधिपतिर्ग्राम. ।

अलिङ्गमपि–त्वम्, अहम्, पञ्च, षट्, कति, अलिङ्गसङ्ख्यमपि–उच्चैः, नीचैः, स्वः, प्रात., शक्तिप्रधानमपि–

---

१ °भवति पु० । २ °न् पु० ।

यतः, यत्र, यथा, यदा; घोल्यमपि-प्रपचति, प्रतिष्ठते, प्रतीक्षते, प्रतिपालयति; स्वरूपमात्रमपि-अध्यागच्छति, पर्यागच्छति, प्रलम्बते; निषिञ्चति । तदयं वस्तुसंक्षेपस्त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेति ।

यत्राऽपि त्याद्यन्तं पदं न श्रूयते-वृक्षः, प्लक्ष इति तत्राऽपि गम्यते; यदाह—'यत्राऽन्यत् क्रियापद न श्रूयते, तत्राऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते' इति ।

नाम्न इति किम् ?,-निरर्थकाद् वर्णाद् धातुवाक्याभ्यां च मा भूत् । एकद्विबहाविति च संकरनिवृत्त्यर्थम् ।

ननु चाऽव्ययेभ्य एकत्वाद्यभावादनेन प्रथमा न प्राप्नोति, सत्यम्; लुब्विधानात्तु विभक्तीनां विधिर्विज्ञायते तदन्तर्गतत्वाच्च प्रथमाया अपि, तस्य च फलम्-अथो स्वस्ते गृहम्, अथो स्वस्तव गृहमित्यादिषु "सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विभाषया ते मे आदेशौ, पदसंज्ञा च "अव्ययस्य" ॥ ३ । २ । ७ ॥ इत्यत्र वक्ष्यते ।

एकद्विबहाविंत्या विभक्तिविधानादिति ॥ ३१ ॥

आमन्त्र्ये ॥ २ । २ । ३२ ॥

प्रसिद्धतत्संबन्धस्य किमप्याख्यातुमभिमुखीकरणमामन्त्रणम्, तद्विषय आमन्त्र्यः; तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् नाम्न एकद्विबहौ यथासंख्य प्रथमा विभक्तिर्भवति । *हे देवदत्त !, हे देवदत्तौ !, हे देवदत्ताः !; हे पचन् !, हे पचमान ! ।

आमन्त्र्य इति किम् ?,-राजा भव-अत्र राजा नाऽऽमन्त्र्यः, किं तु स एव विधीयत इति पूर्वेणैव प्रथमा । षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ॥ ३२ ॥

गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणाऽतियेनतेनैर्द्वितीया ॥ २ । २ । ३३ ॥

आख्यातपदेनाऽसमानाधिकरणं गौणम्, गौणात् नाम्नः समयादिभिर्निपातैर्युक्तादेकद्विबहौ यथासंख्यम् अमौशस्रूपा द्वितीया विभक्तिर्भवति, षष्ठ्यपवादः ।

*समया पर्वतं नदी, निकषा पर्वतं वनम्, हा देवदत्तं वर्धते व्याधिः, धिग् जाल्मम्, अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः, अन्तरेण गन्धमादनं माल्यवन्तं चोत्तराः कुरवः, अन्तरेण धर्मं सुख न भवति, अति वृद्धं कुरून् महद्बलम्, कुर्वतिक्रमेण वृद्धमित्यर्थः, येन पश्चिमां गतः, तेन पश्चिमां नीतः ।

अन्तराऽन्तरेण शब्दौ साहचर्यात् निपातौ गृह्येते, तथाऽन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, अन्तरेणशब्दस्तच्च विनार्थं च, तेनेह न भवति-राजधान्या अन्तरायां पुरि वसति, किं ते केशवाऽर्जुनयोरन्तरेण गतेनेति ? ।

हा तात !, धिग् जाल्म !; हा सुभ्रु ! इत्यादावामन्त्र्यतया विवक्षा न हादियुक्तत्वेनेति न भवति । हा कृत चैत्रस्य, धिक् कृत मैत्रस्येत्यत्र च हाधिक्शब्दाभ्या कृतशब्दे न्यग्भूतत्वात् न चैत्रादेः साक्षाद्योगः, किं तर्हि ?; तद्विशिष्टेन कृतशब्देन ।

बहुवचनादन्येनाऽपि युक्ताद् भवति-न देवदत्तं प्रति भाति किंचित्, बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्, 'वृणीष्व भद्रे प्रतिभाति यस्त्वाम्', 'योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद् वदतां वरम्';-धातुसंबद्धोऽत्र प्रतिस्तेन "भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः" ॥ २ । २ । ३७ ॥ इति न सिध्यति ।

गौणादिति किम् ?,-अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः,-अत्र प्रधानाद् वेदिशब्दात् न भवति ॥ ३३ ॥

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ॥ २ । २ । ३४ ॥

अधसधिउपरिभिर्युक्ताद् गौणात् नाम्न एषामेव द्वित्वे सति द्वितीया भवति, षष्ठ्यपवादः; बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ।

*अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः, अध्यधि ग्रामं क्षेत्राणि; उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः ।

द्वित्व इति किम् ?,-अधः प्रासादस्य, हर्म्यस्योपरि प्रासादः;-असामीप्यात् च द्वित्वं न भवति ॥ ३४ ॥

सर्वोभयाऽभिपरिणा तसा ॥ २ । २ । ३५ ॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति, षष्ठ्यपवादः ।

*सर्वतो ग्राम वनानि, उभयतो ग्राम वनानि, अभितो ग्राम क्षेत्राणि; परितो ग्रामं क्षेत्राणि ॥ ३५ ॥

---

१ °वतीतिपर पु० । २ 'त्यादिवि° म० म० । ३ °त्वा पु० ।

लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना ॥ २ । २ । ३६ ॥

लक्ष्यते–दर्श्यते येन तल्लक्षणं–चिह्नम्, अवयवशः समुदायस्य क्रियादिना साकल्येन प्राप्तीच्छा–वीप्सा तत्कर्म वीप्स्यम्, केनचिद् विवक्षितेन विशेषेण भाव इत्थभावस्तद्विषय इत्थंभूतः;–एष्वर्थेषु वर्तमानादभिना युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

* वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्,–अत्र वृक्षो लक्षणम्, विद्योतमाना विद्युल्लक्ष्यम्;–अनयोश्च लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽभिना द्योत्यते, वृक्षंवृक्षमभि सेकः–एकैकस्य वृक्षस्य सेक इत्यर्थः, साधुर्देवदत्तो मातरमभि–मातृविषये साधुत्वप्रकार प्राप्त इत्यर्थः ।

लक्षणादिष्विति किम्?,–यदत्र ममाऽभि स्यात् तद्दीयताम्,–अत्राऽभिना भागसंबन्धो द्योत्यते–योऽत्र मम भागः स्यादित्यर्थः ।

अत्राऽपि बहुवचनं यथासंख्याऽभावार्थम्, एवमुत्तरत्र ॥ ३६ ॥

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥ २ । २ । ३७ ॥

स्वीक्रियमाणोंऽशो भागः तत्स्वामी भागी, तत्र लक्षणादिषु चाऽर्थेषु वर्तमानात् प्रतिपर्यनुभिर्युक्तात् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

भागिनि–* यदत्र मा प्रति मां परि मामनु स्यात्, योऽत्र मम भाग आभवति स दीयतामित्यर्थः ।

लक्षणे–* वृक्ष प्रति वृक्षं परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ।

वीप्से–* वृक्ष वृक्षं प्रति, वृक्षं वृक्षं परि, वृक्ष वृक्षमनु सेचनम् ।

इत्थभूते–* साधुर्देवदत्तो मातर प्रति, मातर परि, मातरमनु ।

एतेष्विति किम्?,–अनु वनस्याऽशनिर्गता,–समीप इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हेतुसहार्थेऽनुना ॥ २ । २ । ३८ ॥

हेतुर्जनकः, सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तद्विषयोऽपि सहार्थ उपचारात्, तयोर्वर्तमानादनुना युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः, देवेन्द्रोपपाताऽध्ययनमन्वागच्छद्देवेन्द्रः, तेन हेतुनेत्यर्थः । पर्वतमन्ववसिता सेना, नदीमन्ववसिता पुरी, पर्वतनदीभ्यां सह सबद्धेत्यर्थः ।

अन्ये तु तृतीयाऽर्थमात्र इच्छन्ति–पर्वतमन्ववसिता सेना, पर्वतेन कर्त्रा करणेन वा कृतान्तेत्यर्थः । तृतीयाऽपवादो योग. ॥ ३८ ॥

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥

उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

* अनु सिद्धसेन कवयः, अनु मल्लवादिन तार्किकाः, उपोमास्वार्ति संग्रहीतारः, उप जिनभद्रक्षमाश्रमण व्याख्यातारः;—तस्मादन्ये हीना इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कर्मणि ॥ २ । २ । ४० ॥

गौणात् नाम्नः कर्मणि कारके द्वितीया भवति । * कटं करोति, ओदनं पचति, आदित्यं पश्यति, अहिं लङ्घयति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति, अजां नयति ग्रामम्, गां दोग्धि पयः ।

अथेह कस्मात् न भवति–क्रियते कटः?, कृतः कटः?, शतेन क्रीतः–शत्यः पटः?, आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष इति?;–त्यादिकृत्तद्धितसमासैरभिहितत्वात् लोकशास्त्रयोश्चाऽभिहितेऽर्थे शब्दप्रयोगाऽयोगात् ।

यद्येव कट करोति भीष्ममुदार दर्शनीयमिति भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियया व्याप्यत्वात् कर्मत्वम्, तच्च कटशब्दादेवोत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति, यथा कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इति करोतेः क्तप्रत्ययेनेति, नैवम्–भीष्मत्वादियुक्तस्य कटस्य सबन्धि कर्मत्व प्रतिपाद्यम्, न च जातिशब्दा. सभविनोऽपि गुणान् प्रतिपादयितु समर्था इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति, न हि सामान्यवाचिनः कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया भीष्मादीनामनियताऽऽधाराणा गुणाना कर्मत्वमभिधातुं शक्नोति । यदि वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि, यथैव स्वयं कट करोत्येव तद्गतान् भीष्मादीनपि, तत्र

१ ×त्यक्त° पु० ।

करोतिना व्याप्तमिदं तत्सर्वं द्रव्यं गुणश्च कर्मेति सर्वेषां पृथक्कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीया, पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति ।

यदि वा द्रव्यस्य क्रियासु साक्षादुपयोगादस्तु कटस्यैव कर्मत्वम्, भीष्मादीनां तु 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमात् अविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वादेकविभक्तिमन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वाऽयोगात्; यथा ईश्वरसुहृदां स्वय निर्धनत्वेऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात्, तद्वन्नेनैव फलभाक्त्वं भवत्येवमकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव द्वितीया भविष्यति । कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यादौ तु करोतेरुत्पद्यमानः क्तो यस्य यस्य तया क्रियया सवन्धस्तस्य तस्य साकल्येन कर्मत्वमभिदधातीति क्वचिदपि द्वितीया न भवति ।

कथ तर्हि कृतं पश्य ?, आहृतमाहर ?, कर्त्रा क्रियते ?, दात्रेण लुनाति ?, दानीयाय ददाति ?, भीमाद् बिभेति ?, प्रासादे प्रसीदति ?, शयने शेते ?; इत्यादिषु क्तादिभिरभिहितेषु कर्मादिषु द्वितीयादयो भवन्ति ?, उच्यते—कर्मादिसामान्यं कृद्भिरभिहितम्, तत्राऽप्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतो नामाऽर्थः सपन्न इति कर्मादिशक्तियुक्तं द्रव्यमेव तदन्तैः शब्दैरभिधीयते; यथेदं कर्म, इदं करणमिति । तत्र याऽसौ स्वरूपकालभिन्नायां क्रियायां सव्यापारतया कर्मादिरूपता तदभिधानाय यथायथं द्वितीयादयो भवन्ति ।

यत्र पुनरेकद्रव्याऽऽधारा प्रधानाऽप्रधानक्रियाविषयाऽनेका शक्तिर्भवति तत्र प्रधानक्रियाविषयायां शक्तौ प्रत्ययैरभिहितायामप्रधानक्रियाविषया शक्तिः प्रधानशक्त्यनुरोधादभिहितवत्प्रकाशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तं न भवति । यथौदनः पक्त्वा भुज्यते देवदत्तेनेति भावाऽभिधायिना क्त्वाप्रत्ययेनौदनाधिकरणाधिकरणाऽप्रधानपचिक्रियाविषया कर्मशक्तिरनभिहिताऽपि प्रधानभुजिक्रियाविषयाऽऽत्मनेपदेनाऽभिहितेति तद्वत्प्रकाशमाना द्वितीयोत्पत्तौ निमित्तं न भवति, यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यते देवदत्तेनेति ग्रामस्य प्रधानेषिक्रियाविषया कर्मशक्तिमात्मनेपदेनाऽभिदधताऽप्रधानगमिक्रियाविषयाऽपि कर्मशक्तिरुपभुक्तेति तदभिधानाय द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवत इति ।

इह च गौणत्वं क्रियाऽपेक्षं, तेनाऽजां नयति ग्राममित्यादौ ग्रामाद्यपेक्षयाऽजादेः प्रधानत्वेऽपि गौणत्वं न विहन्यत इति । इह तु कृतपूर्वी कटं, भुक्तपूर्वी ओदनम्, व्याकरण सूत्रयतीत्यादौ यः कृतादिभिः कटादेरभिसबन्धः स प्रत्ययेऽर्थान्तराऽभिधायिन्युत्पन्ने कृतादीनामुपसर्जनत्वात् निवर्तते, क्रियया तु सह संवन्धोऽस्तीति व्याप्यत्वाद् द्वितीया भवति ॥ ४० ॥

क्रियाविशेषणात् ॥ २ । २ । ४१ ॥

क्रियाया यद्विशेषण तद्वाचिनो गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

* मृदु पचति, स्तोक पचति, मन्दं गच्छति, सुख शेते, दुःखं जीवति, सयुक्तिक भाषते, अथो पचति शोभनं ते भार्या;—अत्र "सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पो न भवति ।

द्वितीयार्थं च वचन न कर्मसंज्ञार्थम्, तेन कृद्योगे कर्मनिमित्त—षष्ठी न भवति; ओदनस्य शोभनं पक्ता, सुख स्नाता, कष्टं स्नाता, चिरमासिता, तथा मन्दं गन्ता ग्रामायेत्यादौ चतुर्थी न भवति ॥ ४१ ॥

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ ॥ २ । २ । ४२ ॥

स्वेन सबन्धिना द्रव्यगुणक्रियारूपेण कार्त्स्न्येन संबन्धो व्याप्तिः, अत्यन्तसयोग इति यावत्; तस्यां द्योत्यायां कालेऽध्वनि च वर्तमानाद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

*मासं गुडधानाः, मास कल्याणी, मासमधीते, क्रोश पर्वतः, क्रोशं कुटिला नदी; क्रोशमधीते ।

कालाऽध्वनोरिति किम् ?,—स्थाल्यां पचति । व्याप्ताविति किम् ?,—मासस्य मासे वा त्र्यहं गुडधानाः, मासस्य मासे वा एकरात्र कल्याणी, मासस्य मासे वा द्विरधीते, क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे पर्वतः, क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी, क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशेऽधीते ।

षष्ठ्याः सप्तम्या वा अयमपवादः, तेन—मासमधीतेः, क्रोशमधीते इत्यकर्मकत्वे इदमुदाहरणम्; कर्मत्वे "कर्मणि" ॥ २ । २ । ४० ॥ इत्येव द्वितीया सिद्धा ।

भावादपीच्छन्त्यन्ये—गोदोहं वक्रः, गोदोहं बुद्बुदाः ॥ ४२ ॥

---

१ समानाधिकरणवि० पु० । २ इत्यत्र पु० । ३ इत्यादौ पु० । ४ × वचन पु० । ५ सकर्म° पु० ।

लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना ॥ २ । २ । ३६ ॥

लक्ष्यते-दर्श्यते येन तल्लक्षणं-चिह्नम्, अवयवशः समुदायस्य क्रियादिना साकल्येन प्राप्तीच्छा-वीप्सा तत्कर्म वीप्स्यम्, केनचिद् विवक्षितेन विशेषेण भाव इत्थभावस्तद्विषय इत्थंभूतः;-एष्वर्थेषु वर्तमानादभिना युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

* वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्,-अत्र वृक्षो लक्षणम्, विद्योतमाना विद्युल्लक्ष्यम्;-अनयोश्च लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽभिना द्योत्यते, वृक्षवृक्षमभि सेकः-एकैकस्य वृक्षस्य सेक इत्यर्थः, साधुर्देवदत्तो मातरमभि-मातृविषये साधुत्वप्रकार प्राप्त इत्यर्थः ।

लक्षणादिष्विति किम् ?,-यदत्र ममाऽभि स्यात् तदीयताम्,-अत्राऽभिना भागसंबन्धो द्योत्यते-योऽत्र मम भागः स्यादित्यर्थः ।

अत्राऽपि बहुवचनं यथासंख्याऽभावार्थम्, एवमुत्तरत्र ॥ ३६ ॥

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥ २ । २ । ३७ ॥

स्वीक्रियमाणोंऽशो भागः तत्स्वामी भागी, तत्र लक्षणादिषु चाऽर्थेषु वर्तमानात् प्रतिपर्यनुभिर्युक्तात् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

भागिनि-* यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात्, योऽत्र मम भाग आभवति स दीयतामित्यर्थः ।

लक्षणे-* वृक्ष प्रति वृक्षं परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ।

वीप्स्ये-* वृक्ष वृक्षं प्रति, वृक्षं वृक्षं परि, वृक्षं वृक्षमनु सेचनम् ।

इत्थभूते-* साधुर्देवदत्तो मातर प्रति, मातर परि, मातरमनु ।

एतेष्विति किम् ?,-अनु वनस्याऽशनिर्गता,-समीप इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हेतुसहार्थेऽनुना ॥ २ । २ । ३८ ॥

हेतुर्जनकः, सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तद्विषयोऽपि सहार्थ उपचारात्; तयोर्वर्तमानादनुना युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः, देवेन्द्रोपपाताऽध्ययनमन्वागच्छद्देवेन्द्रः, तेन हेतुनेत्यर्थः । पर्वतमन्ववसिता सेना, नदीमन्ववसिता पुरी, पर्वतनदीभ्यां सह सबद्धेत्यर्थः ।

अन्ये तु तृतीयाऽर्थमात्र इच्छन्ति-पर्वतमन्ववसिता सेना, पर्वतेन कर्त्रा करणेन वा कृतान्तेत्यर्थः । तृतीयाऽपवादो योग. ॥ ३८ ॥

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥

उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात् अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

* अनु सिद्धसेन कवयः, अनु मल्लवादिन तार्किकाः; उपोमास्वातिं संग्रहीतारः, उप जिनभद्रक्षमाश्रमणं व्याख्यातारः;-तस्मादन्ये हीना इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कर्मणि ॥ २ । २ । ४० ॥

गौणात् नाम्नः कर्मणि कारके द्वितीया भवति । * कट करोति, ओदन पचति, आदित्यं पश्यति, अहिं लङ्घयति, ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति, अजां नयति ग्रामम्; गां दोग्धि पयः ।

अथेह कस्मात् न भवति-क्रियते कटः ?, कृतः कटः ?, शतेन क्रीतः-शत्यः पटः ?, आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष इति ?,-त्यादिकृत्तद्धितसमासैरभिहितत्वात् लोकशास्त्रयोश्चाऽभिहितेऽर्थे शब्दप्रयोगाऽयोगात् ।

यद्येव कट करोति भीष्ममुदार दर्शनीयमिति भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियया व्याप्यत्वात् कर्मत्वम्, तच्च कटशब्दादेवोत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति, यथा कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इति करोते· क्तप्रत्ययेनेति, नैवम्-भीष्मत्वादियुक्तस्य कटस्य संबन्धि कर्मत्व प्रतिपाद्यम्, न च जातिशब्दाः सम्भविनोऽपि गुणान् प्रतिपादयितुं समर्था इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति, न हि सामान्यवाचिनः कटशब्दादुत्पद्यमाना द्वितीया भीष्मादीनामनियताऽऽधाराणा गुणाना कर्मत्वमभिधातु शक्नोति । यदि वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि, यथैव ह्ययं कट करोत्येव तद्गतान् भीष्मादीनपि, तत्र यद्यत्

१ Xयत्क° पु० ।

करोतिना व्याप्तुमिष्टं तत्सर्वं द्रव्यं गुणश्च कर्मेति सर्वेषां पृथक्कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीया, पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति ।

यदि वा द्रव्यस्य क्रियासु साक्षादुपयोगादस्तु कटस्यैव कर्मत्वम्, भीष्मादीनां तु 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमात् अविभक्तिकानामप्रयोगार्हत्वादेकविभक्तिमन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वाऽयोगात्, यथा ईश्वरसुहृदां स्वय निर्धनत्वेऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात्, तद्धनेनैव फलभाक्त्वं भवत्येवमकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव द्वितीया भविष्यति । कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यादौ तु करोतेरुत्पद्यमानः क्तो यस्य यस्य तया क्रियया सवन्धस्तस्य तस्य साकल्येन कर्मत्वमभिदधातीति क्वचिदपि द्वितीया न भवति ।

कथं तर्हि कृत पश्य ?, आहृतमाहर ?, कर्त्रा क्रियते ?, दात्रेण लुनाति ?, दानीयाय ददाति ?, भीमाद् बिभेति ?, प्रासादे प्रसीदति ?, शयने शेते ?; इत्यादिषु क्तादिभिरभिहितेषु कर्मादिषु द्वितीयादयो भवन्ति ?, उच्यते—कर्मादिसामान्यं कृद्भिरभिहितम्, तत्राऽप्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतो नामाऽर्थः संपन्न इति कर्मादिशक्तियुक्तं द्रव्यमेव तदन्तैः शब्दैरभिधीयते; यथेदं कर्म, इदं करणमिति । तत्र याऽसौ स्वरूपकालभिन्नायां क्रियाया सव्यापारतया कर्मादिरूपता तदभिधानाय यथायथं द्वितीयादयो भवन्ति ।

यत्र पुनरेकद्रव्याऽऽधारा प्रधानाऽप्रधानक्रियाविषयाऽनेका शक्तिर्भवति तत्र प्रधानक्रियानिषयायां शक्तौ प्रत्ययैरभिहितायामप्रधानक्रियाविषया शक्तिः प्रधानशक्त्यनुरोधादभिहितवत्प्रकाशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्त न भवति । यथौदनः पक्त्वा भुज्यते देवदत्तेनेति भावाऽभिधायिना क्त्वाप्रत्ययेनौदनाधिकरणाधिकरणाऽप्रधानपचिक्रियाविषया कर्मशक्तिरनभिहिताऽपि प्रधानभुजिक्रियाविषयाऽऽत्मनेपदेनाऽभिहितेति तद्वत्प्रकाशमाना द्वितीयोत्पत्तौ निमित्त न भवति, यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यते देवदत्तेनेति ग्रामस्य प्रधानेषिक्रियाविषया कर्मशक्तिमात्मनेपदेनाऽभिदधताऽप्रधानगमिक्रियाविषयाऽपि कर्मशक्तिरुपभुक्तेति तदभिधानाय द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवत इति ।

इह च गौणत्वं क्रियाऽपेक्षं, तेनाऽजां नयति ग्राममित्यादौ ग्रामाद्यपेक्षयाऽजादेः प्रधानत्वेऽपि गौणत्वं न विहन्यत इति । इह तु कृतपूर्वी कट, भुक्तपूर्वी ओदनम्, व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ यः कृतादिभिः कटादेरभिसबन्धः स प्रत्ययेऽर्थान्तराऽभिधायिन्युत्पन्ने कृतादीनामुपसर्जनत्वात् निवर्तते, क्रियया तु सह सबन्धोऽस्तीति व्याप्यत्वाद् द्वितीया भवति ॥ ४० ॥

क्रियाविशेषणात् ॥ २ । २ । ४१ ॥

क्रियाया यद्विशेषणं तद्वाचिनो गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

*मृदु पचति, स्तोक पचति, मन्दं गच्छति, सुख शेते, दुःख जीवति, सयुक्तिकं भाषते, अथो पचति शोभन ते भार्या;—अत्र "सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पो न भवति ।

द्वितीयार्थं चै वचन न कर्मसंज्ञार्थम्, तेन कृद्योगे कर्मनिमित्त—षष्ठी न भवति; ओदनस्य शोभन पक्ता, सुखं स्थाता, कष्टं स्थाता, चिरमासिता, तथा मन्दं गन्ता ग्रामायेत्यादौ चतुर्थी न भवति ॥ ४१ ॥

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ ॥ २ । २ । ४२ ॥

स्वेन सबन्धिना द्रव्यगुणक्रियारूपेण कार्त्स्न्येन संबन्धो व्याप्तिः, अत्यन्तसयोग इति यावत्; तस्यां द्योत्यायां कालेऽध्वनि च वर्तमानाद् गौणात् नाम्नो द्वितीया भवति ।

*मासं गुडधानाः, मास कल्याणी, मासमधीते, क्रोशं पर्वतः, क्रोशं कुटिला नदी; क्रोशमधीते ।

कालाऽध्वनोरिति किम् ?,—स्थाल्यां पचति । व्याप्ताविति किम् ?,—मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधानाः, मासस्य मासे वा एकरात्र कल्याणी, मासस्य मासे वा द्विरधीते; क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे पर्वतः, क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी, क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशेऽधीते ।

षष्ठ्याः सप्तम्या वा अयमपवादः, तेन—मासमधीते, क्रोशमधीते इत्यकर्मकत्वे इदमुदाहरणम्; कर्मत्वे "कर्मणि" ॥ २ । २ । ४० ॥ इत्येव द्वितीया सिद्धा ।

भावादपीच्छन्त्यन्ये—गोदोहं वक्रः, गोदोहं बुद्बुदाः ॥ ४२ ॥

१ समानाधिकरणवि० पु० । २ इत्यत्र पु० । ३ इत्यादौ पु० । ४ × वचन पु० । ५ सकर्म° पु० ।

सिद्धौ तृतीया ॥ २ । २ । ४३ ॥

सिद्धौ–क्रियाफलनिष्पत्तौ द्योत्यायां कालाऽध्ववाचिनो गौणात् नाम्नः टाभ्याम्भिसूलक्षणा यथासख्यमेकद्विबहौ तृतीया विभक्तिर्भवति, व्याप्तौ गम्यायाम् ।

* मासेन मासाभ्यां मासैर्वाऽऽवश्यकमधीतम्, क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् ।

सिद्धाविति किम् ?,–मासमधीतं[1] आचारो न चाऽनेन[2] गृहीतः,–अत्र व्याप्तिमात्र गम्यते न सिद्धिः ।

भावादपीच्छन्त्यन्ये–गोदोहेन कृतः कटः । द्वितीयाऽपवादो योगः ॥ ४३ ॥

हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । २ । ४४ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः, इमं कचित्प्रकार भूत्–आपन्न इत्थंभूतः स लक्ष्यते येन स इत्थंभूतलक्षणः, हेत्वादिष्वर्थेषु वर्तमानाद् गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

हेतौ–* धनेन कुलम्, अन्नेन वसति, विद्यया यशः, कन्यया शोकः, तीक्ष्णेन परशुना छिनत्ति; कर्तरि–* चैत्रेण कृतम्, मैत्रेण भुज्यते; करणे–* दात्रेण लुनाति, मनसा मेरु गच्छति, समेन धावति–समेन पथा ग्राम धावतीत्यर्थः, एवं विषमेण धावति, आकाशेन याति; आधारविवक्षायां तु सप्तम्यपि–समे धावति, विषमे धावति, आकाशे याति; इत्थंभूतलक्षणे–* अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्, चूडया परिव्राजकमद्राक्षीत्,–छात्रत्वादिक प्रकारमापन्नस्य मनुष्यस्य कमण्डल्वादि लक्षणम् ।

इत्थंभूतग्रहण किम् ?, वृक्षं प्रति विद्योतनम् । अपि भवान् कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदित्यत्र तु लक्ष्यप्रधानो निर्देशो न लक्षणप्रधान इति न भवति । "सहार्थे" इत्येव तृतीया सिध्यति, लक्ष्यलक्षणभावे तु षष्ठी मा भूदितीत्थंभूतलक्षणम् । तथा धान्येनाऽर्थः धान्येनाऽर्थी, मासेन पूर्वः, मासेनाऽवरः, असिना कलहः, वाचा निपुणः, गुडेन मिश्रः, आचारेण श्लक्ष्णः, माषेणोनः, माषेण न्यूनः, मासेन विकलः, पुंसानुजः, शङ्कुलया खण्डः, गिरिणा काण इत्यादौ हेतौ कृतभवत्यादिगम्यमानक्रियापेक्षया कर्तरि करणे वा तृतीयेति ॥४४॥

सहार्थे ॥ २ । २ । ४५ ॥

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, तस्मिन् शब्दादर्थाद् वा गम्यमाने गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

* पुत्रेण सहाऽऽगतः, पुत्रेण सह स्थूलः, पुत्रेण सह गोमान्, शिष्येण सह ब्राह्मणः, तिलैः सह माषान् वपति; सहैव दशभिः पुत्रैर्भार वहति गर्दभी । अर्थग्रहणात्–* पुत्रेण साकम्, पुत्रेण समम्, पुत्रेण सार्धं, पुत्रेणामा, पुत्रेण युगपद्; अर्थाद्गम्यमाने–* पुत्रेणाऽऽगतः, वृद्धो यूना, न्यक्षेण करोति, एव कार्त्स्न्येन, साकल्येन, अनवयवेनेत्यादावपि सहार्थोऽस्ति । सुखेनास्ते, दुःखेन जीवति, कष्टेन क्रामति, अनायासेन करोति इत्यादावास्यादिक्रियाभिः सह सुखादेः सहार्थोऽस्ति । क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव–सुखमास्ते, दुःख जीवति, कष्ट क्रामति, अनायास करोति इत्यादि ।

गौणादित्येव ?, सहोभौ चरतो धर्मम्, चैत्रमैत्राभ्यां सह कृतमिति तु कर्तर्येव तृतीया ॥ ४५ ॥

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥ २ । २ । ४६ ॥

यस्य–भेदिनः–प्रकारवतोऽर्थस्य भेदैः–प्रकारैर्विशेषैस्तद्वतः–तत्प्रकारवदर्थयुक्तस्याऽऽख्या–निर्देशो भवति, तद्वाचिनो गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

* अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, हस्तेन कुणिः, शिरसा खल्वाटः, प्रकृत्या दर्शनीयः, प्रायेण वैयाकरणः, गोत्रेण काश्यपः, जात्या ब्राह्मणः, जात्या सुशीलः, स्वभावेनोदारः, निसर्गेण प्राज्ञः, वर्णेन गौरः, स्पर्शेन शीतः, वचनेन मृदुः, रसेन स्वादुः, मुखेन सुरूपः, उरसा विशालः, बाहुभ्या दृढः,–सर्वत्र पुरुषस्तद्वान् सबध्यते । यद्ग्रहण प्रकृतिनिर्देशार्थम्, तत इत्याक्षेपात् ।

भेदग्रहण किम् ?,–यष्टीः प्रवेशय, कुन्तान् प्रवेशय । तद्वद्ग्रहण किम् ?,–अक्षि काण पश्य ।

आख्याग्रहण प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्, तेनाऽक्ष्णा दीर्घ इति न भवति ।

कृतभवत्यादिक्रियाऽऽध्याहारेण कर्तृकरणयोस्तृतीया सिद्धैव सवन्धषष्ठीनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् ॥ ४६ ॥

---

१ °तमाचारो° पु० । २ °नाऽनेन° पु० ।

कृताद्यैः ॥ २ । २ । ४७ ॥

कृत इत्येवंप्रकारैर्निषेधार्थैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

* कृतं तेन, भवतु तेन, अलमतिप्रसङ्गेन, किं गतेन । कृत, कृतम्, भवतु, अलम्, किम्,–एवंप्रकाराः कृतादयः ॥४७॥

काले भान्नवाऽऽधारे ॥ २ । २ । ४८ ॥

काले वर्तमानात् नक्षत्रवाचिनो गौणात् नाम्न आधारे तृतीया वा भवति ।

* पुष्येण पायसमश्नीयात्, पुष्ये पायसमश्नीयात्; मघाभिः पललौदनम्, मघासु पललौदनम् ।

काल इति किम् ?,–पुष्येऽर्कः, मघासु ग्रहः;–अध्वनि मा भूत् । चित्रासु जाता चित्रा माणविका, तस्यां–चित्रायामास्ते–अत्र माणविकायां मा भूत् । भादिति किम् ?,–तिलपुष्पेषु यत्क्षीरं, तिलच्छेदेषु यद्दधि;–अत्र तिलपुष्पतिलच्छेदशब्दौ स्वाऽवच्छिन्ने काले वर्तेते इति प्राप्नोति । आधार इति किम् ?;–अद्य पुष्यं विद्धि ।

स्थाल्या पच्यते इत्यादिवत् आधारस्य करणविवक्षायां तृतीया सिध्यति, संबन्धविवक्षायां तु षष्ठी मा भूदिति वचनम् ॥ ४८ ॥

प्रसितोत्सुकावबद्धैः ॥ २ । २ । ४९ ॥

एतैर्युक्तादाधारे वर्तमानाद् गौणात् नाम्नस्तृतीया वा भवति ।

* केशैः प्रसितः, केशेषु प्रसितः;–प्रकर्षेण सितो बद्धः प्रसित, नित्यप्रसक्त इत्यर्थः; गृहेणोत्सुकः, गृहे उत्सुकः; केशैरवबद्धः, केशेष्ववबद्धः ।

आधार इत्येव ?,–मनसा प्रसितः, मनसोत्सुकः, मनसाऽवबद्धः;–करणतृतीयाया विकल्पो मा भूत् ।

अवबद्धोत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थ एव प्रसितशब्दोऽत्र गृह्यते ।

पूर्ववत् षष्ठीबाधनार्थं वचनम् । बहुवचनमेकद्विबहाविति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४९ ॥

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ॥ २ । २ । ५० ॥

व्याप्ये वर्तमानेभ्यो द्विद्रोणादिभ्यो गौणनामभ्यो वीप्सायां तृतीया वा भवति ।

* द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति, द्विद्रोणं द्विद्रोणं क्रीणाति,–तृतीया वीप्साया विहितेति तृतीयान्तस्य पदस्य द्विर्वचनं न भवति, द्वितीया तु कर्मणि विहिता न वीप्सायामतस्तदन्यस्य द्विर्वचन भवति ।

* एव पञ्चकेन पशून् क्रीणाति, पञ्चक पञ्चकं क्रीणाति; सहस्रेणाऽश्वान् क्रीणाति, सहस्रं सहस्रं क्रीणाति ।

द्विद्रोणादयः प्रयोगगम्याः ॥ ५० ॥

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ॥ २ । २ । ५१ ॥

अस्मृतौ वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानातेर्यद्व्याप्यं तत्र वर्तमानाद् गौणात् नाम्नस्तृतीया वा भवति ।

* मात्रा संजानीते, मातरं संजानीते ।

सम इति किम् ?–मातरं जानाति । ज्ञ इति किम् ?,–मातर संवेत्ति । अस्मृताविति किम् ?,–मातरं संजानाति, मातुः सजानाति;–स्मरतीत्यर्थः । व्याप्य इत्येव ?,–मातर स्वरेण संजानीते,–करणे विकल्पो न भवति । मातुः सञ्ज्ञातेति कृति परत्वात् षष्ठी ।

नवाऽधिकारे वाग्रहणमुत्तरत्र तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ ५१ ॥

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ॥ २ । २ । ५२ ॥

सपूर्वस्य दामः संप्रदानेऽधर्म्यरूपे वर्तमानात् नाम्नस्तृतीया भवति, तत्संनियोगे च दाम आत्मनेपद भवति ।

* दास्या सप्रयच्छते, वृषल्या संप्रयच्छते,–कामुकः सन् द्रव्य दास्यै ददातीत्यर्थः ।

दाम इति किम् ?,–दास्यै सददाति । संप्रदान इति किम् ?,–द्रव्यं वृषल्या संप्रयच्छते,–कर्मणि मा भूत् । अधर्म्ये इति किम् ?,–पत्न्यै संप्रयच्छति । सम इत्येव ?;–दास्यै प्रयच्छति ।

इह संपूर्वस्य दामः प्रशब्दव्यवधानमन्तरेण प्रयोगाऽभावात् तद्व्यवधानेऽपि भवति ॥ ५२ ॥

चतुर्थी ॥ २ । २ । ५३ ॥

संप्रदाने वर्तमानाद् गौणात् नाम्नो ङेभ्यांभ्यस्लक्षणैकद्विबहौ यथासंख्यं चतुर्थी विभक्तिर्भवति ।

---

१ °विकसनि° पु० । २ °र्म्ये° पु० ।

*द्विजाय गां ददाति, शिष्याभ्यां धर्ममुपदिशति, मुनिभ्यो भिक्षां ददाति, पत्ये शेते, राज्ञे विज्ञपयति; राज्ञे दण्डं ददाति ।

संप्रदान इत्येव ?,–अजां नयति ग्रामम् ॥ ५३ ॥

तादर्थ्ये ॥ २ । २ । ५४ ॥

किञ्चिद्वस्तु संपादयितुं यत्प्रवृत्तं तत्तदर्थम्, तस्य भावे तादर्थ्यं–संबन्धविशेषे द्योत्ये गौणात् नाम्नः षष्ठ्यपवादश्चतुर्थी भवति । *यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलम् ॥ ५४ ॥

रुचिकृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥ २ । २ । ५५ ॥

रुच्यर्थैः कृप्यर्थैर्धारिणा च धातुना योगे यथाक्रम प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति, वचनसाम्यं यथासख्यार्थम्, बहुवचन तु एकद्विबहाविति यथासख्याऽभावार्थम् ।

*रुच्यर्थैः प्रेये–प्रीयमाणे,–जिनदत्ताय रोचते धर्मः, गुरुदत्ताय स्वदते दधि;–तस्याऽभिलाषमुत्पादयतीत्यर्थः ।

प्रेय इति किम् ?,–चैत्राय रोचते मोदको माधुर्येण, माधुर्यशब्दात् न भवति ।

प्रेयसबन्धादभिलाषकरणार्थस्य रुचेर्ग्रहणम्, तेनेह न भवति–सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति ?,–प्रतिभातीत्यर्थः । कथं रोचते मम घृत सह मुद्गैः शालयो दधिशर कुंकुराश्चै[1] ?, घृतमेव ममापि रोचते घृतशीतं च सशर्करं पयः ?,–सबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव भविष्यति ।

कृप्यर्थैर्विकारे–मूत्राय कल्पते यवागूः, उच्चाराय संपद्यते यवाऽन्नम्, श्लेष्मणे जायते दधि;–तद्विकाररूपमापद्यत इत्यर्थः ।

विकार इति किम् ?,–चैत्रस्य कल्पन्ते धनानि, संपद्यन्ते शालयः । गौणादित्येव ?,–मूत्रमिद संपद्यते यवागूः, उच्चारोयं संपद्यते यवाऽन्नम्, शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाद् वृश्चिकः प्रभवति, मूत्र सपद्यते यवाग्वाः;–यवाग्वा इति च पञ्चमी अपायविवक्षायाम् । धारिणोत्तमर्णे–चैत्राय शत धारयति । उत्तमर्ण इति किम् ?,–शतशब्दात् न भवति । उत्तमर्णो धनिकः ॥५५॥

प्रत्याङः श्रुवार्थिनि ॥ २ । २ । ५६ ॥

प्रत्याङ्भ्यां परेण शृणोतिना युक्तादर्थिन्यभिलाषुके वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति ।

* द्विजाय गां प्रतिशृणोति, द्विजाय गामाशृणोति;–याचितोऽयाचितो वा प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

प्रत्याङ इति किम् ?,–चैत्रस्य शृणोति । अर्थिनीति किम् ?,–द्विजाय गां प्रतिशृणोतीत्यत्र गवि मा भूत् ॥५६॥

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि ॥ २ । २ । ५७ ॥

प्रत्यनुभ्यां परेण गृणातिना योगे आख्यातरि वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति ।

*आचार्याय प्रतिगृणाति, आचार्यायानुगृणाति,–आचार्योक्तमनुवदति,–प्रशसन्त वा प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

प्रत्यनोरिति किम् ?,–आचार्यं गृणाति । आख्यातरीति किम् ?,–आचार्याय मनसा प्रतिगृणातीत्यत्र मनसि मा भूत् ॥ ५७ ॥

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ॥ २ । २ । ५८ ॥

वीक्ष्यं–विमतिपूर्वकं निरूपणीयम्,–विप्रश्नविषय इति यावत्,–तद्विषया क्रियापि वीक्ष्यम्, यत्सबन्धिनि वीक्ष्ये राध्यतिरीक्षतिश्च वर्तते तस्मिन् वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सामर्थ्याद् राधीक्षिभ्यामेव युक्तात् चतुर्थी भवति ।

*मैत्राय राध्यति, मैत्रायेक्षते,–तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । स्त्रीभ्य ईक्षते–स्त्रीणाममिप्रायः कीदृश इति विमतिपूर्वकं निरूपयतीत्यर्थः । ईक्षितव्य परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम्, परस्त्रीणामभिप्राये यत्सदेहादीक्षितव्यम्–निरूपयितव्यं,–किमेवं करोषि नवेति तद्रक्षसां कुलधर्मो न दोषः ।

दैवे एवेक्ष्ये इच्छन्त्येके । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपि इच्छन्त्येके–मैत्राय राधयति, साधयति, पश्यति; जानीत इति चोदाहरन्ति । यद्ग्रहण किम् ?,–मैत्रस्य शुभाशुभमीक्षते–शुभाऽशुभात् मा भूत्, मैत्रात्तु राधीक्षिभ्यां योगाभावादेव न भवति । वीक्ष्यग्रहणं किम् ?;–मैत्रमीक्षते ।

---

१ वितरति पु० । २ कुकुराश्च पु० । ३ °श्च रोचते कविकथासु विजिशाल हेमरसनाश्च युवत्य श्रु° पु० । ४ °ति ×× पु० ।

राधीक्ष्यर्थविषयात् विप्रष्टव्यादिच्छत्यन्यः—लाभाय राध्यति, लाभाय राधयति, लाभाय साधयति, लाभायेक्षते; लाभाय पश्यति ॥ ५८ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥ २ । २ । ५९ ॥

उत्पात—आकस्मिकं निमित्तम्, तेन ज्ञाप्ये—ज्ञाप्यमानेऽर्थे वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति ।

*"वाताय कपिला विद्युदातपायाऽतिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥"—वातादयः स्वकारणेभ्य एवोत्पद्यन्ते, विद्युता तु ज्ञाप्यन्त इति तादर्थ्यं नास्ति ।

उत्पातेनेति किम् ?,—राज्ञ इदं छत्रमायातं विद्धि राजानम् । षष्ठ्यपवादो योगः ॥ ५९ ॥

श्लाघह्नुस्थाशपा प्रयोज्ये ॥ २ । २ । ६० ॥

ज्ञाप्य इत्यनुवर्तते, श्लाघादिभिर्धातुभिर्युक्ताद् ज्ञाप्ये प्रयोज्येऽर्थे वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति ।

*मैत्राय श्लाघते, मैत्राय ह्नुते, मैत्राय तिष्ठते, मैत्राय शपते,—श्लाघाह्नवस्थानशपथान् कुर्वाण आत्मानं परं वा ज्ञाप्यं जानन्तं[1] मैत्रं प्रयोजयतीत्यर्थः ।

प्रयोज्य इति किम् ?,—मैत्रायाऽऽत्मानं[2] श्लाघते, मैत्राय शतं ह्नुते,—आत्मादौ मा भूत् ।

केचित्त्वप्रयोज्यो यो ज्ञाप्यो य आख्यायते तत्रैवेच्छन्ति ॥ ६० ॥

तुमोऽर्थे भाववचनात् ॥ २ । २ । ६१ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुम् वक्ष्यते, तस्याऽर्थे ये भाववाचिनो घञादयः प्रत्यया विधास्यन्ते; तदन्ताद् गौणात् नाम्नः स्वार्थे चतुर्थी भवति ।

*पाकाय व्रजति, पक्तये व्रजति, पचनाय व्रजति, इज्यायै व्रजति,—पक्तुं यष्टुं वा व्रजतीत्यर्थः ।

तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैवोक्तत्वात् चतुर्थी न प्राप्नोतीति शेषषष्ठी हेतुहेतुमद्भावविवक्षायां वा हेतुतृतीया स्यादिति चतुर्थ्यर्थं वचनम् ।

तुमोऽर्थे इति किम् ?,—पाकस्य, त्यागस्य; पाकेन वर्तते, त्यागेन वर्तते, अध्ययनेन वसति,—नाऽत्र क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे प्रत्ययो विहितः, किं तर्हि ?, भावमात्रे;—पश्चात्तु क्रिययाऽभिसंबन्ध इति हेतौ तृतीयैव भवति ।

भाववचनादिति किम् ?,—पक्ष्यतीति गां दास्यतीति च पाचकस्य व्रज्या, गोदायस्य परिसर्या ।

तुम इति व्यस्तनिर्देश उत्तरार्थः ॥ ६१ ॥

गम्यस्याऽऽप्ये ॥ २ । २ । ६२ ॥

यस्यार्थो गम्यते न च शब्दः प्रयुज्यते स गम्यः, तस्य तुमो यदाप्यं—व्याप्यं तत्र वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति । द्वितीयाऽपवादः । *एधेभ्यो व्रजति, फलेभ्यो व्रजति,—एधान् फलानि चाऽऽहर्तुं व्रजतीत्यर्थः ।

गम्यस्येति किम् ?,—एधानाहर्तुं व्रजति । आप्य इति किम् ?,—एधेभ्यो व्रजति शकटेन,—करणात् मा भूत् ।

तुम इत्येव ?,—प्रविश पिण्डीं द्वारम्,—अत्र भक्षयेति पिधेहीति च गम्यम् ॥ ६२ ॥

गतेर्नवाऽनाप्ते ॥ २ । २ । ६३ ॥

गतिः—पादविहरणं, तस्या गतेराप्येऽनाप्तेऽसप्राप्ते वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी वा भवति ।

*ग्राम गच्छति, ग्रामाय गच्छति, नगरं व्रजति, नगराय व्रजति, विप्रनष्टः पन्थान गच्छति, पथे गच्छति; उत्पथेन पन्थान पथे वा गच्छति ।

गतेरिति किम् ?,—आदित्यं पश्यति, मेरु श्रृणोति, स्त्रियं गच्छति, मनसा मेरुं गच्छतीत्यत्र ज्ञानार्थो गमिः । आप्य इत्येव ?,—ग्रामादागच्छति । अनाप्त इति किम् ?,—पन्थानं गच्छति ।

कृद्योगे तु परत्वात् षष्ठ्येव भवति—ग्रामस्य गन्ता ।

द्वितीयैवेत्यन्ये—ग्रामं गन्ता । चतुर्थी चेत्यन्ये-ग्राम गन्ता, ग्रामाय गन्तेति ॥ ६३ ॥

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने ॥ २ । २ । ६४ ॥

अतीव कुत्स्यतेऽनेनेत्यतिकुत्सनम्, तस्मिन् मन्यतेराप्ये वर्तमानात् नावादिगणवर्जितात् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी वा

१ जानन्° पु० । २ °त्म० पु० । ३ ××××××° पु० । ४ ×× आप्येऽना० पु० ।

भवति । * न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा बुसाय मन्ये, न त्वा बुसं मन्ये; न त्वा लोष्टाय मन्ये, न त्वा लोष्टं मन्ये; न त्वा शुने मन्ये, न त्वा श्वानं मन्ये,-तृणायपि न मन्ये तृणादेरपि निकृष्टं मन्य इति कुत्सयते ।

मन्यस्येति किम् ?,-न त्वा तृणं चिन्तयामि । श्यनिर्देशः किम् ?,-न त्वा तृणं मन्वे । अनावादिभ्य इति किम् ?,-न त्वा नावं मन्ये, न त्वा अन्नं मन्ये; न त्वा शुकं मन्ये, न त्वा शृगालं मन्ये, न त्वा काकं मन्ये,-नावन्नयोरपि परप्रणेयताऽनायासोच्छेद्यतादिभिरतिकुत्सनत्वं भवति । कुत्सन इति किम् ?,-न त्वा रत्नं मन्ये, न ते मुखं चन्द्रं मन्ये, न ते मुखं पद्मं मन्ये,-रत्नादिभ्योऽपि त्वदादीन् अधिकान् मन्य इति प्रशंसा । कुत्स्यते अनेनेति करणाऽऽश्रयणं किम् ?,-न त्वा तृणाय मन्य इति युष्मदो न भवति । अतिग्रहणं किम् ?,-त्वां तृणं मन्ये, सुवर्णं तृणं मन्ये,-अत्र नञ्प्रयोगाऽभावे साम्यमात्र प्रतीयते न त्वतिकुत्सा ।

कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके-तृणाय त्वां मन्ये, तृणाय मेन्यमानः सर्वान्, हरिमपि अमंसत तृणायेति ।

न त्वा तृणस्य मन्तेति कृद्योगे परत्वात् षष्ठी ।

चतुर्थ्यपीति कश्चित्-न तव बुसाय मन्ता, न तव बुसस्य मन्ता; न चैत्रस्य शुने मन्ता, न चैत्रस्य शुनो मन्तेति ।

उक्तकर्मणि तु-न त्वं बुसो मन्यसे मया, न चैत्रः श्वा मन्यते मया;-नाऽहं बुसो मन्ये वृषलेनेत्यतिकुत्सनात् प्रथमेति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ६४ ॥

हितसुखाभ्याम् ॥ २ । २ । ६५ ॥

हितसुखाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी वा भवति ।

* आतुराय आतुरस्य वा हितम्, आमयाविने आमयाविनो वा हितम्; चैत्राय चैत्रस्य वा सुखम् ॥ ६५ ॥

तद्भद्राऽऽयुष्यक्षेमाऽर्थाऽर्थेनाऽऽशिषि ॥ २ । २ । ६६ ॥

तदिति हितसुखयोः परामर्शः, अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसबध्यते, हिताद्यर्थैर्युक्ताद् गौणात् नाम्न आशिषि गम्यमानायां चतुर्थी वा भवति ।

हितार्थे-* हितं जीवेभ्यो भूयात्, हितं जीवानां भूयात्; पथ्यं मैत्राय भूयात्, पथ्यं मैत्रस्य भूयात्, सुखार्थे-* सुखं प्रजाभ्यो भूयात्, सुखं प्रजानां भूयात्; शं प्रजाभ्यो भूयात्, शं प्रजाना भूयात्, शर्म भवताद् भव्येभ्यः, शर्म भवताद् भव्यानाम्; भद्रार्थे-* भद्रमस्तु जिनशासनाय, भद्रमस्तु जिनशासनस्य, भद्रमस्तु जिनशासनाय, भद्रमस्तु जिनशासनस्य, कल्याणमस्तु जिनशासनाय, कल्याणमस्तु जिनशासनस्य, आयुष्यार्थे-* आयुष्यमस्तु चैत्राय, आयुष्यमस्तु चैत्रस्य, दीर्घमायुरस्तु मैत्राय, दीर्घमायुरस्तु मैत्रस्य, चिरंजीवितमस्तु मैत्राय, चिरंजीवितमस्तु मैत्रस्य, क्षेमार्थे-* क्षेमं भूयात् संघाय, क्षेमं भूयात् संघस्य, कुशलं भूयात् संघाय, कुशलं भूयात् संघस्य, निरामयं भूयात् साधुभ्यः, निरामयं भूयात् साधूनाम्; अर्थार्थे-* अर्थो भूयात् मैत्राय, अर्थो भूयात् मैत्रस्य, प्रयोजनं भूयात् मैत्राय, प्रयोजनं भूयात् मैत्रस्य, कार्यं भूयात् मैत्राय, कार्यं भूयात् मैत्रस्य ।

आशिषीति किम् ?,-आयुष्यं प्राणिनां घृतम्,-तत्त्वाख्याने न भवति ।

हितसुखशब्दाभ्यां पूर्वेण विकल्पः सिद्ध एव, तदर्थार्थं तु तद्ग्रहणम् ॥ ६६ ॥

परिक्रयणे ॥ २ । २ । ६७ ॥

परिक्रीयते-नियतकालं स्वीक्रियते येन तत् परिक्रयणं-वेतनादि, तस्मिन् वर्तमानाद् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी वा भवति । * शताय परिक्रीतः, शतेन परिक्रीतः,-संभोगाय परिक्रीतो कर्ताऽसि तव नाऽप्रियम्, संभोगेन वा,-शतादिना नियतकालं स्वीकृत इत्यर्थः ।

परीति किम् ?,-शतेन क्रीणाति,-क्रयस्याऽत्र करणं न परिक्रयस्य । करणाऽऽश्रयणं किम् ?,-शताय परिक्रीतो मासम्,-मासात् मा भूत् ॥ ६७ ॥

शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः ॥ २ । २ । ६८ ॥

शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च शब्दैर्युक्तात् गौणात् नाम्नश्चतुर्थी भवति । पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् ।

* शक्तो मैत्रश्चैत्राय, शक्नोति मैत्रश्चैत्राय, प्रभवति मैत्रश्चैत्राय, अलं मल्लो मल्लाय, समर्थो मल्लो मल्लाय, प्रभुर्मल्लो

---

१ °छा० म० भ० । २ मन्वान पु० । ३ °कृत्तभोगे° (द, तभोगे) पु० । ४ °ताः पु० । ५ ××××° पु० । ६ स्वीक्रियत° पु० ।

मल्लाय; वषट्-वषडग्नये, वषडिन्द्राय; नमस्-नमोऽर्हद्भ्यः, नमः सिद्धेभ्यः; स्वस्ति-स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वस्ति संघाय; स्वाहा-इन्द्राय स्वाहा, अग्नये स्वाहा; स्वधा-पितृभ्यः स्वधा ।

स्वस्तिशब्दः क्षेमार्थः, तद्योगे आशिष्यपि परत्वात् नित्यमेव-स्वस्ति संघाय भूयात्, स्वस्ति प्रजाभ्यो भूयात् ।

तृतीयया योगाऽभिधानादिह न भवति-नमो जिनाऽऽयतनेभ्यः,-नाऽऽत्र जिनानां नमसा योगः; नमस्यति जिना-नित्यत्राऽपि नमस्यधातुना योगो न नमसा ।

यद्येवं कथं स्वयंभुवे नमस्कृत्येति ?,-नाऽनेनाऽत्र चतुर्थी, किं तु नमस्कृतिलक्षणया क्रिययाऽभिप्रेयमाणत्वात् संप्रदानत्वे "चतुर्थी" ॥ २ । २ । ५३ ॥ इत्यनेनैव, स्वयंभुवं नमस्कृत्येत्यत्र तु क्रियाऽभिप्रेयत्वाऽविवक्षायां द्वितीयैव ॥६८॥

पञ्चम्यपादाने ॥ २ । २ । ६९ ॥

अपादाने कारके गौणात् नाम्नो यथासंख्यमेकद्विबहौ ङसिभ्यांभ्यस्लक्षणा पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।

*ग्रामादागच्छति, पर्वतादवरोहति, गोदाभ्यामागच्छति; यवेभ्यो गां वारयति, कुसूलात् पचति, वलाहकाद् विद्योतते विद्युत्; चौराद् बिभेति ॥ ६९ ॥

आङावधौ ॥ २ । २ । ७० ॥

अवधिर्मर्यादा, अभिविधिरपि तद्विशेष एवेति तस्याऽपि ग्रहणम्,-अवधौ वर्तमानात् आङा युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

*आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः-पाटलिपुत्रमवधीकृत्य तद्व्याप्याऽव्याप्य वा वृष्ट इत्यर्थः, आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य ॥ ७० ॥

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ॥ २ । २ । ७१ ॥

वर्ज्ये-वर्जनीयेऽर्थे वर्तमानात् पर्यपाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति । *परि पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः, परि परि पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः; अप पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः,-पाटलिपुत्रं वर्जयित्वेत्यर्थः ।

वर्ज्य इति किम् ?,-अपशब्दो मैत्रस्य ॥ ७१ ॥

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ २ । २ । ७२ ॥

प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिर्मुख्यस्य सदृशोऽर्थः, प्रतिदान-गृहीतस्य प्रत्यर्पणम्-विशोधनमिति यावत्;-प्रतिना योगे यतः प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानम् तद्वाचिनो गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

*प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति, अभयकुमारः श्रेणिकतः प्रति,-सदृश इत्यर्थः; तिलेभ्यः प्रति माषानस्मै प्रयच्छति,-तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः, एव सर्पिषोऽस्मै तैलं प्रति सिञ्चति, सर्पिषोऽस्मै तैलं प्रति सिक्त्वा व्रजति ।

यत इति किम् ?,-तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति इत्यत्र माषशब्दात् मा भूत् । प्रतिनिधिप्रतिदान इति किम् ?,-वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ ७२ ॥

आख्यातर्युपयोगे ॥ २ । २ । ७३ ॥

आख्याता-प्रतिपादयिता,-तत्र वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति, उपयोगे-नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये ।

*उपाध्यायादधीते, आचार्यादागमयति, श्रावकात् शृणोति; प्रत्येकबुद्धादधिगच्छति ।

आख्यातरीति किम् ?,-उपाध्यायात् शास्त्रमागमयति,-अत्र शास्त्रात् मा भूत् । उपयोग इति किम् ?,-नटस्य शृणोति, उपयोगविवक्षायां त्वत्राऽपि भवति-नटाद् भारत शृणोति ।

अपादानत्वेनैव सिद्धे उपयोग एव यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

गम्ययपः कर्माऽऽधारे ॥ २ । २ । ७४ ॥

गम्यस्याऽप्रयुज्यमानस्य यपो-यबन्तस्य यत्कर्म आधारश्च तत्र वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति । द्वितीयासप्तम्योरपवादः । *प्रासादात् प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते,-प्रासादमारुह्याऽऽसने चोपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः ।

गम्यग्रहण किम् ?,-प्रासादमारुह्य शेते, आसने उपविश्य भुङ्क्ते;-न ह्यत्र यबन्तस्याऽप्रयोगे तदर्थः प्रतीयते । यब्ग्रहण किम् ?,-प्रविश पिण्डीम्, प्रविश तर्पणम्, वृक्षे शाखा, ग्रामे चैत्रः;-अत्र हि भक्षयकुर्वास्तेवसतीनां गम्यता न तु यपः ।

१ देव पु० ।

ननु यथा कुशू[1]लादादाय पचति–कुशूलात् पचतीत्यत्राऽदानाऽङ्गे पाके [2]पचेर्वर्तमानादुपात्तविषयमेतदपादानमिति पञ्चमी भवति, एवमिहापि अपक्रमणाऽङ्गे दर्शने दृशेर्वर्तनाद् भविष्यति; तथाहि—तत्ततोऽपक्रामति अनपक्रामद्धि न विषयं गृह्णीयात्, सत्यम्, कि तु आरुह्य उपविश्येति यबन्तार्थोऽपि गम्यते, ततो यथा यबन्ते प्रयुज्यमाने कर्माऽधिकरणयोर्द्वितीयासप्तम्यौ भवतस्तद्वदप्रयुज्यमानेऽपि तदर्थप्रतीतेस्ते प्रसज्येयातामिति सूत्रमारभ्यते ॥ ७४ ॥

प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः ॥ २ । २ । ७५ ॥

प्रभृत्यर्थैः अन्यार्थैः दिक्शब्दैर्बहिस् आरात् इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी भवति ।

[3]प्रभृत्यर्थैः—* ततः प्रभृति, कार्तिक्याः प्रभृति, आरभ्य ग्रीष्मात्, ग्रीष्मादारभ्य । [4]अन्यार्थैः—* अन्यो मैत्रात्, भिन्नश्चैत्रात्, अर्थान्तरं घटात्, व्यतिरिक्तः पटात्, विलक्षणोऽश्वात्, पृथग् गजात्; हिरुग् [5]गार्ग्यात् । दिक्शब्द—* ग्रामात् पूर्वस्यां दिशि वसति, ग्रामादुत्तरस्यां दिशि वसति, दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्शब्दा इति देशकालादिवृत्तिनापि भवति–पूर्व [6]उज्जयिन्या गोनर्द[7]ः, उत्तरो विन्ध्यात् पारियात्रः, पूर्वो ग्रीष्माद् वसन्तः, पश्चिमो रामाद् युधिष्ठिरः,–एतदर्थमेव च शब्दशब्दोपादानम्, गम्यमानेनाऽपि च दिक्शब्देन भवति—* क्रोशात् लक्ष्यं विध्यति–परेणेति गम्यते, "कर्मेणिङ्" ॥ ३ । ४ । २ ॥ परो भवतीति गम्यते, प्राग् ग्रामात्, प्रत्यग् ग्रामात्, उदग् ग्रामात्, प्राचीन ग्रामादाम्राः, दक्षिणा हि ग्रामात्, उत्तरा हि ग्रामात्, दक्षिणा ग्रामात्, उत्तरा ग्रामात्, न्यग् मैत्रस्याऽवस्थित इत्युपसर्जनत्वात् न दिक्शब्दता । बहिस्–* [8]बहिर्ग्रामात्, बहिष्पुरात्, * आरादित्यव्यय दूरसमीपयोर्वाचकम्, तेन तद्योगे वक्ष्यमाणस्य "आरादर्थैः" ॥ २ । २ । ७८ ॥ इति विकल्पस्याऽपवादोऽयम्–आराद् ग्रामात् क्षेत्रम्, आरात् मैत्रात् पीठम्; * इतरशब्दो द्वयोरुपलक्षितयोरन्यतरवचनस्तेनाऽन्यार्थाद् भिद्यते–इतरश्चैत्रात्, तस्य द्वितीयो मैत्रादित्यर्थः ।

अथ जिनदत्तादन्योऽयं मैत्रस्य, जिनदत्तादितरोऽय चैत्रस्य, छात्राणां पूर्वमामन्त्रयस्व, कायस्य पूर्वमित्यादौ मैत्रचैत्रच्छात्रकायशब्देभ्यः कथ न भवति ?,–उच्यते–प्रत्यासत्तेर्यस्यैवाऽन्यत्वादिधर्मनिमित्तोऽन्यशब्दादिना योगस्तत एव जिनदत्तादेः पञ्चमी भवति न मैत्रादेरिति ॥ ७५ ॥

ऋणाद्धेतोः ॥ २ । २ । ७६ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः,–हेतुभूतं यद् ऋण तद्वाचिनो गौणात् [9]नाम्नः पञ्चमी भवति । तृतीयाऽपवादः ।

* शताद् बद्धः, सहस्राद् बद्धः ।

हेतोरिति किम् ?,–शतेन बद्धः, शतेन बन्धितः, शतेन चैत्रेण बन्धितः;–कर्तरि प्रयोज्ये प्रयोजके च [10]कर्तृलक्षणा तृतीया भवति, हेतुर्हि फलसाधनयोग्यः पदार्थः कर्त्रादिभ्योऽन्य उच्यते इति कथं कर्तुर्हेतुत्वम् ॥ ७६ ॥

गुणादस्त्रियां नवा ॥ २ । २ । ७७ ॥

अस्त्रियां वर्तमानाद् हेतुभूतगुणवाचिनो गौणात् नाम्नः पञ्चमी वा भवति । * जाड्याद् बद्धः, जाड्येन बद्धः; पारिख्यात्यात् मुक्तः, पारिख्यात्येन मुक्तः, मोहाद् बद्धः, मोहेन बद्धः, ज्ञानात् मुक्तः, ज्ञानेन मुक्तः ।

गुणादिति किम् ?,–धनेन कुलम् । हेतोरित्येव ?,–जाड्यस्यैतद्रूपम् । अस्त्रियामिति किम् ?,–बुद्ध्या मुक्तः, प्रज्ञया मुक्तः, विद्यया यशः ।

अस्त्यत्राऽग्निर्धूमात्, नाऽस्तीह घटोऽनुपलब्धेः, सर्वमनेकान्तात्मकम् सत्त्वाऽन्यथाऽनुपपत्तेरित्यादौ नाऽग्न्यादेर्धूमादिर्हेतुः, कस्य तर्हि ?,–तज्ज्ञानस्य, कथ तर्हि पञ्चमी ?,–"गम्ययपः कर्माऽऽधारे" ॥ २ । २ । ७४ ॥ इति भविष्यति, धूमादिकमुपलभ्याऽग्न्यादिः प्रतिपत्तव्य इति ह्यत्राऽर्थः ।

ज्ञानहेतुत्वविवक्षायां तु हेतुलक्षणा तृतीया भवति–धूमेनाऽग्निः, अनुपलब्ध्या घटाऽभावः, सत्त्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्या,–सर्वमनेकान्तात्मक प्रतिपत्तव्यमिति ॥ ७७ ॥

आरादर्थैः ॥ २ । २ । ७८ ॥

आराद्–दूराऽन्तिकयोः, तत्रेणोभयग्रहणम्,–दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी वा भवति ।

* दूर ग्रामात्, दूर ग्रामस्य, विप्रकृष्ट ग्रामात्, विप्रकृष्टं ग्रामस्य, अन्तिकं ग्रामात्, अन्तिक ग्रामस्य, [11]अभ्याँश ग्रामात्, अभ्याँश ग्रामस्य, [12]सनिकृष्ट ग्रामात्, [12]सनिकृष्ट ग्रामस्य ।

आरात्शब्दयोगे तु प्रभृत्यादिसूत्रेण नित्यमेव पञ्चमी ।

---

१ सू° म० म० । २ °चेर्वर्तस्ना° म० म० । ३ प्रभूत्यर्थ पु० । ४ मन्यार्थ पु० । ५ गगात् पु० । ६ उज्जयन्या पु० । ७ °नद् पु० । ८ वहि पु० पु० । ९ नाम्नी° पु० । १० °या हेतुत्वलक्षणा° म० म० । ११ °भ्यास° पु० । १२ सन्नि° पु० ।

अथ दूरं हितं ग्रामात्, दूरं हितं ग्रामस्य भूयादित्यादौ हितादियोगे पञ्चम्यभावपक्षे-"हितसुखाभ्याम्" ॥ २। २। ६५ ॥ इति चतुर्थी कस्मात् न भवति?, उच्यते-हितसुखादियोगे सा चतुर्थी, इह तु दूरान्तिकादिनैव योगो न तद्विशेषणेन हितादिनेति न भवति; यदा तु हितादिना विशेष्यतया योगस्तदा चतुर्थी भवत्येव।

अन्ये त्वसत्त्ववचनैरेवाऽऽराद्दर्थैरिच्छन्ति ॥ ७८ ॥

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे ॥ २। २। ७९ ॥

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणोऽसत्त्वात्, तेनैव वा रूपेणाऽभिधीयमानं द्रव्यादि,-तस्मिन् करणे वर्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यः पञ्चमी वा भवति।

* स्तोकात् मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः, अल्पात् मुक्तः, अल्पेन मुक्तः; कृच्छ्रात् मुक्तः, कृच्छ्रेण मुक्तः; कतिपयात् मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः।

असत्त्व इति किम्?,-स्तोकेन विषेण हतः, अल्पेन मधुना मत्तः, कृच्छ्रेण भोजनेन निर्विण्णः;-विषादिद्रव्य-सामानाधिकरण्यात् अत्र सत्त्ववृत्तिता। करण इति किम्?,-क्रियाविशेषणे मा भूत्-स्तोकं चलति, इह च स्तोकादीनामसत्त्ववाचित्वात् द्वित्वबहुत्वाऽसमवे एकवचनमेव।

"स्तोकस्य चाऽभिनिर्वृत्तेरनिर्वृत्तेश्च तस्य वा। प्रसिद्धि करणत्वस्य स्तोकादीनां प्रचक्षते" ॥ १ ॥ ७९ ॥

अज्ञाने ज्ञः षष्ठी ॥ २। २। ८० ॥

अज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य जानातेः सम्बन्धिनि करणे वर्तमानाद् गौणात् नाम्न एकद्विबहौ यथासंख्य ङसोसाम्लक्षणा षष्ठी विभक्तिर्भवति। वेति निवृत्तम्।

* सर्पिषो जानीते,-सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्तत इत्यर्थः,-प्रवृत्तिरत्र जानातेरर्थः, एवं सर्पिषोर्जानीते, सर्पिषां जानीते; अथवा-सर्पिषि रक्तो विरक्तो वा चित्तभ्रान्त्या सर्वमेवोदकादि सर्पीरूपेण प्रतिपद्यत इति मिथ्याज्ञानवचनोऽत्र जानातिः, मिथ्याज्ञानं चाऽज्ञानमेव भवति।

अज्ञान इति किम्?,-स्वरेण पुत्रं जानाति। करण इत्येव?,-तैलं सर्पिषो जानाति-तैलं सर्पीरूपेण प्रतिपद्यत इत्यर्थः,-अत्र तैलात् कर्मणो मा भूत्, सर्पिषस्तु करणत्वाद् भवत्येव। तृतीयाऽपवादो योगः ॥ ८० ॥

शेषे ॥ २। २। ८१ ॥

कर्मादिभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः कर्माद्यविवक्षालक्षणोऽश्रूयमाणक्रियः श्रूयमाणक्रियो वाऽस्येदंभावरूपः-स्वस्वा-मिभावादिः संबन्धविशेषः-शेषः,-तत्र गौणात् नाम्नः षष्ठी भवति।

* राज्ञः पुरुषः, उपगोरपत्यम्, पशोः पादः, वृक्षस्य शाखा, क्षीरस्य विकारः, गवां समूहः, कुम्भस्य समीपम्, पृथिव्याः स्वामीति, न माषाणामश्नीयात्, सुभाषितस्य शिक्षते, न ते सुखस्य जानते, न तस्य सायमश्नीयात्, अन्नस्य नो देहि, अक्षाणां दीव्यति, घ्नत. पृष्ठं ददाति, नटस्य शृणोति, वृक्षस्य पर्णं पतति, महतां विभाषते।

कथ पुनः कर्मादीनां सतामप्यविवक्षा?,-यथा-अनुदरा कन्या, अलोमिका एडकेति। गौणादित्येव?,-राज्ञः पुरुषः-अत्र सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि प्रधानात् पुरुषात् न भवति, प्राधान्य चाऽऽख्याऽऽत्यातपदसामानाधिकरण्यम्, तेन ततः प्रथमैव भवति, यदा तु पुरुषो राजानं प्रति गुणत्व प्रतिपद्यते, तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येव। कथ राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इति?;-राजाऽपेक्षया पुरुषस्य प्राधान्येऽपि कम्बलाऽपेक्षया गौणत्वात् भवति। प्रथमाऽपवादो योगः ॥ ८१ ॥

रिरिष्टात्स्तादस्तादसंतसाता ॥ २। २। ८२ ॥

रिरिष्टात्स्तात्अस्तात्अस्अतस्आत्प्रत्ययान्तैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नः षष्ठी विभक्तिर्भवति।

* रि-उपरि ग्रामस्य, रिष्टात्-उपरिष्टात् ग्रामस्य, स्तात्-परस्ताद् ग्रामस्य, अवरस्ताद् ग्रामस्य, अस्तात्-पुरस्तात् ग्रामस्य, अवस्ताद् ग्रामस्य, अधस्तात् ग्रामस्य, अस्-पुरो ग्रामस्य, अवो ग्रामस्य, अधो ग्रामस्य, अतस्-दक्षिणतो ग्रामस्य, उत्तरतो ग्रामस्य, परतो ग्रामस्य, अवरतो ग्रामस्य, आत्-अधराद् ग्रामस्य, दक्षिणात् ग्रामस्य, उत्तरात् ग्रामस्य, पश्चात् ग्रामस्य, दक्षिणपश्चात् ग्रामस्य। पञ्चम्यपवादो योगः ॥ ८२ ॥

कर्मणि कृतः ॥ २। २। ८३ ॥

कृतः-कृदन्तस्य संबन्धिनि कर्मणि गौणात् नाम्नः षष्ठी भवति। द्वितीयाऽपवादः।

१ °न्न न ज्ञान ला° पु०। २ × मा° पु०।

*अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शकः, यवानां लावकः, ओदनस्य भोजकः, विश्वस्य ज्ञाता, तीर्थस्य कर्त्ता, उदकस्य पिबः, ग्रामस्य गमनम्; गवां दोहः ।

कर्मणीति किम् ?,–शस्त्रेण भेत्ता । क्रियाविशेषणस्याऽपि कर्मत्वाऽभावात् न भवति–साधु पक्ता, स्तोकं पक्ता । कृत इति किम् ?,–कटं करोति, कृतपूर्वी कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनम्;–त्यादितद्धितयोः कर्मणि मा भूत् । कथम् अर्थस्य त्यागी ?, सुखस्य भोगी ?, विषयाणां जयी ?, वीराणां प्रसविनीति ?,–अत्र ताच्छीलिकयोर्घिन्णिनोः कर्मेति भवति ॥८३॥

द्विषो वाऽतृशः ॥ २ । २ । ८४ ॥

अतृश्प्रत्ययान्तस्य द्विषः कर्मणि गौणात् नाम्नः षष्ठी वा भवति ।

*चौरस्य द्विषन्, चौरं द्विषन्, "तृन्नु०" आदिसूत्रेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ८४ ॥

वैकत्र द्वयोः ॥ २ । २ । ८५ ॥

द्विकर्मकेषु धातुषु द्वयोः कर्मणोरेकत्रैकतरस्मिन् वा षष्ठी भवति । अन्यत्र पूर्वेण नित्यमेव ।

*अजाया नेता स्रुघ्नम्, अजाया नेता स्रुघ्नस्य,–अथवा–अजां नेता स्रुघ्नस्य, अजाया नेता स्रुघ्नस्य, पयसो दोहको गाम्, पयसो दोहको गोः, यदि वा गोर्दोहकः पयः, गोर्दोहकः पयसः ।

अन्ये तु नीवह्यादीनां द्विकर्मकाणां गौणे कर्मणि,दुहादीनां तु प्रधाने विकल्पमिच्छन्ति,उभयत्राऽपि नित्यमेवेत्यन्ये॥८५॥

कर्तरि ॥ २ । २ । ८६ ॥

कृदन्तस्य कर्तरि गौणात् नाम्नः षष्ठी भवति । तृतीयाऽपवादः ।

*भवत आसिका, भवतः शायिका, भवतः स्वापः, भवत आसना; भवतोऽग्रगामिका ।

कर्तरीति किम् ?,–गृहे शायिका । कृत इत्येव ?,– त्वया शय्यते ॥ ८६ ॥

द्विहेतोरस्यणकस्य वा ॥ २ । २ । ८७ ॥

स्त्र्यधिकारविहिताभ्यामकारणकाभ्यामन्यस्य द्वयोः कर्तृकर्मषष्ठ्योः प्राप्तिहेतोः कृतः कर्तरि षष्ठी वा भवति । नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् ।

*विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्यस्याऽऽचार्येण वा, साधु खल्विद शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याऽऽचार्येण वा, साध्वी संग्रहण्याः कृतिः क्षमाश्रमणस्य क्षमाश्रमणेन वा, आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकस्य अगोपालकेन वा, साधु खलु पयसः पानं मैत्रस्य मैत्रेण वा, साध्वी खल्वनेकान्तजयपताकायाः कृतिराचार्यहरिभद्रस्याऽऽचार्यहरिभद्रेण वा ।

गम्यमानेऽपि कर्मणि भवति–अन्तर्द्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति, यस्याऽदर्शनमिच्छतीति वा;–अत्राऽऽत्मन इति कर्म गम्यते ।

द्विहेतोरित्येकवचननिर्देशः किम् ?,–आश्चर्यमोदनस्य नाम पाकोऽतिथीनां च प्रादुर्भाव इति भिन्नकृतोः कर्तृकर्मषष्ठीहेतुत्वमत्रेति न भवति । अस्यणकस्येति किम् ?,–चिकीर्षा मैत्रस्य कथा काव्यानाम्, भेदिका चैत्रस्य काष्ठानाम्, णिगतभिदेस्तु भेदिका चैत्रस्य मैत्रस्य काष्ठानाम् । कर्तरीत्येव ?,–साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याऽऽचार्येण वेत्यत्र शब्दशब्दात् कर्मणि विकल्पो न भवति ।

अन्ये तु घञलप्रत्यययोर्द्विहेत्वोः कर्मण्येव षष्ठीमिच्छन्ति न कर्तरि–आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेन, आश्चर्यं इन्द्रियाणां जयो यूना ॥ ८७ ॥

कृत्यस्य वा ॥ २ । २ । ८८ ॥

कृत्यस्य कर्तरि गौणात् नाम्नः षष्ठी वा भवति ।

*भवतः कार्यः कटः, भवता कार्यः कटः, कर्तव्यः, करणीयः, देयः, कृत्यो वा कटः ।

कर्तरीत्येव ?,–गेयो माणवको गाथानाम्, प्रवचनीयो गुरुर्द्वादशाङ्गस्य ॥ ८८ ॥

नोभयोर्हेतोः ॥ २ । २ । ८९ ॥

उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीहेतोः कृत्यस्य सबन्धिनोरुभयोरेव षष्ठी न भवति ।

*नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण, कष्टव्या ग्राम शाखा चैत्रेण, जेतव्यः शतं मैत्रश्चैत्रेण ।

उभयोर्हेतोरिति किम् ?,–एकैकहेतोर्मा भूत्–उपस्थानीयः पुत्रः पितुः, उपस्थानीयः पिता पुत्रस्य ॥ ८९ ॥

---

१ कर्मण ० पु० । २ °इति ×× ग° पु० । ३ ×× का° म० म० । ४ °स मैत्रस्य का° म० म० । ५ °णिगतभिदेस्तु भेदिका म० म० ।
६ °कार्य ×× कर्त° पु० ।

तृन्नुदन्ताऽव्ययक्वस्वानाऽतृश्शतृङिणकच्खलर्थस्य ॥ २ । २ । ९० ॥

तृनः उदन्तस्य अव्ययस्य क्वसोः आनस्य अतृशः शतुः ङेः णकचः खलर्थस्य च कृतः संबन्धिनोः कर्मकर्त्रोः षष्ठी न भवति । तृन्–*वदिता जनाऽपवादान्, उदन्त–*कन्यामलंकरिष्णुः, रिपून् जिष्णुः, शरान् क्षिप्णुः, ओदनं बुभुक्षुः, देवान् वन्दारुः, धारुर्वत्सो मातरम्, श्रद्धालुस्तत्त्वम्; अव्यय–*कटं कृत्वा, पयः पायं पायं व्रजति, ओदनं भोक्तुं व्रजति; क्वसु–*ओदनं पेचिवान्, तत्त्वं विद्वान्, आनेति उत्सृष्टाऽनुबन्धनिर्देशात् कानशानाऽऽनशां ग्रहणम्, (कान–)*कटं चक्राणः, वचनमनूचानः, शानः–*मलयं पवमानः, कतीह कवचमुद्वहमानाः, कतीह शत्रून् निघ्नानाः; कतीह वपुर्भूषयमाणाः; आनश्–*ओदनं पचमानः, चैत्रेण पच्यमानः; कटं करिष्यमाणः; अतृश्–*अधीयंस्तत्त्वार्थम्, धारयन्नाचाराङ्गम्; शतृ–*कटं कुर्वन्, कटं करिष्यन्; ङि–*परीषहान् सासहिः, कटं चक्रिः, दधिश्चित्तम्; णकच्–*एधानाहारको व्रजति, कटं कारको व्रजति,–चिन्निर्देशात् णकस्य न भवति–वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्रस्य दर्शकः, खलर्थः–ईषत्करः कटो भवता, सुज्ञानं तत्त्वं भवता ॥ ९० ॥

क्तयोरसदाधारे ॥ २ । २ । ९१ ॥

सतो वर्तमानादाधाराच्चान्यस्मिन्नर्थे विहितौ यौ क्तौ–क्तक्तवतू तत्संबन्धिनोः कर्मकर्त्रोः षष्ठी न भवति ।

*कटः कृतो मैत्रेण, कटं कृतवान्; गतो ग्रामं चैत्रः, ग्रामं गतवान् ।

असदाधार इति किम् ?,–राज्ञां ज्ञातः, राज्ञां बुद्धः, राज्ञां मतः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां पूजितः, कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम्,–"ज्ञानेच्छा०" ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इत्यादिसूत्रेण सत्यत्र क्तः ।

कथं शीलितो मैत्रेण ?, रक्षितश्चैत्रेण ?;–भूतेऽयं क्तः, वर्तमानताप्रतीतिस्तु प्रकरणादिनेति ।

अन्ये तु ज्ञानेच्छार्चार्थञीच्छील्यादिभ्योऽतीते क्तं नेच्छन्ति, तन्मते–अपशब्दावेतौ ।

आधारे–इदमोदनस्य भुक्तम्, इदं सक्तूनां पीतम्, इदमहेः सृप्तम्, इदमेषामासितम्;–"अद्यर्थाच्चाऽऽधारे" ॥ ५ । १ । १२ ॥ इति क्तः ॥ ९१ ॥

वा क्लीबे ॥ २ । २ । ९२ ॥

क्लीबे यो विहितः क्तस्तस्य कर्तरि षष्ठी वा न भवति । *छात्रस्य हसितम्, छात्रेण हसितम्, मयूरस्य नृत्तम्, मयूरेण नृत्तम्; कोकिलस्य व्याहृतम्, कोकिलेन व्याहृतम्, इहाहेः सृप्तम्, इहाऽहिना सृप्तम् ।

क्लीब इति किम् ?,–चैत्रेण कृतम्–"क्तक्तवतू" इति भावे क्तः ।

पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ९२ ॥

अकमेरुकस्य ॥ २ । २ । ९३ ॥

कमेरन्यस्योकप्रत्ययान्तस्य कर्मणि षष्ठी न भवति । *आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः, भोगानभिलाषुकः ।

अकमेरिति किम् ?,–दास्याः कामुकः ॥ ९३ ॥

एष्यदृणेनः ॥ २ । २ । ९४ ॥

एष्यत्यर्थे ऋणे च विहितस्येनः कर्मणि षष्ठी न भवति, इन इति इन्णिनोर्ग्रहणम् । *ग्रामं गमी–औणादिक इन्, ग्राममागामी–औणादिको णिन्, शतं दायी, सहस्रं दायी, कारी मेऽसि कटम्, हारी मेऽसि भारम्,–एष्याधमर्ण्ये णिन् । एष्यदृणेति किम् ?,– अवश्यंकारी कटस्य, साधुदायी वित्तस्य ॥ ९४ ॥

सप्तम्यधिकरणे ॥ २ । २ । ९५ ॥

गौणात् नाम्न एकद्विबहावधिकरणे कारके ङिओस्सुपल्लक्षणा यथासंख्यं सप्तमी विभक्तिर्भवति ।

*दिवि देवाः, पर्यङ्के आस्ते, तिलेषु तैलम्, गुरौ वसति, युद्धे सनह्यते, अङ्गुल्यग्रे करिशतम् ॥ ९५ ॥

नवा सुजर्थैः काले ॥ २ । २ । ९६ ॥

सुचोऽर्थो वारलक्षणो येषां प्रत्ययानां तदन्तैर्युक्तात् कालेऽधिकरणे वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी वा भवति । *द्विरह्नि भुङ्क्ते, पक्षे शेषे षष्ठी–द्विरह्नो भुङ्क्ते, मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते, मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते; बहुधाऽह्नि भुङ्क्ते, बहुधाह्नो भुङ्क्ते । सुजर्थैरिति किम् ?,–अह्नि भुङ्क्ते, रात्रौ शेते । बहुव्रीह्याश्रयणं किम् ?,–सुजर्थप्रत्ययस्याऽप्रयोगे गम्यमाने तदर्थे मा भूत् । काल इति किम् ?–द्विः कांस्यपाञ्यां भुङ्क्ते । अधिकरणे इत्येव ?,–द्विरह्नो भुङ्क्ते ।

१ °च्छा××द्वि° पु० । २ °यी–कारी° पु० । ३ °श्य प्र° पु० ।

आधारस्याऽऽधारत्वाऽविवक्षायां पक्षे शैषिकी षष्ठी सिद्धैव, नियमार्थं तु वचनम्, तेन प्रत्युदाहरणेषु शेषे षष्ठी न भवत्येव ॥ ९६ ॥

कुशलाऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् ॥ २ । २ । ९७ ॥

कुशलो निपुणः, आयुक्तो व्यापृतः,–आभ्यां युक्तादाधारे वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी वा भवति, आसेवायां–तात्पर्ये गम्यमाने । *कुशलो विद्याग्रहणे, आयुक्तस्तपश्चरणे, पक्षे–अधिकरणाऽविवक्षायां शेषषष्ठी–कुशलो विद्याग्रहणस्य, आयुक्तस्तपश्चरणस्य ।

आसेवायामिति किम् ?,–कुशलश्चित्रकर्मणि, न च करोति, आयुक्तो गौः शकटे–आकृष्य युक्त इत्यर्थः, अधिकरणे[2] इत्येव नित्य सप्तमी ।

पक्षे आधारस्याऽविवक्षाया विकल्पे सिद्धेऽनासेवायामाधाराऽविवक्षानिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ९७ ॥

स्वामीश्वराऽधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ॥ २ । २ । ९८ ॥

एभिर्युक्ताद् गौणात् नाम्नः सप्तमी वा भवति, पक्षे–शेषषष्ठी ।

*गोषु स्वामी, गवां स्वामी, गोष्वीश्वरः, गवामीश्वरः, गोष्वधिपतिः, गवामधिपतिः, गोषु दायादः, गवां दायादः, गोषु साक्षी, गवां साक्षी, गोषु प्रतिभूः, गवां प्रतिभूः, गोषु प्रसूतः, गवा प्रसूतः ।

"स्वामीश्वराऽधिपति०" इति पर्यायोपादानात् पर्यायान्तरयोगे न भवति–ग्रामस्य राजा, ग्रामस्य पतिः,–षष्ठ्येव भवति । सप्तम्यर्थं वचनम् ॥ ९८ ॥

व्याप्ये क्तेनः ॥ २ । २ । ९९ ॥

इष्टादिभ्यः क्तान्तेभ्य इष्टमनेनेत्याद्यर्थे तद्धित इन् वक्ष्यते, क्तप्रत्ययान्ताद् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी भवति । वेति निवृत्तम् ।

*अधीत व्याकरणमनेनेति वाक्याऽवस्थायामभिधायाऽधीतीति वृत्तौ क्तेनाऽनभिहिते कर्मणि प्रत्ययार्थकर्तृकेण च धात्वर्थेन व्याप्यमाने कृतपूर्वी कटमित्यादाविव द्वितीयायां प्राप्तायां तदपवादोऽयम् । अधीत व्याकरणमनेनाऽधीती व्याकरणे, आम्नात द्वादशाङ्गमनेनाऽऽम्नाती द्वादशाङ्गे, परिगणित ज्योतिरनेन परिगणिती ज्योतिषि, इष्टो यज्ञोऽनेनेष्टी यज्ञे ।

क्तेन इति किम् ?,–कट करोति । क्तग्रहण किम् ?,–कृतपूर्वी कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनम् । इन्ग्रहण किम् ?,–उपश्लिष्टो गुरून् मैत्रः । व्याप्य इति किम् ?,–मासमधीती व्याकरणे–अत्र मासात् मा भूत्, मासस्य हि न कर्मत्वम्, द्वितीया तु "कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ" ॥ २ । २ । ४२ ॥ इत्यनेन ॥ ९९ ॥

तद्युक्ते हेतौ ॥ २ । २ । १०० ॥

हेतुर्निमित्त–कारणम्, तेन व्याप्येन युक्ते सयुक्ते हेतौ वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी भवति । हेतुतृतीयाऽपवादः ।

*"चर्मणि द्वीपिन हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्पलको हतः" ॥ १ ॥

तद्युक्त इति किम् ?,–वेतनेन धान्य लुनाति–नाऽत्र वेतन धान्येन सयुक्तम्, धनेन वसति । हेताविति किम् ?,–देवस्य पादौ स्पृशति ॥ १०० ॥

अप्रत्यादावसाधुना ॥ २ । २ । १०१ ॥

असाधुशब्देन युक्ताद् गौणात् नाम्नोऽप्रत्यादौ–प्रत्यादिप्रयोगाऽभावे सप्तमी भवति । *असाधुर्मैत्रो मातरि ।

अप्रत्यादाविति किम् ?,–असाधुर्मैत्रो मातर प्रति, मातर परि, मातरमनु, मातरमभि ॥ १०१ ॥

साधुना ॥ २ । २ । १०२ ॥

साधुशब्देन युक्ताद् गौणात् नाम्नोऽप्रत्यादौ सप्तमी भवति । *साधुर्मैत्रो राजनि, साधुर्मातरि ।

अप्रत्यादावित्येव ?,–साधुर्मैत्रो राजान प्रति, राजान परि, राजानमनु, राजानमभि ।

उत्तरत्राऽर्चाया विधानात् अनर्चाया तु व्यावृत्तेस्तत्त्वाख्याने विधिरयम् ।

कथ तर्हि साधुर्भृत्यो राज्ञ इति ?,–भृत्याऽपेक्षाऽत्र षष्ठी न साध्वपेक्षा, साध्वपेक्षायां तु सप्तम्येव भवति ॥१०२॥

निपुणेन चाऽर्चायाम् ॥ २ । २ । १०३ ॥

निपुणशब्देन साधुशब्देन च युक्ताद् गौणात् नाम्नोऽप्रत्यादौ सप्तमी भवति, अर्चायां गम्यमानायाम्, षष्ठ्यपवादः ।

*मातरि निपुणः, पितरि साधुः ।

१ व्यापृत पु० । २ ण्ये अत्र नि० पु० । ३ ××× पु० ।

अर्चायामिति किम् ?,-निपुणो मैत्रो मातुः, साधुर्मैत्रः पितुः[1]-मातैवैनं निपुणं मन्यते पितैव साधुमित्यनर्चायां न भवति । अप्रत्यादाविल्येव ?,-निपुणो मैत्रो मातरं प्रति, मातर परि, मातरमनु, मातरमभि ॥ १०३ ॥

स्वेशेऽधिना ॥ २ । २ । १०४ ॥

स्वे-ईशितव्ये ईशे च स्वामिनि वर्तमानादधिना युक्ताद् गौणात् नाम्नः सप्तमी भवति, अधिः-स्वस्वामिसंबन्धं द्योतयति; तत्र स्वस्वामिवाचिनोर्यद् गौणत्वेन विवक्ष्यते ततो भवति ।

स्वे-* अधि मगधेषु श्रेणिकः, अध्यवन्तिषु प्रद्योतः, ईशे-* अधि श्रेणिके मगधाः, अधि प्रद्योतेऽवन्तयः, षष्ठीबाधनार्थो योगः ॥ १०४ ॥

उपेनाऽधिकिनि ॥ २ । २ । १०५ ॥

उपेन युक्तादधिकिनि वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी भवति, उपेत्यधिकाऽधिकिसंबन्ध द्योतयति ।

* उप खार्यां द्रोणः,-द्रोणोऽधिकः खार्या इत्यर्थः, उप निष्के कार्षापणः,-कार्षापणोऽधिको निष्कस्येत्यर्थः ।

उपेनेति किम् ?,-खार्या उपरि द्रोणः । अधिकिनीति किम् ?,-अधिके मा भूत्, तेनोप द्रोणे खारीति न भवति ॥ १०५ ॥

यद्भावो भावलक्षणम् ॥ २ । २ । १०६ ॥

भावः-क्रिया, प्रसिद्धं लक्षणमप्रसिद्ध लक्ष्यम्, यस्य संबन्धिना भावेन क्रियया भावोऽपर[3]क्रिया लक्ष्यते, तस्मिन् वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः सप्तमी भवति । * गोषु दुह्यमानासु गतः, दुग्धास्वागतः,-अत्र कालतः प्रसिद्धेन गवां दोहेन भावेनाऽन्यस्य गमनमप्रसिद्ध लक्ष्यते, एव देवाऽर्चनायां क्रियमाणाया गतः कृतायामागतः । गम्यमानेनाऽपि भावेन भावलक्षणे भवति-* आम्रेषु कलायमात्रेषु गतः, पक्वेषु आगत.,-अत्र जातेष्विति गम्यते । गम्यमानमपि हि विभक्तेर्निमित्तं भवति, यथा-* वृक्षे शाखा, ग्रामे चैत्रः,-अत्र भवति, वसति चेत्याधारनिमित्त गम्यते । यत्र क्रियाऽर्हाणां कारकत्व तद्विपर्ययो वा, यथा-* ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते, ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । यत्र[6] क्रियानर्हाणामकारकत्व तद्विपर्ययो वा, यथा-* दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते, दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा आसते,-तत्राऽपि भावो भावस्य लक्षणं भवतीत्यनेनैव सप्तमी । यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थम् ।

भाव इति किम् ?,-यो जटाभिस्तस्य भोजनम् । भावलक्षणमिति किम् ?,-यस्य भोजन स मैत्रः । तृतीयाऽपवादो योग. ॥ १०६ ॥

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ॥ २ । २ । १०७ ॥

कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्याऽध्वनोऽवसानमन्तः, यद्भावो भावलक्षण तस्याऽध्वनोऽध्ववाचिशब्दस्याऽध्वन एवाऽन्तेनाऽन्तवाचिना सहैकार्थ्यं सामानाधिकरण्य वा भवति, तद्विभक्तिस्तस्याद्भवतीत्यर्थः, गते गम्ये-गतशब्देऽप्रयुज्यमाने इत्यर्थः ।

* गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि,-चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवतीत्यर्थ., एवं लोकमध्यात् लोकान्तमुपर्यधश्च सप्त रज्जूनामनन्ति, पक्षे-पूर्वेण सप्तमी, गवीधुमत. साकाश्यं चतुर्षु योजनेषु, गतेष्विति गम्यते ।

गत इति किम् ?,-दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतौ मा भूत् । गम्य इति किम् ?,-गतशब्दप्रयोगे मा भूत्-गवीधुमतः साकाश्य चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवति,-अत्रैकार्थ्यं न भवति, सप्तमी तु पूर्वेण नित्य भवति । अध्वन इति किम् ?,-कार्तिक्या आग्रहायणी मासे-अत्राऽप्यैकार्थ्याभावे पूर्वेण नित्यं सप्तमी । अन्तेनेति किम् ?,-अद्य नश्चतुर्षु गव्युतेषु भोजनम्, भोजन हि भोक्तृधर्मो नाऽध्वनोऽन्त इति पूर्ववत् सप्तम्येव ।

नन्वन्तेन सहाऽध्वनोऽभेदोपचारात् सिद्धमेवैकार्थ्यं किमनेन ?, सत्यम्, कालेऽप्येव मा भूदिति वचनम् ॥१०७॥

षष्ठी वाऽनादरे ॥ २ । २ । १०८ ॥

यद्भावो भावलक्षण तस्मिन् भाववति वर्तमानाद् गौणात् नाम्नोऽनादरे गम्यमाने षष्ठी वा भवति, पक्षे पूर्वेण सप्तमी । * रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत्, रुदति लोके प्राव्राजीत्, क्रोशतो बन्धुवर्गस्य प्राव्राजीत्, क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत्,-रुदन्त क्रोशन्त वाऽनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

१ नि कस्य° पु० । २ × ×° पु० । ३ °पराक्रि° पु० । ४ °स्मिन् भाववति व° पु० । ५ °भुंजते पु० । ६ °यत्र च क्रि° पु० । ७ °ज्जूराम° पु० । ८ °ष्ठी भवति वा° पु० ।

सप्तमी चाऽविभागे निर्धारणे ॥ २ । २ । १०९ ॥

जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करण निर्धारणम्, तस्मिन् गम्यमाने गौणात् नाम्नः षष्ठी सप्तमी च भवति; अविभागे–निर्धार्यमाणस्यैकदेशस्य समुदायेन सह कथंचिदैक्ये शब्दाद् गम्यमाने ।

*क्षत्रियः पुरुषाणां पुरुषेषु वा शूरतमः, शालयः शूकधान्यानां शूकधान्येषु वा पथ्यतमाः, कृष्णा गवां गोषु वा सपन्नक्षीरतमा, धावन्तो गच्छतां गच्छत्सु वा शीघ्रतमाः; युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा ।

अविभाग इति किम् ?,–माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः, पञ्चालाः कुरुभ्यः सपन्नतराः, मैत्रश्चैत्रात् पटुः, अयमस्मादधिकः;–अत्र हि शब्दात् भेद एव प्रतीयते, न तु कथंचिदैक्यमिति न भवति । पञ्चमीबाधनार्थं वचनम् ।

अन्ये तु पञ्चमीमपीच्छन्ति गोभ्यः कृष्णा सपन्नक्षीरतमा ॥ १०९ ॥

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥ २ । २ । ११० ॥

क्रिययोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन् वर्तमानाद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी, चकारात् सप्तमी च भवति ।

*इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् लक्ष्यं विध्यति, क्रोशे वा लक्ष्य विध्यति,–इह धानुष्काऽवस्थानमिषुमोक्षो वैका क्रिया लक्ष्यव्यधश्च द्वितीया तन्मध्ये क्रोशोऽध्वा; अद्य भुक्त्वा मुनिर्द्व्यहात् भोक्ता, द्व्यहे वा भोक्ता,–अत्र द्वयोर्भुक्तिक्रिययोर्मध्ये द्व्यहः कालः ।

ननु च क्रोशे स्थित लक्ष्य विध्यति, द्व्यहे पूर्णे भुङ्क्ते इत्यधिकरण एव सप्तमी, क्रोशात् निःसृत्य स्थित लक्ष्यं विध्यति, द्व्यहमतिक्रम्यांऽनु भुङ्क्ते इत्यपादाने "गम्ययपः कर्माऽऽधारे" ॥ २ । २ । ७४ ॥ इति पञ्चमी सिद्धैव, सत्यम्; यदा त्वस्यैव क्रियाकारकसबन्धस्य फलभूता शेषसबन्धलक्षणोत्तरावस्था विवक्ष्यते, यथा–द्विरह्नो भुङ्क्ते, योजनस्य शृणोतीति तदाऽपि क्रियामध्ये षष्ठी मा भूदिति वचनम् ॥ ११० ॥

अधिकेन भूयसस्ते ॥ २ । २ । १११ ॥

अधिरूढ इत्यर्थेऽधिकशब्दो निपात्यते, अधिरूढ इति कर्तरि कर्मणि च क्तो भवति, तत्र यदा कर्तरि तदाऽधिक इत्यनेनाऽल्पीयानुच्यते; यदा तु कर्मणि तदा भूयान्, तत्र सामर्थ्यादल्पीयो वाचिनाऽधिकशब्देन युक्ताद् भूयसो भूयोवाचिनो गौणात् नाम्नस्ते सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । *अधिको द्रोणः खार्याम्, अधिको द्रोणः खार्याः ॥ १११ ॥

तृतीयाऽल्पीयसः ॥ २ । २ । ११२ ॥

अधिकशब्देन सामर्थ्याद् भूयोवाचिना युक्तादल्पीयो वाचकाद् गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

*अधिका खारी द्रोणेन ॥ ११२ ॥

पृथग्नाना पञ्चमी च ॥ २ । २ । ११३ ॥

पृथग्नानाशब्दाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी तृतीया च भवति ।

*पृथग् मैत्रात्, पृथग् मैत्रेण; नाना चैत्रात्, नाना चैत्रेण ।

यदा पृथग्नानाशब्दावन्यार्थौ तदा प्रभृत्यादिसूत्रेण पञ्चमी सिद्धैव तृतीयैवाऽनेन विधीयते, यदा त्वसहायार्थौ तदा पञ्चमीविधानार्थमपीदम् ।

अन्ये तु द्वितीयामपीच्छन्ति ॥ ११३ ॥

ऋते द्वितीया च ॥ २ । २ । ११४ ॥

ऋते इत्येतदव्यय वर्जनार्थम्, तेन युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया पञ्चमी च भवति ।

*चित्र यथाश्रयमृते, न ह्यङ्गं विक्रियते रागमृते, ऋते धर्मात् कुतः सुखम् ।

द्वितीया नेच्छन्त्येके ॥ ११४ ॥

विना ते तृतीया च ॥ २ । २ । ११५ ॥

विनाशब्देन युक्ताद् गौणात् नाम्नस्ते द्वितीयापञ्चम्यौ तृतीया च भवति ।

*विना वातम्, विना वर्षम्, न विना शब्दभावनाम्, याच्ञां विना विद्धि, विना वातात्, विना वातेन ।

द्वितीया नेच्छन्त्यन्ये ॥ ११५ ॥

---

१ °त्तमा° पु० । २ °म्य × तु° पु० । ३ मा° पु० । ४ ×××××××××××× पु० ।

तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ॥ २ । २ । ११६ ॥

तुल्यार्थैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नस्तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । *मात्रा तुल्यः, मातुस्तुल्यः; पित्रा समानः, पितुः समानः; गुरुणा समः, गुरोः समः, चैत्रेण सदृशः, चैत्रस्य सदृशः,–अर्थग्रहण पर्यायार्थम् ।

उपमा नास्ति कृष्णस्य, तुला नास्ति सनत्कुमारस्येत्यादौ उपमादयो न तुल्यार्था इति न भवति ।

गौणाधिकाराच्च गौरिव गवयः, यथा गौस्तथा गवय इत्यादौ न भवति । तृतीयामविकल्प्य षष्ठीविधान सप्तमीबाधनार्थम्, तेन–गवां तुल्यः स्वामी, गोभिस्तुल्यः स्वामीत्यत्र "स्वामीश्वरा०" इत्यादिना सप्तमी न भवति ॥ ११६ ॥

द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः ॥ २ । २ । ११७ ॥

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीयाषष्ठ्यौ विभक्ती भवतः, न चेत् सोऽञ्चेः परो विहितो भवति ।

*पूर्वेण ग्रामम्, पूर्वेण ग्रामस्य; अपरेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामस्य, दक्षिणेन विजयार्द्धम्, दक्षिणेन विजयार्द्धस्य; उत्तरेण हिमवन्तम्, उत्तरेण हिमवतः ।

अनञ्चेरिति किम् ?,–प्राग्ग्रामात्, प्रत्यग्ग्रामात्; उदग्ग्रामात् ॥ ११७ ॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ॥ २ । २ । ११८ ॥

हेतुर्निमित्तं–कारणमिति पर्यायाः, एतदर्थैः शब्दैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणात् गौणाद् नाम्नस्तृतीयाद्याः तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो भवन्ति ।

*धनेन हेतुना वसति, धनाय हेतवे वसति, धनाद् हेतोर्वसति, धनस्य हेतोर्वसति, धने हेतौ वसति, एवं धनेन निमित्तेन, धनेन कारणेन, धनेनाऽपदेशेन, धनेन प्रयोजनेनेत्यादयोऽपि ।

तत्सामानाधिकरण्याच्च हेत्वर्थेभ्योऽपि ता एव भवन्ति ।

प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणादिति किम् ?,–अन्नस्य हेतुः ।

अन्ये तु हेत्वर्थशब्दयोगे नेच्छन्ति–हेतुशब्दप्रयोगे तु षष्ठीमेवेच्छन्ति । असर्वाद्यर्थमिदम् ॥ ११८ ॥

सर्वादेः सर्वाः ॥ २ । २ । ११९ ॥

हेत्वर्थैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तत् समानाधिकरणात् सर्वादेर्गौणात् नाम्नः सर्वा विभक्तयो भवन्ति ।

*को हेतुर्वसति चैत्रः, कं हेतुं वसति, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद् हेतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन् हेतौ, एवं यो हेतुः, यं हेतुम्, येन हेतुना, यस्मै हेतवे, यस्माद् हेतोः, यस्य हेतोः, यस्मिन् हेतौ; स हेतुः, तं हेतुम्, तेन हेतुना, तस्मै हेतवे, तस्माद् हेतोः, तस्य हेतोः, तस्मिन् हेतौ, सर्वो हेतुः, सर्वं हेतुम्; भवान् हेतुः, भवन्तं हेतुम्, भवता हेतुना, उभौ हेतू, उभाभ्यां हेतुभ्याम् इत्यादि, एवं किं कारणं ?, किं निमित्तं ?, किं प्रयोजनमित्यादि ।

तत्समानाधिकरणादित्येव ?, कस्य हेतुः ।

प्रथमां नेच्छन्त्येके । द्वितीयामपरे ॥ ११९ ॥

असत्त्वारादर्थात् टाङसिङ्यम् ॥ २ । २ । १२० ॥

सत्त्व–द्रव्यं ततोऽन्यदसत्त्वम्, आराद्–दूराऽन्तिकयोः, तत्रेणोभयोर्ग्रहणम्, असत्त्ववाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच्च टा ङसि ङि अम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति, गौणादिति निवृत्तम् ।

(दूरार्थः–)*दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूराद् ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूरे ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूरं ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति, एवं विप्रकृष्टेन, विप्रकृष्टात्, विप्रकृष्टे, विप्रकृष्टं ग्रामस्य ग्रामाद् वा तिष्ठति, अन्तिकार्थे.–अन्तिकेन, अन्तिकात्, अन्तिके, अन्तिकं ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति, एवमभ्याशेन, अभ्याशात्, अभ्याशे, अभ्याशं ग्रामस्य ग्रामाद् वा ।

केचिदारादर्थैः पञ्चम्यन्तैर्युक्तात् पञ्चमीं नेच्छन्ति, तेन–दूराद् ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्येत्येव भवति, न तत्सर्वसंमतम्, पञ्चम्या अपि दर्शनात्–

"दूरादावसथात् मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः" ॥ १ ॥ इति ।

असत्त्वेति किम् ?;–दूरः पन्थाः, अन्तिकः पन्थाः, दूराय पथे देहि, अन्तिकाय पथे देहि, दूरस्य पथः, अन्तिकस्य पथः स्वम् । कथं चिरं ?, चिरेण ?, चिराय ?, चिरात् ?, चिरस्येति ?, विभक्तिप्रतिरूपका निपाता एते, यथा–परस्परम्, परस्परेण, परस्परस्येत्यादयः ॥ १२० ॥

---

१ °यार्थम् म० म० । २ ×तदर्थे° पु० । ३ °काप×××××त° पु० । ४ पथे×× पु० ।

सप्तमी चाऽविभागे निर्धारणे ॥ २ । २ । १०९ ॥

जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्धारणम्, तस्मिन् गम्यमाने गौणात् नाम्नः षष्ठी सप्तमी च भवति; अविभागे–निर्धार्यमाणस्यैकदेशस्य समुदायेन सह कथंचिदैक्ये शब्दाद् गम्यमाने ।

* क्षत्रियः पुरुषाणां पुरुषेषु वा शूरतमः, शालयः शूकधान्यानां शूकधान्येषु वा पथ्यतमाः, कृष्णा गवां गोषु वा सपन्नक्षीरतमा, धावन्तो गच्छतां गच्छत्सु वा शीघ्रतमाः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा ।

अविभाग इति किम् ?,–माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः, पञ्चालाः कुरुभ्यः सपन्नतराः, मैत्रश्चैत्रात् पटुः, अयमस्मादधिकः,–अत्र हि शब्दात् भेद एव प्रतीयते, न तु कथंचिदैक्यमिति न भवति । पञ्चमीसाधनार्थं वचनम् ।

अन्ये तु पञ्चमीमपीच्छन्ति गोभ्यः कृष्णा सपन्नक्षीरतमा ॥ १०९ ॥

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥ २ । २ । ११० ॥

क्रिययोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन् वर्तमानात् गौणात् नाम्नः पञ्चमी, चकारात् सप्तमी च भवति ।

* इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् लक्ष्यं विध्यति, क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति,–इह धानुष्काऽवस्थानमिषुमोक्षो वैका क्रिया लक्ष्यव्यधश्च द्वितीया तन्मध्ये क्रोशोऽध्वा, अद्य भुक्त्वा मुनिर्व्यहात् भोक्ता, द्व्यहे वा भोक्ता,–अत्र द्वयोर्भुक्तिक्रिययोर्मध्ये द्व्यहः कालः ।

ननु च क्रोशे स्थितः लक्ष्यं विध्यति, द्व्यहे पूर्णे भुङ्क्ते इत्यधिकरण एव सप्तमी, क्रोशात् निःसृत्य स्थितः लक्ष्यं विध्यति, द्व्यहमतिक्रम्याऽनु भुङ्क्ते इत्यपादाने "गम्ययपः कर्माऽऽधारे" ॥ २ । २ । ७४ ॥ इति पञ्चमी सिद्धैव, सत्यम्, यदा त्वस्यैव क्रियाकारकसबन्धस्य फलभूता शेषसबन्धलक्षणोत्तरावस्था विवक्ष्यते, यथा–द्विरह्नो भुङ्क्ते, योजनस्य शृणोतीति तदाऽपि क्रियामध्ये षष्ठी मा भूदिति वचनम् ॥ ११० ॥

अधिकेन भूयसस्ते ॥ २ । २ । १११ ॥

अधिरूढ इत्यर्थेऽधिकशब्दो निपात्यते, अधिरूढ इति कर्तरि कर्मणि च क्तो भवति, तत्र यदा कर्तरि तदाऽधिक इत्यनेनाऽल्पीयानुच्यते, यदा तु कर्मणि तदा भूयान्, तत्र सामर्थ्यादल्पीयो वाचिनाऽधिकशब्देन युक्ताद् भूयसो भूयोवाचिनो गौणात् नाम्नस्ते सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । * अधिको द्रोणः खार्याम्, अधिको द्रोणः खार्याः ॥ १११ ॥

तृतीयाऽल्पीयसः ॥ २ । २ । ११२ ॥

अधिकशब्देन सामर्थ्याद् भूयोवाचिना युक्तादल्पीयो वाचकाद् गौणात् नाम्नस्तृतीया भवति ।

* अधिका खारी द्रोणेन ॥ ११२ ॥

पृथग्नाना पञ्चमी च ॥ २ । २ । ११३ ॥

पृथग्नानाशब्दाभ्यां युक्ताद् गौणात् नाम्नः पञ्चमी तृतीया च भवति ।

* पृथग् मैत्रात्, पृथग् मैत्रेण, नाना चैत्रात्, नाना चैत्रेण ।

यदा पृथग्नानाशब्दावन्यार्थौ तदा प्रभृत्यादिसूत्रेण पञ्चमी सिद्धैव तृतीयैवाऽनेन विधीयते, यदा त्वसहायार्थौ तदा पञ्चमीविधानार्थमपीदम् ।

अन्ये तु द्वितीयामपीच्छन्ति ॥ ११३ ॥

ऋते द्वितीया च ॥ २ । २ । ११४ ॥

ऋते इत्येतदव्ययं वर्जनार्थम्, तेन युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीया पञ्चमी च भवति ।

* चित्रं यथाश्रयमृते, न ह्यङ्ग विक्रियते रागमृते, ऋते धर्मात् कुतः सुखम् ।

द्वितीया नेच्छन्त्येके ॥ ११४ ॥

विना ते तृतीया च ॥ २ । २ । ११५ ॥

विनाशब्देन युक्ताद् गौणात् नाम्नस्ते द्वितीयापञ्चम्यौ तृतीया च भवति ।

* विना वातम्, विना वर्षम्, न विना शब्दभावनाम्, याच्ञां विना विद्धि; विना वातात्, विना वातेन ।

द्वितीया नेच्छन्त्यन्ये ॥ ११५ ॥

---

१ °तमा ° पु० । २ °न्य × सु° पु० । ३ मा° पु० । ४ × × × × × × × × × × × पु० ।

तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ॥ २ । २ । ११६ ॥

तुल्यार्थैर्युक्ताद् गौणात् नाम्नस्तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । *मात्रा तुल्यः, मातुस्तुल्यः; पित्रा समानः, पितुः समानः; गुरुणा समः, गुरोः समः, चैत्रेण सदृशः, चैत्रस्य सदृशः,–अर्थग्रहण पर्यायार्थम् ।

उपमा नास्ति कृष्णस्य, तुला नास्ति सनत्कुमारस्येत्यादौ उपमादयो न तुल्यार्थां इति न भवति ।

गौणाधिकाराच्च गौरिव गवयः, यथा गौस्तथा गवय इत्यादौ न भवति । तृतीयामविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमी-बाधनार्थम्, तेन–गवां तुल्यः स्वामी, गोभिस्तुल्यः स्वामीत्यत्र "स्वामीश्वरा०" इत्यादिना सप्तमी न भवति ॥ ११६ ॥

द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः ॥ २ । २ । ११७ ॥

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद् गौणात् नाम्नो द्वितीयाषष्ठ्यौ विभक्ती भवतः, न चेत् सोऽञ्चेः परो विहितो भवति ।

*पूर्वेण ग्रामम्, पूर्वेण ग्रामस्य; अपरेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामस्य, दक्षिणेन विजयार्द्धम्, दक्षिणेन विजयार्द्धस्य; उत्तरेण हिमवन्तम्, उत्तरेण हिमवतः ।

अनञ्चेरिति किम् ?,–प्राग्ग्रामात्, प्रत्यग्ग्रामात्; उदग्ग्रामात् ॥ ११७ ॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ॥ २ । २ । ११८ ॥

हेतुर्निमित्तं–कारणमिति पर्यायाः, एतदर्थैः शब्दैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणात् गौणाद् नाम्नस्तृतीयाद्या-स्तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो भवन्ति ।

*धनेन हेतुना वसति, धनाय हेतवे वसति, धनाद् हेतोर्वसति, धनस्य हेतोर्वसति, धने हेतौ वसति, एवं धनेन निमित्तेन, धनेन कारणेन, धनेनाऽपदेशेन, धनेन प्रयोजनेनेत्यादयोऽपि ।

तत्सामानाधिकरण्याच्च हेत्वर्थेभ्योऽपि ता एव भवन्ति ।

प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणादिति किम् ?,–अन्नस्य हेतुः ।

अन्ये तु हेत्वर्थशब्दयोगे नेच्छन्ति–हेतुशब्दप्रयोगे तु षष्ठीमेवेच्छन्ति । असर्वार्थमिदम् ॥ ११८ ॥

सर्वादेः सर्वाः ॥ २ । २ । ११९ ॥

हेत्वर्थैर्युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तत् समानाधिकरणात् सर्वादेर्गौणात् नाम्नः सर्वा विभक्तयो भवन्ति ।

*को हेतुर्वसति चैत्रः, कं हेतु वसति, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद् हेतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन् हेतौ, एवं यो हेतुः, यं हेतुम्, येन हेतुना, यस्मै हेतवे, यस्माद् हेतोः, यस्य हेतोः, यस्मिन् हेतौ, स हेतुः, तं हेतुम्, तेन हेतुना, तस्मै हेतवे, तस्माद् हेतोः, तस्य हेतोः, तस्मिन् हेतौ, सर्वो हेतुः, सर्वं हेतुम्; भवान् हेतुः, भवन्त हेतुम्, भवता हेतुना, उभौ हेतू, उभाभ्यां हेतुभ्याम् इत्यादि, एवं किं कारणं ?, किं निमित्तं ?, किं प्रयोजनमित्यादि ।

तत्समानाधिकरणादित्येव ?, कस्य हेतुः ।

प्रथमां नेच्छन्त्येके । द्वितीयामपरे ॥ ११९ ॥

असत्त्वारादर्थात् टाङसिङ्यम् ॥ २ । २ । १२० ॥

सत्त्व–द्रव्यं ततोऽन्यदसत्त्वम्, आराद्–दूराऽन्तिकयोः, तत्रेणोभयोर्ग्रहणम्, असत्त्ववाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच्च टा ङसि ङि अम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति, गौणादिति निवृत्तम् ।

(दूरार्थः–)*दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूराद् ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूरे ग्रामस्य ग्रामाद् वा, दूरं ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति, एवं विप्रकृष्टेन, विप्रकृष्टात्, विप्रकृष्टे, विप्रकृष्टं ग्रामस्य ग्रामाद् वा तिष्ठति, अन्तिकार्थः–अन्तिकेन, अन्तिकात्, अन्तिके, अन्तिकं ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति, एवमभ्याशेन, अभ्याशात्, अभ्याशे, अभ्याशं ग्रामस्य ग्रामाद् वा ।

केचिदारादर्थैः पञ्चम्यन्तैर्युक्तात् पञ्चमीं नेच्छन्ति, तेन–दूराद् ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्येत्येव भवति, न तत्सर्व-संमतम्, पञ्चम्या अपि दर्शनात्–

"दूरादावसथात् मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः" ॥ १ ॥ इति ।

असत्त्वेति किम् ?,–दूरः पन्थाः, अन्तिकः पन्थाः, दूराय पथे देहि, अन्तिकाय पथे देहि, दूरस्य पथः, अन्तिकस्य पथः स्वम् । कथं चिरं ?, चिरेण ?, चिराय ?, चिरात् ?, चिरस्येति ?, विभक्तिप्रतिरूपका निपाता एते, यथा–परस्परम्, परस्परेण, परस्परस्येत्यादयः ॥ १२० ॥

१ °र्यार्थम् म० म० । २ ×तदर्थै° पु० । ३ °कारXXXXत° पु० । ४ पथेXX पु० ।

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो वहुवत् ॥ २ । २ । १२१ ॥

जातेरेकत्वादेकवचन एव प्राप्ते, पक्षे-वहुवचनार्थं वहुवद् भाव उच्यते, जातेराख्याऽभिधान जात्याख्या; तस्यामेकोऽर्थो जातिलक्षणोऽसंख्य. सख्यावाचिविशेषणरहितो वहुवद् वा भवति ।

*सपन्नो यव', सपन्ना यवाः, सपन्नो व्रीहि॰, सपन्ना व्रीहय',-जात्यर्थस्य वहुवद्भावात् तद्विशेषणानामपि वहुवद्भाव', तथा चोभयवाचिभ्यो वहुवचनम् ।

जातिग्रहण किम् ?,-चैत्र, मैत्र. । आख्याग्रहण किम् ?,-काश्यपप्रतिकृति. काश्यपः,-भवत्यय जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते, किं तर्हि ?, प्रतिकृति' । एक इति किम् ?,-सपन्नौ व्रीहियवौ । मगधेषु स्तनौ पीनौ, कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे इत्यादावपि सव्येतरत्वलक्षणाऽवान्तरजातिद्वयोपाधियोगादेकत्व नास्तीति वहुवद्भावो न भवति, जातिमानविवक्षाया तु भवत्येव-मगधेषु स्तना पीना, स्तन. पीन, कलिङ्गेष्वक्षीणि शुभानि, अक्षि शुभमिति । असख्य इति किम् ?,-एको व्रीहि सपन्न. सुभिक्ष करोति-अत्र विशेषणभूतसख्याप्रयोगोऽस्तीति एके व्रीहय. सपन्नाः सुभिक्ष कुर्वन्ति इति न भवति ॥ १२१ ॥

अविशेषणे द्वौ चाऽस्मदः ॥ २ । २ । १२२ ॥

अस्मदो द्वावेकश्चाऽर्थो वा वहुवद्भवति, अविशेषणे-न चेत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते ।

*आवा ब्रूव., वय ब्रूम, अह ब्रवीमि, वय ब्रूम ।

अविशेषण इति किम् ?,-आवा गार्ग्यौ ब्रूव., अह पण्डितो ब्रवीमि, अह चैत्रो ब्रवीमि । कथ नाट्ये च दक्षा वयम् ?, त्व राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाऽभिमानोन्नता. ?, ना वाला वयमप्रगल्भमनस ?, इत्यादि दक्षत्वादीना विधेयत्वेनाऽविशेषणत्वात् भविष्यति, यदनूद्यमानमवच्छेदक तद्विशेषणम् इति ।

एकाऽनेकस्वभावस्याऽऽत्मनोऽनेकस्वभावविवक्षाया वहुवचन सिद्धमेव सविशेषणप्रतिषेधार्थं तु वचनम् ॥१२२॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे ॥ २ । २ । १२३ ॥

फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदाशब्दस्य च भे=नक्षत्रे वर्तमानस्य द्वावर्थौ वहुवद् वा भवत. ।

*कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा' फल्गुन्यः, कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वा. प्रोष्ठपदाः; उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिता. पूर्वाः फल्गुन्य., उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिता. पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

भ इति किम् ?,-फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वावित्येव ?,-तेनैकस्मिन् ज्योतिषि न भवति-दृश्यते फल्गुनी । एकवचनान्त. प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये । फल्गुनीप्रोष्ठपदस्येति शब्दपरो निर्देशः किम् ?,-तत्पर्यायस्य मा भूत्-अद्य पूर्वे भद्रपदे ॥ १२३ ॥

गुरावेकश्च ॥ २ । २ । १२४ ॥

गुरौ-गौरवार्हेऽर्थे वर्तमानस्य शब्दस्य द्वावेकश्चाऽर्थौ वहुवद् वा भवति ।

*त्व गुरुः, यूय गुरव., युवां गुरू, यूय गुरव., स कारुणिक उपाध्यायः, ते कारुणिका उपाध्यायाः, तौ कारुणिकावुपाध्यायौ, ते कारुणिका उपाध्याया., एष मे पिता, एते मे पितर., अय तपस्वी, इमे तपस्विनः, गुरुशिष्यौ, गुरुशिष्या, इह भवानाह, इह भवन्तस्त्वाहु. ।

आप., दारा., गृहा', वर्षा, पञ्चाला. जनपद, गोदौ ग्रामः, खलतिक वनानि, हरीतक्य. फलानि, पञ्चालमथुरे, चञ्चाऽभिरूपो मनुष्य इति ।

सर्वलिङ्गसख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपचरितार्थाऽनुपातिनि च शब्दाऽऽत्मनि रूढितस्तत्तल्लिङ्गसख्योपादानव्यवस्थाऽनुसर्त्तव्या ॥ १२४ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृहद्वृत्तौ (तत्त्वप्रकाशिकाया) द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पाद समाप्त. ॥ २ । २ ॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे, सर्वकल्याणकारणम् ।
अधुना मूलराजस्तु, चित्रं लोकेषु गीयते ॥ २।२।२ ॥

१ °ल्याXXविशे° पु० । २ °पको० पु० । ३ °प्रोष्ट° (सर्वत्र) पु० ॥ ४ शुभ भवतु । श्लोक ९२२ । अक्षर-४१५२० । मङ्गलमस्तु ॥ पु० ।

॥ अर्हं ॥

नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः ॥ २ । ३ । १ ॥

गतिसंज्ञकयोर्नमस्पुरस् इत्येतयोः संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकारादेशो भवति ।

*नमस्कृत्य, नमस्करोति, नमस्कर्ता, नमस्कर्तुम्, नमस्कर्तव्यम्, पुरस्कृत्य, पुरस्करोति, पुरस्कर्ता, पुरस्कर्तुम्, पुरस्कर्तव्यम्; पुरस्खादः, पुरस्खादनम्; पुरस्पातः, पुरस्पतनम्, पुरस्फक्कः, पुरस्फक्कनम् ।

गतेरिति किम् ?,–नमः कृत्वा, नमः करोति,–नमः शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । नमःशब्दस्य कृग्योगे विकल्पेन गतिसंज्ञाविधानाद् वा तिस्रः पुरः करोति ॥ १ ॥

तिरसो वा ॥ २ । ३ । २ ॥

गतिसञ्ज्ञकस्य तिरःशब्दस्य संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकाराऽऽदेशो वा भवति ।

* तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, तिरस्करोति, तिरःकरोति, तिरस्कर्ता, तिरःकर्ता, तिरस्कर्तुम्, तिरःकर्तुम् ।

गतेरित्येव ?,–तिरः कृत्वा काष्ठं गतः, अन्तर्धावपि "कृगो नवा" ॥३।१।१०॥ इति विकल्पेन गतिसंज्ञाविधानात् तिरः कृत्वा । अगतेरप्यन्तर्धाविच्छन्त्यन्यः तिरस्कृत्वा ॥ २ ॥

पुंसः ॥ २ । ३ । ३ ॥

पुम्सशब्दसंबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सो भवति ।

* पुंस्कोकिलः, पुंस्खननम्, पुस्पाकः, पुस्फलम्, पुस्काम्यति, पुस्कः; पुंस्पाशः ॥ ३ ॥

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ॥ २ । ३ । ४ ॥

शिरस् अधस् इत्येतयोः संबन्धिनो रेफस्य पदशब्दे परे सो भवति, समासैक्ये तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । * शिरस्पदम्, अधस्पदम्;–"अव्ययं प्रवृद्धादिभिः" ॥ ३ । १ । ४८ ॥ इति समासः ।

पद इति किम् ?,–शिरःखण्डम् । समासेति किम् ?,–शिरः पदम्, अधः पदम् । ऐक्य इति किम् ?–परमशिरःपदम्, परमाधःपदम् ॥ ४ ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य ॥ २ । ३ । ५ ॥

अकारात् परस्यानव्ययसंबन्धिनो[1] रेफस्य कृकम्यादिस्थेषु कखपफेषु परेषु सो भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । कृ–* अयस्कृत्, अयस्कारः, अयस्कृतम्, कमि–* यशस्कामः, पयस्कामः; कंस–* अयस्कंसः, पयस्कंसः, कुम्भ–* अयस्कुम्भः, पयस्कुम्भः, द्वन्द्वे–पयस्कुम्भकपालानि, कुशा–* अयस्कुशा, पयस्कुशा; कर्णी–* अयस्कर्णी, पयस्कर्णी; पात्र–*अयस्पात्रम्, पयस्पात्रम्, नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्–*अयस्कुम्भी, पयस्पात्री[2], शुनस्कर्ण इति तु कस्कादिः ।

अत इति किम् ?,–गीःकारः, धूःकारः, भाःकरणम्, वाःपात्रम्, भास्कर इति तु कस्कादिः । कृकम्यादिष्विति किम् ?,–अयःकीलः, पयःपानम्[3] । अनव्ययस्येति किम् ?–स्वःकारः, प्रातःकामः । समास इत्येव ?,–यशः करोति । ऐक्य इत्येव ?,–उपपयःकारः, परमयशःकामः ।

अयसः कुम्भकपालम्–अयःकुम्भकपालम्, पयसः पात्रखण्डम्–पयःपात्रखण्डम्,–अत्र हि निमित्तनिमित्तिनौ नैकसमासस्थौ, यदा त्वेव समासोऽयसः कुम्भोऽयस्कुम्भस्तस्य कपालं तदा भवत्येवायस्कुम्भकपालम् इत्यादि । इह कृकम्योः केवलयोः समासो न[4] भवतीति प्रत्ययान्तयोर्ग्रहणम् । अथ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति क्विबन्तयोरेव कस्मात् न भवति । "गतिकारकस्य" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इत्यादिसूत्रे क्विब्ग्रहणात् । न ह्यन्यप्रत्ययान्तानां धातूत्तरपदानामग्रहणे क्विब्ग्रहणमर्थवद्भवति । कमिग्रहणात् कामयतेर्न भवति । पयः कामयते[5] पयःकामा । "शीलिकामिभक्ष्याचरि" ॥ ५ । ३ । ८७ ॥ इत्यादिना णः । कमेस्त्वणि पयस्कामीति भवति,–कथं पयस्कामा ?,–कमनं कामः, पयसि कामोऽस्या इति बहुव्रीहिणा भविष्यति ।

कमिग्रहणेनैव कंसे लब्धे पृथक्कंसग्रहणं ज्ञापकमस्तीदमपि दर्शनमुणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति ॥ ५ ॥

प्रत्यये ॥ २ । ३ । ६ ॥

अनव्ययस्य यो रेफस्तस्य प्रत्ययविषयेषु कखपफेषु सो भवति । पाशकल्पकाः प्रयोजयन्ति, काम्ये विशेषविधानादन्यस्य चाभावात् । * पयस्पाशम्, यशस्पाशम्, पयस्कल्पम्, यशस्कल्पम्; पयस्कम्, यशस्कम् ।

१ °न्व्ययसस° पु० । २ अयस्पात्री पु० ख० । ३ पयट्या° पु० ख० । ४ °न संस° पु० । ५ कामते पु० ।

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ॥ २ । २ । १२१ ॥

जातेरेकत्वादेकवचन एव प्राप्ते, पक्षे-बहुवचनार्थं बहुवद् भाव उच्यते, जातेराख्याऽभिधान जात्याख्या; तस्यामेकोऽर्थो जातिलक्षणोऽसख्यः सख्यावाचिविशेषणरहितो बहुवद् वा भवति ।

* सपन्नो यव', सपन्ना यवाः, सपन्नो व्रीहिः, संपन्ना व्रीहयः;-जात्यर्थस्य बहुवद्भावात् तद्विशेषणानामपि बहुवद्भावः, तथा चोभयवाचिभ्यो बहुवचनम् ।

जातिग्रहण किम् ?,-चैत्रः, मैत्र. । आख्याग्रहणं किम् ?,-काश्यपप्रतिकृति. काश्यपः,-भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन जातिराख्यायते, कि तर्हि ?, प्रतिकृतिः । एक इति किम् ?,-संपन्नौ व्रीहियवौ । मगधेषु स्तनौ पीनौ, कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे इत्यादावपि सव्येतरत्वलक्षणाऽवान्तरजातिद्वयोपाधियोगादेकत्व नास्तीति बहुवद्भावो न भवति, जातिमात्रविवक्षायां तु भवत्येव-मगधेषु स्तनाः पीना., स्तनः पीनः, कलिङ्गेष्वक्षीणि शुभानि, अक्षि शुभमिति । असंख्य इति किम् ?,-एको व्रीहिः सपन्नः सुभिक्ष करोति-अत्र विशेषणभूतसख्याप्रयोगोऽस्तीति ऐके व्रीहयः सपन्नाः सुभिक्षं कुर्वन्ति इति न भवति ॥ १२१ ॥

अविशेषणे द्वौ चाऽस्मदः ॥ २ । २ । १२२ ॥

अस्मदो द्वावेकश्चाऽर्थो वा बहुवद्भवति, अविशेषणे-न चेत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते ।

* आवा ब्रूवः, वय ब्रूमः, अह ब्रवामि, वय ब्रूम. ।

अविशेषण इति किम् ?,-आवा गार्ग्यौ ब्रूवः, अह पण्डितो ब्रवीमि, अह चैत्रो ब्रवीमि । कथं नाट्ये च दक्षा वयम् ?, त्व राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाऽभिमानोन्नताः ?, सा बाला वयमप्रगल्भमनसः ?; इत्यादि दक्षत्वादीनां विधेयत्वेनाऽविशेषणत्वात् भविष्यति, यदनूद्यमानमवच्छेदक तद्विशेषणम् इति ।

एकाऽनेकस्वभावस्याऽऽत्मनोऽनेकस्वभावविवक्षायां बहुवचन सिद्धमेव सविशेषणप्रतिषेधार्थं तु वचनम् ॥१२२॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे ॥ २ । २ । १२३ ॥

फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदाशब्दस्य च भे=नक्षत्रे वर्तमानस्य द्वावर्थौ बहुवद् वा भवतः ।

* कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः, कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः; उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः पूर्वाः फल्गुन्य.; उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

भ इति किम् ?,-फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वावित्येव ?,-तेनैकस्मिन् ज्योतिषि न भवति-दृश्यते फल्गुनी । एकवचनान्त. प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये । फल्गुनीप्रोष्ठपदस्येति शब्दपरो निर्देशः किम् ?,-तत्पर्यायस्य मा भूत्-अद्य पूर्वे भद्रपदे ॥ १२३ ॥

गुरावेकश्च ॥ २ । २ । १२४ ॥

गुरौ-गौरवार्हेऽर्थे वर्तमानस्य शब्दस्य द्वावेकश्चाऽर्थौ बहुवद् वा भवति ।

* त्व गुरुः, यूय गुरवः, युवां गुरू, यूय गुरवः, स कारुणिक उपाध्याय., ते कारुणिका उपाध्यायाः, तौ कारुणिकावुपाध्यायौ, ते कारुणिका उपाध्याया., एष मे पिता, एते मे पितरः; अय तपस्वी, इमे तपस्विनः; गुरुशिष्यौ, गुरुशिष्या , इह भवानाह, इह भवन्तस्त्वाहु. ।

आप., दारा., गृहा', वर्षा., पञ्चाला. जनपदः, गोदौ ग्राम., खलतिक वनानि, हरीतक्यः फलानि, पञ्चालमथुरे, चञ्चाऽभिरूपो मनुष्य इति ।

सर्वलिङ्गसख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपचरितार्थोऽनुपातिनि च शब्दाऽऽत्मनि रूढितस्तत्तल्लिङ्गसंख्योपादानव्यवस्थाऽनुसर्त्तव्या ॥ १२४ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ
(तत्त्वप्रकाशिकायां) द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पाद. समाप्त. ॥ २ । २ ॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे, सर्वकल्याणकारणम् ।
अधुना मूलराजस्तु; चित्रं लोकेषु गीयते ॥ २।२।२ ॥

---

१ °ख्याXXविशे° पु० । २ °एको० पु० । ३ °प्रोष्ट° (सवत्र) पु० ॥ ४ शुभ भवतु । श्लोक १२२ । अक्षर-४१५२० । मङ्गलमस्तु ॥ पु० ।

॥ अर्हं ॥

नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः ॥ २ । ३ । १ ॥

गतिसंज्ञकयोर्नमस्पुरस् इत्येतयोः संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकारादेशो भवति ।

*नमस्कृत्य, नमस्करोति, नमस्कर्ता, नमस्कर्तुम्, नमस्कर्तव्यम्, पुरस्कृत्य, पुरस्करोति, पुरस्कर्ता, पुरस्कर्तुम्, पुरस्कर्तव्यम्; पुरस्खादः, पुरस्खादनम्; पुरस्पातः, पुरस्पतनम्, पुरस्फक्कः, पुरस्फक्कनम् ।

गतेरिति किम् ?,–नमः कृत्वा, नमः करोति;–नमः शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । नमःशब्दस्य कृग्योगे विकल्पेन गतिसंज्ञाविधानाद् वा तिस्रः पुरः करोति ॥ १ ॥

तिरसो वा ॥ २ । ३ । २ ॥

गतिसञ्ज्ञकस्य तिरःशब्दस्य संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सकाराऽऽदेशो वा भवति ।

*तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, तिरस्करोति, तिरःकरोति; तिरस्कर्ता, तिरःकर्ता, तिरस्कर्तुम्, तिरःकर्तुम् ।

गतेरित्येव ?,–तिरः कृत्वा काष्ठं गतः, अन्तर्धावपि "कृगो नवा" ॥३।१।१०॥ इति विकल्पेन गतिसंज्ञाविधानात् तिरः कृत्वा । अगतेरप्यन्तर्धाविच्छत्यन्यः तिरस्कृत्वा ॥ २ ॥

पुंसः ॥ २ । ३ । ३ ॥

पुम्सशब्दसंबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु सो भवति ।

*पुस्कोकिलः, पुस्खननम्, पुस्पाकः, पुस्फलम्, पुस्काम्यति, पुस्कः, पुंस्पाशः ॥ ३ ॥

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ॥ २ । ३ । ४ ॥

शिरस् अधस् इत्येतयोः सबन्धिनो रेफस्य पदशब्दे परे सो भवति, समासैक्ये तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । *शिरस्पदम्, अधस्पदम्,–"अव्यय प्रवृद्धादिभिः" ॥ ३ । १ । ४८ ॥ इति समासः ।

पद इति किम् ?,–शिरःखण्डम् । समासेति किम् ?,–शिरः पदम्, अधः पदम् । ऐक्य इति किम् ?–परमशिरःपदम्, परमाधःपदम् ॥ ४ ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य ॥ २ । ३ । ५ ॥

अकारात् परस्यानव्ययसबन्धिनो[1] रेफस्य कृकम्यादिस्थेषु कखपफेषु परेषु सो भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । कृ–*अयस्कृत्, अयस्कारः, अयस्कृतम्, कमि–*यशस्कामः, पयस्कामः, कंस–*अयस्कंसः, पयस्कंसः; कुम्भ–*अयस्कुम्भः, पयस्कुम्भः, द्वन्द्वे–पयस्कुम्भकपालानि, कुशा–*अयस्कुशा, पयस्कुशा, कर्णी–*अयस्कर्णी, पयस्कर्णी; पात्र–*अयस्पात्रम्, पयस्पात्रम्, नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्–*अयस्कुम्भी, पयस्पात्री[2], शुनस्कर्ण इति तु कस्कादिः ।

अत इति किम् ?,–गीःकारः, धूःकारः, भाःकरणम्, वाःपात्रम्, भास्कर इति तु कस्कादिः । कृकम्यादिष्विति किम् ?,–अयःकीलः, पैयःपानम्[3] । अनव्ययस्येति किम् ?–स्वःकारः, प्रातःकामः । समास इत्येव ?,–यशः करोति । ऐक्य इत्येव ?,–उपपयःकारः, परमयशःकामः ।

अयसः कुम्भकपालम्–अयःकुम्भकपालम्, पयसः पात्रखण्डम्–पयःपात्रखण्डम्,–अत्र हि निमित्तनिमित्तिनौ नैकसमासस्थौ, यदा त्वेव समासोऽयसः कुम्भोऽयस्कुम्भस्तस्य कपाल तदा भवत्येवायस्कुम्भकपालम् इत्यादि । इह कृकम्योः केवलयोः समासो नैं[4] भवतीति प्रत्ययान्तयोर्ग्रहणम् । अथ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति क्विबन्तयोरेव कस्मात् न भवति । "गतिकारकस्य" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इत्यादिसूत्रे क्विब्ग्रहणात् । न ह्यन्यप्रत्ययान्ताना धातूत्तरपदानामग्रहणे क्विब्ग्रहणमर्थवद्भवति । कमिग्रहणात् कामयतेर्न भवति । पयः कामयते[5] पयःकामा । "शीलिकामिभक्ष्याचरि" ॥ ५ । १ । ८७ ॥ इत्यादिना णः । कमेस्त्वणि पयस्कामीति भवति,–कथ पयस्कामा ?,–कमन कामः, पयसि कामोऽस्या इति बहुव्रीहिणा भविष्यति ।

कमिग्रहणेनैव कंसे लब्धे पृथक्कंसग्रहणं ज्ञापकमस्तीदमपि दर्शनमुणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति ॥ ५ ॥

प्रत्यये ॥ २ । ३ । ६ ॥

अनव्ययस्य यो रेफस्तस्य प्रत्ययविषयेषु कखपफेषु सो भवति । पाशकल्पकाः प्रयोजयन्ति, काम्ये विशेषविधानादन्यस्य चाभावात् । *पयस्पाशम्, यशस्पाशम्, पयस्कल्पम्, यशस्कल्पम्; पयस्कम्, यशस्कम् ।

---

१ °व्यपसर्त° पु० । २ भयस्पात्री पु० ख० । ३ पयटज्या° पु० ख० । ४ °न संभ° पु० । ५ कामते पु० ।

अनव्ययस्येत्येव ?,–स्वःपाशम्, प्रातःकल्पम्। प्रत्यय इति किम् ?,–पाशो बन्धः, कल्पो विधिः, कं शिरः, पयःपाशः, पयःकल्पः; पयःकम् ॥ ६ ॥

रोः काम्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

अनव्ययसबन्धिनो रेफस्य रोरेव काम्यप्रत्यये परे सो भवति। * पयस्काम्यति, यशस्काम्यति।

रोरिति किम् ?,–द्वाःकाम्यति, वाःकाम्यति; अहःकाम्यति। प्रत्यय इत्येव ?,–पुरुषैः काम्यम्। अनव्ययस्येत्येव ?,–अधःकाम्यति।

पूर्वेणैव सिद्धे रोरेवेति नियमार्थं वचनम् ॥ ७ ॥

नामिनस्तयोः षः ॥ २ । ३ । ८ ॥

तयोरिति प्रत्ययसूत्रसगृहीताना पाशकल्पकानां, रोः काम्ये इति यथानिर्दिष्टस्य काम्यस्य च ग्रहणम्, तयो· परयोर्नामिन उत्तरस्य रेफस्य षकार आदेशो भवति। * सर्पिष्पाशम्, यजुष्पाशम्, धनुष्पाशम्; गीष्पाशा, धूष्पाशा, सर्पिष्कल्पम्, धनुष्कल्पम्, गीष्कल्पा, सर्पिष्कम्, सार्पिष्क·, धानुष्कः, सर्पिष्काम्यति, धनुष्काम्यति।

नामिन इति किम् ?,–अयस्कल्पम्। तयोरिति किम् ?,–मुनिः करोति, भिन्द्युः पापानि। रोः काम्य इत्येव ?,–गीःकाम्यति, धूःकाम्यति ॥ ८ ॥

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ॥ २ । ३ । ९ ॥

निरादीना सबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु षो भवति। बहुवचननिर्देशो निस्दुसोर्निर्दुरोश्च परिग्रहार्थः।

(निर्–) * निष्कृतम्, निष्पीतम्, (दुर्–) * दुष्कृतम्, दुष्पीतम्, बहिस्–* बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आविस्–* आविष्कृतम्, आविष्पीतम्; प्रादुस्–* प्रादुष्कृतम्, चतुर्–* चतुष्कण्टकम्, चतुष्पात्रम्।

कथं निरष्कुल ?, दुरष्पुरुष ?, नैष्कुल्यम् ?, दौष्कुल्यम् ?–एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् भविष्यति ॥ ९ ॥

सुचो वा ॥ २ । ३ । १० ॥

सुजन्तानां सबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु षकारो वा भवति। * द्विष्करोति, त्रिष्करोति, त्रिष्खनति, चतुष्पचति, चतुष्फलति, पक्षे जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीयश्च भवति–द्विᳵकरोति, द्विः करोति, त्रिᳵखनति, त्रिः खनति, चतुᳶपचति, चतुः पचति, चतुᳶफलति, चतु· फलति। सुजन्तस्य चतुर· परत्वादनेन विकल्पो न तु पूर्वेण नित्यो विधि·।

कखपफीत्येव ?,–द्विश्चरति, त्रिस्तरति ॥ १० ॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥ २ । ३ । ११ ॥

इस्उस्प्रत्ययान्तस्य यो रेफस्तस्य कखपफेषु परेषु षो वा भवति अपेक्षाया स्थानिनिमित्तपदे चेत् परस्परापेक्षे भवतः। * सर्पिष्करोति, सर्पिष्खादति, सर्पिष्पिबति, सर्पिष्फेनायते, धनुष्करोति, धनुष्खण्डयति, धनुष्पतति, धनुष्फलति, परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिष्पिबति, परमधनुष्करोति, परमधनुष्पठति, पक्षे सर्पि· करोति, परमसर्पिः करोतीत्यादि।

इसुस इति किम् ?,–पयᳵकरोति, पयᳶपिबति, इसुसो· प्रत्यययोर्ग्रहणादिह न भवति, मुनिः करोति, नदीभिः क्रियते, मुहु· पठति, भिन्द्यु· पापानि, मुहुरित्यव्युत्पन्नमव्ययम्।

इसा साहचर्यादुस औणादिकस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति–चक्रु· कुलानि। त्याद्युसपीच्छन्त्यन्यः।

अपेक्षायामिति किम् ?,–तिष्ठतु सर्पि· पिब त्वमुदकम्। एकार्थीभावे च न भवति–परमसर्पिःकुण्डम् ॥ ११ ॥

नैकार्थेऽक्रिये ॥ २ । ३ । १२ ॥

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्त यस्य तस्मिन्नेकार्थे समानाधिकरणे पदे यत्कखपफ तस्मिन् परे इसुसप्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य षो न भवति, "वेसुसोऽपेक्षायाम्" ॥ २ । ३ । ११ ॥ इत्यस्याय प्रतिषेधो नान्यस्य, तद्विषय एवारम्भात्–* सर्पिᳵकालकम्। यजुᳶपीतकम्।

समासेऽसमस्तस्य ॥ २ । ३ । १३ ॥

पूर्वेणासमस्तस्य इसुसप्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य कखपफे परे षो भवति, समासे–तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । *सर्पिष्कुम्भः, असर्पिः सर्पिः कृत्वा सर्पिष्कृत्य, सर्पिष्खण्डम्, सर्पिष्पानम्, सर्पिष्फलम्, धनुष्कृत्य, धनुष्खण्डम्, धनुष्पृष्ठम्; धनुष्फलम् ।

समास इति किम् ?,–तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ?,–परमसर्पिःकुण्डम्, इन्द्रधनुःखण्डम्; पूर्वेणापि न भवति समासे सत्यपेक्षाया अभावात् ।

इदमेवासमस्तस्येति वचनं ज्ञापकम् इसुसोः "प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" ॥ ७ । ४ । ११५ ॥ इत्ययं नियमो न भवति, तेन परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिः करोतीत्यत्र "वेसुसोऽपेक्षायाम्" ॥ २ । ३ । ११ ॥ इत्यनेनाधिकस्यापि विकल्पो भवति ।

बहुसर्पिष्कुण्डम्, बहुसर्पिष्पात्रमित्यत्र तु बहुप्रत्ययादेरपि असमस्तत्वादनेन नित्यं भवति ॥ १३ ॥

भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः ॥ २ । ३ । १४ ॥

भ्रातुष्पुत्रादयः कस्कादयश्च कखपफेषु परेषु रेफस्य स्थाने यथासङ्ख्यं कृतषत्वसत्वाः साधवो भवन्ति ।

*भ्रातुष्पुत्रः, "ऋतां विद्यायोनिसबन्धे" ॥ ३ । २ । ३७ ॥ इति षष्ठ्या अलुप्, परमसर्पिष्कुण्डिका, परमधनुष्कपालम्, परमबर्हिष्पूलः, परमयजुष्पात्रम्,–अत्र सर्पिष्कुण्डिकाधनुष्कपालबर्हिष्पूलयजुष्पात्राणा पूर्वेण षत्वे सिद्धेऽपि समस्तार्थमिह पाठः, अन्ये त्वेषां समस्तानां षत्वं न मन्यन्ते, तन्मते तु–परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादिषु षत्वं न भवति । *कस्कः–वीप्सायां द्विर्वचनम्, कुतः कुतः आगतः कौतस्कुतः । शुनस्कर्णः–"षष्ठ्याः क्षेपे" ॥ ३ । २ । ३० ॥ इत्यलुप्, सद्यस्कालः–बहुव्रीहिरसमासो वा, सद्यः क्रयण सद्यस्क्रीः, तत्र भवः–साद्यस्क्रः । भ्रातुष्पुत्र, सर्पिष्कुण्डिका, बर्हिष्पूल, यजुष्पात्र इति भ्रातुष्पुत्रादयः । कस्कः, कौतस्कुतः, शुनस्कर्णः, सद्यस्कालः, सद्यस्क्रीः, साद्यस्क्रः, भास्करः, अहस्करः, अयस्काण्ड, तमस्काण्ड, अयस्कान्त, अयस्कुण्ड, मेदस्पिण्ड, अयस्पिण्ड इति कस्कादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति । सर्वत्र नामिनः परस्य रेफस्य षत्वमन्यत्र सत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि ॥ २ । ३ । १५ ॥

नामिनः अन्तस्थायाः कवर्गाच्च परस्य पदान्तः–पदमध्ये कृतस्य विहितस्य कृतसंबधिनो वा सः सकारस्य षो भवति, शिटा नकारेण चान्तरेऽपि व्यवधानेऽपि । नामिनः–*आशिषा, अग्निषु, नदीषु, वायुषु, वधूषु, पितृषु, एषा, गोषु, नौषु, 'सेवृग्' सेवने–धातुपाठे, 'षिवूच्' उतौ–धातुपारायणे, सिषेवे, शिष्यते, चिचीषति, सुष्वाप, लुलूषति, जेष्यति, अनैषीत्, अच्योष्ट, अकौषीत्; सर्पिष्मान्, यजुष्मान्, दोष्मान् इत्यादौ "न स्त मत्वर्थे" ॥१।१।२३॥ इति पदप्रतिषेधात् पदमध्यत्वम् । अन्तस्थायाः–*गीर्षु, धूर्षु, चिकीर्षति, पुपूर्षति; हल्षु । कवर्गात्–*वाक्षु, त्वक्षु, पिपक्षति, शिक्षति, अपाङ्क्षु; क्रुङ्क्षु । शिड्नान्तरेऽपि–*सर्पिष्षु, हविष्षु,–अत्र सकारेण व्यवधानम्, सर्पिःषु, धनुःषु, सर्पींषि, यजूंषि, बह्वाशींषि कुलानि–नकारस्यावश्यम्, अनुस्वारभवनात् ।

शिट्ग्रहणेनैव सिद्धे नकारोपादान नकारस्थानेनैवानुस्वारेण यथा स्यादित्येवमर्थम्, तेन मकारानुस्वारेण न भवति–पुंसु । शिटा नकारेण चान्तरे इति प्रत्येक वाक्यपरिसमासेरुभयव्यवधाने न भवति–'णिसुकि' चुम्बने,–निंस्से ।

नाम्यन्तस्थाकवर्गादिति किम् ?,–असौ, दास्यति । पदान्तः इति किम् ?,–पदादौ पदान्ते च मा भूत्;–दधिसेक्, दधिसेचौ; ईषदपरिसमाप्तः सेक्–बहुसेक्, बहुसेचौ,–अत्रान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सेक्शब्दस्य पदत्वात् सकारस्य पदादित्वम्, अन्ते–अग्निस्तत्र । कृतस्येति किम् ?,–बिंसम्, मुसलम्, सिसाधयिषति । अथ विसबिसं, मुसलंमुसलमित्यादौ–द्वित्वे कृते सकारस्य षत्व कस्मात् न भवति ?, उच्यते–नात्र कृतः सकारः किं तु तत्संपृक्तः समुदायो द्विरुच्चार्यते । तिसृभिरित्यत्र तु विधानबलात् न भवति । अधिकारश्चायमाऽषत्वविधेः ॥ १५ ॥

समासेऽग्नेः स्तुतः ॥ २ । ३ । १६ ॥

अग्निशब्दात् परस्य स्तुत्शब्दसंबन्धिन. सकारस्य समासे षो भवति । *अग्निष्टुत्, अग्निष्टुतौ, अग्निष्टुतः ॥१६॥

१ °र्पिष्कु° पु० ख० । २ तु° पु० ख० । ३ ×× ख० । ४ °हिष्पू° ख० । ५ कस्क इत्यादिना, अहस्कर इत्यन्तेन सर्वेषु विसर्गोनास्तीति ख० । ६ वान्त° ख० । ७ सिषेव ख० । ८ विसम् ख० ।

अनव्ययस्येत्येव ?,–स्वःपाशम्, प्रातःकल्पम् । प्रत्यय इति किम् ?,–पाशो बन्धः, कल्पो विधिः, कं शिरः, पयःपाशः, पयःकल्पः; पयःकम् ॥ ६ ॥

रोः काम्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

अनव्ययसंबन्धिनो रेफस्य रोरेव काम्यप्रत्यये परे सो भवति । * पयस्काम्यति, यशस्काम्यति ।

रोरिति किम् ?,–द्वाःकाम्यति, वाःकाम्यति; अहःकाम्यति । प्रत्यय इत्येव ?,–पुरुषैः काम्यम् । अनव्ययस्येत्येव ?,–अधःकाम्यति ।

पूर्वेणैव सिद्धे रोरेवेति नियमार्थं वचनम् ॥ ७ ॥

नामिनस्तयोः षः ॥ २ । ३ । ८ ॥

तयोरिति प्रत्ययसूत्रसंगृहीताना पाशकल्पकाना, रोः काम्ये इति यथानिर्दिष्टस्य काम्यस्य च ग्रहणम्, तयोः परयोर्नामिन उत्तरस्य रेफस्य षकार आदेशो भवति । * सर्पिष्पाशम्, यजुष्पाशम्, धनुष्पाशम्, गीष्पाशा, धूष्पाशा, सर्पिष्कल्पम्, धनुष्कल्पम्, गीष्कल्पा, सर्पिष्कम्, सार्पिष्कः, धानुष्कः, सर्पिष्काम्यति, धनुष्काम्यति ।

नामिन इति किम् ?,–अयस्कल्पम् । तयोरिति किम् ?,–मुनिः[2] करोति, भिन्द्युः[3] पापानि । रोः काम्य इत्येव ?,–गीः[5]काम्यति, धूःकाम्यति ॥ ८ ॥

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ॥ २ । ३ । ९ ॥

निरादीना संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु षो भवति । बहुवचननिर्देशो निस्दुसोर्निर्दुरोश्च परिग्रहार्थः ।

(निर्–) * निष्कृतम्, निष्पीतम्, (दुर्–) * दुष्कृतम्, दुष्पीतम्, बहिस्–* बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आविस्–* आविष्कृतम्, आविष्पीतम्; प्रादुस्–* प्रादुष्कृतम्, चतुर्–* चतुष्कण्टकम्, चतुष्पात्रम् ।

कथं निरष्कुल ?, दुरष्पुरुष ?, नैष्कुल्यम् ?, दौष्कुल्यम् ?–एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् भविष्यति ॥ ९ ॥

सुचो वा ॥ २ । ३ । १० ॥

सुजन्तानां संबन्धिनो रेफस्य कखपफेषु परेषु षकारो वा भवति । * द्विष्करोति, त्रिष्करोति, त्रिष्खनति, चतुष्पचति, चतुष्फलति, पक्षे जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीयश्च भवति–द्विᳵकरोति, द्विः करोति, त्रिᳵखनति, त्रिः खनति, चतुᳶपचति, चतुः पचति, चतुᳶफलति, चतुः फलति । सुजन्तस्य चतुरः परत्वादनेन विकल्पो न तु पूर्वेण नित्यो विधिः ।

कखपफीत्येव ?,–द्विश्चरति, त्रिस्तरति ॥ १० ॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥ २ । ३ । ११ ॥

इस्उस्प्रत्ययान्तस्य यो रेफस्तस्य कखपफेषु परेषु षो वा भवति अपेक्षाया स्थानिनिमित्तपदे चेत् परस्परापेक्षे भवतः । * सर्पिष्करोति, सर्पिष्खादति, सर्पिष्पिबति, सर्पिष्फेनायते, धनुष्करोति, धनुष्खण्डयति, धनुष्पतति, धनुष्फलति, परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिष्पिबति, परमधनुष्करोति, परमधनुष्पठति, पक्षे सर्पिः करोति, परमसर्पिः करोतीत्यादि ।

इसुस इति किम् ?,–पयᳵकरोति, पयᳶपिबति, इसुसोः प्रत्यययोर्ग्रहणादिह न भवति, मुनिः करोति, नदीभिः क्रियते, मुहुः पठति, भिन्द्युः पापानि, मुहुरित्यव्युत्पन्नमव्ययम् ।

इसा साहचर्यादुस औणादिकस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति–चकुः कुलानि । त्वाद्युस्सपीच्छन्त्यन्यः ।

अपेक्षायामिति किम् ?,–तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । एकार्थीभावे च न भवति–परमसर्पिःकुण्डम् ॥ ११ ॥

नैकार्थेऽक्रिये ॥ २ । ३ । १२ ॥

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्नेकार्थे समानाधिकरणे पदे यत्कखपफं तस्मिन् परे इसुस्प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य षो न भवति, "वेसुसोऽपेक्षायाम्" ॥ २ । ३ । ११ ॥ इत्यस्याय प्रतिषेधो नान्यस्य; तद्विषय एवास्मात्–* सर्पिᳵकालकम् । यजुᳶपीतकम् ।

एकार्थे इति किम् ?,–सर्पिष्कुम्भे, सर्पिᳵकुम्भे, धनुष्पुरुषस्य, धनुᳶपुरुषस्य । अक्रिय इति किम् ?,–सर्पिष्क्रियते, सर्पिः क्रियते, धनुष्प्रासम्, धनुः प्रासम् ॥ १२ ॥

---

१ तयो इत्यादिना अयस्कल्पम् इत्यन्तेन पाठो नास्तीति ख० । २ मुनिᳵकरोति पु० । ३ भिन्द्युᳶपापानि पु० ख । ४ × × × ख० । ५ गीᳵकाम्यति पु० ख० । ६ °रश्च° ख० । ७ × × × × × पु० । ८ × × × × पु० ख० । ९ × × × × पु० ख । १० मित्ते पदे° पु० ख० । ११ सर्पिष्पिबति ख० । १२ सर्पिᳵकरोति पु० ख० । १३ °निᳵकरो° पु० ख० । १४ पचति ख० । १५ °न्युᳶपा° पु० खं । १६ °क कु° पु० । १७ युस्सुसोरपी° पु०ख० । १८ °र्पिर्दृष्ट पु० ख० । १९ °यान्तस° पु० ख० । २० °र्पिᳵक° पु० ख । २१ नुᳶपा° पु० ख० ।

समासेऽसमस्तस्य ॥ २ । ३ । १३ ॥

पूर्वेणासमस्तस्य इसुस्प्रत्ययान्तस्य संबन्धिनो रेफस्य कखपफे परे षो भवति, समासे–तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । *सर्पिष्कुम्भः, असर्पिः सर्पिः कृत्वा सर्पिष्कृत्य, सर्पिष्खण्डम्, सर्पिष्पानम्, सर्पिष्फलम्, धनुष्कृत्य, धनुष्खण्डम्, धनुष्पृष्ठम्; धनुष्फलम् ।

समास इति किम् ?,–तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ?,–परमसर्पिःकुण्डम्, इन्द्रधनुःखण्डम्; पूर्वेणापि न भवति समासे सत्यपेक्षाया अभावात् ।

इदमेवासमस्तस्येति वचन ज्ञापकम् इसुसोः "प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" ॥ ७ । ४ । ११५ ॥ इत्ययं नियमो न भवति, तेन परमसर्पिष्करोति, परमसर्पि[1]ः करोतीत्यत्र "वेसुसोऽपेक्षायाम्" ॥ २ । ३ । ११ ॥ इत्यनेनाधिकस्यापि विकल्पो भवति ।

बहुसर्पिष्कुण्डम्, बहुसर्पिष्पात्रमित्यत्र तु[2] [3]बहुप्रत्ययादेरपि असमस्तत्वादनेन नित्य भवति ॥ १३ ॥

भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः ॥ २ । ३ । १४ ॥

भ्रातुष्पुत्रादयः कस्कादयश्च कखपफेषु परेषु रेफस्य स्थाने यथासख्य कृतषत्वसत्वाः साधवो भवन्ति ।

*भ्रातुष्पुत्रः, "ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे" ॥ ३ । २ । ३७ ॥ इति षष्ठ्या अलुप्, परमसर्पिष्कुण्डिका, परमधनुष्कपालम्, परमबर्हि[4]ष्पूलः, परमयजुष्पात्रम्,–अत्र सर्पिष्कुण्डिकाधनुष्कपालबर्हिष्पूलयजुष्पात्राणा पूर्वेण षत्वे सिद्धेऽपि समस्तार्थमिह पाठः, अन्ये त्वेषा समस्ताना षत्व न मन्यन्ते, तन्मते तु–परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादिषु षत्व न भवति । *कस्कः–वीप्सायां द्विर्वचनम्, कुतः कुतः आगतः कौतस्कुतः । शुनस्कर्णः–"षष्ठ्याः क्षेपे" ॥ ३ । २ । ३० ॥ इत्यलुप्, सद्यस्कालः–बहुव्रीहिरसमासो वा; सद्यः क्रयण सद्यस्क्रीः, तत्र भवः–साद्यस्कः । भ्रातुष्पुत्र, सर्पिष्कुण्डिका, बर्हिष्पूल, यजुष्पात्र इति भ्रातुष्पुत्रादयः । [5]कस्कः, कौतस्कुतः, शुनस्कर्णः, सद्यस्कालः, सद्यस्क्रीः, साद्यस्कः, भास्करः, अहस्करः, अयस्काण्ड, तमस्काण्ड, अयस्कान्त, अयस्कुण्ड, मेदस्पिण्ड, अयस्पिण्ड इति कस्कादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति । सर्वत्र नामिनः परस्य रेफस्य षत्वमन्यत्र सत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि ॥ २ । ३ । १५ ॥

नामिनः अन्तस्थायाः कवर्गाच्च परस्य पदान्तः–पदमध्ये कृतस्य विहितस्य कृतसबधिनो वा सः सकारस्य षो भवति, शिटा नकारेण [6]चान्तरेऽपि व्यवधानेऽपि । नामिनः–*आशिषा, अग्निषु, नदीषु, वायुषु, वधूषु, पितृषु, एषा, गोषु, नौषु, 'षेवृंग्' सेवने–धातुपाठे, 'षिवूच्' उतौ–धातुपारायणे, सिषेवे[7], शिष्यते, चिचीषति, सुष्वाप, लुलूषति, जेष्यति, अनैषीत्, अच्योष्ट, अकौषीत्; सर्पिष्मान्, यजुष्मान्, दोष्मान् इत्यादौ "न स्त मत्वर्थे" ॥१।१।२३॥ इति पदप्रतिषेधात् पदमध्यत्वम् । अन्तस्थायाः–*गीर्षुं, धूर्षुं, चिकीर्षति, पुपूर्षति, हल्षु । कवर्गात्–*वाक्षु, त्वक्षु, पिपक्षति, शिक्षति, अपाङ्षु; कुङ्षु । शिड्नान्तरेऽपि–*सर्पिष्षु, हविष्षु,–अत्र सकारेण व्यवधानम्, सर्पिःषु, धनुःषु, सर्पींषि, यजूंषि, बह्वार्शींषि कुलानि–नकारस्यावश्यम्, अनुस्वारभवनात् ।

शिड्ग्रहणेनैव सिद्धे नकारोपादान नकारस्थानेनैवानुस्वारेण यथा स्यादित्येवमर्थम्; तेन मकारानुस्वारेण न भवति–पुंसु । शिटा नकारेण चान्तरे इति प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तेरुभयव्यवधाने न भवति–'णिसुकि' चुम्बने,–निंस्से ।

नाम्यन्तस्थाकवर्गादिति किम् ?,–असौ, दास्यति । पदान्तः इति किम् ?,–पदादौ पदान्ते च मा भूत्;–दधिसेक्, दधिसेचौ; ईषदपरिसमाप्तः सेक्–बहुसेक्, बहुसेचौ,–अत्रान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सेक्शब्दस्य पदत्वात् सकारस्य पदादित्वम्; अन्ते–अग्निस्तत्र । कृतस्येति किम् ?,–बिसम्[8], मुसलम्, सिसाधयिषति । अथ बिसबिस, मुसलंमुसलमित्यादौ–द्वित्वे कृते सकारस्य षत्वं कस्मात् न भवति ?, उच्यते–नात्र कृतः सकारः किं तु तत्सपृक्तः समुदायो द्विरुच्चार्यते । तिसृभिरित्यत्र तु विधानबलात् न भवति । अधिकारश्चायमाऽऽषत्वविधेः ॥ १५ ॥

समासेऽग्नेः स्तुतः ॥ २ । ३ । १६ ॥

अग्निशब्दात् परस्य स्तुत्शब्दसंबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । *अग्निष्टुत्, अग्निष्टुतौ, अग्निष्टुतः ॥१६॥

---

१ °र्पिष्कु° पु० ख० । २ तु° पु० ख० । ३ ×× ख० । ४ °र्हिष्पू° ख० । ५ कस्क इत्यादिना, महस्कर इत्यन्तेन सर्वेषु विसर्गो नास्तीति ख० । ६ चान्त° ख० । ७ सिषेव ख० । ८ विसम् ख० ।

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ॥ २ । ३ । १७ ॥

ज्योतिरायुःशब्दाभ्यामग्नेश्च परस्य स्तोमशब्दसबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । *ज्योतिःष्टोमः, आयुःष्टोमः, अग्निष्टोमः । समास इत्येव ?, ज्योतिः–स्तोम दर्शयति ॥ १७ ॥

मातृपितुः स्वसुः ॥ २ । ३ । १८ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दसबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति ।
*मातृष्वसा, पितृष्वसा ।
समास इत्येव ?,–मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ॥ १८ ॥

अलुपि वा ॥ २ । ३ । १९ ॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दसंबन्धिनः सकारस्याऽलुपि समासे षो वा भवति ।
*मातुःष्वसा, मातुःस्वसा; पितुःष्वसा, पितुःस्वसा;–"स्वसृपत्योर्वा" ॥ ३ । २ । ३८ ॥ इति षष्ठ्या अलुप् ।
समास इत्येव ?,–मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ॥ १९ ॥

निनद्याः स्नातेः कौशले ॥ २ । ३ । २० ॥

निनदीशब्दाभ्यां परस्य स्नातेः संबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति, कौशले-नैपुण्ये गम्यमाने ।
*निष्णः कटकरणे, निष्णातः कटकरणे; नदीष्णः प्रतरणे, नदीष्णातः प्रतरणे;–कुशल इत्यर्थः ।
नद्याः स्नातस्य नेच्छन्त्येके ।
कौशल इति किम् ?,–निस्नातः, नदीस्नः;–यः स्रोतसा ह्रियते ॥ २० ॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ॥ २ । ३ । २१ ॥

प्रतेः परस्य स्नातसंबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति, सूत्रेऽभिधेये, विशेषानुपादानात् चोर्णादिसूत्रं व्याकरणादि-सूत्रं च गृह्यते । *प्रतिष्णातं सूत्रम्–ऊर्णादिसूत्र क्षालनेन शुद्धम्, व्याकरणादिसूत्र त्वतिव्याप्त्यादिदोषाभावेन शुद्धमित्यर्थः । सूत्र इति किम् ?,–प्रतिस्नातमन्यत् । प्रत्ययान्तोपादान प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम्–प्रतिस्नातृ सूत्रम्, प्रतिस्नायक सूत्रम् ॥२१॥

स्नानस्य नाम्नि ॥ २ । ३ । २२ ॥

प्रतेः परस्य स्नानसंबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति, सूत्रविषये नाम्नि–समुदायश्चेत्सूत्रविषय नाम भवतीत्यर्थः ।
*प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः । नाम्नीति किम् ?,–प्रतिस्नानमन्यत् ॥ २२ ॥

वेः स्त्रः ॥ २ । ३ । २३ ॥

वेः परस्य स्तृणातेः सकारस्य समासे षो भवति, नाम्नि–समुदायश्चेत्संज्ञाविषयो भवति । *विष्टरो वृक्षः, विष्टर-मासनम्, विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः; विष्टारबृहती छन्दः । नाम्नीत्येव ?,–विस्तरो वचसाम्, विस्तारः पटस्य ॥ २३ ॥

अभिनिष्टानः ॥ २ । ३ । २४ ॥

अभिनिस् इत्येतस्मात् परः, ष्टानशब्दः समासे कृतषत्वो निपात्यते नाम्नि, समुदायश्चेत्संज्ञाविषयो भवति ।
*अभिनिष्टानो वर्णः,–विसर्गस्यैषा सज्ञा, वर्णमात्रस्येत्यन्ये ।
नाम्नीत्येव ?,–अभिनिःस्तन्यते अभिनिस्तानो मृदङ्गः ॥ २४ ॥

गवियुधेः स्थिरस्य ॥ २ । ३ । २५ ॥

गवि युधि इत्येताभ्यां परस्य स्थिरशब्दसबन्धिनः सस्य समासे षो भवति, नाम्नि ।
*गविष्ठिरः,–अस्मादेव निर्देशात् सप्तम्या अलुप्,–युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥

एत्यकः ॥ २ । ३ । २६ ॥

ककारवर्जितान्नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य सकारस्य एति–एकारे परे समासे षो भवति, नाम्नि ।
*हरिषेणः, श्रीषेणः, वायुषेणः, मातृषेणः ।

---

१ स्नान॰ पु॰ ख॰ । २ विसर्जनीयस॰ पु॰ । ३ ॰निस्तानो॰ ख॰ ।

एतीति किम् ?,–हरिसिंहः । अक इति किम् ?,–विष्वक्सेनः, शतभिषक्सेनः । नाम्नीत्येव ?,–पृथ्वी सेनास्य–पृथुसेनः । नाम्यन्तस्थाकवर्गादित्येव ?,–सर्वसेनः, महासेनः ॥ २६ ॥

भादितो वा ॥ २ । ३ । २७ ॥

भं–नक्षत्रं, तद्वाचिन इकारान्तात् परस्य सकारस्यैकारे परे समासे षो वा भवति, नाम्नि ।

* रोहिणिषेणः, रोहिणिसेनः, रेवतिषेणः, रेवतिसेनः, भरणिषेणः, भरणिसेनः,–"ङ्यापो बहुलं नाम्नि" ॥ २ । ४ । ९९ ॥ इति ह्रस्वः ।

इत इति किम् ?,–पुनर्वसुषेणः–अत्र पूर्वेण नित्यमेव, शतभिषक्सेनः ॥ २७ ॥

विकुशमिपरेः स्थलस्य ॥ २ । ३ । २८ ॥

विकुशमिपरिभ्यः परस्य स्थलशब्दसबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति । नाम्नीति निवृत्तम् ।

* विगतं वीनां वा पक्षिणां स्थलं–विष्ठलम्, कुत्सितं कोः–पृथ्व्या वा स्थलं–कुष्ठलम्, शमीनां स्थलं शमिष्ठलम्–"ङ्यापो बहुलं नाम्नि" ॥ २ । ४ । ९९ ॥ इति ह्रस्वः, सूत्रे ह्रस्वस्य शमिशब्दस्योच्चारणाद् दीर्घात् न भवति–शमीस्थलम्,–दीर्घादप्येके; परिगतं स्थलं परिष्ठलम् । एभ्य इति किम् ?,–भूमिस्थलम् ॥ २८ ॥

कपेर्गोत्रे ॥ २ । ३ । २९ ॥

कपिशब्दात् परस्य स्थलशब्दसंबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति, गोत्रेऽभिधेये ।

* कपिष्ठलो नाम गोत्रस्य प्रवर्तयिता, यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः ।

गोत्रमिह लौकिकं गृह्यते, लोके चाद्यपुरुषा येऽपत्यसंततेः प्रवर्तयितारो यन्नाम्नोऽपत्यसंततिर्व्यपदिश्यते तेऽभिधीयन्ते ।

गोत्र इति किम् ?,–कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ २९ ॥

गोऽम्बाऽऽम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुकङ्गुमञ्जिपुञ्जिबर्हिः-परमेदिवेः स्थस्य ॥ २ । ३ । ३० ॥

गो अम्बा आम्ब सव्य अप द्वि त्रि भूमि अग्नि शेकु शङ्कु कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि बर्हिस् परमे दिवि इत्येतेभ्यः परस्य स्थशब्दसंबन्धिनः सकारस्य समासे षो भवति ।

* गोष्ठम्, अम्बाष्ठः–"ङ्यापो बहुलं नाम्नि" ॥ २ । ४ । ९९ ॥ इति ह्रस्वत्वे अम्बष्ठः, श्लिष्टनिर्देशादुभाभ्यामपि भवति–आम्बष्ठः; सव्यष्ठः, अपष्ठः, द्विष्ठः, त्रिष्ठः, भूमिष्ठः, अग्निष्ठः, शेकुष्ठः, शङ्कुष्ठः, कुष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, बर्हिष्ठः, परमेष्ठः, दिविष्ठः,–अत एव निपातनात् सप्तम्या अलुप्, "तत्पुरुषे कृति" ॥ ३ । २ । २० ॥ इति तु 'नेन् सिद्धस्थे' ॥ ३ । २ । २९ ॥ इति प्रतिषेधात् नोपतिष्ठते ॥ ३० ॥

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ॥ २ । ३ । ३१ ॥

निरादिभ्यः परेषां सेधादीनां सस्य समासे षो भवति, वचनभेदाद्यथासंख्याभावः ।

* निःषेधः, दुःषेधः, सुषेधः, निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुषन्धिः; निःषाम, दुःषाम, सुषाम ॥ ३१ ॥

प्रष्ठोऽग्रगे ॥ २ । ३ । ३२ ॥

प्रात् परस्य स्थसकारस्य षो निपात्यते, अग्रगे–अग्रगामिण्यभिधेये । * प्रष्ठः अग्रगामी, प्रस्थोऽन्यः ॥ ३२ ॥

भीरुष्ठानादयः ॥ २ । ३ । ३३ ॥

भीरुष्ठानादयः शब्दाः समासे कृतषत्वाः साधवो भवन्ति । * भीरूणां स्थानं–भीरुष्ठानम्, अङ्गुलीनां सङ्गः–अङ्गुलिषङ्गः; अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । भीरुष्ठान, अङ्गुलिषङ्ग, सैन्येष्टृ, परमेष्ठिन्, सुष्ठु, दुष्ठु, अपष्ठु, वनिष्ठ, गौरिषक्थ, प्रतिष्णिका, नौषेचिका, दुन्दुभिषेवणः इति भीरुष्ठानादयः । समास इत्येव ?,–भीरोः स्थानमित्यादि । बहुवचनम् आकृतिगणार्थम् ॥ ३३ ॥

ह्रस्वान्नाम्नस्ति ॥ २ । ३ । ३४ ॥

नाम्नो विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ह्रस्वात् नामिन उत्तरस्य सकारस्य षो भवति । तल्त्वतस्त्यतयतरप्तमपः प्रयो-

१ ×× मि° पु० ख० । २ अ × पूर्वेण° ख० । ३ °नामाप° ख० । ४ °रस्य×सका° ख० । ५ °सन्येष्टृ ख० ।

जयन्ति । *सर्पिष्टा, यजुष्टा; सर्पिष्ट्वम्, यजुष्ट्वम्, सर्पिष्टः, यजुष्टः; निष्ट्यः, चतुष्टयः, सर्पिष्टरम्, वपुष्टरम्, सर्पिष्टमम्; वपुष्टमम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति प्लुतत्वस्यासिद्धत्वादिहापि भवति–सर्पि३ष्ट्व, चतु३ष्टय, सर्पि३ष्टर, यजु३ष्टम । ह्रस्वादिति किम् ?,–गीस्त्वम्, धूस्त्वम्, गीस्तरा, धूस्तमा, उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् । नामिन इत्येव ?,–तेजस्ता, तेजस्त्वम्, पयस्ता, पयस्त्वम्, तेजस्तरम्, तेजस्तमम् । नाम्न इति किम् ?,–भिन्द्युस्तराम् । विहितविशेषणं किम् ?,–सर्पिस्त्रात्र, सर्पिषस्तरणम् तमनं वा सर्पिस्तरः, सर्पिस्तमः । तीति किम् ?,–सर्पिस्साद् भवति ॥ ३४ ॥

निसस्तपेऽनासेवायाम् ॥ २ । ३ । ३५ ॥

निसः संबन्धिनः सकारस्य तकारादौ तपतौ परे षो भवति,–अनासेवायामर्थे,–पुनःपुनःकरणमासेवा । *निष्टपति सुवर्णम्,–सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवायामिति किम् ?,–निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः,–पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः । 'निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः' इत्यत्र तु सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । तीत्येव ?,–निरतपत् । शब्निर्देशो भौवादिकपरिग्रहार्थः, यङ्लुब्निवृत्त्यर्थश्च,–निस्तातपसि, निस्तातपीति । "तिवा शवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि" ॥१॥३५॥

घस्वसः ॥ २ । ३ । ३६ ॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य घसेर्वसेश्च धातोः संबन्धिनः सकारस्य षो भवति । *जक्षतुः, जक्षुः, जक्षिवान्; ऊषतुः, ऊषुः, उषितः, उषितवान् । घसिरिह प्रकृत्यन्तरम्, आदेशस्य कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, अकृतसकारार्थं वचनम् । शिड्नान्तरेऽपि बहूषि, बहुषु[3] वसन्तीति नगराणि । नाम्यन्तस्थाकवर्गादित्येव ?,–जघास, वसति ॥ ३६ ॥

णिस्तोरेवास्वदस्विदसहः षणि ॥ २ । ३ । ३७ ॥

स्वदस्विदसहवर्जितानां ण्यन्तानां स्तौतेरेव च संबन्धिनः सकारस्य नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य षणि षत्वभूते सनि परे षो भवति, नान्येषाम् । *सिषेवयिषति, सुष्वापयिषति, सिषेधयिषति, तुष्टूषति । स्वदादिपर्युदासः किम् ?,–सिस्वादयिषति, सिस्वेदयिषति, सिसाहयिषति । स्तौतिसाहचर्यात् स्वदादिपर्युदासेन सद्दशग्रहणाच्च ण्यन्तानामपि षोपदेशानामेव ग्रहणम्, तथा च कृतत्वात् सकारस्य "नाम्यन्तस्थाकवर्गा०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ आदिसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् णिस्तोरेव षणि षत्वं नान्यस्य, तेनेह न भवति–सुसूषति, सिसिक्षति, सिसेविषति । एवकारः षण्येव णिस्तोरिति विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थः, तेनेहापि भवति–असीषिवत्, तुष्टाव । षणीति किम् ?,–सिषेव, सुष्वाप । षत्वं किम् ?,–सुषुप्सति, तिष्ठासति । नकारः किम् ?,–व्यतिसुषुप्सिषे । कथं प्रतीषिषति ?, अधीषिषति ?;–षणि निमित्ते धातोः षत्वनियम उक्तः, इह तु सन एव द्विरुक्तस्य षत्व न धातोरिति न प्रतिषेधः । सोषुपिषते, सेषिविषते इत्यादौ तु यङि द्वित्वे पश्चात् सन्निति न प्रतिषेधः । येषां तु दर्शने द्वित्वेऽपि पुनः सनि द्विरुक्तिः, तन्मते–सुसोषुपिषत इत्यत्र षणि सुशब्दात् परस्य सस्य षत्वं न भवत्येव ॥ ३७ ॥

सञ्जेर्वा ॥ २ । ३ । ३८ ॥

इकारान्तनिर्देशात् सञ्ज इह ण्यन्तो गृह्यते, सञ्जयतेर्नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य षणि परे सस्य षो वा भवति । *सिसञ्जयिषति, सिषञ्जयिषति । नित्यं षत्वमित्येके ॥ ३८ ॥

उपसर्गात् सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ॥ २ । ३ । ३९ ॥

अद्वित्वे–द्विर्वचनाभावे सति सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीनां सकारस्योपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य षो भवति, अट्यपि–अडागमेऽपि सति–अड्व्यवधानेऽपीत्यर्थः । सुग्–*अभिषुणोति, परिषुणोति । शिड्नान्तरेऽपीत्यधिकारात्–निःषुणोति, दुःषुणोति, अभिषुण्वन्त प्रयुङ्क्ते,–अभिषावयति–अत्रोपसर्गसबन्धे सति णिः । ण्यन्तानां धातूनामुपसर्गसबन्धे न भवति–अभिसावयति, परिसावयति, अट्यपि–अभ्यषुणोत्, पर्यषुणोत् । गिन्निर्देशात् सौतिसवत्योर्मा भूत्–अभिसौति, अभिसवति । षुव–*अभिषुवति, परिषुवति, अट्यपि–अभ्यषुवत्, पर्यषुवत् । शनिर्देशात्, सूतिसूयत्योर्न भवति–अभिसूते, अभिसूयते । सो–*अभिष्यति, परिष्यति, अट्यपि–अभ्यष्यत्, पर्यष्यत् । स्तु–*अभिष्टौति, परिष्टौति, सुष्टुतम्, सुष्टवम्, दुःष्टवम्, अट्यपि–अभ्यष्टौत्, प्रत्यष्टौत् । स्तुभ्–*अभिष्टोभते, परिष्टोभते, अट्यपि–अभ्यष्टोभत, पर्यष्टोभत ।

---

१ जजुष्ट्वम् पु० । २ नि सं० । ३ °पि ××××××× न° पु० । बहुषु वसन्ति विप्, नगराणि ख० । ४ षत्व पु० ख० । ५ °सुनो तुपस° ख० । ६ सुव् ख० । ७ ×××× पु० ख० । ८ पर्यष्टौत् ख० ।

उपसर्गादिति किम् ?,–दधि सुनोति, मधु सुनोति । पूजायां सोः पूजातिक्रमयोश्चातेरुपसर्गत्वाऽभावादिह न भवति–सुस्तुतम्, अतिस्तुतम् । येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा इति धात्वन्तरयोगे न भवति–निर्गताः सावका अस्मादसौ निःसावको देशः, अभिसावकीयतीत्यत्र सावकीयतेरभिना योगो सुनोतेरिति न भवति । शिङ्नान्तरेऽपीत्यधिकारात् अटा व्यवधाने न प्राप्नोतीत्यट्यपीति ग्रहणम्, अपिशब्दोऽभावार्थः; अन्यथाट्येव स्यात् ।

अद्वित्वे इति किम् ?,–अभिसुसूषति, अभ्यसुसूषत्; परिसुसूषति, पर्यसुसूषत्, अभिसिषासति, अभ्यसिषासत्–अत्र पूर्वसकारस्य षत्वं न भवति, मूलधातोस्तु यथाप्राप्त षत्वं भवत्येव ।

केचित्तूपसर्गपूर्वाणां सुनोत्यादीनां पञ्चानामपि सन्नन्तस्तौतिवर्जितानां द्वित्वे सति मूलप्रकृतेरपि षत्वं नेच्छन्ति–अभ्यसूसवत्, अभिसुसाव, अभिसोसूयते, सो–अभ्यसीसयत्, अभिसेसीयते, अभिसिसासति, स्तु–अभितोस्तूयते, अभितुस्ताव, अभ्यतुस्तवत्, स्तुभ्–अभितुस्तुभे, अभितोस्तुभ्यते, अभ्यतुस्तुभत् इत्यादि, पदादौ प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥३९॥

स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ॥ २ । ३ । ४० ॥

उपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परेषां स्थादीनां सकारस्य षो भवति, द्वित्वेऽपि अट्यपि द्विर्वचनेनाऽटा द्वाभ्यां च व्यवधानेऽपीत्यर्थः । स्था–* अधिष्ठास्यति, प्रतिष्ठास्यति, अधितष्ठौ, प्रतितष्ठौ, अध्यष्ठात्, अध्यष्ठास्यत्, सेनि–* सेनया अभियाति–अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति, अभ्यषेणयत्, अभ्यषिषेणयिषत्, सेध–* प्रतिषेधति, प्रतिषिषेधिषति, प्रत्यषेधत्, प्रत्यषिषेधिषत्; सिच्–* अभिषिञ्चति–सुषिक्तं नाम किं तवात्र, अभिषिषिक्षति, अभ्यषिञ्चत्, अभ्यषिषिक्षत्; सञ्ज–* अभिषजति, अभिषषञ्ज, अभिषिषङ्क्षति, अभ्यषजत्, अभ्यषिषङ्क्षत्; ण्यन्तानामपि भवति । प्रतितिष्ठन्तं प्रयुङ्क्ते प्रतिष्ठापयति, एवं प्रतिषेधयति ।

उपसर्गादित्येव ?,–अधिस्थास्यति–गतार्थत्वान्नात्राधिरुपसर्गः, वृक्षं वृक्षं परि सिञ्चति–अत्र वीप्सासंबद्धस्य परेर्धातुना संबन्धाभावात् नोपसर्गत्वम्, निर्गताः सेचका अस्मान्निःसेचको देशः–अत्र येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा इति न भवति । सेधेति कृतगुणस्य निर्देशः सिध्यति निवृत्त्यर्थः–अभिसिध्यति, अकारस्तूच्चारणार्थो न तु शब्निर्देशः; तेन यङ्लुप्यपि भवति–प्रतिषेषिधीति । सेनेः अषोपदेशार्थं स्थासञ्जोरवर्णान्तव्यवधानेऽपि विध्यर्थं सिच्सञ्जसेधां षणि नियमबाधनार्थं सर्वेषामड्व्यवधाने पदादौ च षत्वार्थं वचनम् ॥ ४० ॥

अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

उपसर्गस्थानात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य स्तम्भः सकारस्य द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति, न चेदसौ स्तम्भिर्ङे प्रतिस्तब्धे निस्तब्धे च विषये भवति ।

* विष्टभ्नाति, प्रतिष्टभ्नाति, वितष्टम्भ, प्रतितष्टम्भ, प्रतिताष्टम्भ्यते, अभितिष्टम्भिषति, व्यष्टभ्नात्; प्रत्यष्टभ्नात् ।

अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इति किम् ?,–व्यतस्तम्भत्, प्रत्यतस्तम्भत्, प्रतिस्तब्धः, निस्तब्धः ॥ ४१ ॥

अवाच्चाश्रयोर्जाविदूरे ॥ २ । ३ । ४२ ॥

अवादुपसर्गात् परस्य स्तम्भः सकारस्याश्रयादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति, अङ्के ङविषयश्चेत् स्तम्भिर्न भवति ।

आश्रय–आलम्बनम्,–* दुर्गमवष्टभ्नाति, दुर्गमवष्टभ्यास्ते, अवतष्टम्भ दुर्गम्, दुर्गमवाष्टभ्नात्; ऊर्ज–ऊर्जित्वम्–* अहो वृषलस्यावष्टम्भः, अवष्टब्धो रिपुः शूरेण; अविदूरमनतिविप्रकृष्टम्–आसन्नमदूरासन्न च गृह्यते–* अवष्टब्धा शरात्, अवष्टब्धे सेने ।

अवादिति किम् ?,–प्रस्तब्धः । चकारोऽङ इत्यस्यानुवृत्त्यर्थः अनुक्तसमुच्चयार्थश्च, तेन–उपष्टम्भः, उपष्टम्भकः, उपष्टब्धः इत्यादावुपादपि भवति । उपावादित्यकृत्वा चकारेण सूचनम् । अनित्यार्थं तेनोपस्तब्ध इत्यपि भवति । आश्रयादिष्विति किम् ?,–अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अङ इत्येव ?,–अवातस्तम्भत् ॥ ४२ ॥

व्यवात् स्वनोऽशने ॥ २ । ३ । ४३ ॥

वेरवाच्चोपसर्गात् परस्य स्वनो धातोः सकारस्याशने–भोजनेऽर्थे द्वित्वेऽपि अट्यपि षो भवति । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादिहाऽङ इति नानुवर्तते ।

---

१ सो पूजा० ख० । २ °टा च द्वाभ्यां च ख० । ३ सेना या० पु० । ४ °ष्ठ ख० । ५ °तष्टम्भ दुर्गम् ख० । ६ °भ्नयाते वि° ख० । ७ °ङ ११ सति माम्वर्तते° ख० ।

* विष्वणति, अवष्वणति,–भुङ्क्ते इत्यर्थः; सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थ इत्यन्ये, भुञ्जानः कंचिच्छब्दं करोतीत्यर्थ इत्यपरे । विषष्वाण, अवषष्वाण, विषष्वण्यते, अवषंष्वण्यते, विषिष्वणिषति, अवषिष्वणिषति, व्यष्वणत्, अवाष्वणत्, व्यषिष्वणत्; अवाषिष्वणत् ।

व्यवादिति किम् ?,–अतिस्वनति, अत्यसिस्वनत् । अशन इति किम् ?,–विस्वनति, अवस्वनति मृदङ्गः;–विविधं शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ॥ २ । ३ । ४४ ॥

प्रतिवर्जितोपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य सदो धातोः सकारस्य द्वित्वेऽप्यट्यपि षो भवति, परोक्षायां तु द्वित्वे सति आदेः पूर्वस्यैव भवति ।

* निषीदति, विषीदति, नि[1]षाषद्यते, वि[2]षाषद्यते, निषिषत्सति, विषिषत्सति, न्यषीदत्, व्यषीदत्, न्यषीषदत्, व्यषीषदत्, परोक्षायां त्वादेरेव–निषसाद, विषसाद ।

अप्रतेरिति किम् ?,–प्रतिसीदति, प्रत्यसीषदत्, प्रतिसिषत्सति,–अत्र प्रतेः परस्या[3]द्यसकारस्य षत्व न भवति, प्रकृतिसकारस्य तु नामिनः परस्य "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ इत्यादिसूत्रेण भवत्येव, अस्यापि नेच्छन्त्येके–प्रत्यसीसदत्, प्रतिसिसत्सति । तुर्विशेषणार्थः, परोक्षायामेष विशेषोऽन्यत्र तूभयत्रापि भवति ॥ ४४ ॥

स्वञ्जश्च ॥ २ । ३ । ४५ ॥

उपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य स्वञ्जेः सकारस्य द्वित्वेप्यट्यपि षो भवति, परोक्षायां तु द्वित्वे सत्यादेरेव ।

* अभिष्वजते, परिष्वजते, प्रतिष्वजते, अभिर्षि[4]ष्वङ्क्षते, परिर्षि[4]ष्वङ्क्षते, प्रतिर्षि[4]ष्वङ्क्षते, अभिषाष्वज्यते, अभ्यष्वजत, प्र[5]त्यष्वजत, अभ्यषं[6]ष्वङ्क्षत, परोक्षाया त्वादेरेव–अभिषस्वजे, अभिषर्स्वञ्जे, परिषस्वजे, परिषस्वञ्जे, प्रतिषस्वजे, प्रतिषर्स्वञ्जे ।

योगविभागादप्रतेरिति नानुवर्तते, चकारः परोक्षायां त्वादेरित्यस्यानुकर्षणार्थः, ततश्चोत्तरत्रानतुवृत्तिः ॥ ४५ ॥

परिनिवेः सेवः ॥ २ । ३ । ४६ ॥

परिनिव्युपसर्गस्थात् नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्य सेवतेर्धातोः सकारस्य द्वित्वेऽप्यट्यपि षो भवति ।

* परिषेवते, परिषिषेविषते, परिषेषेव्यते, परिषिषेवे, पर्यषेवत, निषेवते, निषिषेविषते, निषिषेवे, न्यषेवत, विषेवते, विषिषेविषते, विषिषेवे; व्यषेवत ।

परिनिवेरिति किम् ?,–अनुसेवते, प्रतिसिषेवे, प्रतिसेषेव्यते, प्र[7]त्यसिषेवत्,–अत्रोपसर्गाश्रितं षत्वं न भवति, धातोस्तु द्वित्वाश्रित भवत्येव, उभयत्र नेच्छन्त्येके–प्रतिसिसेवे, प्रतिसेसेव्यते, प्रत्यसिसेवत् ॥ ४६ ॥

सयसितस्य ॥ २ । ३ । ४७ ॥

परिनिविभ्यः परयोः सयसितयोः सकारस्य षो भवति । * परिषयः, निषयः, विषयः; परिषितः, निषितः, विषितः;– सय इति [8]सिनोतेरलन्तस्याजन्तस्य घान्तस्य वा सित इति क्तान्तस्य रूपम् । स्यतेर्वा नियमार्थं परिनिविपरस्यैव क्तान्तस्य स्यतेर्यथा स्यात् इति, तेनोपसर्गान्तरपूर्वस्य "उपसर्गात् सुग०" ॥ २ । ३ । ३९ ॥ इत्यादिनापि न भवति, तेन–प्रतिसितः, नि.सित. इत्यादि सिद्धम् । योगविभागात् द्वित्वेऽपि अट्यपीति निवृत्तम्, तेन–मा विपसयदित्यत्र द्वित्वे सति पूर्वेण व्यवधानादुत्तरस्य न भवति । पूर्वस्य त्वव्यवहितत्वात् भवत्येव–व्यसयीयत्, पर्यसि[9]सीयत । कथ मा परिषिषयत् ?,– द्वित्वे सति उपसर्गात् परस्य पूर्वस्यानेन षत्वम्, उत्तरस्य तु "नाम्यन्तस्था०" ॥२।३।१५॥ इत्यादिनेति न दोषः ॥४७॥

असोङसिवूसहस्सटाम् ॥ २ । ३ । ४८ ॥

परिनिविभ्यः परस्य सिवूसहोर्धात्वोस्सडागमस्य च सबन्धिन सकारस्य षो भवति, न चेत् सिवूसहौ सोङविषयौ भवत. ।

* परिषीव्यति, निषीव्यति, विषीव्यति, परिषहते, निषहते, विषहते, परिष्करोति, वि[10]ष्किरः शकुनिः, नेस्तु पर. सड् नास्तीति नोदाह्रियते ।

असोङेति किम् ?,–परिसोढः, परिसोढव्यः, निसोढ., निसोढव्य., विसोढ., विसोढव्य., डे–मा परिसीषिवत्, मा परिसीषहत्,–मूलधातोस्तु षत्व भवत्येव । सोप्रतिषेधस्तु सहेरेव न सिवस्तस्य सोरूपासमवात्, सिवोऽनुबन्धनिर्देशात् यङ्लुपि न भवति–परिसेषिवीति । बहुवचन परिनिविभि. सह यथासख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४८ ॥

---

१ °अवतिष्व°त्, अवापष्व°त् ख । २ निषाद° ख० । ३ विपापद्यते ख० । ४ निर्षापद्यते ख० । ५ °स आद्यस्य स° पु० ख० । ६ °र्ष्वङ्° पु० । ७ °ष्वन°° पु० । ८ °सज° पु० । ९ प्रतितिषेवत पु० । १० सनोते° ख० । ११ °पिषियत् पु० ख० । १२ विष्किर ख० ।

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ॥ २ । ३ । ४९ ॥

परिनिविभ्यः परस्य स्तुस्वञ्जोर्धात्वोरसोढसिवूसहस्सटां च सकारस्याटि सति षो वा भवति ।

*पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत्, न्यष्टौत्, न्यस्तौत्, व्यष्टौत्, व्यस्तौत्; पर्यष्वजत, पर्यस्वजत; न्यष्वजत, न्यस्वजत, व्यष्वजत, व्यस्वजत; पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत्, न्यषीव्यत्, न्यसीव्यत्; व्यषीव्यत्, व्यसीव्यत्; पर्यषहत, पर्यसहत, न्यषहत, न्यसहत; व्यषहत, व्यसहत; पर्यष्करोत्, पर्यस्करोत् ।

असोढसिवूसहेत्येव ?,–पर्यसोढयत्, पर्यसीषिवत्; पर्यसीषहत् । स्तुस्वञ्जोर्नित्ये प्राप्ते सिवूसहस्सटां चाप्राप्ते विभाषा ॥ ४९ ॥

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याऽप्राणिनि ॥ २ । ३ । ५० ॥

निरभ्यनुभ्यश्चकारात् परिनिविभ्यश्च परस्याप्राणिकर्तृकेऽर्थे वर्तमानस्य स्यन्देः सकारस्य षो वा भवति ।

*निःष्यन्दते तैलम्, निस्स्यन्दते तैलम्; अभिष्यन्दते, अभिस्यन्दते; अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते; परिष्यन्दते, परिस्यन्दते; निष्यन्दते, निस्यन्दते, विष्यन्दते, विस्यन्दते । शव्निर्देशाद्यङ्लुपि न भवति–अभिसास्यन्दीति तैलम् ।

निरभ्यनोश्चेति किम् ?,–अतिस्यन्दते तैलम् । अप्राणिनीति किम् ?,–परिस्यन्दते मत्स्य उदके ।

पर्युदासोऽय न प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन–यत्र प्राणी चाप्राणी च कर्ता भवति, तत्राऽप्राण्याश्रयो विकल्पो भवति, न तु प्राण्याश्रयः प्रतिषेधः–अनुष्यन्देते मत्स्योदके, अनुस्यन्देते वा । [1]निर्निभ्यां नेच्छन्त्येके ॥ ५० ॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः ॥ २ । ३ । ५१ ॥

विपूर्वस्य स्कन्देः सबन्धिनः सकारस्य षो वा भवति, अक्तयोः न चेत् क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः, द्विवचनादर्थवद्ग्रहणानपेक्षमुभयपरिग्रहः;–*विष्कन्ता, विस्कन्ता; विष्कन्तुम्, विस्कन्तुम् ।

अक्तयोरिति किम् ?,–विस्कन्नः, विस्कन्नवान् ॥ ५१ ॥

परेः ॥ २ । ३ । ५२ ॥

परिपूर्वस्य स्कन्देः सकारस्य षो वा भवति । *परिष्कन्ता, परिस्कन्ता, परिष्कन्तुम्, परिस्कन्तुम् ।

योगविभागादक्तयोरिति नानुवर्तते,तेन–क्तयोरपि विकल्पो भवति–परिष्कण्णः,परिस्कन्नः,परिष्कण्णवान्,परिस्कन्नवान् ।

केचित्तु परिपूर्वस्य स्कन्देरजन्तस्य घञन्तस्य वा प्राच्यभरतविषये प्रयोगे नित्यं षत्वमन्यत्र विकल्पमिच्छन्ति, अन्ये तु प्राच्यभरतविषये प्रयोगे षत्वाभावमन्यत्र तु विकल्पमिच्छन्ति, तदुभयं नारम्भणीयम्–अनेनैव सिद्धत्वात् इति ॥५२॥

निर्नेः स्फुरस्फुलोः ॥ २ । ३ । ५३ ॥

निर्निभ्यां परयोः स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य षो वा भवति । *निःष्फुरति, निःस्फुरति, निष्फुरति, निस्फुरति; निःष्फुलति, निःस्फुलति; निष्फुलति, निस्फुलति । वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ५३ ॥

वेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

वेः परयोः स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य षो वा भवति ।

*विष्फुरति, विस्फुरति, विष्फुलति, विस्फुलति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ५४ ॥

स्कभ्नः ॥ २ । ३ । ५५ ॥

वेः परस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं षो भवति । योगविभागाद् वेति निवृत्तम्, अन्यथा हि वेः स्कभ्नश्चेति क्रियेत ।

*विष्कभ्नाति, विष्कम्भिता, विष्कम्भकः, विष्कम्भयति ।

श्नानिर्देशः किम् ?,–सश्नोर्मा भूत्–विस्कभ्नोति । स्कम्भूः सौत्रो धातुः अषोपदेशः ॥ ५५ ॥

निर्दुःसुवेः समसूतेः ॥ २ । ३ । ५६ ॥

निर्दुःसुविभ्यः परस्य समसूतिसबन्धिनः सकारस्य षो भवति ।

*निःषमः, दुःषमः, सुषमः, विषमः; निःषूतिः, दुःषूतिः, सुषूतिः, विषूतिः ।

समसूतीति नाम्नोर्ग्रहणाद् धातोर्वैरूप्ये च न भवति–निःसमति, दुःसमति, सुसमति, विसमति, निःसूतम्, दुःसूतम्, सुसूतम्; विसूतम् । अन्ये तु समसूत्योर्धात्वोरेवेच्छन्ति, तन्मते–निःषमति, दुःषमति, निःषूत, दुःषूतमित्यादावेव भवति॥५६॥

---

१ निरभिभ्या पु० ख० ।

अवः स्वपः ॥ २ । ३ । ५७ ॥

निर्दुःसुविपूर्वस्य वकाररहितस्य स्वपेर्धातोः सकारस्य षो भवति ।

* निःषुषुपतुः, दुःषुषुपतुः, सुषुषुपतुः, विषुषुपतुः; निःषुप्तः, दुःषुप्तः, सुषुप्तः; विषुप्तः ।

अव इति किम् ?,–निःस्वप्नः, दुःस्वप्नः, सुस्वप्नः, विस्वप्नः, विसुष्वाप ॥ ५७ ॥

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ॥ २ । ३ । ५८ ॥

प्रादुःशब्दादुपसर्गस्थाच्च नाम्यन्तस्थाकवर्गात् परस्यास्तेः सकारस्य यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे षो भवति ।

*प्रादुःष्यात्, निष्यात्, विष्यात्, अभिष्यात्, प्रादुःषन्ति, निषन्ति, विषन्ति, अभिषन्ति, शिड्नान्तरेऽपि–निःष्यात्, निःषन्ति ।

प्रादुरुपसर्गादिति किम् ?,–दधि स्यात्, मधूनि सन्ति, यदत्र मां प्रति स्यात्तद्दीयताम्; सर्पिषोऽपि स्यात् । यस्वर इति किम् ?,–प्रादुःस्तः, निःस्तः, अनुस्तः, अनुस्थः, अनुस्मः । अस्तेरिति किम् ?,–विसृतम्, अनुसृतम्, अनुसूतेः क्विपि *अनुसूस्तस्यापत्यं शुभ्रादित्वादेयण् ऊलोपः–आनुसेयः । प्रादुःशब्दस्य तु कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोगात् प्रत्युदाहरणं नास्ति ॥५८॥*

न स्सः ॥ २ । ३ । ५९ ॥

कृतद्विर्भावसकारसंबन्धिनः सकारस्य षो न भवति । *सुपिस्स्यते, सुतुस्स्यते,–अत्र सुपूर्वस्य पिसेस्तुसेश्च सकारस्य क्य "अदीर्घात्०" ॥ १ । ३ । ३२ ॥ इत्यादिना द्विर्भावः ।

ननु दधिस्यते, मधुस्यति, समचिस्करत्, अग्निसात्करोति इत्यादिषु प्रतिषेधाभावात् षत्वं प्राप्नोति ?,–उच्यते–स्सस्सडागमयोः स्सात्प्रत्ययस्य च द्विःसकारपाठस्य षत्वप्रतिषेधार्थत्वेनाभिधास्यमानत्वात् षत्वं न भवति ॥ ५९ ॥

सिचो यङि ॥ २ । ३ । ६० ॥

सिञ्चतेर्धातोः सकारस्य यङि प्रत्यये परतः षो न भवति ।

*सेसिच्यते, अभिसेसिच्यते; परत्वादुपसर्गलक्षणमपि षत्वं बाधते । एवमुत्तरत्रापि ।

यङीति किम् ?,–अभिषिषिक्षति । ङकारः किम् ?,–अभिषिच्यते ॥ ६० ॥

गतौ सेधः ॥ २ । ३ । ६१ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेर्धातोः सकारस्य षो न भवति ।

*अभिसेधति, अनुसेधति गाः, अभिगच्छति–अनुगच्छतीत्यर्थः, अभिसेधयति, अनुसेधयति–गमयतीत्यर्थः; अभिसिसेधिषति, अनुसिसेधिषति, अभिजिगमिषति–अनुजिगमिषतीत्यर्थः ।

गताविति किम् ?,–प्रतिषेधति, निषेधति–पापान्निवारयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

सुगः स्यसनि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

सुनोतेः संबन्धिनः सकारस्य स्ये सनि च प्रत्यये परे षो न भवति ।

*अभिसोष्यति, परिसोष्यति, अभ्यसोष्यत्, पर्यसोष्यत्; सनि–*सुसूषते, क्विपि–सुसूः, सुसूषतीति तु नोदाहियते, णिस्तोरेव षणि इति नियमेनैव व्यावर्तितत्वात्, अभिसुसूषतीत्यपि नोदाहियते । अद्वित्वे इति व्यावृत्त्यैव निवर्तितत्वात् ।

स्यसनीति किम् ?,–सुषाव, अभिषुणोति ॥ ६२ ॥

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽलचटतवर्गशसान्तरे ॥ २ । ३ । ६३ ॥

रेफषकारऋवर्णेभ्यः परस्याऽनन्त्यस्य नकारस्य रषृवर्णैरेवैकपदे वर्तमानस्य णो भवति, न चेन्निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे लकारचवर्गटवर्गतवर्गशकारसकारा भवन्ति, शेषवर्णव्यवधानेऽपीत्यर्थः ।

*तीर्णम्, चतुर्णाम्, पुष्णाति, नृणाम्, नृणाम्, व्यवधानेऽपि भवति–करणम्, वृक्षाणाम्, करिणाम्, ऋषीणाम्, गुरुणा, गुरूणाम्, करेण, बृहणम्, अर्केण, मूर्खेण, स्वर्गेण, अर्घेण, दर्पेण, रेफेण, दर्भेण, वर्मेण, आर्येण, सर्वेण, अर्हेण ।

रपृवर्णादिति किम् ?,–तेन । एकपद इति किम् ?,–अग्निर्नयति, नृभिर्नृभिः, नेतृभिर्नेतृभिः । पद इत्येतावतैवैकपदे लब्धे एकग्रहणं नियमार्थम्, एकमेव यन्नित्यं तत्र यथा स्यात्; यदेकं चानेकं च तत्र मा भूत्–चर्मनामिक,

१ नि पुप्त ख० । २ XXX पु० ख० । ३ नि स्व पु० ख० । ४ XXX म० म० । ५ °णू भरदूर्पा म्योर बणम्यो यो° पु० । ६ °देषयति ख० । ७ XXX धर्मेण ख० । ८ अर्धेण ख० ।

मेषनासिकः । अनन्त्यस्येति किम् ?,–वृक्षान् । लादिवर्जनं किम् ?,–विरलेन, अर्चनम्, मूर्छनम्, अर्जनम्, झर्झनम्, किरीटेन, कर्मठेन, मृडेन, दृढेन, कर्णेन, कीर्तनम्, तीर्थेन, नर्देन, क्रोधेन, रशना, रसना ।

अधिकारश्चायमा णत्वविधेः ॥ ६३ ॥

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ॥ २ । ३ । ६४ ॥

पूर्वपदस्थाद् रषृवर्णादगकारान्तात् परस्य सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति, नाम्नि संज्ञायां विषये । *द्रुणसः, खुरणसः, खरणाः, खुरणाः, शूर्पणखा, चन्द्रणखा, वार्ध्रीणसः, हरिवाहणः, नरवाहणः, पुष्पणन्दी; श्रीणन्दी स्त्री ।

नाम्नीति किम् ?,–मेषनासिकः, चर्मनासिकः । अग इति किम् ?,–ऋगयनम् । एकस्मिन्नेव पदे इति पूर्वसूत्रे विज्ञानादुत्तरपदस्थस्य समासे न प्राप्नोतीति वचनम् । खरपस्यापत्यं खारपायणः, मातृभोगाय हितो मातृभोगीणः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीत्यादौ तु उत्तरपदसंबन्धी नकारो न भवतीति एकपदत्वात् पूर्वेणैव णत्वं भवति । यदा तु गर्गाणां भगिनीति विग्रहस्तदैकपदत्वाभावाद् गर्गभगिनीत्येव भवति । कथं देवदारुवनम् ?, कुबेरवनम् ?, मनोहरवनम् ?, प्रभंकरवनम् ?; इत्यादिसंज्ञायां णत्वं न भवति, उच्यते–*"कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य वणे" ॥ ३ । २ । ७६ ॥ इति णत्वनिपातनस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात्, संज्ञायां कोटरादिभ्य एव वनशब्दस्य णत्वं भवति नान्येभ्य इति ॥ ६४ ॥

नसस्य ॥ २ । ३ । ६५ ॥

पूर्वपदस्थाद् रषृवर्णात् परस्य नसशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति ।

*प्रगता प्रवृद्धा वा नासिका यस्य स प्रणसः, एवं निर्णसः, प्रणसं मुखं, निर्णसं मुखम् ॥ ६५ ॥

निष्प्राग्रेऽन्तःखदिरकार्श्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयुक्षाभ्यो वनस्य ॥ २ । ३ । ६६ ॥

निरादिभ्यः परस्य वनशब्दनकारस्य णकार आदेशो भवति । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन संज्ञायामसंज्ञायां च भवति, अन्यथा हि "कोटरमिश्रकसिध्रक०" ॥ ३ । २ । ७६ ॥ इत्यादिवक्ष्यमाणनियमबलेन संज्ञायां न स्यात् ।

*निर्वणम्, प्रवणम्, अग्रेवणम्,–"पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा" ॥ ३ । १ । ३० ॥ इति अव्ययीभावः, तत्सनियोगे च पूर्वपदस्यैत्वम्, अन्तर्वणम्, खदिरवणम्; कार्श्यवणम्–वचनसामर्थ्यात् शकारव्यवधानेऽपि भवति, आम्रवणम्, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्; पीयुक्षावणम्–पीयुक्षाशब्दोऽव्युत्पन्न आवन्तः ॥ ६६ ॥

द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ॥ २ । ३ । ६७ ॥

द्विस्वरेभ्यस्त्रिस्वरेभ्यश्च इरिकादिवर्जितेभ्य ओषधिवाचिभ्यो वृक्षवाचिभ्यश्च परस्य वनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो वा भवति । ओषधिः–*दूर्वावणम्, दूर्वावनम्; मूर्वावणम्, मूर्वावनम्, व्रीहिवणम्, व्रीहिवनम्, माषवणम्, माषवनम्; नीवारवणम्, नीवारवनम्, कोद्रववणम्, कोद्रववनम्, प्रियङ्गुवणम्, प्रियङ्गुवनम्; वृक्ष–*शिग्रुवणम्, शिग्रुवनम्; दारुवणम्, दारुवनम्, करीरवणम्, करीरवनम्, शिरीषवणम्, शिरीषवनम्, बदरीवणम्, बदरीवनम्; प्रियङ्गुवणम्, प्रियङ्गुवनम् । "ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः । फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ॥ १ ॥" इति यद्यपि भेदोऽस्ति तथाप्यतिबहुत्वार्थबहुवचनबलाद् वृक्षग्रहणे वनस्पतीनामपि ग्रहणं भवति । अत एव च यथासंख्यमपि न भवति । तथा संज्ञायामसंज्ञायां च भवति ।

द्वित्रिस्वरेति किम् ?,–देवदारुवनम्, भद्रदारुवनम् । ओषधिवृक्षेभ्य इति किम् ?,–विदारीवनम्, पितृवनम्, शिरीषाणामदूरभवो ग्रामोऽपि शिरीषास्तेषां वनं शिरीषवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् ?,–इरिकावनम्, मिरिकावनम्, तिमिरवनम्, चीरिकावनम्, कर्मारवनम्, क्षीरवनम्, हरिवनम् । इरिकादिराकृतिगणः । इरिकादिविशेषवर्जनात् विशेषाणामेवेह विधिः, तेनेह न भवति–द्रुमवनम्, वृक्षवनम् ॥ ६७ ॥

गिरिनद्यादीनाम् ॥ २ । ३ । ६८ ॥

गिरिनदीत्यादीनां नकारस्य वा णो भवति । *गिरिणदी, गिरिनदी, गिरिणखः, गिरिनखः; गिरिणद्धः, गिरिनद्धः; गिरिणितम्बः, गिरिनितम्बः, वक्रणदी, वक्रनदी, वक्रणितम्बा, वक्रनितम्बा, चक्रणितम्बा, चक्रनितम्बा, माषोणः, माषोनः, तूर्यमाणः, तूर्यमानः, आर्गयणः, आर्गयनः;–ऋगयनं वेत्त्यधीते वेत्यण्, ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा शिक्षादित्वादण् । बहुवचनाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥ ६८ ॥

१ ××××× अन° ख० । २ खरणस ख० । ३ वार्धीणस पु० ख० । ४ पुष्पण° ख० । ५ चर्म्म° पु० ख० । ६ गर्ग्ग° पु० । ७ गर्ग्गा° पु० । ८ गर्ग्ग° पु० । ९ °त्यादौ ख० । १० दूर्वेतीत्यच् दू° पु० । ११ °तिरि° पु० ख० । १२ कर्म्मार° पु० । १३ माषो° पु० ।

14 शब्दानु०

पानस्य भावकरणे ॥ २ । ३ । ६९ ॥

पूर्वपदस्थेभ्यो रपूर्वर्णेभ्यः परस्य भावे करणे च यः पानशब्दस्तत्संबन्धिनो नकारस्य णो वा भवति । (भावे–) *क्षीरपाणं, क्षीरपानं वर्तते, कषायपाणं, कषायपानं वर्तते, सौवीरपाणं, सौवीरपानं वर्तते । करणे–*क्षीरपाणं, क्षीरपानं भाजनम्; कषायपाणः, कषायपानः कंसः । भावकरण इति किम् ?,–पीयतेऽस्मिन्निति पानः, क्षीरपानो घोषः ॥ ६९ ॥

देशे ॥ २ । ३ । ७० ॥

पूर्वपदस्थाद् रपूर्वर्णात् परस्य पानशब्दनकारस्य णो नित्यं भवति, देशे–समुदायेन चेद्देशो गम्यते, योगविभागात् न वेति निवृत्तम् । *पीयत इति पानम्, क्षीरं पानं येषां क्षीरपाणा उशीनराः, सुरापाणाः प्राच्याः, सौवीरपाणा वाहीकाः, कषायपाणा गान्धारयः;–तात्स्थ्यात् मनुष्याभिधानेऽपि देशो गम्यते । देशे इति किम् ?,–दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम्, क्षीरपाना गोपालकाः ॥ ७० ॥

ग्रामाग्रान्नियः ॥ २ । ३ । ७१ ॥

ग्रामाग्राभ्यां परस्य नियो नकारस्य णो भवति । *ग्रामणीः, अग्रणीः । ग्रामाग्रादिति किम् ?,–खरनीः, मेषनीः ॥ ७१ ॥

वाह्याद् वाहनस्य ॥ २ । ३ । ७२ ॥

वोढव्यं वाह्यम्, तद्वाचिनो रेफादिमतः पूर्वपदात् परस्य वाहनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति । उह्यतेऽनेनेति वहनम्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्, अतो वा निपातनादुपान्त्यदीर्घत्वम्;–*इक्षुवाहणम्, शरवाहणम् । वाह्यादिति किम् ?,–सुरवाहनम्,–संबन्धमात्रमत्र विवक्षितम्, नरवाहनः,–नात्र वाह्यात्परं वाहनम्, किं तर्हि ?,–वाहनात् ॥ ७२ ॥

अतोऽह्नस्य ॥ २ । ३ । ७३ ॥

रेफादिमतोऽकारान्तात् पूर्वपदात् परस्याह्नशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति । *पूर्वाह्णः, अपराह्णः । अत इति किम् ?,–निरह्नः, दुरह्नः । अह्न इत्यकारान्तनिर्देशादिह न भवति–दीर्घाह्नी शरत् ॥ ७३ ॥

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ॥ २ । ३ । ७४ ॥

चतुर् त्रि इत्येताभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य हायनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य वयसि गम्यमाने णो भवति । *चतुर्हायणो वत्सः, चतुर्हायणी वडवा, त्रिहायणो वत्सः, त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम् ?,–चतुर्हायना, त्रिहायना शाला । ङीरपि वयस्येव भवति । चतुस्त्रेरिति किम् ?,–सहस्रहायनः पुरुषः, लक्षहायनः पक्षी ॥ ७४ ॥

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः ॥ २ । ३ । ७५ ॥

पूर्वपदस्थाद् रपूर्वर्णात् परस्योत्तरपदान्तभूतस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो वा भवति, न चेत्स नकारो युवन्पक्वाहन्शब्दसंबन्धी भवति । उत्तरपदान्त–*व्रीहिवापिणौ, व्रीहिवापिनौ; माषवापिणौ, माषवापिनौ; व्रीहिवापिणी, व्रीहिवापिनी कुले, माषवापिणी, माषवापिनी कुले, व्रीहिवापिणः, व्रीहिवापिनः; माषवापिणः, माषवापिनः, व्रीहिवापीणि, व्रीहिवापीनि कुलानि, व्रीहिवापिणा, व्रीहिवापिना । न–*व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि कुलानि, माषवापाणि, माषवापानि कुलानि, 'इवु' व्याप्तावित्यस्यानटि-प्रेण्वनं, प्रेन्वनं, 'हिवु' प्रीणने, 'पिवु' सेचने इत्यनयोः, शतरि–*प्रहिण्वन्, प्रहिन्वन्, प्रपिण्वन्, प्रपिन्वन्, हिवोरेव ह्यस्तन्या–प्राहिण्वन्, प्राहिन्वन् । बहुलवचनादनाम्नापि समासः, समासे हि पूर्वोत्तरपदव्यवहारः पुरुषश्च वारि चेति पुरुषवारिणी इत्यत्र तु परमपि विकल्पं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकपदाश्रितं "रपूर्वर्णात्०" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ इत्यादिना नित्यमेव णत्वम् । स्यादि–*व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन, माषवापेण, माषवापेन, व्रीहिवापाणाम्, व्रीहिवापानाम्, माषवापाणाम्, माषवापानाम्, व्रीहिवापान्, माषवापानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारात् न भवति ।

उत्तरपदेति किम् ?–गर्गाणां भगः गर्गभगः, सोऽस्या अस्तीति समासादिन्;–गर्गभगिणी–अत्रोत्तरपदस्यान्तो

---

१ परो ख० । २ °दर्था° पु० । ३ °न्तस्य भू° पु० । ४ रपूर्वर्णेत्यादिना° ख० । ५ गर्गा° पु० । ६ गर्गा° पु० । ७ °समपदादिन् पु० ख० । ८ गर्गा° पु० ।

नकारो न भवतीति विकल्पो न भवति, एकपदस्थत्वात्तु मातृभोगीण इत्यादिवत् नित्यमेव णत्वं भवति । अन्तादिग्रहणं किम् ?,–[1]गर्गीणां भगिनी [2]गर्गभगिनी, एवं दाक्षिभगिनी;–अत्र न नकारोऽन्तः किं तु ङीप्रत्ययः । यद्येवं माषवापिणी, माषवापिनीत्यत्र नकारस्योत्तरपदान्तत्वाभावात् विकल्पो न प्राप्नोति, उच्यते–'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः' इति न्यायात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययादन्तरङ्गत्वादश्वक्रीतीत्यादावकारान्तेनेव क्रीतशब्देन नकारान्तेन वापिन्-शब्देनोपपदसमासः पश्चात् स्त्रीप्रत्ययः, विभक्त्यन्तत्वाभावेऽपि च रूढत्वादुत्तरपदत्वम्; ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नकार इति णत्वविकल्पो भवति ।

अयुवपक्काह्न इति किम् ?,–आर्ययूना, क्षत्रिययूना; प्रपक्कानि, परिपक्कानि; प्रपक्केन, परिपक्केन, प्रपक्कानाम्, परिपक्कानाम्; दीर्घाह्नी शरत्, दीर्घाह्ना निदाघेन, त्र्यह्नि, [3]चैतुरह्नि–"सङ्ख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा" ॥ १।४।५० ॥ इति अह्नस्याहनादेशः । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,–गर्दभवाहिनौ, गर्दभवाहिनः ॥ ७५ ॥

कवर्गैकस्वरवति ॥ २ । ३ । ७६ ॥

पूर्वपदस्थाद् रषृवर्णात् परस्य कवर्गवति एकस्वरवति चार्थादुत्तरपदे सति उत्तरपदान्तस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो भवति, न चेत्स नकारः पक्कशब्दसम्बन्धी भवति । (कवर्ग–)–* स्वर्गकामिणौ, मोक्षकामिणौ, स्वर्गगामिणौ, वृषगामिणौ, स्वर्गगामिणी, वृषगामिणी, स्वर्गकामाणि, मोक्षकामाणि कुलानि, उरःकेण, उरक्केण, गुरुमुखेण, ऋषिमुखेण, क्षीरमेघाणाम्, [4]पुष्पमेघाणाम् । एकस्वर,–* ब्रह्महणौ, वृत्रहणौ, क्षीरपाणि, यूषपाणि, क्षीरपेण, यूषपेण, [5]उरःपेण, उरप्पेण; क्षीरपाणाम्, यूषपाणाम् । पुरोगान् परमसृगानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारात् न भवति ।

अपक्कस्येत्येव ?,–क्षीरपक्कानि, यूषपक्कानि, क्षीरपक्केन, यूषपक्केन, क्षीरपक्कानाम्, यूषपक्कानाम्, अलचटतवर्ग-शसान्तर इत्येव ?,– माषत्यागिनः, द्रव्यत्यागेन, माषजानि, माषजेन । नित्यार्थं वचनम् ॥ ७६ ॥

अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः ॥ २ । ३ । ७७ ॥

[6]दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तःशब्दस्थाच्च रषृवर्णात् परस्य णकारहिनुमीनाआनिसम्बन्धिनो नकारस्य णो भवति, णेति णोपदेशा धातवो गृह्यन्ते, उपसर्गाण्णत्वविधानात् । (उप–)* प्रणमति, परिणमति, प्रणयति, परिणयति, प्रणामकः, परिणामकः, प्रणायकः, परिणायकः; अन्तर्–* अन्तर्णयति, अन्तर्णायकः; हिनु–* प्रहिणोति, प्रहिणुतः, मीना–* प्रमीणाति, प्रमीणीतः;–हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति, 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, आनि–* प्रयाणि, प्रवयाणि; प्रापयाणि ।

आनीत्यर्थवत एव ग्रहणादनर्थकस्य न भवति–प्रवृद्धा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानि ।

अदुरिति किम् ?,–दुर्नयः, दुर्नीतम् । उपसर्गान्तरिति किम् ?,–प्रातर्नयति, पुनर्नयति । येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीतीह न भवति–प्रगता नायका यस्मात् प्रणायको देश इति । णहिनुमीनानेरिति किम् ?,–प्रनृत्यति । अणोपदेशत्वात् णत्वं न भवति । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,–प्रतिनमति, [7]प्रददानि । परिनिन्दन-मित्यत्र तु क्षुम्नादित्वात् न भवति ॥ ७७ ॥

नशः शः ॥ २ । ३ । ७८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य नशेः शकारान्तस्य सम्बन्धिनो नकारस्य णो भवति ।

* प्रणश्यति, परिणश्यति; प्रणाशः, परिणाशः; अन्तर्णश्यति ।

श इति किम् ?,–प्रनष्टः, परिनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यति । नशेरणोप[8]देशात् पूर्वेणासिद्धे विध्यर्थमिदम् ॥७८॥

नेर्ङ्मादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यति-हन्तिदेग्धौ ॥ २ । ३ । ७९ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्योपसर्गस्य नेर्नकारस्य माङादिषु धातुषु परेषु णो भवति । ङकारोप-लक्षितो माङ्मा, तेन माङ्मेङोर्ग्रहणम्; न मातिमीनातिमिनोतीनाम् । (मा–)* प्रणिमिमीते, परिणिमिमीते, प्रणिमयते, परिणिमयते । ङकारनिर्देशश्च नानुबन्धार्थः, किं तु मात्यादिनिवृत्त्यर्थः, तेन–यङ्लुप्यप्युदाहरिष्यते । दा इति संज्ञापरिग्रहात् ददाति दयति यच्छति द्यति दधाति धयतीनां ग्रहणम्–* प्रणिददाति, परिणिददाति, प्रणिदयते, परिणिदयते, प्रणियच्छति, परिणियच्छति, प्रणिद्यति, परिणिद्यति, प्रणिदधाति, परिणिदधाति, प्रणिधयति, परिणिधयति, पत–* प्रणिपतति, परिणि-

१ गर्ग्यो॰ पु॰ । २ गर्ग्ये॰ पु॰ । ३ चतुरह्नि ख॰ । ४ पुष्पमे॰ ख॰ । ५ × × × × ख॰ । ६ दूरवर्जितोप॰ पु॰ । ७ × पदानि ख॰ । ८ ॰पदेशत्वात् पु॰ ख॰ ।

पानस्य भावकरणे ॥ २ । ३ । ६९ ॥

पूर्वपदस्थेभ्यो रपृवर्णेभ्यः परस्य भावे करणे च यः पानशब्दस्तत्संबन्धिनो नकारस्य णो वा भवति । (भावे–) * क्षीरपाणं, क्षीरपानं वर्तते, कषायपाणं, कषायपानं वर्तते; सौवीरपाणं, सौवीरपानं वर्तते । करणे–* क्षीरपाणं, क्षीरपानं भाजनम्; कषायपाणः, कषायपानः कंसः । भावकरण इति किम् ?,–पीयतेऽस्मिन्निति पानः, क्षीरपानो घोषः ॥ ६९ ॥

देशे ॥ २ । ३ । ७० ॥

पूर्वपदस्थाद् रपृवर्णात् परस्य पानशब्दनकारस्य णो नित्य भवति, देशे–समुदायेन चेद्देशो गम्यते, योगविभागात् न वेति निवृत्तम् । * पीयत इति पानम्, क्षीरं पानं येषां क्षीरपाणा उशीनराः, सुरापाणाः प्राच्याः, सौवीरपाणा वाहीकाः, कषायपाणा गान्धारयः;–तात्स्थ्यात् मनुष्याभिधानेऽपि देशो गम्यते । देशे इति किम् ?,–दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम्, क्षीरपाना गोपालकाः ॥ ७० ॥

ग्रामाग्रान्नियः ॥ २ । ३ । ७१ ॥

ग्रामाग्राभ्यां परस्य नियो नकारस्य णो भवति । * ग्रामणीः, अग्रणीः । ग्रामाग्रादिति किम् ?,–खरनीः, मेषनीः ॥ ७१ ॥

वाह्याद् वाहनस्य ॥ २ । ३ । ७२ ॥

वोढव्य वाह्यम्, तद्वाचिनो रेफादिमतः पूर्वपदात् परस्य वाहनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति । उह्यतेऽनेनेति वहनम्, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्, अतो वा निपातनादुपान्त्यदीर्घत्वम्;–* इक्षुवाहणम्, शरवाहणम् । वाह्यादिति किम् ?,–सुरवाहनम्,–संबन्धमात्रमत्र विवक्षितम्; नरवाहनः,–नात्र वाह्यात्पर वाहनम्, किं तर्हि ?,–वाहनात् ॥ ७२ ॥

अतोऽह्नस्य ॥ २ । ३ । ७३ ॥

रेफादिमतोऽकारान्तात् पूर्वपदात् परस्याह्नशब्दसंबन्धिनो नकारस्य णो भवति । * पूर्वाह्णः, अपराह्णः । अत इति किम् ?,–निरह्नः, दुरह्नः । अह्न इत्यकारान्तनिर्देशादिह न भवति–दीर्घाह्नी शरत् ॥ ७३ ॥

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ॥ २ । ३ । ७४ ॥

चतुर् त्रि इत्येताभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य हायनशब्दसंबन्धिनो नकारस्य वयसि गम्यमाने णो भवति । * चतुर्हायणो वत्सः, चतुर्हायणी वडवा, त्रिहायणो वत्सः, त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम् ?,–चतुर्हायना, त्रिहायना शाला । ङीरपि वयस्येव भवति । चतुस्त्रेरिति किम् ?,–सहस्रहायनः पुरुषः, लक्षहायनः पक्षी ॥ ७४ ॥

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपकाह्नः ॥ २ । ३ । ७५ ॥

पूर्वपदस्थाद् रपृवर्णात् परस्योत्तरपदान्तभूतस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो वा भवति, न चेत्स नकारो युवन्पकाहन्शब्दसंबन्धी भवति । उत्तरपदान्त–* व्रीहिवापिणौ, व्रीहिवापिनौ; माषवापिणौ, माषवापिनौ; व्रीहिवापिणी, व्रीहिवापिनी कुले, माषवापिणी, माषवापिनी कुले, व्रीहिवापिणः, व्रीहिवापिनः; माषवापिणः, माषवापिनः, व्रीहिवापीणि, व्रीहिवापीनि कुलानि, व्रीहिवापिणा, व्रीहिवापिना । न–* व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि कुलानि, माषवापाणि, माषवापानि कुलानि, 'इवु' व्याप्तावित्यस्यानटि–प्रेण्वनं, प्रेन्वनं, 'हिवु' प्रीणने, 'पिवु' सेचने इत्यनयोः, शतरि–* प्रहिण्वन्, प्रहिन्वन्, प्रपिण्वन्, प्रपिन्वन्, हिवोरेव ह्यस्तन्यां–प्राहिण्वन्, प्राहिन्वन् । बहुलवचनादनाम्नापि समासः, समासे हि पूर्वोत्तरपदव्यवहारः पुरुषश्च वारि चेति पुरुषवारिणी इत्यत्र तु परमपि विकल्पं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकपदाश्रितं "रषृवर्णात्०" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ इत्यादिना नित्यमेव णत्वम् । स्यादि–* व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन, माषवापेण, माषवापेन; व्रीहिवापाणाम्, व्रीहिवापानाम्; माषवापाणाम्, माषवापानाम्, व्रीहिवापान्, माषवापानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारात् न भवति । उत्तरपदेति किम् ?–गैर्गाणां भगः गैर्गभगः, सोऽस्या अस्तीति समासाँदिन्;–गैर्गभगिणी–अत्रोत्तरपदस्यान्तो

---

१ परो ख० । २ °पपा° पु० । ३ °तस्य भू° पु० । ४ रपृवर्णेत्यादिना° ख० । ५ गर्ग्या° पु० । ६ गर्ग्ग° पु० । ७ °मासपदादिन् पु० ख० । ८ गर्ग्ग° पु० ।

नकारो न भवतीति विकल्पो न भवति, एकपदस्थत्वात्तु मातृभोगीण इत्यादिवत् नित्यमेव णत्वं भवति । अन्तादिग्रहणं किम् ?,–गर्गाणां[1] भगिनी गर्गभगिनी,[2] एव दाक्षिभगिनी;–अत्र न नकारोऽन्तः किं तु ङीप्रत्ययः । यद्येवं माषव्रापिणी, माषवापिनीत्यत्र नकारस्योत्तरपदान्तत्वाभावात् विकल्पो न प्राप्नोति, उच्यते–'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः' इति न्यायात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययादन्तरङ्गत्वादश्वक्रीतीत्यादावकारान्तेनेव क्रीतशब्देन नकारान्तेन वापिन्-शब्देनोपपदसमासः पश्चात् स्त्रीप्रत्ययः, विभक्त्यन्तत्वाभावेऽपि च रूढत्वादुत्तरपदत्वम्; ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नकार इति णत्वविकल्पो भवति ।

अयुवपक्वाह्न इति किम् ?,–आर्ययूना, क्षत्रिययूना; प्रपक्वानि, परिपक्वानि; प्रपक्वेन, परिपक्वेन, प्रपक्वानाम्, परिपक्वानाम्; दीर्घाह्नी शरत्, दीर्घाह्ना निदाघेन, त्र्यह्नि, चतुरह्नि[3]–"सङ्ख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा" ॥ १।४।५० ॥ इति अह्नस्याहनादेशः । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,–गर्दभवाहिनौ, गर्दभवाहिनः ॥ ७५ ॥

कवर्गैकस्वरवति ॥ २ । ३ । ७६ ॥

पूर्वपदस्थाद् रषृवर्णात् परस्य कवर्गवति एकस्वरवति चार्थादुत्तरपदे सति उत्तरपदान्तस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो भवति, न चेत्स नकारः पक्वशब्दसम्बन्धी भवति । (कवर्ग–)–* स्वर्गकामिणौ, मोक्षकामिणौ, स्वर्गगामिणौ, वृषगामिणौ, स्वर्गगामिणी, वृषगामिणी, स्वर्गकामाणि, मोक्षकामाणि कुलानि, उरःकेण, उरष्केण, गुरुमुखेण, ऋषिमुखेण, क्षीरमेघाणाम्, पुष्पमेघाणाम्[4] । एकस्वर,–* ब्रह्महणौ, वृत्रहणौ, क्षीरपाणि, यूषपाणि, क्षीरपेण, यूषपेण, उरःपेण, उरष्पेण, क्षीरपाणाम्, यूषपाणाम् । पुरोगान् परमसृगानित्यत्र तु अनन्त्यस्येत्यधिकारात् न भवति ।

अपक्वस्येत्येव ?,–क्षीरपक्वानि, यूषपक्वानि, क्षीरपक्वेन, यूषपक्वेन, क्षीरपक्वानाम्, यूषपक्वानाम्, अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,– माषत्यागिनः, द्रव्यत्यागेन, माषजानि, माषजेन । नित्यार्थं वचनम् ॥ ७६ ॥

अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः ॥ २ । ३ । ७७ ॥

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तःशब्दस्थाच्च रषृवर्णात् परस्य णकारहिनुमीनाआनिसम्बन्धिनो नकारस्य णो भवति, णेति णोपदेशा धातवो गृह्यन्ते, उपसर्गाणत्वविधानात् । (उप–)* प्रणमति, परिणमति, प्रणयति, परिणयति, प्रणामकः, परिणामकः, प्रणायकः, परिणायकः, अन्तर्–* अन्तर्णयति, अन्तर्णायकः, हिनु–* प्रहिणोति, प्रहिणुतः, मीना–* प्रमीणाति, प्रमीणीतः;– हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति, 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, आनि–* प्रयाणि, प्रवयाणि, प्रापयाणि ।

आनीत्यर्थवत एव ग्रहणादनर्थकस्य न भवति–प्रवृद्धा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानि ।

अदुरिति किम् ?,–दुर्नयः, दुर्नीतम् । उपसर्गान्तरिति किम् ?,–प्रातर्नयति, पुनर्नयति । येन धातुना युक्ताः प्रादयस्तमेव प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीतीह न भवति–प्रगता नायका यस्मात् प्रणायको[5] देश इति । णहिनुमीनानेरिति किम् ?,–प्रनृत्यति । अणोपदेशत्वात् णत्व न भवति । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,–प्रतिनमति, प्रँददानि । परिनदन-मित्यत्र तु क्षुम्नादित्वात् न भवति ॥ ७७ ॥

नशः शः ॥ २ । ३ । ७८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य नशेः शकारान्तस्य सम्बन्धिनो नकारस्य णो भवति ।

* प्रणश्यति, परिणश्यति; प्रणाशः, परिणाशः; अन्तर्णश्यति ।

श इति किम् ?,–प्रनष्टः, परिनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यति । नशेरणोपदेशात् पूर्वेणासिद्धे विध्यर्थमिदम् ॥७८॥

नेर्ङ्मादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यति-हन्तिदेग्धौ ॥ २ । ३ । ७९ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्योपसर्गस्य नेर्नकारस्य माङादिषु धातुषु परेषु णो भवति । ङकारोप-लक्षितो माङ्मा, तेन माङ्मेङोर्ग्रहणम्; न मातिमीनातिमिनोतीनाम् । (मा–)* प्रणिमिमीते, परिणिमिमीते; प्रणिमयते, परिणिमयते । ङकारनिर्देशश्च नानुबन्धार्थः, किं तु मात्यादिनिवृत्त्यर्थः, तेन–यङ्लुप्यप्युदाहरिष्यते । दा इति सञ्ज्ञापरिग्रहात् ददाति दयति यच्छति द्यति दधाति धयतीनां ग्रहणम्–* प्रणिददाति, परिणिददाति, प्रणिदयते, परिणिदयते, प्रणियच्छति, परिणियच्छति, प्रणिद्यति, परिणिद्यति, प्रणिदधाति, परिणिदधाति, प्रणिधयति, परिणिधयति, पत–* प्रणिपतति, परिणि-

१ गर्न्गा° पु० । २ गर्भ° पु० । ३ चतुरह्नि ख० । ४ पुष्पमे° ख० । ५ × × × × ख० । ६ दूरवर्नितोप° पु० । ७ × पदानि ख० ।
८ °पदेशत्वात् पु० ख० ।

पतति, पद—* प्रणिपद्यते, परिणिपद्यते, नद—* प्रणिनदति, परिणिनदति; गद—* प्रणिगदति, परिणिगदति, वपी—* प्रणिवपति, परिणिवपति, वही—* प्रणिवहति, परिणिवहति, शमू—* प्रणिशाम्यति, परिणिशाम्यति; चिग्—* प्रणिचिनोति, परिणिचिनोति, याति—* प्रणियाति, परिणियाति, वाति—* प्रणिवाति, परिणिवाति, द्राति—* प्रणिद्राति, परिणिद्राति, प्साति—* प्रणिप्साति, परिणिप्साति, स्यति—* प्रणिस्यति, परिणिस्यति; हन्ति—* प्रणिहन्ति, परिणिहन्ति, देग्धि—* प्रणिदेग्धि, परिणिदेग्धि; तृचि—* प्रणिमाता, प्रणिदातेत्यादि, अन्तर· खल्वपि—* अन्तर्णिमिमीते, अन्तर्णिदेग्धि । अडागमस्य धात्ववयवत्वेन व्यवधायकत्वाभावात्—प्रण्यमिमीतेत्यादावपि भवति, प्रण्यास्यतीत्यादौ तु आडा व्यवधानेऽपि प्रतिषेधाभावाद् भवति ।

अदुरित्येव ?,—दुर्निमाता । उपसर्गान्तर इत्येव ?,—प्रातर्निमिमीते । वप्यादीनामनुबन्धेन तिवा च निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः, तेन—प्रनिवावपीति इत्यादौ न भवति, पूर्वेषु तु भवति—प्रणिमामाति, प्रणिमामेतीत्यादि । ङ्मादिष्विति किम् ?,—प्रनिमाति, प्रनिमीनाति, प्रनिमिनोति, प्रनिदायन्ते व्रीहयः; प्रनिदायन्ते पात्राणि ॥ ७९ ॥

अकखाद्यपान्ते पाठे वा ॥ २ । ३ । ८० ॥

पाठे धातूपदेशे ककारखकारादिः पकारान्तश्च यो धातुस्ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परेऽदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थात् रषृवर्णात् परस्य नेर्नकारस्य णो वा भवति । * प्रणिपचति, प्रनिपचति; परिणिपचति, परिनिपचति; प्रणिभिनत्ति, प्रनिभिनत्ति, परिणिभिनत्ति, परिनिभिनत्ति; प्रणिपापच्यते, प्रनिपापच्यते; प्रणिपापचीति, प्रनिपापचीति, प्रणिपिपक्षति, प्रनिपिपक्षति, प्रण्यपीपचत्, प्रन्यपीपचत्; प्रणिष्टम्नाति, प्रनिष्टम्नाति,—स्तंम्भेः सौत्रेषु पाठात् पाठविषयत्वम् । पूर्वसूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वसूत्रेविमुक्तोऽस्य विषयः, तेन—प्रणिमयते, प्रणिदयते इत्यादौ पूर्वेण नित्यमेव णत्वम् ।

अकखादीति किम् ?,—प्रनिकरोति, प्रनिकिरति, प्रनिखनति; प्रनिखादति । अपान्त इति किम् ?,—प्रनिद्वेष्टि, प्रनिपिनष्टि । पाठ इति किम् ?,—इह च प्रतिषेधो यथा स्यात्—प्रनिचकार, प्रनिचखाद, प्रनिपेक्ष्यति । इह च मा भूत्—प्रणिवेष्टा, प्रनिवेष्टा; प्रणिदेष्टा, प्रनिदेष्टा, यङ्लुपि नेच्छन्त्येके[4]—प्रनिपापचीति, प्रनिसासत्ति, इत्यादि ॥ ८० ॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ॥ २ । ३ । ८१ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्यानितेर्नकारस्य द्वित्वे चाद्वित्वे चान्ते चानन्ते च वर्तमानस्य णो भवति, परिपूर्वकस्य तु वा भवति । द्वित्वे—* प्राणिणिषति, प्राणिणत्, अद्वित्वे—* प्राणिति, पराणिति, अन्ते—* हे प्राण् !, हे पराण् !; परेस्तु वा, द्वित्वे—* पर्यणिणिषति, पर्यनिनिषति; पर्याणिणत्, पर्यानिनत्; अद्वित्वे—* पर्यणिति, पर्यनिति, अन्ते—* हे पर्यण्, हे पर्यन्, परिपूर्वकस्य द्वित्वे अन्ते च नित्यं णत्वमिच्छन्त्येके, अन्ये तु अन्तेऽनन्ते च नेच्छन्त्येव, ये तु द्वित्वे कृतेऽपि पुनर्द्वित्वमिच्छन्ति तन्मतेऽपि द्वित्वे इति वचनात् द्वयोरेवाद्ययोर्णत्वं भवति न तु तृतीयस्य—प्राणिणिषयतेर्डे प्राणिणिनिषत् । अनन्त्यस्येत्यधिकारात् अन्ते न प्राप्नोतीति अन्तवचनम् ।

अनितीति तिवा निर्देशो दैवादिकनिवृत्त्यर्थः न तु यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । यङोऽसम्भवात् ॥ ८१ ॥

हनः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य हन्तेर्नकारस्य णो भवति । * प्रहण्यते, पराहण्यते, निर्हण्यते, अन्तर्हण्यते, प्रहणनम्, पराहणनम्, निर्हणनम्, परिहणनम्; अन्तर्हणनम् ।

प्रघ्नन्ति, प्रघानीत्यादौ "हनो घि" ॥ २ । ३ । ९४ ॥ इति प्रतिषेधात् न भवति । अदुरित्येव ?,—दुर्हनः ॥८२॥

वमि वा ॥ २ । ३ । ८३ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य हन्तेर्नकारस्य वकारे मकारे च परे णो वा भवति । *प्रहण्वः, प्रहन्वः, प्रहण्मः, प्रहन्मः, प्रहण्मि, प्रहन्मि, प्राहण्वहे, प्राहन्वहे, प्राहण्महे, प्राहन्महे, अन्तर्हण्वः, अन्तर्हन्वः, अन्तर्हण्मः, अन्तर्हन्मः ॥८३॥

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥ २ । ३ । ८४ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य निसादीना धातूनां नकारस्य कृत्प्रत्यये परे णो वा भवति ।

* प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम्, प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम्, प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् ।

कृतीति किम् ?,—प्रणिंस्ते, परिणिंस्ते, प्रणिक्षति, परिणिक्षति, प्रणिन्दति, परिणिन्दति;—णोपदेशत्वात् नित्य भवति॥८४॥

स्वरात् ॥ २ । ३ । ८५ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य कृद्विषयस्य नकारस्य स्वरादुत्तरस्य णो भवति ।

---

१ °म्भे सूत्रेषु ख० । २ विमुक्तो ख० । ३ °न्त्यन्यम् ख० । ४ ×××× ख० ।

*प्रहाणः, प्रहाणवान्; प्रहीणः, प्रहीणवान्, परिहीणः, परिहीणवान्; प्रगूणः, प्रगूणवान्; प्रयाणम्, परियाणम्; प्रवपणम्, परिवपणम्, प्रयायमाणम्, परियायमाणम्; प्रयायिणौ, परियायिणौ; अप्रयाणिः, अपरियाणिः; प्रयाणीयम्, परियाणीयम्, प्रवहणीयम्, परिवहणीयम्,—यथासभव क्त क्तवतु अन आन इन् अनि अनीय इत्येते प्रत्यया. प्रयोजयन्ति ।

स्वरादिति किम् ?,—प्रभुग्नः, प्रभुग्नवान् । अदुरित्येव ?,—दुर्यानः पन्थाः । कृतीत्येव ?,—प्रवापेन । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रक्षुप्यमानम्, परिक्षुप्यमानम्; प्रेण्वनम्, प्रेन्वनम्; प्रदानम्, प्रधानम् ॥ ८५ ॥

नाम्यादेरेव ने ॥ २ । ३ । ८६ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य नागमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो भवति । *प्रेङ्खणम्, प्रेङ्गणम्, प्रेङ्खमाण., प्रेङ्गमाणः,—अत्र शानः । प्रेङ्खिणौ, प्रेङ्गिणौ, अप्रेङ्खणिः, अप्रेङ्गणिः; प्रेङ्खणीयम्, प्रेङ्गणीयम् ।

नाम्यादेरिति किम् ?,—प्रमङ्गनम्, प्रकम्पनम् । एवकार इष्टावधारणार्थः, न एव सति नाम्यादेरिति हि नियमे इह णो न स्यात् । प्रेहणम्, प्रोहणम्;—पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । नग्रहण नागमादेशोपलक्षणार्थम् । नेकारस्य व्यवधाने हि प्राप्तिरेव नास्ति । प्रेन्वनम् । व्यञ्जनान्तादेवाय नियम. । ण्यन्तात्तु "णेर्वा" ॥ २ । ३ । ८८ ॥ इति परत्वात् विकल्प एव–प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा ॥ २ । ३ । ८७ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परो यो व्यञ्जनादिर्नाम्युपान्त्यो धातुस्तत. परस्य कृद्विषयस्य स्वरादुत्तरनकारस्य णो वा भवति । *प्रमेहणम्, प्रमेहनम्; प्रकोपणम्, प्रकोपनम्; प्रगुप्यमाणम्, प्रगुप्यमानम्; प्रकोपिणौ, प्रकोपिनौ, अप्रकोपणिः, अप्रकोपनिः, प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयम् ।

व्यञ्जनादेरिति किम् ?,—प्रेहणम्, प्रोहणम् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ?,—प्रवपणम्, प्रवहणम् । स्वरादित्येव ?,—प्रभुग्नः, परिभुग्नः । अदुरित्येव ?,—दुर्मोहनः, दुर्गूहनः । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रभेदनम्; प्रभोजनम् । "स्वरात्" ॥ २ । ३ । ८५ ॥ इत्यनेन नित्य प्राप्ते विभाषेयम् ॥ ८७ ॥

णेर्वा ॥ २ । ३ । ८८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य ण्यन्ताद्धातोर्विहितस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो वा भवति । *प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना, प्रयापणम्, प्रयापनम्, प्रयापिणौ, प्रयापिनौ; अप्रयापणि., अप्रयापनि., प्रयापणीयम्, प्रयापनीयम् ।

विहितविशेषण किम् ?,—प्रयाप्यमाणः, प्रयाप्यमान इति क्येन व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रदापनम्, शतियापनम् । अनाम्यादिभ्यो धातुभ्यो० नागमे सति "नाम्यादेरेव ने" ॥ २ । ३ । ८६ ॥ इति नियमेनाऽप्राप्ते, शेषेभ्यस्तु "स्वरात्" ॥ २ । ३ । ८५ ॥ इत्यनेन नित्य प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ॥ ८८ ॥

निर्विण्णः ॥ २ । ३ । ८९ ॥

निरपूर्वाद्विदेः सत्तालाभविचारार्थात् परस्य क्तनकारस्य णत्वं निपात्यते । *निर्विण्णः प्राव्राजीत् । कश्चित्तु वेत्तेरपीच्छति निर्विण्णवानिति च ॥ ८९ ॥

न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च ॥ २ । ३ । ९० ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परे ये ख्यादयो ऽण्यन्ता ण्यन्ताश्च धातवस्तेभ्यः परस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो न भवति । (ख्या–)*प्रख्यानम्, प्रख्यायमानम्; प्रख्यायिनौ, अप्रख्यानिः, प्रख्यानीयम्; पूग्–*प्रपवनम्, प्रपूयमानम्, प्रपाविनौ, अप्रपवनि., प्रपवनीयम्, भू–*प्रभवनम्, प्रभूयमानम्, प्रभाविनौ, अप्रभवनिः, प्रभवनीयम्, भा–*प्रभानम्, प्रभायमानम्, प्रभायिनौ, अप्रभानिः, प्रभानीयम्, कम्–*प्रकमनम्, प्रकम्यमानम्, प्रकामिनौ, अप्रकमनिः, प्रकमनीयम्, गम्–*प्रगमनम्, प्रगम्यमानम्, प्रगामिनौ, अप्रगमनिः, प्रगमनीयम्, प्याय्–*प्रप्यानः, प्रप्यानवान्; प्रप्यायनम्, प्रप्यायमानम्, प्रप्यायिनौ, अप्रप्यायनि., प्रप्यायनीयम्, वेप्–*प्रवेपनम्, प्रवेपमानम्, प्रवेपिनौ, अप्रवेपनिः, प्रवेपनीयम्, ण्यन्तेभ्योऽपि–*प्रख्यापनम्, प्रपावनम्, प्रभावना, प्रभापनम्, प्रभापना, प्रकामना, प्रगमना, प्रप्यायना, प्रवेपनम्, अण्यन्तेभ्यो–नित्य वेपो विकल्पेन ण्यन्तेभ्यश्च विकल्पेन प्राप्ते प्रतिषेधः ।

पूगो गकारः किम् ?,—पवतेर्निवृत्त्यर्थः तेन–प्रपवणम्, प्रपूयमाणम् इत्यादि । ख्यातेर्णत्वमिति कश्चित्–प्रख्याणम्, प्रख्यायमाणम् ॥ ९० ॥

१ °गमापदेशो° ख० । २ °कार × व्यञ्ज° पु० । ३ °माण ख० । ४ ° मान ख० । ५ प्रभूवनम् ख० । ६ प्रपाधनम् ख० । ७ × × × × × ख० । ८ °वेपनाम् ख ।

पतति, पद्—* प्रणिपद्यते, परिणिपद्यते, नद—* प्रणिनदति, परिणिनदति, गद—* प्रणिगदति, परिणिगदति, वपी—* प्रणिवपति, परिणिवपति, वही—* प्रणिवहति, परिणिवहति, शमू—* प्रणिशाम्यति, परिणिशाम्यति, चिग्—* प्रणिचिनोति, परिणिचिनोति, याति—* प्रणियाति, परिणियाति, वाति—* प्रणिवाति, परिणिवाति, द्राति—* प्रणिद्राति, परिणिद्राति, प्साति—* प्रणिप्साति, परिणिप्साति; स्यति—* प्रणिस्यति, परिणिस्यति; हन्ति—* प्रणिहन्ति, परिणिहन्ति; देग्धि—* प्रणिदेग्धि, परिणिदेग्धि; तृचि—* प्रणिमाता, प्रणिदातेत्यादि; अन्तर. खल्वपि—* अन्तर्णिमिमीते, अन्तर्णिदेग्धि । अडागमस्य धात्ववयवत्वेन व्यवधायकत्वाभावात्—प्रण्यमिमीतेत्यादावपि भवति, प्रण्यास्यतीत्यादौ तु आडा व्यवधानेऽपि प्रतिषेधाभावाद् भवति ।

अदुरित्येव ?,—दुर्निमाता । उपसर्गान्तर इत्येव ?,—प्रातर्निमिमीते । वप्यादीनामनुबन्धेन तिवा च निर्देशो यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः, तेन—प्रनिवावपीति इत्यादौ न भवति, पूर्वेषु तु भवति—प्रणिमामाति, प्रणिमामेतीत्यादि । ङ्मादिष्विति किम् ?,—प्रनिमाति, प्रनिमीनाति, प्रनिमिनोति, प्रनिदायन्ते व्रीहयः, प्रनिदायन्ते पात्राणि ॥ ७९ ॥

अकखाद्यषान्ते पाठे वा ॥ २ । ३ । ८० ॥

पाठे धातूपदेशे ककारखकारादिः षकारान्तश्च यो धातुस्ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परेऽदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थात् रषृवर्णात् परस्य नेर्नकारस्य णो वा भवति । * प्रणिपचति, प्रनिपचति, परिणिपचति, परिनिपचति, प्रणिभिनत्ति, प्रनिभिनत्ति; परिणिभिनत्ति, परिनिभिनत्ति, प्रणिपापच्यते, प्रनिपापच्यते, प्रणिपापचीति, प्रनिपापचीति; प्रणिपिपक्षति, प्रनिपिपक्षति, प्रण्यपीपचत्, प्रन्यपीपचत्, प्रणिष्टम्नाति, प्रनिष्टम्नाति,—स्तम्भेः सौत्रेषु[1] पाठात् पाठविषयत्वम् । पूर्वसूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वसूत्रविमक्तो[2]ऽस्य विषयः, तेन—प्रणिमयते, प्रणिदयते इत्यादौ पूर्वेण नित्यमेव णत्वम् ।

अकखादीति किम् ?,—प्रनिकरोति, प्रनिकिरति, प्रनिखनति; प्रनिखादति । अषान्त इति किम् ?,—प्रनिद्वेष्टि, प्रनिपिनष्टि । पाठ इति किम् ?,—इह च प्रतिषेधो यथा स्यात्—प्रनिचकार, प्रनिचखाद, प्रनिपेक्ष्यति । इह च मा भूत्—प्रणिवेष्टा, प्रनिवेष्टा; प्रणिदेष्टा, प्रनिदेष्टा, यङ्लुपि नेच्छन्त्येके[3]—प्रनिपापचीति, प्रनिसासत्ति, इत्यादि ॥ ८० ॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ॥ २ । ३ । ८१ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्यानितेर्नकारस्य द्वित्वे चाद्वित्वे चान्ते चानन्ते च वर्तमानस्य णो भवति, परिपूर्वकस्य तु वा भवति । द्वित्वे—* प्राणिणिषति, प्राणिणत्, अद्वित्वे—* प्राणिति, पराणिति, अन्ते—* हे प्राण् !, हे पराण् !, परेस्तु वा, द्वित्वे—* पर्यणिणिषति, पर्यनिनिषति; पर्याणिणत्, पर्यानिनत्, अद्वित्वे—* पर्यणिति, पर्यनिति, अन्ते—* हे पर्यण्, हे पर्यन्; परिपूर्वकस्य द्वित्वे अन्ते च नित्य णत्वमिच्छन्त्येके, अन्ये तु अन्तेऽनन्ते च नेच्छन्त्येव, ये तु द्वित्वे कृतेऽपि पुनर्द्वित्वमिच्छन्ति तन्मतेऽपि द्वित्वे इति वचनात् द्वयोरेवाद्ययोर्णत्व भवति न तु तृतीयस्य—प्राणिणिषयतेर्ङे[4] प्राणिणिनिषत् । अनन्त्यस्येत्यधिकारात् अन्ते न प्राप्नोतीति अन्तवचनम् ।

अनितीति तिवा निर्देशो दैवादिकनिवृत्त्यर्थः न तु यङ्लुप्निवृत्त्यर्थः । यङोऽसंभवात् ॥ ८१ ॥

हनः ॥ २ । ३ । ८२ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य हन्तेर्नकारस्य णो भवति । * प्रहण्यते, पराहण्यते, निर्हण्यते, अन्तर्हण्यते, प्रहणनम्, पराहणनम्, निर्हणनम्, परिहणनम्; अन्तर्हणनम् ।

प्रघ्नन्ति, प्रघानीत्यादौ "हनो घि" ॥ २ । ३ । ९४ ॥ इति प्रतिषेधात् न भवति । अदुरित्येव ?,—दुर्हनः ॥८२॥

वमि वा ॥ २ । ३ । ८३ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य हन्तेर्नकारस्य वकारे मकारे च परे णो वा भवति । * प्रहण्वः, प्रहन्वः; प्रहण्मः, प्रहन्मः, प्रहण्मि, प्रहन्मि, प्राहण्वहे, प्राहन्वहे, प्राहण्महे, प्राहन्महे, अन्तर्हण्वः, अन्तर्हन्वः, अन्तर्हण्मः, अन्तर्हन्मः ॥८३॥

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥ २ । ३ । ८४ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य निसादीना धातूना नकारस्य कृत्प्रत्यये परे णो वा भवति ।

* प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम्, प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम्, प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् ।

कृतीति किम् ?,—प्रणिंस्ते, परिणिंस्ते, प्रणिक्षति, परिणिक्षति, प्रणिन्दति, परिणिन्दति,—णोपदेशत्वात् नित्य भवति॥८४॥

स्वरात् ॥ २ । ३ । ८५ ॥

अदुरुपसर्गान्त.शब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य कृद्विषयस्य नकारस्य स्वरादुत्तरस्य णो भवति ।

---

१ °म्भे सूत्रेषु ख० । २ विमुक्तो ख० । ३ °न्त्यन्यम् ख० । ४ × × × × × ख० ।

*प्रहाणः, प्रहाणवान्; प्रहीणः, प्रहीणवान्; प्ररिहीणः, परिहीणवान्; प्रगूणः, प्रगूणवान्; प्रयाणम्, परियाणम्; प्रवपणम्, परिविपणम्, प्रयायमाणम्, परियायमाणम्; प्रयायिणौ, परियायिणौ; अप्रयाणिः, अपरियाणिः; प्रयाणीयम्, परियाणीयम्; प्रवहणीयम्, परिवहणीयम्,—यथासभव क्त क्तवतु अन आन इन् अनि अनीय इत्येते प्रत्ययाः प्रयोजयन्ति ।

स्वरादिति किम् ?,—प्रभुग्नः, प्रभुग्नवान् । अदुरित्येव ?,—दुर्यानः पन्थाः । कृतीत्येव ?,—प्रवापेन । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रक्षुप्यमानम्, परिक्षुप्यमानम्, प्रेण्वनम्, प्रेन्वनम्; प्रदानम्, प्रधानम् ॥ ८५ ॥

नाम्यादेरेव ने ॥ २ । ३ । ८६ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य नागमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो भवति । *प्रेङ्खणम्, प्रेङ्खणम्, प्रेङ्खमाणः, प्रेङ्गमाणः,—अत्र शानः । प्रेङ्खिणौ, प्रेङ्गिणौ, अप्रेङ्खणिः, अप्रेङ्गणिः, प्रेङ्खणीयम्, प्रेङ्गणीयम् ।

नाम्यादेरिति किम् ?,—प्रमङ्गनम्, प्रकम्पनम् । एवकार इष्टावधारणार्थः, न एव सति नाम्यादेरिति हि नियमे इह णो न स्यात् । प्रेहणम्, प्रोहणम्;—पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । नग्रहण नागमादेशोपलक्षणार्थम् । नकारस्य व्यवधाने हि प्राप्तिरेव नास्ति । प्रेन्वनम् । व्यञ्जनान्तादेवाय नियमः । ण्यन्तात्तु "णेर्वा" ॥ २ । ३ । ८८ ॥ इति परत्वात् विकल्प एव—प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा ॥ २ । ३ । ८७ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परो यो व्यञ्जनादिर्नाम्युपान्त्यो धातुस्तत. परस्य कृद्विषयस्य स्वरादुत्तरनकारस्य णो वा भवति । *प्रमेहणम्, प्रमेहनम्; प्रकोपणम्, प्रकोपनम्, प्रगुप्यमाणम्, प्रगुप्यमानम्; प्रकोपिणौ, प्रकोपिनौ, अप्रकोपणिः, अप्रकोपनिः, प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयम् ।

व्यञ्जनादेरिति किम् ?,—प्रेहणम्, प्रोहणम् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ?,—प्रवपणम्, प्रवहणम् । स्वरादित्येव ?,—प्रभुग्नः, परिभुग्नः । अदुरित्येव ?,—दुर्मोहनः, दुर्गूहनः । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रभेदनम्; प्रभोजनम् । "स्वरात्" ॥ २ । ३ । ८५ ॥ इत्यनेन नित्य प्राप्ते विभाषेयम् ॥ ८७ ॥

णेर्वा ॥ २ । ३ । ८८ ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परस्य ण्यन्ताद्धातोर्विहितस्य स्वरादुत्तरस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो वा भवति । *प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना, प्रयापणम्, प्रयापनम्, प्रयापिणौ, प्रयापिनौ, अप्रयापणिः, अप्रयापनिः, प्रयापणीयम्, प्रयापनीयम् ।

विहितविशेषण किम् ?,—प्रयाप्यमाणः, प्रयाप्यमान इति क्येन व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । अलचटतवर्गशसान्तर इत्येव ?,—प्रदापनम्, प्रतियापनम् । अनाम्यादिभ्यो धातुभ्यो० नागमे सति "नाम्यादेरेव ने' ॥ २ । ३ । ८६ ॥ इति नियमेनाऽप्राप्ते, शेषेभ्यस्तु "स्वरात्" ॥ २ । ३ । ८५ ॥ इत्यनेन नित्य प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ॥ ८८ ॥

निर्विण्णः ॥ २ । ३ । ८९ ॥

निस्पूर्वाद्विदेः सत्तालाभविचारार्थात् परस्य क्तनकारस्य णत्व निपात्यते । *निर्विण्णः प्राव्राजीत् । कश्चित्तु वेत्तेरपीच्छति निर्विण्णवानिति च ॥ ८९ ॥

न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च ॥ २ । ३ । ९० ॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद् रषृवर्णात् परे ये ख्यादयो ऽण्यन्ता ण्यन्ताश्च धातवस्तेभ्यः परस्य कृद्विषयस्य नकारस्य णो न भवति । (ख्या–)*प्रख्यानम्, प्रख्यायमानम्; प्रख्यायिनौ, अप्रख्यानिः, प्रख्यानीयम्; पूग्–*प्रपवनम्, प्रपूयमानम्, प्रपाविनौ, अप्रपवनिः, प्रपवनीयम्, भू–*प्रभवनम्, प्रभूयमानम्, प्रभाविनौ, अप्रभवनिः, प्रभवनीयम्; भा–*प्रभानम्, प्रभायमानम्, प्रभायिनौ, अप्रभानिः, प्रभानीयम्, कम्–*प्रकमनम्, प्रकम्यमानम्; प्रकामिनौ, अप्रकमनिः, प्रकमनीयम्, गम्–*प्रगमनम्, प्रगम्यमानम्, प्रगामिनौ, अप्रगमनिः, प्रगमनीयम्; प्याय्–*प्रप्यानः, प्रप्यानवान्; प्रप्यायनम्, प्रप्यायमानम्, प्रप्यायिनौ, अप्रप्यायनिः; प्रप्यायनीयम्, वेप्–*प्रवेपनम्, प्रवेपमानम्, प्रवेपिनौ, अप्रवेपनिः, प्रवेपनीयम्, ण्यन्तेभ्योऽपि–*प्रख्यापनम्, प्रपावनम्, प्रभावना, प्रभापनम्, प्रभापना, प्रकामना, प्रगमना, प्रप्यायना, प्रवेपनम्; अण्यन्तेभ्यो–नित्य वेपो विकल्पेन ण्यन्तेभ्यश्च विकल्पेन प्राप्ते प्रतिषेधः ।

पूगो गकारः किम् ?,—पवतेर्निवृत्त्यर्थ. तेन–प्रपवणम्, प्रपूयमाणम् इत्यादि ।
ख्यातेर्णत्वमिति कश्चित्–प्रख्याणम्, प्रख्यायमाणम् ॥ ९० ॥

१ °गमापदेशो° ख० । २ °कार × व्यव° पु० । ३ °माण ख० । ४ ° मान ख० । ५ प्रभूवनम् ख० । ६ प्रपापनम् ख० । ७ × × × × × ख० । ८ °वेपनान् ख ।

देशेऽन्तरोऽयनहनः ॥ २ । ३ । ९१ ॥

अन्तःशब्दात् परस्यायनशब्दस्य हन्तेश्च संबन्धिनो नकारस्य देशेऽभिधेये णो न भवति । अन्तरय्यतेऽस्मिन्निति-* अन्तरयनो देशः, एवमन्तर्हननो देशः ।

देश इति किम् ?,-अन्तरयण वर्तते अन्तर्हणनम्, अन्तर्हण्यते । अन्तर्घणो देशे इति तु निपातनात् । अन्तर इति किम् ?,-प्रायणो देशः, प्रहणनो देशः । अयनहन इति किम् ?,-अन्तर्णमनो देशः ॥ ९१ ॥

षात्पदे ॥ २ । ३ । ९२ ॥

पदे परतो यः पकारस्तस्मान्निमित्तात् परस्य नकारस्य णो न भवति । * सर्पिष्पानम्, यजुष्पानम्, दुष्पानम्;-अत्र "पानस्य भावकरणे" ॥ २ । ३ । ६९ ॥ इति, निष्पानमिति "स्वरात्" ॥ २ । ३ । ८५ ॥ इति निष्पायनमिति "णेर्वा" ॥ २ । ३ । ८८ ॥ इति प्राप्ते प्रतिषेधः ।

षादिति किम् ?,-निर्णयः, निर्याणम् । पद इति किम् ?,-पुष्णाति, सर्पिष्केण ॥ ९२ ॥

पदेऽन्तरेऽनाङ्यतद्धिते ॥ २ । ३ । ९३ ॥

आङन्तं तद्धितान्तं च वर्जयित्वाऽन्यस्मिन् पदे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे व्यवधायके नकारस्य णो न भवति । *प्रावनद्धम्, पर्यवनीतम्, मापकुम्भवापेन, व्रीहिकुम्भवापेन, चतुरङ्गयोगेन, भर्तृबाहुयुग्मेन, रोषभीममुखेन ।

अत्र यदा मापकुम्भस्य वाप इति माषाः कुम्भो वापोऽस्येति वा समासस्तदा "वोत्तरपदान्तनस्यादे०" ॥ २ । ३ । ७५ ॥ इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः । यदा तु मापस्य कुम्भवाप इति तदा "कवर्गैकस्वरवति" ॥ २ । ३ । ७६ ॥ इति नित्ये प्राप्ते । एवं शेषेष्वपि यथासभव वाच्यम् । अन्ये तु माषाणा कुम्भवाप इति व्यवधायकस्योत्तरपदावयवत्वे प्रतिषेधं नेच्छन्ति, तन्मते-माषकुम्भवापेणेत्यादौ नित्यमेव णत्वम् । अपरे तु माषकुम्भस्य वाप इति व्यवधायकस्य पूर्वपदावयवत्वे प्रतिषेधं नेच्छन्ति, तन्मते-मापकुम्भवापेण, माषकुम्भवापेनेत्यादौ विकल्प एव भवति ।

अनाङीति किम् ?,-प्राणद्धम्, पर्याणद्धम्; प्रण्यास्यति, प्रण्यापचति । अतद्धित इति किम् ?,-आर्द्रगोमयेण, शुष्कगोमयेण, परमापूपमयेण, यूषयावकेण ॥ ९३ ॥

हनो घि ॥ २ । ३ । ९४ ॥

हन्तेर्नकारस्य घकारे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे सति णो न भवति । *वृत्रघ्ने, वृत्रघ्ना, वृत्रघ्नः; नक्षघ्नः, शत्रुघ्नः । संज्ञायाम् "पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः" ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति, असंज्ञायां तु "कवर्गैकस्वरवति" ॥ २।३।७६ ॥ इति; प्रघ्नन्ति, प्राघ्नन्, प्राघानि, प्रघानिष्यते इत्यादिषु तु "हनः" ॥ २ । ३ । ८२ ॥ इति प्राप्ते प्रतिषेधः ।

हन इति किम् ?,-अर्घेण, परिघेण । घीति किम् ?,-वृत्रहणौ, प्रहणनम् ॥ ९४ ॥

नृतेर्यङि ॥ २ । ३ । ९५ ॥

नृतेर्धातोर्नकारस्य यङ्विषये णो न भवति । *नरीनृत्यते, नरिनर्ति, नर्नर्ति, नरीनृतीति;-अत्र "रषृवर्णात्०" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ इत्यादिना प्राप्तिः ।

यङीति किम् ?,-हरिरिव नृत्यतीति हरिणर्ती नाम कश्चित्, "पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः" ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति णत्वम् ॥ ९५ ॥

क्षुभ्नादीनाम् ॥ २ । ३ । ९६ ॥

क्षुभ्ना इत्येवमादीनां नकारस्य णो न भवति । *क्षुभ्नाति, क्षुभ्नीतः, क्षुभ्नन्ति, क्षुभ्नन्, क्षुभ्नानः, तृप्नोति, तृप्नुतः, तृप्नुवन्ति, तृप्नुवन्, तृप्नुवानः, आचार्यस्य भार्या आचार्यानी, आचार्यस्य भोग आचार्यभोगस्तस्मै हित आचार्यभोगीनः;-एषु "रषृवर्णात्" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ इत्यादिना प्राप्ते, *सर्वनाम, नृनमनः, परिनृत्तम्, गुरुनृत्तम्, परिनर्तनम्, ग्रामनटः, शरनदः, शरनदी, गिरिनगरम्, परिनिवेशः, श्रीनिवासः, शबराग्निः, दर्भानूपः, हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिगहनम्,-एषु "पूर्वपदस्थात्०" ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इत्यादिना प्राप्ते, *परिनदनम्-अत्र "अदुरुपसर्गान्तरो०" ॥ २ । ३ । ७७ ॥ इत्यादिना प्राप्ते, सुप्रख्येन,-अत्र "कवर्गैकस्वरवति" ॥ २ । ३ । ७६ ॥ इति प्राप्ते प्रतिषेधः ।

क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, सर्वनामन्, नृनमन,-नृनमेत्येके, नृत्त, नर्तन, नट, नद,-नड इत्येके,

---

१ अन्तर् पु० । २ अनार्नेमनो° पु० । ३ °स्वेऽपि प्रति° ख० । ४ प्रघ्नन् पु० ××× ख० । ५ शवरा° पु० । ६ °मन् पु० ।

नदी, नगर, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, नन्दिन्, नन्दन, गहन, नदन; ख्याग् इति क्षुम्नादिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९६ ॥

पाठे धात्वादेर्णो नः ॥ २ । ३ । ९७ ॥

पाठविषये धात्वादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । * 'णीग्'—नयति, 'णम्'—नमति, 'णह'—नह्यति ।

पाठ इति किम् ?,—णकारीयति । धात्विति किम् ?,—णकारः । आदेरिति किम् ?,—भणति । सर्वे च नाद्यो णोपदेशाः—नृति, नन्दि, नर्दि, नशि, नाटि, नक्कि, नाधृ, नाथृ, नृवर्जम् । नाटीति नटण् अवस्पन्दने इत्यस्य वर्जनम्, मौवादिकस्य तु णट नृत्तावित्यस्य प्रणटति, प्रणाटयति । णोपदेशश्चैषां "णहिनुमीनानेः" इत्यस्य विषयव्यवस्थार्थः ॥९७॥

षः सोऽष्ट्यैष्ठिवष्वष्कः ॥ २ । ३ । ९८ ॥

पाठे धात्वादेः षकारस्य सकार आदेशो भवति, न चेत् षकारः ष्ट्यैष्ठिवष्वष्कसंबन्धी भवति ।

* 'षहि'—सहते । 'षिच्'—सिञ्चति ।

पाठ इत्येव ?,—षण्ढीयति । धात्वित्येव ?,—षण्ढः । आदेरित्येव ?,—लषति । ष्ट्यादिवर्जनं किम् ?,—ष्ट्यायति, ष्ठीवति, ष्ठीव्यति, ष्वष्कते । स्वरदन्त्यपरसकारादयः स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपयश्च षोपदेशाः—सृपि, सृजि, स्त्या, स्तृ, स्तृ, सृ, सेकृवर्जम् । षोपदेशश्चैषां षत्वविषयव्यवस्थार्थः ॥ ९८ ॥

ऋर ऌलं कृपोऽकृपीटादिषु ॥ २ । ३ । ९९ ॥

कृपेर्धातोर्ऋकारस्य ऌकारो रेफस्य च ऌकार आदेशो भवति, स चेत् कृपिः कृपीटादिविषयो न भवति ।

* कॢप्तः, कॢप्तवान्, कॢप्यते, चिकॢप्सति, अचीकॢपत, कल्पते, कल्पयति, कल्पिता, कल्प्ता, कल्पकः, कल्पः, चलीकॢप्यते, चलीकल्प्ति ।

अकृपीटादिष्विति किम् ?,—कृपीटम्—कृपणः, कृपाणः; कृपः—कर्पूरः, कर्परः; कर्पटः, कर्पटिः; इत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गस्यायौ ॥ २ । ३ । १०० ॥

उपसर्गसंबन्धिनो रेफस्य अयि गतावित्यस्मिन्धातौ परे लकारादेशो भवति ।

* प्लायते, पलायते, पल्ययते, प्लययते;—अत्रानेकवर्णव्यवधानान्नेच्छन्त्येके । प्रतिपूर्वस्य प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये—निलयनम्, दुलयनम् । कथं निरयते ?, दूरयते ?;—रुत्वस्यासिद्धत्वात् निसो दुसश्च न भवति ।

उपसर्गस्येति किम् ?,—परस्यायन—परायनम् । अयाविति किम् ?,—'इंण्क्' गतौ,—अल्—प्रायः, परायः ।

अयीति इकारनिर्देशोऽयि गतावित्यस्य परिग्रहार्थः ॥ १०० ॥

ग्रो यङि ॥ २ । ३ । १०१ ॥

यङि प्रत्यये परे गिरते रेफस्य लकारादेशो भवति । * गर्हितं निगिरति—निजेगिल्यते । गृणातेस्तु यङेव नास्ति । केचित्तु तस्यापीच्छन्ति लत्वं तु नेच्छन्ति । यङीति किम् ?,—निगीर्यते ॥ १०१ ॥

नवा स्वरे ॥ २ । ३ । १०२ ॥

गिरते रेफस्य स्वरादौ प्रत्यये विहितस्य लकारो वा भवति ।

* गिलति, गिरति, निगलनम्, निगरणम्, निगालकः, निगारकः ।

स्वर इति किम् ?,—निगीर्णः, निगीर्णवान् । विहितविशेषणं किम् ?,—इह च यथा स्यात्,—निगाल्यते, निगार्यते, इह च मा भूत्—गिरौ, गिरः ॥ १०२ ॥

परेर्घाङ्कयोगे ॥ २ । ३ । १०३ ॥

परिसंबन्धिनो रेफस्य घ अङ्क योग इत्येतेषु शब्देषु परेषु लो वा भवति ।

* पलिघः, परिघः, पल्यङ्कः, पर्यङ्कः; पलियोगः, परियोगः ॥ १०३ ॥

ऋफिडादीनां डश्च लः ॥ २ । ३ । १०४ ॥

ऋफिड इत्यादीनामृरो ऌलौ डकारस्य च लो भवति वा । * ऌफिडः, ऌफिलः[11]; ऋफिलः, ऋफिडः; ऌतकः[12], ऋतकः;

१ षडी॰ पु० । २ षण्ढ॰ पु० । ३ ष्ट्यति पु० । ४ ॰परा सका॰ पु० । ५ ॰कॢपत् ख० । ६ कृपीट पु० । ७ प्लुल्ययते ख० । ८ ॠ३९. भविष्यति पु० । ९ लकारो × × म० ख० पु० । १० ×××××× पु० । ११ × × × × × × ख० । १२ नृतक पु० ।

कपलिका, कपरिका; तिलिपिलीकम्, तिर्पिरीकम्, कपिलकम्, कपिरकम्, लोमानि, रोमाणि; अङ्गुलिः, अङ्गुरिः, पुलुषः, पुरुषः, तलुनः, तरुणः, सलिलम्, सरिरम्, अलम्, अरम्, मूलम्, मूरम्; कलीलः, करीरः, कल्म, कर्म; मुकुलम्, मुकुरम्; पांसुलः, पांसुरः; लेखा, रेखा; लिक्षा, रिक्षा, लोहितम्, रोहितम् इत्यादि । अर्थभेदेऽपि—*इला भूमिः, इरा अमृतम्, तल्पलो गजपृष्ठैकदेशः, तर्परः पशूनां कण्ठघण्टः; कलभो बालहस्ती, करभ उष्ट्रः, शलभः पतङ्गः, शरभोऽष्टापदः, कालो वर्णः, कारो रक्षानिर्वेशः; वालः केशः, वारः क्रियाभ्यावृत्तिः; लघुरपचितपरिणामः, रघुः राजा; गलः प्राण्यङ्गम्, गरो विषम्—एव; मुद्गल—मुद्गर, मण्डल—मण्डर, कन्दल—कन्दरादयोऽपि द्रष्टव्याः । ऐकार्थ्येऽपि दृश्यते—गल—गरं च, वडिशम्, वलिशम्,—डश्च लः, ऋफिलः, ऋफिडः; वलभी, वडभी, चूला, चूडा, इला, इडा, व्यालः, व्याडः, पुरोलाशः, पुरोडाशः, पोलशः, पोडशः, वलिशम्, वडिशम्; पुलिनम्, पुडिनम्, पीला, पीडा । यथादर्शनमन्येऽपि ऋफिडादौ द्रष्टव्याः । संयुक्तस्य आदेश्च न दृश्यते—पौण्ड्रः, कण्डूः, डामरः, डीनः, डुण्डुभः, डिण्डिमः ॥ १०४ ॥

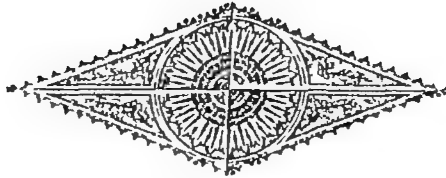
जपादीनां पो वः ॥ २ । ३ । १०५ ॥

जपादिशब्दसंबन्धिनः पकारस्य वकारादेशो वा भवति ।

*जवा, जपा, पारावतः, पारापतः; त्रिविष्टपम्, त्रिपिष्टपम्; पारावारः, पारापारः; कवाटः, कपाटः, विँष्टवम्, विष्टपम्, कवलः, कपलः; अवाची, अपाची । जपादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ (तत्त्वप्रकाशिकायां) द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ । ३ ॥

मूलराजासिधारायां निमग्ना ये महीभुजः ।
उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते स्वर्गगङ्गाजलेषु ते ॥ २ । ३ । ३ ॥

१ कर्पलिकम्, कर्परिकम् ख० । तिलिपिरिकम् × × × × × पु० । २ पकार्यं° पु० । ३ × × × × पु० । ४ × × × × पु० ख० । ५ पाण्ड पु० । ६ कण्डु पु० । ७ विष्टप पिष्टप पु० । ८ द्वितीयाध्यायस्य म० प्र० ।

॥ अर्हं ॥

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्डीः[1] ॥ २ । ४ । १ ॥

स्त्रियां वर्तमानात् नकारान्ताद् ऋकारान्ताच्च स्वस्रादिवर्जितात् नाम्नो डीः प्रत्ययो भवति ।

*राज्ञी, अतिराज्ञी, तक्ष्णी, दण्डिनी, छत्रिणी, कर्त्री, हर्त्री ।

स्त्रियामिति किम् ?,–पञ्च-सप्त-दश-नद्यः, नान्तायाः[2] संख्यायाः युष्मदस्मदोरिवालिङ्गत्वात्; अत एव नकारलोपेऽपि[3] "आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ इत्याबपि न भवति । अस्वस्रादेरिति किम् ?,–स्वसा, अतिस्वसा, परमस्वसा, दुहिता, ननान्दा, याता, माता, तिस्रः, चतस्रः; तिसृचतस्रादेशस्य विभक्त्यानन्तर्यनिमित्तत्वात् संनिपातलक्षणत्वेन तद्विघातकत्वाभावादेव ङीनिवृत्तौ सिद्धायां स्वस्रादिषु तयोः पाठः संनिपातलक्षणन्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेनातिदध्या कन्ययेत्यादौ विभक्तिनिमित्तेऽनादेशे सति ङीः सिद्धो भवति । एवं या सेत्यादिषु अकारादेशे आबपि ॥ १ ॥

अधातूदृदितः ॥ २ । ४ । २ ॥

धातुवर्जितो य उदित् ऋदिच्च प्रत्ययोऽप्रत्ययो वा तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानात् डीः प्रत्ययो भवति ।

उदित्–*भवती, गोमती, यवमती, श्रेयसी, विदुषी । ऋदित्–*पचन्ती, दीव्यन्ती, महती,–एषु प्रत्यय उदृदित् तदन्तं नाम । अतिभवती, अतिमहती;–अत्र नामाव्युत्पत्तिपक्षे उदृदित् तदन्त समासनाम । भवती, महतीति तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तम् । निर्गोमती अतिपुंसीत्यत्र प्रत्ययस्योदित्त्वात् गोमदादिशब्दोऽपि उदित्तेन तदन्तं समासनाम ।

अधात्विति किम् ?,–सुकन्, सुकसौ, सुहिन्, सुहिंसौ–स्त्रियौ ॥ २ ॥

अञ्चः ॥ २ । ४ । ३ ॥

अञ्चन्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति । *प्राची, प्रतीची, अपाची, उदीची ॥ ३ ॥

णस्वराघोषाद्वनो रश्च ॥ २ । ४ । ४ ॥

वन इति वन्क्वनिप्ङ्वनिपामविशेषेण ग्रहणम्, णकारान्तात् स्वरान्तादघोषान्ताच्च यो विहितो वन्प्रत्ययस्तदन्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति, वनोऽन्तस्य च तत्संनियोगे रो भवति ।

ण–*'ओणृ'–अवावरी । स्वर–*'धा'–धीवरी, अतिधीवरी; 'पा'–पीवरी, 'कृ'–सहकृत्वरी, राजकृत्वरी, सुत्वरी । अघोष–*'दृश्'–मेरुदृश्वरी ।

णस्वराघोषादिति किम् ?,–'युध्'–सहयुध्वा, 'यज्'–यज्वा स्त्री । विहितविशेषण किम् ?,–शृणातीति शर्वरी । स्वराद्विहितत्वाद् गुणे कृते घोषवतो यथा स्यात् । वन इति किम् ?,–श्वयतेः "श्वन्मातरिश्वन्०" इत्यादिनाऽनि प्रत्यये अन्तलोपे च सति शुनी, अतिशुनी, मघ्वेर्नलोपेऽवागमे च मघोनी ।

नान्तत्वादेव ङीः सिद्धस्तन्नियमार्थं रविधानार्थं च वचनम् ॥ ४ ॥

वा बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ । ५ ॥

णस्वराघोषात् परो यो विहितो वन्प्रत्ययस्तदन्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवति, रश्चान्तादेशः ।

*प्रियावावरी, प्रियावावा स्त्री, बहुधीवरी, बहुधीवा[4], बहुमेरुदृश्वरी, बहुमेरुदृश्वा स्त्री ।

णस्वराघोषादित्येव ?,–प्रिययज्वा स्त्री ॥ ५ ॥

वा पादः ॥ २ । ४ । ६ ॥

बहुव्रीहेस्तन्निमित्तकपाच्छब्दान्तात् स्त्रियां ङीर्वा भवति ।

*द्विपदी, द्विपात्, त्रिपदी, त्रिपात्; बहुव्रीहिनिमित्तो[5] यः पादिति बहुव्रीः पाच्छब्दस्य विशेषणत्वात्[6] इह न भवति–पादमाचष्टे[7] पाद्, त्रयः पादोऽस्याः–त्रिपाद् स्त्री ॥ ६ ॥

ऊध्नः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ऊधन्निति[8] कृतनकारादेशस्योधसो ग्रहणम्, तदन्तात् नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्भवति ।

*कुण्डोध्नी, घटोध्नी, महोध्नी, पीवरोध्नी । "अनो वा" ॥ २ । ४ । ११ ॥ इति विकल्पे प्राप्ते वचनम् ।

---

१ °र्ङीं ख० । २ नन्ता° पु० । ३ °पे आदि° पु० । ४ °वा स्त्री ख० । ५ °व्रीहिणा° पु० ख० । ६ °षणादिह° पु० ख० । ७ °ष्टे इति पाद पु० ख० । ८ ऊधनिति पु० ख० ।

समासान्तविधौ ऊध्न इत्यादेशे नान्तत्वादेव ङीः सिध्यति किन्तु पञ्चभिः कुण्डोध्नीभिः क्रीत इतीकणि तल्लुपि च पञ्चकुण्डोध्न् इति प्रकृतेः सौ पञ्चकुण्डोदिति स्यात् पञ्चकुण्डोधेति चे[1]ष्यते ॥ ७ ॥

अशिशोः ॥ २ । ४ । ८ ॥

अशिशु इत्येतस्माद् बहुव्रीहेः स्त्रिया ङीर्भवति ।

*अविद्यमानः शिशुरस्या अशिश्वी ।

बहुव्रीहेरित्येवे ?,—न शिशुः—अशिशुः ॥ ८ ॥

संख्यादेर्हायनाद्वयसि ॥ २ । ४ । ९ ॥

सख्यादेर्हायनशब्दान्तात् नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रिया वयसि गम्यमाने ङीर्भवति ।

*द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी,—अत्र "चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि" ॥ २ । ३ । ७४ ॥ इति णत्वम् ।

संख्यादेरिति किम्[2] ?,—अतीतहायना । हायनादिति किम् ?,—द्विवर्षा कन्या । वयसीति किम् ?,—द्विहायना, त्रिहायना; चतुर्हायना शाला,—कालकृता प्राणिनां शरीरावस्था वय इति णत्वमपि न भवति । बहुव्रीहेरित्येव ?,—शते हायनेषु संभूता[3] भवा वेति इकणि तल्लुपि च शतहायना स्त्री ॥ ९ ॥

दाम्नः ॥ २ । ४ । १० ॥

संख्यादेर्दामन्शब्दान्तात् नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्भवति ।

*द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी ।

संख्यादेरित्येव ?,—उद्दामानम्, उद्दामाम्, उद्दाम्नीं वडवां पश्य । "अनो वा" ॥ २ । ४ । ११ ॥ इति विकल्पस्यापवादो योगः ॥ १० ॥

अनो वा ॥ २ । ४ । ११ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रिया ङीर्वा भवति । उत्तरत्रोपान्त्यवतः प्रतिषेधात् उपान्त्यलोपिन एवायं विधिः ।

*बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ; दीर्घाणि अहानि यस्यां दीर्घाह्नी, दीर्घाहा, दीर्घाहा· शरत्, बहुतक्ष्ण्यौ, बहुतक्षे, बहुतक्षाणौ ।

बहुव्रीहेरित्येव ?,—अतिराज्ञी, निस्तक्ष्णी ॥ ११ ॥

नाम्नि ॥ २ । ४ । १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां नाम्नि सञ्ज्ञाया नित्य ङीर्भवति ।

*अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः, बहुराज्ञी, बहुसाम्नी नाम पुरी,—अयमप्युपान्त्यलोपवत एव विधिः, नित्यार्थं वचनम्;—तेन पक्षे डाप् विकल्पेन न भवति ॥ १२ ॥

नोपान्त्यवतः ॥ २ । ४ । १३ ॥

यस्य उपान्त्यलोपो नास्ति स उपान्त्यवान्, तस्मादन्नन्ताद् बहुव्रीहे[4] स्त्रिया ङीर्न भवति । नायम् "अनो वा" ॥ २ । ४ । ११ ॥ इति सूत्रविहितस्यैव प्रतिषेधः, किन्तु "स्त्रियां नृतो०" ॥ २ । ४ । १ ॥ इत्यस्यापि[5] ।

*सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुशर्मा, सुशर्माणौ, प्रियश्वा, प्रियश्वानौ ।

उपान्त्यवत इति किम् ?,—बहुराज्ञी । बहुव्रीहेरित्येव ?,—अतिपर्वणी यष्टिः । अन इत्येव ?,—सदण्डिनी ॥ १३ ॥

मनः ॥ २ । ४ । १४ ॥

मनन्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्न भवति ।

*सीमा, सीमानौ, पामा, पामानौ । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता[6] चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति', तेन—महिमानमतिक्रान्ता अतिमहिमेत्यादावपि ङीप्रतिषेधो भवति । बहुव्रीहेरिति निवृत्तम्, योगविभागात् ॥ १४ ॥

ताभ्यां वाप् डित् ॥ २ । ४ । १५ ॥

मन्नन्तात् नाम्नोऽन्नन्ताच्च बहुव्रीहे· स्त्रियामाप् प्रत्ययो वा भवति, स च डित्, पक्षे यथाप्राप्तम् ।

*सीमे, सीमाः, सुपर्वे[7], सुपर्वा·, पक्षे पूर्वाभ्यां प्रतिषेधात् ङीर्न भवति—सीमानौ, सीमानः, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः । उपान्त्यलोपिनस्तु बहुव्रीहेर्ङीरपि भवति—बहुराजे, बहुराजा[8], बहुराजानौ, बहुराजानः, बहुराज्ञ्यौ, बहुराज्ञ्य· ।

---

१ नेष्य° पु० । २ °रिति किम् ख० । ३ °ता जाता भवा वेति ख० । ४ °हे ×× ङीर्न° ख० । ५ °नृत इत्यस्यापि ख० । ६ अनिनसिन्° ख० । ७ °र्व्वे° पु० । ८ °र्व्वा° पु० ।

उद्दामाम्, उद्दामानम्, उद्दाम्नीं वडवां पश्य । "दातुं[1] प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ।" एवमुपान्त्यलोपिनोऽन्नन्तस्य बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीडाप्विकल्पाभ्यां त्रैरूप्यम् । उपान्त्यवतस्तु डाप्प्रतिषेधाभ्यां द्वैरूप्यं भवति । डित्करणमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् । डाप् इत्यकृत्वा डिद्विधानमुत्तरत्राप एवानुवृत्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अजादेः ॥ २ । ४ । १६ ॥

अजादिभ्य आवृत्त्याऽजादीनामेव स्त्रियां वर्तमानेभ्य आप् प्रत्ययो भवति, बाधकबाधनार्थमनकारार्थं च वचनम् ।

*अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका, कोकिला;–एभ्यो जातिलक्षणस्य ङीप्रत्ययस्यापवाद आप् । बाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलाता, कन्या, मध्या, मुग्धा; विलातेत्यन्ये न पठन्ति, तेन–विलातीत्यपि–एभ्यो वयोलक्षणस्य । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा;–एभ्यो धवयोगलक्षणस्य च । पूर्वापहाणा, अपरापहाणा;–निपातनात् णत्वम् । सम्प्रहाणा, परप्रहाणेत्यप्यन्ये । एषु टिल्लक्षणस्य । त्रीणि फलानि समाहृतानि त्रिफला,–अत्र द्विगुलक्षणस्य । क्रुञ्चा, देवविशा, उष्णिहा;–एषु व्यञ्जनान्तत्वात् "आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ इत्यनेनाप्राप्तेरजादिपाठः, कश्चिदेतेभ्यो विकल्पेनेच्छति; तन्मते–क्रुङ्, देवविट्, उष्णिक् । अन्ये तु क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशश्च मनुष्य इति प्रयोगदर्शनात् अकारान्ता एवैत इति मन्यन्ते । अजादेरित्यावृत्त्या षष्ठीसम्बन्धः किम् ?,–अजादिसम्बन्धिन्यामेव स्त्रियामभिधेयाया यथा स्यात् तेनेह न भवति–पञ्चानामजानां समाहारः–पञ्चाजी, दशाजी;–अत्र[3] समाहारः समासार्थः स्त्री, नासावजशब्दसबन्धिनी; अत एव च ज्ञापकादत्र स्त्रीप्रकरणे तदन्तादपि भवति, तेन–महांश्चासावजश्चेति सामान्येन विग्रहे स्त्रीविवक्षायां महाजा परमाजेति सिद्धम्, एवमतिभवती, अतिमहती, अतिधीवरी, अतिपीवरी, परमशूद्रेत्यादि ॥ १६ ॥

ऋचि पादः पात् पदे ॥ २ । ४ । १७ ॥

पादिति कृतपाद्भावः पादशब्दो गृह्यते । तस्यावन्तस्य ऋच्यभिधेयायां पात्पदेति निपात्यते ।

*त्रिपात् चतुष्पात् ऋक्, त्रिपदा गायत्री; चतुष्पदा पङ्क्तिः ।

ऋचीति किम् ?,–द्विपाद्[4], द्विपदी; चतुष्पाद्[5], चतुष्पदी ॥ १७ ॥

आत् ॥ २ । ४ । १८ ॥

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति ।

*खट्वा, सर्वा, या, सा । खट्वादीनामकारान्तत्वम् अतिखट्वः, प्रियखट्वः, पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः–पञ्चखट्व इत्यादिप्रयोगदर्शनात् उपदेशाच्च निश्चीयते ।

आदिति किम् ?,–सोमपाः स्त्री, दृषद्, समिद् आदित्यधिकृतमुत्तरत्र यथासम्भव योजनीयम् ॥ १८ ॥

गौरादिभ्यो मुख्यात् ङीः ॥ २ । ४ । १९ ॥

गौरादेर्गणात् मुख्यात् स्त्रियां ङीः प्रत्ययो भवति, मुख्यादित्यधिकारोऽयम् । *गौरी, शबली[6] ।

गौर, शबल, कल्माष, सारङ्ग, पिशङ्ग[7], हरिण, पाण्डुर, अमर, सुन्दर, विकल, विष्कल, पुष्कल, निष्कल;–गौरादीनां गुणवचनत्वेनाजातिवाचित्वादप्राप्ते पाठः । यस्तु विकलेति कालविशेषवाची आबन्तः स विगता कलेति भविष्यति । दास, चेट, विट, भिक्षुक, बन्धक, पुत्र, गायत्र, आनन्द, टेट, कटेट, नट,–एषामजातिवचनत्वादप्राप्ते पाठः । काव्य, शैव, मत्स्य, मनुष्य, सुकय, हय, गवय, ऋश्य, द्रुण, ओकण,–एषां जातिवाचित्वेऽप्यष्टानां यान्तत्वाद् द्रुणौकणयोर्नित्यस्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः । भौरिकि, भौलिकि, भौलिङ्गि, औद्गाहमानि[8], आलम्बि[9], कालञ्चि, सौधर्म, आयस्थूण, आरद[10], भौरिकिभौलिक्योः,–क्रौड्यादित्वात्, शेषाणां त्वणिञन्तानां गुरूपान्त्यत्वात् ष्ये प्राप्ते पाठः । कथं भौरिक्या ?, भौलिक्या ?,–क्रौड्यादिपाठात् ष्योऽपि । आपच्चिको राष्ट्रसरूपः क्षत्रियस्तस्यापत्यं स्त्री आपच्चिकीत्यत्र शकादित्वात् ञ्यलोपेऽपि जातिवाचित्वात् ङीर्भवति, एवं दोटी । वरट, नाट, मूलाट, पाट, सृपाट, पेट, पट, पटल, पुट, कुट, फाण्टश, धातक, केतक, तर्कार, शर्कार[11], बदर, कुवल, लवण, बिल्व, आमलक, मालत, वेतस, अतस, आढक, कदर, कदल, गुडूच, चाकुच, नाच, माच, कुम्भ, कुसुम्भ, यूष, मेष, सूष, मूष, करीर, सल्लक, वल्लक, मल्लक, मालक, मेथ[12], पिप्पल[13], हरीतक, कोशातक, शम, तम, सुषव, शृङ्ग, भृङ्ग, बर्बर, पाण्ड, लोहाण्ड, शष्कण्ड, पिण्ड, मण्डर, मण्डल, यूप, सूप,

१ "महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृपदेवतानाम् ॥ दातु प्रदानोचितभूरिधाम्नीमुपागन सिद्धिमिवास्मि विद्याम्" ॥ किरातार्जुनीये सर्ग ३ । २ °भ्यो × × योग° ख० । ३ अत्र हि° पु० ख० । ४ द्विपाश पु० । ५ °तुष्पाश पु० । ६ शबली पु० । ७ पिसग पु० । ८ °द्राहनानि पु० । ९ आलवि आलम्बि पु० । १० °रट म० म०, ख० । ११ °र्कार पु० । १२ मेध पु० ख० । १३ पिप्पल ख० ।

सूर्प, सूर्म, मठ, पिठर, उर्द, गूर्द, सूर्द, खार, काकण, द्रोण, अरीहण, उकण, वृस, आसन्द, अलिन्द, कन्दल, सलन्द, देह, देहल, शष्कुल, शच, सूच, मञ्जर, अलज, गण्डज, वैजयन्त, शालूक, उपरतस, छेद,–एषां नित्यस्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः । क्रोष्टु, सरस् अनयोरनकारान्तत्वादप्राप्ते पाठः । अनड्वाही, अनडुही;–अत एव पाठादनडुहूशब्दस्य ङ्यामुकारस्य पक्षे वाशब्दादेशः सौ नित्य नागमाभावश्च । प्रत्यवरोहिणी, पृथिवी, आग्रहायणी,–सप्रत्ययपाठः पुंवद्भावनिषेधार्थः । अनड्वाही-भार्यः, अनडुहीवृन्दारकेत्यादि(दौ) तद्धितलोपेऽपि लुगभावार्थश्च । पञ्चानड्वाहिः, दशानडुहिः, आश्मरथ्यः, गोत्रयञन्तात् डायन् मा भूत् ङ्यैव यथा स्यादित्यस्य पाठः । एहि, पर्येहि,–अनयोरिदन्तत्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन नद, मह, भष, प्लव, चर, गर, तर, गाह, देव, सूद, अराल, उदवड, चण्ड, उमाभङ्ग, हरीकण, वटर, अधिकर । एषण–करणे इति केचित्, इष्यते, अन्विष्यतेऽनया दोष इति "इषोऽनिच्छायाम्" ॥ ५ । ३ । ११२ ॥ इत्यने सति एषणी–वैद्यशलाका, करणादन्यत्रैषणा, अन्वेषणा,–आवेव, तदन्ये न मन्यन्ते ।

मुख्यादिति किम् ?,–बहुनदा भूमिः ॥ १९ ॥

अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम् ॥ २ । ४ । २० ॥

अणादिप्रत्ययानां योऽकारस्तदन्तान्नाम्नः प्रत्यासत्तेस्तेषामेवाणादीना वाच्यायां स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति ।

अण्–* उपगोरपत्यमौपगवी, तपोऽस्या अस्तीति तापसी, कुम्भकारी, काण्डलावी याति, अञ्–* उत्सस्यापत्यमौत्सी, बिदस्यापत्य पौत्री–बैदी, छत्त्रचुरातपःशीलेति छत्रादित्वादञि–छात्री, चौरी, तापसी; एयण्–* सुपर्ण्या अपत्य सौपर्णेयी, वैनतेयी; एयच्–* शिलायास्तुल्या शिलेयी, एयञ्–शैलेयी, "शिलाया एयच" ॥ ७ । १ । ११२ ॥ निरनुबन्धनिर्देशः सामान्यग्रहणार्थः । इकण्–* अक्षैर्दीव्यति आक्षिकी, प्रस्थेन क्रीता प्रास्थिकी; नञ्–* स्त्रिया अपत्यमियं वा स्त्रैणी, स्नञ्–* पुंसोऽपत्यमियं वा पौंस्नी, टित्–* जानु ऊर्ध्वं प्रमाणमस्याः जानुदघ्नी, जानुद्वयसी, जानुमात्री, पञ्च अवयवा यस्याः पञ्चतयी, एव द्वयी, त्रयी, शक्तिरायुधमस्याः शाक्तीकी, एवं याष्टीकी, ह्यो भवा ह्यस्तनी, एवमद्यतनी, श्वस्तनी, चिरन्तनी, परुत्तनी, भूतपूर्वा भिक्षु.–भिक्षुचरी, सक्तुधानी, गायनी, कुरुचरी, प्रत्ययसाहचर्यादागमटितो न भवति–पठिता विद्या । शुनिन्धयी, स्तनन्धयीत्यादौ तु धातोष्टित्करणस्यानन्यार्थत्वादटितोऽपि भवति । अणादीना षष्ठीनिर्देशेनाकारस्य विशेषणं किम् ?,–पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, "तदधीते०" इत्यण्, तस्य "प्रोक्तात्" ॥ ६ । २ । १२९ ॥ इति लोपे, पाणिनीया कन्येति ङी यथा मा भूत् । प्रत्यासत्त्या तैरेवाणादिभिः स्त्रिया विशेषणं किम् ?,–गौतमेन प्रोक्ता नीतिर्गौतमीति, ताम् अधीते इत्यण्, तस्य प्रोक्तादिति लोपे "ङ्यादे०" ॥ २ । ४ । ९५ ॥ इत्यादिना ङीलोपे च ङीर्यथा न स्यात्,–गौतमा कन्या । अस्त्यत्राणोऽकारो न तु तदभिधेया नीतिलक्षणा स्त्रीप्रत्ययार्हा । यदभिधेया तु कन्यालक्षणा स्त्रीप्रत्ययार्हा न तस्याकारोऽस्ति इति । तथा बहुकुम्भकारा नगरी, बहुकुरुचरेत्यादि ॥ २० ॥

वयस्यनन्त्ये ॥ २ । ४ । २१ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था बाल्ययौवनादि वयः, तस्मिन्ननन्त्येऽचरमे वर्तमानादकारान्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

* कुमारी, किशोरी, वर्करी, कलभी, तरुणी, तलुनी, वधूटी, चिरिण्टी । धवयोगाभावविशिष्ट वयः कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु धवयोगाभावमात्रम्, वृद्धकुमारीति तु उपमानात् ।

अनन्त्य इति किम् ?,–वृद्धा, स्थविरा । आदित्येव ?,–शिशुः । कथ द्विवर्षा ?, त्रिवर्षा ?, उत्तानशय्या ?, लोहितपादिकेति ?,–नैता वयःश्रुतयोऽर्थात्तु वयो गम्यते । बालावत्सेत्यादयस्त्वजादौ ॥ २१ ॥

द्विगो समाहारात् ॥ २ । ४ । २२ ॥

समाहारद्विगुसञ्ज्ञकात् नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति ।

* पञ्चपूली, पञ्चाजी, दशराजी, द्विकुडवी । कथ त्रिफला ?,–अजादिपाठात् ॥ २२ ॥

परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २ । ४ । २३ ॥

परितः–सर्वतो मान परिमाणम्, तच्च रूढिवशात् प्रस्थादि, यदाहुः—"ऊर्ध्वमान किलोन्मान परिमाण तु सर्वत. ।

१ सूर्प्पं पु० । २ सूर्म्मं पु० । ३ ऊर्दं पु० ख० । ४ एव निर्देशादनपाठा° ख० । ५ प्री एव ख० । ६ दौ × धा ख० । ७ °ङीर्यथा ख० । ३९ °तिवेधङी° पु० । ८ मी × ख० । ९ °प्रत्यार्हा ख० । १० °प्रत्यार्हा ख० । ११ °क्रनाऽवस्था° पु० ख० । १२ °द्यया ख० । १३ °कुडवी । आदित्येव ? मचकुमारि पु० । १४ °म्वला° ख० । १५ ऊर्ध्व° ख० ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः" ॥ १ ॥ बिस्तादिभ्यो यदन्यत्परिमाणं तदन्ताद् द्विगोरकारान्तात्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीर्भवति ।

*द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकुडवी, त्रिकुडवी; व्याढकी, त्र्याढकी ।

परिमाणादिति किम् ?,-पञ्चभिरश्वैः क्रीता-पञ्चाश्वा, दशाश्वा; द्विशता, त्रिशता । तद्धितलुकीति किम् ?,-द्विपण्या । अबिस्ताचितकम्बल्यादिति किम् ?,-द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता, त्रिबिस्ता, द्विपरमबिस्ता; द्व्याचिता, त्र्याचिता; द्विकम्बल्या, त्रिकम्बल्या ॥ २३ ॥

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे ॥ २ । ४ । २४ ॥

प्रमाणवाचिकाण्डशब्दान्तादक्षेत्रविषयाद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति स्त्रियां ङीर्भवति ।

*आयामः-प्रमाणम्, द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डी, त्रिकाण्डी रज्जुः ।

प्रमाणादिति किम् ?,-द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता द्विकाण्डा, त्रिकाण्डा शाटी । अप्रमाणादपीच्छन्त्यन्ये, तन्मते-द्विकाण्डी, त्रिकाण्डी शाटीत्येव भवति । अक्षेत्र इति किम् ?,-द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा, त्रिकाण्डा;-क्षेत्रभक्तिः । अक्षेत्र इति द्विगोर्विशेषणं किम् ?,-काण्डस्य क्षेत्रविषयत्वेऽपि यथा स्यात्, द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्षेत्रसंज्ञिताभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवा,-नात्र द्विगुः क्षेत्रविषयः, किं तर्हि ?,-काण्डशब्द इति ॥ २४ ॥

पुरुषाद्वा ॥ २ । ४ । २५ ॥

प्रमाणवाचिपुरुषशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीर्वा भवति ।

*द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी, द्विपुरुषा; त्रिपुरुषी, त्रिपुरुषा परिखा ।

प्रमाणादित्येव ?,-द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा वडवा । तद्धितलुकीत्येव ?,-पञ्चपुरुषा-रज्जुः प्रमाणभूताः पञ्च पुरुषाः समाहृताः पञ्चपुरुषी "द्विगोः समाहारात्" ॥ २ । ४ । २२ ॥ इति नित्यमेव ॥ २५ ॥

रेवतरोहिणाद्भे ॥ २ । ४ । २६ ॥

भ-नक्षत्रम्, रेवतरोहिणाभ्यां नक्षत्रशब्दाभ्यां स्त्रियां ङीर्भवति ।

*रेवती, रोहिणी । यद्यपि "चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम्" ॥ ६ । ३ । १०८ ॥ इति जातार्थीयस्याणो लुकि ङीप्रत्ययस्यापि लुग् भवति, तदापि नक्षत्रशब्दत्वात् । पुनरनेन ङीर्भवति-रेवत्यां जाता रेवती, रोहिण्यां जाता रोहिणीति ।

भ इति किम् ?,-रेवता, रोहिणा । कथं रेवतीरमणो बलः ?, रेवती, शुष्करेवती ?,-रेवच्छब्दो मत्वर्थीयान्तोऽस्ति, तत उदिल्लक्षणो ङी. । कथं रोहिणी ?, कटुरोहिणी ?,-रोहिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, ततो जातिलक्षणो ङीर्भविष्यति ॥२६॥

नीलात् प्राण्यौषध्योः ॥ २ । ४ । २७ ॥

नीलशब्दात् प्राणिनि औषधौ च स्त्रियां ङीर्भवति ।

*नीली वडवा, नीली गौः; नीली औषधिः ।

प्राण्यौषध्योरिति किम् ?,-नीला शाटी ॥ २७ ॥

क्ताच्च नाम्नि वा ॥ २ । ४ । २८ ॥

नीलशब्दात् क्तान्ताच्च शब्दरूपात् स्त्रियां ङीर्वा भवति, नाम्नि-संज्ञायाम् ।

*नीली, नीला, प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना ॥ २८ ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ॥ २ । ४ । २९ ॥

एभ्यः स्त्रियां ङीर्भवति, नाम्नि ।

*केवली नाम ज्योतिः, मामकी, भागधेयी, पापी, अपरी, समानी, आर्यकृती, सुमङ्गली; भेषजी ।

नाम्नीति किम् ?,-केवला । मामकशब्दादजन्तत्वेनैव ङीः(ङौ) सिद्धौ नाम्नि नियम्यते, तेन-मामिका बुद्धिरिति असंज्ञायामञ्लक्षणोऽपि ङीर्न भवति ॥ २९ ॥

---

१ द्विपरमबि° पु० । २ °ण्डी त्रिकाण्डी° ख० । ३ रज्जुप्रमाणभूता समाहृता पञ्चपुरुषी ख० पु० । ४ °ण्योष° ख० पु० । ५ °ण्यौष° ख० पु० । ६ प्रवृद्धा, प्रवृद्ध, प्रवृद्ध ख० पु० । ७ नाम्नीत्येव के° ख० ।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरात् पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ॥ २ । ४ । ३० ॥

भाजादिभ्यो दशभ्यो यथासंख्यं पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां ङीर्भवति, नाम्नि ।

* भाज्यत इति भाजी पक्वा चेत्, भाजान्या; गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या, नागी स्थूला चेत्, नागान्या; जातौ तु नाग्येव, तस्याः स्थौल्याभावात् । स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या, कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या; काली कृष्णा चेत्, कालान्या; कुशी आयसी चेत्, कुशान्या; कामुकी रिरंसुश्चेत्कामुकान्या; कटी श्रोणी चेत्कटान्या, कबरी केशपाशश्चेत् कबरान्या, जानपदशब्दादपि वृत्ताविच्छन्त्यन्ये-जानपदी वृत्तिः, वृत्तेरन्यत्र-जानपदा मदिरा ॥ ३० ॥

नवा शोणादेः ॥ २ । ४ । ३१ ॥

शोणादेर्गणात् स्त्रियां ङीर्वा भवति ।

* शोणी, शोणा, चण्डी, चण्डा । शोण, चण्ड, अराल, कमल, कृपण, विकट, विशाल, विशकट, भरुज, ध्वज, कल्याण, उदार, पुराण, बहु-बहुः, बह्वी,-एवनामा काचित्, गुणवचनात्तूत्तरेणैव भविष्यति । हन्-वृत्रघ्नी, वृत्रहा । चन्द्रभागान्नद्याम्[1]-चन्द्रभागी, चन्द्रभागा नाम नदी, नद्या अन्यत्र चन्द्रभागा नाम देवता । अनद्यामिति केचित्-चन्द्रभागी, चन्द्रभागा काचित् । अनद्यामित्येके[2]-चन्द्रभागा नाम नदी । अण्णन्तान्नद्यामित्येके-चान्द्रभागी, चान्द्रभागा नाम नदी, अण्णन्तान्नित्यं[3] प्राप्ते विकल्पः । अनद्यां तु नित्य ङीः-चान्द्रभागी छाया । अन्ये तु अण्णन्तादेवार्थभेदेन विकल्पमिच्छन्ति-नद्यामाप् प्रत्ययोऽन्यत्र ङीप्रत्ययः-चान्द्रभागा नदी, चान्द्रभागी वनराजिः ॥ ३१ ॥

इतोऽक्त्यर्थात् ॥ २ । ४ । ३२ ॥

इकारान्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा भवति, न चेत्तत् क्त्यर्थप्रत्ययान्तं स्यात् ।

* भूमी, भूमिः, अङ्गुली, अङ्गुलिः, धूली, धूलिः, आली, आलिः, धमनी, धमनिः, दर्वी, दर्विः, श्रोणी, श्रोणिः; राजी, राजिः, आवली, आवलिः; यष्टी, यष्टिः, शारी, शारिः, सरणी, सरणिः; अशनी, अशनिः, अरणी, अरणिः, शैकृत्करी, शैकृत्करिः, आत्मंभरी, आत्मभरिः; कपी, कपिः, अही, अहिः, तारी, तारिः, मुनी, मुनिः, अश्वती, अश्वतिः, अङ्कती, अङ्कतिः; अंहती, अंहतिः, शकटी, शकटिः; शस्त्री, शस्त्रिः, रजनी, रजनिः; धरणी, धरणिः, रात्री, रात्रिः ।

अक्त्यर्थादिति किम् ?,-कृतिः, हृतिः, अजननिः, अकरणिः, ज्यानिः, ग्लानिः, हानिः । कथं साती ?, सातिः ,?-तिगन्ताद्भविष्यति । अन्ये तु अश्वतिअङ्कतिअंहतिशकटिशस्त्रिशारितारिअहिकपिमुनिरात्रियष्टिभ्यः कटिश्रोणिप्रभृतिप्राण्यङ्गवाचिभ्यः क्तिवर्जितकृदन्तेभ्यश्चेकारान्तेभ्य इच्छन्ति नान्येभ्यः, तन्मते-शोभनो गन्धो यस्याः सा सुगन्धिः, सुरभिगन्धिः, निर्गता कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः, ऊर्मिः[4], शाणिः[5] इत्यादिषु न भवति ।

क्तिमात्रवर्जनात् चाकरणिअजननिज्यानिग्लानिप्रभृतिषु न प्रतिषेधः ॥ ३२ ॥

पद्धतेः ॥ २ । ४ । ३३ ॥

पद्धतिशब्दात् स्त्रिया ङीर्वा भवति । * पद्धती, पद्धतिः । क्त्यर्थ आरम्भः ॥ ३३ ॥

शक्तेः शस्त्रे ॥ २ । ४ । ३४ ॥

शक्तिशब्दाच्छस्त्रे स्त्रियां ङीर्वा भवति । * शक्ती, शक्तिः ।

शस्त्र इति किम् ?,-शक्तिः-सामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

स्वरादुतो गुणादखरोः ॥ २ । ४ । ३५ ॥

स्वरात् परो य उकारः सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितस्तदन्ताद् गुणवचनात् खरुवर्जितात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा भवति । गुणादिति सामान्योक्तावपि केवलगुणवृत्तेः स्त्रीत्वायोगात् ततो द्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः ।

* पट्वी, पटुः, मृद्वी, मृदुः, बह्वी, बहुः, साध्वी, साधुः, तन्वी, तनुः, लघ्वी, लघुः, विभ्वी, विभुः[6] ।

स्वरादिति किम् ?,-पाण्डुर्भूमिः । उत इति किम् ?,-श्वेता पटी । गुणादिति किम् ?,-आखुः स्त्री, चिचीपुः[7] स्त्री । अखरोरिति किम् ?,-खरुरियम्[8] ।

---

१ °गान° पु० । २ °त्येव° पु० । ३ अण्णन्तत्वान्नित्य ख० पु० । ४ सक्थि° पु० । ५ सक्थि° पु० । ६ XXXXXX ख० ख० । ७ आणि ख० पु० । ८ °म् कण्डुरित्यथ ख० ।

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" ॥ १ ॥ इति गुणमिह परिभाषन्ते । सत्त्वं–द्रव्यम् तत्रैव निविशते तदेवाश्रयति यः स गुण इति संबन्धः । द्रव्यादपैत्यपगच्छति–यथाऽऽम्रान्नीलता पीततायामुपजातायाम् । पृथग्जातिषु–भिन्नजातीयेषु दृश्यते–यथा सैव नीलता आम्रे दृष्टा तरुणतृणेषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्गुणो न भवतीत्युक्तं भवति । आधेय उत्पाद्यो यथा कुसुमयोगाद्गन्धो वस्त्रे, यथा वाऽग्निसंयोगाद्घटे रक्तता । अक्रियाजो नित्यस्तद्यथाऽऽकाशादिषु महत्त्वादिः । तदेव गुणस्योत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वप्रकारद्वयप्रदर्शनेनोत्पाद्यत्वैकप्रकारस्य कर्मणो व्यवच्छेदः । असत्त्वप्रकृतिः–द्रव्यस्वभावरहितः, अनेन द्रव्यस्य व्यवच्छेदः ॥ ३५ ॥

श्येतैतद्धरितभरतरोहितात् वर्णात्तो नश्च ॥ २ । ४ । ३६ ॥

एभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां ङीर्वा भवति, तत्सनियोगे तकारस्य नकारश्च भवति ।

* श्येनी, श्येता, एनी, एता, हरिणी, हरिता; भरणी, भरता, रोहिणी, रोहिता; लत्वे–लोहिनी, लोहिता ।

वर्णादिति किम् ?,–श्येता, एता । चकारो नकारस्य ङीसनियोगशिष्टतार्थः ॥ ३६ ॥

क्नः पलितासितात् ॥ २ । ४ । ३७ ॥

त इति चेति चानुवर्तते, पलितासिताभ्यां स्त्रियां ङीर्वा भवति, तत्संनियोगे तकारस्य क्नादेशश्च ।

* पलिक्नी, पलिता; असिक्नी, असिता ॥ ३७ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः ॥ २ । ४ । ३८ ॥

सहनञ्विद्यमानवर्जितपूर्वपदं यत्स्वाङ्गं तदन्तात् क्रोडादिगणवर्जितात् नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रिया ङीर्वा भवति ।

* पीनस्तनी, पीनस्तना, अतिक्रान्ता केशानतिकेशी, अतिकेशा माला, निष्क्रान्ता केशेभ्यो निष्केशी, निष्केशा यूका; खडी, खडा वृश्चिकी;–अडो नाम वृश्चिकावयवः ।

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादिति किम् ?,–सहकेशा, अकेशा; विद्यमानकेशा । स्वाङ्गादिति किम् ?,–बहुयवा । अक्रोडादिभ्य इति किम् ?,–कल्याणी क्रोडा अस्याः कल्याणक्रोडा,–क्रोडशब्दः स्त्रीक्लीबलिङ्गः, कल्याणखुरा, पीनगुदा, एकशफा, दीर्घबाला, मध्यमाला, सुगला, सुभगा; कल्याणी उखा–स्फिक् यस्याः सा कल्याणोखा, कल्याणमोखा । बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–किशलयकरा मृणालभुजेत्यादि । आदित्येव ?,–परमशिखा ।

"अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥१॥" इति च स्वाङ्गम् । अविकार इति किम् ?,–बहुशोफा । अद्रवमिति किम् ?,–बहुकफा । मूर्तमिति किम् ?,–बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किम् ?,–दीर्घमुखा शाला । च्युतं च प्राणिनस्तदिति किमर्थम् ?,–अप्राणिस्थादपि पूर्वोक्ताद्यथा स्यात्–बहुकेशी, बहुकेशा रथ्या । तन्निभं च प्रतिमादिष्विति किमर्थम् ?,–प्राणिस्थसदृशादपि पूर्वोक्ताद्यथा स्यात्–पृथुमुखी, पृथुमुखा,–प्रतिमा ।

कथ कल्याणं पाणिपादमस्याः कल्याणपाणिपादा ?, इत्यत्र न भवति–स्वाङ्गसमुदायो हि न स्वाङ्गम्, बहुस्वरत्वेन वक्ष्यमाणनियमबलाद्वा न भवतीति । द्विपादी, त्रिपादीत्यत्र तु "द्विगोः समाहारात्" ॥ २ । ४ । २२ ॥ इति विशेषविधानात् नित्यमेव ङीर्भवति । अस्वाङ्गपूर्वपदादेवेच्छन्त्यन्ये–पाणी एव पादौ यस्याः सा पाणिपादा, मुखमेव नासिका यस्याः सा मुखनासिका ॥ ३८ ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ॥ २ । ४ । ३९ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदेभ्यः एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङीर्वा भवति, पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्, तेन–नासिकोदराभ्यामेव बहुस्वराभ्याम्, ओष्ठादिभ्य एव च संयोगोपान्त्येभ्यो भवति नान्येभ्य. ।

* तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका, कृशोदरी, कृशोदरा, बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा, दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा; समदन्ती, समदन्ता; चारुकर्णी, चारुकर्णा; तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा, मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा, सुगात्री, सुगात्रा, स्निग्धकण्ठी, स्निग्धकण्ठा ।

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादित्येव ?,–सहनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिका, सोदरा, अनुदरा, विद्यमानोदरा, इत्यादि । नियम. किम् ?,–पृथुजघना, सुललाटा; दृढहृदयेत्यादौ बहुस्वरात् न भवति ।

कल्याणगुल्फा, सुपार्श्वा इत्यादौ संयोगोपान्त्यात् न भवति । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो ङीप्रत्यय नेच्छन्त्यन्ये । केचित्तु दीर्घजिह्वशब्दादपीच्छन्ति–दीर्घजिह्वी, दीर्घजिह्वा कन्येति ॥ ३९ ॥

१ °ण गुणमिह° पु० । २ °र × नका° पु० । ३ °बाला म० म० । ४ °रौष्ठ ख० । ५ भ्य एव स्वा° ख० । ६ × × × × × ख०।३९

नखमुखादनाम्नि ॥ २ । ४ । ४० ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदाभ्यां स्वाङ्गाभ्यां नखमुखशब्दाभ्यां स्त्रियां ङीर्वा भवति, अनाम्नि–असंज्ञायामेव ।
* शूर्पनखी, शूर्पनखा, अतिनखी, अतिनखा, चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा, अतिमुखी, अतिमुखा ।
अनाम्नीति किम् ?,–शूर्पणखा, व्याघ्रणखा, वज्रणखा, गौरमुखा, श्लक्ष्णमुखा, कालमुखा,–संज्ञाशब्दा एते ॥४०॥

पुच्छात् ॥ २ । ४ । ४१ ॥

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गात् पुच्छात् स्त्रियां ङीर्वा भवति ।
* दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा, अतिपुच्छी, अतिपुच्छा ।
असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादित्येव ?,–सपुच्छा, अपुच्छा; विद्यमानपुच्छा ॥ ४१ ॥

कवरमणिविषशरादेः ॥ २ । ४ । ४२ ॥

कवरादिपूर्वात् पुच्छात् स्त्रियां नित्यं ङीर्भवति, पुनर्विधानं नित्यार्थम् ।
* कवरं, कर्बुरं, कुटिलं वा पुच्छमस्याः–कवरपुच्छी, मणिः पुच्छेऽस्या मणिपुच्छी, विषं पुच्छेऽस्या विषपुच्छी; शरं पुच्छेऽस्याः शरपुच्छी ॥ ४२ ॥

पक्षाच्चोपमानादेः ॥ २ । ४ । ४३ ॥

उपमानपूर्वात् पक्षशब्दात् पुच्छशब्दाच्च स्त्रियां ङीर्भवति ।
* उलूकस्येव पक्षावस्या उलूकपक्षी शाला, उलूकस्येव पुच्छमस्या उलूकपुच्छी सेना ॥ ४३ ॥

क्रीतात् करणादेः ॥ २ । ४ । ४४ ॥

करणमादिरवयवो यस्य तस्मात् क्रीतान्तात् नाम्नोऽकारान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति ।
* अश्वेन क्रीयते स्म अश्वक्रीती, धनक्रीती, वस्त्रक्रीती,–विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव कृदन्तेन समासः ।
मनसाक्रीती–अलुप् ।
करणग्रहणं किम् ?,–सुक्रीता, दुष्क्रीता । आदिग्रहणं किम् ?,–अश्वेन क्रीता, न ह्यत्र करणं क्रीतान्तस्य नाम्न आदिरवयवो भवति ऐकपद्याभावात् । कथं 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इति, धनं च सा क्रीता चेति कर्मधारयोऽयम्, करणविवक्षायामपप्रयोग एव । केचित्तु धनेन क्रीतेत्यत्राबन्तेनापि समासमिच्छन्ति बहुलाधिकारात्, तदाऽकारान्तत्वाभावात् ङीर्न भवति ॥ ४४ ॥

क्तादल्पे ॥ २ । ४ । ४५ ॥

क्तप्रत्ययान्तात् नाम्नः करणादेरल्पेऽर्थे स्त्रियां ङीर्भवति ।
* अभ्रविलिप्ती द्यौः, सूपविलिप्ती स्थाली, अल्पाभ्रा–अल्पसूपेत्यर्थः ।
अल्प इति किम् ?,–चन्दनानुलिप्ता स्त्री,–अनल्पेन चन्दनेन लिप्तेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ । ४६ ॥

स्वाङ्गादेः कृतादिवर्जितात् क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्भवति ।
* शङ्खौ भिन्नावस्याः शङ्खभिन्नी, ऊरुभिन्नी, केशविलूनी, गलकँक्रूत्ती ।
कृतादिवर्जनं किम् ?,–दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् ?,–हस्ताभ्यां पतिता हस्तपतिता, पादपतिता ॥ ४६ ॥

अनाच्छादजात्यादेर्नवा ॥ २ । ४ । ४७ ॥

आच्छादवर्जिता या जातिस्तदादेः कृतादिवर्जितक्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा भवति ।
* शाङ्गरो जग्धोऽनया शाङ्गरजग्धी, शाङ्गरजग्धा, पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता ।
अनाच्छादग्रहणं किम् ?,–वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना । जात्यादेरिति किम् ?,–मासयाता, संवत्सरयाता, बहुयाता, अयाता, सुयाता, सुखयाता, दुःखयाता, पूर्वेणापि न भवति, अस्वाङ्गादित्वात् । अकृताद्यन्तादित्येव ?,–कुण्डकृता, कुण्डमिता, पलाण्डुजाता, वृक्षप्रतिपन्ना । क्तादित्येव ?,–शाङ्गरप्रिया ॥ ४७ ॥

---

१ नखमुखशब्दाभ्यां स्वाङ्गाभ्यां स्त्रिया ख० । २ सूर्प° ख० । ३ सूप° ख० । ४ सूर्प° ख० । ५ शर पु० ख० । ६ °भिन्नक्ता° पु० । ७ °कोक्रूत्ती पु० ख० ।

पत्युर्नः ॥ २ । ४ । ४८ ॥

पत्यन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा भवति, तत्सन्नियोगेऽन्तस्य नकारादेशश्च ।

* दृढः पतिरस्या दृढपत्नी, दृढपतिः, स्थिरपत्नी, स्थिरपतिः, स्थूलपत्नी, स्थूलपतिः; वृद्धपत्नी, वृद्धपतिः ।

मुख्यादित्येव ?,–बहुस्थूलपतिः पुरी,–अत्र हि पत्यन्तो बहुव्रीहिर्मुख्यो न भवति, यस्तु मुख्यः स पत्यन्तो न भवति; यदापि स्थूलश्चासौ पतिश्चेति कर्मधारये सति बहवः स्थूलपतयो यस्यामिति बहुव्रीहिस्तदापि स्थूलपत्यन्तो बहुव्रीहिर्न पत्यन्त इति न भवति ॥ ४८ ॥

सादेः ॥ २ । ४ । ४९ ॥

सादेः–सपूर्वात् पतिशब्दात् स्त्रियां ङीर्वा भवति, अस्य च नकारोऽन्तादेशः, पूर्वेणैव सिद्धे पुनर्वचनं बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम् ।

* ग्रामस्य पतिः ग्रामपत्नी, ग्रामपतिः, आशापत्नी, आशापतिः, अधिष्ठात्री पतिः अधिपत्नी, अधिपतिः; ईषदूना पतिः–बहुपतिः, बहुपत्नी ।

सादेरिति किम् ?,–पतिरियम्, ग्रामस्य पतिः इयम् । मुख्यादित्येव ?,–अतिक्रान्ता पतिमतिपतिः । गौणादपीच्छन्त्यन्ये–अतिपत्नी, अतिपतिः । यदा तु पत्नीशब्दस्य षष्ठ्यन्तेन समासस्तदा राजपत्नी शूद्रपत्नीत्याद्येव भवति ॥ ४९ ॥

सपत्न्यादौ ॥ २ । ४ । ५० ॥

सपत्न्यादौ यः पतिशब्दस्तस्मात् स्त्रियां ङीर्भवति, नकारश्चान्तादेशः, पुनर्विधानं नित्यार्थम् ।

* समानः पतिरस्याः समानस्य पतिरिति वा सपत्नी, एवमेकपत्नी, वीरपत्नी, पिण्डपत्नी, भ्रातृपत्नी, पुत्रपत्नी,–इत्येते सपत्न्यादयः । समुदायनिपातनं समानस्य समावार्थम्, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च–सपत्नीभार्यः, सपत्न्या अयं सापत्नः ॥५०॥

ऊढायाम् ॥ २ । ४ । ५१ ॥

पत्युः केवलादूढायां परिणीतायां स्त्रियां ङीर्भवति, नकारश्चान्तादेशः ।

* पत्नी, यजमानस्य पत्नी, वृषलस्य पत्नी ।

ऊढायामिति किम् ?,–पतिरियं सगृहीता अभार्या चेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

पाणिगृहीतीति ॥ २ । ४ । ५२ ॥

इतिशब्दः–प्रकारार्थः, पाणिगृहीतीप्रकाराः शब्दा ऊढायां स्त्रियां ङ्यन्ता निपात्यन्ते ।

* पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणौ वा गृहीता पाणिगृहीती, एवं करगृहीती, पाण्यात्ती, करात्ती ।

ऊढायामिति किम् ?,–यस्याः कथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते सा पाणिगृहीता । बहुव्रीहावेवेच्छन्त्यन्ये ॥ ५२ ॥

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः ॥ २ । ४ । ५३ ॥

भार्याऽविधवा स्त्री, तस्यामभिधेयायां पतिमच्छब्दात् ङीरस्य च पतिवत्नादेशस्तथा गर्भिण्यां स्त्रियामभिधेयायामन्तर्वच्छब्दात् ङीरस्य चान्तर्वत्नादेशो निपात्यते, निपातनादेव च अधिकरणप्रधानादप्यन्तःशब्दान्मत्वर्थीयो मतुर्भवति ।

भार्येति किम् ?,–पतिमती पृथ्वी । गर्भिणीति किम् ?,–अन्तरस्यां शालायामस्ति ॥ ५३ ॥

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

जातिवाचिनोऽकारान्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति, न चेत्तद्यान्तं नित्यस्त्रीजातिवाचि शूद्रशब्दो वा भवति । तत्र जातिः काचित्संस्थानव्यङ्ग्या, यथा–गोत्वादिः । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सत्यत्रिलिङ्गाऽन्या, यथा–ब्राह्मणत्वादिः । अत्रिलिङ्गत्वं देवदत्तादेरप्यस्तीति सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सतीत्युक्तम् । गोत्रचरणलक्षणा च तृतीया । यदाहुः–"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह" ॥१॥ इति ।

* कुक्कुटी, सूकरी, तटी, पात्री; तथा ब्राह्मणी, वृषली, तथा नाडायनी, चारायणी, कठी, बह्वृची ।

जातेरिति किम् ?,–मुण्डा, शुक्ला, कृता, देवदत्ता । अयान्तेति किम् ?,–इभ्या, क्षत्रिया, वैश्या, आर्या, गवयी, हयी, मुकयी, मनुषी, मत्सी, ऋश्यी इति गौरादिपाठात् । अन्तग्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम्, तेन–वतण्डस्यापत्यं पौत्रादि

---

१ XXXXXX पु० । २ पत्नाद पु० ख० । ३ XXXX ख० । ४ °क्यादिषु य पु० स० । ५ पद्दैव पु० ख० । ६ वे° पु० । ७ °नित्येव स० । ८ जाति° पु० । ९ मर्या ख० पु० ।

स्त्रीति यञ्, तस्य लोपे स्थानिवद्भावेऽपि वतण्डीत्यत्र यान्तलक्षणः प्रतिषेधो न भवति । नित्यस्त्रीजातिवर्जनं किम् ?,-मक्षिका, यूका, खट्वा । कथ तर्हि द्रोणी ?, कुटी ?,-अत्र हि शब्दयोर्नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि द्रोणीकुटीजातेर्नित्यस्त्रीत्वात् प्रतिषेधः प्राप्नोति ?,-नैवम्, गौरादिपाठाद् भविष्यति । शूद्रवर्जनं किम् ?,-शूद्रा । कथ महाशूद्री-आभीरजातिः ?,-नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची, किं तर्हि ?,-महाशूद्रशब्दः । यत्र तु शूद्र एव जातिवाची तत्र भवत्येव ङीनिषेधः-महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रेति । जातिलक्षणस्य चायं प्रतिषेधः, तेन-धवयोगे भवत्येव शूद्रस्य भार्या-शूद्री । आदित्येव ?,-आखुः, तित्तिरिः; कोयष्टिः । मुख्यादित्येव ?,-बहुशूकरा भूमिः, बहुब्राह्मणा शाला । कथ सुपर्णी ?,-सुपर्णशब्दस्यापि जातिवाचित्वात्, तस्य च मुख्यत्वात् ॥ ५४ ॥

पाककर्णपर्णवालान्तात् ॥ २ । ४ । ५५ ॥

पाकाद्यन्तात् जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

* ओदनस्येव पाकोऽस्या ओदनपाकी, क्षण क्षणेन वा पाकोऽस्याः क्षणपाकी, आखुकर्णी, शङ्कुकर्णी, मुद्गपर्णी, सालपर्णी, गौरिव वाला अस्या गोवाली, अश्ववाली,-संज्ञा एता ओषधीजातीनाम् ।

जातेरित्येव ?,-बहुपाका यवागूः । आसां जातीनां नित्यस्त्रीरूपत्वात् वचनम् । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि ॥ ५५ ॥

असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् ॥ २ । ४ । ५६ ॥

सदादिरहितशब्दपूर्वो यः पुष्पशब्दस्तदन्तात् जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

* शङ्खपुष्पी, सुवर्णपुष्पी; हिरण्यपुष्पी ।

सदादिप्रतिषेधः किम् ?,-सत्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा ॥ ५६ ॥

असंभस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात् ॥ २ । ४ । ५७ ॥

समादिवर्जितशब्दपूर्वो यः फलशब्दस्तदन्तात् जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

* दासीफली, पूगफली, दाडिमफली ।

समादिप्रतिषेधः किम् ?,-सफला, भस्त्राफला, अजिनफला, एकफला,-एकान्नेच्छन्त्यन्ये, शणफला, पिण्डफला,-औषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ ५७ ॥

अनञो मूलात् ॥ २ । ४ । ५८ ॥

नञ्वर्जितशब्दपूर्वो यो मूलशब्दस्तदन्तात् जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

* दर्भमूली, शीर्षमूली ।

अनञ इति किम् ?,-अमूला ॥ ५८ ॥

धवाद्योगादपालकान्तात् ॥ २ । ४ । ५९ ॥

धवो भर्ता तद्वाचिनोऽकारान्ताद्योगात्-संबन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् पालकान्तशब्दवर्जितात् नाम्नो ङीर्भवति ।

* प्रष्ठस्य भार्या-प्रष्ठी, एवं प्रवरी, गणकी, महामात्री, कुमार्यां भवो भर्ता-कौमारः, तस्य भार्या-कौमारी । प्रष्ठादयः शब्दा धववाचिनोऽपि योगात् सोऽयमित्यभेदोपचारेण भार्यायां वर्तन्ते, यदा तु "तस्येदम्" (६।३।१६०॥) इति व्यतिरेकविवक्षा तदा तद्धितो भवति-प्राष्ठी, प्रावरी ।

धवादिति किम् ?,-परिसृष्टा, प्रजाता, प्रसूता;-सर्वत्र विनिर्लुठितगर्भेत्यर्थः । अस्त्यत्र योगस्तेन विना प्रसवाभावात् न तु धववाचि नाम । योगादिति किम् ?,-देवदत्तो धवो, देवदत्ता भार्या स्वत एव न तद्योगात् । अपालकान्तादिति किम् ?,-गोपालकस्य भार्या-गोपालिका, एवं पशुपालिका, अविपालिका । आदित्येव ?,-सहिष्णोर्भार्या-सहिष्णुः । कथ ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा ?, एवं कनिष्ठा ?, मध्यमा ?,-अजादिपाठात् ॥ ५९ ॥

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिताद् ऐ च ॥ २ । ४ । ६० ॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति, तत्संनियोगे ऐकारश्चान्तादेशः ।

* पूतक्रतोर्भार्या-पूतक्रतायी, एवं वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसिदायी ।

योगादित्येव ?,-पूताः क्रतवो यया सा पूतक्रतुः, एवं वृषाकपिर्नाम काचित् ॥ ६० ॥

---

१ शूद्रशब्द एव° ख० । २ गौरिव° पु० ख० । ३ जाति° पु० । ४ वा° पु० ख० । ५ ओष° ख० पु० । ६ °भ्यो हि श° पु० ख० । ७ × × ख० । ८ कुसि° ख० । ९ कुसी° ख० ।

मनोरौ च वा ॥ २ । ४ । ६१ ॥

मनोर्धवनाम्नस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्वा भवति, तत्संनियोगे औकार ऐकारश्चान्तादेशो भवति ।

*मनोर्भार्या–मनावी, मनायी; मनुः ॥ ६१ ॥

वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ॥ २ । ४ । ६२ ॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति, तत्संनियोगे च आनन्त आगमो भवति ।

*वरुणस्य भार्या–वरुणानी, एवमिन्द्राणी, रुद्राणी, भवानी, शर्वाणी; मृडानी । कश्चित्त्वाहिताग्नेर्भार्या–आहिताग्न्यानी, एवं प्रजापत्यानी, वणिजानीत्यादावपीच्छति; इन्द्रमाचष्टे इन्द्र तद्भार्या–इन्द्राणी, एव मातुलानीत्यपरः ॥ ६२ ॥

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ॥ २ । ४ । ६३ ॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीर्भवति, तत्संनियोगे चाऽऽनन्तो वा भवति ।

*मातुलस्य भार्या–मातुलानी, मातुली, एवमाचार्यानी–क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभाव., आचार्यी–आचार्यीति नेच्छन्त्यन्ये, उपाध्यायानी, उपाध्यायी, अन्ये तु–मातुला, आचार्या, उपाध्यायेत्यपीच्छन्ति; तदर्थं ङीरपि विकल्प्यः ॥ ६३ ॥

सूर्याद्देवतायां वा ॥ २ । ४ । ६४ ॥

सूर्यशब्दाद्धवनाम्नस्तद्योगाद्देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद् ङीर्वा भवति, तत्संनियोगे आन् चान्त. ।

*सूर्यस्य भार्या–सूर्याणी, पक्षे–आवेव सूर्या ।

देवतायामिति किम् ?,–सूर्यस्यादित्यस्य मनुष्यस्य वा भार्या मानुषी–सूरी । सूर्याणीति नेच्छन्त्यन्ये ॥ ६४ ॥

यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ॥ २ । ४ । ६५ ॥

धवाद्योगादिति च निवृत्तम्, यवादिभ्यः शब्देभ्यो यथासंख्य दोषादौ गम्यमाने स्त्रियां ङीर्भवति, तत्संनियोगे आन् चान्तः ।

*दोषे–दुष्टो यवो यवानी, यवानां दोषकारि सहचरित द्रव्यान्तरम्; अप्रसवधर्मा यव एवेत्यन्ये । लिपौ–यवनानामियं लिपिर्यवनानी, उक्तार्थत्वात् "तस्येदम्" ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इति अण् न भवति । उरुत्वे–उर्वरण्यम् अरण्यानी । महत्त्वे–महद्धिम हिमानी ।

लिपीति किम् ?,–यावनी वृत्ति., यवनस्य भार्या यवनी । यवारण्यहिमानां तु दोषाद्यभावे स्त्रीत्वमेव नास्तीति न प्रत्युदाह्रियते, सञ्ज्ञाया तु भवत्येव–यवा, यवना, अरण्या, हिमा नाम काचित् ॥ ६५ ॥

आर्यक्षत्रियाद्वा ॥ २ । ४ । ६६ ॥

आभ्यां स्त्रियां ङीर्वा भवति, तत्संनियोगे आन् चान्तः ।

*आर्याणी, आर्या, क्षत्रियाणि, क्षत्रिया,–अधवयोगेऽयं विधि., धवयोगे तु विशेषविधानात् पूर्वेण नित्यं ङीरेव–आर्यस्य भार्या–आर्यी, एवं क्षत्रियी । धवयोग एवायं विधिरिति कश्चित्, तन्मते–आर्यस्य भार्या आर्याणी, आर्या, एवं क्षत्रियाणी, क्षत्रिया; धवयोगादन्यत्र आर्या क्षत्रियेत्येव भवति ॥ ६६ ॥

यञो डायन् च वा ॥ २ । ४ । ६७ ॥

यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति, तत्संनियोगे डायन् चान्तो वा भवति ।

*गार्गी, गार्ग्यायणी, वात्सी, वात्स्यायनी ॥ ६७ ॥

लोहितादिशकलान्तात् ॥ २ । ४ । ६८ ॥

लोहितादिभ्य. शकलान्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ङीर्भवति, तत्संनियोगे डायन् चान्तः ।

*लौहित्यायनी, साशित्यायनी, कात्यायनी, शाकल्यायनी ॥ ६८ ॥

षावटाद्वा ॥ २ । ४ । ६९ ॥

षकारान्तात् नाम्नोऽवटशब्दाच यञन्तात् स्त्रियां वा ङीर्भवति, तत्संनियोगे डायन् चान्तः ।

*पौतिमाष्यायणी, पौतिमाष्या; शार्कराक्ष्यायणी, शार्कराक्ष्या, गौकक्ष्यायणी,- गौकक्ष्या, आवट्यायनी, आवट्या ॥ ६९ ॥

---

१ °त्तनीय पु० ख० । २ मनुषी पु० । ३ दोप म० म० । ४ × × × × × ख० । ५ तत्सन्निधाने पु० । ६ °क्षे म० म०

कौरव्यमाण्डूकासुरेः ॥ २ । ४ । ७० ॥

एभ्यः स्त्रियां ङीर्भवति, तत्संनियोगे डायन् चान्तः ।

*कौरव्यायणी, माण्डूकायनी, आसुरायणी ॥ ७० ॥

इञ इतः ॥ २ । ४ । ७१ ॥

इञ्प्रत्ययान्तात् नाम्न इकारान्तात् स्त्रियां ङीर्भवति ।

*सुतगमेन निर्वृत्तेति इञि सौतंगमी, एव मौनिचित्ती ।

इत इति किम् ?,–इञादेशात् ष्यात् मा भूत्–वराहस्यापत्य–वाराह्या, एव बालाक्या, कारीषगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या ॥ ७१ ॥

नुर्जातेः ॥ २ । ४ । ७२ ॥

नुर्मनुष्यस्य या जातिस्तद्वाचिन इकारान्तात् नाम्नः स्त्रियां ङीर्भवति ।

*अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यमिति ञ्य·, तस्य लोपे–अवन्ती, कुन्ती, दाक्षी, प्लाक्षी, तैकायनी, ग्लुचुकायनी ।

इत इत्येव ?,–विशोऽपत्यमित्यञ्, तस्य च लोपे–विट्, एवं दरद्, अवन्तीयतेः क्विप्, तस्य लोपे–अवन्ती· स्त्री । नुरिति किम् ?,–तित्तिरिः । जातेरिति किम् ?,–निष्कौशाम्बि· कन्या ॥ ७२ ॥

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ॥ २ । ४ । ७३ ॥

उकारान्तात् नृजातिवाचिनोऽप्राणिजातिवाचिनश्च नाम्नः स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति, युशब्दान्त रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा ।

*कुरूः, इक्ष्वाकूः, ब्रह्मबन्धू·, धीवबन्धू·, अप्राणिनश्च–अलाबू·, कर्कन्धूः, ब्रह्मा बन्धुरस्या इत्यत्रोङः पूर्व "शेषाद्वा" ॥ ७ । ३ । १७५ ॥ इति कच् प्रत्ययः परोऽपि न भवति, तत्र बहुलाधिकारात् ।

उत इति किम् ?,–विट्, वधू, ऊङि हि सति वधूमतिक्रान्ताँऽतिवधूरित्यत्र ह्रस्व· स्यात्, यथा–अतिब्रह्मबन्धुरित्यत्र । अप्राणिनश्चेति किम् ?,–आखुः, कृकवाकु· । जातेरित्येव ?,–पटु·, चिकीर्षुः–स्त्री, काकु·–स्वरभेदः, शङ्कुः–सख्या-विशेष· । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम् ?,–अध्वर्यु· स्त्री–चरणत्वाज्जाति·, रज्जुः, हनु· । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । कथ तर्हि भीरु गत निवर्तत इति ?,–भीरुशब्दस्य हि क्रियावाचित्वाज्जातिलक्षणस्योङोऽभावे संबोधने ओत्व प्राप्नोति ?,–नैवम्, ताच्छीलिकानां सञ्ज्ञाप्रकारत्वात् मनुष्यजातिवचनत्वम्, तथा चोङि सति ह्रस्वत्व सिद्धम् । अन्ये तु असूर्यपश्य-रूपा त्वं किमभीरुररार्यसे' इति प्रयोगदर्शनात् जातिवचनत्वमनिच्छन्त ऊङ न मन्यन्ते ॥ ७३ ॥

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥ २ । ४ । ७४ ॥

बाहुशब्दान्तात् नाम्नः कद्रुकमण्डलुभ्यां च नाम्नि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।

*मद्रबाहूः, भद्रबाहूः, कद्रू, कमण्डलू,–सञ्ज्ञा एताः । नाम्नीति किम् ?,–वृत्तौ बाहू अस्या वृत्तबाहु· ॥ ७४ ॥

उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणाद्यूरोः ॥ २ । ४ । ७५ ॥

उपमानादिपूर्वपदादूरुशब्दात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।

*करभ इव ऊरू यस्या· सा–करभोरूः, एव नागनासोरूः, कदलीस्तम्भोरूः, सहितोरूः, संहितोरूः, सहोरूः, शफोरू·, वामोरूः, लक्ष्मणोरूः ।

उपमानाद्यादेरिति किम् ?,–वृत्तोरुः, पीनोरुः । कथ स्वामिन ऊरू स्वाम्यूरू ?,–हस्तिन इव स्वाम्यूरू यस्या· सा–हस्तिस्वाम्यूरु·–वडवा,–एव करभमात्रूरु·,–नात्रोरुशब्द उपमानादिपूर्वोऽपि तु स्वाम्यूरुमात्रूरुशब्दौ ॥ ७५ ॥

नारी सखी पङ्गू श्वश्रू ॥ २ । ४ । ७६ ॥

एते शब्दा· स्त्रियां ङ्यन्ताश्च ऊङन्ताश्च निपात्यन्ते ।

*नृनरयोर्ङ्यां नारादेश·–नारी । सखिशब्दात् सखशब्दाच बहुव्रीहेर्ङी–सखी, सह खेन वर्तते या सापि–सखी, निपातनसामर्थ्यात् धवयोगेऽपि भवति, सख्युः स्त्री–सखी । पङ्गुशब्दात् अजातावूङ्–पङ्गू । श्वशुरशब्दाच्च जातिलक्षणे धवयोगलक्षणे च ङीप्रत्यये प्राप्ते ऊङ् उकाराकारयोर्लोपश्च–श्वश्रू· ॥ ७६ ॥

---

१ °णिञ्चि° पु० ख० । २ धी×बधू ××× पु० ख० । ३ 'क्रान्तोऽत्री पु० ख० । ४ नहि पु० । ५ ××××××× पु० ख० । ६ °न्द्रात्माति° पु० ।

यूनस्तिः ॥ २ । ४ । ७७ ॥

युवन्शब्दात् स्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति, नकारान्तत्वात् ङीप्रत्यये प्राप्ते तदपवादो योगः ।

*युवतिः । यूनीत्यपि कश्चित्, न तच्छिष्टसंमतम् । कथं युवती ?,–यौतेरौणादिककिदतिप्रत्ययान्तात् "इतोऽक्त्यर्थात्" ॥ २ । ४ । ३२ ॥ इति ङीर्भविष्यति ।

मुख्यादित्येव ?,–अतियूनी, निर्यूनी ॥ ७७ ॥

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः ॥ २ । ४ । ७८ ॥

अनार्षे वृद्धे विहितौ यावणिञौ प्रत्ययौ तदन्तस्य सतो बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य नाम्नोऽन्त्यस्य स्त्रियां ष्य इत्यादेशो भवति, गुरुग्रहणादनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति, गुरुग्रहणं हि दीर्घपरिग्रहणार्थम् संयोगपरपरिग्रहार्थं च, अन्यथा दीर्घोपान्त्यस्येत्युच्येत ।

*करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः, तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इत्यण्; तस्य ष्यादेशः–कारीषगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । देवदत्तस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इतीञ्, तस्य ष्यादेशः–दैवदत्त्या, एवं वाराह्या, वालाक्या ।

अनार्ष इति किम् ?,–वासिष्ठी, वैश्वामित्री । वृद्ध इति किम् ?,–वराहस्य प्रथमापत्यं स्त्री वाराही, अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री, एवं कान्यकुब्जी । अणिञ इति किम् ?,–ऋतभागस्यापत्यमिति विदादित्वादञ्–आर्तभागी, एवमार्ष्टिषेणी । बहुस्वरेति किम् ?,–दाक्षी, प्लाक्षी । गुरूपान्त्यस्येति किम् ?,–औपगवी, कापटवी । अणिञन्तस्य सतो बहुस्वरादिविशेषणं किम् ?,–द्वारस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री इतीञि–दौवार्या, तथा–उडुलोम्नोऽपत्यमितीञि–औडुलोम्या, सारलोम्या, अत्रेञः पूर्वमबहुस्वरत्वेऽगुरूपान्त्यत्वे च सत्यपीञि सति बहुस्वरत्वाद् गुरूपान्त्यत्वाच्च यथा स्यात् । स्त्रियामित्येव ?,–कारीषगन्धः वाराहिः पुमान् । मुख्यस्येत्येव ?,–बहवः कारीषगन्धा यस्यां सा–बहुकारीषगन्धा, निर्वाराहिः । कथं सौधर्मी ?, आयस्थूणी ?, मौलिङ्गी ?, आलम्बी ?, आलम्बी ?, कालम्बी ?, औद्वाहमानी ?;–गौरादिपाठात् ।

षित्करणं "ष्या पुत्रपत्योः०" ॥ २ । ४ । ८३ ॥ इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥ ७८ ॥

कुलाख्यानाम् ॥ २ । ४ । ७९ ॥

पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः कुलाख्याः, कुलमाख्यायते आभिरिति कृत्वा, तासामनार्षे वृद्धेऽणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यो भवति; अबहुस्वरागुरूपान्त्यार्थं वचनम् ।

*पुणिकस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री–पौणिक्या, भौणिक्या, मौखर्या; गौप्या ।

वृद्ध इत्येव ?,–पौणिकी, भौणिकी,–अत्र प्रथमापत्ये इञ् । अनार्ष इत्येव ?,–गौतमी ।

गौरादित्वात्तु–मौरिकी, मौलिकी ॥ ७९ ॥

क्रौड्यादीनाम् ॥ २ । ४ । ८० ॥

अबहुस्वरागुरूपान्त्यार्थोऽनन्तरापत्यार्थश्चारम्भः, क्रौडि इत्येवमादीनामणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यादेशो भवति ।

*क्रोडस्यापत्यं क्रौडिः स्त्री–क्रौड्या, लाड्या, क्रौडि, लाडि । व्याडि, आपक्षिति, आपिशलि, सौधातकि, मौरिकि, मौलिकि, शाल्मलि, शालास्थलि, कापिष्ठलि, रौढि, दैवदत्ति, याज्ञदत्ति इत्यादय इञन्ताः । चौपयत, चैकयत, चैटयत, बैल्वयत, सैकयत;–एतेऽणन्ताः । ष्यस्यादेशत्वात् क्रौडेयः चौपयतेय इत्यादिषु आपत्यस्य यस्य लोपः सिद्धः, अन्ये तु अत्र ष्यस्य प्रत्ययत्वमिच्छन्तो यलोपं नेच्छन्ति–क्रौड्येयः, चौपयत्येयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ८० ॥

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

भोजसूतशब्दयोरन्तस्य क्षत्रियायुवत्योरभिधेययोः स्त्रियां ष्यादेशो भवति ।

*भोज्या–भोजवंशजा क्षत्रिया, सूत्या–प्राप्तयौवना मानुषीत्यर्थः । अन्ये सूतसंबन्धिनी युवतिः सूत्या न सर्वेत्याहुः ।

क्षत्रियायुवत्योरिति किम् ?,–भोजा, सूता ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ॥ २ । ४ । ८२ ॥

एषामिञन्तानां स्त्रियामन्तस्य ष्यादेशो वा भवति, इञन्तमात्रनिर्देशात् पौत्रादौ प्राप्ते प्रथमापत्ये त्वप्राप्ते विभाषा ।

---

१ श्रि×××च्छि° पु० । २ ×××× पु० ख० । ३ °ग्रहा × र्थं° ख० । ४ एव कौ° ख० । ५ ××××° ख० । ६ °स्य इद अत इञ द्वारादे अकारागम दौ° पु० । ७ तथोडु° ख० । ८ ××× ख० । ९ त्वे गुरु° पु० । १० ××××××× ख० । ११ °त्वा× सा° ख० । १२ °यत.° पु० । १३ भेट° पु० ।

*दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी, शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी, सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री; काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी ॥ ८२ ॥

ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ॥ २ । ४ । ८३ ॥

मुख्य आवन्तः ष्यः पुत्रपतिशब्दयोः केवलयोः परयोस्तत्पुरुषे समासे ईच् भवति, चकारो "वेदूतो०" ॥ २ । ४ । ९८ ॥ इत्यादौ विशेषणार्थः ।

*कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः–कारीषगन्धीपुत्रः, एवं कारीषगन्धीपतिः, कामुदगन्धीपुत्रः, कौमुदगन्धीपतिः, परमकारीषगन्धीपुत्रः, परमकारीषगन्धीपतिः ।

ष्येति किम् ?,–गौकक्ष्यापुत्रः, इभ्यापुत्रः; क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ?,–कारीषगन्ध्याकुलम् । केवलयोरिति किम् ?,–कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीषगन्धीपुत्रस्य कुलमिति[1] विग्रहे तु कारीषगन्धीपुत्रकुलमित्यपि भवति । तत्पुरुष इति किम् ?,–कारीषगन्ध्यापतिरस्य कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । मुख्य इत्येव ?,–अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्याः पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥ ८३ ॥

बन्धौ बहुव्रीहौ ॥ २ । ४ । ८४ ॥

मुख्य आवन्तः ष्यो बन्धुशब्दे केवले परतो बहुव्रीहौ समासे ईच् भवति ।

*कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य–कारीषगन्धीबन्धुः, कौमुदगन्धीबन्धुः, परमकारीषगन्धीबन्धुः, परमकौमुदगन्धीबन्धुः ।

बन्धाविति किम् ?,–कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः । केवल इत्येव ?,–कारीषगन्ध्याबन्धुकुलः, कारीषगन्धीबन्धुकुल इत्यत्र[2] कारीषगन्धीबन्धुः कुलमस्येति विग्रहः । बहुव्रीहाविति किम् ?,–कारीषगन्ध्याया बन्धुः–कारीषगन्ध्याबन्धुः । मुख्य इत्येव ?,–अतिकारीषगन्ध्या बन्धुरस्य–अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः ॥ ८४ ॥

मातमातृमातृके वा ॥ २ । ४ । ८५ ॥

मुख्य आवन्तः ष्यो मातादिषु केवलेषु परेषु बहुव्रीहौ समासे ईच् वा भवति ।

*कारीषगन्ध्या माता यस्य स कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः, परमकारीषगन्धीमातः, परमकारीषगन्ध्यामातः, कारीषगन्ध्या माता यस्य स कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता; कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः–मातेति निर्देशात् मातृशब्दस्य पुत्रप्रशसासामर्थ्यमन्तरेणापि पक्षे मातादेशः, अन्यथा मातृशब्देनैव गतत्वात् मातशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्दन्तलक्षणः कच् प्रत्ययोऽपि विकल्प्यते ॥ ८५ ॥

अस्य ङ्यां लुक् ॥ २ । ४ । ८६ ॥

ङीप्रत्यये परे पूर्वस्याकारस्य लुग् भवति ।

*कुरुचरी, मद्रचरी ।

अस्येति किम् ?,–दण्डिनी, कर्त्री ॥ ८६ ॥

मत्स्यस्य यः ॥ २ । ४ । ८७ ॥

मत्स्यशब्दसबन्धिनो यकारस्य ङ्या लुग् भवति ।

*मत्सी । कथं मत्स्यो नाम कश्चित् तस्यापत्यं स्त्रीति इञ् ङी–मात्सी ।

ङीनिमित्तादेशस्यापि ङीग्रहणेन ग्रहणात् ॥ ८७ ॥

व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥ २ । ४ । ८८ ॥

व्यञ्जनात् परस्य तद्धितस्य यकारस्य ङ्यां लुग् भवति ।

*मनोरपत्यं स्त्री मनुषी, गर्गस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री गार्गी, सोमो देवता अस्याः सौमी दिक्, उचितस्य भाव औचिती, चातुरी, वृकात् टेण्यणि[3] वार्केणी, समिध आधाने टेण्यणि सामिधेनी ।

व्यञ्जनादिति किम् ?,–कारिकाया अपत्यं कारिकेयी, हारिकेयी । तद्धितस्येति किम् ?,–वैश्यस्य भार्या–वैश्यी । ङ्यामित्येव ?,–आवट्या ॥ ८८ ॥

सूर्यागस्त्ययोरीये च ॥ २ । ४ । ८९ ॥

अनयोर्यकारस्य ङीप्रत्यये ईयप्रत्यये च लुग् भवति ।

१ °ति तु विग्रहे का° पु० । २ °त्र तु का° पु० । ३ टेन्यणि म० म० ।

*सूर्यस्य भार्या–मानुषी, सूरी । सूर्यस्येयमित्यणि सौरी प्रभा । अगस्त्यस्येयमागस्ती, सौर्यस्यायं–सौरीयः, एवमागस्तीयः ।

ईये चेति किम् ?,–सूर्यो देवताऽस्य सौर्यः, अगस्त्यस्यायमागस्त्यः ॥ ८९ ॥

तिष्यपुष्ययोर्भाणि ॥ २ । ४ । ९० ॥

भस्य–नक्षत्रस्य संबन्ध्यण् भाण् यो भात् इत्युल्लेखेन विधीयते, तिष्यपुष्ययोर्यकारस्य भाणि परतो लुग् भवति ।

*तिष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता–तैषी रात्रिः, तैषमहः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, तिष्येण गुरूदयवता युक्तः संवत्सरः–तैषः संवत्सरः, एवं पौषः; तिष्ये भवः–तैषः शिशुः, एव पौष ।

तिष्यपुष्ययोरिति किम् ?,–सिध्येन चन्द्रयुक्तेन युक्तं सैध्यमहः । भाणीति किम् ?,–तिष्यो देवताऽस्य तैष्यश्चरुः, पुष्यस्य माणवकस्येदं पौष्यम् । अन्ये तु तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे वर्तमानयोः सामान्येऽणि नित्य सिध्यशब्दस्य तु विकल्पेन यलोपमिच्छन्ति, तन्मते तिष्यो देवताऽस्य तैष्य इत्यत्रापि प्राप्नोति । तथा सिध्येन युक्त सैधमहः, सैध्यमहः; सैधी रात्रिः, सैध्यी रात्रिरित्यपि ॥ ९० ॥

आपत्यस्य क्यच्व्योः ॥ २ । ४ । ९१ ॥

व्यञ्जनात् परस्यापत्यस्य यकारस्य क्ये च्वौ च परतो लुग्भवति ।

*गार्ग्यमिच्छति–गार्गीयति, एव वात्सीयति, गार्ग्य इवाचरति–गार्गायते, एव वात्सायते; अगार्ग्यो गार्ग्यो भूतः–गार्गीभूतः, एव वात्सीभूत ।

आपत्यस्येति किम् ?,–सकाशेन निर्वृत्त सांकाश्य, तदिच्छति–साकाश्यीयति, सांकाश्यायते, सांकाश्यीभूतः । व्यञ्जनादित्येव ?,–कारिकेयीयति, कारिकेयायते, कारिकेयीभूतः ॥ ९१ ॥

तद्धितयस्वरेऽनाति ॥ २ । ४ । ९२ ॥

व्यञ्जनात् परस्यापत्ययकारस्य यकारादावाकारादिवर्जिते स्वरादौ च तद्धिते लुग् भवति ।

*गार्ग्ये साधुः–गार्ग्यः, गर्गाणां समूहो गार्गकम्, एवं वात्सकम्, गार्ग्यस्याय–गार्गीयः, एवं वात्सीयः ।

आपत्यस्येत्येव ?,–संकाशेन निर्वृत्तं–सांकाश्यम्, तत्र भवः–सांकाश्यकः; एव काम्पील्यकः । तद्धितेति किम् ?,–गार्ग्येण, वात्स्येन । यस्वर इति किम् ?,–गार्ग्यरूप्यः । अनातीति किम् ?,–गार्ग्यायण । व्यञ्जनादित्येव ?,–कारिकेयिः, हारिकेयिः ॥ ९२ ॥

बिल्वकीयादेरीयस्य ॥ २ । ४ । ९३ ॥

नडादिषु बिल्वादय पठ्यन्ते, तेषां कीयप्रत्ययान्तानामिह निर्देशः, बिल्वकीयादीनां दशानां शब्दानामवयवस्येयस्य तद्धितयस्वरे परे लुग् भवति, अनाति इति नानुवर्तते, आतोऽसंभवात् ।

*बिल्वा सन्त्यस्यामिति–बिल्वकीया नाम नदी, तस्यां भवा–बैल्वकाः, एव वैणुकाः, वैत्रकाः, वैतसकाः, त्रैकाः, ताक्षकाः, ऐक्षुकाः, काष्ठकाः, कापोतकाः, क्रौञ्चकाः ।

बिल्वकीयादेरिति किम् ?,–नाडकीयः, प्लाक्षकीयः । तद्धितयस्वर इत्येव ?,–बिल्वकीया, बिल्वकीयरूप्यम् ॥९३॥

न राजन्यमनुष्ययोरके ॥ २ । ४ । ९४ ॥

राजन्यमनुष्यशब्दयोर्यकारस्याकप्रत्यये परतो लुग् न भवति ।

*राजन्याना समूहो राजन्यकम्, एव मानुष्यकम् ।

"तद्धितयस्वरेऽनाति" ॥ २ । ४ । ९२ ॥ इति यलोपे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ॥ ९४ ॥

ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः ॥ २ । ४ । ९५ ॥

ङ्यादे प्रत्ययस्य गौणस्याक्विबन्तस्य तद्धितलुकि सति लुग् भवति, गोणीसूचीसबन्धिनस्तु न भवति ।

*सप्त कुमार्यो देवतास्य–सप्तकुमार, पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः–पञ्चधीवा, पञ्चेन्द्राण्यो देवतास्य–पञ्चेन्द्रः, एवं पञ्चाग्नि,–एषु ङीनिवृत्तौ तत्सनियोगशिष्टयोरागमादेशयोरपि निवृत्तिः । द्विस्त्रः, पञ्चभिर्युवतिभिः क्रीतः–पञ्चयुवा, एव पञ्चखट्वः, पञ्चसखः, द्विपङ्गु, त्रिकरभोरु, कुवल्या विकारः फल–कुवलम्, एव बदरम्, आमलकम् ।

ङ्यादेरिति किम् ?,–पञ्चभिः प्रेयोभि क्रीत–पञ्चप्रेयान् । गौणस्येति किम् ?,–अवन्तेरपत्यं स्त्री–अवन्ती, एवं

१ °त्यस्य यका° पु० । २ °मितस° पु० । ३ × × ख० ।

कुन्ती, कुरूः,-अत्र हि तद्धितलुकि कृते जातौ ङयूङौ इत्यगौणत्वम् । अक्विप इति किम् ?,-कुमारीमिच्छति क्यन्, कुमारीयतीति क्विप्, तस्य लोपे कुमारी, ततः पञ्च कुमार्यो देवता अस्य पञ्चकुमारी, एवं पञ्चेन्द्राणी, पञ्चयुवती। तद्धितलुकीति किम् ?,-औपगवीत्वम् । कथं हरीतक्याः फलं विकारोऽवयवो वा हरीतकी ?, एवं कोशातकीत्यादि ?;-अत्र लुबन्तस्य स्त्रीत्वात् पुनर्गौरादिलक्षणो ङीः । अगोणीसूच्योरिति किम् ?,-पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः, दशगोणिः, पञ्चसूचिः, दशसूचिः ॥ ९५ ॥

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ ॥ २ । ४ । ९६ ॥

गौणस्याक्विपो गोशब्दस्य ङ्याद्यन्तस्य च नाम्नोऽन्ते वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति, न चेदसावंशिसमासान्त ईयस्वन्त-बहुव्रीह्यन्तो वा भवति ।

* चित्रा गावोऽस्य-चित्रगुः, शबलगुः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः-पञ्चगुः, शतगुः, कौशाम्ब्या निर्गतो निष्कौशाम्बिः, एवं निर्वाराणसिः, निःश्रेयसिः, खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः, प्रिया खट्वा यस्य स प्रियखट्वः, अतिब्रह्मबन्धुः, अतिवामोरुः । गौणस्येत्येव ?,-सुगौः, किंगौः, राजकुमारी, परमब्रह्मबन्धुः, नक्षत्रमाला । अक्विप इत्येव ?,-गामिच्छति क्यन्, गव्यतीति क्विप्-गौः, ततः प्रिया गौः अस्य प्रियगौः, कुमारीमिच्छति क्यन्, क्विप् कुमारी, ततः प्रियश्चासौ कुमारी च प्रियकुमारी चैत्रः । गोश्चेति किम् ?,-अतितन्त्रीः, अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः, अतिभ्रूः । अन्त इति किम् ?,-गोकुलम्, कुमारीप्रियः, कन्यापुरम्,-अत्र गोशब्दो ङ्याद्यन्तं च समासार्थे न्यग्भूतत्वात् गौणम् । सुगोप्रियः, राजकुमारीप्रियः, एवं पञ्चशालाप्रिय इत्यादौ तु यद्यपि गोशब्दान्तं ङ्याद्यन्तं च नामान्यपदार्थे गुणीभूतम् तथापि न तदपेक्षयाऽन्त्यत्वम् । यदपेक्षया चान्त्यत्वं न तदपेक्षया गौणत्वमिति न भवति । ननु च ङ्यादीनां प्रत्ययत्वात् "प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" ॥ ७ । ४ । ११५ ॥ इति यस्मात् स विधिस्तदादेर्ग्रहणम् इतीह न प्राप्नोति-अतिराजकुमारिः, अतिरत्नमाल इति, सत्यम्; गौणो ङ्यादिरिति मुख्ये स्त्रीप्रत्ययेऽयं न्यायो नोपतिष्ठते, राजकुमारीरत्नमालाशब्दयोश्च स्त्रीप्रत्ययान्तयोर्मुख्यत्वमेव, तेन-ङ्यादिप्रत्ययान्तमात्रं विधानानपेक्षमिह गृह्यते । इह कस्मान्न भवति ?, बहुकुमारीकः ?, बहुब्रह्मबन्धूक इति ?,-परत्वात् प्रथममेव कचि कृतेऽन्त्यत्वाभावात् । अनंशिसमासेयोबहुव्रीहाविति किम् ?,-अर्धं पिप्पल्याः-अर्धपिप्पली, एवं तुर्यभिक्षा, बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः, एवं प्रियश्रेयसी ॥ ९६ ॥

क्लीबे ॥ २ । ४ । ९७ ॥

क्लीबे-नपुंसके वर्तमानस्य स्वरान्तस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति । * कीलालपं, ग्रामणि, नतभ्रु, अतिहि, अतिरि, अतिद्यु, अतिनु कुलम्, अविक्लि, उपवधु । काण्डे, कुड्ये, युगवरत्राय युगवरत्रेन्द्र इत्यादावेत्वदीर्घत्वादेर्निमित्तान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वत्वं न भवति । काण्डीभूतं, शुक्लीभूतमित्यादावव्ययानामलिङ्गत्वाच्च ॥ ९७ ॥

वेदूतोऽनव्ययय्वृदीच्ङीयुवः पदे ॥ २ । ४ । ९८ ॥

ईकारोकारयोरुत्तरपदे परतो ह्रस्वो वा भवति, न चेत्तावव्ययौ य्वृत्-ईजूरूपौ ङीरूपौ इयुवस्थानौ च भवतः ।

* लक्ष्मिपुत्रः, लक्ष्मीपुत्रः, ग्रामणिपुत्रः, ग्रामणीपुत्रः, ब्रह्मबन्धुपुत्रः, ब्रह्मबन्धूपुत्रः, खलपुपुत्रः, खलपूपुत्रः । ईदूत इति किम् ?,-खट्वापादः, गोकुलम् । अव्ययादिवर्जनं किम् ?, अव्यय-काण्डीभूतम्, वृषलीभूतम्, ऊरी-कृत्य, उररीकृत्य, य्वृत्-इन्द्रहूपुत्रः, शकहूपुत्रः, ईच्-कारीषगन्धीपुत्रः, कौमुदगन्धीपतिः, ङी-गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्रः, इयुव्-श्रीकुलम्, भ्रूकुलम्, यवक्रीकुलम्, कटप्रूकुलम् । उत्तरपद इति किम् ?,-अग्नी पश्य, पट्वू पश्य ॥ ९८ ॥

ङ्यापो बहुलं नाम्नि ॥ २ । ४ । ९९ ॥

ङ्यन्तस्य आबन्तस्य च नाम्न उत्तरपदे परतो नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये ह्रस्वो भवति बहुलम् ।

* भरणिगुप्तः, रोहिणिमित्रं, महिन्नातः, महिदत्तः, महिगुप्तः, शिलवहम्, शिलप्रस्थम्, क्वचिद्विकल्पः-रेवतिमित्रं रेवतीमित्रं, पृथिविदत्तः, पृथिवीदत्तः, पृथिविगुप्तः, पृथिवीगुप्तः, गङ्गमहं, गङ्गामहः, गङ्गदेवी, गङ्गादेवी, शिंशपस्थलम् शिंशपास्थलम् । क्वचिन्न भवति-फल्गुनीमित्रं, नान्दीमुखम्, नान्दीतूर्यम्, नान्दीकरः, नान्दीघोषः, महीफलम् महीकरः, महीविशालं, लोमकागृहम्, लोमकाखण्डः, लेपिकागृहम्, लेपिकाखण्डः, गङ्गाद्वारम् ।

ङ्याप इति किम् ?,-श्रीपुरम्, विद्या(द्य)पुरम् । उत्तरपद इत्येव ?,-भरण्याः, रोहिण्याः । नाम्नीति किम् ?,-नदीस्रोतः, खट्वापादः ॥ ९९ ॥

१ दशगु सं० । २ सुगौ° पु० । ३ गौण × नि° पु० । ४ त्वती° पु० ।

त्वे ॥ २ । ४ । १०० ॥

ङ्यावन्तस्य त्वे प्रत्यये बहुलं ह्रस्वो भवति ।

*रोहिण्या भावः—रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम्, अजत्वम्, अजात्वं वा ॥ १०० ॥

भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः ॥ २ । ४ । १०१ ॥

भ्रूशब्दस्य कुंसकुट्योरुत्तरपदयोः परयोर्ह्रस्वोऽकारश्च भवति ।

*भ्रुकुंसः, भ्रकुंसः, भ्रुकुटिः, भ्रकुटिः । भ्रूकुसभ्रूकुटिशब्दावपीच्छन्त्यन्ये ॥ १०१ ॥

मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ॥ २ । ४ । १०२ ॥

मालाइषीकाइष्टकाशब्दानां केवलानामन्ते वर्तमानानां च भारितूलचितशब्देषूत्तरपदेषु परेषु ह्रस्वो भवति, यथासंख्यम् ।

*मालां बिभर्तीत्येवंशीलः—मालभारी, उत्पलमालभारी, मालभारिणी, उत्पलमालभारिणी, इषीकतूलम्, मुञ्जेषीकतूलम्, इष्टकचितम्, पक्वेष्टकचितम्,—इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् 'ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः' इति, तेन—दिग्धपादोपहतः सौत्रनाडिरित्यादौ पदादेशायनण्प्रत्ययादयो न भवन्ति ॥ १०२ ॥

गोण्या मेये ॥ २ । ४ । १०३ ॥

गोणीशब्दस्य मानवाचिन उपचारात् मेये वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ।

*गोण्या मितो गोणिः ।

मेय इति किम् ?,—गोणी ॥ १०३ ॥

ङ्यादीदूतः के ॥ २ । ४ । १०४ ॥

ङीप्रत्ययस्याकारेकारोकाराणां च के प्रत्यये ह्रस्वो भवति ।

*कुमारिका, पद्विका, सोमपकः, कीलालपकः, सोमपिका, कीलालपिका, लक्ष्मिका, तन्त्रिका, वधुका, यवागुका; ब्रह्मबन्धुका । ङीग्रहणं पुंवद्भावबाधनार्थम्, काकः पाक इत्यादौ तु 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायात् न भवति ॥ १०४ ॥

न कचि ॥ २ । ४ । १०५ ॥

ङ्यादीदूतः कचि प्रत्यये परे ह्रस्वो न भवति ।

*बहुकुमारीकः, बहुकीलालपाकः, बहुलक्ष्मीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः, खार्या क्रीत खारीकम्, एवं काकणीकम्, "खारीकाकणीभ्यः कच्" ॥ ६ । ४ । १४९ ॥ इति कच् । न कचीति प्रतिषेधः पूर्वसूत्रे 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति न्यायस्याभावज्ञापनार्थः, तेन—निषादकर्ष्वां जातो नैषादकर्षुकः, एवं शाबरजम्बुक इत्यादाविकणि ह्रस्वः सिद्धः ॥ १०५ ॥

नवापः ॥ २ । ४ । १०६ ॥

आपः कचि परे ह्रस्वो वा भवति, पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे ह्रस्वार्थमिदम् ।

*प्रियखट्वकः, प्रियखट्वाकः, बहुमालकः, बहुमालाकः ॥ १०६ ॥

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे ॥ २ । ४ । १०७ ॥

आबेव परो यस्मात् न विभक्तिः स आप्परः, अपुंलिङ्गार्थाच्छब्दात् विहितस्यापः स्थाने इकारो ह्रस्वश्च वा भवतः, अनितोऽनकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्यावयवभूते कि—ककारे आप्परे परतः ।

*अल्पा खट्वा खट्विका, खट्वका, खट्वाका, परमखट्विका, परमखट्वका, परमखट्वाका, प्रिया खट्वा यस्याः सा—प्रियखट्विका, प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका । चकारो ह्रस्वानुकर्षणार्थः, तेनोभयविकल्पे त्रैरूप्यं सिद्धम् ।

अपुंस इति किम् ?,—सर्विका । न विद्यते खट्वा अस्या इति "गोश्चान्ते०" ॥ २ । ४ । ९६ ॥ इत्यादिना ह्रस्वत्वे स्त्रीपुंससाधारणात् पुनरपि—अखट्वा सैवाल्पा अखट्विका, तथा—खट्वामतिक्रान्ता अतिखट्वा सैवाल्पा, अतिखट्विका, अत्रापुं-

१ °त्वन् च पु० । २ °पाहक° पु० । ३ °पाहक° पु० ।

स्काद् विहित आप् न भवतीति त्रैरूप्यं न भवति । "ङ्यादीदूतः के" ॥ २ । ४ । १०४ ॥ इत्यनेन तु ह्रस्वे कृते "अस्या०" ॥ २ । ४ । १११ ॥ इत्यादिनेत्वमेव भवति; केश्चित्त्वपुस्काद्विहित आवस्तीति भवत्येव रूपत्रयम्-न विद्यते खद्वा यस्याः सा-अखद्विका, अखद्वका; अखद्वाका । अनिदिति किम् ?,-अनुकम्पिता दुर्गा देवीति कप्रि-दुर्गका, "ङ्यादीदूतः के" ॥ २ । ४ । १०४ ॥ इत्यनेन ह्रस्व एव भवति । कीति किम् ?,-खद्वाता, मालाता । आप्पर इति किम् ?,-प्रियखद्वाकः पुरुषः । आवेव परो यस्मादिति बहुव्रीहिः किम् ?,-प्रियखद्वाकमतिक्रान्ताऽतिप्रियखद्वाका,-अत्र हि प्रथमं द्वितीया परा पश्चादाविति । आप इत्येव ?,-मातृका ॥ १०७ ॥

स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्ययकात् ॥ २ । ४ । १०८ ॥

स्वज्ञाजभस्त्रेभ्य. अधातोस्त्यप्रत्ययस्य च यावयवौ यकारककारौ ताभ्यां च परस्याप. स्थानेऽनित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परत इकारो वा भवति ।

*कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्विका, स्वका, अस्विका, अस्वका, निःस्विका, नि.स्वका; बहुस्विका, बहुस्वका; ज्ञातिधनाख्यायामसर्वादित्वादकाभावे कप्रत्ययान्तः स्वशब्दः । *ज्ञिका, ज्ञका, अज्ञिका, अज्ञका; निर्ज्ञिका, निर्ज्ञका, बहुज्ञिका, बहुज्ञका, अजिका, अजका; अनजिका, अनजका; निरजिका, निरजका, बह्वजिका, बह्वजका । भस्त्रग्रहण स्त्रीपुंससाधारणवृत्तेर्ग्रहणार्थम्, अविद्यमाना भस्त्रा यस्याः सा-अभस्त्रा सैवाल्पा-अभस्त्रिका, अभस्त्रका, एवं *निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका; बहुभस्त्रिका, बहुभस्त्रका; अतिभस्त्रिका, अतिभस्त्रका-अत्र हि गौणस्य ह्रस्वत्वे कृते समासात् स्त्रीपुंससाधारणादाविति पूर्वेण न सिध्यति, यदा त्वपुंस्कादाप् विधीयते, तदा पूर्वेण त्रैरूप्यमेव-*भस्त्रिका, भस्त्रका, भस्त्राका; न भस्त्रा अभस्त्रा साल्पा चेत् अभस्त्रिका, अभस्त्रका, अभस्त्राका, एँव परमभस्त्रिका, परमभस्त्रका, परमभस्त्राका । यकारे-*इभ्यिका, इभ्यका; क्षत्रियिका, क्षत्रियका, आर्यिका, आर्यका । ककारे-*चटकिका, चटकका, मूषकिका, मूषकका, एलकिका, एलकका ।

धातुत्यवर्जन किम् ?,-सुनयिका, सुशयिका, अशोकिका, सुपाकिका; दाक्षिणात्यिका, पाश्चात्यिका, इहत्यिका; अमात्यिका । आप इत्येव ?,-कुत्सिता, स्वा आत्मा आत्मीया वा सर्वादित्वादकि-स्विका । साकाश्ये भवा योपान्त्यलक्षणेऽकञि सांकाश्यिका, एव काम्पील्यिका, हृदिकं भजति हार्दिकिका;-अत्र "गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः" ॥ ६ । ३ । २०८ ॥ इत्यकञ्, एव श्वाफल्किका, सर्वत्रोत्तरेण नित्यमिकार. । कथ बह्वपत्यिका ?, बह्वपत्यका ?,-नात्र त्यः प्रत्ययः, 'प्रत्ययाप्रत्ययोश्च प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' । अथ शुष्किकेत्यत्र कथं न विकल्पः ?,-क्तादेशस्य कस्यासिद्धत्वात् ॥ १०८ ॥

द्व्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥ २ । ४ । १०९ ॥

आप इति निवृत्तम् पृथग्योगात्, एषामन्तस्यानित्प्रत्ययाऽवयवे ककारे आप्परे परत इकारादेशो वा भवति ।

*द्विके, द्वके, एषिका, एषका,-केवलयोरेवानयोर्विकल्पेनेकार. । यदा तु न द्वे न एषा न द्वके न एषका इत्यादि विग्रहे कृते विभक्तेर्लुपि सत्या पुनः समासाद् विभक्तौ तामाश्रित्य त्यदाद्यत्वं तत आप् स च स्थानिवद्भावेन विग्रहकालभाविन्या विभक्तेः परो न तु कात् तदा अनेषका अद्वके इत्यत्रेकारो न भवति । अस्विकेत्यादौ तु न विभक्तेः पर आप् किं तु कादेव-सूतिका, सूतका; पुत्रिका, पुत्रका, वृन्दारिका, वृन्दारका । द्विशब्दसाहचर्यादेषेति सर्वादेः कृतविकारस्यैतदो निर्देशः, तेनेषेर्णकादिप्रत्ययान्तस्याविकृतस्यैतच्छन्दस्य च न भवति-इच्छतीति एषिका, एता एव एतिकाः ॥१०९॥

वौ वर्तिका ॥ २ । ४ । ११० ॥

वौ-शकुनावभिधेये वर्तिकेतीत्व वा निपात्यते ।

*वर्तत इति णके-वर्तिका, वर्तका-शकुनि. । वाविति किम् ?,-वर्तिका भागुरिर्लोकायतस्य व्याख्यात्रीत्यर्थः ॥११०॥

अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् ॥ २ । ४ । १११ ॥

यत्तत्क्षिपकादिवर्जितस्य नाम्नो योऽकारस्तस्यानित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परत इकारो भवति, वेति निवृत्तं पृथग्योगात् ।

*जटिलिका, वधिरिका, मुण्डिका, कारिका, पाचिका, मद्रिका ।

अस्येति किम् ?,-गोका, नौका । अनित्कीत्येव ?,-जीवका, नन्दका । "आशिष्यकन्" ॥ ५ । १ । ७० ॥ अनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह न भवति-शक्नोतीति शका, तका । आप्पर इत्येव ?,-कारक., हारक ।

१ केचित्त्व° पु० । २ दुर्गा पु० । ३ × × पु० । ४ °दार पु० । ५ °दार पु० । ६ °ना कुत्सिता° स० मा० । ७ °दिया पु० । ८ वाच° पु० । ९ वर्तिका वर्त° पु० । १० वार्ति° पु० ।

आबेव परो यस्मादिति नियमः किम् ?,–बहुपरिव्राजका मथुरा, बहुमद्रका सेना; विभक्त्यन्तादयमाचिति प्रतिषेधः । यत्तत्क्षिपकादिवर्जनं किम् ?,–यका, सका, क्षिपका, ध्रुवका, धुवका, लहका, चरका, चटका, इष्टका, एडका, एरका, करका, अवका, अलका, दण्डका, पिष्पका, कन्यका, मेनका, द्वारका, रेवका, सेवका, धारका, उपत्यका, अधित्यकेत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ १११ ॥

नरिका मामिका ॥ २ । ४ । ११२ ॥

नरकशब्दस्य मामकशब्दस्य चाप्रत्ययावयवे ककारे आप्परे परतोऽकारस्येत्वं निपात्यते ।

* नरान् कायतीति नरिका,–"आतो डोऽह्वावामः" ॥ ५ । १ । ७६ ॥ इति डः । ममेयं मामिका–अञि ममकादेशः,–"केवलमामक०" ॥ २ । ४ । २९ ॥ इत्यादिना संज्ञायां ङीप्रत्ययस्य नियमादाप्, ककारस्याप्रत्ययसंबन्धित्वात् पूर्वेणाऽप्राप्ते वचनम् ॥ ११२ ॥

तारकावर्णकाष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये ॥ २ । ४ । ११३ ॥

तारकादयः शब्दा यथासङ्ख्यं ज्योतिरादिष्वर्थेषु इकारादेशरहिता निपात्यन्ते ।

* तरतेर्णके तारका–ज्योतिः, तच्च नक्षत्रं कनीनिका च; नक्षत्रमेवेत्यन्ये, अन्यत्र–तारिका । वर्णयतीति णके वर्णका–तान्तवः प्रावरणविशेषः, अन्यत्र–वर्णिका भागुरी लोकायतस्य । अश्नोतेरौणादिके तककि अष्टका पितृदेवत्यं कर्म, अन्यत्राष्टौ द्रोणाः परिमाणमस्या इति के–अष्टिका खारी । पितृदेवतार्थं कर्मेति–"देवतान्तात्तदर्थे" ॥ ७ । १ । २२ ॥ इति ये पितृदेवत्यमिति सिद्धम् ॥ ११३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनबृहद्वृत्तौ (तत्त्वप्रकाशिकाया) द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥२।४॥

श्रीमूलराजक्षितिपस्य बाहुर्बिभर्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम् ।
संकोचयन् वैरिमुखाम्बुजानि यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः ॥ २।४।४ ॥

॥ अर्हं ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक्च ॥ ३ । १ । १ ॥

धातोः सवन्धी तदर्थद्योती चाद्यन्तर्गतः प्रादिः शब्दगण उपसर्गसञ्ज्ञो भवति, तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्यते, न परो न व्यवहितः, पूजार्थौ स्वती गतार्थावधिपरी अतिक्रमार्थमति च वर्जयित्वा ।

प्रणयति, परिणयति, अभिषिञ्चति, निषिञ्चति, प्रलम्भः, उपलम्भः,–एषूपसर्गसञ्ज्ञायां णत्वषत्वनागमाः सिद्धाः । धातोरिति किम् ?,–वृक्षं वृक्षमभिसिञ्चति । प्रगता नायका यस्मात् स प्रनायको देश इत्यत्र तु सत्यपि धातुसवन्धे 'येनैव धातुना सवद्धाः प्रादयस्त प्रत्येवोपसर्गसञ्ज्ञा' इति गमिसवन्धेऽपि नयति प्रत्यनुपसर्गत्वात् णत्व न भवति, एवं प्रर्छको देश इत्यत्रारादेशो न भवति । पूजार्थस्वत्यादिवर्जन किम् ?,–पूजार्थौ स्वती–सुसिक्तम् भवता, सुस्तुत भवता, अतिसिक्त भवता, अतिस्तुतं भवता,–धात्वर्थः प्रशस्यते,–अत्रोपसर्गसंञ्ज्ञाया अभावात् षत्व न भवति । पूजाग्रहण किम् ?,–सुषिक्त नाम किं तवात्र ?,–धात्वर्थोऽत्र कुत्स्यते । गतार्थावधिपरी–अध्यागच्छत्यागत्यधि, पर्यागच्छति आगच्छति परि; उपरिभावः सर्वतोभावश्चान्यतः प्रकरणादेः प्रतीयत इति गतार्थत्वम्,–अत्र प्राक्त्वनियमाभावः । अध्यागमन प्रयोजनमस्याध्यागमनिकः, पर्यागमनिकः–अत्र "प्रयोजनम्" ॥ ६ । ४ । ११७ ॥ इतीकणि अधिपरिशब्दयोरादेरकारस्य वृद्धिर्न भवति । उपसर्गत्वाभावेन गतिसञ्ज्ञाया अभावे समासाभावेन पृथक्पदत्वात् । पर्यानीतम्–अत्रानुपसर्गत्वाण्णो न भवति । गतार्थग्रहणं किम् ?,–अध्यागच्छति, पर्यागच्छति,–अत्रोपरिभावस्य सर्वतोभावस्य च प्रकरणादेरप्रतीतस्य द्योतने उपसर्गसञ्ज्ञास्त्येवेति प्राक्त्वनियमः । अतिक्रमार्थोऽतिः–यदर्थं क्रिया तस्मिन् निष्पन्ने क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रम.–अतिसिक्त भवता, अतिस्तुत भवता,–अतिक्रमेण सेकः स्तुतिश्च कृतेत्यर्थ.,–अत्र षत्व न भवति । अतिसिक्त्वा, अतिस्तुत्वा;–अत्र समासाभावाद्यबादेशो न भवति । अतिक्रमग्रहण किम् ?,–अतिशय्य । प्रादिग्रहण किम् ?,–पुनर्नमति, साधु सिञ्चति ।

"धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते" ॥१॥ वाधते यथा–प्रतिष्ठते, प्रस्मरति, प्रवसति, प्रलीयते, प्रतीक्षते, प्रतिपालयति, तमनुवर्तते यथा–अधीते, अध्येति, आचामति, आचष्टे, अनुरुध्यते, प्रलोकयति, तमेव विशिनष्टि यथा–प्रपचति, प्रकरोति, प्राणिति, प्राश्नाति, निरीक्षते, निष्टपति, अनर्थको यथा–प्रलम्वते, प्रार्थयते, विजयते, विजानाति, निमीलति, निखञ्जति, निरजति; एषां चाऽऽपञ्चभ्यः प्रायेण प्रयोगो भवति,–आहरति, व्याहरति, अभिव्याहरति, समभिव्याहरति, प्रसमभिव्याहरतीति ।

अथ–किं धातुः पूर्वं क्रियाविशेषकेणोपसर्गेण युज्यते उत साधनाभिधायिना प्रत्ययेनेति ?,–साधनेनेति केचित् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तु नानभिनिर्वृत्तस्य, तदयुक्तम्, यो हि धातूपसर्गयोरभिसवन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातु. साधनेन प्रयुज्यते । यस्माद्विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते, न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेष लभते, तस्मात् पूर्वमुपसर्गेणेति युक्तम् । तथा च–समस्करोत्सचस्कारेत्यत्रान्तरङ्गत्वात् स्सटि कृते प्रत्ययनिमित्ते अडागमद्विर्वचने भवतः, अतश्चैवम् । पूर्वं हि धातो. साधनेन संवन्धे आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः, उपास्यते गुरुरिति सकर्मको धातु. केन स्यात् ?, न चैतद्वाच्यम्, प्रत्ययसवन्धमन्तरेण क्रियाविशेषस्यानभिव्यक्तेर्न धातो. पूर्वमुपसर्गेण सवन्धो युज्यते । यतः–"वीजकालेषु सवद्धा, यथा लाक्षारसादय. । वर्णादिपरिणामेन, फलानामुपकुर्वते ॥ १ ॥ वुद्धिस्थादभिसवन्धात्, तथा धातूपसर्गयोः । अभ्यन्तरीकृतो भेदः, पदकाले प्रकाश्यते" ॥ २ ॥ यद्येवमुपेत्याधीत्येत्यादावन्तरङ्गत्वादेत्वदीर्घत्वयो' कृतयोर्ह्रस्वाभावात्तोऽन्तो न प्राप्नोति, सत्यम्, 'असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति भविष्यति । प्रेजु., प्रोपु' इत्यत्र तु यज्वपोर्य्वृति द्वित्वे च सति अन्तरङ्गत्वात् समानदीर्घत्वे पश्चादेदोतौ । यद्वा पूर्वमेदोतौ ततोऽयवादेशे "व्यञ्जनस्यानादेर्लुक्" ॥ ४ । १ । ४४ ॥ इति लुकि पुनरेदोतौ । ननु कर्तुं प्रकर्षेणेच्छति, प्रचिकीर्षति इत्यादौ धात्वन्तरसवद्धस्योपसर्गस्य तदर्थप्रतिपादकप्रत्ययादेव प्राक्प्रयोग. प्राप्नोति, नैवम्, तस्याधातुत्वात्, समुदायस्यैव धातुत्वात् । एव मन.शब्दात् सुमवतौ–दुर्भवतौ–अभिभवतौ–क्यङ्प्रत्यये,–सुमनायते, दुर्मनायते, अभिमनायते, हस्तिनातिक्रामति–अतिहस्तयति सेनया, अभियाति, अभिषेणयतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

धातोरिति प्राक्चेति चाधिकारो गतिसञ्ज्ञा यावत् । प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, दुस्, निर्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप इति प्रादि ॥ १ ॥

१ °क्त ×× किं पु० । २ वि ×××××× ° पु० स० ।

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः ॥ ३ । १ । २ ॥

ऊर्यादयः, अनुकरणानि, च्व्यन्ता, डाजन्ताश्च शब्दा, उपसर्गाश्च धातोः संबन्धिनो गतिसंज्ञा भवन्ति; तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते ।

*ऊर्यादि–ऊरीकृत्य, उररीकृत्य, ऊरीकृतम्; उररीकृतम् । अनुकरण–*खाट्कृत्य, पूत्कृत्य, कथ खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति ?,–इति शब्देन व्यवधानान्न भवति । च्व्यन्तः–*शुक्लीकृत्य, घटीकृत्य । डाजन्त–*पटपटाकृत्य, सपत्राकृत्य । उपसर्ग–*प्रकृत्य, पराकृत्य, प्रकृतम्, पराकृतम् । ऊरी, उररी,–अङ्गीकरणे, विस्तारे च, उररी–अङ्गीकारे,–एते त्रयो भृशार्थप्रशंसयोरपि । पाम्पी–विध्वंसमाधुर्यकरुणविलापेषु । ताली, आताली;–वर्णोत्तमार्थयोः । धूशी–कान्तिकाङ्क्षयोः । पाम्प्यादयो विस्तारेपि । शकला, संशकला, ध्वसकला, भ्रंशकला, आलम्बी, केवाशी, शैवाली, पार्दाली, मस्मसा, मसमसा;–एते हिंसायाम्, आद्याश्चत्वारः परिभवेऽपि, ततः परे चत्वारश्चाविष्कारेऽपि, अन्त्यौ च द्वौ–चूर्णसंवरणयोरपि, पार्दाली–शब्दार्थेऽपि, मस्मसा, मसमसानुकरणेऽपि केचित्तु मस्मसेत्यत्र ऋकारौ निपात्य मृस्मृसेति पठन्ति, केचिदालम्बीस्थाने आलोष्ठीति पठन्ति । गुँलुगुधा–क्रीडापीडयोः, गुलुगुधेत्यन्ये मन्यन्ते । सजूः–सहार्थे । फलू, फली, विक्ली, आक्ली;–एते विकारे, आद्यौ क्रियासपत्तिकर्मसिद्ध्यकण्टकेष्वपि, अन्त्यौ तु विचारविभागयोरपि । श्रौषट्, वषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा,–देवतासंप्रदानदानमात्रयोः, वषट्–पूजायामपि, स्वधा तृप्तिप्रीतिप्रत्यभिवादनेष्वपि । श्रत् श्रद्धाने शीघ्रे च । प्रादुस्, आविस्,–प्राकाश्ये । पशू, केवाली,–हिंसायाम् । वेताली–विस्तारे । केचित्तु धूलीवर्पाली–पाम्पालीविचालीशब्दानप्यधीयते, इत्यूर्यादयः । एषां च्विडाच्साहचर्यात् कृभ्वस्तिभिरेव योगे गतिसंज्ञा । श्रतश्च दधातिकरोतिभ्याम् । प्रादुराविःशब्दौ कृञ्योगे विकल्पार्थं साक्षादादावपि पठ्येते गतिप्रदेशाः–"गतिः" ॥ १ । १ । ३६ ॥ इत्यादयः ॥ २ ॥

कारिका स्थित्यादौ ॥ ३ । १ । ३ ॥

कारिकाशब्दः स्थित्यादावर्थे धातोः संबन्धी गतिसंज्ञो भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते । स्थितिर्मर्यादा-वृत्तिर्वा, आदिशब्दाद्यत्नघात्वर्थनिर्देशौ गृह्येते ।

*कारिकाकृत्य,–स्थिति यत्नं क्रियां वा कृत्वेत्यर्थः ।

स्थित्यादाविति किम् ?,–कारिकां कृत्वा,–कर्त्रीं कृत्वा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् ॥ ३ । १ । ४ ॥

अल, सत्, असत् इत्येते शब्दा यथासंख्य भूषादरक्षेपेष्वर्थेषु वर्तमानाद्धातोः सबन्धिनो गतिसंज्ञा भवन्ति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते ।

*भूषा–मण्डनम्–अलंकृत्य, अलंकृतम्; प्रीत्या संभ्रम–आदरः–सत्कृत्य, सत्कृतम्; क्षेपोऽनादरः–असत्कृत्य, असत्कृतम् ।

भूषादिष्विति किम् ?,–अल कृत्वा,–माकारीत्यर्थः, सत् कृत्वा,–विद्यमानं कृत्वेत्यर्थः, असत्कृत्वा–अविद्यमानं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः ॥ ३ । १ । ५ ॥

अन्तर्, अदस् इत्येतौ शब्दौ यथासंख्यमग्रहेऽनुपदेशे चार्थे गम्यमाने धातोः सबन्धिनौ गतिसंज्ञौ भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते ।

*अग्रहोऽस्वीकारः,–अन्तर्हत्यमध्ये हिंसित्वा शत्रून् गत इत्यर्थः । स्वयं परामर्शोऽनुपदेशो विशेषानाख्यानं वा । अदःकृत्यैतत्करिष्यतीति चिन्तयति ।

अग्रहानुपदेश इति किम् ?,–अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः–परिगृह्य गत इत्यर्थः । अदः कृत्वा गत इति परस्य कथयति । अदस् शब्दस्त्यदादौ । अव्ययमिति केचित् ॥ ५ ॥

कणेमनस्तृप्तौ ॥ ३ । १ । ६ ॥

कणे मनस् इत्येते अव्यये तृप्तौ गम्यमानायां धातोः सबन्धिनी गतिसंज्ञे भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते, तृप्तिः–श्रद्धोच्छेदः ।

---

१ सेवाली पु० । २ द्वौ प्रत्येक चू पु०, ख० ता० । ३ गल पु० । ४ पीडाक्रीडयोः ख० ता० । ५ श्रद्धा पु० । ६ °ना धातो° पु० ।

॥ अर्हं ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक्च ॥ ३ । १ । १ ॥

धातोः सबन्धी तदर्थद्योती चाद्यन्तर्गतः प्रादिः शब्दगण उपसर्गसञ्ज्ञो भवति, तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्यते, न परो न व्यवहितः, पूजार्थौ स्वती गतार्थावधिपरी अतिक्रमार्थमतिं च वर्जयित्वा ।

प्रणयति, परिणयति, अभिषिञ्चति, निषिञ्चति, प्रलम्भः, उपलम्भः,–एषूपसर्गसंज्ञाया णत्वषत्वनागमाः सिद्धाः ।

धातोरिति किम् ?,–वृक्ष वृक्षमभिसिञ्चति । प्रगता नायका यस्मात् स प्रनायको देश इत्यत्र तु सत्यपि धातुसबन्धे 'येनैव धातुना सबद्धा प्रादयस्त प्रत्येवोपसर्गसञ्ज्ञा' इति गमिसबन्धेऽपि नयतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात् णत्व न भवति, एव प्रर्छको देश इत्यत्रारादेशो न भवति । पूजार्थस्वत्यादिवर्जन किम् ?,–पूजार्थौ स्वती–सुसिक्तम् भवता, सुस्तुत भवता, अतिसिक्त भवता, अतिस्तुत भवता,–धात्वर्थः प्रशस्यते,–अत्रोपसर्गसंज्ञाया अभावात् षत्व न भवति । पूजाग्रहण किम् ?,–सुषिक्त नाम कि तवात्र ?,–धात्वर्थोऽत्र कुत्स्यते । गतार्थावधिपरी–अध्यागच्छत्यागत्यधि, पर्यागच्छति आगच्छति परि; उपरिभावः सर्वतोभावश्चान्यतः प्रकरणादेः प्रतीयत इति गतार्थत्वम्,–अत्र प्राक्त्वनियमाभावः । अध्यागमन प्रयोजनमस्याध्यागमनिकः, पर्यागमनिकः–अत्र "प्रयोजनम्" ॥ ६ । ४ । ११७ ॥ इतीकणि अधिपरिशब्दयोरादेरकारस्य वृद्धिर्न भवति । उपसर्गत्वाभावेन गतिसञ्ज्ञाया अभावे समासाभावेन पृथक्पदत्वात् । पर्यानीतम्–अत्रानुपसर्गत्वाण्णो न भवति । गतार्थग्रहण किम् ?,–अध्यागच्छति, पर्यागच्छति,–अत्रोपरिभावस्य सर्वतोभावस्य च प्रकरणादेरप्रतीतस्य द्योतने उपसर्गसंज्ञास्त्येवेति प्राक्त्वनियमः । अतिक्रमार्थोऽतिः–यदर्थं क्रिया तस्मिन् निष्पन्ने क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमः–अतिसिक्त भवता, अतिस्तुत भवता,–अतिक्रमेण सेकः स्तुतिश्च कृतेत्यर्थः,–अत्र षत्व न भवति । अतिसिक्त्वा, अतिस्तुत्वा,–अत्र समासाभावाद्यबादेशो न भवति । अतिक्रमग्रहण किम् ?,–अतिशय्य । प्रादिग्रहण किम् ?,–पुनर्नमति, साधु सिञ्चति ।

"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते" ॥१॥ बाधते यथा–प्रतिष्ठते, प्रस्मरति, प्रवसति, प्रलीयते, प्रतीक्षते, प्रतिपालयति, तमनुवर्तते यथा–अधीते, अध्येति, आचामति, आचष्टे, अनुरुध्यते, प्रलोकयति, तमेव विशिनष्टि यथा–प्रपचति, प्रकरोति, प्राणिति, प्राश्नाति, निरीक्षते, निष्पति, अनर्थको यथा–प्रलम्बते, प्रार्थयते, विजयते, विजानाति, निमीलति, निखर्जति, निरजति; एषां चाऽऽपञ्चभ्यः प्रायेण प्रयोगो भवति,–आहरति, व्याहरति, अभिव्याहरति, समभिव्याहरति, प्रसमभिव्याहरतीति ।

अथ–किं धातुः पूर्वं क्रियाविशेषकेणोपसर्गेण युज्यते उत साधनाभिधायिना प्रत्ययेनेति ?,–साधनेनेति केचित् । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चोपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुं नानभिनिर्वृत्तस्य, तदयुक्तम्, यो हि धातूपसर्गयोरभिसबन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन प्रयुज्यते । यस्माद्विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते, न तु साधनाल्लब्धस्वरूपान्यतो विशेष लभते, तस्मात् पूर्वमुपसर्गेणेति युक्तम् । तथा च–समस्करोत्सचस्कारेत्यत्रान्तरङ्गत्वात् स्सटि कृते प्रत्ययनिमित्ते अडागमद्विर्वचने भवतः, अतश्चैवम् । पूर्वं हि धातोः साधनेन संबन्धे आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः, उपास्यते गुरुरिति सकर्मको धातुः केन स्यात् ?, न चैतद्वाच्यम्, प्रत्ययसंबन्धमन्तरेण क्रियाविशेषस्यानभिव्यक्तेर्न धातोः पूर्वमुपसर्गेण सबन्धो युज्यते । यतः–"बीजकालेषु सबद्धा, यथा लाक्षारसादयः । वर्णादिपरिणामेन, फलानामुपकुर्वते ॥ १ ॥ बुद्धिस्थादभिसबन्धात्, तथा धातूपसर्गयोः । अभ्यन्तरीकृतो भेदः, पदकाले प्रकाश्यते" ॥ २ ॥ यद्येवमुपेत्याधीत्येत्यादावन्तरङ्गत्वादेत्वदीर्घत्वयोः कृतयोर्ह्रस्वाभावात्तोऽन्तो न प्राप्नोति, सत्यम्, 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति भविष्यति । प्रेजुः, प्रोपुः इत्यत्र तु यजुवपोर्य्वृति द्वित्वे च सति अन्तरङ्गत्वात् समानदीर्घत्वे पश्चादेदोतौ । यद्वा पूर्वमेदोतौ ततोऽयवादेशे "व्यञ्जनस्यानादेर्लुक्" ॥ ४ । १ । ४४ ॥ इति लुकि पुनरेदोतौ । ननु कर्तुं प्रकर्षेणेच्छति, प्रचिकीर्षति इत्यादौ धात्वन्तरसबद्धस्योपसर्गस्य तदर्थप्रतिपादकप्रत्ययादेव प्राक्प्रयोगः प्राप्नोति, नैवम्, तस्याधातुत्वात्, समुदायस्यैव धातुत्वात् । एव मनःशब्दात् सुमवतौ–दुर्मवतौ–अभिमवतौ–क्यङ्प्रत्यये,–सुमनायते, दुर्मनायते, अभिमनायते, हस्तिनातिक्रामति–अतिहस्तयति सेनया, अभियाति, अभिषेणयतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

धातोरिति प्राक्चेति चाधिकारो गतिसञ्ज्ञा यावत् । प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, दुस्, निर्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, प्रति, परि, उप, अति, अपि, सु, उत्, अभि इति प्रादि ॥ १ ॥

१ °क × × किं पु० । २ ति × × × × × ×° पु० सं० ।

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः ॥ ३ । १ । २ ॥

ऊर्यादयः, अनुकरणानि, च्व्यन्ता, डाजन्ताश्च शब्दा, उपसर्गाश्च धातोः संबन्धिनो गतिसंज्ञा भवन्ति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते ।

*ऊर्यादि–ऊरीकृत्य, उररीकृत्य, ऊरीकृतम्; उररीकृतम् । अनुकरण–*खाट्कृत्य, पूत्कृत्य, कथ खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति ?,–इति शब्देन व्यवधानान्न भवति । च्व्यन्तः–*शुक्लीकृत्य, घटीकृत्य । डाजन्त–*पटपटाकृत्य, सपत्राकृत्य । उपसर्ग–*प्रकृत्य, पराकृत्य, प्रकृतम्; पराकृतम् । ऊरी, उररी,–अङ्गीकरणे, विस्तारे च, उररी–अङ्गीकारे,–एते त्रयो भृशार्थप्रशसयोरपि । पाम्पी–विध्वंसमाधुर्यकरुणविलापेषु । ताली, आताली,–वर्णोत्तमार्थयोः । धूशी–कान्तिकाङ्क्षयोः । पाम्प्यादयो विस्तारेऽपि । शकला, संशकला, ध्वसकला, अंशकला, आलम्बी, केवाशी, शैवाली, पार्दाली, मस्ससा, मसमसा,–एते हिंसायाम्, आद्याश्चत्वारः परिभवेऽपि, ततः परे चत्वारश्चाविष्कारेऽपि, अन्त्यौ च द्वौ–चूर्णसंवरणयोरपि, पार्दाली–शब्दार्थेऽपि, मस्ससा, मसमसानुकरणेऽपि केचित्तु मस्ससेत्यत्र ऋकारौ निपात्य मृस्मृसेति पठन्ति, केचिदालम्बीस्थाने आलोष्ठीति पठन्ति । गुलुगुधा–क्रीडापीडयोः, गुलूगुधेत्यन्ये मन्यन्ते । सजूः–सहार्थे । फलू, फली, विक्ली, आक्ली,–एते विकारे, आद्यौ क्रियासपत्तिकर्मसिद्ध्यकण्टकेष्वपि, अन्त्यौ तु विचारविभागयोरपि । श्रौषट्, वषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा,–देवतासप्रदानदानमात्रयोः, वषट्–पूजायामपि, स्वधा तृप्तिप्रीतिप्रत्यभिवादनेष्वपि । श्रत् श्रद्धाने शीघ्रे च । प्रादुस्, आविस्,–प्राकाश्ये । पश्रू, केवाली,–हिंसायाम् । वेताली–विस्तारे । केचित्तु धूलीवर्षाली–पाम्पालीविचालीशब्दानप्यधीयते, इत्यूर्यादयः । एषां च्विडाच्साहचर्यात् कृभ्वस्तिभिरेव योगे गतिसज्ञा । अतश्च दधातिकरोतिभ्याम् । प्रादुराविःशब्दौ कृञ्योगे विकल्पार्थं साक्षादादावपि पठ्येते गतिप्रदेशाः–"गतिः" ॥ १ । १ । ३६ ॥ इत्यादयः ॥ २ ॥

कारिका स्थित्यादौ ॥ ३ । १ । ३ ॥

कारिकाशब्दः स्थित्यादावर्थे धातोः सबन्धी गतिसज्ञो भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते । स्थितिर्मर्यादा–वृत्तिर्वा, आदिशब्दाद्यत्नधात्वर्थनिर्देशौ गृह्येते ।

*कारिकाकृत्य,–स्थितिं यत्नं क्रियां वा कृत्वेत्यर्थः ।

स्थित्यादाविति किम् ?,–कारिकां कृत्वा,–कर्त्रीं कृत्वा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् ॥ ३ । १ । ४ ॥

अल, सत्, असत् इत्येते शब्दा यथासंख्य भूषादरक्षेपेष्वर्थेषु वर्तमानाद्धातोः सबन्धिनो गतिसज्ञा भवन्ति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते ।

*भूषा–मण्डनम्–अलंकृत्य, अलंकृतम्; प्रीत्या सभ्रम–आदरः–सत्कृत्य, सत्कृतम्, क्षेपोऽनादरः–असत्कृत्य, असत्कृतम् ।

भूषादिष्विति किम् ?,–अल कृत्वा,–माकारीत्यर्थः, सत् कृत्वा,–विद्यमान कृत्वेत्यर्थः, असत्कृत्वा–अविद्यमानं कृत्वेत्यर्थ. ॥ ४ ॥

अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः ॥ ३ । १ । ५ ॥

अन्तर्, अदस् इत्येतौ शब्दौ यथासख्यमग्रहेऽनुपदेशे चार्थे गम्यमाने धातोः सबन्धिनौ गतिसज्ञौ भवतः, तस्माच्च धातो. प्रागेव प्रयुज्येते ।

*अग्रहोऽस्वीकारः,–अन्तर्हत्यमध्ये हिंसित्वा शत्रून् गत इत्यर्थः । स्वयं परामर्शोऽनुपदेशो विशेषानाख्यानं वा । अदःकृत्यैतत्करिष्यतीति चिन्तयति ।

अग्रहानुपदेश इति किम् ?,–अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः–परिगृह्य गत इत्यर्थः । अदः कृत्वा गत इति परस्य कथयति । अदस् शब्दस्त्यदादौ । अव्ययमिति केचित् ॥ ५ ॥

कणेमनस्तृप्तौ ॥ ३ । १ । ६ ॥

कणे मनस् इत्येते अव्यये तृप्तौ गम्यमानायां धातोः संबन्धिनी गतिसञ्ज्ञे भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते, तृप्ति –श्रद्धोच्छेद. ।

१ सेवाली पु० । २ द्वौ प्रत्येकं भू पु०, ख० ता० । ३ गल पु० । ४ पीडाक्रीडयो' ख० ता० । ५ मद्धा पु० । ६ °ना धातो ° पु० ।

*कणेहत्य पयः पिबति, मनोहत्य पयः पिबति, तावत् पिबति यावत्तृप्त इत्यर्थः ।
तृप्ताविति किम् ?,–तन्दुलावयवे कणे हत्वा गतः, मनो हत्वा गतः; चेतो हत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुरोऽस्तमव्ययम् ॥ ३ । १ । ७ ॥

पुरस्, अस्तम् इत्येते अव्यये धातोः सम्बन्धिनी गतिसञ्ज्ञे भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते, पूर्वपर्यायः–पुरःशब्दः, अनुपलब्ध्यर्थोऽस्तशब्दः ।
*पुरस्कृत्य गतः–पुरस्कृतम्, अस्तगत्य पुनरुदेति–सविता, अस्तगतानि दुःखानि ।
अव्ययमिति किम् ?,–पुरः कृत्वा;–नगरीरित्यर्थः । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः–क्षिप्तमित्यर्थः । सकारोऽप्यत्र न भवति ॥ ७ ॥

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥ ३ । १ । ८ ॥

अच्छेत्यव्ययमभिशब्दार्थे दृढार्थे च वर्तते, तत् गत्यर्थानां वदश्च धातोः सम्बन्धि गतिसञ्ज्ञं भवति, तेभ्यश्च धातुभ्यः प्रागेव प्रयुज्यते ।
*अच्छगत्य, अच्छव्रज्य, अच्छोद्य ।
गत्यर्थवद इति किम् ?,–अच्छ कृत्वा गतः । अव्ययमित्येव ?,–उदकमच्छं गत्वा ॥ ८ ॥

तिरोऽन्तर्धौ ॥ ३ । १ । ९ ॥

तिरः शब्दोऽन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानो धातोः सम्बन्धी गतिसञ्ज्ञो भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते ।
*तिरोभूय, तिरोधाय ।
अन्तर्धाविति किम् ?,–तिरो भूत्वा स्थितः,–तिर्यग्भूत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कृगो नवा ॥ ३ । १ । १० ॥

तिरस् इत्यव्ययमन्तर्धौ वर्तमानं कृगो धातोः संबन्धि गतिसञ्ज्ञं वा भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते ।
*तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, तिरस्करोति, तिरः करोति, पक्षे–तिरः कृत्वा ।
अन्तर्धावित्येव ?,–तिरः कृत्वा काष्ठं गतः,–तिर्यगित्यर्थः ॥ १० ॥

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ॥ ३ । १ । ११ ॥

एतानि सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाण्यव्ययानि अनत्याधानेऽर्थे वर्तमानानि कृगो धातोः सम्बन्धीनि गतिसञ्ज्ञानि भवन्ति वा, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते, अत्याधानम् उपश्लेष आश्रयं च, ततोऽन्यदनत्याधानम् ।
*मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा, पदेकृत्य, पदे कृत्वा–निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा,–निवचने–वचनाभावः,–वाचं नियम्येत्यर्थः, मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा, उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा,–उभयत्र निश्चित्येत्यर्थः ।
अनत्याधान इति किम् ?,–मध्ये कृत्वा धान्यराशिं स्थिता हस्तिनः, पदे कृत्वा शिरः शेते, मनसि कृत्वा सुखं गतः, उरसि कृत्वा पाणिं शेते । अव्ययमित्येव ?,–मध्ये कृत्वा वाचं तिष्ठतीत्यादि ॥ ११ ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ३ । १ । १२ ॥

एते अव्यये सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपके स्वभावाद्दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधाने वर्तमाने कृगो धातोः सम्बन्धिनी गतिसंज्ञे वा भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते ।
*उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा, अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा;–दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानं कृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वाम्येऽधिः ॥ ३ । १ । १३ ॥

अधीत्येतदव्ययं स्वामित्वे गम्यमाने कृगो धातोः सम्बन्धि गतिसञ्ज्ञं वा भवति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते ।
*चैत्रं ग्रामेऽधिकृत्याधि कृत्वा वा गतः,–स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः ।
स्वाम्य इति किम् ?,–चिन्तया ग्राममधिकृत्य, उद्दिश्येत्यर्थः । सार्थकत्वे उपसर्गसञ्ज्ञकत्वात् नित्यं प्राप्ते पक्षे प्रतिषेधार्थं वचनम्, अनर्थकत्वे तु विधानार्थम् । प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, तेनोपसर्गसञ्ज्ञापि विकल्प्यते इति कृत्वाधीति प्राक्त्वेऽप्यनियमः ॥ १३ ॥

। १ ××××××× ख० ता० । २ °र्थे पु० । ३ धे म० म० । ४ रो यप् न पु० । ५ ××× प्रा° ख० ता० । ६ °×° सं० ता० ।

साक्षादादिश्च्व्यर्थे ॥ ३ । १ । १४ ॥

साक्षादादयः शब्दाश्च्व्यर्थे वर्तमानाः कृगो धातोः संबन्धिनो गतिसंज्ञा वा भवन्ति, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते ।

* साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा,–असाक्षाद्भूतं साक्षाद्भूत कृत्वेत्यर्थः, एवं–मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा ।

च्व्यर्थ इति किम् ?,–यदा साक्षाद्भूतमेव किंचित् करोति, तदा साक्षात्कृत्वेत्येव भवति । च्व्यन्तानां तु–"ऊर्या०" ॥ ३ । १ । २ ॥ आदिसूत्रेण नित्यमेव गतिसंज्ञा,–लवणीकृत्य, उष्णीकृत्य । साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, लोचना, अमा, आस्था, अग्धा, प्राजर्या, प्राजुरा, प्राजरुहा, बीजर्या, बीजरुहा; ससर्पा । अर्थे–अग्नौ, वशे, विकपने, प्रकपने, विसहने, प्रसहने, अर्थे प्रभृतयः सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपका. स्वभावात् निपाताद्वा । लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्,–लवणादीनामेतत्सूत्रविहितगतिसंज्ञासंनियोग एव मान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस्, आविस्; नमस् इति साक्षादादिः ॥ १४ ॥

नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे ॥ ३ । १ । १५ ॥

हस्तेपाणावित्येतौ सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकावव्ययौ, सप्तम्यन्तावनव्ययावित्येके, तावुद्वाहे दारकर्मण्यर्थे गम्यमाने कृगो धातोः सबन्धिनौ गतिसंज्ञौ नित्य भवतः, तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्येते ।

* हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य,–भार्यां कृत्वेत्यर्थः ।

उद्वाह इति किम् ?,–हस्ते कृत्वा कार्षापण गतः । नित्यग्रहणाद्वानिवृत्तिः ॥ १५ ॥

प्राध्वं बन्धे ॥ ३ । १ । १६ ॥

प्राध्वमित्येतन्मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते; तच्चानुकूल्य यदा बन्धहेतुक भवति, तदा बन्ध इत्युच्यते; अनेकार्थत्वाद्वा निपातानां मुख्य एवास्य बन्धोऽर्थः, तत्र वर्तमानः प्राध्वंशब्दः कृगो धातोः सबन्धी गतिसञ्ज्ञो भवति; तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्यते ।

* प्राध्वकृत्य,–बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः ।

बन्ध इति किम् ?,–प्राध्वं कृत्वा शकट गतः ॥ १६ ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ३ । १ । १७ ॥

जीविकोपनिषच्छब्दौ औपम्ये गम्यमाने कृगो धातोः सबन्धिनौ गतिसञ्ज्ञौ भवतः, तस्माच्च धातोः प्रागेव प्रयुज्येते ।

* जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य,–जीविकामिवोपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः ।

औपम्य इति किम् ?,–जीविका कृत्वा, उपनिषदं कृत्वा गतः ॥ १७ ॥

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ॥ ३ । १ । १८ ॥

नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये एकार्थीभावे सति समाससंज्ञ भवति बहुलम्, ऐकार्थ्यं च सामर्थ्यविशेषः ।

स च पृथगर्थानां पदाना क्वचित्परस्परव्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यमनुभूय भवति, यथा–* राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः, नीलं च तदुत्पल च नीलोत्पलम् । क्वचित् अननुभूयैव भवति, यथा–* उपकुम्भम्, कुम्भकारः; वाक्यान्तरेण त्वर्थः प्रदर्श्यते कुम्भस्य समीपं–कुम्भ करोतीति । क्वचिन्न भवत्येव, यथा * छात्राणा पञ्चमः, रामो जामदग्न्यः इति । लक्षणं चेदमधिकारश्च,– तेन बहुव्रीह्यादिविशेषसञ्ज्ञाभावे यत्रैकार्थता दृश्यते, तत्रानेनैव समाससञ्ज्ञा भवति–* विस्पष्ट पटुः, विस्पष्टपटुः; विचित्र कटुकः,–विचित्रकटुकः, एव–विविक्तकषायः, व्यक्तलवणः, संपन्नमधुर., पद्वम्ल., निपुणपण्डित., कुशलदक्षः; चपलवत्सलः इत्यादिषु गुणविशेषणस्य गुणवचनेन समासः । काष्ठा परं प्रकर्षमध्यायकः–काष्ठाध्यायकः, दारुणमध्यायकः–दारुणाध्यायकः, अमातापुत्रमध्यायकः–अमातापुत्राध्यायकः, निष्ठुरमध्यायक इत्यर्थ., वेशं सुभगमध्यायकः–वेशाध्यायकः, एवमनाज्ञाताध्यायक., अयुताध्यायक., अद्भुताध्यायक., भृशाध्यायकः, घोराध्यायकः, परमाध्यायक. स्वध्यायकः, अत्यध्यायकः, इत्यादिषु क्रियाविशेषणस्य क्रियावता समासः । तथा–सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणो रथः,–अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः, दशभिरेकादश गृह्णाति दशैकादशिकः, ऊर्ध्वं मुहूर्तोद्भवम्–ऊर्ध्वमौहूर्तिकम्, एवमौर्ध्वदेहिकम्; और्ध्वंदमिकम्, कृतः पूर्वं कटोऽनेन कृतपूर्वी कटम्, भुक्तपूर्वी ओदनम्, गतपूर्वी ग्राममित्यादिषु तद्धितार्थे समास. । तथा कन्ये इव, दंपतीइव, वाससीइव, रोदसीइवेत्यादिष्विवेनालुप् समास. । ऐकपद्य च समासफलम्, तथा–भूतः पूर्वं भूतपूर्व., एवं

१ °से पु० । २ °प्रतपने° ख० ता० । ३ तनाद्वा पु० । ४ XXX पु० । ५ °च° म० म० । ६ स्वो° पु० । ७ स्वी° पु० । ८ गतपूर्वा° ओदनमिति विशेषणम् ख० ता० । ९ ड्ड पु० ।

दृष्टपूर्वः, श्रुतपूर्वः । सर्वेषु चैषु विशेषसंज्ञाऽप्राप्तौ अनेनैव समासः । वहुलमिति शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ।

नामेति किम् ?,–चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् ?,–चैत्रः पचति । वहुलवचनादेव क्वचिदनामापि समस्यते,–भात्यर्कोऽत्रेति भात्यर्कं नभः, नभसा सामानाधिकरण्य समासफलम् । क्वचिदनाम्नापि–अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत्; यद् व्यकरोत् यत् परियन्ति ।

अत्र नित्यसध्यादिः समासफलम्, समासस्य च नामत्वेऽपि सख्यायास्त्यादिभिरेवोक्तत्वात् स्यादयो न भवन्ति, पदत्वार्थमुत्पन्नस्य वा प्रथमैकवचनस्य त्याद्यन्तार्थप्राधान्यात् नपुसकत्वे लोपो भवति ।

समासप्रदेशा –"वौष्ठौतौ समासे" ॥ १ । २ । १७ ॥ इत्यादय ॥ १८ ॥

सुज्वार्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः ॥ ३ । १ । १९ ॥

सुचोऽर्थो वार, वार्थो विकल्पः संशयो वा, सुज्वार्थे वर्तमान सख्यावाचि नाम सख्येये वर्तमानेन संख्यावाचिना नाम्ना सहैकार्थ्ये समाससज्ञं वहुव्रीहिसज्ञ च भवति ।

*द्विर्दश द्विदशाः, त्रिर्दश त्रिदशाः, द्विर्विंशतिः द्विविशाः, एव–त्रिविंशा वृक्षाः,–सुजर्थस्य समासे नैवाभिहितत्वात् सुचोऽप्रयोगः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, पञ्चषाः, सप्ताष्टाः ।

सुज्वार्थे इति किम् ?,–द्वावेव न त्रयः । सख्येति किम् ?,–गावो वा दश वा । सख्ययेति किम् ?,–दश वा गावो वा । सख्येये इति किम् ?,–द्विर्विंशतिर्गवाम् । वहुव्रीहिप्रदेशाः–"वा वहुव्रीहे" ॥ २ । ४ । ५ ॥ इत्यादयः ॥१९॥

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ॥ ३ । १ । २० ॥

आसन्न, अदूर, अधिक, अध्यर्ध इत्येतानि अर्धशब्दपूर्वपदं च पूरणप्रत्ययान्त नाम सख्यावाचिना नाम्नैकार्थ्ये समस्यते, द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे सख्येयरूपेऽभिधेये स च समासो वहुव्रीहिसज्ञो भवति ।

*आसन्ना दश दशत्व येषां येभ्यो वा ते आसन्नदशाः, नवैकादश वा, एवमासन्नविंशाः ऐकोनविंशतिः, एकविंशतिर्वा, आसन्नत्रिशाः, ऐकोनत्रिंशदेकत्रिंशद्वा, एवम्–अदूरदशाः, अदूरविंशा, अदूरत्रिशाः, अधिका दश येभ्यो येषु वा तेऽधिकदशाः एकादशादयः, अधिकत्व च दशानाम् एकाद्यपेक्षम् । अवयवेन विग्रह समुदायः समासार्थः । एवम्–अधिकविंशाः एकविशत्यादयः, अधिकत्रिंशाः एकत्रिंशदादयः, अध्यर्धा विशतिर्येषां तेऽध्यर्धविंशा, त्रिंशदित्यर्थ, एवमध्यर्धत्रिशा, अध्यर्धचत्वारिंशाः । अर्धपञ्चमा विशतिः येषां ते अर्धपञ्चमविंशा–नवतिरित्यर्थः, एवमर्धचतुर्थविंशाः–सप्ततिरित्यर्थः, अर्धतृतीयविंशाः–पञ्चाशदित्यर्थः ।

आसन्नादिग्रहणं किम् ?,–सनिकृष्टा दश येषां ते संनिकृष्टदशानः । पूरणस्यार्धपूर्वत्वविशेषणं किम् ?,–पञ्चमी विंशतिर्येषां ते पञ्चमीविंशतयः । ऊनपञ्चमा विशति येषां ते ऊनपञ्चमविशतयः । पूरणमिति किम् ?,–अर्धद्वया विंशतिः येषां तेऽर्धद्वयविंशतय । द्वितीयाद्यन्यार्थे इति किम् ?,–आसन्ना दश, अधिका दशभिः । तथाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्येऽधिकषष्टिशब्दयोरनेन द्विपदो वहुव्रीहिर्न भवति, यदि स्यात्, समासान्तो डः प्रसज्येत, न चासाविष्यते; उत्तरेण तु त्रिपदो वहुव्रीहिर्भवत्येव । अधिकषष्टिवर्ष,–अधिका षष्टिर्येषा वर्षाणामित्यत्र त्वन्यार्थत्वेऽपि अनभिधानान्न भवति । "एकार्थं चानेक च" ॥ ३ । १ । २२ ॥ इत्यनेनैव सिद्धे प्रतिपदविधान डप्रत्ययविधावेतत्सप्रत्ययार्थम्, एवमुत्तरसूत्रमपि ॥ २० ॥

अव्ययम् ॥ ३ । १ । २१ ॥

अव्ययं नाम सख्यावाचिना नाम्नैकार्थ्ये समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे सख्येयेऽभिधेये स च समासो वहुव्रीहिसंज्ञो भवति ।

*उप समीपे दश येषा ते–उपदशा, नवैकादश वा, एवमुपविंशा, उपत्रिंशाः, उपचत्वारिंशा ।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥ २१ ॥

एकार्थं चानेकं च ॥ ३ । १ । २२ ॥

एक–समानोऽर्थोऽधिकरण यस्य तदेकार्थम् समानाधिकरणम् एकमनेक चैकार्थं नामाव्यय च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते, स च समासो वहुव्रीहिसज्ञो भवति ।

*आरूढो वानरो य सं आरूढवानरो वृक्ष, ऊढः रथ येन स ऊढरथोऽनड्वान्, उपहृतो वलिरस्यै सा उपहृत-

१ °स××××××२ ख० ता० । २ पकाश° ख० ता० । ३ °पकाश पु० । ४ °र्थे××° ख० ता० । ५ दृशम् ख० ता० ।

चलिर्यक्षी, भीताः शत्रवो यस्मात् स भीतशत्रुर्नृपः, चित्रा गावो यस्य स चित्रगुश्चैत्रः, के सब्रह्मचारिणोऽस्य किंसब्रह्मचारी, अर्धं तृतीयमेषामर्धतृतीयाः, वीराः पुरुषाः सन्त्यस्मिन् वीरपुरुषको ग्रामः; अनेकं च–आरूढा बहवो वानरा यं स आरूढबहुवानरो वृक्षः, ऊढा बहवो रथा अनेन ऊढबहुरथोऽनड्वान्, शोभनाः सूक्ष्मजटाः केशा अस्य सुसूक्ष्मजटकेशः, शोभनं नतमजिनं वासोऽस्य सुनताजिनवासाः, सजातानि अन्तेषु शितीनि रन्ध्राण्यस्मिन् समन्तशितिरन्ध्रः, पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः, पञ्च नावः प्रिया अस्य पञ्चनावप्रियः, मत्ता बहवो मातङ्गा यत्र तन्मत्तबहुमातङ्गं वनम्, पञ्च पूला धनमस्य पञ्चपूलधनः, पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः । "नाम नाम्ना०" इति विवक्षितसंख्यत्वादनेकस्य समासो न स्यादित्यनेकग्रहणम् । अव्ययं खल्वपि–उच्चैर्मुखमस्य उच्चैर्मुखः, एवं नीचैर्मुखः;–अन्तरङ्गान्यस्यान्तरङ्गः; एवं बहिरङ्गः;–कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकामः, हर्तुं मनोऽस्य हर्तुमनाः । व्यधिकरणत्वादव्ययस्य न प्राप्नोतीत्यव्ययानुकर्षणार्थश्चकारः । सामानाधिकरण्ये तु "एकार्थम्०" ॥ ३ । १ । २२ ॥ इत्यनेनापि सिध्यति । अस्ति क्षीरमस्या अस्तिक्षीरा गौः, अस्तिधना राजधानीत्यादि । क्रियावचनत्वे त्वस्त्यादीनां "नाम नाम्नैका०" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इत्यादिनैव बहुलवचनात् सिद्धम् ।

एकार्थग्रहणं किम् ?,–पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीयाद्यन्यार्थ इत्येव ?,–वृष्टे मेघे गतः, यथा मे माता तथा मे पिता, सुस्नातं भोः । इह कस्मान्न भवति–वृष्टे मेघे गतं पश्य बहिरङ्गात्र द्वितीयान्ततेति । शब्दे कार्यासंभवादर्थे लब्धे यदर्थग्रहणं तदन्यपदार्थस्य या लिङ्गसंख्याविभक्तयस्ता यथा स्युरित्येवमर्थम् । बहुलाधिकारात् राजन्वती भूरनेन प्राग्ग्रामोऽस्मात्, पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यादिषु न भवति ॥ २२ ॥

उष्ट्रमुखादयः ॥ ३ । १ । २३ ॥

उष्ट्रमुखादयो बहुलं बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते ।

*उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः, वृषस्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य वृषस्कन्धः, हरिणाक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः सा हरिणाक्षी, हंसगमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना, इभकुम्भाविव स्तनौ यस्याः सेभकुम्भस्तनी, एवं नागनासोरूः, चन्द्रमुखी, कमलवदना, बिम्बोष्ठी, चक्रनितम्बा, पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः, पितरीव स्थानीयमस्मिन् पितृस्थानीयः इत्यादि;–अत्रोपमानमुपमेयेन सामान्यवाचिना च सह समस्यते । उपमेयसरूपस्य चोपमानपदस्य यथासंभवं लोपः–कण्ठे स्थिता इत्यलुप्समासः । ततः कण्ठेस्थिताः काला यस्य स कण्ठेकालः, एवमुरसि स्थितानि लोमान्यस्योरसिलोमा, एवमुदरेमणिः, बहेगड्डुः इत्यादिषु सप्तमीपूर्वपदं समानाधिकरणं समस्यते उत्तरपदस्य च लोपः । व्यधिकरणो वा कण्ठेकालादिषु बहुव्रीहिः । केशसंघातश्चूडा अस्य केशचूडः, सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः इत्यादिषु संघातविकारापेक्षया षष्ठ्या समस्तं समानाधिकरणं समस्यते उत्तरपदलोपश्च । केशसंघातचूडः, सुवर्णविकारालङ्कारः इत्यप्यन्यः । तथा प्रपतितानि पर्णान्यस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः, प्रपलाशः, प्रपतितपलाशः, उद्रश्मिः, उद्गतरश्मिरित्यादिषु प्रादिपूर्वं धातुजं पदं समस्यते तस्य च विकल्पेन लोपः । तथा अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः इत्यादिषु नञ्पूर्वमस्त्यर्थं पदं समस्यते तस्य च वा लोपः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ २३ ॥

सहस्तेन ॥ ३ । १ । २४ ॥

सह इत्येतन्नाम तुल्ययोगे विद्यमानार्थे च वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन नाम्नाऽन्यपदार्थे समस्यते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति ।

*तुल्ययोगे–सह पुत्रेण सपुत्र आगतः, सच्छात्र आगतः,–आगमनमुभयोस्तुल्यम्; विद्यमानार्थे–सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः, एवं सलोमकः, सपक्षकः, सधनः, समदः, सदर्पः, सविद्यः,–विद्यमानतात्र सहार्थो न तुल्ययोगः ।

सह इति किम् ?,–साकं सार्धं सत्रा अमा पुत्रेण । बहुलाधिकारात् विद्यमानार्थे क्वचिन्न भवति–सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी, सहैव धनेन भिक्षां भ्रमति । प्रथमान्तान्यपदार्थार्थं आरम्भः, एवमुत्तरत्रापि ॥ २४ ॥

दिशो रूढ्यान्तराले ॥ ३ । १ । २५ ॥

रूढ्या दिशः संबन्धि नाम रूढ्यैव दिशः संबन्धिना नाम्नाऽन्तरालेऽन्यपदार्थेऽभिधेये समस्यते, स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति ।

*दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक्, एवं पूर्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमा, दक्षिणपश्चिमा;–"सर्वादयोऽस्यादौ" ॥ ३ । २ । ६१ ॥ इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ।

---

१ °रङ्गमस्या° पु० । २ × × × ख० ता० । ३ °ण्ठे स्थिता कण्ठे पु० । ४ °लुप् ख० ता० । ५ छुह पु० । ६ रोऽपि ख० ता०, पु० ।

कथं पश्चिमदक्षिणा ?, पश्चिमोत्तरा ?,–कर्मधारयोऽयम् । बहुव्रीहौ हि सर्वनाम्नः पूर्वनिपातः स्यात् । रूढिग्रहणं यौगिकनिवृत्त्यर्थम्–तेनैन्द्याश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति वाक्यमेव ॥ २५ ॥

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ॥ ३ । १ । २६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्त नाम, मिथ आदायेति क्रियाव्यतिहारे, तेनेति तृतीयान्त, मिथः प्रहृत्येति क्रियाव्यतिहारे, सरूपेण समानरूपेण नाम्ना युद्धविषयेऽन्यपदार्थे समस्यते; स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति ।

*केशेषु च २ मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धं केशाकेशि, एव कचाकचि, बाहूबाहवि, दण्डैर्दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृत युद्धं दण्डादण्डि, एव यष्टायष्टि, मुष्टामुष्टि; असासि ।

तत्रेति तेनेति च किम् ?,–केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युद्धम्, मुखं च मुखं च प्रहृत्य कृतं युद्धम् । आदायेति प्रहृत्येति च किम् ?,–केशेषु च केशेषु च स्थित्वा कृत युद्धं गृहकोकिलाभ्याम्, दण्डैश्च दण्डैश्चागत्य कृत युद्धमेताभ्याम् । मिथ इति क्रियाव्यतिहारः किम् ?,–केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युद्धमनेन । सरूपेणेति किम् ?,–हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । युद्ध इति किम् ?,–हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा कृत सख्यम्, युद्ध इति विषयनिर्देशात् युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति–बाहूबाहवि व्यासजेतामिति । अव्ययीभावप्रदेशाः–"अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः" ॥ ३ । २ । २ ॥ इत्यादयः ॥ २६ ॥

नदीभिर्नाम्नि ॥ ३ । १ । २७ ॥

नदीवाचिभिर्नाममिर्नाम समस्यते, नाम्नि सञ्ज्ञायामन्यपदार्थे; स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति ।

*उन्मत्ता गङ्गा यत्र स उन्मत्तगङ्गं देशः, एवं लोहितगङ्गम्, तूष्णींगङ्गम्, शनैर्गङ्गम्,–इमानि देशनामानि । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात् तद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् ।

नाम्नीति किम् ?,–शीघ्रगङ्गो देशः । अन्यपदार्थ इत्येव ?,–कृष्णा चासौ वेण्णा च कृष्णवेण्णा, एवं शुष्कतापी ॥ २७ ॥

संख्या समाहारे ॥ ३ । १ । २८ ॥

अन्यपदार्थ इति निवृत्तम् । संख्यावाचि नाम नदीवाचिभिर्नाममिः सह समस्यते, समाहारे गम्यमाने; स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति ।

*द्वयोर्यमुनयोः समाहारो द्वियमुनम्, एवं त्रियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम्;–अत्राव्ययीभावत्वे समासान्तोऽम्भावश्च सिद्धो भवति ।

समाहार इति किम् ?,–एका नदी एकनदी, द्वीरावतीको देशः, द्विगुबाधनार्थं वचनम् । अन्ये तु पूर्वपदप्राधान्येऽव्ययीभावः–गोदावरीणां सप्तत्वं सप्तगोदावरम्, समाहारे तु द्विगुरेवेत्याहुः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरि, द्विगोदावरि इत्यादि ॥ २८ ॥

वंश्येन पूर्वार्थे ॥ ३ । १ । २९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंशः, तत्र भवो वंश्यः, स इहाद्यः कारणपुरुषो गृह्यते, तद्वाचिना नाम्ना संख्यावाचि नाम समस्यते, पूर्वस्य पदस्यार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति ।

*एको मुनिर्वंश्यो व्याकरणस्य एकमुनि व्याकरणस्य, एव द्विमुनि व्याकरणस्य, त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदैकमुनि व्याकरणं, द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सामानाधिकरण्य भवति, सप्त काशयो वंश्या राज्यस्य सप्तकाशि राज्यस्य, एव त्रिकोशल राज्यस्य, एकविंशतिभारद्वाज कोशलस्य ।

पूर्वार्थ इति किम् ?,–द्वौ मुनी वंश्यावस्य द्विमुनि, द्विमुनिक व्याकरणम्, द्विमुनिरागतः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरेव । अन्ये तु पूर्वार्थ इति विशेष नेच्छन्ति, तन्मते–एकश्चासौ मुनिश्चेति कर्मधारयप्रसङ्गे, द्वौ मुनी समाहृताविति द्विगुप्रसङ्गे, एको मुनिर्वंश्योऽस्येति बहुव्रीहिप्रसङ्गे चाव्ययीभाव एव समासो भवति ॥ २९ ॥

पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा ॥ ३ । १ । ३० ॥

पारेप्रभृतीनि नामानि षष्ठ्यन्तेन नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वा समस्यन्तेऽव्ययीभावश्च समासो भवति, तत्संनियोगे चाद्यानां त्रयाणामेकारान्तता निपात्यते ।

---

१ ×××××× ख० ता० । २ ×× ख० ता० । ३ दण्डैश्च द° पु०, ख० ता० । ४ °सस्य कृतम् ख० ता० । ५ त्रिगङ्गम् ख० ता० मु० । ६ °ण्ण° पु०, ख० ता० ।

*पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम्, पारेसमुद्रम्; मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम्, मध्येसमुद्रम्; अग्रं वनस्य अग्रेवणम्, अग्रेसेनम्; अन्तर्गिरेः अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि । वावचनात् पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भवति, गङ्गायाः पारम् गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्, वनाग्रम्, गिर्यन्तः ।

षष्ठ्येति किम् ?,–पारं शोभनम् ॥ ३० ॥

यावदियत्त्वे ॥ ३ । १ । ३१ ॥

इयत्त्वमवधारणम्–तस्मिन् गम्यमाने यावदिति नाम नाम्ना समस्यते, पूर्वपदार्थेऽव्ययीभावश्च समासो भवति ।

*यावन्त्यमत्राणि यावदमत्रम्, यावानोदनो यावदोदनम्, यावानवकाशो यावदवकाशम्,–अतिथीन् भोजय । यावन्त्यमत्राणीति निर्ज्ञातपरिमाणेनामत्रादिना तावन्त इति अतिथिपरिमाणमिहावधार्यते ।

इयत्त्व इति किम् ?,–यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्, कियद्भुक्तमिति नावधारयति । यावदित्यव्ययमनव्ययं चेह गृह्यते । अव्ययमेवेत्यन्ये ॥ ३१ ॥

पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या ॥ ३ । १ । ३२ ॥

पर्यादीनि नामानि पञ्चम्यन्तेन नाम्ना सहैकार्थ्ये पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यन्ते, स च समासोऽव्ययीभावसञ्ज्ञो भवति ।

*परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम्, अपत्रिगर्तेभ्यः अपत्रिगर्तम्, आ ग्रामात् आग्रामम्, बहिर्ग्रामात् बहिर्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात् प्राग्ग्रामम्, प्रत्यग्ग्रामात् प्रत्यग्ग्रामम्, अपाग्ग्रामात् अपाग्ग्रामम्; उदग् ग्रामात् उदग्ग्रामम् वृष्टो मेघः । पर्यादिसाहचर्यादञ्चतिर्धैनलुबन्तोऽव्यय गृह्यते, तेनेह न भवति–प्राङ् ग्रामात् चैत्रः । प्रतिपदविहितायाश्च पञ्चम्या ग्रहणादिहाव्ययीभावो न भवति–अपगतः शाखायाः अपशाखः ।

पञ्चम्येति किम् ?,–परि वृक्षं विद्योतते विद्युत्, यदत्र मां परि स्यात् ॥ ३२ ॥

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥ ३ । १ । ३३ ॥

लक्षण चिह्नम्, तद्वाचिना नाम्ना आभिमुख्ये वर्तमानावभिप्रतीत्यैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्येते; अव्ययीभावश्च समासो भवति ।

*अभि अग्निम्–अभ्यग्नि, प्रत्यग्निं–प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति;–अग्नि लक्षीकृत्याभिमुख पतन्तीत्यर्थः ।

लक्षणेनेति किम् ?,–स्रुग्घ्नं प्रति गतः–प्रतिनिवृत्त्य पुनः स्रुग्घ्नमेवाभिमुखं गत इत्यर्थः । अभिप्रतीति किम् ?,–येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम् ?,–वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । पूर्वपदार्थ इत्येव ?,–अभिमुखोऽङ्को यासां ता अभ्यङ्का गावः ॥ ३३ ॥

दैर्घ्येऽनुः ॥ ३ । १ । ३४ ॥

अनु इत्येतन्नाम दैर्घ्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना नाम्नैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञः ।

*अनु गङ्गां दीर्घा अनुगङ्गं वाराणसी,–गङ्गाया लक्षणभूताया आयामेन वाराणस्या आयामो लक्ष्यते;एवमनुयमुनं मथुरा ।

दैर्घ्य इति किम् ?,–वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेनेत्येव ?,–लक्ष्येण वाराणस्यादिना मा भूत् ॥ ३४ ॥

समीपे ॥ ३ । १ । ३५ ॥

अनु इत्येतन्नाम समीपेऽर्थे वर्तमानमर्थात् समीपिवाचिना सहैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये समस्यते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञः ।

*अनु वनस्य अनुवनमशनिर्गता, अनुनृपं पिशुनाः । अनोरव्ययत्वात्–"विभक्तिसमीप०" ॥ ३ । १ । ३९ ॥ इत्यादिनैव समासे सिद्धे विकल्पार्थम्, तेन वाक्यमपि भवति । पृथग्वचनं लक्षणेनेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥ ३५ ॥

तिष्ठद्ग्वित्यादयः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतयः समासशब्दा अव्ययीभावसञ्ज्ञा भवन्ति, यथायोगमन्यपदार्थे पूर्वपदार्थे चाभिधेये ।

*तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले गर्भग्रहणाय दोहाय वाहाय वत्सेभ्यो निवासाय जलपानार्थं वा स कालस्तिष्ठद्गु, वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु, आयन्ति गावो यस्मिन् स काल आयतीगवम्;–अत्र पूर्वपदस्य पुंवद्भावा-

---

१ °कियद्दत्त मु° पु० । २ × × × × ख० सा० । ३ °परिमां° पु० । ४ °ऐक्य° पु०, ख० सा० । ५ °समासश्चाऽयमव्ययीभाव° पु०, ३९ ख० सा० । ६ °वचनम्° पु०, ख० सा० ।

मावः समासान्तश्च निपातनात् एतेऽन्यपदार्थे काले । तथा–खले यवा यस्मिन् स कालः खलेयवम्, खलेबुसम्, निपातनात्सप्तम्या अलुप् । लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूनयवम्, पूयमानयवम्; संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्; संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्,–एते प्रथमैकवचनान्ता एवान्यपदार्थे काले । देशेऽपीत्यन्ये–तेन खलेयवं पश्य, खलेयवेन कृतम्, खलेयवे कृतम् इत्यादयः प्रयोगा असाधवः, द्वितीयादिविभक्त्यन्ता अपि एते साधव इत्यन्ये । नामेरधः अधोनाभम् निपातनादत् समासान्तः, पूर्वपदार्थप्रधानोऽयम् । तथा–समत्वं भूमेः सम्भूमि, एवं समपदाति; पक्षे पूर्वपदस्य मान्तत्वमपि निपात्यते–संमभूमि, समंपदाति । एतौ देशकालभावेष्वन्यपदार्थेष्वित्यन्ये, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु समा भूमिः समभूमिः समपदातिरिति कर्मधारय एव । तथा–शोभनत्व समस्य शोभनत्व समायाः शोभना समा यत्र सुषमम्, एव विषमम्, निष्षमं, दुष्षमम्, थपरसमम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव–शोभनो समा सुषमा, शोभने समे सुषमे । समशब्देनाव्ययीभाव इत्यन्ये; तथा–समाया आयतीत्वम् आयती समा यत्र आयती समेति वा आयतीसमम्, एवं पापसमम्, पुण्यसमम्; समशब्देन तृतीयासमास इत्यन्ये । आयत्या समम्–आयतीसमम्, एवं पापसमम्, पुण्यसमम्; तथा–प्रकृष्टत्वं चाह्नः प्राह्णम् निपातनादह्लादेशः; एव प्ररथम्, प्रमृगम्; प्रदक्षिणम् । कालभावलक्षणेऽन्यपदार्थेऽपीत्यन्ये;–प्रक्रान्तमहरस्मिन् प्राह्णम्, प्रगता रथा अस्मिन् प्ररथम्, प्रनष्टा मृगा अस्मिन् प्रमृगम्, प्रकृता दक्षिणा अस्मिन् प्रदक्षिणम्, अन्यत्र प्रगता मृगा अस्मात् प्रमृगो देशः; देशेऽप्यन्ये । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव,–प्राह्णः, प्ररथः, प्रमृगः, प्रदक्षिणा, तथैकत्वमन्तस्य एकोऽन्त इति वा एकान्तम्, देशेऽन्यपदार्थेऽपीत्यन्ये । एव प्रान्तं, समपक्षम्, समानतीर्थम्, समानतीरम्, तथा–सप्रत्यसप्रत्यप्रदक्षिणानि यथासंख्यं वर्तमानावर्तमानवामेषु । तथा–युद्धे इजन्तं च; केशाकेशि, दण्डादण्डि, द्विदण्डि, द्विमुसलि । "तिष्ठद्गु०" इत्यत्रेतिशब्दः स्वरूपपरिग्रहार्थः; तेनेह समासान्तरं न भवति–परमं तिष्ठद्गु तिष्ठद्गु प्रियमस्येति वाक्यमेव भवति । अत एव प्रदक्षिणसप्रतिभ्यां सह नञ्समासेन सिद्धावप्रदक्षिणासंप्रत्योः पाठः । इजन्तस्य च तिष्ठद्ग्वादिपाठः "इच् युद्धे" ॥ ७ । ३ । ७४ ॥ इत्यनेनेजन्तस्य समासान्तप्रतिषेधार्थः, द्विदण्ड्यादेरव्ययीभावार्थश्च । अन्ये तु परपदेनैव समासं प्रतिषेधन्ति, तन्मते–परमतिष्ठद्गु, आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामित्यादयोऽपि साधवः । तिष्ठद्ग्वादिराकृतिगणः–तेन प्रसव्यम्, अपसव्यम्, यत्प्रभृति, तत्प्रभृति; इतःप्रभृति इत्यादि सिद्धम् ॥ ३६ ॥

नित्यं प्रतिनाल्पे ॥ ३ । १ । ३७ ॥

अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिना नाम्ना नाम नित्यं समस्यतेऽव्ययीभावश्च समासो भवति ।

* शाकस्याल्पत्वं–शाकप्रति, सूपस्य मात्रा–सूपप्रति ।

अल्प इति किम् ?,–वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम्–तेनान्यत्र समासो वाक्यं च भवति ॥ ३७ ॥

संख्याक्षशलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥ ३ । १ । ३८ ॥

संख्यावाचि नामाक्षशलाके च द्यूतविषयेऽन्यथावर्तने वर्तमानेन परिणा नाम्ना सहैकार्थ्ये नित्यं समस्यन्तेऽव्ययीभावश्च समासो भवति, वर्तने चैषां कर्तृत्वात्तृतीयान्तत्वम्, अक्षशलाकयोस्त्वेकवचनान्तयोरेवेष्यते ।

* पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयितुर्जयः अन्यथापाते पराजयः । एकेनाक्षेण शलाकया वा न तथावृत्तम् यथा पूर्वं जये एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि, परमेण चतुष्परि, पञ्चसु त्वेकरूपेषु जय एव भवति । अक्षेणेद न तथा वृत्तम् यथा पूर्वं जये अक्षपरि, शलाकापरि ।

संख्यादीति किम् ?,–पाशकेन न तथा वृत्तम् । परिणेति किम् ?,–अक्षेण परिवृत्तम् । द्यूत इति किम् ?,–रथस्याक्षेण न तथा वृत्तम् । अन्यथावृत्ताविति किम् ?,–पञ्चपरीति मा भूत् । केचित् समविषमद्यूते सममित्युक्ते यदा विषमं भवति, तदा अक्षपरि शलाकापरीति प्रयुज्यत इत्याहुः । अन्ये पूर्वं पदमाहूत तच्च पतितमिष्टं सिद्धं पुनस्तदाहूतं यदा न पतति, तदायं प्रयोगोऽक्षपरि शलाकापरीत्याहुः ॥ ३८ ॥

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्धयर्थाभावात्ययासंप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुगपत्सदृक्संपत्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥ ३ । १ । ३९ ॥

विभक्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये नित्यं समस्यते, स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति ।

---

१ खलवयम्, म० म० । २ पूतयवम् पु० ख० ता०ना ३ तनाद् पु० । ४ एव स० पु० । ५ °ना समा सुषमा पु० । ६ प्रगतस्य पु०, ख० ता० । ७ °ष्ठद्गुरिति पु० । ८ °च° पु०, ख० ता० । ९ वर्तमाने ख० ता० । १० °पूस पु० ।

* विभक्तिर्विभक्त्यर्थः कारकम्, अधिस्त्रि निधेहि–स्त्रीषु निधेहीत्यर्थः, एवमधिकुमारि; समीपे–* उपकुम्भं, कुम्भस्य समीप इत्यर्थः, एवमुपाग्नि, उपशरदम्; ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः–* सुमद्रम्, मद्राणां समृद्धिरित्यर्थः, एव सुमगधम्, सुभिक्षम्; विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः–ऋद्ध्यभावः, * दुर्यवनं–यवनानामृद्ध्यभाव इत्यर्थः, एवं दुर्भिक्षम्; अर्थाभावो धर्मिणोऽसत्त्वम्–* निर्मक्षिकम्–मक्षिकाणामभाव इत्यर्थः, एव निर्मशकम्, अमक्षिकम्, उन्मशकम्, निर्वातम्, अत्ययोऽतीतत्वम्–सत एवातिक्रान्तत्वम्, * अतिवर्षं–वर्षाणामतीतत्वमित्यर्थः, एवमतिशीतम्, निश्शीतम्, निर्हिमम्, अतृणम्, निस्तृणम्, असंप्रतीति वर्तमानकाले उपभोगादेः प्रतिषेधः,–* अतिकम्बलं–कम्बलस्योपभोगं प्रति नायं काल इत्यर्थः, एवमतितैसृकम्, अत्याम्रम्; पश्चादर्थे–* अनुरथं याति–रथस्य पश्चादित्यर्थः, एवम् अनुपादातम्, क्रम–आनुपूर्व्यम्, * अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु–ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः, एवमनुवृद्धं साधूनर्चय, ख्यातिः–शब्दप्रथा, * इतिभद्रबाहु, तद्भद्रबाहु, अहोभद्रबाहु, भद्रबाहुशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः; युगपदेककालार्थः–* सचक्रं धेहि–चक्रेण सहैककालं चक्राणि वा युगपद्धेहीत्यर्थः, एवं सधुरं प्राजः, सदृगर्थे–* सव्रतम्–व्रतस्य सदृशमित्यर्थः, एवं सशीलम्, सकिखि, सदेवदत्तम्;–अव्ययीभावे सहस्य सभावः। संपत् सिद्धिः–* सब्रह्म साधूनां–संपन्नं ब्रह्मेत्यर्थः, एवं सवृत्तं मुनीनाम्, सक्षत्रमिक्ष्वाकूणाम्; साकल्यमशेषता–* सतृणमभ्यवहरति–न किंचित् त्यजतीत्यर्थः, एव सतुषम्; अन्तः–समाप्तिः–* सपिण्डैषणमधीते–पिण्डैषणापर्यन्तमधीत इत्यर्थः, एवं सषड्जीवनिकायमधीते;–अत्र समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने प्रतीयत इति साकल्ये अनन्तर्भावः।

पूर्वपदार्थ इत्येव ?,–समृद्धा मद्राः–सुमद्राः। अव्ययमिति किम् ?,–समीपं कुम्भस्य ॥ ३९ ॥

योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ॥ ३ । १ । ४० ॥

एष्वर्थेष्वव्ययं नाम नाम्नैकार्थ्ये पूर्वपदार्थे समस्यतेऽव्ययीभावश्च समासः।

योग्यतायाम्–* अनुरूपं चेष्टते–रूपस्य योग्यां चेष्टां कुरुते। वीप्सायाम्–* प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते–अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः, एवं प्रतिपर्यायम्, वीप्सायां द्वितीयाया विधानात् वाक्यमपि भवति–अर्थमर्थं प्रतीति। अर्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः–* यथाशक्ति पठ–शक्तेरनतिक्रमेणेत्यर्थः, एवं यथाबलम्; नात्र विन्यासविशेष इति क्रमाद्भेदः। सादृश्ये–* सशीलमनयोः–शीलस्य सादृश्यमित्यर्थः, एवं सव्रतमनयोः, सकिखि–किख्याः सादृश्यमित्यर्थः। सदृगित्यनेनैव सिद्धे सादृश्यग्रहणं मुख्यसादृश्यपरिग्रहार्थम् ॥ ४० ॥

यथाऽथा ॥ ३ । १ । ४१ ॥

थाप्रत्ययरहितं यथेत्येतदव्युत्पन्नमव्ययं नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये नित्यं समस्यते, पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावः।

* यथारूपं चेष्टते–रूपानुरूपमित्यर्थः, यथावृद्धमभ्यर्चय–ये ये वृद्धास्तानित्यर्थः, यथासूत्रमनुतिष्ठति–सूत्रानतिवृत्त्येत्यर्थः।

अथा इति किम् ?,–यथा चैत्रः तथा मैत्रः। पूर्वेणैव सिद्धे सादृश्ये प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ ४१ ॥

गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः ॥ ३ । १ । ४२ ॥

कु इत्यव्ययं पापाल्पयोर्वर्तते, गतिसञ्ज्ञकाः कुश्च नाम नाम्ना सह नित्यं समस्यन्ते; स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति।

* ऊरीकृत्य, खाट्कृत्य, शुक्लीकृत्य, पटपटाकृत्य, प्रकृत्य, कारिकाकृत्य, कु–* कुत्सितो ब्राह्मणः कुब्राह्मणः, एवं कुपुरुषः, ईषदुष्णं, कोष्णं, कवोष्णं, कदुष्णम्, एवं कामधुरम्।

अव्ययमित्येव ?,–कुर्विशाला–पृथिवीत्यर्थः। अन्य इति किम् ?,–कुत्सिताः पुरुषा यस्य स कुपुरुषकः,–अत्र बहुव्रीहित्वात् कच् भवति। तत्पुरुषप्रदेशाः "गोस्तत्पुरुषात्" ॥ ७ । ३ । १०५ ॥ इत्यादयः ॥ ४२ ॥

दुर्निन्दाकृच्छ्रे ॥ ३ । १ । ४३ ॥

दुरित्यव्ययं नाम निन्दायां कृच्छ्रे चार्थे वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति।

१ °निशी पु०, ख० ता०। २ °ज पु०। ३ × × ख० ता०।

*निन्दितः पुरुषः दुष्पुरुषः, कृच्छ्रेण कृतं दुष्कृतम् ।
अन्य इत्येव ?,-निन्दिताः पुरुषा यस्य स दुष्पुरुषकः,-अत्रापि बहुव्रीहित्वात्कच् ॥ ४३ ॥

सुः पूजायाम् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

सु इत्यव्ययं पूजायां वर्तमानं नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
*शोभनो राजा सुराजा ।
अन्य इत्येव ?,-मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्,-अत्राव्ययीभावत्वादम् ॥ ४४ ॥

अतिरतिक्रमे च ॥ ३ । १ । ४५ ॥

अतीत्यव्ययमतिक्रमे पूजायां च वर्तमानं नाम्ना नित्य समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
*अतिस्तुत भवता, अतिसिक्तं भवता,-अतिक्रमेण स्तुतिसेकौ कृतावित्यर्थः, अतिस्तुत्य, अतिसिच्य, पूजायाम्-शोभनो राजा अतिराजा । बहुलाधिकारादतिक्रमे क्वचिन्न भवति-अति स्तुत्वा, अति सिक्त्वा ॥ ४५ ॥

आङल्पे ॥ ३ । १ । ४६ ॥

आङित्यव्ययमल्पेऽर्थे वर्तमानं नाम्ना नित्य समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
*ईषत्कडारः-आकडारः, एवमापिङ्गलः । आबद्धमायुक्तमित्यादौ तु क्रियायोगे गतिलक्षण एव समासः ॥ ४६ ॥

प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ॥ ३ । १ । ४७ ॥

प्रादयः शब्दा गताद्यर्थेषु वर्तमानाः प्रथमान्तेन, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेषु द्वितीयान्तेन, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेषु तृतीयान्तेन, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थेषु चतुर्थ्यन्तेन, निरादयः क्रान्ताद्यर्थेषु पञ्चम्यन्तेन नाम्ना सह नित्य समस्यन्ते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।

प्रादयः-*प्रगत आचार्यः प्राचार्यः, एव प्रान्तेवासी, प्रवृद्धो गुरुः प्रगुरुः, प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः, सगतोऽर्थः समर्थः, विरुद्धः पक्षो विपक्षः, प्रत्यर्थी पक्षः प्रतिपक्षः, प्रतिबद्ध वचः प्रतिवचः, उपश्लिष्टः पतिरुपपतिः, उपपन्नोऽनुकूलः प्रतिकूलो वा नायकः-उपनायकः, अनुनायकः, प्रतिनायकः; अत्यादयः-*अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः, उद्गतो वेलाम् उद्वेलः, प्रतिगतोक्ष प्रत्यक्षः, अनुगतः प्रतिगतो वा लोमानि-अनुलोमः, प्रतिलोमः, अभिप्रपन्नो मुखमभिमुखः; अवादयः-*अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः, परिणद्धो वीरुद्भिः परिवीरुत्, संनद्धो वर्मणा सवर्मा, अनुगतमर्थेनान्वर्थं नाम, सगतमक्ष्णा समक्षम् वस्तु, वियुक्तमर्थेन व्यर्थं वचः, संगतमर्थेन समर्थं पदम्, पर्यादयः-*परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, उद्युक्तः सग्रामाय उत्संग्रामः, शक्तः कुमार्यै अलकुमारिः, शक्तः पुरुषेभ्यः अलपुरुषीणः, अलशब्दस्य चतुर्थ्यन्तेन वाक्यमपीच्छन्त्यन्ये;-अल जीविकायै-अलंजीविकः, अल कुमार्यै-अलकुमारिः; निरादयः-*निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः, अपगतः शाखायाः अपशाखः, अन्तर्गतोऽङ्गुल्या अन्तरङ्गुलो नखः, उत्क्रान्ता कुलादुत्कुला कुलटा, एवमुद्वेलः समुद्रः, उच्छास्त्र वचः, उत्सूत्रो न्यायः, उच्छृङ्खलः कलभः, अपगतमर्यादपार्थं वचः, एवमपक्रम कार्यम् । बहुलाधिकारात् षष्ठ्यन्तेनापि-अन्तर्गतो गार्ग्यस्य अन्तर्गार्ग्यः, एवमन्तरङ्गुलो नखः; सप्तम्यन्तेनापि-प्रतिष्ठितमुरसि प्रत्युरसम् ।

गताद्यर्था इति किम् ?,-वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । अन्य इत्येव ?,-प्राचार्यको देशः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ४७ ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ३ । १ । ४८ ॥

अव्यय नाम प्रवृद्धादिभिर्नामभिर्नित्य समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
*पुनःप्रवृद्धं बर्हिः, पुनरुत्स्यूत वासः, पुनर्निष्क्रान्तो रथः, पुनरुक्त वचः, पुनर्नवं वयः, पुनःशृत पयः, स्वर्यातः, अन्तर्भूतः, प्रात.सवनम्, उच्चैर्घोष., नीचैर्गतम्, अधस्पदम्, अनद्धापुरुष., असशक्त. पुरुष., प्रायश्चित्तम्, सद्यस्क्रीः, प्राग्वृत्तम्, पुराकल्पः, श्वःश्रेयसम्, श्वोवसीयसम् इति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ४८ ॥

ङस्युक्तं कृता ॥ ३ । १ । ४९ ॥

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे ङसिना-पञ्चम्यन्तेन नाम्नोक्त ङस्युक्तम् तत् कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।

१ °दु पु° पु० । २ °×××××××° पु०, ख० ता० ।

*कुम्भं करोति कुम्भकारः, शरलावः, अग्निचित्, सोमसुत्, अन्यथाकारं भुङ्क्ते, अतिथिवेदं भोजयति; इह च गतिकारकङस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समास इष्यते–तेन प्रस् स्थ इत्यादौ, चर्मन् टा क्रीत, अभ्र टा विलिस इत्यादौ, कच्छ अस् प इत्यादौ च समासे च सति अकारान्तत्वात् ङीः सिद्धः–प्रष्ठी, चर्मक्रीती, अभ्रविलिप्ती; कच्छपी इत्यादि। यदि पुनर्विभक्त्यन्तैः कृदन्तैः समासः स्यात् तदान्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव आपः प्राप्तावकारान्तत्वाभावात् ङीर्न स्यात्। तथा–माषान् वापिन् व्रीहीन् वापिन् इत्यादौ समासे नकारस्यानन्तत्वाण्णत्वं सिद्धम्–माषवापिणी, व्रीहिवापिणी। विभक्त्यन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव ङीप्राप्तौ नकारस्यान्त्यत्वाण्णत्वं न स्यात्। पूर्वपदस्य च विभक्त्यन्तत्वनियमात् चर्मक्रीतीत्यादिषु पदकार्यं नकारलोपादि सिद्धं भवति।

ङस्युक्तमिति किम् ?,–कारकस्य व्रज्या, कारकस्य गतिः, अलं कृत्वा; खलु कृत्वा। कृतेति किम् ?,–धर्मो वो रक्षतु ॥ ४९ ॥

तृतीयोक्तं वा ॥ ३ । १ । ५० ॥

"दंशेस्तृतीयया" ॥ ५ । ४ । ७३ ॥ इत्यारभ्य यत्तृतीयोक्तं नाम तत् कृता नाम्ना वा समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति।

*मूलकेनोपदंशं, मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, दण्डेनोपघातं, दण्डोपघातं गाः कलयति; पार्श्वयोः पार्श्वाभ्यां वोपपीड, पार्श्वोपपीडं शेते। वाशब्दो नित्यसमासनिवृत्त्यर्थः–तेनोत्तरेषु वाक्यमपि भवति ॥ ५० ॥

नञ् ॥ ३ । १ । ५१ ॥

नञित्येतन्नाम नाम्ना समस्यते, स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति।

*न गौः अगौः, अनुच्चैः, असः। निवर्त्यमानतद्भावश्चोत्तरपदार्थः पर्युदासे नञ्समासार्थः–स चायं चतुर्धा–तत्सदृशः, तद्विरुद्धः, तदन्यः, तदभाव इति। अब्राह्मणः, अशुक्ल इति तत्सदृशः–क्षत्रियादिः पीतादिश्च प्रतीयते; अधर्मः, असित इति तद्विरोधी–पाप्मा कृष्णश्च प्रतीयते, अनग्निः अवायुरित्यग्निवायुभ्यामन्यः प्रतीयते; अवचनम् अवीक्षणमिति वचनवीक्षणाभावः प्रतीयते। नन्वस्योत्तरपदार्थप्राधान्येन तल्लिङ्गसंख्यत्वे सति कथं 'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः' इत्यादौ अनेके इति बहुवचनम्–असाधव एवंदृशाः शब्दाः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु नञ् पदान्तरेण संबध्यत इति उत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थ एव वर्तते–तत्रासामर्थ्येऽपि यथाभिधानं बाहुलकात् समासः–सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी, अलवणभोजी भिक्षुः; तथा–कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्टकिकं मुखम्,–"शोभमाने" ॥ ६ । ४ । १०२ ॥ इतीकण्, वत्सेभ्यो न हितोऽवत्सीयो गोधुक्,–"तस्मै हिते" ॥ ७ । १ । ३५ ॥ इतीयः; वधं नार्हत्यवध्यो ब्राह्मणः,–"दण्डादेर्यः" ॥ ६ । ४ । १७८ ॥ इति यः; संतापाय न शक्त असांतापिकः सदुपदेशः,–"तस्मै योगादेः शक्ते" ॥ ६ । ४ । ९४ ॥ इतीकण्।

अन्य इत्येव ?,–न विद्यन्ते मक्षिका यत्र सोऽमक्षिकाकः, मक्षिकाणामभावोऽमक्षिकमिति ॥ ५१ ॥

पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ॥ ३ । १ । ५२ ॥

अंश एकदेशस्तद्वानंशी, पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादंशवाचिनोंऽशिना समस्यन्ते, अभिन्नेन 'न चेत्सोंऽशी भिन्नः प्रतीयते' तत्पुरुषश्च समासो भवति।

*पूर्वः कायस्य पूर्वकायः, एवम् अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः।

पूर्वादिग्रहणं किम् ?,–दक्षिणं कायस्य। अभिन्नेनेति किम् ?,–पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व। प्रसज्यप्रतिषेधः किम् ?,–पूर्वं पाणिपादस्य–अत्र हि समाहारस्यैकत्वेऽपि पाणिः पाद इति भेदप्रतीतिर्न भवति। पूर्वग्राम इत्यादौ तु न ग्रामशब्दात् प्रासादादिभेदप्रतीतिः। अंशिनेति किम् ?,–पूर्वो नाभेः कायस्य ॥ ५२ ॥

सायाह्नादयः ॥ ३ । १ । ५३ ॥

सायाह्नादयः शब्दा अंशिना तत्पुरुषेण साधवो भवन्ति।

*सायमह्नः सायाह्नः, मध्यमह्नः मध्याह्नः, मध्यं दिनस्य मध्यंदिनम्, मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात् इत्यादयः। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्–पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः। इतिवत्समुदायवाचिनामंशेऽपि प्रवृ-

१ ×पु० ख० ता०। २ °सन्य° म० म०। ३ °ण पु०, ख० ता०। ४ °न्ति×पु०। ५ पे×° पु०। ६ °××××××° ख० ता०।

चिदर्शनात् सामानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धम् । पूर्वश्चासौ कायश्च पूर्वकायः सायं च तदहश्च सायाह्न इति । तत्पुरुषविधान त्विह पूर्वत्र चाह्नः सायं कायस्य पूर्वमिति षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ ५३ ॥

समेंऽशेऽर्धं नवा ॥ ३ । १ । ५४ ॥

अर्धमित्येतत्समेंऽशे वर्तमानमंशिना अभिन्नेन वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, पक्षे–पिप्पल्यर्धम्; एवमर्धकोशातकी, कोशातक्यर्धम्; अर्धपणः, पणार्धम्; अर्धवेदिः, वेद्यर्धम्; अर्धचापम्, चापार्धम्, अर्धस्वरः, स्वरार्धम्; अर्धग्रामः, ग्रामार्धम्; अर्धापूपः, अपूपार्धम् ।

समेंऽश इति किम् ?,–ग्रामार्धः, नगरार्धः । अर्धं च सा पिप्पली चेति कर्मधारयेणैव सिद्धे भेदविवक्षायां पक्षे षष्ठीसमासबाधनार्थमसमांशे चार्द्धश्चासौ ग्रामश्चेति कर्मधारयनिषेधार्थं वचनम् । अंशिनेत्येव ?,–पिप्पल्या अर्धं चैत्रस्य,–अत्र चैत्रेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव ?,–अर्धं पिप्पलीनाम् ।

कथमर्धपिप्पल्यः, अर्धं पिप्पल्या इत्यभिन्नेन समासे सत्येकशेषात्, अर्धराशिरित्यत्र राशेरभेदप्रतिभासाद्भविष्यति; अत्र समेंऽशे वर्तमानोऽर्धशब्द आविष्टलिङ्गी नपुंसकः, असमांऽशे तु पुलिङ्गः । अन्ये त्वसमासे वाच्यलिङ्गमेनमाहुः । असमांश एव च षष्ठीसमासं, समांशे तु नित्यमशितत्पुरुषमिच्छन्ति ॥ ५४ ॥

जरत्यादिभिः ॥ ३ । १ । ५५ ॥

असमांशार्थ आरम्भः, अर्धशब्दो जरत्यादिभिरंशिभिरभिन्नैः सह वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*अर्धो जरत्या अर्धजरती तत्तुल्यम् अर्धजरतीयम्, अर्धवैशसम्, अर्धोक्तम्, अर्धविलोकितम्; पक्षे–जरत्यर्ध इत्याद्यपि भवति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । इदमपि षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ ५५ ॥

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः ॥ ३ । १ । ५६ ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येते पूरणप्रत्ययान्ता अग्र इत्यादयश्च शब्दा अंशवाचिनोऽशिनाऽभिन्नेन वा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा, एवं तृतीयभिक्षा, चतुर्थभिक्षा, तुर्यभिक्षा, तुरीयभिक्षा, अग्रं हस्तस्य अग्रहस्तः, एवं तलपादः, ऊर्ध्वकाय इत्यादि, पक्षे–भिक्षाद्वितीयम्, भिक्षातृतीयम्, भिक्षाचतुर्थम्, भिक्षातुर्यम्, भिक्षातुरीयम्, हस्ताग्रम्, पादतलम्, कायोर्ध्वमित्यादि । नित्याधिकाराभावादेव पक्षे वाक्यस्य सिद्धत्वाद्वानुवृत्तिः पक्षे षष्ठीसमासार्थम्–तेन पूरणेन निषिद्धोऽपि षष्ठी समासो भवति ।

द्व्यादिग्रहणं किम् ?,–पञ्चमं भिक्षायाः । पूरणेति किम् ?,–द्वौ भिक्षायाः । अंशिनेत्येव ?,–भिक्षाया द्वितीयं भिक्षुकस्य, भिक्षुकेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव ?,–द्वितीयं भिक्षाणाम् । अग्रादिराकृतिगणः ॥ ५६ ॥

कालो द्विगौ च मेयैः ॥ ३ । १ । ५७ ॥

अंशांशिनिवृत्तौ तत्सबद्धं वेति निवृत्तम् । कालवाचि नामैकवचनान्तं द्विगौ च विषये वर्तमानं मेयवाचिना नाम्ना समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*मासो जातस्य मासजातः, मासजातौ, मासजाताः, मासजाता स्त्री, एवं संवत्सरजातः, मासमृतः, सर्वत्सरमृतः, द्विगौ–एको मासो जातस्य एकमासजातः, द्वे अहनी सुप्तस्य द्व्यहसुप्तः, त्र्यहाध्यापितः । कथं द्व्यहजातः त्र्यहजातः ?,–समाहारद्विगोर्जातेन काल इत्यंशेन समासेन भविष्यति । इह च यद्यपि विग्रहे जातादि कालस्य विशेषणम् तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासे लिङ्गं संख्या च तदीयतदीयमेव भवति ।

काल इति किम् ?,–द्रोणो धान्यस्य, काल इति चैकवचनं द्विगोः अन्यत्र प्रयोजकम्–तेन मासौ मासा वा जातस्येत्यत्र न भवति । द्विगौ तु द्वौ त्रयो वा मासा जातस्य द्विमासजातः त्रिमासजात इत्यपि भवति, द्विगुग्रहणं त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा नाम नाम्नेत्यनुवृत्तेर्द्वयोरेव स्यात् । चकारो द्विगुरहितकालपरिग्रहार्थः । मेयैरिति किम् ?,–मासश्चैत्रस्य । जातादेरेव हि मेयत्वम् जन्मादेः प्रभृति जातादिसबन्धित्वेनैवादित्यगतेः परिच्छेदात्, न द्रव्यमात्रस्य, क्तान्तेनैव च मेयेन प्रायेणाय समास इष्यते–तेन मासो गच्छतः, वर्षमधीयानस्य, मासो गन्तुं वर्तते इत्यादौ न भवति, अयमपि षष्ठीसमासापवादो योगः ॥ ५७ ॥

---

१ °च° पु०, ख० ता० । २ °लिङ्गो पु० ख० ता० । ३ चि X° पु० । ४ °X X X X X X° ख० ता० । ५ °से X° पु० । ६ X X X ख० ता० । ७ X X X X पु०, ख० ता० ।

स्वयं-सामी क्तेन ॥ ३ । १ । ५८ ॥

स्वयं सामि इत्येते अव्यये क्तान्तेन नाम्ना सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*स्वयंधौतौ पादौ, स्वयंविलीनमाज्यम्—आत्मनेत्यर्थः; सामिकृतम्, सामिभुक्तम्;—अर्धमित्यर्थः ।

समासे सत्यैकपद्यादेकविभक्तिस्तद्धिताद्युत्पत्तिश्च भवति—स्वायंधौतिः, सामिकृतिः; सामिकृतायनिः इत्यादि ।

क्तेनेति किम् ?,—स्वय कृत्वा, सामि भुक्त्वा ॥ ५८ ॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ ३ । १ । ५९ ॥

खट्वा इत्येतन्नाम द्वितीयान्तं क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति; क्षेपः समासार्थो न वाक्येन गम्यते इति नित्य एवायं समासः ।

खट्वारूढः, खट्वाप्लुतो जाल्मः;—उत्पथप्रस्थित एवमुच्यते ।

खट्वा, पल्यङ्क, आचार्यासनं वा, अधीत्य गुरुभिरनुज्ञातेन हि खट्वारोढव्या, यत्त्वन्यथा खट्वारोहणं तदुत्पथप्रस्थानम्, उपलक्षण चेह खट्वारोहणमुत्पथप्रस्थानस्य; तेन सर्वोऽपि विमार्गप्रस्थितः खट्वारूढ इत्युच्यते ।

क्षेप इति किम् ?,—खट्वामारूढ उपाध्यायोऽध्यापयति ॥ ५९ ॥

कालः ॥ ३ । १ । ६० ॥

कालवाचि नाम द्वितीयान्त नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*रात्रिमतिसृताः—रात्र्यतिसृताः, एव रात्र्यारूढाः, रात्रिसंक्रान्ताः, अहरतिसृताः षड् मुहूर्ता श्चराचराः,—ते हि दक्षिणायने रात्रिं गच्छन्ति, उत्तरायणे त्वहरिति, मास प्रमितो मासप्रमितः,—प्रतिपच्चन्द्रमाः—मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः ।

अव्याप्त्यर्थ आरम्भः ॥ ६० ॥

व्याप्तौ ॥ ३ । १ । ६१ ॥

व्याप्तिर्गुणक्रियाद्रव्यैरत्यन्तसंयोगः, व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तं कालवाचि नाम व्यापकवाचिनाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति; क्तेनेति निवृत्तम् ।

*मुहूर्तं सुख—मुहूर्तसुखम्, मुहूर्तरमणीयः, सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना, मुहूर्ताध्ययनम्; मुहूर्तगुडः ।

व्याप्ताविति किम् ?,—मास पूरको व्रजति । काल इत्येव ?,—क्रोश कुटिला नदी ॥ ६१ ॥

श्रितादिभिः ॥ ३ । १ । ६२ ॥

द्वितीयान्तं नाम श्रितादिभिर्नामभिः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*धर्मं श्रितः—धर्मश्रितः, श्रीश्रितः, संसारातीतः, नरकपतितः, निर्वाणगतः ।

श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन्, आगामिन् इति श्रितादयः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन—ओदनबुभुक्षुः, हिताशंसुः, तत्त्वबुभुत्सुः, सुखेच्छुः इत्यादिसिद्धम् ॥ ६२ ॥

प्राप्तापन्नौ तयाच्च ॥ ३ । १ । ६३ ॥

प्राप्तापन्नौ सामर्थ्यात् प्रथमान्तौ तया द्वितीयान्तेन नाम्ना सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, तत्संनियोगे चानयोरन्तस्याकारो भवति ।

*प्राप्ता जीविकां—प्राप्तजीविका, आपन्ना जीविकां—आपन्नजीविका, एव प्राप्तगवी, आपन्नगवी स्त्री, प्राप्तो जीविकां—प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः, प्राप्तगवः, आपन्नगवः,—पुरुषः, प्राप्त जीविका—प्राप्तजीविकम्, आपन्नजीविक कुलम् ।

अद्वचन स्त्रीलिङ्गार्थम्, प्राप्तापन्नयोः प्रथमोक्तत्वात् पूर्वनिपातार्थं वचनम् । श्रितादित्वाच्चानयोर्द्वितीयाया अपि प्रथमोक्तत्वेन प्राग्निपातः,—जीविकाप्राप्त, जीविकापन्न इत्यपि भवति ॥ ६३ ॥

ईषद्गुणवचनैः ॥ ३ । १ । ६४ ॥

ईषदित्येतदव्ययं गुणवचनैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ये गुणे वर्तित्वा तद्योगे गुणिनि वर्तन्ते; ते गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः ।

*ईषदल्प पिङ्गलः—ईषत्पिङ्गलः, एवमीषत्कडारः, ईषद्विकटः, ईषदुन्नतः; ईषद्रक्तः ।

---

१ ×°पु० । २ °चिवाचिना नाम्ना° ख०ता० । ३ °भम्य° पु० । ४ °×××° स०ता० । ५ द्वितीयान्त×ना° ख०ता० । ६ °तेन श्री°पु०, ख०ता० ।

चिद्दर्शनात् सामानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धम् । पूर्वश्चासौ कायश्च पूर्वकायः सायं च तदहश्च सायाह्न इति । तत्पुरुषविधान त्विह पूर्वत्र चाह्नः सायं कायस्य पूर्वमिति षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ ५३ ॥

समेंऽशेऽर्धे नवा ॥ ३ । १ । ५४ ॥

अर्धमित्येतत्समेंऽशे वर्तमानमंशिना अभिन्नेन वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, पक्षे–पिप्पल्यर्धम्; एवमर्धकोशातकी, कोशातक्यर्धम्; अर्धपणः, पणार्धम्, अर्धवेदिः, वेद्यर्धम्, अर्धचापम्, चापार्धम्; अर्धस्वरः, स्वरार्धम्; अर्धग्रामः, ग्रामार्धम्; अर्धापूपः, अपूपार्धम् ।

समेंऽश इति किम् ?,–ग्रामार्धः, नगरार्धः । अर्धं च सा पिप्पली चेति कर्मधारयेणैव सिद्धे भेदविवक्षायां पक्षे षष्ठीसमासबाधनार्थमसमांशे चार्द्धश्चासौ ग्रामश्चेति कर्मधारयनिषेधार्थं वचनम् । अंशिनेत्येव ?,–पिप्पल्या अर्धं चैत्रस्य,–अत्र चैत्रेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव ?,–अर्धं पिप्पलीनाम् ।

कथमर्धपिप्पल्यः, अर्धं पिप्पल्या इत्यभिन्नेन समासे सत्येकशेषात्; अर्धराशिरित्यत्र राशेरभेदप्रतिभासाद्भविष्यति; अत्र समेंऽशे वर्तमानोऽर्धशब्द आविष्टलिङ्गी नपुंसकः, असमांऽशे तु पुलिङ्गः । अन्ये त्वसमासे वाच्यलिङ्गमेनमाहुः । असमांश एव च षष्ठीसमास, समांशे तु नित्यमशितत्पुरुषमिच्छन्ति ॥ ५४ ॥

जरत्यादिभिः ॥ ३ । १ । ५५ ॥

असमांशार्थ आरम्भः; अर्धशब्दो जरत्यादिभिरशिभिरभिन्नैः सह वा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*अर्धो जरत्या अर्धजरती तत्तुल्यम् अर्धजरतीयम्, अर्धवैशसम्, अर्धोक्तम्, अर्धविलोकितम्; पक्षे–जरत्यर्धं इत्याद्यपि भवति । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । इदमपि षष्ठीसमासबाधनार्थम् ॥ ५५ ॥

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः ॥ ३ । १ । ५६ ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येते पूरणप्रत्ययान्ता अग्र इत्यादयश्च शब्दा अशवाचिनोंऽशिनाऽभिन्नेन वा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा, एवं तृतीयभिक्षा, चतुर्थभिक्षा, तुर्यभिक्षा, तुरीयभिक्षा, अग्रं हस्तस्य अग्रहस्तः, एवं तलपादः, ऊर्ध्वकाय इत्यादि; पक्षे–भिक्षाद्वितीयम्, भिक्षातृतीयम्, भिक्षाचतुर्थम्, भिक्षातुर्यम्, भिक्षातुरीयम्, हस्ताग्रम्, पादतलम्, कायोर्ध्वमित्यादि । नित्याधिकाराभावादेव पक्षे वाक्यस्य सिद्धत्वाद्वानुवृत्तिः पक्षे षष्ठीसमासार्थम्–तेन पूरणेन निषिद्धोऽपि षष्ठी समासो भवति ।

द्व्यादिग्रहणं किम् ?,–पञ्चमं भिक्षायाः । पूरणेति किम् ?,–द्वौ भिक्षायाः । अंशिनेत्येव ?,–भिक्षाया द्वितीयं भिक्षुकस्य, भिक्षुकेण समासो न भवति । अभिन्नेनेत्येव ?,–द्वितीयं भिक्षाणाम् । अग्रादिराकृतिगणः ॥ ५६ ॥

कालो द्विगौ च मेयैः ॥ ३ । १ । ५७ ॥

अशांशिनिवृत्तौ तत्संबद्धं वेति निवृत्तम् । कालवाचि नामैकवचनान्तं द्विगौ च विषये वर्तमानं मेयवाचिना नाम्ना समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*मासो जातस्य मासजातः, मासजातौ, मासजाताः, मासजाता स्त्री, एवं संवत्सरजातः, मासभृतः, सर्वेत्सरभृतः, द्विगौ–एको मासो जातस्य एकमासजातः, द्वे अह्नी सुप्तस्य द्व्यहसुप्तः, त्र्यहाध्यापितः । कथं द्व्यहजातः त्र्यहजातः ?,–समाहारद्विगोर्जातेन काल इत्यशेन समासेन भविष्यति । इह च यद्यपि विग्रहे जातादि कालस्य विशेषणम् तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासे लिङ्गं संख्या च तदीयतदीयमेव भवति ।

काल इति किम् ?,–द्रोणो धान्यस्य, काल इति चैकवचनं द्विगोः अन्यत्र प्रयोजकम्–तेन मासौ मासा वा जातस्येत्यत्र न भवति । द्विगौ तु द्वौ त्रयो वा मासा जातस्य द्विमासजातः त्रिमासजात इत्यपि भवति, द्विगुग्रहण त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा नाम नाम्नेत्यनुवृत्तेर्द्वयोरेव स्यात् । चकारो द्विगुरहितकालपरिग्रहार्थः । मेयैरिति किम् ?,–मासश्चैत्रस्य । जातादेरेव हि मेयत्वम् जन्मादेः प्रभृति जातादिसंबन्धित्वेनैवादित्यगतेः परिच्छेदात्, न द्रव्यमात्रस्य, क्तान्तेनैव च मेयेन प्रायेणायं समास इष्यते–तेन मासो गच्छतः, वर्षमधीयानस्य, मासो गन्तुं वर्तते इत्यादौ न भवति; अयमपि षष्ठीसमासापवादो योगः ॥ ५७ ॥

१ °त्व° पु०, ख० ता० । २ °लिङ्गी पु० ख० ता० । ३ चि ×° पु० । ४ °×××××× ख० ता० । ५ °से ×° पु० । ६ ×× × ख० ता० । ७ ×××× पु०, ख० ता० ।

स्वयं-सामी क्तेन ॥ ३ । १ । ५८ ॥

स्वय सामि इत्येते अव्यये क्तान्तेन नाम्ना सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
*स्वयंधौतौ पादौ, स्वयविलीनमाज्यम्–आत्मनेत्यर्थः; सामिकृतम्, सामिभुक्तम्;–अर्धमित्यर्थः । समासे सत्यैकपद्यादेकविभक्तित्वद्वितीयाद्युत्पत्तिश्च भवति–स्वायंधौति., सामिकृतिः; सामिकृताय निः इत्यादि ।
क्तेनेति किम् ?,–स्वयं कृत्वा, सामि भुक्त्वा ॥ ५८ ॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ ३ । १ । ५९ ॥

खट्वा इत्येतन्नाम द्वितीयान्त क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति; क्षेपः समासार्थो न वाक्येन गम्यते इति नित्य एवायं समासः ।
खट्वारूढः, खट्वाप्लुतो जाल्मः;–उत्पथप्रस्थित एवमुच्यते ।
खट्वा, पल्यङ्क, आचार्यासन वा, अधीत्य गुरुभिरनुज्ञातेन हि खट्वारोढव्या, यत्त्वन्यथा खट्वारोहणं तदुत्पथप्रस्थानम्, उपलक्षण चेह खट्वारोहणमुत्पथप्रस्थानस्य; तेन सर्वोऽपि विमार्गप्रस्थित. खट्वारूढ इत्युच्यते ।
क्षेप इति किम् ?,–खट्वामारूढ उपाध्यायोऽध्यापयति ॥ ५९ ॥

कालः ॥ ३ । १ । ६० ॥

कालवाचि नाम द्वितीयान्त नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
*रात्रिमतिसृताः–रात्र्यतिसृताः, एव रात्र्यारूढाः, रात्रिसंक्रान्ताः, अहरतिसृताः षड् मुहूर्ता श्चराचराः,–ते हि दक्षिणायने रात्रिं गच्छन्ति, उत्तरायणे त्वहरिति, मास प्रमितो मासप्रमितः,–प्रतिपच्चन्द्रमाः–मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः ।
अव्याप्त्यर्थ आरम्भः ॥ ६० ॥

व्याप्तौ ॥ ३ । १ । ६१ ॥

व्याप्तिर्गुणक्रियाद्रव्यैरत्यन्तसंयोगः, व्याप्तौ या द्वितीया तदन्त कालवाचि नाम व्यापकवाचिनाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति; क्तेनेति निवृत्तम् ।
*मुहूर्तं सुखं–मुहूर्तसुखम्, मुहूर्तरमणीय', सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना, मुहूर्ताध्ययनम्, मुहूर्तगुड. ।
व्याप्ताविति किम् ?,–मास पूरको व्रजति । काल इत्येव ?,–क्रोश कुटिला नदी ॥ ६१ ॥

श्रितादिभिः ॥ ३ । १ । ६२ ॥

द्वितीयान्तं नाम श्रितादिभिर्नामभिः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
*धर्म श्रितः–धर्मश्रितः, श्रीश्रितः, ससारातीतः, नरकपतितः, निर्वाणगत. ।
श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन्, आगामिन् इति श्रितादयः ।
बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–ओदनबुभुक्षुः, हिताशसुः, तत्त्वबुभुत्सुः, सुखेच्छुः इत्यादिसिद्धम् ॥ ६२ ॥

प्राप्तापन्नौ तयाच्च ॥ ३ । १ । ६३ ॥

प्राप्तापन्नौ सामर्थ्यात् प्रथमान्तौ तया द्वितीयान्तेन नाम्ना सह समस्येत, तत्पुरुषश्च समासो भवति, तत्सन्नियोगे चानयोरन्तस्याकारो भवति ।
*प्राप्ता जीविकां–प्राप्तजीविका, आपन्ना जीविका–आपन्नजीविका, एव प्राप्तगवी, आपन्नगवी स्त्री, प्राप्तो जीविकां–प्राप्तजीविक., आपन्नजीविक', प्राप्तगवः, आपन्नगव';–पुरुष, प्राप्तं जीविका–प्राप्तजीविकम्, आपन्नजीविक कुलम् ।
अद्वचन स्त्रीलिङ्गार्थम्, प्राप्तापन्नयोः प्रथमोक्तत्वात् पूर्वनिपातार्थं वचनम् । श्रितादित्वाच्चानयोर्द्वितीयाया अपि प्रथमोक्तत्वेन प्राग्निपात.,–जीविकाप्राप्त., जीविकापन्न इत्यपि भवति ॥ ६३ ॥

ईषद्गुणवचनैः ॥ ३ । १ । ६४ ॥

ईषदित्येतदव्यय गुणवचनैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ये गुणे वर्तित्वा तद्योगे गुणिनि वर्तन्ते; ते गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः ।
*ईषदल्प पिङ्गलः–ईषत्पिङ्गल., एवमीषत्कडार', ईषद्विकटः, ईषदुन्नतः; ईषद्रक्तः ।

१ ×°पु० । २ °चिवाचिना नाम्ना° ख०ता० । ३ °मस्य° पु० । ४ °×××° ख०ता० । ५ द्वितीयान्त×ला° ख०ता० । ६ °तेन जी°पु०, ख०ता० । ३८

गुणवचनैरिति किम् ?,–ईषत्कारकः, ईषद्गार्ग्यः;–गुणैः क्रियया वा हीनो गार्ग्य एवमुच्यते ।

समासे तद्धितकाम्य समासान्तराणि च वसाद्यादेशाभावादयश्च प्रयोजनम्,–ईषत्पिङ्गलस्येदमैषत्पिङ्गलम्, ऐषत्पिङ्गलकाम्यत्, कोष्णेनेषद्रक्तः–कोषेषद्रक्तः, ईषत्पिङ्गल युष्माकमथो पुत्र इति ॥ ६४ ॥

तृतीया तत्कृतैः ॥ ३ । १ । ६५ ॥

तृतीयान्त नाम तत्कृतैस्तृतीयान्तार्थकृतैर्गुणवचनैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

शङ्कुलया कृतः खण्ड.–शङ्कुलाखण्डश्चैत्र., एव गिरिकाणः, मदपटुः, क्षारशुक्लः, कुसुमसुरभिः,–कृतार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति कृतशब्दो न प्रयुज्यते ।

तत्कृतैरिति किम् ?,–अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, शङ्कुलया हेतुना खण्डः;–काणत्वादि ह्यत्र काण्डादिना कृतम्, नाक्ष्यादिना, अक्ष्यादिना पर सबन्धमात्रम्, यदा तु तत्कृतत्वविवक्षायां कर्तरि करणे वा तृतीया तदा भवत्येव समास.। अक्षिकाण इत्यादि गुणवचनैरित्येव ?,–गोभिर्वपावान्, दध्ना पटुः पाटवमित्यर्थः, न ह्येतौ पूर्वं गुणमुक्त्वा साम्प्रत द्रव्ये वर्तेते इति गुणवचनौ न भवत. । अत एव शुद्धगुणवाचिनापि समासो न भवति–घृतेन पाटवम्, विद्यया धार्ष्ट्यम्;–अत्रापि समासो भवतीति कश्चित् । अन्ये तु गुणवचनैर्गुणमात्रवृत्तिभिरपि समासमिच्छन्ति–शङ्कुलाखण्डश्चैत्रस्य, गिरिकाणश्चैत्रस्येति ॥ ६५ ॥

चतस्रार्द्धम् ॥ ३ । १ । ६६ ॥

अर्धशब्दस्तृतीयान्तस्तत्कृतार्थेन चतस्रशब्देन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

अर्धेन कृताश्चतस्रोऽर्धचतस्रो मात्राः, एवमर्धचतस्रः खार्यः ।

चतस्रेति किम् ?,–अर्धेन कृताश्चत्वारो द्रोणाः ॥ ६६ ॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः ॥ ३ । १ । ६७ ॥

तृतीयान्त नाम ऊनार्थैः पूर्वादिभिश्च नामभिः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

माषेणोनम्–माषोनम्, एवं कार्षापणोनम्, माषविकलम्, कार्षापणविकलम्; पूर्वाद्यैः–मासेन पूर्व.–मासपूर्वः, संवत्सरपूर्व., एव मासावरः, सवत्सरावर. । पूर्व, अवर, सदृश, सम, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण इति पूर्वादय. ।

आकृतिगणोऽयम्–तेन धान्येनार्थो धान्यार्थः, हिरण्यार्थः, आत्मनापञ्चमः, आत्मनाषष्ठः,–'एतावलुप्समासौ', माषेणाधिक–माषाधिकम्, कार्षापणम्, एव द्रोणाधिका खारी, भ्रात्रा तुल्या.–भ्रातृतुल्याः, एकेन द्रव्यवत्त्वम्–एकद्रव्यवत्त्वम् इत्यादि सिद्धम् । पूर्वादियोगे यथायोग हेत्वादौ तृतीया ॥ ६७ ॥

कारकं कृता ॥ ३ । १ । ६८ ॥

कारकवाचि नाम तृतीयान्त सामर्थ्यात्कर्तृकरणरूप कृदन्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

कर्तृ(र्तरि–)–आत्मना कृतम्–आत्मकृतम्, परकृतम्,–"कृत्सगतिकारकस्यापि" (॥ ७ । ४ । ११७ ॥), चैत्रेण नखनिर्भिन्नः चैत्रनखनिर्भिन्न., एव सुजनसुलभः, दुर्जनदुर्लभः, अरिदुर्जयः, करणे–परशुना छिन्नः–परशुच्छिन्नः, एव नखनिर्भिन्न.–पादप्रहार., पादाभ्यां ह्रियते–पादहारक., तलाहतिः, शस्त्रप्रहृतिः,–बहुलाधिकारात् स्तुतिनिन्दार्थताया प्रायेण कृत्यै. समास. । कर्तृ(र्तरि–)–काकपेया नदी एव नाम पूर्णेत्यर्थः, श्वलेह्यः कूपः एवनामासन्नोदक इत्यर्थः, कुक्कुटसंपात्या ग्रामा., एव नामासन्ना इत्यर्थ. । करण–(णे–) कण्टकसचेय ओदन. एव नाम विशद इत्यर्थः, बाष्पच्छेद्यानि तृणानि एवं नाम मृदूनीत्यर्थः, अन्यत्रापि बुशोपेन्ध्यम्, तृणोपेन्ध्यम्,–तेजस. अल्पता ख्याप्यते, घनघात्यः–कृच्छ्रसाध्यत्वमुच्यते ।

कारकमिति किम् ?,–विद्ययोषितः, अन्नेनोषितः,–तेन हेतुनेत्यर्थः । पुत्रेण गत., छात्रेणागतः,–तेन सहेत्यर्थः । कृतेति किम् ?,–गोभिर्वपावान्, धान्येन धनवान् । बहुलाधिकारादेव क्तवतुना क्त्वया तव्यानीयाभ्या च न भवति,–दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्, दात्रेण कृत्वा, परशुना छित्त्वा, काकै. पातव्यः, श्वभिर्लेढव्यः ॥ ६८ ॥

नविंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः ॥ ३ । १ । ६९ ॥

एकशब्दस्तृतीयान्तो नविंशत्यादिनाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति एकशब्दस्य चादन्तो भवति ।

---

१ × °पु० । २ °××××××× ° ख० ता० । ३ °या × थं° पु० । ४ °श्चतस्र अर्ध° ख० ता० । ५ °भे ×° पु० । ६ °बा° पु० । ७ °स्य° पु० । ८ °इ° पु०, ख० ता० । ९ °सो° पु० । १० °णप° पु० । ११ °दिना ×° पु० ।

*एकेन नविंशतिः–एकान्नविंशतिः, पक्षे–एकाद्नविंशतिः; एवमेकान्नत्रिंशत्, एकाद्नत्रिंशत्; एकान्नचत्वारिंशत्, एकाद्नचत्वारिंशत्। नविंशत्यादिनेति निर्देशात्–"नञत्" ॥ ३ । २ । १२५ ॥ न भवति ॥ ६९ ॥

चतुर्थी प्रकृत्या ॥ ३ । १ । ७० ॥

प्रकृतिः–परिणामि कारणम्, चतुर्थ्यन्तमर्थाद्विकृतिवाचि नाम प्रकृतिवाचिना नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। *यूपाय दारु–यूपदारु, कुण्डलहिरण्यम्।

प्रकृत्येति किम्?,–रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलम्, मूत्राय सपद्यते यवागूरित्यादौ तु विकारस्याप्रधानस्य संपद्यते इत्यादिक्रियासापेक्षत्वात् न भवति ॥ ७० ॥

हितादिभिः ॥ ३ । १ । ७१ ॥

चतुर्थ्यन्त नाम हितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

*गोभ्यो हितं–गोहितम्, एवं गोसुखम्; गोरक्षितः। हित, सुख, रक्षित, बलि, इति हितादयः। आकृतिगणश्चायम्–तेन अश्वघासः, श्वश्रूसुरा, श्वश्रूसुरम्, हस्तिविधानम्, धर्मनियमः, धर्मजिज्ञासा, नाट्यशाला, आत्मनेपदम्; परस्मैपदम्–इत्यादि सिद्धम्। कृत्यप्रत्ययान्तं चेह पठ्यते–देवदेयम्, ब्राह्मणदेयम्, वरप्रदेया कन्या, इह न भवति ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥ ७१ ॥

तदर्थार्थेन ॥ ३ । १ । ७२ ॥

तस्याश्चतुर्थ्या अर्थो यस्य स तदर्थः, चतुर्थ्यन्तं नाम तदर्थेनार्थशब्देन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

*पित्रे इद–पित्रर्थ पयः, महदर्थ धनम्, उदकार्थो घटः, आतुरार्था यवागूः। 'ङेर्थो वाच्यवत्' इति वाच्यलिङ्गता, नित्यसमासश्चायम्, चतुर्थ्यैव तदर्थस्योक्तत्वात् अर्थशब्दाप्रयोगे वाक्यासंभवात्; समासस्तु वचनाद्भवति।

तदर्थेत्यर्थविशेषण किम्?,–पित्रेऽर्थः, मात्रेऽर्थः, तदर्थ धनमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पञ्चमी भयाद्यैः ॥ ३ । १ । ७३ ॥

पञ्चम्यन्तं नाम भयाद्यैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

*वृकाद्भयम्–वृकभयम्, एवं वृकभीतः, भयभीता। भय, भीत, भीति, भी, भीरु, भीलुक, निर्गत, जुगुप्सु, अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित; अपत्रस्त इति भयादयः। आकृतिगणश्चायम्–तेन द्वीपान्तरानीतः, स्थानभ्रष्टः; तात्परः–तपरः इत्यादि सिद्धम्। बहुलाधिकारादिह न भवति–प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः ॥ ७३ ॥

क्तेनासत्त्वे ॥ ३ । १ । ७४ ॥

असत्त्वे वर्तमाना या पञ्चमी तदन्त नाम क्तप्रत्ययान्तेन नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

*स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, कृच्छ्राल्लब्धम्;–"असत्त्वे ङसेः" ॥ ३ । २ । १० ॥ इत्यलुप्।

क्तेनेति किम्?,–स्तोकान्मोक्षः। असत्वे इति किम्?,–स्तोकात् बर्द्धितः–स्तोकाद्द्रव्यादित्यर्थः, एवमल्पात् प्रवृद्धम्। समासे तद्धिताद्युत्पत्तिः फलम्–स्तौकान्मुक्तिः इत्यादि ॥ ७४ ॥

परःशतादिः ॥ ३ । १ । ७५ ॥

परःशतादिः पञ्चमीतत्पुरुषः साधुर्भवति।

*शतात्परे–परःशताः, सहस्रात्परे–परःसहस्राः, लक्षाल्लक्षाया वा परे परोलक्षाः,–परशब्दस्य पूर्वनिपातः सकारागमश्च निपातनात्।

परशब्देन समानार्थः परस्शब्दः सकारान्तोऽप्यस्तीत्यन्ये ॥ ७५ ॥

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ॥ ३ । १ । ७६ ॥

शेषे या षष्ठी तदन्त नाम नाम्ना सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति; अयत्नात्–न चेत् स शेषो "नाथः" ॥ २ । २ । १० ॥ इत्यादेर्यत्नाद्भवति।

*राज्ञः पुरुषः–राजपुरुषः, यतिकम्बल, राज्ञो गोक्षीर राजगोक्षीरम्, राँजगवीक्षीरम्।

---

१ °म्रा° म० भ० इत्यशुद्धम्। २ °×××× ° ख० ता०। ३ °धा ×× घ° पु०, ख० ता०। ४ °त्यय प्र° पु०। ५ °×××× ° पु०, ख० ता०। ६ °×स्त्री° पु० ख० ता०। ७ राजगन्या क्षीरं। पु०, ख० ता०।

ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, जिनभद्रगणेः क्षमाश्रमणस्य भाष्यमित्यादौ सापेक्षत्वान्न भवति । कथं देवदत्तस्य गुरुकुलम् ?, जिनदत्तस्य दासभार्येति ?,-सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भवति ।

अयत्नादिति किम् ?,-सर्पिषो नाथितम्, मातुः स्मृतम्, सर्पिषो दयितम्, मातुरीशितम्, एधोदकस्योपस्कृतम्, चौरस्य रुग्णम्, चौरस्योज्जासितम्, शतस्य घूतम्, शतस्य घूतश्चैत्रः, कटकरणस्यायुक्तः । शेष इति किम् ?,-सर्पिषो ज्ञानम्, रुदतः प्रव्रजितः, मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा सपन्नक्षीरतमा, अध्वगानां रथगामी शीघ्रतमः । कथं सर्पिर्ज्ञानम् ?, मातृस्मरणमित्यादि ?;-कृद्योगेऽत्र षष्ठीत्युत्तरेण भविष्यति, संबन्धे त्वनेनैव । गोस्वामी, पृथिवीश्वरः, विद्यादायाद इत्यादिषु त्वयत्नजा शेष एव षष्ठी । "स्वामीश्वरा०" ॥ २ । २ । ९८ ॥ इत्यादिसूत्रस्य नित्य षष्ठीप्राप्तौ पक्षे सप्तमीविधानार्थत्वात् । संघस्य भद्र भूयात्, शासनस्य भद्र भूयादित्यादौ त्वाशिषि षष्ठ्या समासो न भवति, असामर्थ्यात् अनभिधानाद्वा । नहि सघभद्र भूयादित्युक्ते सघस्य भद्र भूयादित्यर्थः प्रतीयते, अपि तु सघभद्र नाम संघसबन्धितया प्रसिद्ध किचिद्भद्र कस्यचिद्भूयादिति ॥ ७६ ॥

कृति ॥ ३ । १ । ७७ ॥

"कर्मणि कृतः" ॥ २ । २ । ८३ ॥, "कर्तरि" ॥ २ । २ । ८६ ॥ इति च या कृति कृत्प्रत्ययनिमित्ता षष्ठी विहिता तदन्तं नाम नाम्ना समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* सिद्धसेनकृतिः, गणधरोक्तिः, इध्मव्रश्चनः, पलाशशातनः, धर्मानुस्मरणम्, तत्त्वानुचिन्तनम्, सर्पिर्ज्ञानम्, एधोदकोपस्करणम्; चौरोज्जासनम् ॥ ७७ ॥

याजकादिभिः ॥ ३ । १ । ७८ ॥

षष्ठ्यन्त नाम याजक इत्येवमादिभिर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* ब्राह्मणानां याजकः-ब्राह्मणयाजकः, एव गुरुपूजकः । याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, आच्छादक, उन्मादक, उद्वर्तक[3], होतृ, भर्तृ । आकृतिगणोऽयम्,-तेन तुल्यार्था अपि-गुरुसदृशः, गुरुसमः । दास्याः सदृशः, वृषल्याः समः;-"षष्ठ्याः क्षेपे" ॥ ३ । २ । ३० ॥ इत्यलुप् । तथा-अन्यत्कारकम्, विश्वगोप्ता, तीर्थकर्ता, तत्प्रयोजको हेतुश्च, जनिकर्तुः प्रकृतिः; इत्यादि सिद्ध भवति । "कर्मजा तृचा च" ॥ ३ । १ । ८३ ॥ इति प्रतिषेधापवादो योगः, तुल्यार्थैः विध्यर्थश्च ॥ ७८ ॥

पत्तिरथौ गणकेन ॥ ३ । १ । ७९ ॥

पत्तिरथशब्दौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन नाम्ना समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* पत्तीना गणकः-पत्तिगणकः, एव रथगणकः ।

पत्तिरथाविति किम् ?,-कार्षापणानां गणकः । गणकेनेति किम् ?,-रथस्य दर्शकः । कथ ज्योतिर्गणकः ?,-"अकेन क्रीडाजीवे" ॥ ३ । १ । ८१ ॥ इति भविष्यति । "कर्मजा तृचा च" ॥ ३ । १ । ८३ ॥ इत्यस्यापवादोऽयम् ॥७९॥

सर्वपश्चादादयः ॥ ३ । १ । ८० ॥

सर्वपश्चादित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः साधवो भवन्ति ।

* सर्वेषां पश्चात्-सर्वपश्चात्पद वर्तते, सर्वचिर जीवति, तदुपरिष्टात् रुक्म निदधाति इत्यादि,-अव्ययेन प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यापवादोऽयम् । बहुवचन शिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥ ८० ॥

अकेन क्रीडाजीवे ॥ ३ । १ । ८१ ॥

आजीवो जीविका, षष्ठ्यन्त नामाकप्रत्ययान्तेन नाम्ना समस्यते,क्रीडायामाजीवे च गम्यमाने तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* उद्दालकपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका, शालभञ्जिका,-कस्याश्चित् क्रीडायाः सज्ञा । आजीवे-* दन्तलेखकः, नखलेखकः, अवस्करसूदकः, रमणीयकारकः,-दन्तलेखनादिरस्याजीवो गम्यते ।

क्रीडाजीवौ वाक्येन न गम्येते इति नित्यसमासा एते ।

क्रीडाजीव इति किम् ?,-ओदनस्य भोजकः, पयसः पायकः,-"कर्मजा तृचा च" ॥ ३ । १ । ८३ ॥ इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ८१ ॥

---

१ °द्दिति × ख० ता० । २ उच्चा° पु०, ख० ता० । ३ °××र्तक° ख० ता० । ४ °साल° पु०, ख० ता० ।

न कर्तरि ॥ ३ । १ । ८२ ॥

कर्तरि विहिता या षष्ठी तदन्त नामाकप्रत्ययान्तेन नाम्ना न समस्यते ।

* भवतः शायिका, भवत आशिका; भवतोऽग्रगामिका ।

कर्तरीति किम् ?,–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, पयःपायिकां मे धारयसि ॥ ८२ ॥

कर्मजा तृचा च ॥ ३ । १ । ८३ ॥

कर्तरीत्यनुवर्तते तच्चाकस्य विशेषणम्, कर्मणि विहिता षष्ठी कर्मजा; तदन्त नाम कर्तरि विहितो योऽकप्रत्ययस्तदन्तेन तृजन्तेन च नाम्ना सह न समस्यते । * ओदनस्य भोजकः, सक्तूनां पायकः, अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता ।

कर्मजेति किम् ?,–संबन्धषष्ठ्याः प्रतिषेधो मा भूत्, गुणो गुणिविशेषकः–गुणिनः सबन्धी विशेषक इत्यर्थः । कर्तरीत्येव ?,–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, पयःपायिकां मे धारयसि । कथ भूभर्ता ? वज्रभर्तेति ?;–भर्तृशब्दो यः पतिपर्यायस्तेन संबन्धषष्ठ्या याजकादिपाठात् कर्मषष्ठ्या वाऽय समासः, क्रियाशब्दस्य तु तत्राग्रहणादनेन प्रतिषेधः भुवो भर्ता, वज्रस्य भर्ता ॥ ८३ ॥

तृतीयायाम् ॥ ३ । १ । ८४ ॥

कर्तरि या तृतीया तस्यां सत्यां कर्मजा षष्ठी न समस्यते ।

* आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन, साध्विद शब्दानामनुशासनमाचार्येण ।

तृतीयायामिति किम् ?,–साध्विद शब्दानुशासनमाचार्यस्य, साध्वी कटचिकीर्षा चैत्रस्य, कर्तरि षष्ठ्यामपि न समास इति कश्चित्–विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्यस्य । कर्तरीत्येव ?,–साध्विद शब्दानुशासनमाचार्यस्य नः पुण्येन । कर्मजेत्येव ?,–मैत्रस्य सबन्धी कृतो मैत्रकृतश्चैत्रेण । कथ गोदोहो गोपाकलेन ?,–संबन्धषष्ठ्या भविष्यति ॥ ८४ ॥

तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशशत्रानशा ॥ ३ । १ । ८५ ॥

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च नामभिः षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते ।

तृप्तार्था.–* फलानां तृप्तः, फलाना सुहित., सक्तूना पूर्णः, ओदनस्याशितः, पयसो घ्राणः । पूरण–(प्रत्ययान्तेन) * तीर्थकराणां षोडशः, चक्रधराणां पञ्चम शान्तिः, चक्रधराणां द्वितीय. सगरः, वासुदेवाना तृतीय. स्वयभू । अव्ययेन–* राज्ञः साक्षात्, ग्रामस्य पुरस्तात्, चैत्रस्य कृत्वा, मैत्रस्य प्रकृत्य, अव्ययीभावस्याप्यन्वर्थाश्रयणात्क्वचिदव्ययत्वम्–तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र समासो न भवतीति केचित् । अतृश्–* रामस्य द्विषन्, रावणस्य द्विषन् । शतृ–* चैत्रस्य पचन्, अध्वगाना धावन्तः शीघ्रतमाः; चैत्रस्य पश्यन् । आनश्–* चैत्रस्य पचमानः, चैत्रस्य पक्ष्यमाण',–सर्वत्र सबन्धे षष्ठी ।

एतैरिति किम् ?,–ब्राह्मणस्य कर्तव्य ब्राह्मणकर्तव्यम्, इध्मव्रश्चनः, पलाशशातनः ।

राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य धनम्, शुकस्य माराविदस्य शब्दः, सर्पिषः पीयमानस्य गन्धः, सूत्रस्याधीयमानस्यार्थ इत्यादौ सामानाधिकरण्ये धनादिपदापेक्षा षष्ठीत्यसामर्थ्यात्समासो न भवति, विशेषणसमासस्तु निरपेक्षत्वेन सामर्थ्याद्भवत्येव,–पाटलिपुत्रकश्चासौ राजा च तस्य पाटलिपुत्रकराजस्येत्यादि । षष्ठीसमासे तु अनियमेन पूर्वनिपात. स्यात् ॥ ८५ ॥

ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन ॥ ३ । १ । ८६ ॥

ज्ञानार्थादिच्छार्थादर्चार्थाच्च वर्तमानो य. क्तो यश्च "अद्यर्थाच्चाधारे" ॥ ५ । १ । १२ ॥ इत्याधारे विहितस्तदन्तेन नाम्ना षष्ठ्यन्त नाम न समस्यते ।

* राज्ञां ज्ञात., राज्ञां बुद्धः; राज्ञामिष्टः, राज्ञां मतः, राज्ञामर्चित., राज्ञां पूजितः, इदमेतेषां यातम्, इदमेषां यातम्, इदमेषामासितम्, इदमेषां भुक्तम्, इदमेषां पीतम् ।

कथ राजपूजित. ?, राजमहित. ?, राजसमत' ?, कलहसराममहितः ?,–कृतवान् इति बहुलाधिकारात् इष्टेन भूतकालक्तेन तृतीयासमासा एत इति केचित् । अन्ये तु कृद्योगजाया एव षष्ठ्या इह समासप्रतिषेध इति सबन्धषष्ठीसमासा एत इत्याहुः ॥८६॥

अस्वस्थगुणैः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

ये गुणाः स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्वस्थाः, तत्प्रतिषेधेनास्वस्थगुणवाचिभिर्नामभि. सह षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते ।

---

१ माशिका पु०, ख० ता० । २ °थं पु० । ३ भात पु०, ख० ता० । ४ °× × × × × ×° पु० । ५ °× × ×° ख० ता० । ६ °× × × × ख० ता० । ७ °स × ×° ख० ता० । ८ °स फलम् पु०, ख० ता० । ९ °× × × × × × × ×° पु०, ख० ता० ।

*पटस्य शुक्लः, काकस्य कृष्णः, गुडस्य मधुरः, चन्दनस्य सुरभिः, घृतस्य तीव्रः; कुङ्कुमस्य मृदुः–अत्र अर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यस्य वर्णादेर्निर्ज्ञाने य इमे शुक्लादयस्ते पटादेरिति सामर्थ्योपपत्तेः समासः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते । तथा–पटस्य शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यम्, गुडस्य माधुर्यम्;–एषु पूर्वेषु च शुक्लादेर्गुणस्य शुक्लः पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिप्रदर्शनात् अस्वास्थ्यमस्त्येव । गुणशब्देन चेह लोकप्रसिद्धा रूपरसगन्धस्पर्शगुणा अभिप्रेतास्ततः तद्विशेषैरेवाय प्रतिषेधः–तेन यत्नस्य गौरव–यत्नगौरवम्, वचनगौरवम्, प्रक्रियालाघवम्, बुद्धिकौशलम्, मतिवैगुण्यम्, करणपाटवम्, पुरुषसामर्थ्यम्, अङ्गसौष्ठवम्, हस्तचापलम्, वचनमार्दवम्, उत्तरपदार्थप्राधान्यम्, क्रियासातत्यम्, वर्तमानसामीप्यम्, सत्सामीप्यम्, अधिकरणैतावत्वम्, प्रयोगान्यत्वम्, गतताच्छील्यम्, पटहशब्दः, नदीघोषः, वचनप्रामाण्यम्, शब्दाधिक्यम्, वाङ्माधुर्यम्, गोविंशतिः, गोत्रिंशत्, गोशतम्, गोसहस्रम्, समाहारैकत्वमित्यादिषु प्रतिषेधो न भवति ।

अस्वस्थगुणैरिति किम् ?,–घटवर्णः, कन्यारूपम्, कपित्थरसः, चन्दनगन्धः, स्तनस्पर्शः । बहुलाधिकारात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्, वृषलस्य धार्ष्ट्यमित्यादिषु समासो न भवति, कुसुमसौरभ्यम्, चन्दनसौरभमित्यादिषु भवतीति ॥ ८७ ॥

सप्तमी शौण्डाद्यैः ॥ ३ । १ । ८८ ॥

सप्तम्यन्त नाम शौण्डाद्यैर्नामभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* पाने प्रसक्तः शौण्डः–पानशौण्डः, पानशौण्डो मद्यपः, अक्षेषु प्रसक्तः–शौण्ड इव अक्षशौण्डः,–शौण्डशब्द इह गौणो व्यसनिनि वर्तते, वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादप्रयोगः,–अक्षधूर्तः, अक्षकितवः ।

शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याल, सव्य, आयस, व्यान, सवीण, अन्तर, अधीन, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध, बहुवचनमाकृतिगणार्थम्–तेन शिरःशेखरः, हस्तकटकः, आपातरमणीयः, अवसानविरसः, पृथिवीविदितः, पृथिवीप्रणतः, अन्तेगुरुः, मध्येगुरुः; 'ऋणेऽधमः'–अधमर्णः, 'ऋणे उत्तमः'–उत्तमर्णः,–राजदन्तादित्वात्परनिपात इत्यादि सिद्ध भवति ॥ ८८ ॥

सिंहाद्यैः पूजायाम् ॥ ३ । १ । ८९ ॥

सप्तम्यन्त नाम सिंहाद्यैर्नामभिः सह समस्यते, पूजाया गम्यमानायाम्; तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*समरे सिंह इव–समरसिंहः, एव रणव्याघ्रः, भूमिवासवः, कलियुधिष्ठिरः,–उपमयात्र पूजावगम्यते, बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ८९ ॥

काकाद्यैः क्षेपे ॥ ३ । १ । ९० ॥

सप्तम्यन्त नाम काकाद्यैर्नामभिः सह समस्यते, क्षेपे गम्यमाने, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

*तीर्थे काक इव तीर्थकाकः, एव तीर्थध्वाङ्क्षः, तीर्थवायसः, तीर्थबकः, तीर्थश्वा, तीर्थसारमेयः, तीर्थकुक्कुटः, तीर्थशृगालः;–अनवस्थित एवमुच्यते, उपमया चात्र क्षेपो गम्यते ।

क्षेप इति किम् ?,–तीर्थे काकस्तिष्ठति, बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ९० ॥

पात्रेसमितेत्यादयः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते, क्षेपे गम्यमाने ।

*पात्र एव समिताः–पात्रेसमिताः, एव पात्रेबहुलाः, गेहेशूरः, गेहेदाही, गेहेक्ष्वेडी, गेहेनर्दी, गेहेनर्ती, गेहमेव विजितमनेन गेहेविजिती,–"इष्टादेः" ॥ ७ । १ । १६८ ॥ इतीनि, "व्याप्ये क्तेनः" ॥ २ । २ । ९९ ॥ इति सप्तमी, एवं गेहेविचिती, गेहेव्याल, गेहेपटुः, गेहेपण्डितः, गेहेप्रगल्भः, गोष्ठेशूरः, गोष्ठेक्ष्वेडी, गोष्ठेनर्दी, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेव्यालः, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः;–एषु अवधारणेन क्षेपो गम्यते । उदुम्बरे मशक इव उदुम्बरमशकः, एवमुदुम्बरकृमि, कूपकच्छपः, कूपमण्डूकः, अवटकच्छपः, अवटमण्डूकः, उदपानमण्डूकः–अल्पदर्शैवमुच्यते, नगरकाकः, नगरवायसः, नगरश्वा,–एतैः सदृशो धृष्ट उच्यते, उदुम्बरमशकादिषूपमया क्षेपो गम्यते । गेहेमेही, पिण्डीशूरः;–य आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्गच्छति, भोजन एव च सरभते स एवमुच्यते,–अत्रावधारणेन निरुत्साहता तया च क्षेपो गम्यते । पितरिशूरः, मातरिपुरुषः,–यः सदाचार भिनत्ति स एवमुच्यते,–अत्र प्रतिषिद्धासेवनेन क्षेपो गम्यते । गर्भेधीरः, गर्भेशूरः, गर्भेसुहितः, गर्भेतृप्त, गर्भेदृप्तः–योऽलीकामिमानित्वादनुचितचेष्टः स एवमुच्यते,–तत एव च क्षेपो गम्यते । कर्णेटिरिटिरिः, कर्णेचुरुचुरः, कर्णेटिरिटिरा, कर्णेचुरुचुरा;–चापलेनानुचितचेष्टोच्यते,–टिरिटिरीति गत्यनुकरणम्, चुरुचुरिति वाक्यानुकरणम् ।

१ °भस्य पु० । २ मदनसौरभ्य° पु० । ३ °श क्त पु०, ख० ता० । ४ ×× ° पु०, ख० ता० । ५ °ऽ गलेचोपक स्वचिसार पु० । ६ °कुक्कुट° पु० । ७ इतीन् पु०, ख० ता० । ८ °र' पु०, ख० ता० । ९ °चि ता° पु० ।

तत् करोति णिजन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्याच्चानो न भवति । इतिशब्दः समासान्तरनिवृत्त्यर्थः–तेन परमाः पात्रेसमिताः, पात्रेसमितानां पुत्रः इत्यादिषु समासो न भवति । निपातनात् सप्तम्या अलुप्, बहुवचनम् आकृतिगणार्थम्, तेन–व्रणकृमिः, गृहसर्पः, गृहकलविङ्कः, आखनिकबकः इत्यादयो गृह्यन्ते ॥ ९१ ॥

क्तेन ॥ ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्त नाम क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यते, क्षेपे गम्यमाने; तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* भस्मनिहुतम्, प्रवाहेमूत्रितम्, उदकेविशीर्णम्,–निष्फल कृतमेवमुच्यते, अवतप्तेनकुलस्थितम्, कार्येष्वनवस्थितत्वमुच्यते;–सर्वत्रोपमानेन क्षेपो गम्यते । नित्यसमासाश्चैते पात्रेसमितादयश्च ॥ ९२ ॥

तत्राहोरात्रांशम् ॥ ३ । १ । ९३ ॥

पृथग्योगात् क्षेप इति निवृत्तम् । तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्त नामाहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन नाम्ना सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* तत्रकृतम्, तत्रभुक्तम्, पूर्वाह्णे कृतं–पूर्वाह्णकृतम्, एवमपराह्णकृतम्, पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रकृतम्, तद्धिताद्युत्पत्तिः समासफलम्–तात्रकृतिः ।

तत्राहोरात्रांशमिति किम् ?,–घटे कृतम् । कथमन्यजन्मकृतं कर्मेति ?,–"कारकं कृता" ॥ । ३ । १ । ६८ ॥ इति तृतीयासमासोऽयम् । अहोरात्रग्रहणं किम् ?,–शुक्लपक्षे कृतम्,–पक्षो मासांशः । अंशग्रहण किम् ?,–अहनि भुक्तम् । एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि । कथ रात्रिवृत्तम् सध्यागर्जितमिति–बहुलाधिकारात् । क्तेनेत्येव ?,–तत्र भोक्ता, पूर्वाह्णे भोक्ता ॥ ९३ ॥

नाम्नि ॥ ३ । १ । ९४ ॥

सप्तम्यन्तं नाम नाम्ना समस्यते, नाम्नि सञ्ज्ञाविषये, समुदायश्चेत्संज्ञा भवति स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति ।

* अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः, वनेकशेरुकाः, वनेबल्वजाः, कूपेपिशाचिकाः, वनेहरिद्रुकाः, पूर्वाह्णेस्फोटकाः, अपराह्णेस्फोटकाः; तथा स्तूपेशाणः, मुकुटेकार्षापणः, हलेद्विपदिका,–सप्तम्या अलुप्, नित्यसमासोऽयम्; नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥ ९४ ॥

कृत्येनावश्यके ॥ ३ । १ । ९५ ॥

सप्तम्यन्त नाम "य एचात." ॥ ५ । १ । २८ ॥ इति कृत्यप्रत्ययान्तेन नाम्ना समस्यते, आवश्यकेऽवश्यंभावे गम्यमाने, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

* मासेऽवश्य देयम्–मासदेयम्, एव संवत्सरदेयम्, पूर्वाह्णेगेयम्, प्रातरध्येयम्, ग्रामदेयम्, नगरदेयम् ।

कृदिति किम् ?,–मासे पित्र्यम् । य इति किम् ?,–मासे स्तुत्यः, मासे पाच्यम्, मासे दातव्या भिक्षा । संवत्सरकर्तव्यमिति तु बहुलाधिकारात् । आवश्यक इति किम् ?,–मासे देया भिक्षा ॥ ९५ ॥

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ॥ ३ । १ । ९६ ॥

विशिष्यतेऽनेकप्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति विशेषण, व्यवच्छेद्य विशेष्यम्; भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरैकार्थ्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत्, तद्वदेकार्थम् । विशेषणवाचि नामैकार्थं विशेष्यवाचिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

नील च तदुत्पल च नीलोत्पलम्, कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः, पुमांश्चासौ गौश्च पुगवः, मोषिका चासौ गौश्च मोर्षिकगवी । विशेषणविशेष्ययोः सबन्धिशब्दत्वादेकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादान परस्परमुभयोर्व्यवच्छेद्यमवच्छेदकत्वे समासो यथा स्यादित्येवमर्थम्, तेनेह न भवति,–तक्षकः सर्पः, लोहितस्तक्षक इति,–न ह्यसर्पोऽन्यवर्णो वा तक्षकोऽस्ति । कथ तर्हि आम्रवृक्षः ?, शिंशपावृक्षः ?, अस्तपर्वत इत्यादौ समासो न ह्यवृक्ष आम्रः शिंशपा वा भवति ?,–नात्राम्रादय शब्दा वृक्षविशेषाणामेव वाचकाः किं तर्हि फलादेरपि तत्सहचरितमाधुर्यस्थैर्यादेर्गुणविशेषस्य च, एव च तक्षकाहिः शेषाहिरित्यादयोऽपि भवन्ति । यदि वा आम्राणां फलाना संबन्धी वृक्षः आम्रवृक्षः, एव शिंशपावृक्षः, अस्तस्य पर्वतोऽस्तपर्वतः, एवमुदयपर्वत इत्यादयः षष्ठीसमासा द्रष्टव्याः ।

यद्येवमुभयोर्विशेषणत्वे उभयोश्च विशेष्यत्वे सति विशेष्यस्यापि विशेषणत्वमित्युत्पलशब्दस्यापि नीलादिना समास-

---

१ °करोतीति° पु० । २ मृ° पु० । ३ नृ° पु० । ४ क्रो° पु० । ५ °ह्यम् पु० । ६ °षक° पु०, ख० ता० । ७ °र्यादिगु° पु० ख० ता० । ८ °× ×° ख० ता० ।

प्रसङ्गः, तथा च–"प्रथमोक्तं प्राक्" ॥ ३ । १ । १४८ ॥ इति वचनादुत्पलनीलमित्यपि स्यात्; नैवम्, अविशेषेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य 'प्रधानानुयाय्यप्रधानम्' इति न्यायात् अप्रधानस्यैव प्रधानेन समासः । प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानां द्रव्यस्यैव साक्षात्क्रियाभिसंबन्धात्, यद्यपि चोत्पलादिशब्दा जातिशब्दास्तथापि उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशाद्द्रव्येण जातेरभिसंबन्धाद्द्रव्यशब्दा उच्यन्ते, गुणक्रिययोस्तु तथा द्रव्येण सम्बन्धाभावान्न तन्निमित्ताः शब्दा द्रव्यशब्दा इति नीलोत्पलमित्याद्येव भवति, न तूत्पलनीलादीति । यस्तु गुणादिशब्दानामेव समासस्तत्रोभयोरपि पदयोरप्रधानत्वात् कामचारेण पूर्वापरनिपातः– खञ्जश्चासौ कुण्टश्च खञ्जकुण्टः, एवं कुण्टखञ्जः, शुक्लकृष्णः, कृष्णशुक्लः, एवं रोहितपाण्डुः २, हरितबभ्रुः २; पूर्वा चासावुत्तरा च–पूर्वोत्तरा, एवमुत्तरपूर्वा, दक्षिणपूर्वा, पूर्वदक्षिणा,–विदिक्, पाचकपाठकः, पाठकपाचकः,–पुरुषः । कृष्णसारङ्गः, कृष्णशबलः, कृष्णकल्माष इत्यादौ तु गुणशब्दत्वेऽपि सारङ्गादिशब्दानां समुदायवाचित्वात् प्राधान्यम्, कृष्णादिशब्दाना त्ववयववाचित्वेनाप्राधान्यम् इति कृष्णादीनामेव पूर्वनिपात. ।

एकार्थमिति किम् ?,–वृद्धस्योक्षा वृद्धोक्षा । कर्मधारये तु समासान्तः स्यात्,–बहुलाधिकारात् क्वचित्समासो न भवति–रामो जामदग्न्यः, अर्जुन. कार्तवीर्यः, दीर्घश्चारायणः । क्वचिन्नित्यः;–कृष्णसर्पः, लोहितशालि., गौरखरः, लोहिताहिः, नरसिंहः, पुरुषमृगः, करिमकरः, चकटिट्टिभः, नकुलसर्प., पक्षिमार्जारः, कुक्कुटसर्पः,–जातिविशेषवाचित्वान्नित्यसमासा एते । न हि वाक्येन जातिर्गम्यते, जातिशब्दाना चावयवद्वारेण समुदायेऽपि वृत्तेः सामानाधिकरण्यम्, भूयोऽवयवाभिधायिनश्च प्राधान्याद्विशेष्यत्वमितरस्य तु विशेषणत्वम् । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसञ्ज्ञासमावेशार्थः ।

कर्मधारयप्रदेशाः–"कडारादयः कर्मधारये" ॥ ३ । १ । १५८ ॥ इत्यादयः ॥ ९६ ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥ ३ । १ । ९७ ॥

पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, पूर्वः कालो यस्यार्थस्य स पूर्वकालः, तद्वाचि नामैकादीनि चैकार्थानि परेण नाम्ना सह समस्यन्ते, तत्पुरुषः कर्मधारयश्च समासो भवति, पूर्वकाल. सबन्धिशब्दत्वादपरकालेन ।

* पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः–स्नातानुलिप्तः, एवं लिप्तवासित., कृष्टमतीकृता भूमिः, छिन्नप्ररूढो वृक्षः, एकशब्दः सङ्ख्यान्यासहायाद्वितीयेषु वर्तते,–* एका शाटी–एकशाटी,–शाटशब्देन त्वनभिधानान्न भवति–एक. शाटः, एकर्षय', एकचौरः, एकधनुर्धरः, सर्वशब्दो द्रव्यावयवप्रकारगुणानां कात्स्र्न्ये वर्तते–* सर्वशैला., सर्वरात्र', सर्वान्नम्, सर्वशुक्लः; जरत्–* जरद्गव., जरद्राजः, जरद्वलिनः, पुराण–* पुराणवैयाकरणः, नव–* नवोदकम, नवोक्तिः, केवल–* केवलमसहाय ज्ञान–केवलज्ञानम्, केवलजरत्; केवलपुराणम् ।

एकार्थमित्येव ?,–स्नात्वानुलिप्त.,–स्नात्वेत्यसत्त्ववाचिनो नानुलिप्तपदेनैकार्थ्यम् ।

पूर्वेणैव सिद्धे पुनर्वचनं स्पर्द्धे परमिति पूर्वनिपातस्य विषयप्रदर्शनार्थम् पूर्वापरकालवाचिनोरद्रव्यशब्दत्वादनियमे प्राप्ते पूर्वकालवाचिन एव पूर्वनिपातनार्थं च ॥ ९७ ॥

दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥ ३ । १ । ९८ ॥

दिग्वाचि अधिकमित्येतच्च नामैकार्थं परेण नाम्ना सह समस्यते, सञ्ज्ञायां तद्धिते च प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे च परत., स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

* दक्षिणाः कोशलाः–दक्षिणकोशलाः, उत्तरकोशलाः, दक्षिणपञ्चालाः, उत्तरपञ्चालाः,–एवं नामानो जनपदा, पूर्वेषुकामशमी, अपरेषुकामशमी, पूर्वकृष्णमृत्तिका., अपरकृष्णमृत्तिका.,–एवं नामानो ग्रामाः, सञ्ज्ञाया नित्यसमास., नहि वाक्येन सञ्ज्ञा गम्यते, पूर्वोत्तरविभागप्रदर्शनार्थं तु विग्रहवाक्यम्, तद्धिते–* दक्षिणस्यां शालायां भ .–दाक्षिणशालः, एवमौत्तरशालः, पौर्वशाल., आपरशाल., अधिक खल्वपि–* अधिकया षष्ट्या क्रीत.–अधिका षष्टि भूतो भावी वा–आधिकषाष्टिकः, एवमधिकसाप्ततिक ,–अयमपि नित्य. समास., नहि तद्धिते वाक्यमस्ति, उत्तरपदे–* दक्षिणो गौर्धनमस्य–दक्षिणगवधन., एवमुत्तरगवधनः, पूर्वगवीप्रियः, अपरगवीप्रिय., अधिकगवप्रिय., अधिकगवीप्रियः,–एषु तत्पुरुषलक्षणः समासान्तः, उत्तरपदेऽपि नित्यसमास., त्रयाणामेकार्थीभाव एवोत्तरपदसम्भवात्–तत्र च द्वयोर्व्यपेक्षाभावात् ।

संज्ञादिग्रहण किम् ?,–उत्तरा वृक्षाः । "विशेषण विशेष्येणै"० ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्येन सिद्धे नियमार्थं वचनम् । दिगधिकं सञ्ज्ञातद्धितोत्तरपद एव समस्यते नान्यत्रेति । दक्षिणा गावोऽस्य सन्ति दक्षिणगुरित्यादौ सन्तीत्येतदनपेक्ष्यान्तरङ्गत्वेन बहुव्रीहिभावादुक्तार्थत्वेन मत्वर्थीयतद्धितविषयभाव एव नास्तीत्यनेन समासो न भवति ॥ ९८ ॥

---

१ °×××° ख० ता० । २ °नामेव द्र° पु०, ख० ता० । ३ °क्रिय × सं° पु० । ४ °प स° पु० । ५ ××××× ख० ता० । ६ °नित्स ° पु० । ७ नित्य स° पु० ।

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ॥ ३ । १ । ९९ ॥

अनेकस्य कथचिदेकत्व समाहारः । सख्यावाचि नाम परेण नाम्ना सह समस्यते, सज्ञातद्धितयोर्विषयभूतयोरुत्तरपदे परे समाहारे चाभिधेये स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसज्ञश्च भवति । अयमेव चानाम्नि असज्ञायां द्विगुसंज्ञश्च भवति ।

सज्ञायाम्–*पञ्चाम्रा., दशाम्रा., पञ्चर्षयः, सप्तर्षयः, दशार्हाः, पञ्चवटाः, दशवटाः, फलित एकः पञ्चाम्रः, पुष्पितौ द्वौ पञ्चाम्रौ, उदितास्त्रयः सप्तर्षयः, तद्धिते–*द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुरः, पाञ्चनापिति, पञ्चसु कपालेषु सस्कृत ओदनः पञ्चकपाल ओदनः, पञ्चभ्यो जनेभ्यो हितः पञ्चजनीनः, अध्यर्धेन कसेन क्रीत. अध्यर्धकसः, एवमध्यर्धशूर्पः, अर्धतृतीयैः शूर्पैः क्रीतः अर्धतृतीयशूर्पः, एवमर्धपञ्चमशूर्पः, उत्तरपदे–पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः, पञ्च नावः प्रिया यस्य स पञ्चनावप्रिय., द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजातः, अध्यर्धा नौर्धनमस्य अध्यर्धनावधनः, अर्धतृतीया नावो धनमस्य अर्धतृतीयानावधनः, समाहारे–*पञ्चाना पूलाना समाहार. पञ्चपूली, दशपूली, पञ्चाना राज्ञा समाहार. पञ्चराजी, एव दशराजी, एव पञ्चकुमारि, दशकुमारि, अध्यर्धाना पूलाना समाहारः अध्यर्धपूली, अर्धपञ्चमपूली ।

समाहारे चेति किम् ?,–अष्टौ प्रवचनमातर.,–"विशेषण विशेष्येणै०"–इत्यादिनापि न भवति, नियमार्थत्वादस्य । एकस्य समाहारायोगादपूपेन समासे कथमेकापूपी–एकस्याप्यनेकपर्यायोपनिपातिनोऽनेकत्वसभवे समाहारोपपत्ते. । द्विगुश्चेति चकार. कर्मधारयतत्पुरुषसज्ञा समावेशार्थ. । अनाम्नीति किम् ?,–पञ्चर्षीणामिद पाञ्चर्षम्, एव दाशार्हम्,–अत्र द्विगुत्वेऽनपत्यप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अयग्रहणमुत्तरत्र द्विगुश्चेत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । द्विगुप्रदेशाः–"द्विगोः समाहारात्" ॥ २ । ४ । २२ ॥ इत्यादयः ॥ ९९ ॥

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ॥ ३ । १ । १०० ॥

निन्द्यवाचि नामैकार्थं पापादिवर्जितै. कुत्सनैर्निन्दाहेतुभिः सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*वैयाकरणश्चासौ खसूची च वैयाकरणखसूची,–यः शब्द पृष्ट. सन्निष्प्रतिभत्वात् ख सूचयति स एवमुच्यते, वैयाकरणखसूचिरित्यन्ये, याज्ञिककितव.–अयाज्ययाजनात्तृष्णापर., मीमांसकदुर्दुरूट–दुर्दुरूटो नास्तिकः, क्षत्रियभीरुः, भिक्षुविट., मुनिखेट., ब्राह्मणचेलः, ब्राह्मणब्रुव., राक्षसहतक., ब्राह्मणजाल्म., तापसापशदः, काण्डीरकाण्डपृष्ठः, ग्राम्यधृष्ट., मुनिधूर्त., कविचौर., आरक्षितस्कर., पाषण्डिचाण्डालः ।

निन्द्यमिति किम् ?,–वैयाकरणश्चौर.–प्रत्यासत्तेर्निन्द्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामय समास इष्यते, न चात्र चौर्येण वैयाकरणत्व कुत्स्यते, कि तर्हि ?, तदाश्रयो द्रव्यम्;–वैयाकरणत्व तदुपलक्षणमात्रम्, तेनात्र विशेषणसमासो भवति–चौरवैयाकरणः । कुत्सनैरिति किम् ?,–कुत्सितो ब्राह्मण. । बहुलाधिकाराद्विशेषणसमासोऽप्यत्र न भवति, भवतीत्यन्ये–कुत्सितब्राह्मण. । अपापाद्यैरिति किम् ?,–पापवैयाकरण., अणकवैयाकरण.,–प्रवृत्तिनिमित्तमेव कुत्स्यते, एव पापकुलालः, अणकनापित., हतविधि., दग्धदैवम्, दुष्टामात्याः., क्षुद्रतापस इत्यादि ।

विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । बहुवचन प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ १०० ॥

उपमानं सामान्यैः ॥ ३ । १ । १०१ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्, उपमानोपमेययो. साधारणो धर्म. सामान्यम्, उपमानवाचि नामैकार्थं सामान्यवाचिभिर्नामभि. सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*शस्त्रीव शस्त्री, शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा–शस्त्रीव श्यामेत्यर्थ., एव न्यग्रोधपरिमण्डला, शरकाण्डगौरी शुकहरिणी, कुमुदश्येनी, तडित्पिशङ्गी तित्तिरिकल्माषी, कुम्भकपाललोहिनी, मृगीव मृगी सा चासौ चपला च मृगचपला, एव हसगद्गदा, काकवन्ध्या,–अत्र शस्त्र्यादय. शब्दा. श्यामादयश्च श्यामादिक गुणमुपादाय यदोपमेये वर्तन्ते तदैकार्था भवन्ति । एव च पुवद्भावोऽपि सिद्धो भवति ।

उपमानमिति किम् ?,–देवदत्ता श्यामा । सामान्यैरिति किम् ?,–अग्निर्माणवक., गौर्वाहीक., फालास्तन्दुला., पर्वता बलाहका । "विशेषण विशेष्येणै०" ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्येव समासे उपमानोपमेययो. साधारणधर्मप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव पूर्वनिपाते च सिद्धे उपमान सामान्यैरेवेति नियमार्थं वचनम्–तेनाग्निर्माणवक इत्यादौ विशेषणसमासोऽपि न भवति ॥ १०१ ॥

---

१ °य० पु० । २ °XXXXXXX° पु० । ३ तत्पुरुषकर्मधारयनज्ञा° ख० ता० । ४ ढ XXX ढो पु० । ५ °स्पृष्ट पु० । ६ खलवैयाकरण च पु० । ७ °त्व पु० । ८ °ना XXXXXXX° स्ती पु० । ९ °ण्डुला पु० ।

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ॥ ३ । १ । १०२ ॥

उपमेयवाचि नामैकार्थं सामर्थ्यादुपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैर्नामभिः सह समस्यते, साम्यानुक्तौ चेदुपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाची शब्दः प्रयुज्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

*व्याघ्र इव व्याघ्रः पुरुषः स चासौ व्याघ्रश्च पुरुषव्याघ्रः, एवं पुरुषसिंहः, पुरुषवृषभः, वृषभसिंहः, राज्ञी चासौ व्याघ्री च राजव्याघ्री, शुनी चासौ सिंही च श्वसिंही,–अत्रापि कर्मधारयात् पुंवद्भावः ।

साम्यानुक्ताविति किम् ?,–पुरुषव्याघ्रः शूर इति मा भूत् । इदमेव च प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्–प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासो भवति–तेन राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादि सिद्धम् । व्याघ्र, सिंह, ऋषभ, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक, वराह, हस्तिन्, कुञ्जर, रुरु, पृषत, पुण्डरीक, पलाविका, [1]कुम्भा । बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–वाग्वज्रः, मुखपद्म, पाणिपल्लव, करकिसलय, वदनेन्दुः, पार्थिवचन्द्रः, वानरश्वा, कुचकुम्भस्तनकलशादयोऽपि भवन्ति ।

उपमानं सामान्यैरेवेत्यवधारणेन विशेषणसमासे प्रतिषिद्धे समासविधानार्थं वचनम् ॥ १०२ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥ ३ । १ । १०३ ॥

पूर्वादीनि नामान्येकार्थानि परेण नाम्ना सह समस्यन्ते, स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

* पूर्वश्चासौ पुरुषश्च पूर्वपुरुषः, एवमपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः । "विशेषणं विशेष्येणै०" ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्यादिनैव सिद्धे 'स्पर्धे परम्' इति पूर्वनिपातस्य विषयप्रदर्शनार्थमद्रव्यवाचिनोरनियमेन पूर्वापरभावप्रसक्तौ पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्–तेन पूर्वजरन्, वीरपूर्वः, पूर्वपटुः ।

कथमेकवीर इत्यादौ वीरादेः परस्य स्पर्धे पूर्वनिपातो न भवति ?,–बहुलाधिकारात् ॥ १०३ ॥

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे ॥ ३ । १ । १०४ ॥

श्रेण्यादि नामैकार्थं कृताद्यैर्नामभिः सह समस्यते, च्व्यर्थे गम्यमाने, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति ।

*अश्रेणयः श्रेणयः कृताः–श्रेणिकृताः पुरुषाः, अनूका ऊका कृता ऊककृताः,–राशिस्थानीकृता इत्यर्थः, एवं पूगकृताः, श्रेणिमताः, श्रेणिमिताः, श्रेणिभूताः ।

च्व्यर्थे इति किम् ?,–श्रेणयः कृताः,–किंचित् निगृहीता अनुगृहीता वेत्यर्थः–च्व्यन्तानां च्व्यर्थस्य च्विनैवोक्तत्वान्नानेन समासः, च्व्यर्थे हि समासेनाभिधेयेऽयं समासो भवति, गत्यादिसूत्रेण तु नित्यसमासो भवत्येव,–श्रेणीकृताः, ऊकीकृताः । श्रेणि, ऊक, पूग, कुन्दुम, कन्दुम, राशि, निचय, विशिष्ट, निर्धन, कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यायक, अध्यापक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रेण्यादिः । कृत, मत, मित, भूत, उप्त, उक्त, समाज्ञात, समाख्यात, समाम्नात, सभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, [2]अपाकृत, कलित, उदाहृत, उदीरित, उदित, दृष्ट, विश्रुत, विहित, निरूपित, आसीन, आस्थित, अवबद्ध इति कृतादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेतिशब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः–अनिर्धना निर्धना इत्युपकृता, अचपलाश्चपला इत्यपाकृता, अभूता भूता इति निराकृता । श्रेणिकृता इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धमात्रं न विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम् ॥ १०४ ॥

क्तं नञादिभिर्भिन्नैः ॥ ३ । १ । १०५ ॥

नञादयो नञ्प्रकाराः तैरेव भिन्नैर्नामभिः सह क्तान्तं नामैकार्थं सामर्थ्यादनञ् समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति ।

*कृतं च तदकृतं च–कृताकृतम्, एवं भुक्ताभुक्तम्, अशितानशितम् । इटः क्तावयवत्वाद्विकारस्य त्वेकदेशविकृतानन्यत्वान्न भेदकत्वम्, तेन–*क्लिष्टाक्लिशित, पूतापवित, शाताशित, छाताच्छितम्, आदिग्रहणात्कृतापकृतम्, भुक्तविभुक्तम्, पीतावपीतम् ।

क्तमिति किम् ?,–कर्तव्यमकर्तव्यं च । नञादिभिर्भिन्नैरिति किम् ?,–कृतं प्रकृतम् । कृताकृतादिषु हि ईषदसमाप्तिद्योतकस्य नञः प्रयोगात् तदादयोऽपीषदसमाप्तिद्योतिन एवापादयो गृह्यन्ते । नञादिभिरेव भिन्नैरित्यवधारणं किम् ?,–कृतं चाविहितं चेति प्रकृतिभेदे, कृतं चाकर्तव्यं चेति प्रत्ययभेदे, गतश्च प्राप्तोऽगतश्चाज्ञात इत्यर्थभेदे, सिद्धं चाभुक्तं चेति प्रकृत्यर्थयोर्भेदे च मा भूत् । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात् कृताकृतादिष्वैकार्थ्यम् ।

---

१ कुम्भा पु० । २ °म्भ° पु० । ३ ×गृ° पु० । ४ °× अपकृत पु०, स्त० ता० ।

"विशेषण विशेष्येणै०" ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्येव समासः सिद्धः, किंतु क्रियाशब्दत्वादनियमेन पूर्वापरनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम्,–तेनाकृतकृतम्, अनशिताशितमित्यादि न भवति ॥ १०५ ॥

सेड्नानिटा ॥ ३ । १ । १०६ ॥

सेट् क्तान्त नाम नञादिभिन्नेनानिटा नाम्ना न समस्यते, पूर्वस्यापवादः ।

*क्लिशितमक्लिष्टम्, पवितमपूतम्, इड्ग्रहणमर्थभेदाहेतोर्विकारस्य उपलक्षणम्,–तेन शिताशातम्, छिताच्छातमित्यादि न भवति ।

कथ विन्नावित्त?, त्राणात्रातम्?,–"क्तादेशोऽषि" ॥ २ । १ । ६१ ॥ इति परे समासे नत्वस्यासत्त्वाद्भविष्यति ।

सेडिति किम्?,–कृताकृतम्, शाताशातम्, छाताच्छातम् । अनिटेति किम्?,–अशितानशितेन जीवति,–शिताशितम्, छिताच्छितम्, ॥ १०६ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥ ३ । १ । १०७ ॥

सदादीनि नामान्येकार्थानि पूजायां गम्यमानायां सामर्थ्यात् पूज्यमानवचनैर्नामभिः सह समस्यन्ते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति ।

*सश्चासौ पुरुषश्च सत्पुरुषः, एव महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुष, उत्कृष्टपुरुष. ।

पूजायामिति किम्?,–सन् घट. विद्यमान इत्यर्थः, उत्कृष्टो गौः कर्दमादुद्धृत इत्यर्थः । कथं महाजनः महोदधिरिति वैपुल्य ह्यत्र गम्यते न पूजा?,–बहुलाधिकाराद्भविष्यति । पूजायामेवेति नियमार्थं वचनम् पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं च, तेन सच्छुक्ल इत्यादौ खञ्जकुण्टादिवदनियमेन पूर्वनिपातो न भवति । परमजरन् महावीरः परममहान् इत्यादौ च 'स्पर्धे परम्' इति न्यायेन यथापर पूर्वनिपातश्च सिद्धो भवति ॥ १०७ ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ ३ । १ । १०८ ॥

पूजायां गम्यमानायामेभिर्नामभिः सामर्थ्यात् पूज्यमानवचन नामैकार्थं समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

*वृन्दारक इव–वृन्दारकः, गौश्चासौ वृन्दारकश्च–गोवृन्दारक., एवमश्ववृन्दारक., गोनागः, अश्वनागः, गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जर. । वृन्दारकादीनां जातिशब्दत्वेऽपि उपमानात् पूजावगतिः ।

पूजायामित्येव?,–शोभना सीमा स्फटा यस्य स सुसीमो नागः,–नात्र नागशब्द. पूजां गमयति किंतु जातिमात्रम् । देवदत्तो नाग इव मूर्ख इत्यत्र तूपमानेनापि निन्दैव गम्यते । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्–"उपमेय व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ" ॥ ३ । १ । १०२ ॥ इत्येव सिद्धे पूजायामेवेति नियमार्थं साम्योक्तावपि विधानार्थं च वचनम्–तेन गोनागो बलवानित्यादि सिद्धम् ॥ १०८ ॥

कतरकतमौ जातिप्रश्ने ॥ ३ । १ । १०९ ॥

कतरकतमावित्येतावेकार्थौ जातिप्रश्ने गम्यमाने सामर्थ्याज्जातिवाचिना नाम्ना सह समस्येते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

*कतरश्चासौ कठश्च–कतरकठः, एव कतरकालापः, कतमकठः, कतमकालापः, कतरगार्ग्य., कतमगार्ग्यः ।

जातिप्रश्न इति किम्?,–गुणक्रियाद्रव्यप्रश्ने न भवति–कतर. शुक्ल., कतम. शुक्ल., कतरो गन्ता, कतमो गन्ता, कतर. कुण्डली, कतमः कुण्डली ।

"विशेषण विशेष्येणै०" ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्येव सिद्धे जातिप्रश्न एवेति नियमार्थं वचनम् ॥ १०९ ॥

किं क्षेपे ॥ ३ । १ । ११० ॥

क्षेपो निन्दा, तस्मिन् गम्यमाने किमित्येतन्नामैकार्थमर्थाक्षिप्यमाणवाचिनानाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञ. कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

*को राजा किंराजा यो न रक्षति, एव किंगौर्यो न वहति, किंसखा योऽभिद्रुह्यति, स किंवैयाकरणो य. शब्द न मूते,–सर्वत्र तत्कार्याकरणात् क्षेपो गम्यते, तथा कुत्सितो नरोऽश्वमुखत्वात् किंनरः, एव किंपुरुषः, कुत्सित शुकः किंचिन्नीलत्वात्किंशुक. पलाश., एव किञ्जल्क. ।

---

१ °xx° पु०, ख० ता० । २ °चिना नाम्ना° पु० । ३ °ट xक्रि° पु० ।

किंकिरातमित्यादि-"न किम' क्षेपे" ॥ ७ । ३ । ७० ॥ इति समासान्तप्रतिषेधः ।

क्षेपे इति किम् ?,-को राजा मथुरायाम् ।

"विशेषण विशेष्येणै०" ॥ ३ । १ । ९६ ॥ इत्येव सिद्धे क्षेपे एवेति नियमार्थं वचनम् ॥ ११० ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयिणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः ॥ ३ । १ । १११ ॥

जातिवाचि नामैकार्थं पोटादिभिर्नामभि· प्रशसारूढैश्च सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ· कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*इभ्या च सा पोटा च इभ्यपोटा, आर्यपोटा,-पुरुषवेषधारिणी स्त्री पोटा गर्भ एव दास्य प्राप्ता वा उभयव्यञ्जना वा भुजिष्यदासी वा, इभ्या चासौ युवतिश्च इभ्ययुवति·, नागयुवति , वृन्दारकयुवतिः, अग्निश्चासौ स्तोक च अग्निस्तोकम्, विषस्तोकम्, दधि च तत् कतिपय च दधिकतिपयम्, तक्रकतिपयम्, गौश्चासौ गृष्टिश्चेति गोगृष्टिः, अजगृष्टिः-गृष्टि· सकृत्प्रसूता, गौश्चासौ धेनुश्च गोधेनु, अजधेनुः-धेनुर्नवप्रसूता, गोवशा, अजवशा-वशा वन्ध्या, गोवेहत्, अजवेहत्,-वेहद्गर्भघातिनी, गोबष्कयिणी, अजबष्कयिणी,-बष्कयेण वृद्धवत्सेन या दुह्यते सा बष्कयिणी, कठप्रवक्ता, कालापप्रवक्ता-प्रवक्ता उपाध्याय·, कठश्रोत्रियः, कालापश्रोत्रिय·-श्रोत्रियश्छन्दोऽध्यायी, कठाध्यायकः, कालापाध्यायकः, अध्यायकोऽध्येता, मृगधूर्त', गार्ग्यधूर्त·-"निन्द्य कुत्सनै०" ॥ ३ । १ । १०० ॥ इत्यत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समास उक्त इह तु तदाश्रयकुत्साया समासो यथा स्यादिति धूर्तग्रहणम् । प्रशसाया रूढा मतल्लिकादय आविष्टलिङ्गास्तैः समास·,-गौश्चासौ मतल्लिका च-गोमतल्लिका, एवमश्वमतल्लिका, गोमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, पुरुषोद्घः, गोकुमारी, अश्वकुमारी, गोतल्लजक·, कुमारतल्लजकः, तातपादा·, आर्यमिश्रा·, केशपाश , केशहस्त·, असमित्ति , वक्षस्थलम्, कपोलपाली, उर·कपाटः, स्तनतटम्, रूढग्रहणादिह न भवति,-गौ· रमणीया, गौ· शोभना ।

जातिरिति किम् ?,-देवदत्ता पोटा, कालाक्षी वशा, चैत्र प्रवक्ता, मैत्रो मतल्लिका ।

विशेष्यस्य जाते· पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ १११ ॥

चतुष्पाद्गर्भिण्या ॥ ३ । १ । ११२ ॥

चत्वारः पादा यस्या· सा चतुष्पाद्गवादिजाति·, तद्वाचिनामैकार्थं गर्भिण्या गर्भिणीति नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञः कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*गौश्चासौ गर्भिणी च गोगर्भिणी, एवमजगर्भिणी, अश्वगर्भिणी, महिषगर्भिणी ।

चतुष्पादिति किम् ?,-ब्राह्मणी गर्भिणी । जातिरित्येव ?,-कालाक्षी गर्भिणी, स्वस्तिमती गर्भिणी-सज्ञाशब्दाविमौ ।

जातेर्विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ ११२ ॥

युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ॥ ३ । १ । ११३ ॥

युवन्नित्येतन्नामैकार्थं खलत्यादिभिर्नामभि सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ· कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*युवा चासौ खलतिश्च-युवखलति·, एव युवपलितः, युवजरन्, युववलिन ,-वलयोऽस्य सन्ति वलिनः,-अङ्गादित्वान्नः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति युवतिश्चासौ खलतिश्च युवखलतिः, एव युवपलिता, युवजरती, युववलिना । युवशब्दस्य विशेष्यत्वात् परनिपाते प्राप्ते द्वयोर्वा गुणवचनत्वात् खञ्जकुण्टादिवदनियमे पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ ११३ ॥

कृत्यतुल्याख्यमजात्या ॥ ३ । १ । ११४ ॥

कृत्यप्रत्ययान्त तुल्याख्य च तुल्यपर्याय नामैकार्थमजात्याऽजातिवाचिनाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसज्ञ· कर्मधारयसज्ञश्च भवति ।

*भोज्य च तदुष्ण च भोज्योष्णम्, एव भोज्यलवणम्, पानीयशीतम्, पानीयोष्णम्, हरणीयपूर्णो घट·, पेयाम्लम्, भृत्यभरणीय·-एकोऽत्र कृत्योऽर्हार्थेऽपरश्च शक्यार्थे, स्तुत्यपटुः पुरुष ।

तुल्याख्य(ख्ये-) *तुल्यश्वेत, तुल्यसन्, तुल्यमहान, सदृशश्वेत·, सदृशमहान् ।

---

१ °य° म० म० । २ ××× ख० ता० । ३ °री° पु० । ४ °धा° पु० । ५ °र्थं व° पु०, °र्थं च व° ख० ता० । ६ °चिना नाम्ना° पु० । ७ °म् जलम् पु० ।

अजात्येति किम् ?,–भोज्य ओदनः, तुल्यो वैश्य·, सदृशी कन्या वोढव्या । कथं शीतपानीयम् ?,–पानीयशब्दोऽयमौणादिको जलवाची तस्याय विशेषणसमासः । जात्या समासस्याजातेः पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ ११४ ॥

कुमारः श्रमणादिना ॥ ३ । १ । ११५ ॥

कुमार इत्येतन्नामैकार्थं श्रमणादिना नाम्ना सह समस्यते, स च समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञः कर्मधारयसञ्ज्ञश्च भवति ।

* कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा, एव कुमारप्रव्रजिता, कुमारश्चासावध्यायकश्च कुमाराध्यायक , कुमारी चासावध्यायिका च कुमाराध्यायिका, एव कुमाराभिरूपकः, कुमाराभिरूपिका । श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, बन्धकी, दासी,–एते सप्त स्त्रीलिङ्गा एव । अध्यायक, अभिरूपक, पटु, मृदु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण,–येऽत्र स्त्रीलिङ्गास्तै· सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्द· समस्यते शेषैस्तूभयलिङ्ग· । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति हि न्याय· श्रमणादीना स्त्रीलिङ्गाना पाठात् । पुलिङ्गैः पूर्वनिपाते कामचार· कुमारश्रमणः, तापसकुमार· । कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । इह केचित् 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलपूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरपूजार्थसन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा' इति, वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति, युवा खलतिपलितजरद्वलिनैरिति, कृत्यतुल्याख्यमजात्येति, कुमारः श्रमणादिनेति पञ्चसूत्रीं विरचय्य तस्यामेव प्रथमान्ताना समावेशे परसूत्रनिर्दिष्टमेव प्रथमान्त पूर्वं निपतति, तृतीयान्तानां समावेशे परसूत्रनिर्दिष्टमेव तृतीयान्त पर निपतति, एकसूत्रोक्तानां तु प्रथमान्ताना तृतीयान्ताना च समावेशे पूर्वापरनिपाते कामचार इतीच्छन्ति,–प्रथमान्तसमावेशे–तुल्ययुवा, सदृशयुवा, कुमारपरम·, कुमारपरमा, कुमारसन्, कुमारसती । एवं महज्जघन्यप्रथमचरममध्यमध्यमादयोऽपि कुमारयुवा, कुमारतुल्यः, कुमारतुल्या । तृतीयान्तसमावेशे–वृन्दारकपलितः, वृन्दारकवलिन·, नागजरन्, वृन्दारकश्रमणा, खलतिश्रमणा, वृन्दारकप्रव्रजिता, खलतिप्रव्रजिता, जरत्कुलटा; जरत्तापसी इत्यादि । श्रमणादीना पुलिङ्गत्वे त्वनियमः,–तेन वृन्दारकश्रमणः, श्रमणवृन्दारक·, नागतापस·, तापसनाग·, कुञ्जरदास·, दासकुञ्जर·, तथा–श्रमणखलतिः, खलतिश्रमण·, पलिततापस·, तापसपलित· इत्यादि । अध्यायकादयस्तु लिङ्गान्तरेऽपि परनिपातना एव–वृन्दारकाध्यायकः, वृन्दारकाध्यायिका, खलत्यध्यायकः, खलत्यध्यायिका, पलिताभिरूपक·, पलिताभिरूपिका । एकसूत्रोक्ताना प्रथमान्ताना समावेशे–प्रथमवीर , वीरप्रथम·, चरमजघन्यः, जघन्यचरम· इत्यादि, तुल्यभोज्य·, भोज्यतुल्य इत्यादि । एकसूत्रे तृतीयान्ताना समावेशे–खलतिपलित·, पलितखलतिः, जरद्वलिन·, वलिनजरन् इत्यादि ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥ ३ । १ । ११६ ॥

मयूरव्यसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते ।

* विगतावसावस्य व्यसस्तत्तुल्यो व्यसक·, व्यसयति वा छलयति व्यसक·, व्यसकश्चासौ मयूरश्च मयूरव्यसकः, एव छात्रव्यसक , मुण्डश्चासौ कम्बोजश्च कम्बोजमुण्ड·, एव यवनमुण्ड·, व्यसिका चासौ मयूरी च मयूरव्यसिका,–कर्मधारयलक्षण· पुवद्भाव·, एतेषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातनम् । 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' एहि ईडे स्त्रि इति जल्पो यस्मिन् कर्मणि काले वा तत् एहीड वर्तते, एहि यवैरिति जल्पो यत्र कर्मणि काले वा तदेहियव वर्तते,–एतौ निपातनान्नपुसकौ, एहि वाणिजेति जल्पो यस्या क्रियाया सैहिवाणिजा, एवं प्रेहिवाणिजा, अपेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, एहिप्रघसा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, अपेहिविघसा, एहिप्रकसा, अपेहिप्रकसा । प्रोह कटमिति जल्पो यस्या सा प्रोहकटा क्रिया, एव प्रोहकर्दमा, प्रोहकपर्दा । उद्धम चूडे उद्धम चूडामिति वा जल्पो यस्या सोद्धमचूडा क्रिया, आहर चेलमिति यस्या सा आहरचेला क्रिया, एवमाहरवसना, आहरवितता, कृन्धि विचक्षणेति कृन्धि विचक्षणमिति वा यस्या सा कृन्धिविचक्षणा क्रिया, भिन्धि लवणमिति यस्या सा भिन्धिलवणा, एव पचलवणा, उद्धरोत्सृजेति जल्पो यस्या सोद्धरोत्सृजा, एवमुद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उद्वपनिवपा, उत्पतनिपता, उत्पचनिपचा । कृन्धि, विक्षिणीहीति कृन्धि विक्षिणु इति वा यस्या सा कृन्धिविक्षिणा । उन्मृजावमृजेति यस्या सोन्मृजावमृजा, अत एव निपातनादिहैव च मृजेर्हो शो भवति । 'आख्यातमाख्यातेन सातत्ये'–अश्नीत पिबतेति सातत्येनोच्यते यस्या साश्नीतपिबता, अश्नीतपचता, एव खादतमोदता, पचतभृज्जता, लुनीतपुनीता, खादाचामा, आहरनिवपा, आवपनिष्किरा, पचप्रकूला, इह द्वितीयेति[13] यस्यां क्रियाया सेहद्वितीया, एवमिहपञ्चमी, अद्यद्वितीया, अद्यपञ्चमी, एहि रे याहि रे इति यस्या क्रियाया सैहिरेयाहिरा, एवमेहिरेगच्छरा, अहो अह पुरुष इति यस्या क्रियाया साहोपुरुषिका, अह पूर्व इति यस्यां साहपूर्विका, एवमहप्रथमिका, अहमहमिति यस्या साहमहमिका, विकृत च प्रकृत च यस्या सा विचप्रका, निश्चित च प्रचित च यस्या सा निश्चप्रचा, या इच्छा

१ °××° ख० ता० । २ °तिन° पु० । ३ ×××× ख० ता० । ४ °पातो निपातनात् पु० । ५ °××××××× पु० । ६ °×× ×××° ख० ता० । ७ ×××××× ख० ता० । ८ ××××× पु० । ९ ×××××× ख० ता० । १० °क्षिण° पु० । ११ × पु० । १२ °फ्क° पु० । १३ °×××××××××××° ख० ता० । १४ अहमिका ख० ता० ।

यस्या सा यदृच्छा–एषु सर्वेषु क्रियैवान्यपदार्थः । 'द्वन्त स्वकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तरि समासाभिधेये'–जहि जोड मित्यभीक्ष्ण य आह स उच्यते जहिजोडः, एवमुज्जहिजोडः, जहिस्तम्ब., उज्जहिस्तम्ब., कुरुकटः । बहुलवचनान्न च भवति–पचौदनमित्यभीक्ष्णमाह, स्नात्वा कालीभूत. स्नात्वाकालकः, एव पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहित., प्रोष्य विप्रयुक्तो भूत्वा पापीयान्नि.स्नेहो भवति स प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्याकाशे भूत्वा या पाकला पाण्डुर्भवति सोत्पत्यपाकला, निपत्य भूमौ निपतिता रोहिणी या रक्ता भवति सा निपत्यरोहिणी, निषद्य निषण्णा सती श्यामा जाता निषद्यश्यामा, निषण्णा श्यामा जाता निषण्णश्यामा, उदक् चावाक् च उचित चावचित चेति वा उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चित च निचित चेति वा उच्चनीचम्, आचित चोपचित च आचोपचम्, आचित च अवचित च आचोवचम्, आचित च पराचित च अर्वाक् च परस्ताच्चेति वा आचपराचम्, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रचम्, निष्कुषित च निस्त्वच च निश्चत्वचम्, न भवति किंचन न क्वचिदुपयुज्यत इति अकिंचनम्, नास्य कुतोऽपि भयमस्तीत्यकुतोभयम्, 'गतप्रत्यागतादयः'–गत च तत्प्रत्यागत च गतप्रत्यागतम्, एव यातानुयातम्, महान्क्रयोऽल्पः क्रयिका क्रयावयवयोगात् क्रय. क्रयिकावयवयोगात् क्रयिका क्रयश्चासौ क्रयिका च क्रयक्रयिका समुदायः, एव पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका;–एषु व्यवस्थितपूर्वोत्तरपदः समास. । 'शाकपार्थिवादयः'–शाकप्रियः शाकभोजी शाकप्रधानो वा, पार्थिवः–पृथोरपत्य–शाकपार्थिवः, पृथिव्या ईश्वर. पार्थिवः इति वा तेन शाकपार्थिव., कुतपवस्त्रः सौश्रुत., सुश्रुतोऽपत्य सौश्रुतः, कुतपसौश्रुत., अजापण्यस्तौल्वलि. अजातौल्वलि., यष्टिप्रहरणो यो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्य., एव परशुराम., घृतप्रधाना रोटि. घृतरोटि., एवमोदनपाणिनि., आणिमाण्डव्य., बलाकाकौशिकः, विदर्भीकौण्डिन्यः, सहस्रबाहुरर्जुनः, सहस्रार्जुन., त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, एकाधिका दश एकादश, एव द्वादश, षोडश, एकविंशतिः, द्वाविंशति., एकशतम्, द्विशतम्, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः, एव घृतौदन., गुडमिश्रा धाना गुडधाना., एव तिलपृथुका, अश्वयुक्तो रथ.–अश्वरथः, एव गजरथः, घृतपूर्णो घटः–घृतघट,–अत्र शाकपार्थिवादिषु प्रियादिरुत्तरपदस्य लोप. । तृतीयो भाग.–त्रिभाग., तृतीयभाग., त्र्यशः, तृतीयाशः, षड्भागः, षष्ठभाग., षडश, षष्ठाश., त्रिदिव, तृतीयदिवम्, त्रिविष्टप, तृतीयविष्टपमित्यादिषु पूरणप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । तथा सर्वेषा श्वेततर'–सर्वश्वेतः, एव सर्वमहान्–अत्र गुणेन तरवन्तेन निर्धारणषष्ठीसमासस्तरब्लोपश्च, एवमविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यसकादिषु द्रष्टव्य. । यच्चेह लक्षणेनानुपपन्न तत् सर्व निपातनात्सिद्धम् । इतिशब्द. स्वरूपावधारणार्थ.-तेन परमो मयूरव्यसक इति समासान्तर न भवति । उत्तरपदेन भवत्येवेत्यन्ये–मयूरव्यसकप्रिय इत्यादि ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–विस्पष्ट पटुः–विस्पष्टपटुः, पुना राजा–पुनाराजः, एवं पुनर्गवः, पादाभ्यां ह्रियत इति–पादहारकः, गले चोप्यत इति–गलेचोपकः, सायदोहः, प्रातर्दोह., पुनर्दोह., सायमाश., प्रातराश इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥११६॥

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥ ३ । १ । ११७ ॥

नाम नाम्ना सह सहोक्तिविषये चार्थे वर्तमान समस्यते, स च समासो द्वन्द्वसंज्ञो भवति ।

* प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च–प्लक्षन्यग्रोधौ, एव धवाश्वकर्णौ, वाक्च त्वक्च–वाक्त्वचम्, छत्रोपानहम् ।

नाम नाम्नेत्यनुवर्तमानेऽपि "लघ्वक्षरा०" ॥३।१।१६०॥ दिसूत्रे एकग्रहणाद्बहूनामपि द्वन्द्वो भवति–धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशा., एव होतृपोतृनेष्टोद्गातार., द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे हि होतापोतानेष्टोद्गातार इत्येव स्यात्, पीठच्छत्रोपानहम् ।

चार्थ इति किम् ?,–वीप्सासहोक्तौ मा भूत्, ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम् ?,–प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम्, वाक् च त्वक् च गृह्यताम, खञ्जश्चासौ कुण्टश्च खञ्जकुण्टः । इह समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदाच्चत्वारश्चार्थो.–तत्रैकमर्थ प्रति ध्वादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणाना तुल्यबलानाम् अविरोधिनामनियतक्रमयौगपद्यानाम् आत्मरूपभेदेन चीयमानता समुच्चय –यथा चैत्र. पचेति पठति च, चैत्रो मैत्रश्च पठति, राज्ञो गौश्चाश्वश्च, राज्ञो ब्राह्मणस्य च गौ., शुक्लश्चाय कृष्णश्च, नील च तदुत्पल चेति–चशब्दमन्तरेणापि चाय सभवति,–यथाहरहर्नयमानो गामश्व पुरुष पशु वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी । गुणप्रधानभावमात्रविशिष्ट. समुच्चय एवान्वाचयः–यथा बटो भिक्षामट गा चानय, स हि भिक्षा तावदटति यदि च गा पश्यति तामप्यानयति । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणामुद्भूतावयवभेद. समूह इतरेतरयोग.–यथा चैत्रश्च मैत्रश्च घट कुर्वाते, चैत्रमैत्रौ घट कुर्वाते, चैत्रश्च मैत्रश्च दत्तश्च पट कुर्वन्ति, चैत्रमैत्रदत्ता. पट कुर्वन्ति–अत्रावयवानामुद्भूतत्वात्तत्संख्यानिबन्धन द्विवचन बहुवचन च भवति स एव तिरोहितावयवभेदः सहतिप्रधान. समाहार. । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठति–धवखदिरपलाश तिष्ठति–अत्र तु समूहस्य प्राधान्यात् तस्य चैकत्वादेकवचनमेव भवति,–एषु चाद्ययो. सहोक्त्यभावात्समासो न भवति–उत्तरयोस्तु चार्थयो सहोक्तेर्विद्यमानत्वा-

१ पि ×° पु०, ख० ता० । २ °क्रया° पु० । ३ °पद म° पु० । ४ °पार्थ° पु० । ५ °वस्त्र सौ° पु० । ६ ××× म० ता० ।
४२७ °मौद्ग° पु० । ८ च पु०, ख० ता० । ९ °वति । १० × पु० ।

त्समासो भवति । का पुनरियं सहोक्तिः—यद्वर्तिपदैः प्रत्येकं पदार्थानां युगपदभिधानं सा सहोक्तिः । प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र हि प्लक्षोऽपि द्व्यर्थः, न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति वाक्येऽपि चकारेणायमेवार्थः कथ्यते—उत्तरपदेन समुदायेन वा यद्वर्तिपदार्थानां युगपदभिधानं सा सहोक्तिरित्यन्ये । वर्तिपदार्थानामेव सह क्रियादिसंबन्धस्य यत् वाक्येनाभिधानं सा सहोक्तिरित्यपरे । एकविंशतिः द्वाविंशतिरित्यादिसंख्याद्वन्द्वः समुदायसंख्यैकत्वानुरोधेन विंशत्यादिवत्संख्येयमाचष्टे इतीतरेतरयोगेऽप्येकवचनान्तो भवति । समाहारेऽपि चाशताद्द्वन्द्व इति लक्षणात्स्त्रीलिङ्गो भवति ।

संख्याद्वन्द्वादन्यत्र तु एको देवदत्ताय दीयतां विंशतिश्चैत्रायेति एकविंशती अनयोर्देहि, एवं त्रिंशच्चत्वारिंशतौ, षष्टिसप्तत्यशीतय इत्यादौ द्विवचनबहुवचनान्तता ।

द्वन्द्वप्रदेशाः—"द्वन्द्वे वा" ॥ १ । ४ । ११ ॥ इत्यादयः ॥ ११७ ॥

समानामर्थेनैकः शेषः ॥ ३ । १ । ११८ ॥

अर्थेन समानां समानार्थानां शब्दानां सहोक्तौ गम्यमानायाम् एकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्तन्ते, तत्र विशेषानुपादानात्पर्यायेण शेषो भवति, बहुवचनमतन्त्रम्—तेन द्वयोरप्येकः शिष्यते ।

* वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा, वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डाविति वा, एवं लोहिताक्षौ रक्ताक्षाविति वा, सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च सिताः शुक्लाः श्वेता वा, ।

अर्थेन समानामिति किम् ?,—प्लक्षन्यग्रोधौ, धवखदिरपलाशाः । सहोक्तावित्येव ?,—वक्रश्च कुटिलश्च ।

द्वन्द्वापवादो योगः ॥ ११८ ॥

स्यादावसंख्येयः ॥ ३ । १ । ११९ ॥

सरूपार्थं वचनम् । सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ समानां तुल्यरूपाणां सहोक्तौ गम्यमानायामेकः शिष्यते, असंख्येयः संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा ।

* अक्षश्च शकटाक्षः अक्षश्च देवनाक्षः अक्षश्च बिभीतकाक्षः अक्षाः, एवं पादाः, माषाः, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ, एवं हरिण्यौ, रोहिण्यौ, वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च—वृक्षाः ।

स्यादाविति किम् ?,—माता च जननी माता च धान्यस्य मातृमातारौ, याता च देवरजाया याता च गन्ता यातृयातारौ—अत्र ह्येकत्र मातरौ यातरावित्यन्यत्र मातारौ यातारौ इति औकारे रूपं भिद्यते । अन्ये तु यस्मिन्स्यादौ ये शब्दास्तुल्यरूपा भवन्ति तस्मिन् स्यादौ तेषां स्याद्यन्तरे विरूपाणामप्येकः शेषो भवति—तेन मातृभ्यां मातृभिः मातृभ्यः मात्रोः मातॄणां मातृषु इत्याद्यपि भवतीत्याहुः । अपरे त्वत्रापि बहुवचने ताभिस्तैरित्याद्यनुप्रयोगवैषम्यान्न भवितव्यमेकशेषेण द्विवचनेन तु ताभ्यां तयोरित्यनुप्रयोगसाम्याद्भवितव्यमेवेत्याहुः । असंख्येय इति किम् ?,—एकश्च एकश्च, द्वौ च द्वौ च, चत्वारश्च चत्वारश्च, द्वन्द्वोऽपि न भवत्यनभिधानात् । संख्येय इति कर्मनिर्देशात्संख्यानवाचिनो भवत्येव—विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती, नवतिश्च नवतिश्च नवतिश्च नवतयः । द्वन्द्वापवादोऽयं विधिः—तेनाकृतद्वन्द्वानामेवैकशेषे वाक् च वाक् च—वाचावित्यादि सिद्धम्, अन्यथा द्वन्द्वे कृते परत्वात् समासान्ते कृते वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् ॥ ११९ ॥

त्यदादिः ॥ ३ । १ । १२० ॥

त्यदादिनान्येन च सहोक्तौ त्यदादिरेवैकः शिष्यते ।

* स च चैत्रश्च तौ, यश्च मैत्रश्च यौ, अयं च चैत्रश्च इमौ, कश्च मैत्रश्च कौ । 'स्पर्धे परम्' इति त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यद्यत्पाठे परं तत्तदेवैकं शिष्यते—* स च यश्च यौ, यश्च एष च एतौ, एष च अयं च एतौ, स च त्वं च युवाम्, त्वं च भवांश्च भवन्तौ, भवांश्च अहं च आवाम्, अहं च कश्च कौ, अहं च स च त्वं च वयम् । बहुलाधिकारात् क्वचित् पूर्वमपि—* स च यश्च तौ, अयं च एष च इमौ, त्वं च भवांश्च युवाम् ।

त्यदादेः कृतैकशेषस्य स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानां युगपत्प्रयोगायोगात् पर्यायप्राप्तौ शिष्यमाणलिङ्गप्राप्तौ वा स्त्रीपुंनपुंसकानां सह वचने स्यात्परमिति यथापरमेव लिङ्गं भवति—* सा च चैत्रश्च तौ, स च देवदत्ता च तौ—अत्र स्त्रीपुंसलिङ्गयोः परं पुल्लिङ्गमेव भवति, सा च कुण्डे च तानि—अत्र स्त्रीनपुंसकयोः परं नपुंसकमेव भवति, स च कुण्डं च ते, तच्च चैत्रश्च ते,—अत्र पुंनपुंसकयोः परं नपुंसकमेव भवति ।

कथं स च कुक्कुटः सा च मयूरी ते कुक्कुटमयूर्यौ ?,—उच्यते,—परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्य त्यदादेरपि तल्लिङ्गतैव न्याय्येति ॥ १२० ॥

१ °दि पु०, खं० ता० । २ °कशे° पु० ।

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ॥ ३ । १ । १२१ ॥

बहुवचनं पर्यायार्थम् । स्वस्रर्थेन सहोक्तौ भ्रात्रर्थः शब्दो दुहित्रर्थेन सहोक्तौ पुत्रार्थ एकः शिष्यते ।

* भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ, भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ, सुतश्च दुहिता च सुतौ, पुत्रश्च सुता च पुत्रौ ॥ १२१ ॥

पिता मात्रा वा ॥ ३ । १ । १२२ ॥

मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्द एकः शिष्यते वा ।

* पिता च माता च पितरौ, पक्षे—मातापितरौ । मातुरर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः ॥ १२२ ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा वा ॥ ३ । १ । १२३ ॥

श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ श्वशुरशब्द एको वा शिष्यते ।

* श्वशुरश्च श्वश्रूश्च—श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ । द्विवचनं जातौ धवयोगे च वर्तमानयोः श्वश्र्वोः परिग्रहार्थम्, तेन—जातौ तन्मात्रभेदे "पुरुषः स्त्रिया" ॥ ३ । १ । १२६ ॥ इति नित्यविधिर्न भवति ॥ १२३ ॥

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे ॥ ३ । १ । १२४ ॥

वृद्धः पौत्रादिर्युवा जीवद्वृद्धयादिः । वृद्धस्य यूना सहोक्तौ वृद्धवाच्येकः शिष्यते, तन्मात्र एव चेद्भेदो विशेषो भवति, न चेत्प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वान्यो भवतीत्यर्थः ।

* गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ, दाक्षिश्च दाक्षायणश्च दाक्षी, औपगवश्च औपगविश्च औपगवौ ।

वृद्ध इति किम् ?,—गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ?,—गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तन्मात्रभेद इति किम् ?, गार्ग्यवात्स्यायनौ—अत्र प्रकृतिरन्या । भागवित्तिभागवित्तिकौ—अत्र कुत्सा सौवीरदेशत्वं चान्योऽर्थः ॥१२४॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ३ । १ । १२५ ॥

वृद्धस्त्रीवाची शब्दो युववाचिना सहोक्तावेकः शिष्यते पुंवत् पुलिङ्गा चेयं भवति, स्त्र्यर्थः पुमर्थो भवतीत्यर्थः तन्मात्रभेदे ।

* गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ, दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः,—अत्र पुंवद्भावात् ङीनिवृत्तौ यञो लुप्;—गर्गानिति "शसोऽता सश्च नः पुंसि" ॥ १ । ४ । ४९ ॥ इति नत्वं च । इमौ गार्ग्यावित्यत्नुप्रयोगस्यापि पुंस्त्वम् ॥ १२५ ॥

पुरुषः स्त्रिया ॥ ३ । १ । १२६ ॥

पुरुषशब्दोऽयं प्राणिनि पुंसि रूढः, स्त्रीवाचिना शब्देन सहोक्तौ पुरुषवाची शब्द एकः शिष्यते, तन्मात्रभेदे स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेद्भवति ।

* ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ, कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ, मयूरश्च मयूरी च मयूरौ, कारकश्च कारिका च कारकौ, गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ, पटुश्च पट्वी च पटू, गौश्चाय गौश्चेयम् इमौ गावौ ।

पुरुष इति किम् ?,—तीरं नदनदीपते., घटघटीशरावोदञ्चनानि । तन्मात्रभेदे इत्येव ?,—हंसश्च वरटा च हंसवरटे, अश्ववडवौ, पुरुषयोषितौ, द्रुणीकच्छपौ, ऋश्यश्च रोहिच्च ऋश्यरोहितौ, क्षेमधृतयश्च क्षत्रियास्तनुकेश्यश्च तत्स्त्रियः क्षेमधृतितनुकेश्यः, अङ्गारकाश्च शकुनयः कालिकाश्च तत्स्त्रियः कालिकाङ्गारकाः—एषु प्रकृतिभेदः । गणकगणक्यौ, इन्द्रेन्द्राण्यौ, भवभवान्यौ,—एषु धवयोगलक्षणोऽर्थभेदः, कुक्कुटमयूर्यौ, अजावर्कौ, अश्वाकिशोरौ, कलभहस्तिन्यौ, गोवत्सौ—एषु प्रकृत्यर्थयोर्भेदः । कथं ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सौ,—न ह्यत्र स्त्रीपुरुषमात्रभेदादन्यो भेदोऽस्ति ?,—सत्यम्—तदित्यनेन प्रधानस्त्रीपुरुषौ परामृश्येते तेन प्रधानस्त्रीपुरुषमात्रकृत एव भेदे भवति, अत्र तु विशेषणीभूताप्रधानस्त्रीपुरुषकृतोऽपि भेदोऽस्तीति न भवति । अन्ये तु तन्मात्रभेदादधिके प्रकृतिभेदे एवैकशेषं नेच्छन्ति, अर्थभेदे त्विच्छन्त्येव । इन्द्रश्च इन्द्राणी च इन्द्रौ, तथा वरुणाविन्द्रौ भवौ शर्वौ रुद्रौ मृडाविति, एवं पूर्वसूत्रेऽपि—भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्ती ॥ १२६ ॥

---

१ °न्नश्चेद्भेदो म° पु० । २ कु कु° पु० । ३ °न स्त्री° पु० । ४ XX पु०, म० ता० ।

ग्राम्याशिशुद्विशफसंघे स्त्री प्रायः ॥ ३ । १ । १२७ ॥

ग्राम्या अशिशवो ये द्विशफा–द्विखुरा अर्थात्पशवः तेषां संघे स्त्रीपुरुषाणां सहोक्तौ प्रायः स्त्रीवाच्येकः शिष्यते । स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेद्भवति । पूर्वेण पुरुषशेषे प्राप्ते स्त्रीशेषार्थं वचनम् ।

*गावश्च स्त्रियः गावश्च पुरुषाः इमा गावः, अजाश्चेमे अजाश्चेमा इमा अजाः, एव मेष्य इमाः, महिष्य इमाः ।

ग्राम्येति किम् ?,–आरण्यानां मा भूत्,–रुरवश्चेमे रुरवश्चेमा इमे रुरवः, पृषताश्च पृषत्यश्च पृषता इमे । अशिशुग्रहण किम् ?,–वत्साश्चेमा वत्साश्चेमे इमे वत्साः, बर्कर्यश्च बर्कराश्च बर्कराः । द्विशफेति किम् ?,–अश्वाश्चेमे अश्वाश्चेमाः इमेऽश्वाः, गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः, मनुष्याश्चेमा मनुष्याश्चेमे इमे मनुष्याः, पक्षिण्यश्च पक्षिणश्च पक्षिणः । संघग्रहणं किम् ?,–गौश्चाय गौश्चेयम् इमौ गावौ, एवमेतावजौ । प्राय इति किम् ?,–उष्ट्राश्च उष्ट्र्यश्च उष्ट्राः, छागाश्च छाग्यश्च छागाः, व्यावृत्तौ सर्वत्र पूर्वेण पुरुषशेष एव भवति । तन्मात्रभेद इत्येव ?,–गोबलीवर्दम्, अजाविकम् ॥ १२७ ॥

क्लीबमन्येनैकं च वा ॥ ३ । १ । १२८ ॥

क्लीबं–नपुंसक नाम अन्येनाक्लीबेन सहोक्तावेक शिष्यते, तन्मात्रभेदे क्लीबाक्लीबमात्र एव चेद्भेदो भवति; तच्च शिष्यमाणमेकमेकार्थं वा भवति; अर्थस्यैकत्वे तद्विशेषणानामपि तथाभावः ।

*शुक्लं च वस्त्रम् शुक्लश्च कम्बलः तदिद शुक्लम्, ते इमे शुक्ले वा, शुक्लं च वस्त्र शुक्ला च शाटी तदिदं शुक्लं, ते इमे शुक्ले वा; शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च शाटी तदिद शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि वा ।

क्लीबग्रहण किम् ?,–स्त्रीपुंसयोरपि शेषः स्यात् । अन्येनेति किम् ?,–शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले, शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च इमानि शुक्लानि,–"स्यादावसख्येयः" ॥ ३ । १ । ११९ ॥ इत्येकशेषः, अनेन त्वेकशेषे विकल्पेनैकार्थत्व प्रसज्येत । तन्मात्रभेद इत्येव ?,–महद्धिम हिमानी, हिमं च हिमानी च हिमहिमान्यौ, महदरण्यमरण्यानी, अरण्य च अरण्यानी च अरण्यारण्यान्यौ, अक्षाश्च देवनादयः अक्षाणि चेन्द्रियाणि अक्षाक्षाणि; पद्मश्च नागः, पद्मा च लक्ष्मीः, पद्म च जलज, पद्मपद्मापद्मानि,–एषु प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थभेदोऽप्यस्तीति नैकशेषः ॥ १२८ ॥

पुष्यार्थाद्भे पुनर्वसुः ॥ ३ । १ । १२९ ॥

एकशेषो निवृत्तः, एकमित्यनुवर्तते, पुष्यार्थाच्छब्दाद्भे–नक्षत्रे वर्तमानात्परो भ एव वर्तमानः पुनर्वसुशब्दः सहोक्तौ गम्यमानायां सामर्थ्यात् द्व्यर्थः सन्नेकः–एकार्थो भवति ।

*उदितौ पुष्यपुनर्वसू, अर्थग्रहण पर्यायार्थम्–तिष्यपुनर्वसू, सिध्यपुनर्वसू, समाहारे तु पुष्यपुनर्वसु ।

पुष्यार्थादिति किम् ?,–आर्द्रापुनर्वसवः । पुनर्वसुरिति किम् ?,–पुष्यमघाः । भ इति किम् ?,–पुष्यपुनर्वसवो माणवका. । सहोक्तावित्येव ?,–पुष्य. पुनर्वसू येषां ते पुष्यपुनर्वसवो मुग्धाः ॥ १२९ ॥

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ॥ ३ । १ । १३० ॥

द्रव्य गुणाद्याश्रय., विरोधिवाचिनां शब्दाना द्रव्यमप्रतिपादयतां द्वद्वो वा एकः–एकार्थो भवति, स चेत् द्वंद्वः स्वै. सजातीयैरेवारभ्यते ।

*सुखदु·खम्, सुखदु.खे, शीतोष्णम्, शीतोष्णे, जननमरणम्, जननमरणे; लाभालाभम्, लाभालाभौ; सयोगविभागम्, सयोगविभागौ ।

विरोधिनामिति किम् ?,–रूपरसगन्धस्पर्शाः, कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् ?,–सुखदुःखाविमौ ग्रामौ, शीतोष्णे उदके । स्वैरिति किम् ?,–बुद्धिसुखदुःखानि ।

समाहारे चार्थे एकत्वस्येतरेतरयोगे चानेकत्वस्य सिद्धत्वाद्विकल्पे सिद्धे सर्वमिद विकल्पानुक्रमणं नियमार्थम्–विरोधिनामेवाद्रव्याणामेव स्वैरेवेति, तथा च प्रत्युदाहरणे इतरेतरयोग एव भवति ॥ १३० ॥

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ॥ ३ । १ । १३१ ॥

अश्ववडवेति पूर्वापरेति अधरोत्तरेति त्रयो द्वद्वा एकार्था वा भवन्ति, स्वैः ।

*अश्वश्च वडवा चाश्ववडवम्, अश्ववडवौ–अश्ववडवेति निर्देशादेवेतरेतरयोगे ह्रस्वत्वं निपात्यते, पूर्वापरम्, पूर्वापरे, अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे, पशुविकल्पेनैव सिद्धेऽश्ववडवग्रहण तत्पर्यायनिवृत्त्यर्थम्,–हयवडवे ।

१ °णोऽप्य° पु० ।
21 शब्दानु०

स्वैरित्येव ?,-अजाश्ववडवाः । न्यायादेव विकल्पे सिद्धे पूर्वापरादिग्रहणं पदान्तरनिवृत्त्यर्थम्-तेन पूर्वपश्चिमौ, दक्षिणापरौ, अधरमध्यमौ; उत्तरदक्षिणावित्यत्र विकल्पो न भवति ॥ १३१ ॥

पशुव्यञ्जनानाम् ॥ ३ । १ । १३२ ॥

पशूनां व्यञ्जनानां च स्वैर्द्वन्द्व एक-एकार्थो वा भवति ।

(पशौ-) गौश्च महिषश्च गोमहिषम् गोमहिषौ, अश्वबलीवर्दम् अश्वबलीवर्दौ, वृष्णिस्तभम् वृष्णिस्तभौ, महाजोरभ्रम् महाजोरभ्रौ । व्यञ्जन-(ने-) दधिघृतम् दधिघृते, शाकसूपम् शाकसूपौ ।

अश्वमहिषमित्यत्र तु परत्वात्-"नित्यवैरस्य" ॥ ३ । १ । १४१ ॥ इति नित्यमेकत्वविधिः ।

स्वैरित्येव ?,-गोनरौ, दधिवारिणी, दध्युष्ट्रौ ॥ १३२ ॥

तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ॥ ३ । १ । १३३ ॥

एतेषां बहुत्वे वर्तमानानां प्रत्येक स्वैर्द्वन्द्व एक-एकार्थो वा भवति । तरु(रौ-)-* प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, एव धवाश्वकर्णम् धवाश्वकर्णाः, तृण(णे-)-* कुशकाशम् कुशकाशाः, मुञ्जवल्वज मुञ्जवल्वजाः, धान्य(न्ये-)-तिलमाष तिलमाषाः, व्रीहियवम् व्रीहियवाः, मृग(गे-)-* रुरुपृषत रुरुपृषताः, ऋश्यैणम् ऋश्यैणाः, पक्षिन्(णि-)-* हसचक्रवाकम् हसचक्रवाकाः, तित्तिरिकपिञ्जलम् तित्तिरिकपिञ्जलाः । एकस्यापि पदस्य बहुत्वे भवति-प्लक्षश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, प्लक्षौ च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा इत्यादि ।

बहुत्व इति किम् ?,-प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, प्लक्षौ च न्यग्रोधौ च, प्लक्षश्च न्यग्रोधौ चेति वा प्लक्षन्यग्रोधाः । स्वैरित्येव ?,-प्लक्षयवाः, गोपृषताः ।

आरण्याः पशवो मृगा इति मृगाणामपि पशुत्वात् पशुविकल्पेनैव सिद्धे मृगाणामिहोपादानम् अमृगैरबहुत्वे चैकत्वाभावार्थम् ॥ १३३ ॥

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ॥ ३ । १ । १३४ ॥

सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां च बहुत्वे वर्तमानानां स्वैर्द्वन्द्व एक-एकार्थो नित्यं भवति, पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् ।

सेनाङ्गम् (ङ्गे-)-* अश्वाश्च रथाश्चाश्वरथम्, रथिकाश्वारोहम्, हस्त्यश्वम्; केचित्तु सेनाङ्गाना पशूनां पशुलक्षण विकल्पमिच्छन्ति-हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः । क्षुद्रजन्तवोऽल्पकायाः प्राणिन आनकुलमिह स्मर्यन्ते,-(क्षुद्रजन्तौ-)* यूकालिक्षम्, यूकामत्कुणम्, दशमशकम्, शतश्चश्चोत्पादकाश्च शतशूत्पादकम्, कीटपिपीलिकम् ।

बहुत्व इत्येव ?,-सादिनिषादिनौ, अश्वरथौ, यूकालिक्षे । स्वैरित्येव ?,-हस्तिमशकाः ॥ १३४ ॥

फलस्य जातौ ॥ ३ । १ । १३५ ॥

फलवाचिनां शब्दानां बहुत्वे वर्तमानाना जातौ विवक्षायां स्वैर्द्वन्द्व एक-एकार्थो भवति ।

* बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्, कुवलामलकम् ।

फलस्येति किम् ?,-ब्राह्मणक्षत्रियाः । जातावि‍ति किम् ?,-व्यक्तिपरचोदनाया मा भूत्-एतानि बदरामलकानि तिष्ठन्ति । बहुत्वे इत्येव ?,-बदरामलके, बदरामलकम् । स्वैरित्येव ?,-बदरशृगालाः ॥ १३५ ॥

अप्राणिपश्वादेः ॥ ३ । १ । १३६ ॥

बहुत्व इति निवृत्तम्, पूर्वयोगारम्भात्, प्राणिभ्यः पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्ये द्रव्यभूताः पदार्थास्तेषा जातौ वर्तमानानां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः-एकार्थो भवति ।

*आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि, धाना च शष्कुली च धानाशष्कुलि, एव *युगपरत्रम्, कुण्डबदरम्, तरुशैलम् ।

जातावित्येव ?,-विन्ध्यहिमालयौ, नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिविवक्षायामयं विधिः; व्यक्तिविवक्षायां तु यथाप्राप्तम्-आराशस्त्रि आराशस्त्र्याविमे । प्राणिपश्वादिजातिवर्जन किम् ?,-ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम्; गोमहिषौ, गोमहिषम्, दधिघृते, दधिघृतम्; प्लक्षन्यग्रोधौ[२], कुशकाशौ[२], व्रीहियवौ[२], रुरुपृषतौ[२], हसचक्रवाकौ[२], अश्वरथौ[२] । 'अप्राणी'ति प्राणिनो द्रव्यस्य पर्युदासेनाप्राणिनो द्रव्यस्य ग्रहणादिह न भवति-रूपरसगन्धस्पर्शाः, उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरणगमनानि । स्वैरित्येव ?,-बदरशृगालौ ॥ १३६ ॥

---

१ × ख० ता० । २ °क्षितायां पु० ।

प्राणितूर्याङ्गाणाम् ॥ ३ । १ । १३७ ॥

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां च स्वैर्द्वन्द्व एकः–एकार्थो भवति ।

प्राण्यङ्ग(ङ्गे–)* दन्ताश्च ओष्ठौ चेद दन्तोष्ठम्, इदं शिरोग्रीवम्, इदं पाणिपादम्; इदं कर्णनासिकम् ।

तूर्याङ्ग(ङ्गे–)* शङ्खशाङ्खिकादिसमुदायस्तूर्यम् अङ्गान्यवयवाः, इद शखपटहम्, इद भेरीमृदङ्गम्, शांखिकमौरजिकम्, मार्दङ्गिकपाणविकम्, वीणावादकपरिवादकम् ।

स्वैरित्येव ?,–पाणिगृध्रौ, पीठपटहौ, पाणिपणवौ ।

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गेषु च शंखपटहादीनामप्राणिजातित्वात् पूर्वेण सिद्धे व्यक्तिविवक्षायां विधानार्थम् जातिविवक्षायां प्राण्यङ्गाप्राण्यङ्गादिसमेद एकत्वनिराकरणार्थं च वचनम्, एतज्ज्ञापनार्थमेव च बहुवचनम् ॥ १३७ ॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ॥ ३ । १ । १३८ ॥

शाखाध्ययननिमित्तकव्यपदेशभाज द्विजन्मानश्चरणाः–कठादयः, प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनमनुवादः,–यज्ञकर्मणि शसितानुशंसनमित्येके, अनुकरणमित्यपरे; अद्यतन्यां सारभूतायां यौ स्थेणौ तयोः अनुकथने कर्तृत्वेन सबन्धिनो ये चरणास्तद्वाचिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्वोऽनुवादविषय एकः–एकार्थो भवति ।

*प्रत्यष्ठात् कठकालापम्, उदगात् कठकौथुमम्, प्रत्यष्ठात् मौदपैप्पलादम्, एषामुदयप्रतिष्ठे कश्चिदनुवदति ।

चरणस्येति किम् ?,–उदगुस्तार्किकवैयाकरणाः । स्थेण इति किम् ?,–अगमन् कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् ?,–अतिष्ठन्कठकालापाः । अनुवाद इति किम् ?,–उदगुः कठकालापाः, अप्रसिद्ध कथयति ।

अन्ये तु स्थेणोऽद्यतनीप्रयोगादनु पश्चाद्वादश्चरणद्वन्द्वस्येत्यनुवादस्तत्रेच्छन्ति; तन्मते इह न भवति–कठकालापाः प्रत्यष्ठुः, कठकौथुमा उदगुः ॥ १३८ ॥

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः ॥ ३ । १ । १३९ ॥

अध्वर्यवो यजुर्वेदविदः, तेषां वेदोऽप्यध्वर्युः, तत्र विहिताः क्रतवोऽश्वमेधादयोऽध्वर्युक्रतवः, ससोमको यागः क्रतुः; अध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः–एकार्थो भवति; अक्लीबे क्लीबे चेदध्वर्युक्रतुवाची शब्दो न भवति ।

*अर्कश्चाश्वमेधश्चार्काश्वमेधम्, साह्वातिरात्रम्, पौण्डरीकातिरात्रम्, अर्कादयः पुलिङ्गाः ।

अक्लीबग्रहण किम् ?,–गवामयनादित्यानामयने । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् ?,–राजसूय च वाजपेय च राजसूयवाजपेये, इमौ क्रतू पुलिङ्गावपि स्त इति पर्युदासाश्रयणेऽत्रापि स्यात् । अध्वर्युग्रहण किम् ?,–इषुवज्रौ, उद्भिद्बिलभिदौ, इष्वादय. सामवेदे विहिता. । क्रतुग्रहण किम् ?,–दर्शपौर्णमासौ ॥ १३९ ॥

निकटपाठस्य ॥ ३ । १ । १४० ॥

निकटः पाठो येषामध्येतॄणा ते निकटपाठाः, तद्वाचिनां द्वन्द्व एक–एकार्थो भवति स्वैः ।

*पदमधीते पदकः, एवं क्रमकः, पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम्,–पदानन्तरं क्रमस्य पाठात् पाठयोर्निकटत्वम्, एव क्रममधीते क्रमकः; वृत्तिमधीते वार्तिक., क्रमकश्च वार्तिकश्च क्रमकवार्तिकम्, चर्चा पारयतीति चर्चापारः, स च खण्डिकश्च चर्चापारखण्डिकम् ।

निकटेति किम् ?,–याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठेति किम् ?,–पितापुत्रौ ॥ १४० ॥

नित्यवैरस्य ॥ ३ । १ । १४१ ॥

नित्यमनिमित्त जातिनिबद्ध वैर येषां तद्वाचिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः–एकार्थो भवति ।

*अहिनकुलम्, मार्जारमूषिकम्, ब्राह्मणश्रमणम्, श्वावराहम्,–"शुनः" ॥ ३ । २ । ९० ॥ इति दीर्घत्वम्, श्वचण्डालम्, पशुविकल्पः पक्षिविकल्पश्च परत्वादनेन बाध्यते–अश्वमहिषम्, काकोलूकम् ।

नित्यवैरस्येति किम् ?,–कौरवपाण्डवा., कौरवपाण्डवम्, देवासुराः, देवासुरम्–नैषां निर्निमित्त वैरमपि तु राज्यापहारादिकृतम् ।

अन्ये तु वैर एवाभिधेये समाहारमिच्छन्ति–श्वावैराहम्, मार्जारमूषिकम् वैरमिति, वैरिषु तु यथाप्राप्तम्, दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्त श्वशृगालयोर्विद्यते लोक औत्पत्तिको विरोधो यथा–मार्जारमूषिकयो. ॥ १४१ ॥

---

१ °×° पु० । २ °×° ख० ता० । ३ °पिप्पल° पु०, ख० ता० । ४ °द्वल° पु० । ५ °दवि° पु० । ६ °××××× ° ख० ता० । ७ °वैरम् पु० ख० ता० ।

स्वैरित्येव ?,–अजाश्ववडवाः । न्यायादेव विकल्पे सिद्धे पूर्वापरादिग्रहण पदान्तरनिवृत्त्यर्थम्–तेन पूर्वपश्चिमौ, दक्षिणापरौ, अधरमध्यमौ, उत्तरदक्षिणावित्यत्र विकल्पो न भवति ॥ १३१ ॥

पशुव्यञ्जनानाम् ॥ ३ । १ । १३२ ॥

पशूनां व्यञ्जनानां च स्वैर्द्वन्द्व एक–एकार्थो वा भवति ।

(पशौ–) गौश्च महिषश्च गोमहिषम् गोमहिषौ, अश्ववलीवर्दम् अश्ववलीवर्दौ, वृष्णिस्तभम् वृष्णिस्तभौ, महाजोरभ्रम् महाजोरभ्रौ । व्यञ्जन–(ने–) दधिघृतम् दधिघृते, शाकसूपम् शाकसूपौ ।

अश्वमहिषमित्यत्र तु परत्वात्–"नित्यवैरस्य" ॥ ३ । १ । १४१ ॥ इति नित्यमेकत्वविधिः ।

स्वैरित्येव ?,–गोनरौ, दधिवारिणी, दध्युष्ट्रौ ॥ १३२ ॥

तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ॥ ३ । १ । १३३ ॥

एतेषा बहुत्वे वर्तमानानां प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व एक–एकार्थो वा भवति । तरु(रौ–)–* प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः, एव धवाश्वकर्णम् धवाश्वकर्णाः, तृण(णे–)–* कुशकाशम् कुशकाशाः, मुञ्जवल्वज मुञ्जवल्वजाः, धान्य(न्ये–)–तिलमाष तिलमाषा., व्रीहियवम् व्रीहियवा., मृग(गे–)–* रुरुपृषत रुरुपृषताः, ऋश्यैणम् ऋश्यैणाः, पक्षिन्(णि–)–* हसचक्रवाकम् हसचक्रवाकाः, तित्तिरिकपिञ्जलम् तित्तिरिकपिञ्जलाः । एकस्यापि पदस्य बहुत्वे भवति–प्लक्षश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा., प्लक्षौ च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधा इत्यादि ।

बहुत्व इति किम् ?,–प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, प्लक्षौ च न्यग्रोधौ च, प्लक्षश्च न्यग्रोधौ चेति वा प्लक्षन्यग्रोधाः । स्वैरित्येव ?,–प्लक्षयवाः, गोपृषताः ।

आरण्याः पशवो मृगा इति मृगाणामपि पशुत्वात् पशुविकल्पेनैव सिद्धे मृगाणामिहोपादानम् अमृगैरबहुत्वे चैकत्वाभावार्थम् ॥ १३३ ॥

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ॥ ३ । १ । १३४ ॥

सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां च बहुत्वे वर्तमानाना स्वैर्द्वन्द्व एक–एकार्थो नित्य भवति, पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम् ।

सेनाङ्गम् (ङ्गे–)–* अश्वाश्च रथाश्चाश्वरथम्, रथिकाश्वारोहम्, हस्त्यश्वम्, केचित्तु सेनाङ्गानां पशूनां पशुलक्षण विकल्पमिच्छन्ति–हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः । क्षुद्रजन्तवोऽल्पकायाः प्राणिन आनकुलमिह स्मर्यन्ते,–(क्षुद्रजन्तौ–)* यूकालिक्षम्, यूकामत्कुणम्, दशमशकम्, शतश्चश्चोत्पादकाश्च शतशूत्पादकम्; कीटपिपीलिकम् ।

बहुत्व इत्येव ?,–सादिनिषादिनौ, अश्वरथौ, यूकालिक्षे । स्वैरित्येव ?,–हस्तिमशकाः ॥ १३४ ॥

फलस्य जातौ ॥ ३ । १ । १३५ ॥

फलवाचिनां शब्दानां बहुत्वे वर्तमानाना जातौ विवक्षायां स्वैर्द्वन्द्व एक.–एकार्थो भवति ।

* बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्, कुवलामलकम् ।

फलस्येति किम् ?,–ब्राह्मणक्षत्रिया. । जाताविति किम् ?,–व्यक्तिपरचोदनाया मा भूत्–एतानि बदरामलकानि तिष्ठन्ति । बहुत्वे इत्येव ?,–बदरामलके, बदरामलकम् । स्वैरित्येव ?,–बदरशृगालाः ॥ १३५ ॥

अप्राणिपश्वादेः ॥ ३ । १ । १३६ ॥

बहुत्व इति निवृत्तम्, पूर्वयोगारम्भात्, प्राणिभ्यः पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्ये द्रव्यभूताः पदार्थास्तेषा जातौ वर्तमानानां शब्दाना स्वैर्द्वन्द्व एकः–एकार्थो भवति ।

*आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि, धाना च शष्कुली च धानाशष्कुलि, एवं *युगपरत्रम्, कुण्डबदरम्, तरुशैलम् ।

जातावित्येव ?,–विन्ध्यहिमालयौ, नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिविवक्षायामयं विधिः, व्यक्तिविवक्षायां तु यथाप्राप्तम्–आराशस्त्रि आराशस्त्र्याविमे । प्राणिपश्वादिजातिवर्जन किम् ?,–ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम्, गोमहिषौ, गोमहिषम्, दधिघृते, दधिघृतम्, प्लक्षन्यग्रोधौ२, कुशकाशौ२, व्रीहियवौ२, रुरुपृषतौ२, हंसचक्रवाकौ२; अश्वरथौ२ । 'अप्राणी'ति प्राणिनो द्रव्यस्य पर्युदासेनाप्राणिनो द्रव्यस्य ग्रहणादिह न भवति–रूपरसगन्धस्पर्शाः, उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरणगमनानि । स्वैरित्येव ?,–बदरशृगालौ ॥ १३६ ॥

---

१ × ख० ता० । २ °क्षितायां पु० ।

प्राणितूर्याङ्गाणाम् ॥ ३ । १ । १३७ ॥

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां च स्वैर्द्वन्द्व एकः-एकार्थो भवति ।

प्राण्यङ्ग(ङ्गे-)*दन्ताश्च ओष्ठौ चेदं दन्तोष्ठम्, इदं शिरोग्रीवम्, इदं पाणिपादम्; इदं कर्णनासिकम् ।

तूर्याङ्ग(ङ्गे-)* शङ्खशाङ्खिकादिसमुदायस्तूर्यम् अङ्गान्यवयवाः, इद शखपटहम्, इद भेरीमृदङ्गम्, शांखिकमौरजिकम्, मार्दङ्गिकपाणविकम्, वीणावादकपरिवादकम् ।

स्वैरित्येव ?,-पाणिगृध्रौ, पीठपटहौ, पाणिपणवौ ।

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गेषु च शखपटहादीनामप्राणिजातित्वात् पूर्वेण सिद्धे व्यक्तिविवक्षायां विधानार्थम् जातिविवक्षायां प्राण्यङ्गाप्राण्यङ्गादिसभेद एकत्वनिराकरणार्थं च वचनम्, एतज्ज्ञापनार्थमेव च बहुवचनम् ॥ १३७ ॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ॥ ३ । १ । १३८ ॥

शाखाध्ययननिमित्तकव्यपदेशभाज द्विजन्मानश्चरणाः-कठादयः, प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनमनुवादः,-यज्ञकर्मणि शसितानुशंसनमित्येके, अनुकरणमित्यपरे, अद्यतन्यां सारभूतायां यौ स्थेणौ तयोः अनुकथने कर्तृत्वेन सबन्धिनो ये चरणास्तद्वाचिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्वोऽनुवादविषय एकः-एकार्थो भवति ।

*प्रत्यष्ठात् कठकालापम्, उदगात् कठकौथुमम्, प्रत्यष्ठात् मौदपैप्पलादम्, एषामुदयप्रतिष्ठे कश्चिदनुवदति ।

चरणस्येति किम् ?,-उदगुस्तार्किकवैयाकरणाः । स्थेण इति किम् ?,-अगमन् कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् ?,-अतिष्ठन्कठकालापाः । अनुवाद इति किम् ?,-उदगुः कठकालापाः, अप्रसिद्धं कथयति ।

अन्ये तु स्थेणोऽद्यतनीप्रयोगादनु पश्चाद्वादश्चरणद्वन्द्वस्येत्यनुवादस्तत्रेच्छन्ति; तन्मते इह न भवति-कठकालापाः प्रत्यष्ठः, कठकौथुमा उदगुः ॥ १३८ ॥

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः ॥ ३ । १ । १३९ ॥

अध्वर्यवो यजुर्वेदविद., तेषां वेदोऽप्यध्वर्युः, तत्र विहिताः क्रतवोऽश्वमेधादयोऽध्वर्युक्रतवः, ससोमको यागः क्रतुः, अध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः-एकार्थो भवति; अक्लीबे क्लीबे चेदध्वर्युक्रतुवाची शब्दो न भवति ।

*अर्कश्चाश्वमेधश्चार्काश्वमेधम्, साह्नातिरात्रम्, पौण्डरीकातिरात्रम्, अर्कादयः पुंलिङ्गाः ।

अक्लीबग्रहण किम् ?,-गवामयनादित्यानामयने । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् ?,-राजसूय च वाजपेय च राजसूयवाजपेये, इमौ क्रतू पुलिङ्गावपि स्त इति पर्युदासाश्रयणेऽत्रापि स्यात् । अध्वर्युग्रहण किम् ?,-इषुवज्रौ, उद्भिद्विलभिदौ, इष्वादय. सामवेदे विहिताः । क्रतुग्रहण किम् ?,-दर्शपौर्णमासौ ॥ १३९ ॥

निकटपाठस्य ॥ ३ । १ । १४० ॥

निकटः पाठो येषामध्येतॄणां ते निकटपाठाः, तद्वाचिनां द्वन्द्व एक-एकार्थो भवति स्वैः ।

*पदमधीते पदकः, एवं क्रमकः, पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम्,-पदानन्तर क्रमस्य पाठात् पाठयोर्निकटत्वम्, एवं क्रममधीते क्रमकः, वृत्तिमधीते वार्तिक., क्रमकश्च वार्तिकश्च क्रमकवार्तिकम्, चर्चां पारयतीति चर्चापारः, स च खण्डिकश्च चर्चापारखण्डिकम् ।

निकटेति किम् ?,-याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठेति किम् ?,-पितापुत्रौ ॥ १४० ॥

नित्यवैरस्य ॥ ३ । १ । १४१ ॥

नित्यमनिमित्त जातिनिबद्ध वैर येषा तद्वाचिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः-एकार्थो भवति ।

*अहिनकुलम्, मार्जारमूषिकम्, ब्राह्मणश्रमणम्, श्वावराहम्,-"शुनः" ॥ ३ । २ । ९० ॥ इति दीर्घत्वम्, श्वचण्डालम्, पशुविकल्पः पक्षिविकल्पश्च परत्वादनेन बाध्यते-अश्वमहिषम्, काकोलूकम् ।

नित्यवैरस्येति किम् ?,-कौरवपाण्डवा., कौरवपाण्डवम्, देवासुराः, देवासुरम्-नैषां निर्निमित्त वैरमपि तु राज्यापहारादिकृतम् ।

अन्ये तु वैर एवाभिधेये समाहारमिच्छन्ति-श्वावराहम्, मार्जारमूषिकम् वैरमिति, वैरिषु तु यथाप्राप्तम्, दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्त श्वशृगालयोर्विद्यते लोक औत्पत्तिको विरोधो यथा-मार्जारमूषिकयोः ॥ १४१ ॥

---

१ °×° पु० । २ °×° ख० ता० । ३ °पिप्पल° पु०, ख० ता० । ४ °द्गल° पु० । ५ °दवि° पु० । ६ °× × × × ×° ख० ता० । ७ °वैरम् पु० ख० ता० ।

नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ॥ ३ । १ । १४२ ॥

विविध लिङ्ग येषां तेषां नदीदेशपुराभिधायिनां शब्दानां स्वैर्द्वन्द्व एकः—एकार्थो भवति । नदी(धौ–)* उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति, गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्, विपाट् च स्त्री चक्रमिच्च नपुसकम् विपाट्चक्रमिदम् । देश(शे)–* कुरवश्च कुरुक्षेत्र च कुरुकुरुक्षेत्रम्, कुरुकुरुजाङ्गलम्, वरेन्द्रीमगधम्, पुरम्–(रि)–* मथुरापाटलिपुत्रम्, काञ्चीकन्यकुब्जम् ।

पुरा–देशत्वात्तद्ग्रहणेनैव सिद्धे पृर्ग्रहण ग्रामनिषेधार्थम्–जाम्ववश्च शालूकिनी च जाम्ववशालूकिन्यौ ग्रामौ । स्वैरित्येव ?,–शौर्य च नगर केतवता च ग्रामः शौर्यकेतवते, पूर्ग्रामसंभेदेऽपीच्छत्यन्यः–शौर्यकेतवतम्, पूर्देशसमेदेऽपीत्यपरे–श्रावस्तीमध्यदेशम्, मगधश्रावस्ति । नदीदेशपुरामिति किम् ?,–कुक्कुटमयूर्यौ । देशग्रहणेन चेह जनपदानां ग्रहणम्, पृथग्नदीपूर्ग्रहणात्–तेनेह न भवति–गौरी च कैलासश्च गौरीकैलासौ पर्वतौ, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने पर्वतौ । विलिङ्गानामिति किम् ?,–गङ्गायमुने, मद्रकेकयाः, मथुरातक्षशिले ॥ १४२ ॥

पात्र्यशूद्रस्य ॥ ३ । १ । १४३ ॥

यैर्भुक्ते पात्र संस्कारेण शुध्यति ते पात्रमर्हन्तीति पात्र्याः, पात्र्यशूद्रवाचिनां शब्दाना द्वद्व एकः—एकार्थो भवति स्वैः ।
* तक्षायस्कारम्, रजकतन्तुवायम्, कुलालवरुटम्, किष्किन्धगन्धिकम्, शकयवनम् ।
पात्र्येति किम् ?,–जनगमबुक्कसाः । शूद्रग्रहण किम् ?,–ब्राह्मणक्षत्रियविशः ॥ १४३ ॥

गवाश्वादिः ॥ ३ । १ । १४४ ॥

गवाश्वादिर्द्वन्द्व एकः—एकार्थो भवति ।

* गौश्चाश्वश्च गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातम्, कुब्जकैरातकम्, पुत्रपौत्रम् । नित्यवैराभावपक्षे–श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपच्छिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलूपम्, कुडीकुडम्, दासीदासम्, भागवतीभागवतम्,–त्रिष्वेतेषु,–"पुरुषः स्त्रिया" ॥ ३ । १ । १२६ ॥ इत्येकशेषो न भवति निपातनात् ।

गवाश्वादिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादन्यत्र नाय विधिः—गोऽश्वौ, गोऽश्वम्, गोअश्वौ, गोअश्वम्, गोऽविकौ, गोऽविकम्; गेवेलकौ, गेवेलकम्,–पशुविभाषैव भवति ॥ १४४ ॥

न दधिपयआदिः ॥ ३ । १ । १४५ ॥

दधिपयःप्रभृतिद्वन्द्व एकः—एकार्थो न भवति ।

* दधि च पयश्च दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, हरिवासवौ, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रमणौ, स्कन्दविशाखौ, परिव्राजकौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, आद्यवसाने, सूर्याचन्द्रमसौ, मित्रावरुणौ अग्नीषोमौ, सोमारुद्रौ, नारदपर्वतौ, खण्डामर्कौ, नरनारायणौ, रामलक्ष्मणौ, भीमार्जुनौ, कम्बलाश्वतरौ, मातापितरौ, पितापुत्रौ, श्रद्धामेधे, शुक्लकृष्णे, इध्माबर्हिषी–पूर्वस्य दीर्घत्व निपातनात्, ऋक्सामे, वाङ्मनसे;–अत्र "ऋक्सामर्ग्यजुष०" ॥ ७ । ३ । ९७ ॥ इत्यादिनाकारान्तत्वम्, याज्यानुवाक्ये, दीक्षातपसी, श्रद्धातपसी, श्रुततपसी, मेधातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले–अत्राद्येषु त्रिषु व्यञ्जनविकल्पे, शुक्लकृष्णे इत्यत्र "विरोधिनामद्रव्याणा नवा०" ॥ ३ । १ । १३० ॥ इति विकल्पे, इध्माबर्हिषी, उलूखलमुशले इत्यत्र, "अप्राणिपश्वादेः" ॥ ३ । १ । १३६ ॥ इति नित्यमेकत्वे, शेषेषु च "चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ" ॥ ३ । १ । ११७ ॥ इत्युभयस्मिन् प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् । चाण्डालमृतपादयश्चात्र द्रष्टव्याः ॥ १४५ ॥

संख्याने ॥ ३ । १ । १४६ ॥

इयत्तापरिच्छेदः सख्यानम्, वर्तिपदार्थाना सख्याने गम्यमाने द्वन्द्व एकार्थो न भवति ।

* दश गोमहिषाः, एतावन्ति दधिघृतानि, बहवः प्लक्षन्यग्रोधाः, दश हस्त्यश्वाः, शत यूकालिक्षाः, तावन्ति बदरामलकानि, बहवः पाणिपादाः, कति मार्दङ्गिकपाणविकाः, उदगुर्दशेमे कठकालापाः, द्वावर्काश्वमेधौ, द्वादश पदकक्रमकाः, द्वौ गङ्गाशोणौ, पञ्च तक्षायस्काराः, इयन्तो गवाश्वाः ॥ १४६ ॥

---

१ °प्रा° पु०, ख० ता० । २ °र्कु° पु० । ३ °न्द्वि° पु०, ख० ता० । ४ °××××××° पु० । ५ °गो° पु० । ६ °दूस° पु० । ७ °चाण्डाला° पु० ।

वान्तिके ॥ ३ । १ । १४७ ॥

वर्तिपदार्थानां संख्यानस्यान्तिके समीपे गम्यमाने द्वन्द्व एकार्थौ वा भवति ।

* उपगतां दश यस्य येषां वा उपदशं गोमहिषम्, उपदशा गोमहिषाः, उपदशाय गोमहिषाय, उपदशेभ्यो गोमहिषेभ्यः, द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तदनुप्रयोगस्यापि बहुव्रीहेरेकवचनान्तत्वम् । यदा तु दशानां समीपमुपदशमित्यव्ययीभावस्तदोपदशं गोमहिषायेति भवति ॥ १४७ ॥

प्रथमोक्तं प्राक् ॥ ३ । १ । १४८ ॥

अत्र समासप्रकरणे प्रथमया-प्रथमान्तेन पदेन यदुक्तं निर्दिष्टं तत्प्राक् पूर्वं निपतति ।

* आसन्नदशाः, सप्तगङ्गम्, ऊरीकृत्य, कष्टश्रितः, शङ्कुलाखण्डः, यूपदारु, वृकभयम्, राजपुरुषः, अक्षशौण्डः, नीलोत्पलम्, पञ्चाम्राः । वाक्यवत्समासेऽप्यनियमः स्यादिति वचनम् ॥ १४८ ॥

राजदन्तादिषु ॥ ३ । १ । १४९ ॥

राजदन्त इत्यादिषु समासेष्वप्राप्तपूर्वनिपातं प्राक् निपतति ।

* दन्तानां राजा राजदन्तः-"षष्ठ्य०"-॥ ३ । १ । ७६ ॥ इति प्रथमोक्तत्वेन दन्तशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्यानेन पूर्वनिपातः, * पूर्वं वासित पश्चाल्लिप्त लिप्तवासितम्-अत्र "पूर्वकालैक०" ॥ ३ । १ । ९७ ॥ इति प्रथमोक्तत्वेन वासितस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते लिप्तस्य पूर्वनिपातः, एव * सिक्तसमृष्ट, भृष्टलुञ्चितं, नग्नमुषितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोतम्, उप्तगाढम्, ऋणेऽधमोऽधमर्णः-अत्र "सप्तमी०" ॥ ३ । १ । ८८ ॥ इति प्रथमोक्तत्वेन ऋणस्य पूर्वनिपाते प्राप्तेऽधमस्य पूर्वनिपातः, एवमुत्तमर्णः, उलूखल च मुशल च उलूखलमुशले-अत्र मुशलशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते उलूखलशब्दस्यानेन पूर्वनिपातः, एव तन्दुलकिण्वम्, चित्ररथबाह्लीकौ, स्नातकराजानौ, उशीरबीजशिञ्जास्थम्, आरट्ययनिचान्धनि, अधरोष्ठम्, वैकारिमतगाजवाजम्, गोपालिधानपूलासम्, कुरण्डस्थलपूलासम्, दारजारौ-दारशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्ति अत्र नियमे, दारार्थम्-अत्र तु स्वराद्यदन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते दारशब्दस्य पूर्वनिपातः; एवं विष्वक्सेनार्जुनौ, शूद्रार्यौ, विषयेन्द्रियाणि, गवाश्वम्[2], अवन्त्यश्मकाः, चित्रास्वाती माणविके, केशश्मश्रु-अत्रेदुदन्तत्वेन स्वातिश्मश्रुशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते चित्राकेशयोः पूर्वनिपातः, एव भार्यापती, पुत्रपती, स्वसृपती, जायापती, जम्पती, दम्पती-गणपाठाज्जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते, पुत्रपशू, शिरोजानु, शिरोबिन्दु, नरनारायणौ;-अर्च्यत्वान्नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते नरस्य पूर्वनिपात., एवं सोमरुद्रौ[3], कुबेरकेशवौ, काकमयूरौ, उमामहेश्वरौ, पाण्डुधृतराष्ट्रौ-ज्येष्ठभ्रातृत्वेन धृतराष्ट्रस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पाण्डोः पूर्वनिपातः, एवं विष्णुवासवौ ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन क्वचिद्विकल्पः-पुरुषोत्तमः, उत्तमपुरुषः, मध्यगृहम्, गृहमध्यम्, अधरबिम्बम्, बिम्बाधरः; ओष्ठबिम्बम्, बिम्बोष्ठः इत्यादि ॥ १४९ ॥

विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ॥ ३ । १ । १५० ॥

विशेषणवाचि सर्वादि संख्यावाचि च नाम बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति ।

विशेषणम्(णे)-* चित्रगु., शबलगुः, कण्ठेकाल., उरसिलोमा, उदरेमणिः, सर्वादि(दौ)-* सर्वं शुक्लमस्य सर्वशुक्लः, सर्वकृष्ण., सर्वसारः, सर्वगुरुः, सर्वलघुः, विश्वदेवः, विश्वामित्रः, उभयचेतनः, संख्या(यां)-* द्वौ कृष्णौ गुणावस्य द्विकृष्णः, द्विशुक्लः, चतुर्ह्रस्वः, पञ्चदीर्घः, षड्डुन्नतः, सप्तरक्तः-उन्नतरक्तशब्दौ न क्तान्तावपि तु गुणशब्दौ-तेन स्पर्धे क्तलक्षणः पूर्वनिपातो न भवति । शब्दस्पर्धे परत्वात्सर्वादिसंख्ययोः संख्याया एव पूर्वनिपातः,-त्र्यन्यः, द्वियुष्मत्कः, द्व्यस्मत्कः; उभयोस्तु सर्वादित्वे स्पर्धे परस्य पूर्वनिपातः-द्व्यन्यः ।

बहुव्रीहाविति किम् ?,-उपसर्वम् ।

"प्रथमोक्त प्राक्" ॥ ३ । १ । १४८ ॥ इत्यनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम्, सर्वादिसंख्ययोर्विशेषणत्वेऽपि पृथग्वचनं शब्दपरस्पर्धार्थम् ॥ १५० ॥

क्तः ॥ ३ । १ । १५१ ॥

क्तप्रत्ययान्तं सर्वं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति ।

१ °उ° पु० । २ गवाश्वौ पु० । ३ °मार पु० ।

*कृतः कटोऽनेन कृतकटः, भिक्षितभिक्षः । क्तान्तस्य विशेषणत्वात्पूर्वेण सिद्ध्यति, विशेष्यार्थं तु वचनम्-कटे कृतमनेन कृतकटः, स्पर्धे परत्वार्थं च-कृतभव्यकटः, कृतविश्वः ।

केचित्तु सर्वादिभ्यः क्तान्तस्य पूर्वं निपात नेच्छन्ति-कृतचत्वारः ।

बहुवचन व्याप्त्यर्थम्-तेन कृतप्रिय इत्यत्र परेणापि स्पर्धे क्तान्तस्यैव पूर्वनिपातः ॥ १५१ ॥

जातिकालसुखादेर्नवा ॥ ३ । १ । १५२ ॥

जातिवाचिभ्यः कालवाचिभ्यः सुखादिभ्यश्च शब्दरूपेभ्यो बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं वा पूर्वं निपतति ।

जाति(तौ)-*शाङ्गरजग्धी, जग्धशाङ्गरा; पलाण्डुभक्षिती, भक्षितपलाण्डु', पाणिगृहीती, गृहीतपाणिः, कटकृतः, कृतकटः । व्यक्तिविवक्षाया तु-"क्ताः" ॥ ३ । १ । १५१ ॥ इत्यनेन कृतकट इत्याद्येव भवति । अन्ये तु आकृतिव्यङ्ग्य-जातिवाचिन एव क्तान्तस्य पूर्वनिपातमिच्छन्ति-तेनेह न भवति-आहूतब्राह्मणः, सेवितक्षत्रियः, तर्पितदाक्षिः, प्रीणित-कठः, काल(ले)-*मासयाता, यातमासा, सवत्सरयाता, यातसवत्सरा, मासगत', गतमासः । सुखादयो दश क्यन्विधौ निर्दिष्टाः-*सुखयाता, यातसुखा, हीनदुःखा, दुःखहीना, तृप्तोत्पन्ना, उत्पन्नतृप्ता ।

सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र अलीक करुण कृपण सोढ प्रतीप इति सुखादिः ॥ १५२ ॥

आहिताग्न्यादिषु ॥ ३ । १ । १५३ ॥

आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिसमासेषु क्तान्त वा पूर्वं निपतति ।

*आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः, अग्न्याहितः, जातपुत्रः, पुत्रजातः, जातदन्तः, दन्तजातः, जातश्मश्रुः, श्मश्रुजातः; पीततैलः, तैलपीतः, पीतघृतः, घृतपीतः; पीतमद्यः, मद्यपीतः; पीतविषः, विषपीतः, ऊढभार्यः, भार्योढः, गतार्थः, अर्थगतः; छिन्नशीर्षः, शीर्षच्छिन्नः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्-तेन पीतदधिः, दधिपीत इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५३ ॥

प्रहरणात् ॥ ३ । १ । १५४ ॥

प्रहरणवाचिनः शब्दात् क्तान्त बहुव्रीहौ वा पूर्वं निपतति ।

*उद्यतोऽसिरनेन उद्यतासिः, अस्युद्यतः, कलितप्रहरणः, प्रहरणकलितः, उत्खातखड्गः, खड्गोत्खातः, आकृष्ट-धन्वा, धनुराकृष्टः, उद्यतमुशलः, मुशलोद्यतः ॥ १५४ ॥

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ॥ ३ । १ । १५५ ॥

नञुपादानाद्वेति न सबध्यते, इन्द्वादेः प्रहरणवाचिनश्च शब्दात्पूर्व सप्तम्यन्त न निपतति बहुव्रीहौ ।

*इन्दुर्मौलौ यस्य इन्दुमौलिः, चन्द्रमौलिः, शशिशेखरः, पद्मनाभः, ऊर्णनाभः, पद्महस्तः, शखपाणिः, दर्भपवित्र-पाणिः, पद्मपाणिः इत्यादि । प्रहरणात्-*असिः पाणावस्य असिपाणिः, दण्डपाणि', चक्रपाणिः, शूलपाणिः, शार्ङ्गपाणिः, धनुष्पाणिः, धनुर्हस्तः, पाशहस्तः, खड्गहस्तः, वज्रहस्तः, वज्रपाणिः ।

बहुलाधिकारात् पाणिवज्रः हस्तवज्र इत्यत्र पूर्वनिपातोऽपि, बहुवचन प्रयोगाऽनुसरणार्थम्, एवमुत्तरत्रापि ॥१५५॥

गड्वादिभ्यः ॥ १ । ३ । १५६ ॥

वेत्यनुवर्तते, गड्वादिभ्यः शब्देभ्यो बहुव्रीहौ सप्तम्यन्त वा पूर्वं निपतति ।

*गडुः कण्ठे यस्य गडुकण्ठः, कण्ठेगडुः, एव शिरसिगडुः, गडुशिराः, शिरस्यरुः, अरुःशिराः, मध्येगुरुः, गुरुमध्यः, अन्तेगुरुः, गुर्वन्तः । व्यवस्थितविभाषया वहेगडुरित्येव भवति ॥ १५६ ॥

प्रियः ॥ ३ । १ । १५७ ॥

प्रियशब्दो बहुव्रीहौ समासे पूर्वं वा निपतति ।

*प्रियगुडः, गुडप्रियः, प्रियविश्वः, विश्वप्रियः, प्रियचत्वाः, चतुष्प्रियः ॥ १५७ ॥

कडारादयः कर्मधारये ॥ ३ । १ । १५८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं निपतन्ति ।

*कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः, गड्डुलगालवः, गालवगड्डुलः, काणद्रोणः, द्रोणकाणः, खञ्जमौञ्जायनः, मौञ्जायन-खञ्जः, कुण्टवात्स्यः, वात्स्यकुण्टः, खेलदाक्षिः, दाक्षिखेलः, खोडकहोडः, कहोडखोडः, खलतिखारपायणः, खारपायण-

१ °×××××° ख० ता० । २ °××××° पु० । ३ °×° ख० ता० ।

खलतिः; गौरगौतमः, गौतमगौरः; पिङ्गलमाण्डव्यः, माण्डव्यपिङ्गलः; वृद्धमनुः, मनुवृद्धः; भिक्षुकदाक्षिः, दाक्षिभिक्षुकः; चठरच्छान्दसः, छान्दसबठरः; तनुतृणबिन्दुः, तृणबिन्दुतनुः, कूटप्लाक्षिः, प्लाक्षिकूटः ।

कडारादीनां गुणवचनत्वात् द्रव्यशब्दान्नित्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पक्षे परनिपातार्थं वचनम् । यदा तु द्वावपि गुणशब्दौ तत्र निर्ज्ञातानिर्ज्ञाताभ्यां विशेषणविशेष्यत्वे पर्यायेण पूर्वनिपात इत्युक्तमेव, गडुलकाणः, काणगडुलः; खञ्जकुण्टः, कुण्टखञ्जः; खोडखलतिः, खलतिखोडः; गौरवृद्धः, वृद्धगौरः, पिङ्गलभिक्षुकः, भिक्षुकपिङ्गलः; बठरतनुः, तनुबठरः ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्–तेन नटबधिरादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १५८ ॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥ ३ । १ । १५९ ॥

धर्मार्थादौ द्वन्द्वे समासे प्राप्तपूर्वनिपातं वा पूर्वं निपतति ।

*धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ; कामार्थौ, अर्थकामौ; शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ; आद्यन्तौ, अन्तादी; अग्नेन्द्रौ, इन्द्राग्नी; चन्द्रार्कौ, अर्कचन्द्रौ, अश्वत्थकपित्थौ, कपित्थाश्वत्थौ;–इत्यादिषु स्वराद्यदन्तत्वान्नित्य पूर्वनिपाते प्राप्ते, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी; गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ; दीर्घलघू, लघुदीर्घौ, चन्द्रराहू, राहुचन्द्रौ;–इत्यादिष्विदुदन्तत्वान्नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते, तपःश्रुते, श्रुततपसी, द्रोणभीष्मौ, भीष्मद्रोणौ;–इत्यादिष्वर्च्यत्वान्नित्य पूर्वनिपाते प्राप्ते, शकृन्मूत्रम्, मूत्रशकृत्; कुशकाशम्, काशकुशम्, करभरासभौ, रासभकरभौ;–इत्यादिषु लघ्वक्षरत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते, समीरणाग्नी, अग्निसमीरणौ; आदित्यचन्द्रौ, चन्द्रादित्यौ, पाणिनीयरौढीयाः, रौढीयपाणिनीयाः, जित्याविपूयविनीयाः, विपूयविनीयजित्याः;–इत्यादिष्वल्पस्वरत्वान्नित्य पूर्वनिपाते प्राप्ते, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, शूद्रविट्क्षत्रियविप्राः, भीमसेनार्जुनौ, अर्जुनभीमसेनौ, देवापिशंतनू, शंतनुदेवापी,–इति वर्णभ्रातृलक्षणेऽनुपूर्वं निपाते प्राप्ते,–विकल्पार्थं वचनम् ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्–तेन वसन्तग्रीष्मौ, ग्रीष्मवसन्तौ, शुक्रशुची, शुचिशुक्रौ इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १५९ ॥

लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम् ॥ ३ । १ । १६० ॥

पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम्, लघ्वक्षर सखिवर्जितेकारोकारान्त स्वराद्यकारान्तमल्पस्वरमर्च्यवाचि च शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं निपतति, यत्र चानेकसंभवस्तत्रैकमेव ।

लघ्वक्षर(रे)–*शरसीर्यम्, तृणकाष्ठम्, तिलमाषम्, शैलौ–मलयदर्दुरौ, असखीदुत्(ति–)–*अग्नीषोमौ, अग्निधूमम्, पतिसुतौ, वायुतोयम्, स्वादुतिक्तौ ।

सखिवर्जन किम् ?,–सुतसखायौ, सखिसुतौ,–"ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः" इति तदन्तस्य प्रतिषेधो न भवति–बहुसखिबहुधनौ, स्पर्धे परमेव–व्रीहियवौ । असखीदुदित्यैकपद्यादिदुतोः स्पर्धे कामचारः–पतिवसू, वसुपती ।

स्वराद्यत्(ति–)–*अश्वशशम्, इन्द्रचन्द्रौ, उष्ट्रमेषम्, अश्वरथम्, ऋश्यरोहितौ, स्पर्धे परमेव;–उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, इन्द्रवायू, इन्द्राविष्णू, अर्केन्दू । अल्पस्वर(रे–)–*प्लक्षन्यग्रोधौ, स्पर्धे परमेव–धवखदिरौ, वागग्नी, वाग्वायू, वागर्थौ, धवाश्वकर्णौ । अर्च्य(र्च्ये–)–श्रद्धामेधे, स्पर्धे परम्–दीक्षातपसी, श्रद्धातपसी, मेधातपसी, मातापितरौ, वधूवरौ, रुद्राग्नी, रुद्रेन्द्रौ, वासुदेवार्जुनौ ।

लघ्वादिग्रहण किम् ?,–कुक्कुटमयूरौ, मयूरकुक्कुटौ, अध्येतृवेदितारौ, वेदित्रध्येतारौ, अश्ववृक्षौ, वृक्षाश्वौ । एकमिति किम् ?,–युगपदनेकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते एकस्यैव यथाप्राप्त पूर्वं निपातः शेषाणां तु कामचार इति प्रदर्शनार्थम्–शङ्खदुन्दुभिवीणाः, वीणादुन्दुभिशङ्खाः, शङ्खवीणादुन्दुभयः; अश्वरथेन्द्राः, इन्द्राश्वरथाः; इन्द्ररथाश्वाः, दुन्दुभिशंखवीणा इति रथेन्द्राश्वा इति च न भवति । कथ धनपतिरामकेशवाः मृदङ्गशंखपणवाः ?–रामशङ्खशब्दयोरुत्तराभ्यां समासे सति पूर्वेण समासः । द्वन्द्व इत्येव ?,–विस्पष्ट पटुः–विस्पष्टपटुः ॥ १६० ॥

मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ ३ । १ । १६१ ॥

मासवाचि वर्णवाचि भ्रातृवाचि च शब्दरूप द्वन्द्वे समासे अनुपूर्वं यद्यत्पूर्वं तत्तत्पूर्वं निपतति, अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम् ।

मास(वाचिनि–)–*फाल्गुनचैत्रौ, वैशाखज्येष्ठौ, वर्ण–(वाचिनि–)*ब्राह्मणक्षत्रियौ, क्षत्रियवैश्यौ, वैश्यशूद्रौ, ब्राह्मणक्षत्रियविशः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, भ्रातृ–(वाचिनि–)*बलदेववासुदेवौ, युधिष्ठिरभीमार्जुनाः ॥ १६१ ॥

भर्तुतुल्यस्वरम् ॥ ३ । १ । १६२ ॥

भ नक्षत्रम्, तद्वाचि ऋतुवाचि च तुल्यसख्यस्वर द्वन्द्वे समासेऽनुपूर्वं पूर्वं निपतति ।

१ 'ठीप' पु० । २ 'कुं' पु० । ३ 'श्वा' पु० । ४ 'श्वे' पु० । ५ 'वनि' पु० । ६ 'र्वेवाचित' पु० ।

भ(वाचिनि–)–* कृत्तिकारोहिण्यः, अश्विनीभरणीकृत्तिकाः, मृगशिरःपुनर्वसु, ऋतु(वाचिनि–)–* हेमन्तशिशिरौ, शिशिरवसन्तौ, हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।

तुल्यस्वरमिति किम् ?,–आर्द्रामृगशिरसी, पुष्यपुनर्वसू, तिष्यपुनर्वसू; ग्रीष्मवसन्तौ ॥ १६२ ॥

संख्या समासे ॥ ३ । १ । १६३ ॥

सर्वा सख्या प्रथमोक्तेत्यनियमे आनुपूर्व्याः सख्यायाः पूर्वनिपातार्थं वचनम्, समासमात्रे सख्यावाचिनामनुपूर्वं पूर्वं निपतति ।

बहुव्रीहौ–* द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, एव त्रिचतुराः, पञ्चषाः, द्विर्दश द्विदशाः, एव त्रिदशाः । द्विगौ–* द्वे शते समाहृते द्विशती, त्रिशती । द्वन्द्वे–* एकश्च दश चैकादश, एव द्वादश, त्रयोदश, सप्ततिशतम्, अशीतिशतम्, नवतिशतम् ॥ १६३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
बृहद्वृत्तौ (तत्त्वप्रकाशिकायां) तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥३।१॥

असंरब्धा अपि चिरं, दुःसहा वैरिभूभृताम् ।
चण्डाश्चामुण्डराजस्य, प्रतापशिखिनः कणाः ॥ ३।१।१ ॥

॥ समाप्तोऽयं तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अर्हं ॥

परस्परान्योन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वा पुंसि ॥ ३ । २ । १ ॥

परस्परादीनामपुंसि स्त्रियां नपुंसके च प्रयुज्यमानानां संबन्धिनः स्यादेः स्थाने आमादेशो वा भवति ।

*इमे सख्यौ परस्परां भोजयतः, परस्पर भोजयतः; आभिः सखीभिः परस्परां भोज्यते, परस्परेण भोज्यते; इमाः सख्यः परस्परां प्रयच्छन्ति, परस्परस्मै प्रयच्छन्ति; इमाः परस्परां परस्परस्माद्वा बिभ्यति, इमाः परस्परां परस्परस्य वा स्मरन्ति, इमाः परस्परां परस्परस्मिन्वा स्निह्यन्ति, इमे कुले परस्परां भोजयतः, परस्पर भोजयत इत्यादि । इमे सख्यौ कुले वा अन्योन्यामन्योन्य वा भोजयतः, सखीभिः कुलैर्वा अन्योन्यामन्योन्येन वा भोज्यते, इमे सख्यौ कुले वा इतरेतरामितरेतरं वा भोजयतः, सखीभिः कुलैर्वा इतरेतरामितरेतरेण वा भोज्यते ।

अपुंसीति किम् ?,–इमे नराः परस्परं भोजयन्ति, नरैः परस्परेण भोज्यते; नरैः परस्परस्मै दीयते । अपरोऽर्थः परस्परादीनामपुंसि प्रयुज्यमानानां संबन्धिनः स्यादेरमादेशो वा भवति । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्पर परस्परेण वा भोज्यते, स्त्रीभिः कुलैर्वा परस्परं परस्परस्मै वा दीयते । अपरोऽर्थः परस्परादीनां पुंसि प्रयुज्यमानानां संबन्धिनः स्यादेरम्वा भवति । एभिर्नरैः परस्पर परस्परेण वा भोज्यते, एभिर्नरैः परस्पर परस्परस्मै वा दीयते । एवं च स्त्रीनपुंसकयोरामौ द्वावादेशौ वा भवत इति त्रैरूप्यम् । इमे परस्परादयः शब्दाः स्वभावादेकत्वपुंस्त्ववृत्तयः कर्मव्यतीहारविषयाः, अस्मादेव च निर्देशात् परान्येतरशब्दानां सर्वनाम्नां द्विर्वचनादि निपात्यते ॥ १ ॥

अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ॥ ३ । २ । २ ॥

अव्ययीभावसमासस्याकारान्तस्य संबन्धिनः स्यादेरमित्ययमादेशो भवति, 'अपञ्चम्याः'–पञ्चमीं च[1] वर्जयित्वा ।

*उपकुम्भं तिष्ठति, उपकुम्भ पश्य, उपकुम्भ देहि, उपकुम्भ स्वामी ।

अव्ययीभावस्येति किम् ?,–कष्टश्रितः । तत्संबन्धिनः स्यादेरिति किम् ?,–प्रियोपकुम्भस्तिष्ठति, प्रियोपकुम्भाय देहि । अत इति किम् ?,–अधिस्त्रि, उपवधु; उपकर्तृ । अपञ्चम्या इति किम् ?,–उपकुम्भात् ॥ २ ॥

वा तृतीयायाः ॥ ३ । २ । ३ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य संबन्धिन्यास्तृतीयायाः स्थाने वा अम् भवति ।

*किं ते[2] उपकुम्भम्, किं ते उपकुम्भेन ।

तत्संबन्धिन्यास्तृतीयाया इति किम् ?,–किं नः प्रियोपकुम्भेन ॥ ३ ॥

सप्तम्या वा ॥ ३ । २ । ४ ॥

अकारान्तस्याव्ययीभावस्य संबन्धिन्याः सप्तम्या अमादेशो भवति वा ।

*उपकुम्भं निधेहि, उपकुम्भे निधेहि ।

तत्संबन्धिन्याः सप्तम्या इति किम् ?,–प्रियोपकुम्भे निधेहि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ४ ॥

ऋद्धनदीवंश्यस्य ॥ ३ । २ । ५ ॥

ऋद्ध–समृद्धम्, यस्य समृद्धिः सुशब्दादिना द्योत्यते, तदन्तस्य, नद्यन्तस्य, वंश्यान्तस्य चाकारान्तस्याव्ययीभावस्य सम्बन्धिन्याः सप्तम्याः स्थानेऽमादेशो भवति । ऋद्ध–मगधानां समृद्धिः,–*सुमगध वसति, सुमद्र वसति । नदी–*उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्नुन्मत्तगङ्ग देशे वसति,–एवं *लोहितगङ्गम्, शनैर्गङ्गम्, तूष्णींगङ्ग वसति, द्वे यमुने द्वियमुन वसति; एवं सप्तगोदावरम् । वंश्य–एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्याः,–*एकविंशतिभारद्वाज वसति, एवं त्रिपञ्चाशद्गौतमम्; त्रिकोशलम् ।

प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादिह न भवति,–उपगङ्गे, उपयमुने । पूर्वेण तु विकल्पो भवत्येव, नित्यार्थं वचनम् ॥ ५ ॥

अनतो लुप् ॥ ३ । २ । ६ ॥

अकारान्तं वर्जयित्वाऽन्यस्याव्ययीभावस्य संबन्धिनः स्यादेर्लुब्[3] भवति ।

*स्त्रीषु अधिस्त्रि, उपवधु, उपकर्तृ ।

अनत इति किम् ?,–उपकुम्भात्, उपकुम्भाभ्याम्, उपकुम्भेभ्यः, उपकुम्भेन, उपकुम्भे ।

तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति,–प्रियोपवधुः, अत्युपवधुः ॥ ६ ॥

---

१ ०न्यो पु०, ख० ता० । २ X° पु० ख० ता० । ३ न पु० । ४ न पु०, ख० ता० ।

अव्ययस्य ॥ ३ । २ । ७ ॥

अव्ययसबन्धिनः स्यादेर्लुप् भवति ।

* स्वः, प्रातः, उच्चैः, परमोच्चैः, कृत्वा, भोजंभोजम् व्रजति, ततः, तत्र, कथं, ब्राह्मणवत्, पचतितराम्; द्विधास्ति । तत्सबन्धिविज्ञानादिह न भवति,–अतिस्वरः, अत्युच्चैसः;–अत एव लुब्विधानादव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते । ततश्चाथो स्वस्ते गृहम्, अथोच्चैर्मम(मे) गृहमित्यादौ "सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पेन, ते मे आदेशौ पदसंज्ञा च सिद्धा भवति ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये ॥ ३ । २ । ८ ॥

ऐकार्थ्यम्–ऐकपद्य तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् भवति ।

* चित्रा गावो यस्य चित्रगुः, राजपुरुषः, पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, कुम्भ करोति कुम्भकारः; उपगोरपत्यमौपगवः । एषु चित्र अस् गो अस्, राजन् अस् पुरुष स्, पुत्र अम् य, पुत्र अम् काम्य, कुम्भ अम् कार, उपगु अस् अ इति स्थिते, ऐकार्थ्ये सति तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् । अत एव च लुप्विधानात् "नाम नाम्ना०" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इत्युक्तावपि विभक्त्यन्तानामेव समासो विज्ञायते । ऐकार्थ्य इति निमित्तसप्तमीविज्ञानादैकार्थ्योत्तरकालस्य न भवति–चित्रगुः । ऐकार्थ्य इति किम् ?,–चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये न भवति ॥ ८ ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ॥ ३ । २ । ९ ॥

समासारम्भकमन्त्यं पदमुत्तरपदम्, नाम्यन्तादेकस्वरात् पूर्वपदात् परस्यामः खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* स्त्रीं स्त्रियं वात्मानं मन्यते–स्त्रींमन्यः, स्त्रियमन्यः, श्रियमन्यः, भ्रुवंमन्यः, नरंमन्यः, रायंमन्यः, गांमन्यः, नावमन्यः । अथ श्रियमात्मान मन्यते श्रियमन्यं कुलमित्यत्र नपुसकलक्षणोऽमो लोप कस्मान्न भवति ?,–उच्यते–श्रीशब्दस्यात्मसमानाधिकरणस्य नपुंसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च न भवति, अन्ये त्वाहुः,–यथा प्रष्ठादयः शब्दा धवयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्ग विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते, तथा श्रीशब्दः कुले वर्तमानः स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते, ततो नपुसकलक्षणं ह्रस्वत्वममो लुप् च भवति, श्रिमन्य कुलमिति । न चायं नपुसकलक्षणस्य लोपस्यापवादः, किंतु ऐकार्थ्यलक्षणस्योत्तरपदग्रहणात् । नामिग्रहण किम् ?,–ज्ञमन्यः, क्षममन्यः; वाग्मन्यः । एकस्वरादिति किम् ?,–हरिणिमन्या, भुंधमन्या । खितीति किम् ?,–स्त्रीमानी;–"मन्याण्णिन्" ॥ ५ । १ । ११६ ॥ ॥ ९ ॥

असत्त्वे ङसेः ॥ ३ । २ । १० ॥

असत्त्वे विहितो यो ङसिः तस्योत्तरपदे लुप् परे न भवति ।

* स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, सविधादागतः, दूरादागतः, विदूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः;–"क्तेनासत्त्वे" ॥ ३ । १ । ७४ ॥ इति समासः । असत्त्वे इति किम् ?,–स्तोकभयम्, स्तोकापेतः । उत्तरपद इत्येव ?,–निष्क्रान्तः–स्तोकान्निःस्तोकः ॥ १० ॥

ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ । २ । ११ ॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र ङसेर्लुबभावो निपात्यते ।

* ब्राह्मणाद्ग्रन्थादादाय शसति ब्राह्मणाच्छंसी, ब्राह्मणाच्छंसिनौ, ब्राह्मणाच्छंसिनः;–रूढिवशादृत्विग्विशेष उच्यते ।

उपात्तविषयमेव तदपादान, यथा–कुसूलात् पचति ।

निपातनस्येष्टविषयत्वादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुप् भवति–ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ११ ॥

ओजोऽञ्जःसहोम्भस्तमस्तपसष्टः ॥ ३ । २ । १२ ॥

एभ्यः परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे लुब् न भवति ।

* ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्, तपसाकृतम्, तपसाप्राप्तम् ।

कथं 'सततनैशतमोवृतमन्यत इति' ?,–उत्तरपदस्य सबन्धिशब्दत्वाद्यत्र पूर्वपदीभूतस्तमःशब्दस्तत्राय निषेधः ।

यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र न प्रतिषेधः ।

ट इति किम् ?,–ओजसो माव. ओजोभावः । तमसो नेच्छन्त्येके, तपसोऽन्ये ॥ १२ ॥

---

१ अथो स्वस्त्व गृहम् । अथो उच्चैर्मे गृहम् पु०, ख० ता० । २ अस् इति क्यन् पु० । ३ अस् अण् पु० । ४ विदायस्त्री° पु० ख० ता० ।
५ रि° पु० । ६ नभु° पु० ।

पुंजनुषोऽनुजान्धे ॥ ३ । २ । १३ ॥

पुम्स्शब्दाज्जनुःशब्दाच्च परस्य टावचनस्य यथासङ्ख्यमनुजशब्देऽन्धशब्दे चोत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* पुसा करणेनानुजः–पुंसानुजः, जनुषा जन्मनान्धः–जनुषान्धः,–अविकृताक्षो जात्यन्ध उच्यते ।

अन्ये तु जतुःशब्दात्तकारश्रुतेरिच्छन्ति ।

ट इत्येव ?,–पुमांसमनुजाता पुमनुजा ॥ १३ ॥

आत्मनः पूरणे ॥ ३ । २ । १४ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* आत्मनाद्वितीयः, आत्मनातृतीयः, आत्मनाचतुर्थः, आत्मनापञ्चमः, आत्मनाषष्ठः, आत्मनैकादशः;–पूर्वादित्वात्समासः ।

कथ 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति' ?,–आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥

मनसश्चाज्ञायिनि ॥ ३ । २ । १५ ॥

मनःशब्दादात्मशब्दाच्च परस्य टावचनस्याज्ञायिन्युत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मनसाज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी, एवमात्मनाज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ १५ ॥

नाम्नि ॥ ३ । २ । १६ ॥

मनसः परस्य टावचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये लुप् न भवति ।

* मनसादेवी, मनसागुप्ता, मनसादत्ता, मनसासगता;–एवनामा(स्त्री) काचित् ।

नाम्नीति किम् ?,–मनोदत्ता कन्या ॥ १६ ॥

परात्मभ्यां ङेः ॥ ३ । २ । १७ ॥

परात्मशब्दाभ्यां परस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि विषये लुप् न भवति ।

* परस्मैपदम्, परस्मैभाषा, आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा;–"तादर्थ्ये" ॥ २ । २ । ५४ ॥ चतुर्थी, हितादित्वात् समास. ।

नाम्नीत्येव ?,–परहितम्, आत्महितम् । कथ परहितो नाम कश्चित् ?,–नेयमनादिसञ्ज्ञा ॥ १७ ॥

अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ॥ ३ । २ । १८ ॥

अकारान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्च परस्याः सप्तम्या बहुल लुप् न भवति, नाम्नि विषये ।

अदन्त–* अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः, वनेकशेरुकाः, वनेबल्वजाः, वनेकिंशुकाः, वनेहरिद्रका', कूपेपिशाचिकाः, पूर्वाह्णेस्फोटका., मध्याह्नेस्फोटकाः, व्यञ्जन–* युधिष्ठिर. ।

बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्पः–त्वचिसार , त्वक्सार., क्वचिद्भवति–जलकुक्कुटः, ग्रामसूकर. ।

अद्व्यञ्जनादिति किम् ?,–भूमिपाश., नदीकुक्कुटिका । नाम्नीत्येव ?,–तीर्थकाकः, नगरवायसः; अक्षशौण्डः । सप्तम्या इति किम् ?,–गौरखरः । कथं गविष्ठिरः ?,–बिदादिपाठात्, "गवियुधेः स्थिरस्य" ॥ २ । ३ । २५ ॥ इति निर्देशाद्वा भविष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते व्यञ्जनान्तत्वादेव सिद्ध, किं बिदादिपाठाश्रयणेन ?,–नैवम्, अन्तरङ्गानपि हि विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुप् बाधते इत्युक्तम्, अन्यथा नदीकुक्कुटिकादिष्वप्यन्तरङ्गत्वाद्यत्वे सत्यलुप् प्रसज्येतेति ॥ १८ ॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने ॥ ३ । २ । १९ ॥

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः कारः, प्राचा देशे यः कारस्तस्य नाम्नि सञ्ज्ञाया गम्यमानायामद्व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मुकुटे मुकुटे कार्षापणो दातव्यः मुकुटेकार्षापणः, एव स्तूपेशाणः, हलेद्विपदिका; हलेत्रिपदिका । व्यञ्जन–* दृषदिमाषकः, समिधिमाषकः,–वृत्तौ वीप्साया दानस्य चान्तर्भावः ।

प्रागिति किम् ?,–यूथे यूथे देय. पशुः–यूथपशुः, एव यूथवृषः,–उदीचां देशे कारोऽयम् न प्राचाम् । कार इति किम् ?,–अभ्यर्हितेऽभ्यर्हिते देयः पशुः अभ्यर्हितपशुः–प्राचा देशे कारादन्यस्य देयस्य नामैतत् । व्यञ्जन इति किम् ?,–

१ °× × पु०, ख० ता० । २ °नका पु० । ३ °द्र° पु० । ४ °र्कु° पु० । ५ गविष्ठिरेति पु०, ख० ता० ।

अव्ययस्य ॥ ३ । २ । ७ ॥

अव्ययसबन्धिनः स्यादेर्लुप् भवति ।

* स्वः, प्रातः, उच्चैः, परमोच्चैः, कृत्वा, भोजंभोजम् व्रजति, ततः, तत्र, कथं, ब्राह्मणवत्, पचतितराम्; द्विधास्ति । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति,–अतिस्वरः, अत्युच्चैसः,–अत एव लुब्विधानादव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते । ततश्चाथो स्वस्ते गृहम्, अथोच्चैर्मम(मे) गृहमित्यादौ "सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पेन, ते मे आदेशौ पदसंज्ञा च सिद्धा भवति ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये ॥ ३ । २ । ८ ॥

ऐकार्थ्यम्–ऐकपद्य तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् भवति ।

* चित्रा गावो यस्य चित्रगुः, राजपुरुषः, पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, कुम्भं करोति कुम्भकारः, उपगोरपत्यमौपगवः । एषु चित्र असे गो अस्, राजन् अस् पुरुष स्, पुत्र अम् य, पुत्र अम् काम्य, कुम्भ अम् कार, उपगु अस् अ इति स्थिते, ऐकार्थ्ये सति तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् । अत एव च लुप्विधानात् "नाम नाम्ना०" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इत्युक्तावपि विभक्त्यन्तानामेव समासो विज्ञायते । ऐकार्थ्य इति निमित्तसप्तमीविज्ञानादैकार्थ्योत्तरकालस्य न भवति–चित्रगुः । ऐकार्थ्य इति किम् ?,–चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये न भवति ॥ ८ ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ॥ ३ । २ । ९ ॥

समासारम्भकमन्त्यं पदमुत्तरपदम्, नाम्यन्तादेकस्वरात् पूर्वपदात् परस्यामः खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* स्त्रीं स्त्रियं वात्मान मन्यते–स्त्रींमन्यः, स्त्रियमन्यः, श्रियमन्यः, भ्रुवमन्य., नरमन्यः, रायंमन्यः, गामन्यः, नावमन्य. । अथ श्रियमात्मान मन्यते श्रियमन्य कुलमित्यत्र नपुसकलक्षणोऽमो लोप कस्मान्न भवति ?,–उच्यते–श्रीशब्दस्यात्समानाधिकरणस्य नपुसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च न भवति, अन्ये त्वाहुः,–यथा प्रष्ठादयः शब्दा धवयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्ग विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते, तथा श्रीशब्दः कुले वर्तमान. स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते, ततो नपुसकलक्षण ह्रस्वत्वममो लुप् च भवति, श्रिमन्य कुलमिति । न चाय नपुसकलक्षणस्य लोपस्यापवाद., किंतु ऐकार्थ्यलक्षणस्योत्तरपदग्रहणात् । नामिग्रहण किम् ?,–ज्ञमन्यः, क्ष्ममन्यः, वाग्मन्यः । एकस्वरादिति किम् ?,–हरिणिमन्या, वधुमन्या । खितीति किम् ?,–स्त्रीमानी;–"मन्याण्णिन्" ॥ ५ । १ । ११६ ॥ ॥ ९ ॥

असत्त्वे ङसेः ॥ ३ । २ । १० ॥

असत्त्वे विहितो यो ङसिः तस्योत्तरपदे लुप् परे न भवति ।

* स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्त., कतिपयान्मुक्तः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, सविधादागतः, दूरादागतः, विदूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः;–"क्तेनासत्त्वे" ॥ ३ । १ । ७४ ॥ इति समासः । असत्त्वे इति किम् ?,–स्तोकभयम्, स्तोकापेत. । उत्तरपद इत्येव ?,–निष्क्रान्तः–स्तोकान्निःस्तोक. ॥ १० ॥

ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ । २ । ११ ॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र ङसेर्लुबभावो निपात्यते ।

* ब्राह्मणाद्ग्रन्थादादाय शंसति ब्राह्मणाच्छसी, ब्राह्मणाच्छसिनौ, ब्राह्मणाच्छसिन.,–रूढिवशादृत्विग्विशेष उच्यते । उपात्तविषयमेव तदपादान, यथा–कुसूलात् पचति ।

निपातनस्येष्टविषयत्वादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुप् भवति–ब्राह्मणशसिनी स्त्री ॥ ११ ॥

ओजोऽञ्जःसहोम्भस्तमस्तपसष्टः ॥ ३ । २ । १२ ॥

एभ्यः परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे लुब् न भवति ।

* ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्, तपसाकृतम्, तपसाप्राप्तम् । कथ 'सततनैशतमोवृतमन्यत इति' ?,–उत्तरपदस्य सबन्धिशब्दत्वाद्यत्र पूर्वपदीभूतस्तम.शब्दस्तत्राय निषेधः । यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र न प्रतिषेधः ।

ट इति किम् ?,–ओजसो माव. ओजोभावः । तमसो नेच्छन्त्येके, तपसोऽन्ये ॥ १२ ॥

---

१ अथो स्वस्त्व गृहम् । अथो उच्चैर्मे गृहम् पु०, ख० ता० । २ अस् ङसि क्यन् पु० । ३ अस् अण् पु० । ४ विदायक्री° पु० ख० ता० । ५ रि° पु० । ६ वभ्रु° पु० ।

पुंजनुषोऽनुजान्धे ॥ ३ । २ । १३ ॥

पुम्स्शब्दाज्जनुःशब्दाच्च परस्य टावचनस्य यथासंख्यमनुजशब्देऽन्धशब्दे चोत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* पुंसा करणेनानुजः–पुंसानुजः, जनुषा जन्मनान्धः–जनुषान्धः,–अविकृताक्षो जात्यन्ध उच्यते ।

अन्ये तु जतुःशब्दात्तकारश्रुतेरिच्छन्ति ।

ट इत्येव ?,–पुमांसमनुजाता पुमनुजा ॥ १३ ॥

आत्मनः पूरणे ॥ ३ । २ । १४ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* आत्मनाद्वितीयः, आत्मनातृतीयः, आत्मनाचतुर्थः, आत्मनापञ्चमः, आत्मनाषष्ठः, आत्मनैकादशः,–पूर्वादित्वात्समासः ।

कथ 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति' ?,–आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥

मनसश्चाज्ञायिनि ॥ ३ । २ । १५ ॥

मनःशब्दादात्मशब्दाच्च परस्य टावचनस्याज्ञायिन्युत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मनसाज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी, एवमात्मनाज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ १५ ॥

नाम्नि ॥ ३ । २ । १६ ॥

मनसः परस्य टावचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये लुप् न भवति ।

* मनसादेवी, मनसागुप्ता, मनसादत्ता, मनसासगता,–एवनामा(स्त्री) काचित् ।

नाम्नीति किम् ?,–मनोदत्ता कन्या ॥ १६ ॥

परात्मभ्यां ङेः ॥ ३ । २ । १७ ॥

परात्मशब्दाभ्यां परस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि विषये लुप् न भवति ।

* परस्मैपदम्, परस्मैभाषा, आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा,–"तादर्थ्ये" ॥ २ । २ । ५४ ॥ चतुर्थी, हितादित्वात् समासः ।

नाम्नीत्येव ?,–परहितम्, आत्महितम् । कथ परहितो नाम कश्चित् ?,–नेयमनादिसञ्ज्ञा ॥ १७ ॥

अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ॥ ३ । २ । १८ ॥

अकारान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्च परस्याः सप्तम्या बहुलं लुप् न भवति, नाम्नि विषये ।

अदन्त–* अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः, वनेकशेरुकाः, वनेबल्वजाः, वनेकिंशुकाः, वनेहरिद्रका[1], कूपेपिशाचिकाः, पूर्वाह्णेस्फोटकाः, मध्याह्नेस्फोटकाः, व्यञ्जन–* युधिष्ठिरः ।

बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्पः–त्वचिसारः, त्वक्सारः; क्वचिद्भवति–जलकुक्कुटः, ग्रामसूकरः ।

अद्व्यञ्जनादिति किम् ?,–भूमिपाशः, नदीकुक्कुटिका । नाम्नीत्येव ?,–तीर्थकाकः, नगरवायसः, अक्षशौण्डः । सप्तम्या इति किम् ?,–गौरखरः । कथ गविष्ठिरः ?,–बिदादिपाठात्, "गवियुधेः स्थिरस्य" ॥ २ । ३ । २५ ॥ इति निर्देशाद्वा भविष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते व्यञ्जनान्तत्वादेव सिद्धं, किं बिदादिपाठाश्रयणेन ?,–नैवम्, अन्तरङ्गानपि हि विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुप् बाधते इत्युक्तम्, अन्यथा नदीकुक्कुटिकादिष्वप्यन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे सत्यलुप् प्रसज्येतेति ॥ १८ ॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने ॥ ३ । २ । १९ ॥

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः कारः, प्राचा देशे यः कारस्तस्य नाम्नि सञ्ज्ञाया गम्यमानायामद्व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मुकुटे मुकुटे कार्षापणो दातव्यः मुकुटेकार्षापणः, एवं स्तूपेशाणः, हलेद्विपदिका, हलेत्रिपदिका । व्यञ्जन–* दृषदिमाषकः, समिधिमाषकः,–वृत्तौ वीप्साया दानस्य चान्तर्भावः ।

प्रागिति किम् ?,–यूथे यूथे देयः पशुः–यूथपशुः, एवं यूथवृषः,–उदीचां देशे कारोऽयम् न प्राचाम् । कार इति किम् ?,–अभ्यर्हितेऽभ्यर्हिते देयः पशुः अभ्यर्हितपशुः,–प्राचां देशे कारादन्यस्य देयस्य नामैतत् । व्यञ्जन इति किम् ?,–

१ °X X पु०, ख० ता० । २ °अका पु० । ३ °द्र° पु० । ४ °कु° पु० । ५ गविष्ठिरेति पु०, ख० ता० ।

अव्ययस्य ॥ ३ । २ । ७ ॥

अव्ययसंबन्धिनः स्यादेर्लुप् भवति ।

* स्वः, प्रातः, उच्चैः, परमोच्चैः, कृत्वा, भोजंभोजम् व्रजति, ततः, तत्र, कथं, ब्राह्मणवत्, पचतितराम्; द्विधास्वि । तत्संबन्धिविज्ञानादिह न भवति,–अतिस्वरः, अत्युच्चैसः,–अत एव लुब्विधानादव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते । ततश्चाथो स्वस्ते गृहम्, अथोच्चैर्मम(मे) गृहमित्यादौ "सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा" ॥ २ । १ । ३२ ॥ इति विकल्पेन, ते मे आदेशौ पदसज्ञा च सिद्धा भवति ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये ॥ ३ । २ । ८ ॥

ऐकार्थ्यम्–ऐकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् भवति ।

* चित्रा गावो यस्य चित्रगुः, राजपुरुषः, पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, कुम्भं करोति कुम्भकारः, उपगोरपत्यमौपगवः । एषु चित्र अस् गो अस्, राजन् अस् पुरुष स्, पुत्र अम् य, पुत्र अम् काम्य, कुम्भ अम् कार, उपगु अस् अ इति स्थिते, ऐकार्थ्ये सति तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् । अत एव च लुप्विधानात् "नाम नाम्ना०" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इत्युक्तावपि विभक्त्यन्तानामेव समासो विज्ञायते । ऐकार्थ्ये इति निमित्तसप्तमीविज्ञानादैकार्थ्योत्तरकालस्य न भवति–चित्रगुः ।

ऐकार्थ्ये इति किम् ?,–चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये न भवति ॥ ८ ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ॥ ३ । २ । ९ ॥

समासारम्भकमन्त्यं पदमुत्तरपदम्, नाम्यन्तादेकस्वरात् पूर्वपदात् परस्यामः खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* स्त्रीं स्त्रियं वात्मानं मन्यते–स्त्रीमन्यः, स्त्रियमन्यः, श्रियमन्यः, भ्रुवमन्यः, नरंमन्यः, रायंमन्यः, गांमन्यः, नावमन्यः ।

अथ श्रियमात्मानं मन्यते श्रियमन्यं कुलमित्यत्र नपुंसकलक्षणोऽमो लोप कस्मान्न भवति ?,–उच्यते–श्रीशब्दस्यात्मसमानाधिकरणस्य नपुंसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च न भवति, अन्ये त्वाहुः,–यथा प्रष्ठादयः शब्दा धवयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते, तथा श्रीशब्दः कुले वर्तमानः स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते, ततो नपुंसकलक्षणं ह्रस्वत्वममो लुप् च भवति, श्रिमन्यं कुलमिति । न चायं नपुंसकलक्षणस्य लोपस्यापवादः, किंतु ऐकार्थ्यलक्षणस्योत्तरपदग्रहणात् । नामिग्रहणं किम् ?,–स्वमन्यः, क्ष्ममन्यः, वाग्मन्यः । एकस्वरादिति किम् ?,–हरिणिमन्या, बुधमन्या । खितीति किम् ?,–स्त्रीमानी;–"मन्याण्णिन्" ॥ ५ । १ । ११६ ॥ ॥ ९ ॥

असत्त्वे ङसेः ॥ ३ । २ । १० ॥

असत्त्वे विहितो यो ङसिः तस्योत्तरपदे लुप् परे न भवति ।

* स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, सविधादागतः, दूरादागतः, विदूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः;–"क्तेनासत्त्वे" ॥ ३ । १ । ७४ ॥ इति समासः ।

असत्त्वे इति किम् ?,–स्तोकभयम्, स्तोकापेतः । उत्तरपद इत्येव ?,–निष्क्रान्तः–स्तोकान्निःस्तोकः ॥ १० ॥

ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ । २ । ११ ॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र ङसेर्लुबभावो निपात्यते ।

* ब्राह्मणाद्ग्रन्थादादाय शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, ब्राह्मणाच्छंसिनौ, ब्राह्मणाच्छंसिनः,–रूढिवशादृत्विग्विशेष उच्यते ।

उपात्तविषयमेव तदपादानं, यथा–कुसूलात् पचति ।

निपातनस्येष्टविषयत्वादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुप् भवति–ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ११ ॥

ओजोऽञ्जःसहोम्भस्तमस्तपसष्टः ॥ ३ । २ । १२ ॥

एभ्यः परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे लुब् न भवति ।

* ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्, तपसाकृतम्; तपसाप्राप्तम् ।

कथं 'सततनैशतमोवृतमन्यत इति' ?,–उत्तरपदस्य सबन्धिशब्दत्वाद्यत्र पूर्वपदीभूतस्तमःशब्दस्तत्रायं निषेधः ।

यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र न प्रतिषेधः ।

ट इति किम् ?,–ओजसो भावः ओजोभावः । तमसो नेच्छन्त्येके, तपसोऽन्ये ॥ १२ ॥

---

१ अथो स्वस्त्व गृहम् । अथो उच्चैर्मे गृहम् पु०, ख० ता० । २ जस् ङसि कयन् पु० । ३ अस् अण् पु० । ४ विदायस्ती० पु० ख० ता० । ५ रि० पु० । ६ बभ्रु० पु० ।

पुंजनुषोऽनुजान्धे ॥ ३ । २ । १३ ॥

पुम्स्शब्दाज्जनुःशब्दाच्च परस्य टावचनस्य यथासंख्यमनुजशब्देऽन्धशब्दे चोत्तरपदे परे लुप् न भवति । * पुंसा करणेनानुजः-पुंसानुजः, जनुषा जन्मनान्धः-जनुषान्धः,-अविकृताक्षो जात्यन्ध उच्यते । अन्ये तु जतुःशब्दात्तकारश्रुतेरिच्छन्ति । ट इत्येव ?,-पुमांसमनुजाता पुमनुजा ॥ १३ ॥

आत्मनः पूरणे ॥ ३ । २ । १४ ॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* आत्मनाद्वितीयः, आत्मनातृतीयः, आत्मनाचतुर्थः, आत्मनापञ्चमः, आत्मनाषष्ठः, आत्मनैकादशः;-पूर्वादित्वात्समासः ।

कथं 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति' ?,-आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥

मनसश्चाज्ञायिनि ॥ ३ । २ । १५ ॥

मनःशब्दादात्मशब्दाच्च परस्य टावचनस्याज्ञायिन्युत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मनसाज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी, एवमात्मनाज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ १५ ॥

नाम्नि ॥ ३ । २ । १६ ॥

मनसः परस्य टावचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये लुप् न भवति ।

* मनसादेवी, मनसागुप्ता, मनसादत्ता, मनसासगता,-एवनामा(स्त्री) काचित् ।

नाम्नीति किम् ?,-मनोदत्ता कन्या ॥ १६ ॥

परात्मभ्यां ङेः ॥ ३ । २ । १७ ॥

परात्मशब्दाभ्यां परस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि विषये लुप् न भवति ।

* परस्मैपदम्, परस्मैभाषा, आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा;-"तादर्थ्ये" ॥ २ । २ । ५४ ॥ चतुर्थी, हितादित्वात् समासः ।

नाम्नीत्येव ?,-परहितम्, आत्महितम् । कथं परहितो नाम कश्चित् ?,-नेयमनादिसञ्ज्ञा ॥ १७ ॥

अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ॥ ३ । २ । १८ ॥

अकारान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्च परस्याः सप्तम्या बहुलं लुप् न भवति, नाम्नि विषये ।

अदन्त-* अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः, वनेकशेरुकाः, वनेबल्वजाः, वनेकिंशुकाः, वनेहरिद्रका, कूपेपिशाचिकाः, पूर्वाह्णेस्फोटकाः, मध्याह्नेस्फोटकाः, व्यञ्जन-* युधिष्ठिरः ।

बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्पः-त्वचिसारः, त्वक्सारः, क्वचिद्भवति-जलकुक्कुटः, ग्रामसूकरः ।

अद्व्यञ्जनादिति किम् ?,-भूमिपाशः, नदीकुक्कुटिका । नाम्नीत्येव ?,-तीर्थकाकः, नगरवायसः; अक्षशौण्डः । सप्तम्या इति किम् ?,-गौरखरः । कथं गविष्ठिरः ?,-बिदादिपाठात्, "गवियुधेः स्थिरस्य" ॥ २ । ३ । २५ ॥ इति निर्देशाद्वा भविष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते व्यञ्जनान्तत्वादेव सिद्धं, किं बिदादिपाठाश्रयणेन ?,-नैवम्, अन्तरङ्गानपि हि विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुप् बाधते इत्युक्तम्, अन्यथा नदीकुक्कुटिकादिष्वप्यन्तरङ्गत्वाद्यत्वे सत्यलुप् प्रसज्येतेति ॥ १८ ॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने ॥ ३ । २ । १९ ॥

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः कारः, प्राचां देशे यः कारस्तस्य नाम्नि संज्ञायां गम्यमानायामद्व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मुकुटे मुकुटे कार्षापणो दातव्यः मुकुटेकार्षापणः, एवं स्तूपेशाणः, हलेद्विपदिका, हलेत्रिपदिका । व्यञ्जन-* दृषदिमाषकः, समिधिमाषकः,-वृत्तौ वीप्साया दानस्य चान्तर्भावः ।

प्रागिति किम् ?,-यूथे यूथे देयः पशुः-यूथपशुः, एवं यूथवृषः;-उदीचां देशे कारोऽयम् न प्राचाम् । कार इति किम् ?,-अभ्यर्हितेऽभ्यर्हिते देयः पशुः अभ्यर्हितपशुः-प्राचां देशे कारादन्यस्य देयस्य नामैतत् । व्यञ्जन इति किम् ?,-

१ °४ ४ पु०, ख० ता० । २ °नक्रा पु० । ३ °द्र° पु० । ४ °कु° पु० । ५ गविष्ठिरेति पु०, ख० ता० ।

अविकटेऽविकटे उरणो दातव्यः–अविकटोरणः, अविकटोऽविसमूहः । अव्यञ्जनादित्येव ?,–नभ्यां नभ्यां दोहो दातव्यः–नभ्रीदोहः । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थोऽय योग., त्रिविधश्चात्र नियमः;–प्राचामेव, कारस्यैव नाम्नि, व्यञ्जनादावेवेति,–तथा च प्रत्युदाहृतम् ॥ १९ ॥

तत्पुरुषे कृति ॥ ३ । २ । २० ॥

अव्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे परे तत्पुरुषे समासे लुब् न भवति, नाम्नीति निवृत्तम् ।

* स्तम्बे रमते–स्तम्बेरमः, एव कर्णेजपः, पात्रेसमिता., प्रवाहेमूत्रितम्, उदकेविशीर्णम्, अवतप्तेनकुलस्थितम्; व्यञ्जन–* भस्मनिहुतम्, भस्मनिमीढम् । वहुलाधिकारात् क्वचिदन्यतोऽपि गोपुचरः । क्वचिन्निषेधो न भवति–मद्रचरः, ग्रामकारकः । क्वचिद्विकल्पः–खेचर., खचर., वनेचर., वनचरः, पङ्केरुहम्, पङ्करुहम्, सरसिरुहम्, सरोरुहम्; दिविषत्, द्युसत् । क्वचिदन्यदेव–हृदय स्पृशति हृदिस्पृक्–द्वितीयार्थेऽत्र सप्तमी, एव दिविस्पृक् ।

तत्पुरुष इति किम् ?,–धन्वनि कारका यस्य स धन्वकारकः, एव कल्याणाभिनिवेशः, धर्मरुचिः । कृतीति किम् ?,–अक्षशौण्डः, अक्षकितवः । अव्यञ्जनादित्येव ?,–कुरुषु चरति–कुरुचरः, एव रात्रिचरः; नदीचरः । कथं परमे कारके उत्तमे कारके इति विग्रहे परमकारके उत्तमकारके तिष्ठतीत्यत्र सप्तम्या लुब् भवति ?,–उच्यते–अन्तरङ्गत्वात् प्रथमान्तयोरेव परमोत्तमशब्दयोः कारकशब्देन समास इति ताभ्यां सप्तम्येव नास्ति, यद्वा कृतीति कृन्निमित्ताया एव सप्तम्या लुप्प्रतिषेधः, इह तु तिष्ठत्यादिक्रियापेक्षेति लुप् भवत्येव ॥ २० ॥

मध्यान्ताद्गुरौ ॥ ३ । २ । २१ ॥

मध्यान्तशब्दाभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरुशब्दे उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः । मध्यगुरुः, अन्तगुरुरित्यप्यन्ये ॥ २१ ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ ३ । २ । २२ ॥

मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गवाचिनोऽव्यञ्जनान्ताच्छब्दात् परस्याः सप्तम्याः कामशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे परे लुब् न भवति । * कण्ठे कालोऽस्य–कण्ठेकालः, उदरेमणि., वहेगडु., पुतेवलिः, उरसिलोमा, शिरसिशिखः ।

अमूर्धमस्तकादिति किम् ?,–मूर्धशिख., मस्तकशिखः । स्वाङ्गादिति किम् ?,–अक्षशौण्डः, मुखपुरुषा शाला । अकाम इति किम् ?,–मुखकामः । अव्यञ्जनादित्येव ?,–अङ्गुलिव्रणः, जङ्घावलिः ।

बहुलाधिकारात् करकमलम्, गलरोगः, गलव्रणः; इत्यादि सिद्धम् ॥ २२ ॥

बन्धे घञि नवा ॥ ३ । २ । २३ ॥

बन्धशब्दे घञन्ते उत्तरपदे परे अव्यञ्जनान्तात् परस्याः सप्तम्या वा लुब् न भवति, स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्चाय विकल्पः ।

* हस्ते बन्धो हस्ते बन्धोऽस्येति वा हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः; चक्रेबन्धः, चक्रबन्ध. ।

बन्ध इति किम् ?,–पुटपाकः, मनोरागः । घञीति किम् ?,–अजन्ते मा भूत्, बध्नातीति बन्धः–चक्रबन्धः, हस्तबन्धः, चारकबन्धः । अव्यञ्जनादित्येव ?,–गुप्तिबन्धः, कारावन्धः ॥ २३ ॥

कालात्तनतरतमकाले ॥ ३ । २ । २४ ॥

अव्यञ्जनान्तात् कालवाचिनः शब्दात् परस्याः सप्तम्यास्तनतरतमप्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे परे वा लुप् न भवति ।

तन–* पूर्वाह्णेतन., पूर्वाह्णतनः; अपराह्णेतन., अपराह्णतनः; तर–* पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णतरे, अपराह्णेतराम्, अपराह्णतरे; तम–* पूर्वाह्णेतमाम्, पूर्वाह्णतमे, अपराह्णेतमाम्, अपराह्णतमे; काल–* पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले, अपराह्णेकाले, अपराह्णकाले ।

कालादिति किम् ?,–शुक्लतरे, शुक्लतमे । अव्यञ्जनादित्येव ?,–रात्रितरायाम्, निशातमायाम्, रात्रिकाले । 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम्, न तदन्तस्य, "नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः" ॥ ३ । २ । ११७ ॥ इत्यत्रान्तग्रहणात्, तेनात्र तनतरतमप्रत्ययानां स्वरूपेणैव ग्रहण भवति ॥ २४ ॥

शयवासिवासेष्वकालात् ॥ ३ । २ । २५ ॥

अकालवाचिनोऽव्यञ्जनान्ताच्छब्दात् परस्या. सप्तम्याः शयादिषूत्तरपदेषु लुप् न भवति वा ।

* बिलेशय., बिलशयः, खेशयः, खशय., वनेवासी, वनवासी, अन्तेवासी, अन्तवासी, ग्रामेवास., ग्रामवास. ।

बहुलाधिकारान्मनसिशयः, कुशेशयमिति;–नित्य लुबभावः । हृच्छयः, चित्तशयः इत्यत्र तु नित्य लुप् ।

१ गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी पु० । २ × × ख० ता० । ३ °तमाना प्र° पु० ।

अकालादिति किम्?,–पूर्वाह्णशयः, अपराह्णशयः । अव्यञ्जनादित्येव?,–भूमिशयः, गुहाशयः ॥ २५ ॥

वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे ॥ ३ । २ । २६ ॥

वर्ष, क्षर, वर, अप्, सरस्, शर, उरस्, मनस् इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे वा लुप् भवति ।

* वर्षेजः, वर्षजः, क्षरेजः, क्षरजः, वरेजः, वरजः, अप्सुजम्, अब्जम्, सरसिजम्, सरोजम्, शरेजः, शरजः; उरसिजः, उरोजः, मनसिजः, मनोजः ॥ २६ ॥

द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालात् ॥ ३ । २ । २७ ॥

योगविभागाद्वेति निवृत्तम्, दिव्प्रभृतिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे परे लुप् न भवति ।

* दिविजः, प्रावृषिजः, वर्षासुजः, शरदिजः, कालेजः ॥ २७ ॥

अपो ययोनिमतिचरे ॥ ३ । २ । २८ ॥

अप्शब्दात् परस्याः सप्तम्या यप्रत्यये योनिमतिचरेषु चोत्तरपदेषु लुब् न भवति ।

* अप्सु भवः अप्सव्यः–दिगादित्वाद्यः, अप्सुयोनिः, अप्सुमतिः, अप्सुचरः ॥ २८ ॥

नेन्सिद्धस्थे ॥ ३ । २ । २९ ॥

इन्प्रत्ययान्ते सिद्ध स्थ इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः सप्तम्या अलुप् न भवति, भवत्येवेत्यर्थः ।

इन्–* स्थण्डिले वर्तते स्थण्डिलवर्ती, एवं स्थण्डिलशायी, (सिद्ध–) * सांकाश्यसिद्धः, काम्पील्यसिद्धः, (स्थ–) * समस्थः, विषमस्थः । "शयवासि०" ॥ ३ । २ । २५ ॥ इत्यादियोगद्वयविकल्पः, "द्युप्रावृड्वर्षा०" ॥ ३ । २ । २७ ॥ आदियोगद्वयविधिरनेन प्रतिषेधश्च; "तत्पुरुषे कृति" ॥ ३ । २ । २० ॥ इत्यस्यैव प्रपञ्चः । ते वै विधयः सुसगृहीता भवन्ति येषा लक्षण प्रपञ्चश्चेति ॥ २९ ॥

षष्ठ्या क्षेपे ॥ ३ । २ । ३० ॥

क्षेपे गम्यमाने उत्तरपदे परे षष्ठ्या लुप् न भवति । * चौरस्यकुलम्, दासस्यभार्या, वृषल्याःपतिः ।

क्षेप इति किम्?,–ब्राह्मणकुलम् । कथ चौरकुल?, दासभार्या?, वृषलीपतिः?,–तत्त्वाख्यानमेतन्न क्षेपः ॥ ३० ॥

पुत्रे वा ॥ ३ । २ । ३१ ॥

पुत्रशब्दे उत्तरपदे क्षेपे गम्यमाने षष्ठ्या लुप् वा न भवति ।

* दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः, वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः ।

क्षेपे इत्येव?,–ब्राह्मणपुत्रः । दासीपुत्र इति तु तत्त्वाख्याने । पूर्वेण नित्य निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥ ३१ ॥

पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ॥ ३ । २ । ३२ ॥

पश्यद्वाग्दिक्शब्देभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासख्य हरयुक्तिदण्डेषूत्तरपदेषु लुब् न भवति ।

* पश्यतोहरः,–अनादरे षष्ठीयम्, जैन पश्यन्तमनादृत्य हर्तेत्यर्थः; वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः,–संबन्धषष्ठ्यौ ॥३२॥

अदसोऽकञायनणोः ॥ ३ । २ । ३३ ॥

अदसः परस्याः षष्ठ्या अकञ्प्रत्ययविषये उत्तरपदे आयनण्प्रत्यये च परे लुप् न भवति ।

* अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका, एवमामुष्यकुलिका,–चौरादित्वादकञ्, * अमुष्यापत्यमामुष्यायणः,–नडादित्वादायनण् । अदसोऽनन्तरमायनणो विधानान्न तत्रोत्तरपदसंभवः ॥ ३३ ॥

देवानांप्रियः ॥ ३ । २ । ३४ ॥

देवानाप्रिय इति षष्ठ्या लुबभावो निपात्यते ।

* देवानांप्रियः ॥ ३४ ॥

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ॥ ३ । २ । ३५ ॥

श्वन्शब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेपादिषूत्तरपदेषु नाम्नि सज्ञायां विषये लुप् न भवति ।

* शुनः शेपमिव शेपमस्य शुनःशेपः, एव शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः । शेपःशब्दः सकारान्तोऽप्यस्ति इह त्वकारान्तस्य ग्रहणम् ।

---

१ °वालुप्° म० भ०, °प्न° पु० । २ °लुम्न° पु० । ३ °××° पु० ।

नाम्नीति किम् ?,–श्वशेपम्, श्वपुच्छम् श्वलाङ्गूलम् ।

अन्ये तु सिहस्यशेप, सिहस्यपुच्छ, सिहस्यलाङ्गूलमित्यत्रापि इच्छन्ति, तन्मतसग्रहार्थं बहुवचनम् अनाम्न्यपि विध्यर्थम् ॥ ३५ ॥

वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् ॥ ३ । २ । ३६ ॥

वाचस्पत्यादयः शब्दाः षष्ठीलुबभावे निपात्यन्ते, नाम्नि विषये ।

* वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, दिवोदासः ।

नाम्नीत्येव ?,- वाक्पतिः, वास्तुपतिः, द्युपतिः, द्युदासः ॥ ३६ ॥

ऋतां विद्यायोनिसंबन्धे ॥ ३ । २ । ३७ ॥

ऋकारान्ताना शब्दाना विद्याकृते योनिकृते च सबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानां सबन्धिन्याः षष्ठ्या विद्यायोनिसंबन्धे एव निमित्ते सति प्रवर्तमाने उत्तरपदे लुप् न भवति ।

* होतुःपुत्रः, होतुरन्तेवासी, पितुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी ।

ऋतामिति किम् ?,–आचार्यपुत्रः, मातुलान्तेवासी । बहुवचन विद्यासबन्धनिमित्ते[1] योनिसबन्धनिमित्ते[2] इति यथासंख्यप्रतिपत्तेर्व्युदासार्थम् । ऋभ्य इति निर्देशे प्राप्ते षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । विद्यायोनिसबन्ध इति किम् ?,–भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषण किम् ?,–भर्तृशिष्यः, भर्तृपुत्रः । उत्तरपदविशेषणं किम् ?,–होतृधनम्, पितृगृहम् ॥ ३७ ॥

स्वसृपत्योर्वा ॥ ३ । २ । ३८ ॥

विद्यायोनिसबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्ताना शब्दानां सबन्धिन्याः षष्ठ्याः स्वसृपत्योरुत्तरपदयोर्योनिसंबन्धनिमित्तयोः परयोर्लुब् वा न भवति ।

(स्वसृ–) * होतुःस्वसा, होतृस्वसा, पितुः[3]ष्वसा, पितुःस्वसा, पितृष्वसा, मातुःस्वसा, मातुः[4]ष्वसा, मातृष्वसा, (पति–) * दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः; स्वसुःपतिः, स्वसृपतिः, ननान्दुःपतिः, ननान्दृपतिः ।

विद्यायोनिसबन्ध इति पूर्वपदविशेषण किम् ?,–भर्तृस्वसा । उत्तरपदविशेषण किम् ?,–होतृपतिः ।

पूर्वेण नित्य प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ ३८ ॥

आ द्वन्द्वे ॥ ३ । २ । ३९ ॥

विद्यायोनिसबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृतां यो द्वन्द्वस्तस्मिन्सत्युत्तरपदे परे पूर्वपदस्याकारोऽन्तादेशो भवति ।

* होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टोद्गातारौ, प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ, माता[5]दुहितरौ, मातापितरौ, ननान्दायातरौ । अथेह प्रथमयोः कस्मान्न भवति होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति ?,–अन्त्यस्यैवोत्तरपदत्वात् । कथ तर्हि होतापोतानेष्टोद्गातार इति ?,–द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे भविष्यति । यदा च होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ चेति विग्रहस्तदा होतृपोतानेष्टोद्गातार इति । ऋतामित्येव ?,–गुरुशिष्यौ । ऋता द्वन्द्व इति किम् ?,–पितृपितामहौ । विद्यायोनिसबन्ध इत्येव ?,–कर्तृकारयितारौ । विद्यायोनिसंबन्धश्चेह प्रत्यासत्तेः समस्यमानानामृदन्तानामेव परस्पर द्रष्टव्यो न येन केनचित्, तेनेह न भवति–चैत्रस्य स्वसृदुहितरौ,–नात्र स्वसृदुहित्रोः परस्पर सबन्धः, न हि स्वसा चैत्रस्य स्वसा भवन्ती दुहितरमपेक्षते दुहिता वा स्वसारमिति । यद्येव कथ चैत्रस्य पितृभ्रातराविति अस्ति, ह्यत्र परस्परसबन्धः, उच्यते–यद्यपि चैत्रस्य भ्राता भ्राता भवन् पितरमपेक्षते चैत्रपितृजनितस्यैव चैत्रभ्रातृत्वात्, तथापि पिता पिता भवन्न भ्रातरमपेक्षते । यद्येव कथ मातापितरौ ?, होतापोतारौ ?, न ह्यत्र परस्परापेक्षस्तथाभावोऽपि तु पुत्रयजमानापेक्षः, नैवम्, अत्रापि मात्रादीना परस्परसबन्धात् । ते हि स्वकर्मणि प्रजने यागे च सहिता एव प्रवर्तन्ते, तत्कर्मनिमित्तश्चाय तेषा व्यपदेश इत्यदोषः । केचित्तु स्वसादुहितरावित्यत्रापीच्छन्ति ॥ ३९ ॥

पुत्रे ॥ ३ । २ । ४० ॥

पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वे समासे विद्यायोनिसबन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्तानामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

* मातापुत्रौ, पितापुत्रौ, होतापुत्रौ ॥ ४० ॥

वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम् ॥ ३ । २ । ४१ ॥

वेदसहश्रुताना वायुवर्जितदेवताना द्वन्द्वे पूर्वपदस्योत्तरपदे परे आकारान्तादेशो भवति ।

* इन्द्रासोमौ, इन्द्रावरुणौ, इन्द्रापूषणौ, इन्द्रावृहस्पती, शुनासीरौ, अग्नामरुतौ, अग्नेन्द्रौ, अग्नाविष्णू, सोमारुद्रौ, सूर्याचन्द्रमसौ, मित्रावरुणौ ।

१ विद्यासम्बन्धनिमित्तस्य पु० । २ योनिसम्बन्धनिमित्तस्य पु० । ३ XXXX ख० ता० । ४ XXXX ख० ता० । ५ XXXXXX ख० ता० ।

वेदेति किम्?,–शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ; ब्रह्मप्रजापती । सहेति किम्?,–विष्णुशक्रौ । श्रुतेति किम्?,–चन्द्रसूर्यौ, दिवाकरनिशाकरौ । वायुवर्जनं किम्?,–अग्निवायू, वाय्वग्नी । देवतानामिति किम्?,–यूपचषालौ, उलूखलमुशले ॥ ४१ ॥

ई: षोमवरुणेऽग्नेः ॥ ३ । २ । ४२ ॥

वेदसहश्रुतावायुदेवतानां द्वन्द्वे षोमवरुणयोरुत्तरपदयोरग्निशब्दस्य ईकारोऽन्तादेशो भवति, षोमेति निर्देशादीकारसनियोगे षत्वं च निपात्यते ।

* अग्नीषोमौ, अग्नीवरुणौ ।

षोमवरुणेति किम्?,–अग्नेन्द्रौ । देवताद्वन्द्व इत्येव?,–अग्निसोमौ–माणवकौ,–ईकारसनियोगे विधानादिह षत्वमपि न भवति ॥ ४२ ॥

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ ॥ ३ । २ । ४३ ॥

विष्णुवर्जिते वृद्धिमत्युत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकारोऽन्तादेशो भवति, ईकाराकारयोरपवादः ।

* अग्नीवरुणौ देवता अस्या आग्निवारुणीमनड्वाहीमालमेत, अग्नीषोमौ देवताऽस्य अग्निसौम कर्म, एवमाग्निमारुतम् ।

वृद्धिमतीति किम्?,–अग्नीवरुणौ, अग्नीमरुतौ । आग्नेन्द्र कर्म, "आतो नेन्द्रवरुणस्य" ॥ ७ । ४ । २९ ॥ इति वृद्धिनिषेधः । अविष्णाविति किम्?,–अग्नाविष्णू देवतास्य अग्नावैष्णव चरु निर्वपेत् ॥ ४३ ॥

दिवो द्यावा ॥ ३ । २ । ४४ ॥

देवताद्वद्वे दिव्शब्दस्योत्तरपदे परे द्यावा इत्ययमादेशो भवति ।

* द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी, द्यावाक्ष्मे, द्यावानक्ते–नक्तशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्त्यनव्ययम् ॥ ४४ ॥

दिवस् दिवः पृथिव्यां वा ॥ ३ । २ । ४५ ॥

दिव्शब्दस्य पृथिव्यामुत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे दिवस् इति दिव इत्येतावादेशौ वा भवतः ।

* दिवस्पृथिव्यौ, दिवःपृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ ।

दिवः इति विसर्गान्तस्य निर्देशात्, दिवस् इति सकारस्य रुत्व न भवति ॥ ४५ ॥

उषासोषसः ॥ ३ । २ । ४६ ॥

देवताद्वद्वे उत्तरपदे परे उषसशब्दस्योषासा इत्ययमादेशो भवति ।

* उषश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम्, उषासानक्तम्, उषासानक्ते ।

केचित्तु सूर्यशब्दस्यापीच्छन्ति–सूर्यश्च सोमश्च उषासासोमौ ॥ ४६ ॥

मातरपितरं वा ॥ ३ । २ । ४७ ॥

मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे मातरपितेरति ऋकारस्य अर इति निपात्यते वा ।

* माता च पिता च मातरपितरौ, मातरपितराभ्याम्, मातरपितरयोः, पक्षे–* मातापितरौ, मातापितृभ्याम्, मातापित्रोः; एकशेषे तु पितरौ । शब्दरूपापेक्षो नपुसकैकवचननिर्देश उत्तरपदस्य अरभावाभिव्यक्त्यर्थः । उत्तरपदस्यार नेच्छन्त्यन्ये ॥४७॥

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

कुत्सित वर्चो वर्चस्कम् तदादिष्वर्थेष्ववस्करादयः शब्दाः कृतशषसाद्युत्तरपदाः साधवो भवन्ति ।

* वर्चस्केऽवस्करम्, अवकीर्यतेऽवस्करः–अन्नमलम्, तत्सबन्धात्तद्देशोऽप्यवस्करः, अवकरोऽन्यः, अपस्करो रथाङ्गे, अपकरोऽन्यः । कुत्सिता तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरुरोषधिजातौ, तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि, अन्यत्र कुतुम्बुरुस्तिन्दुकवृक्षः । अवरस्परा अपरस्परा वा क्रियासातत्ये,–अवरस्पराः सार्था गच्छन्ति–सततं गच्छन्तीत्यर्थः, अन्यत्रावरपराः सार्था गच्छन्ति–अवरे च अपरे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम–प्रतिष्ठा स्थानमात्मयापनापदम्, अन्यत्र आ ईषत् पदमा पदाद्वा आपदम्, आश्चर्यमद्भुते–आश्चर्य नीला द्यौः, अन्यत्र आचर्यं कर्म शोभनम्, प्रतिष्कशः सहाये–पुरोयायिनि दूते वा, ग्राममध्ये प्रवक्ष्यामि भव मे त्व प्रतिष्कशः, अन्यत्र कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽश्वः; प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषौ–प्रगत कण्व पापमस्मादिति प्रस्कण्वः, हरिश्चन्द्र इवाह्लादको यस्य हरिश्चन्द्रः, ऋषेरन्यत्र प्रकण्वो देशः, हरिचन्द्रो माणवकः, मस्करो वेणुदण्डयोः–मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति मस्करः, मकरशब्दस्य वाऽव्युत्पन्नस्य मस्कर इति रूपम्, अन्यत्र मकरो ग्राहः,

१ °ह्वा° पु० । २ °ग्निकर्म ख० ता० । ३ °माम° ख० ता० । ४ द्यावाक्षमे पु० । ५ °×परे° पु० । ६ विव° पु० ।

मस्करी परिव्राजके–माकरणशीलो मस्करी, स ह्याह मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति, मकरिन्शब्दस्य वा मस्करीति रूपम्, अन्यत्र मकरीति, समुद्रः, कास्तीराजस्तुन्दे नगरे–ईषत्तीरमजस्यैव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिमात्रम्, कास्तीरमजस्तुन्दं च नगरम्, अन्यत्र कातीरम्, अजतुन्दम्; कारस्करो वृक्षे–कार करोति किल कारस्करो वृक्षः, कारकरोऽन्यः, वनस्पतिः पुष्पं विना फलवति वृक्षे, सर्वो हरितकायो वनस्पतिरित्यन्ये, वनपतिरन्यः, पारस्करो देशे–पार करोति पारस्करो देशः, पारकरोऽन्यः, करस्करो गिरिवृक्षयोः, कर करोतीति करस्करो नाम गिरिः, करस्करो वृक्षः, करकरोऽन्यः, रथस्पा नद्याम्–रथ पाति पिबति वा रथस्पा नाम नदी, रथपाऽन्या, किष्कुरुः प्रहरणे–कस्य कुरुः किष्कुरुः नाम प्रहरणम्, किमो मकारस्य षकारादेशः, किष्कुः प्रमाणे–किमपीषत्परिमेया कुर्भूमिरस्य किष्कुः वितस्तिर्हस्तो वा, किं करोतीति वा किष्कुः, करोतेर्डुप्रत्ययः किमो मकारस्य च षकारः, कार्यं करोतीति वा किष्कुः, डुप्रत्ययः कार्यशब्दस्य च किष्भावः, किष्किन्ध इति गुहापर्वतयोः–किमप्यन्तर्दधाति किष्किन्धा नाम गुहा, किमो द्विवचनं पूर्वस्य च मकारस्य षकारः, किं किं दधाति किष्किन्धः पर्वतः, आस्कथ नगरे, आहृताः कथा अस्मिन्नित्यास्कथ नाम नगरम्; तस्करश्चौरे–तत् करोति तस्करश्चौरः, बृहस्पतिर्देवतायाम्, बृहतां पतिः बृहन् पतिरिति वा बृहस्पतिः, उभयत्र तकारस्य सकारः, अन्यत्र तत्करः बृहत्पतिः, प्रायश्चित्तप्रायश्चित्ती अतीचारशोधने प्रकर्षेणैत्यागच्छत्यस्मादाचारधर्म इति प्रायो मुनिलोकः, चिन्त्यते–स्मर्यते इति चित्तम् चित्तिश्च व्रतम्, प्रायैश्चित्त चिन्तित किल्बिषविशुद्धये प्रायश्चित्तमतिचारशोधनम् आलोचनप्रतिक्रमणादि, एवं प्रायश्चित्तिः, पक्षे विसर्जनीयपूर्वः शकार इत्यन्ये, प्रायःश्चित्तम्, प्रायःश्चित्तिः, अन्ये तु प्रायण प्रायः तस्य चित्त प्रायश्चित्त प्रायश्चित्तिरित्यपि मन्यन्ते, शष्कुली कृतान्ने–शष्कुलशब्दाद्गौरादित्वात् ङीः, कृतान्नादन्यत्र शकुली मत्स्यविशेषः, गोष्पद गोसेविते प्रमाणे च–यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिर्देश उच्यते, प्रमाणे गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्,–अत्र गोः पदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति, अन्यत्र गोपदम्, अगोष्पद सेवारहिते–न विद्यते गोः पद येषु तान्यगोष्पदान्यरण्यानि, अगोष्पदेष्वरण्येषु विश्वासमुपजग्मिवान् । ननु गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदमिति सिध्यति, सत्यम्, किं तु यत्र गवां प्रसङ्गो न ताभिः सेवितस्तत्रैव स्यात् । यथा यत्र शुक्लगुणप्रसङ्गः, स एवाशुक्ल इति भवति, नात्माकाशादिः । यत्र तु गवामत्यन्तासमवस्तत्र न स्यात्, तत्रापि यथा स्यादित्येवमर्थं निपातनम् । न विद्यते गोः पद यत्रेति त्रिपदबहुव्रीहिविवक्षायां रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् च । बहुवचनमाकृतिगणार्थम्,–तेनावोवचपरोवरादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४८ ॥

परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ॥ ३ । २ । ४९ ॥

परतो विशेष्यवशाद्यः शब्दः स्त्रीलिङ्गः, स स्त्रियां वर्तमाने एकार्थे–तुल्याधिकरणे उत्तरपदे परे पुंवद्भवति, 'अनूङ्'–न चेदूङन्तो भवति ।

* दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयभार्यः, एवं पटुभार्यः, कल्याणभार्यः, शोभनभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्यः; एनी भार्या यस्य स एतभार्यः, एवं श्येतभार्यः, युवतिर्जायास्य युवजानिः, कल्याणी चासौ पञ्चमी च कल्याणपञ्चमी । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ, ते भार्ये अस्य पट्वीमृदुभार्यः,–अत्र द्वन्द्वपदानां परस्परार्थसंक्रमात् द्व्यर्थस्य मृदुशब्दस्य द्व्यर्थेन भार्याशब्देन सामानाधिकरण्यमिति पुंवद्भावः, पूर्वस्य तु व्यवधानान्न भवति ।

परत इति किम्?,–द्रुणीभार्यः, वरटाभार्यः, वडवाभार्यः,–अत्र पुंवद्भावे अर्थतः प्रत्यासन्नाः कूर्महंसाश्वशब्दाः प्राप्नुयुः । द्रोणीभार्यः, कुटीभार्यः, पात्रीभार्यः,–अत्र पुंवद्भावे शब्दतः प्रत्यासन्ना द्रोणकुटपात्रशब्दाः प्राप्नुयुः । स्त्रीति किम्?,–ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः, खलपुदृष्टिः । स्त्र्येकार्थे इति किम्?,–कल्याण्याः वस्त्रम् कल्याणीवस्त्रम् । स्त्रीग्रहणं किम्?,–कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधानाः, गृहिणीनेत्राः । एकार्थे इति किम्?,–कल्याण्याः माता कल्याणीमाता, दर्शनीयामाता । अनूङिति किम्?,–ब्रह्मबन्धूभार्यः, करभोरूभार्यः । अनूङिति प्रसज्यप्रतिषेधात् इडविडोऽपत्यं स्त्री अञ्, तस्य लुप्, इडविड् सा चासौ भार्या च ऐडविडभार्येत्यादिषु उत्तरेण पुंवद्भावः ।

पर्युदासे हि ऊङ्सदृशप्रत्ययान्तस्यैव पुंवद्भावः स्यादिति ॥ ४९ ॥

क्यङ्मानिपित्तद्धिते ॥ ३ । २ । ५० ॥

क्यङि प्रत्यये मानिनि शब्दे चोत्तरपदे पिति तद्धिते च प्रत्यये परे परतः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूङ् पुंवद्भवति ।

क्यङ्–,* श्येनीवाचरति श्येनायते, मानिन्–* दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी अयमस्याः, दर्शनीयमानिनीयमस्याः, मानिन्ग्रहणमस्त्युत्तरपदार्थम् असमानाधिकरणार्थं च, दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति तु सामानाधिकरण्ये पूर्वेणैव भवति, पित्तद्धिते–* ध्यप्, अजायै हितम् अजथ्यं यूथम्, पितिथट्–* बह्वीनां पूरणी बहुतिथी, प्चरट्–* भूतपूर्वा पट्वी

१ °य चि° पु० । २ "मस्तीति" पु० । ३ गोभ पु०, ख० ता० । ४ °वचो° पु० ।

पटुचरी, पित्तस्–* बह्वीभ्यो बहुतः, त्रप्–* बह्वीषु बहुत्र, पूशस्–* बह्वीभ्यो देहि–बहुशो देहि, अल्पाभ्यो देहि–अल्पशो देहि, पाशप्–* निन्द्या दर्शनीया–दर्शनीयपाशा, तमप्–* इयमासामतिशयेन पक्वा–पक्वतमा, तरप्– इयमनयोरतिशयेन पक्वा–पक्वतरा, रूपप्–* प्रशस्ता दर्शनीया–दर्शनीयरूपा, कल्पप्–* ईषदसमाप्ता दर्शनीया–दर्शनीयकल्पा, देश्यप्–* एव दर्शनीयदेश्या, कप्–* ह्रस्वा दर्शनीया–दर्शनीयका, कुत्सिता दरद्–दारदिका । कथं पक्विका ?, मृद्विका ?,–"ङ्यादीदूतः के" ॥ २ । ४ । १०४ ॥ इत्यत्र ङीग्रहणं पुवद्भावबाधनार्थमित्युक्तम्, तेनात्र ह्रस्वो भवति ।

पिद्ग्रहणं किम् ?,–पद्वीरूप्यम्, पद्वीमयम्, तन्वीं तन्वीं खनति तन्वीशः खनति,–"सख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस्" ॥ ७ । २ । १५१ ॥ इति शस् । तद्धित इति किम् ?,–पद्वीषु, बह्वीषु, कुमारीवाचरति क्विप्–कुमारयति । कुमारीयतेः क्विप्–कुमारी ब्राह्मणः । पञ्चभिर्गार्गीभिः गार्ग्यायणीभिर्वा क्रीतः–पञ्चगर्गः, दशगर्गः,–अत्रेकणः "अनाम्न्यद्विः प्लुप्" ॥ ६ । ४ । १४१ ॥ इति प्लुप्, पित्त्वात् पुस्त्वम्, ततो "यञञोऽश्या०" ॥ ६ । १ । १२६ ॥ इत्यादिना यञञो लुप् भवति । गतगतेत्यत्रापि प्लुप् चादावेकस्य स्यादेरित्यनुवर्तमाने "आबाधे" ॥ ७ । ४ । ८५ ॥ इति द्विर्वचने आदेः स्यादेर्लुपः, पित्त्वात् पुस्त्वम् ॥ ५० ॥

जातिश्च णितद्धितयस्वरे ॥ ३ । २ । ५१ ॥

अन्या परतः स्त्री जातिश्च णिप्रत्यये यकारादौ स्वरादौ च तद्धिते विषयभूते उत्पत्स्यमाने तद्विवक्षायामेव पुंवद्भवति, अनूङ् ।

* णि (प्रत्यये)–पद्वीमाचष्टे पटयति, लघयति, एवमेतयति, श्येतयति । * तद्धितयः–एन्यां साधुः–एत्यः, एवं श्येत्यः; एन्याः भावः–ऐत्यम्, एवं श्यैत्यम्, लौहित्यम् । * तद्धितस्वर–भवत्या इदं–भावत्कम्, भवदीयम्, इयमासामतिशयेन पट्वी पटिष्ठा, पटीयसी । * जाति–तद्धितय–दरदोऽपत्यं स्त्री अण् लुप्–दरत्, तस्या साधुः दारद्यः, एवम् औशिज्यः, पुवद्भावादणो लुप् निवर्तते । * तद्धितस्वरे–गार्ग्यायण्याः कुत्सितमपत्यं–गार्ग्यः, गार्गिकः, हस्तिनीनां समूहो–हास्तिकम् ।

जातिग्रहणं जातिलक्षणप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्, सति तस्मिन् चकारोऽन्यार्थः–जातिः परतः स्त्री अन्या च परतः स्त्री पुवद्भवतीत्यर्थः, अकृते हि चकारे जातेरेव पुवद्भावः स्यात् ।

तद्धितेति किम् ?,–हस्तिनीमिच्छति हस्तिनीयति, हस्तिन्यः, एनीयति, एन्यः । कथं यौवतम् ?,–भिक्षादौ युवतीति स्त्रीलिङ्गपाठात् । कौण्डिन्य इति तु "कौण्डिन्यागस्त्ययोः०"—॥ ६ । १ । १२७ ॥ इति निर्देशेन पुवद्भावस्यानित्यत्वात्, अत एव मानाय्य इत्यत्रापि न भवति । सापत्न इत्यपि "सपत्न्यादौ" ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति सूत्रे सपत्नीति समुदायनिपातनात्, अत एव सपत्नीभार्य इत्यत्रापि न भवति, सपत्न्यस्याय सापत्न इति वा भविष्यति ।

तद्धितयस्वर इति विषयसप्तम्याश्रयणं किम् ?,–पट्व्याः भावः–पाटवम्,–अत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुवद्भावे लघ्वादित्वात् "ऋवर्णोल्लघ्वादेः" ॥ ७ । १ । ६९ ॥ इत्यण् भवति । परसप्तमीसमाश्रयणे तु पट्वीशब्दस्य लघ्वादित्वाभावात्ततोऽण् न स्यादिति । यस्वर इति किम् ?,–पट्व्या आगतम्–पट्वीरूप्यम्, पट्वीमयम् ॥ ५१ ॥

एयेऽग्नायी ॥ ३ । २ । ५२ ॥

तद्धिते एयप्रत्यये परे अग्नाय्येव परतः स्त्री पुवद्भवति ।

* अग्नाय्या अपत्यम् आग्नेयः, अग्नायी देवताऽस्य आग्नेयः,–स्थालीपाकः ।

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम्–तेन श्यैनेयः, रौहिणेयः,–अत्र पूर्वेणापि पुवद्भावो न भवति ॥ ५२ ॥

नाप्प्रियादौ ॥ ३ । २ । ५३ ॥

पूरण्यप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परे परतः स्त्री पुवन्न भवति ।

* अप् (प्रत्ययान्ते–) कल्याणी पञ्चमी आसां कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, एवं कल्याणीदशमाः,–पूरण्यवन्तस्य ग्रहणात् इह पुवद्भावो भवत्येव, बह्वय ऋचो यस्य स बह्वृचश्चरणः । * प्रियादि–कल्याणी प्रिया अस्य कल्याणीप्रियः, एवं भव्याप्रियः, भव्यामनोज्ञः, प्रियाकल्याणीकः, प्रियासुभगः, कल्याणीदुर्भगः, कल्याणीस्वः, प्रियाक्षान्तः, दर्शनीयाकान्तः, प्रियावामनः, दर्शनीयासमः, प्रियासचिवः, प्रियाचपलः, प्रियाबालः, कल्याणीतनयः, कल्याणीदुहितृकः, कल्याणीभक्तिः; गिरितनया भक्तिरस्य गिरितनयाभक्तिः ।

कथं दृढभक्तिः ?, स्थिरभक्तिः ?, शोभनभक्तिः ?, परिपूर्णभक्तिरित्यादि ?;–दृढ भक्तिरस्येत्येवम् अस्त्रीपूर्वपदस्य विव-

१ प्रत्यय पु० । २ यञो पु० । ३ गार्गं पु० ।

क्षितत्वात् । अप्रियादाविति किम्?,-कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् कल्याणपञ्चमीकः पक्षः, कल्याणी प्रमाणी येषां ते कल्याणप्रमाणाः ।

प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, स्वा, क्षान्ता, कान्ता, वामना, समा, सचिवा, चपला, बाळा, तनया, दुहितृ, भक्ति इति प्रियादिः । वामेत्यप्यन्ये-प्रियवाम. ॥ ५३ ॥

तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ॥ ३ । २ । ५४ ॥

तद्धितप्रत्ययस्याकप्रत्ययस्य च यः क. स उपान्त्यो यासां तास्तद्धिताककोपान्त्याः, पूरणीप्रत्ययान्ताः, आख्याः-संज्ञास्तद्रूपाश्च, परतः स्त्रियः पुवन्न भवन्ति ।

* तद्धित (प्रत्ययः)-मद्रिकाभार्यः, वृजिकाभार्यः, लाक्षिकीभार्य', लाक्षिकीवृहतिकः, लाक्षिकीदेश्या, रौचनिकीचरी, मद्रिकायते; वृजिकामानिनी । अक (प्रत्ययः)-* कारिकाभार्यः, हारिकाभार्यः, विलेपिकाया धर्म्यं-वैलेपिकम्, आनुलेपिकम्, कारिकाकल्पा, पाचिकारूपा, कारिकायते, पाचिकामानिनी । पूरणी(प्रत्ययः)-* द्वितीयाभार्यः, पञ्चमीभार्यः, द्वितीयाकल्पा, पञ्चमीदेश्या, पञ्चमीयते; षष्ठीमानिनी । आख्या-* दत्ताभार्यः, गुप्ताभार्य., दत्तारूपा, गुप्तापाशा, गुप्तामानिनी ।

कस्य तद्धिताकविशेषणं किम्?,-पाकभार्यः, मूकभार्यः, जल्पाकभार्यः, कामुककल्पा, जागरूकरूपा, लुण्टाकायते, कुट्टाकायते, कुट्टाकमानिनी ॥ ५४ ॥

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ॥ ३ । २ । ५५ ॥

स्वरस्थानाया वृद्धेर्यो हेतुस्तद्धितो रक्ताद्विकाराच्चान्यत्रार्थे विहितस्तदन्तः परतः स्त्रीलिङ्गः पुवन्न भवति ।

* माथुरीभार्य., स्रौघ्नीभार्य., वैदिशीभार्य, वैदर्भीभार्य., सौतगमीभार्य., कार्तवीर्यीभार्यः, माथुरीदेश्या, नादेयीचरी, सौतगमीयते, वैदर्भीमानिनी; स्रौघ्नीमानिनी ।

तद्धित इति किम्?,-कुम्भकारी भार्या अस्य स कुम्भकारभार्यः, एव काण्डलावभार्य. । वृद्धिहेतुरिति किम्?,-अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्था,-अर्धप्रस्था भार्या यस्य स' अर्धप्रस्थभार्य, शोभनतरभार्य., मध्यमभार्य. । स्वरेति किम्?,-वैयाकरणभार्यः ।

अन्ये तु वृद्धिमात्रहेतोर्ञ्णितस्तद्धितस्य पुवत्प्रतिषेधमिच्छन्ति, तन्मते-वैयाकरणीभार्यः । अरक्तविकारे इति किम्?,-कषायेण रक्ता काषायी सा वृहतिकास्य-काषायवृहतिकः, एव माञ्जिष्ठवृहतिक., लोहस्य विकारो लौही, सा ईषास्य लौहेषः; एव खादिरेषः ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि ॥ ३ । २ । ५६ ॥

स्वाङ्गाद्यो विहितो ङीस्तदन्तो जातिवाची च य. शब्दः परत. स्त्री स पुवन्न भवति, अमानिनि-मानिन्शब्दश्चेत्परो न भवति ।

(ङी-) * दीर्घकेशीभार्य, चन्द्रमुखीभार्यः, कलकण्ठीदेश्या, तनुगात्रीचरी, चन्द्रमुखीयते । जाति-* कठीभार्य., बह्वृचीभार्य., कठीदेश्या, बह्वृचीचरी शूद्राभार्यः, क्षत्रियाभार्यः, शूद्रापाशा, क्षत्रियादेश्या ।

आकृतिग्रहणा जातिः अत्रिलिङ्गा च याम्विता । आजन्मनाशमर्थाना सामान्यमपरे विदुः ॥ १ ॥

अत्र प्रथमजातिलक्षणानुसारेण कुमारीभार्यः, किशोरीभार्य इति भवति, द्वितीयजातिलक्षणानुसारेण कुमारभार्यः, किशोरभार्य इति भवति, न हि कुमारत्वादि उत्पत्ते. प्रभृत्याविनाशमनुवर्तते ।

स्वाङ्गादिति किम्?,-पटुभार्य. । ङीरिति किम्?,-सकेशभार्य. । अमानिनीति किम्?,-दीर्घकेशमानिनी, कठमानिनी,-असमासनिर्देश. सुखार्थ. ॥ ५६ ॥

पुंवत्कर्मधारये ॥ ३ । २ । ५७ ॥

परतः स्त्र्यनूङ् कर्मधारये समासे स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे पुवद्भवति, प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थ आरम्भः ।

* "नाप्रियादौ" ॥ ३ । २ । ५३ ॥ इत्युक्त तत्रापि भवति,-कल्याणी चासौ प्रिया च कल्याणप्रिया एव कल्याणमनोज्ञा, "तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्या." ॥ ३ । २ । ५४ ॥ इत्युक्त तत्रापि भवति,-मद्रिका चासौ भार्या च मद्रकभार्या, लाक्षिकवृहतिका, पाचकवृन्दारिका, कारकवृन्दारिका, पञ्चमवृन्दारिका, षष्ठवृन्दारिका, दत्तवृन्दारिका, गुप्तवृन्दारिका, "तद्धित. स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे" ॥ ३ । २ । ५५ ॥ इत्युक्त तत्रापि भवति,-माथुरी चासौ वृन्दारिका च माथुरवृन्दारिका, स्रौघ्नवृन्दारिका, "स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि" ॥ ३ । २ । ५६ ॥ इत्युक्त तत्रापि भवति,-चन्द्रमुखी चासौ वृन्दारिका च चन्द्रमुखवृन्दारिका, दीर्घकेशवृन्दारिका, कठवृन्दारिका, बह्वृचवृन्दारिका, वतण्डस्यापत्यं वातण्ड्य', स्त्री चेत् वतण्डी,

१ °व्या वा° पु० । २ °× × पु० । ३ °ल्पा पु० । ४ °प्रसो सा पु० ।

सा चासौ वृन्दारिका च–वातण्ड्यवृन्दारिका, गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः, स्त्री चेत् गार्गी, सा चासौ वृन्दारिका च–गार्ग्यवृन्दारिका; कपोतपाक एव कापोतपाक्यः, स्त्री चेत् कापोतपाका, सा चासौ वृन्दारिका च–कापोतपाक्यवृन्दारिका, कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः, स्त्री चेत् कौञ्जायनी, सा चासौ वृन्दारिका च–कौञ्जायन्यवृन्दारिका, अङ्गस्यापत्यानि अङ्गाः, स्त्रियश्चेदाङ्ग्यः, ताश्च ता वृन्दारिकाश्च–अङ्गवृन्दारिकाः; एवं गर्गवृन्दारिकाः। इडविड्, पृथ्, दरद्, उशिज्;–एते जनपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः, एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य स्त्रियां लुपि, इडविट् चासौ वृन्दारिका चेत्यादिविग्रहे–ऐडविडवृन्दारिका, पार्थवृन्दारिका, दारदवृन्दारिका, औशिजवृन्दारिका इति भवति।

परतः स्त्रीत्येव?,–खट्वावृन्दारिका। अनूङित्येव?,–ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ ५७ ॥

रिति ॥ ३ । २ । ५८ ॥

परतः स्त्र्यनूङ् रिति प्रत्यये जातीये देशीये च पुंवद्भवति।

*पट्वी प्रकारोऽस्याः पटुजातीया, ईषदपरिसमाप्ता पट्वी पटुदेशीया, मद्रकजातीया, मद्रकदेशीया; पाचकजातीया, पाचकदेशीया, पञ्चमजातीया, षष्ठदेशीया, दत्तजातीया, गुप्तदेशीया, माथुरजातीया, स्रौघ्नदेशीया, दीर्घकेशजातीया, चन्द्रमुखदेशीया, कठजातीया, बह्वृचदेशीया, वातण्ड्यजातीया, गार्ग्यदेशीया, कापोतपाक्यजातीया, कौञ्जायन्यदेशीया, अङ्गजातीया, गर्गदेशीया, ऐडविडजातीया, पार्थदेशीया, दारदजातीया, औशिजदेशीया।

परतः स्त्रीत्येव?,–कुटीजातीया, द्रुणीदेशीया। अनूङित्येव?,–करभोरूजातीया, मद्रबाहूदेशीया ॥ ५८ ॥

त्वते गुणः ॥ ३ । २ । ५९ ॥

परतः स्त्र्यनूङ् गुणवचनः शब्दस्त्वत इत्येतयोः प्रत्यययोः परयोः पुमान् भवति।

*पट्व्याः भावः–पटुत्वम्, पटुता; एन्याः भावः–एतत्वम्, एतता, श्येन्याः भावः–श्येतत्वम्, श्येतता।

त्वत इति किम्?,–पट्वीरूप्यम्, पट्वीमयम्। गुण इति किम्?,–कठीत्वम्, कठीता, दत्तात्वम्, दत्ताता, कर्त्रीत्वम्, कर्त्रीता। केचित्तु जातिसञ्ज्ञावर्जितस्य विशेषणमात्रस्य पुंवद्भावमिच्छन्ति,–पाचिकायाः भावः–पाचकत्व, पाचकता, भद्रिकायाः भावः–भद्रकत्वम्, भद्रकता, आनुकूलिक्याः भावः–आनुकूलिकत्वम्, आनुकूलिकता, आक्षिक्याः (भावः)–आक्षिकत्वम्, आक्षिकता, द्वितीयायाः (भावः)–द्वितीयत्वम्, द्वितीयता, पञ्चम्याः (भावः)–पञ्चमत्वम्, पञ्चमता, माथुर्याः (भावः)–माथुरत्वम्, माथुरता, स्रौघ्न्याः (भावः)–स्रौघ्नत्वम्, स्रौघ्नता, चन्द्रमुख्याः (भावः)–चन्द्रमुखत्वम्, चन्द्रमुखता; सुकेश्याः (भावः)–सुकेशत्व, सुकेशता।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वमिथ्यापवादममृजन् वननिम्नगानाम्। सैस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्बिसन्धृतविकासिबिसप्रसूनाः ॥ १ ॥ तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः। तदधिवसति मा गाः कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ २ ॥ तथा–रसवत्या धूमवत्त्वम्, भुवस्तृणवत्त्वम्, शालाया दण्डित्वमित्यादौ ॥ ५९ ॥

च्वौ क्वचित् ॥ ३ । २ । ६० ॥

परतः स्त्री अनूङ् च्वौ पुंवद्भवति, क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन।

*अमहती महती भूता महद्भूता कन्या, एवं बृहत्कृता, क्वचिद्ग्रहणादगोमती गोमती भूता गोमतीभूतेत्यादौ न स्यादेव, पट्वीभूता पटूभूता, मृद्वीकृता मृदूकृतेत्यादौ विकल्पः। महतीभूतेत्यपि केचित् ॥ ६० ॥

सर्वादयोऽस्यादौ ॥ ३ । २ । ६१ ॥

सर्वादिगणः परतः स्त्री पुंवत् भवति, 'अस्यादौ' स्यादिश्चेत्ततः परो न भवति।

*सर्वासां स्त्रियः–सर्वस्त्रियः, भवत्याः पुत्रः–भवत्पुत्रः, एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्, एकस्या आगतमेकरूप्यम्, एकमयम्, तया प्रकृत्या–तथा, एवं यथा, तस्या वेलायाः–तदा, एवं यदा, कदा, सर्वदा, अन्यदा, तर्हि, यर्हि, कर्हि, सर्वामिच्छति, सर्वकाम्यति, भवत्काम्यति, एककाम्यति।

परत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि भवति,–सर्वा प्रियाऽस्य–सर्वप्रियः, एवं सर्वमनोज्ञः, सर्विका भार्याऽस्य–सर्वकभार्यः, एवं विश्वकभार्यः।

सर्वादय इति किम्?,–कन्यापुरम्, कुमारीनिवासः। अस्यादाविति किम्?,–सर्वस्यै, दक्षिणपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वस्यै। बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन भूतपूर्वसर्वादेरपि भवति; दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् इत्यादि ॥ ६१ ॥

१ कपो° पु० । २ °नश° पु० । ३ °××° पु० । ४ °भवा° पु० । ५ म° पु० । ६ °दि पु० ।

मृगक्षीरादिषु वा ॥ ३ । २ । ६२ ॥

मृगक्षीरादिसमासशब्देषु परतः स्त्रीलिङ्गमनेकार्थेऽस्त्र्यर्थे चोत्तरपदे, पुंवद्वा भवति ।

* मृग्याः क्षीरं–मृगक्षीरम्, मृगीक्षीरम्, एवं मृगपदम्, मृगीपदम्; मृगशावः, मृगीशावः; कुक्कुटाण्डम्, कुक्कुट्यण्डम्, मयूराण्डम्, मयूर्यण्डम्; काकाण्ड, काक्यण्डम्, काकशावः, काकीशावः ।

पुंस्त्रीलिङ्गपूर्वपदभेदेन समासविवक्षायां सूत्रानारम्भे मृगक्षीरादयो न सिध्यन्ति,–मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ ६२ ॥

ऋदुदित्तरतमरूपकल्पब्रुवचेलड्गोत्रमतहते वा ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । ६३ ॥

ऋदिदुदिच्च परतः स्त्रीलिङ्गशब्दस्तरादिषु प्रत्ययेषु, ब्रुवादिषु च स्त्र्येकार्थेषूत्तरपदेषु ह्रस्वाऽन्तः पुंवच्च वा भवति ।

तर–* पचन्तितरा, पचत्तरा, पचन्तीतरा, श्रेयसितरा, श्रेयस्तरा, श्रेयसीतरा, विदुषितरा, विद्वत्तरा, विदुषीतरा, तम–* पचन्तितमा, पचत्तमा, पचन्तीतमा, श्रेयसितमा, श्रेयस्तमा श्रेयसीतमा, विदुषितमा, विद्वत्तमा, विदुषीतमा, रूप–* पचन्तिरूपा, पचद्रूपा, पचन्तीरूपा, श्रेयसिरूपा, श्रेयोरूपा, श्रेयसीरूपा, विदुषिरूपा, विद्वद्रूपा, विदुषीरूपा, कल्प–* पचन्तिकल्पा, पचत्कल्पा, पचन्तीकल्पा, विदुषिकल्पा, विद्वत्कल्पा, विदुषीकल्पा; ब्रुव–* पचन्ती चासौ ब्रुवा च पचन्तिब्रुवा, पचद्ब्रुवा, पचन्तीब्रुवा, श्रेयसिब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, श्रेयसीब्रुवा, विदुषिब्रुवा, विद्वद्ब्रुवा, विदुषीब्रुवा, चेलट् टिद्वचनं ङ्यर्थम्–* पचन्ती चासौ चेली च पचन्तिचेली, पचच्चेली, पचन्तीचेली, श्रेयसिचेली, श्रेयश्चेली, श्रेयसीचेली, विदुषिचेली, विद्वच्चेली, विदुषीचेली, गोत्र–* पचन्ती चासौ गोत्रा च पचन्तिगोत्रा, पचद्गोत्रा, पचन्तीगोत्रा; श्रेयसिगोत्रा, श्रेयोगोत्रा, श्रेयसीगोत्रा, विदुषिगोत्रा, विद्वद्गोत्रा, विदुषीगोत्रा, मत–* पचन्ती चासौ मता च पचन्तिमता, पचन्मता, पचन्तीमता; श्रेयसिमता, श्रेयोमता, श्रेयसीमता, विदुषिमता, विद्वन्मता, विदुषीमता, हत–* पचन्ती चासौ हता च पचन्तिहता, पचद्धता, पचन्तीहता, श्रेयसिहता, श्रेयोहता, श्रेयसीहता, विदुषिहता, विद्वद्धता, विदुषीहता, एवं सुदतितरेत्यादि ।

ब्रुवादयः कुत्साशब्दाः "निन्द्यं कुत्सनै०" ॥ ३ । १ । १०० ॥ इति च समासः ।

ऋदुदिदिति किम् ?,–कुमारितरा, किशोरितरा, किशोरितमा । एकार्थ इत्येव ?,–पचन्त्या हता–पचन्तीहता, विदुष्या हता–विदुषीहता । तरादिष्विति किम् ?,–पचत्पाशा, विद्वद्वृन्दारिका ॥ ६३ ॥

ङ्यः ॥ ३ । २ । ६४ ॥

ङ्यन्तस्य परतः स्त्रीलिङ्गस्य तरादिषु प्रत्ययेषु, ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थेषु ह्रस्वोऽन्तादेशो भवति ।

* गौरितरा, गौरितमा, नर्तकिरूपा, कुमारिकल्पा, ब्राह्मणिब्रुवा, गार्गिचेली, ब्राह्मणिगोत्रा, गार्गिमता, गौरिहता । परत्वाद्यथाप्राप्तं पुंवद्भावं बाधते ।

ङ्य इति किम् ?,–मद्रिकातरा, कारिकातमा, दत्तारूपा, सेनानीरूपा, ग्रामणीकल्पा । परतः स्त्रिया इत्येव ?,–बदरीतरा, आमलकीतरा । एकार्थ इत्येव ?,–ब्राह्मण्या हता–ब्राह्मणीहता ।

"नवैकस्वराणाम्" ॥ ३ । २ । ६६ ॥ इत्युत्तरत्र वचनादनेकस्वरस्यैवायं विधिः ॥ ६४ ॥

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ॥ ३ । २ । ६५ ॥

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि सञ्ज्ञाया वर्तमानयोर्ङीप्रत्ययस्य तरादिषु प्रत्ययेषु, ब्रुवादिषु चोत्तरपदेष्वेकार्थेषु ह्रस्वो भवति ।

* भोगवतितरा, भोगवतितमा, गौरिमतितमा, भोगवतिरूपा, गौरिमतिकल्पा, भोगवतिब्रुवा, गौरिमतिचेली, भोगावतिगोत्रा, गौरिमतिमता, भोगवतिहता ।

नाम्नीति किम् ?,–भोगवतितरा, भोगवत्तरा, भोगवतीतरा, एवं गौरिमतितरेत्यादि । उदित्त्वात्पूर्वेण त्रैरूप्यम् ॥ ६५ ॥

नवैकस्वराणाम् ॥ ३ । २ । ६६ ॥

बहुवचनात् परतः स्त्रीति निवृत्तम्, सामान्येन तु विधानम्, स्त्र्येकार्थे इत्यनुवर्तते । एकस्वरस्य ङ्यन्तस्य तरादिषु प्रत्ययेषु, ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु स्त्र्येकार्थेषु ह्रस्वोऽन्तादेशो वा भवति ।

* स्त्रितरा, स्त्रीतरा, ज्ञस्य भार्या ज्ञी, ज्ञितमा, ज्ञीतमा, अस्यापत्यं स्त्री ई, इरूपा, ईरूपा, कस्य भार्या की, किकल्पा, कीकल्पा, ज्ञिब्रुवा, ज्ञीब्रुवा, इचेली, ईचेली, किगोत्रा, कीगोत्रा, स्त्रिमता, स्त्रीमता, स्त्रिहता, स्त्रीहता ।

एकस्वराणामिति किम् ?,–कुटीतरा, द्रूणीतमा, आमलकीतरा, बदरीतमा, कुवलीरूपा । ङ्य इत्येव ?,–श्रीतरा, ह्रीतमा, धीरूपा । एकार्थ इत्येव ?,–स्त्रिया हता–स्त्रीहता ।

---

१ ×× रि० पु० । २ ×× व० पु० । ३ ह्रो० पु० ।

नित्यदितामनेकस्वराणामपीच्छन्त्येके, तन्मत,–आमलकितरा, वदरितमा, कुवलिरूपा, लक्ष्मिकल्पा; तन्त्रितरेत्यादपि भवति ॥ ६६ ॥

ऊङः ॥ ३ । २ । ६७ ॥

ऊङन्तस्य तरादिषु प्रत्ययेषु, ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु ह्येकार्थेषु वा ह्रस्वो भवति ।

* ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा; वामोरुतमा, वामोरूतमा, मद्रबाहुरूपा, मद्रबाहूरूपा, कमण्डलुकल्पा, कमण्डलूकल्पा, कद्रुब्रुवा, कद्रूब्रुवा; पङ्गुचेली, पङ्गूचेली; श्वश्रुगोत्रा, श्वश्रूगोत्रा; कुरुमता, कुरूमता, भीरुहता, भीरूहता ।

एकार्थ इत्येव?,–भीर्वा हता–भीरूहता ॥ ६७ ॥

महतः करघासविशिष्टे डाः ॥ ३ । २ । ६८ ॥

करादिपूत्तरपदेषु महतो डा इत्ययमन्तादेशो वा भवति ।

वैयधिकरण्ये इयं विभाषा, सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तरेण नित्य एव विधिः ।

* महता[1] कर.–महाकरः, महत्करः; कर एव कार इति महाकारः, महत्कारः; महाघासः, महद्घासः, महाविशिष्टः, महद्विशिष्टः ।

महत इति किम्?,–राजकरः । करादिष्विति किम्?,–महतः पुत्र.–महत्पुत्रः ।

डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः, स च उत्तरार्थः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ । २ । ६९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य महतः करादिपूत्तरपदेषु नित्य डा अन्तादेशो भवति ।

* महत्याः कर.–महाकरः, एव महाघासः; महाविशिष्टः ।

'नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति पूर्वेणैव सिद्धे, नित्यार्थमिदम् ॥ ६९ ॥

जातीयैकार्थेऽच्वेः ॥ ३ । २ । ७० ॥

महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयप्रत्यये एकार्थे चोत्तरपदे डान्तादेशो भवति ।

(जातीयप्रत्यये–) * महान् प्रकारोऽस्य[2] इत्यादि, महाजातीयः, इत्यादि महाजातीया । एकार्थे–* महांश्चासौ वीरश्च–महावीर, एव महामुनिः, महान् भागोऽस्य–महाभागः, एव महायशाः, महती चासौ देवी च–महादेवी, एव महाराज्ञी, महती कीर्तिरस्य–महाकीर्तिः, महास्तुतिः, महाश्चासौ करश्च, महान् करोऽस्येति–महाकरः, एव महाघासः, महाविशिष्टः, महान्तमात्मान मन्यते–महामानी, एव महमन्यः,–खशि डाह्रस्वत्वे मोऽन्त. ।

जातीयैकार्थ इति किम्?,–प्रकृष्टो महान्–महत्तरः, महत्याः पुत्रो महतीपुत्रः, महत्याः पतिः–महतीपतिः ।

अच्वेरिति किम्?,–अमहान् महान् सपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः, अमहती महती सपन्ना महद्भूता कन्या ॥ ७० ॥

न पुंवन्निषेधे ॥ ३ । २ । ७१ ॥

महत पुंवन्निषेधविषये उत्तरपदे डा न भवति ।

* महती प्रिया अस्य महतीप्रियः, महतीमनोज्ञः ॥ ७१ ॥

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ॥ ३ । २ । ७२ ॥

इच्प्रत्ययान्तेऽस्वरादावुत्तरपदे परे पूर्वपदस्य दीर्घ आकारश्चान्तादेशो भवति ।

* बाहुषु च बाहुषु च मिथो गृहीत्वा व्यासक्त बाहूबाहवि व्यासजेताम्,–बाहाबाहवि, एव केशाकेशि, मुष्टिभिश्च मुष्टिभिश्च[3] प्रहृत्य कृत युद्धं मुष्टीमुष्टि, मुष्टामुष्टि, एव यष्टायष्टि, यष्टीयष्टि, दण्डादण्डि,–दीर्घत्वात्त्वयोरकारान्तादन्यत्र विशेषः । दीर्घसाहचर्यादात्वमपि स्वरान्तानामेव भवति, तेनेह न भवति–दोर्दोषि, धनुर्धनुषि ।

अस्वर इति किम्?,–अस्यसि, इष्विषवि ॥ ७२ ॥

हविष्यष्टनः कपाले ॥ ३ । २ । ७३ ॥

हविष्यभिधेयेऽष्टन्शब्दस्य कपाले उत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* अष्टसु कपालेषु संस्कृतम्–अष्टाकपाल हविः ।

---

१ °त° पु० । २ °स इत्यादि पु० । ३ °श्च मिथ पु० ।

हविषीति किम् ?,—अष्टानां कपालानां समाहारः—अष्टकपालम्,—पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । कपाल इति किम् ?,—अष्टपात्र हविः ॥ ७३ ॥

गवि युक्ते ॥ ३ । २ । ७४ ॥

अष्टन्शब्दस्य गव्युत्तरपदे युक्तेऽभिधेये दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* अष्टागव शकटम्, अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परे द्वयोर्द्विगुः—"गोस्तत्पुरुषात्" ॥ ७ । ३ । १०५ ॥ इत्यट् समासान्तः, तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसप्रत्ययाद्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः, अथवा—समाहारद्विगुः,—तत्र साहचर्याद्युपचारादष्टगवेन युक्त शकटमष्टागवमुच्यते ।

गवीति किम् ?,—अष्टतुरगो रथः । युक्त इति किम् ?,—अष्टगवम्—ब्राह्मणधनम्, अष्टगुश्चैत्रः ॥ ७४ ॥

नाम्नि ॥ ३ । २ । ७५ ॥

अष्टन्शब्दस्योत्तरपदे परे नाम्नि सञ्ज्ञायां दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* अष्टौ पदान्यत्र अष्टापदः—कैलाशः, अष्टापद—सुवर्णम्, अष्टावक्रो मुनिः, अष्टाविटपो नाम कश्चित् ।

नाम्नीति किम् ?,—अष्टदण्डः, अष्टगुणमैश्वर्यम् ॥ ७५ ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य वणे ॥ ३ । २ । ७६ ॥

कोटरादीनां कृतणत्वे वनशब्दे उत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति, 'नाम्नि'—सञ्ज्ञायां विषये ।

* कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, पुरगावणम्, सारिकावणम्,—"पूर्वपदस्थान्नाम्न्यग." ॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति णत्वे सिद्धे, कृतणत्वस्य वनशब्दस्य निर्देशो नियमार्थः,—तेन पूर्वपदस्थादिति सूत्रेण वनशब्दस्य णत्वमाकारसनियोगे एव भवति, ततश्च कुबेरवनम्, शतधारवनम् इत्यादौ सञ्ज्ञायामपि णत्व न भवति ॥ ७६ ॥

अञ्जनादीनां गिरौ ॥ ३ । २ । ७७ ॥

अञ्जनादीनां गिरावुत्तरपदे दीर्घोऽन्तादेशो भवति, नाम्नि ।

* अञ्जनागिरिः, भाञ्जनागिरि, किंशुकागिरि, किंशुलकागिरि, साल्वागिरिः, लोहितागिरिः, कुक्कुटागिरिः, खदूनागिरिः, नलागिरिः, पिङ्गलागिरिः ।

अञ्जनादीनामिति किम् ?,—कृष्णगिरिः, श्वेतगिरिः । नाम्नीत्येव ?,—अञ्जनस्य गिरिः—अञ्जनगिरिः ।

अञ्जन, भाञ्जन, किंशुक, किंशुलक, साल्व, लोहित, कुक्कुट, खदून (खड्न), नल, पिङ्गल इत्यञ्जनादिः;—बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ७७ ॥

अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ ॥ ३ । २ । ७८ ॥

अजिरादिवर्जितबहुस्वराणा शरादीना च मतौ प्रत्यये दीर्घोऽन्तादेशो भवति, नाम्नि ।

बहुस्वर—* उदुम्बरावती, मशकावती, वीरणावती, पुष्करावती, अमरावती, शरादि * शरावती, वशावती, शुचीमती, कुशावती, धूमावती, अहीवती, कपीवती, मुनीवती, मणीवती, वार्दावान्नाम गिरिः, वेटावान्नाम गिरिः ।

शर, वश, शुचि, कुश, धूम, अहि, कपि, मुनि, मणि, वार्द, वेट इति शरादिः;—बहुवचनमाकृतिगणार्थम्,—तेन * ऋषीवती, मृगावती, पद्मावती, वातावती, भोगावतीत्यादि सिद्धम् ।

बहुस्वरशरादीनामिति किम् ?,—व्रीहिमती, इक्षुमती, द्रुमती, मधुमती । बहुस्वरस्यानजिरादिविशेषण किम् ?,—अजिरवती, खदिरवती, खपुरवती, स्थविरवती, पुलिनवती, मलयवती, हसकारण्डववती, चक्रवाकवती, अलकारवती, शशाङ्कवती, हिरण्यवती,—अजिरादिराकृतिगणः । नाम्नीत्येव ?,—वलयवती कन्या, शरवती तूणा ॥ ७८ ॥

ऋषौ विश्वस्य मित्रे ॥ ३ । २ । ७९ ॥

विश्वशब्दस्य मित्रे उत्तरपदे, ऋषावभिधेये, नाम्नि विषये, दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* विश्वामित्रो नामर्षिः ।

ऋषाविति किम् ?,—विश्वमित्रो माणवकः । नाम्नीत्येव ?,—विश्व मित्रमस्य विश्वमित्रो मुनिः ॥ ७९ ॥

नरे ॥ ३ । २ । ८० ॥

विश्वशब्दस्य नरशब्दे उत्तरपदे, नाम्नि विषये, दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

१ °स पु० । २ °दष्ट्रा पु० । ३ °शारि° पु० । ४ °दित्यादि स० पु० । ५ °दून° पु० । ६ खलुना° पु० ।

* विश्वे नरा अस्य विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नर इति किम् ?,–विश्वसेनः । नाम्नीत्येव ?,–विश्वनरो राजा ॥ ८० ॥

वसुराटोः ॥ ३ । २ । ८१ ॥

पृथग्योगान्नाम्नीति निवृत्तम्, विश्वशब्दस्य वसौ, राटि चोत्तरपदे; दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

(वसु-) * विश्व वस्वस्य विश्वावसुः, (राट्-) * विश्वस्मिन् राजते इति विश्वाराट् ।

राडिति विकृतनिर्देशादिह न भवति–विश्वराजौ, विश्वराजः ॥ ८१ ॥

वलच्यपित्रादेः ॥ ३ । २ । ८२ ॥

वलच्प्रत्यये परे पित्रादिवर्जितानां स्वरान्तानां शब्दानां दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* आसुतिः सुरा साऽस्यास्तीत्यासुतीवलः, एवम्–ऋषीवलः, दन्तावलः, उत्सङ्गावलः; पुत्रावलः ।

अपित्रादेरिति किम् ?,–पितृवलः, मातृवलः, भ्रातृवलः; उत्साहवलः । चकारः किम् ?,–उत्तरपदे मा भूत् कायवलम्, नागवलम् ॥ ८२ ॥

चितेः कचि ॥ ३ । २ । ८३ ॥

चितिशब्दस्य कचि प्रत्यये परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* एका चितिरस्मिन् एकचितीकः, द्विचितीकः; त्रिचितीकः ॥ ८३ ॥

स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे ॥ ३ । २ । ८४ ॥

स्वामी चिह्न्यते येन तत्स्वामिचिह्नम्, तद्वाचिनो विष्टादिवर्जितस्य कर्णशब्दे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* दात्रमिव दात्रम्, दात्र चिह्न कर्णे यस्य स दात्रमिवं वा कर्णौ यस्य स दात्राकर्णः पशुः; एवं–शङ्कूकर्णः, द्विगुणाकर्णः, त्र्यङ्गुलाकर्णः ।

स्वामिचिह्नस्येति किम् ?,–शोभनकर्णः । स्वामिग्रहणं किम् ?,–लम्बकर्णः, अविद्धकर्णः शिशुः । चिह्नग्रहणं किम् ?,–वाहनस्य कर्णः–वाहनकर्णः । विष्टादिवर्जनं किम् ?,–विष्टकर्णः, अष्टकर्णः, पञ्चकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः, स्रुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः । कर्ण इति किम् ?,–चक्रसक्थः ॥ ८४ ॥

गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ ॥ ३ । २ । ८५ ॥

गतिसञ्ज्ञकस्य कारकवाचिनश्च नह्यादिषु क्विबन्तेषूत्तरपदेषु परेषु दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

(नहि–) * उपनह्यति उपनह्यते वा उपानत्, परीणत्, वृत्–* नीवृत्, उपावृत्, वृष्–* प्रावृट्, परीवृट्, व्यध्–* श्वावित्, मर्मावित्, रुच्–* नीरुक्, अतीरुक्, अभीरुक्, सह्–* तुरासट्, ऋतीषट्–भीरुष्ठानादित्वात् षत्वम्; जलासट्, तन्–* परीतत्,–"गमां क्वौ" ॥ ४ । २ । ५८ ॥ इति नलोपः ।

गतिकारकस्येति किम् ?,–पटुरुक्, तिग्मरुक्, तीव्ररुक्, श्वेतरुक्, कमलरुक्, केचितु रुजाविच्छन्ति न रुचौ,–तेन रुजरुच्योर्मतभेदेन विकल्पः सिद्धः, रुज्–निरुक्, नीरुक्, रुच्–अतिरुक्, अतीरुक् । क्वाविति किम् ?,–उपनद्धम्, विततम् । इह क्विग्रहणादन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्लभ्यते,–तेनायस्कृतम्, अयस्कार इत्यादौ सकारः सिद्धो भवति, अन्यथा ह्ययस्कृदित्यत्रैव स्यात् ॥ ८५ ॥

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ॥ ३ । २ । ८६ ॥

घञन्ते उत्तरपदे परे उपसर्गस्य बहुलं दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* नीक्लेद, नीमेदः, नीमार्गः, नीवारः, प्रावारः, नीशारः; क्वचिन्न भवति–* निपाद, विषदन–विषादः, प्रतपन–प्रतापः, प्रभावः, प्रेमारः, प्रहारः, क्वचिद्विकल्पः–* प्रतीवेशः, प्रतिवेशः, प्रतीपादः २, प्रतीबोधः २, परीणामः २, प्रतीहारः २, प्रतीकारः २, अतीसारः २, वीसर्पः २, क्वचिद्विषयभेदेन–* प्रासादो गृहम्, प्रसादोऽन्यः, प्राकारो वप्रः, प्रकारोऽन्यः, अपामार्ग ओषधि, अपमार्गोऽन्य, नीहारो हिमम्, निहारोऽन्यः, परीरोधो मृगावरोधः, परिरोधोऽन्यः; परीहारो देशानुग्रहः, परिहारोऽन्यः, वीतसः–पक्षिबन्धनम्, वितसोऽन्यः ।

---

१ × × पु० । २ × × पु० । ३ × × पु० ।

उपसर्गस्येति किम् ?,-चन्दनसारः, खदिरसारः, मार्गमतिक्रान्त-अतिमार्गः । घञीति किम् ?,-अवसायः, अवहारः,-णप्रत्ययोऽयम् । बहुलवचनादनुपसर्गस्यापि अघञ्यपि च भवति-*दक्षिणापथः, उत्तरापथः । क्वचिद्विकल्प-*अन्धतमः, अन्धातमः, अन्धतमसम्, अन्धातमसम् । क्वचिद्विषयभेदेन-*अधीदन्तः, अधीकर्णः, अधीकण्ठः, अधीपादः,-एते आधिक्ये, अन्यत्र अधिदन्त इत्यादि भवति । क्वचिदनुत्तरपदेऽपि विकल्प-*पूरुषः, पुरुषः, नारकः, नरक, सादनम्, सदनम्, अतिशायनम्, अतिशयनम् । काशशब्दे च घञन्ते विकल्प-*नीकाशः, निकाशः, प्रतीकाशः, प्रतिकाशः,-अजन्ते तूत्तरो विधिः ॥ ८६ ॥

नामिनः काशे ॥ ३ । २ । ८७ ॥

नाम्यन्तस्योपसर्गस्य-"अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यजन्ते काशशब्दे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* निकाशते निकाश्यत इति वा नीकाशः, विकाशते इति वीकाशः, अनूकाशः, प्रतीकाशः ।

बहुलाधिकारान्निकाश इत्यपि ।

नामिन इति किम् ?,-प्रकाशते इति प्रकाशः ॥ ८७ ॥

दस्ति ॥ ३ । २ । ८८ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परे नाम्यन्तस्योपसर्गस्य दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

*नीत्तम्, वीत्तम्, परीत्तम्, परीत्तवान्, परीत्रिमम्, प्रणीत्रिमम् ।

द इति किम् ?,-वितीर्णम् । तीति किम् ?,-सुदत्तम् । नामिन इत्येव ?,-प्रत्तम्, अवत्तम् ॥ ८८ ॥

अपील्वादेर्वहे ॥ ३ । २ । ८९ ॥

पील्वादिवर्जितस्य नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

वहतीति वहम्;-"अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् ।

*ऋषीना वहम-ऋषीवहम्, मुनीवहम्, कपीवहम्,-एव नामानि नगराणि ।

घान्ते तु वहशब्दे-ऋषीवहः, मुनीवहः; कपीवहः ।

अपील्वादेरिति किम् ?,-पीलुवहम्, दारुवहम्, चारुवहम् । नामिन इत्येव ?,-पिण्डवहम्, काष्ठवहम् ॥ ८९ ॥

शुनः ॥ ३ । २ । ९० ॥

श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* शुनो दन्तः-श्वादन्तः, एव श्वादंष्ट्रा, श्वाकर्णः, श्वाकर्दः, श्वाकूर्दः, श्वावराहम् ।

बहुलाधिकारात्क्वचिद्विकल्पः-*श्वापुच्छम्, श्वपुच्छम् । क्वचिद्विषयान्तरे-*शुनः पदमिव पदमस्य श्वापदम्-व्याघ्रादिः, शुनः पदं-श्वपदम् । क्वचिन्न भवति-*श्वफल्कः, श्वमुखः ॥ ९० ॥

एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्ढा ॥ ३ । २ । ९१ ॥

एकादयः शब्दा दशादिषु उत्तरपदादिषु कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते ।

*एकोत्तरा दश, एक च दश च वा एकादश,-अत्रैकस्य दशशब्दे उत्तरपदे दीर्घः, षडुत्तरा दश, षट् च दश च वा षोडश,-अत्र षषोऽन्तस्योत्वम्, उत्तरपददकारस्य च डकारः, षड् दन्ता अस्य षोडन्,-अत्र दन्तशब्दस्य दत्रादेशे कृते दस्य डत्वं षषोऽन्तस्योत्वम् च एव षोडन्तौ, षोडन्तः, स्त्रिया तु षोडती; अन्ये तु दत्रादेशे कृते षोडन्निति शब्दान्तर नकारान्त राजन्शब्दवन्निपातयन्ति । ततश्च षोडानमिच्छतीति क्यनि, नकारलोपे, ईत्वे च षोडीयतीति सिध्यतीति मन्यन्ते । षड्भिः प्रकारैः षोढा, षड्ढा,-अत्र धाप्रत्यये षषोऽन्तस्य वोत्वं धकारस्य तु नित्य ढत्वम् ।

यत्तु षड्धेति रूप न तत् धाप्रत्यये, किं तु षड् दधाति धयति वेति "आतो डोऽह्वावामः" ॥ ५ । १ । ७६ ॥ इति डे कृते स्त्रियामापि च भवति, निपातनस्य चेष्टविषयत्वादत्रोत्वढत्वे न भवतः ॥ ९१ ॥

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीतिबहुव्रीहौ ॥ ३ । २ । ९२ ॥

द्वि-त्रि-अष्टन् इत्येतेषां यथासंख्य द्वा-त्रयस्-अष्टा इत्येते आदेशाः प्राक् शतात् संख्यायामुत्तरपदे भवन्ति, "अनशीतिबहुव्रीहौ"-अशीतिबहुव्रीहिसमासविषय चोत्तरपदं वर्जयित्वा ।

---

१ अर्थ-सम पु० । २ ×× त्त्व° पु० । ३ ×× दे पु० । ४ °ध पु० ।

*द्वाभ्यामधिका दश द्वौ च दश चेति वा द्वादश, एवं द्वाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, त्रयोदश, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्; अष्टादश, अष्टाविंशतिः; अष्टात्रिंशत् ।

द्वित्र्यष्टानामिति किम्?,–पञ्चदश । प्राक्शतादिति किम्?,–द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टशतम्, द्विसहस्रम्, त्रिसहस्रम्, अष्टसहस्रम् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम्? –द्व्यशीतिः, त्र्यशीतिः, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, अष्टनवाः, द्विर्दश द्विदशाः; एवं त्रिदशाः । प्राक्शतादित्यवधेः सङ्ख्यापरिग्रहादिह न भवति,–द्वैमातुरः, त्रैमातुरः, आष्टमातुरः, द्विमुनि व्याकरणस्य, त्रिमुनि व्याकरणस्य ॥ ९२ ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ ३ । २ । ९३ ॥

द्वित्र्यष्टानां प्राक्शताच्चत्वारिंशदादौ संख्यायामुत्तरपदे यथासंख्यं द्वा–त्रयस्–अष्टा इत्येते आदेशा वा भवन्ति, अनशीतिबहुव्रीहौ ।

*द्वाभ्यामधिका द्वौ च चत्वारिंशच्चेति वा द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत्; अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत्, द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत्; अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत्, द्वाषष्टिः, द्विषष्टिः; त्रयःषष्टिः, त्रिषष्टिः, अष्टाषष्टिः, अष्टषष्टिः; द्वासप्ततिः, द्विसप्ततिः, त्रयःसप्ततिः, त्रिसप्ततिः, अष्टासप्ततिः, अष्टसप्ततिः; द्वानवतिः, द्विनवतिः; त्रयोनवतिः, त्रिनवतिः, अष्टानवतिः, अष्टनवतिः ।

अनशीतिबहुव्रीहावित्येव?,–द्व्यशीतिः, त्र्यशीतिः, अष्टाशीतिः, द्विश्चत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशाः, एवं त्रिचत्वारिंशाः, अष्टौ चत्वारिंशतोऽस्मिन् अष्टचत्वारिंशत् । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ॥ ९३ ॥

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ॥ ३ । २ । ९४ ॥

हृदयशब्दस्य लासलेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये परे हृदित्ययमादेशो भवति ।

लास–*हृदयस्य लासो–हृल्लासः, लेख–*हृदयं लिखतीति–हृल्लेखः, अण्सन्निधानाल्लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते, तेन–अजन्ते न भवति, हृदयस्य लेखः–हृदयलेखः, अण्–*हृदयस्येदं हार्दम्, सौहार्दम्, दौर्हार्दम्, य–*हृदयस्य प्रियः–हृद्यः, हृदयस्य बन्धनो मन्त्रः–हृद्यः, हृदये भवं, हृदयाय हितम्;–हृद्यम् ।

अणीत्येव सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकम्, 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, "खित्यनव्ययाo" ॥ ३ । २ । १११ ॥ इत्यादौ तु असम्भवात्तदन्तग्रहणम्–हृदयशब्दसमानार्थेन हृच्छब्देनैव सिद्धे हृदादेशविधानं लासादिषु हृदयशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्, अन्यत्र तूभयं प्रयुज्यते,–सौहार्द्यम्, सौहृदय्यम्, हृच्छोकः, हृदयशोकः, हृद्रोगः, हृदयरोगः, हृच्छङ्कुः, हृदयशङ्कुः, हृच्छूलम्, हृदयशूलम्, हृच्छल्यम्, हृदयशल्यम्; हृद्दाहः, हृदयदाहः, हृद्दुःखम्, हृदयदुःखम्, हृत्कमलम्, हृदयकमलम्, हृत्पुण्डरीकम्, हृदयपुण्डरीकम् इत्यादि ॥ ९४ ॥

पदः पादस्याज्यातिगोपहते ॥ ३ । २ । ९५ ॥

पादशब्दस्याज्यादिषूत्तरपदेषु पद इत्ययमादेशो भवति ।

*पादाभ्यामजति अतति चेति औणादिके इणि–पदाजिः, पदातिः, अत एव निर्देशात् अजेर्वी न भवति । पादाभ्यां गच्छति–पदगः,–"नाम्नो गमः खड्डौ०" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इत्यादिना डः; पादाभ्यामुपहतः–पदोपहतः ।

पादशब्दसमानार्थः पच्छब्दोऽस्ति, आज्यादिषु तु पादशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

कथं दिग्धश्चासौ पादश्च दिग्धपादः, तेनोपहतः–दिग्धपादोपहतः?,–उत्तरपदसन्निधापितेन पूर्वपदेन पादशब्दो विशेष्यते, न चात्र पादशब्दः, पूर्वपदमपि तु दिग्धपादः,–तेनात्र न भवति ॥ ९५ ॥

हिमहतिकाषिये पद् ॥ ३ । २ । ९६ ॥

हिमादिषूत्तरपदेषु पादसम्बन्धिनि ये च प्रत्यये पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।

*पादयोर्हिमं पद्धिमम्, पादाभ्यां हतिः पद्धतिः, पादौ कषतीत्येवंशीलः, पुनः पुनः पादौ कषति, पादाभ्यां साधु कषतीति वा पत्काषी, परमश्चासौ पत्काषी च परमपत्काषी । यदा च परमौ च तौ पादौ च परमपादौ तत्कषणशीला-दिर्विवक्ष्यते तदा पादशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् परमपादकाषीत्येव भवति, पादौ विध्यन्ति पद्याः–शर्कराः, पादयोर्भवाः पद्याः–पांसवः, पादाभ्यां हितं पद्यं–घृतम् । कथं पादार्थमुदकं पाद्यम्?,–"पाद्यार्घ्ये" ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति निपातनात् ।

पादशब्दसम्बन्धिनि य इति किम्?,–द्विगु समाससम्बन्धिनि मा भूत्, द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम्, एवं

१ हृद पु० । २ णि° पु० । ३ 'तीति पु० । ४ °दाय हि° पु० ।

उपसर्गस्येति किम् ?,–चन्दनसारः, खदिरसारः, मार्गमतिक्रान्तः–अतिमार्गः । घञीति किम् ?,–अवसायः, अवहारः;–णप्रत्ययोऽयम् । बहुलवचनादनुपसर्गस्यापि अघञ्यपि च भवति–दक्षिणापथः, उत्तरापथः । क्वचिद्विकल्पः–[१] * अन्धतमः, अन्धातमः, अन्धतमसम्, अन्धातमसम् । क्वचिद्विषयभेदेन–अधीदन्तः, अधीकर्णः, अधीकण्ठः, अधीपादः,–एते आविक्ये, अन्यत्र अधिदन्त इत्यादि भवति । क्वचिदनुत्तरपदेऽपि विकल्पः–पूरुषः, पुरुषः, नारकः, नरकः, सादनम्, सदनम्, अतिशायनम्, अतिशयनम् । काशशब्दे च घञन्ते विकल्पः–नीकाशः, निकाशः, प्रतीकाशः, प्रतिकाशः;–अजन्ते तूत्तरो विधिः ॥ ८६ ॥

नामिनः काशे ॥ ३ । २ । ८७ ॥

नाम्यन्तस्योपसर्गस्य–"अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यजन्ते काशशब्दे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* निकाशते निकाश्यत इति वा नीकाशः, विकाशते इति वीकाशः, अनूकाशः, प्रतीकाशः ।

बहुलाधिकारान्निकाश इत्यपि ।

नामिन इति किम् ?,–प्रकाशते इति प्रकाशः ॥ ८७ ॥

दस्ति ॥ ३ । २ । ८८ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परे नाम्यन्तस्योपसर्गस्य दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* नीत्तम्, वीत्तम्, परीत्तम्, परीत्तवान्, परीत्रिमम्, प्रणीत्रिमम् ।

द इति किम् ?,–वितीर्णम् । तीति किम् ?,–सुदत्तम् । नामिन इत्येव ?,–प्रत्तम्, अवत्तम् ॥ ८८ ॥

अपील्वादेर्वहे ॥ ३ । २ । ८९ ॥

पील्वादिवर्जितस्य नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

वहतीति वहम्,–"अच्" ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् ।

* ऋषीनां वहम्–ऋषीवहम्, मुनीवहम्, कपीवहम्,–एव नामानि नगराणि ।

घान्ते तु वहशब्दे–ऋषीवहः, मुनीवहः; कपीवहः ।

अपील्वादेरिति किम् ?,–पीलुवहम्, दारुवहम्, चारुवहम् । नामिन इत्येव ?,–पिण्डवहम्, काष्ठवहम् ॥ ८९ ॥

शुनः ॥ ३ । २ । ९० ॥

श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे दीर्घोऽन्तादेशो भवति ।

* शुनो दन्तः–श्वादन्तः, एवं श्वादंष्ट्रा, श्वाकर्णः, श्वाकर्दः, श्वाकूर्दः, श्वावराहम् ।

बहुलाधिकारात्क्वचिद्विकल्पः–श्वापुच्छम्, श्वपुच्छम् । क्वचिद्विषयान्तरे–शुनः पदमिव पदमस्य श्वापदम्–व्याघ्रादिः, शुनः पदं–श्वपदम् । क्वचिन्न भवति–* श्वफल्कः, श्वमुखः ॥ ९० ॥

एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्ढा ॥ ३ । २ । ९१ ॥

एकादयः शब्दा दशादिषु उत्तरपदादिषु कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते ।

* एकोत्तरा दश, एकं च दश च वा एकादश,–अत्रैकस्य दशशब्दे उत्तरपदे दीर्घः, षडुत्तरा दश, षट् च दश च वा षोडश,–अत्र षषोऽन्तस्योत्वम्, उत्तरपददकारस्य च डकारः, षड् दन्ता अस्य षोडन्,–अत्र दन्तशब्दस्य दत्रादेशे कृते दस्य डत्वं षषोऽन्तस्योत्वम् च एव षोडन्तौ, षोडन्तः, स्त्रियां तु षोडती, अन्ये तु दत्रादेशे कृते षोडन्निति शब्दान्तरं नकारान्तं राजन्शब्दवन्निपातयन्ति । ततश्च षोडानमिच्छतीति क्यनि, नकारलोपे, ईत्वे च षोडीयतीति सिध्यतीति मन्यन्ते । षड्भिः प्रकारैः षोढा, षड्ढा,–अत्र धाप्रत्यये षषोऽन्तस्य वोत्वं धकारस्य तु नित्यं ढत्वम् ।

यत्तु षड्धेति रूपं न तत् धाप्रत्यये, किं तु षड् दधाति धयति वेति "आतो डोऽह्वावामः" ॥ ५ । १ । ७६ ॥ इति डे कृते स्त्रियामापि च भवति, निपातनस्य चेष्टविषयत्वाद्त्रोत्वढत्वे न भवतः ॥ ९१ ॥

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीतिबहुव्रीहौ ॥ ३ । २ । ९२ ॥

द्वि–त्रि–अष्टन् इत्येतेषां यथासङ्ख्यं द्वा–त्रयस्–अष्टा इत्येते आदेशाः प्राक् शतात् सङ्ख्यायामुत्तरपदे भवन्ति, "अनशीतिबहुव्रीहौ"–अशीतिबहुव्रीहिसमासविषयं चोत्तरपदं वर्जयित्वा ।

---

१ अन्ध–तम पु० । २ ×× शत० पु० । ३ ×× दं पु० । ४ °द पु० ।

*द्वाभ्यामधिका दश द्वौ च दश चेति वा द्वादश, एवं द्वाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, त्रयोदश, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्; अष्टादश, अष्टाविंशतिः, अष्टात्रिंशत् ।

द्वित्र्यष्टानामिति किम्?,–पञ्चदश । प्राक्शतादिति किम्?,–द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टशतम्, द्विसहस्रम्, त्रिसहस्रम्, अष्टसहस्रम् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम्? –द्व्यशीतिः, त्र्यशीतिः, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, त्रिचतुराः, अष्टनवाः, द्विर्दश द्विदशाः, एवं त्रिदशाः । प्राक्शतादित्यवधेः सङ्ख्यापरिग्रहादिह न भवति,–द्वैमातुरः, त्रैमातुरः, आष्टमातुरः, द्विमुनि व्याकरणस्य, त्रिमुनि व्याकरणस्य ॥ ९२ ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ ३ । २ । ९३ ॥

द्वित्र्यष्टानां प्राक्शताच्चत्वारिंशदादौ सङ्ख्यायामुत्तरपदे यथासंख्य द्वा–त्रयस्–अष्टा इत्येते आदेशा वा भवन्ति, अनशीतिबहुव्रीहौ ।

*द्वाभ्यामधिका द्वौ च चत्वारिंशच्चेति वा द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्; त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत्, द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत्, द्वाषष्टिः, द्विषष्टिः, त्रयःषष्टिः, त्रिषष्टिः, अष्टाषष्टिः, अष्टषष्टिः, द्वासप्ततिः, द्विसप्ततिः, त्रयःसप्ततिः, त्रिसप्ततिः, अष्टासप्ततिः, अष्टसप्ततिः; द्वानवतिः, द्विनवतिः, त्रयोनवतिः, त्रिनवतिः, अष्टानवतिः, अष्टनवतिः ।

अनशीतिबहुव्रीहावित्येव?,–द्व्यशीतिः, त्र्यशीतिः, अष्टाशीतिः, द्विश्चत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशाः, एवं त्रिचत्वारिंशाः, अष्टौ चत्वारिंशतोऽस्मिन् अष्टचत्वारिंशत् । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ॥ ९३ ॥

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ॥ ३ । २ । ९४ ॥

हृदयशब्दस्य लासलेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये परे हृदित्ययमादेशो भवति ।

लास–*हृदयस्य लासो–हृल्लासः, लेख–*हृदयं लिखतीति–हृल्लेखः; अणसंनिधानाल्लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते, तेन–घञन्ते न भवति, हृदयस्य लेखः–हृदयलेखः, अण्–*हृदयस्येदं हार्दम्, सौहार्दम्, दौर्हार्दम्, य–*हृदयस्य प्रियः–हृद्यः, हृदयस्य बन्धनो मन्त्रः–हृद्यः, हृदये भवं, हृदयाय हितम्,–हृद्यम् ।

अणीत्येव सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकम्, 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, "खित्यनव्यया०" ॥ ३ । २ । १११ ॥ इत्यादौ तु असम्भवात्तदन्तग्रहणम्–हृदयशब्दसमानार्थेन हृच्छब्देनैव सिद्धे हृदादेशविधानं लासादिषु हृदयशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्, अन्यत्र तूभयं प्रयुज्यते,–सौहार्द्यम्, सौहृदय्यम्, हृच्छोकः, हृदयशोकः, हृद्रोगः, हृदयरोगः, हृच्छङ्कुः, हृदयशङ्कुः, हृच्छूलम्, हृदयशूलम्, हृच्छल्यम्, हृदयशल्यम्, हृद्दाहः, हृदयदाहः, हृद्दुःखम्, हृदयदुःखम्; हृत्कमलम्, हृदयकमलम्, हृत्पुण्डरीकम्, हृदयपुण्डरीकम् इत्यादि ॥ ९४ ॥

पदः पादस्याज्यातिगोपहते ॥ ३ । २ । ९५ ॥

पादशब्दस्याज्यादिषूत्तरपदेषु पद इत्ययमादेशो भवति ।

*पादाभ्यामजति अतति चेति औणादिके इणि–पदाजिः, पदातिः, अत एव निर्देशात् अजेर्वी न भवति । पादाभ्यां गच्छति–पदगः,–"नाम्नो गमः खड्डौ०" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इत्यादिना डः, पादाभ्यामुपहतः–पदोपहतः ।

पादशब्दसमानार्थः पदशब्दोऽस्ति, आज्यादिषु तु पादशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

कथं दिग्धश्चासौ पादश्च दिग्धपादः, तेनोपहतः–दिग्धपादोपहतः?,–उत्तरपदसंनिधापितेन पूर्वपदेन पादशब्दो विशेष्यते, न चात्र पादशब्दः, पूर्वपदमपि तु दिग्धपादः;–तेनात्र न भवति ॥ ९५ ॥

हिमहतिकाषिये पद् ॥ ३ । २ । ९६ ॥

हिमादिषूत्तरपदेषु पादसबन्धिनि ये च प्रत्यये पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।

*पादयोर्हिमं पद्धिमम्, पादाभ्यां हतिः पद्धतिः, पादौ कषतीत्येवंशीलः, पुनः पुनः पादौ कषति, पादाभ्यां साधु कषतीति वा पत्काषी, परमश्चासौ पत्काषी च परमपत्काषी । यदा च परमौ च तौ पादौ च परमपादौ तत्कषणशीलादिर्विवक्ष्यते तदा पादशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् परमपादकाषीत्येव भवति, पादौ विध्यन्ति पद्याः–शर्कराः, पादयोर्भवाः पद्याः–पांसवः, पादाभ्यां हितं पद्यं–घृतम् । कथं पादार्थमुदकं पाद्यम्?,–"पाद्यार्घ्ये" ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति निपातनात् ।

पादशब्दसबन्धिनि य इति किम्?,–द्विगु समाससबन्धिनि मा भूत्, द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम्, एवं

१ हृय पु० । २ णि° पु० । ३ 'तीति पु० । ४ °दाय हि° पु० ।

त्रिपाद्यम्, अध्यर्धपाद्यम्,–"पणपादमाषाद्यः" ॥ ६ । ४ । १४८ ॥ इति यः । यद्वा आज्यादिषु करणभावः प्राणङ्गस्येवेति पूर्वत्र पादशब्दः प्राण्यङ्गवचन., स एव चेहानुवर्तते इति परिमाणार्थस्य न भवति ।

अन्ये तु गोपहतयोरपीच्छन्ति,–पादाभ्यां गच्छतीति–पद्गः, पादाभ्यामुपहतः–पदुपहतः । कथं हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपद ?,–इत्यत्र अपत्याणि पद्भावः । "कौपिञ्जलहास्तिपदादण्" ॥ ६ । ३ । १७१ ॥ इति निर्देशाद्भविष्यति,– पादाभ्यां चरति पदिक इति तु "पदिकः" ॥ ६ । ४ । १३ ॥ इति निपातनात् ॥ ९६ ॥

ऋचः श्शसि ॥ ३ । २ । ९७ ॥

ऋचः सबन्धिनः पादस्य शकारादौ शस्प्रत्यये पदित्ययमादेशो भवति ।

* पाद पाद गायत्र्याः शंसति पच्छो गायत्रीं शसति, वाक्यगम्यस्य गायत्र्याः पादसंबन्धस्य वृत्तौ निवृत्तत्वात् स्वाभाविक शसनक्रियापेक्ष कर्मत्व भवति ।

ऋच इति किम् ?,–पाद पाद कार्षापणस्य ददाति, पादशः कार्षापणं ददाति; एवं पादशः श्लोक व्याचष्टे ।

शसो द्विःशकारपाठात् विभक्तिशसि न भवति,–ऋचः पादान् पश्य ॥ ९७ ॥

शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा ॥ ३ । २ । ९८ ॥

शब्दादिषूत्तरपदेषु पादस्य पदित्ययमादेशो वा भवति ।

* पादयोः शब्दः–पच्छब्दः, पादशब्दः; एव पन्निष्कः, पादनिष्क.; पद्घोषः, पादघोषः, पादाभ्यां मिश्रः–पन्मिश्रः, पादमिश्रः ॥ ९८ ॥

नस् नासिकायास्तः क्षुद्रे ॥ ३ । २ । ९९ ॥

नासिकाशब्दस्य तस्प्रत्यये क्षुद्रशब्दे चोत्तरपदे परे नसित्ययमादेशो भवति ।

* नासिकाया नासिकाया वा नस्त', नासिकायां नासिकया वा क्षुद्रः–नःक्षुद्रः ॥ ९९ ॥

येऽवर्णे ॥ ३ । २ । १०० ॥

नासिकाशब्दस्य ये[1]प्रत्यये वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नसित्ययमादेशो भवति ।

* नासिकायै हित, तत्र भव वा नस्यम् ।

य इति किम् ?,–नासिक्य नगरम्,–चातुरर्थिकोऽय ञ्यः,–'निरनुबन्धग्रहणे च न सानुबन्धस्य ग्रहणं भवति' । अवर्ण इति किम् ?,–नासिक्यो वर्णः ॥ १०० ॥

शिरसः शीर्षन् ॥ ३ । २ । १०१ ॥

शिरस्शब्दस्य शीर्षन्नित्ययमादेशो भवति ये प्रत्यये परे ।

* शिरसि भवः शीर्षण्य.–स्वरः, एव शीर्षण्यो व्रणः, शिरसे हितं शीर्षण्य–तैलम् ।

य इत्येव ?,–शिरस्तः, सशिरस्कः;–'निरनुबन्धग्रहणे च न सानुबन्धस्य ग्रहण' तेनेहापि न भवति । शिर इच्छति–शिरस्यति, तथा हस्तिनः शिर इव शिरो यस्य (स) हस्तिशिरा., तस्यापत्यं स्त्री बाह्वादित्वादिञि–"शीर्षः स्वरे तद्धिते" ॥ ३ । २ । १०३ ॥ इति शिरस. शीर्षादेशे, "अनार्षे वृद्धेऽणिञो०" ॥ २ । ४ । ७८ ॥ इत्यादिना चेञः ष्यादेशे–हास्तिशीर्ष्या, एव पैलुशीर्ष्या । अत्र ष्यशीर्षादेशयोः स्थानिवद्भावात् शीर्षन्नादेश. स्यात् । शिरस इति चादेशेन सबध्यते न प्रत्ययेन, तेन हास्तिशीर्षिरित्यादौ समाससबन्धिन्यपि तद्धिते उत्तरसूत्रेण शीर्षादेशो भवति ॥ १०१ ॥

केशे वा ॥ ३ । २ । १०२ ॥

शिरसः केशविषये यप्रत्यये परे शीर्षन्नादेशो वा भवति ।

* शिरसि भवा. शीर्षण्या.–केशाः, शिरस्याः–केशाः ।

केचित्तु–'इल्वला मृगशीर्षस्य शिरस्यास्तारका. स्मृताः' इति प्रयोगदर्शनात्, केशादन्यत्रापि विकल्पमिच्छन्ति; शाखादियप्रत्यये च शीर्षन्निति नेच्छन्त्येव । शिरसस्तुल्य. शिरस्यः,–शाखादित्वाद्यः ॥ १०२ ॥

शीर्षः स्वरे तद्धिते ॥ ३ । २ । १०३ ॥

शिरस्शब्दस्य स्वरादौ तद्धिते परे शीर्ष इत्ययमादेशो भवति ।

---

१ ये परे° पु० । २ °ध्मकस्य पु० । ३ °ध्कस्य पु० ।

* हस्तिशिरसोऽपत्य हास्तिशीर्षिः, एवं स्थौलशीर्षिः, पैलुशीर्षिः, मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता मार्गशीर्षी–पौर्णमासी, स्थूलशिरस इदं–स्थौलशीर्षम्, शिरसि कृत–शैर्षम्, शिरसा तरति–शीर्षिकः ।

स्वर इति किम्?,–शिरस्कल्पः । तद्धित इति किम्?,–शिरसा, शिरसे, स्थूलशिरसमाचष्टे स्थूलशिरयति । कथमिल्वला मृगशीर्षस्येति?,–शीर्षशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । शीर्षच्छेद्य परिच्छिद्येति,–अनेनैव च सिद्धे उक्तविषये शिरसः प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १०३ ॥

उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने ॥ ३ । २ । १०४ ॥

उदकशब्दस्य पेषमादिषूत्तरपदेषु उद इत्ययमादेशो भवति ।

(पेषं–)* उदकेन पिनष्टि उदपेषं पिनष्टि तगरम्, (धि–)* उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः–घटः, वासः–* उदकस्य वासः–उदवासः; एवम्–उदवाहनः । अनामार्थं वचनम्, नाम्न्युत्तरेणैव सिद्धम् ॥ १०४ ॥

वैकव्यञ्जने पूर्ये ॥ ३ । २ । १०५ ॥

उदकशब्दस्य पूरयितव्यवाचिन्येकव्यञ्जनेऽसयुक्तव्यञ्जनादावुत्तरपदे उदादेशो वा भवति ।

* उदकुम्भः, उदककुम्भः; उदघटः, उदकघटः; उदपात्रम्, उदकपात्रम् ।

व्यञ्जन इति किम्?,–उदकामत्रम् । एकेति किम्?,–उदकस्थालम् । पूर्ये इति किम्?,–उदकपर्वतः, उदकदेशः ॥ १०५ ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥

मन्थादिषूत्तरपदेषूदकशब्दस्योदादेशो वा भवति ।

* उदमन्थः, उदकमन्थ; उदौदनः, उदकौदनः, उदसक्तुः, उदकसक्तुः; उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः; उदवज्रः, उदकवज्रः, उदभारः, उदकभारः; उदहारः, उदकहारः; उदवीवधः, उदकवीवधः; उदगाहः, उदकगाहः;–अपूर्यार्थो यत्नः ॥ १०६ ॥

नाम्न्युत्तरपदस्य च ॥ ३ । २ । १०७ ॥

उदकशब्दस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति ।

(पूर्वपदस्य–)* उदमेघो नाम यस्यौदमेघिः–पुत्रः, उदवाहो नाम यस्यौदवाहिः–पुत्रः, उदपानम् निपानम्, उदधिः समुद्रः ।

उत्तरपदस्य,–* लवणोदः, कालोदः, क्षीरोद,–एव नामानः समुद्राः, लोहितोदा, क्षीरोदा नाम नदी, अच्छोदम्, सितोदम्, अरुणोदम्, लोहितोदम्;–एवं नामानि सरांसि ॥ १०७ ॥

ते लुग्वा ॥ ३ । २ । १०८ ॥

नामविषये ये पूर्वोत्तरपदे ते लुग्वा भवतः ।

* देवदत्तः, देवः, दत्तः; सत्यभामा, सत्या, भामा,–शब्दसाम्येऽपि प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयः ॥ १०८ ॥

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ॥ ३ । २ । १०९ ॥

द्वि–अन्तर् इत्येताभ्यामनवर्णान्तेभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्याप् इत्येतस्योत्तरपदस्य ईप् इत्ययमादेशो भवति ।

* द्विधा गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम्, एवमन्तरीपम्, नीपम्, प्रतीपम्, समीपम्, अन्वीपम्, वीपम् ।

उपसर्गादिति किम्?,–शोभना आपः–स्वापः, पूजिता आपः–अत्यापः;–स्वती पूजायां नोपसर्गौ, अत एव समासान्तो न भवति । अनवर्णेति किम्?,–प्रापम्, परापम्, संश्लिष्टा आगता आपोऽस्मिन् समापो देवयजनम् ॥ १०९ ॥

अनोर्देश उप् ॥ ३ । २ । ११० ॥

अनोः परस्यापो देशेऽभिधेये उप् इत्ययमादेशो भवति ।

* अनुगता आपोऽस्मिन्ननूपो देशः ।

देश इति किम्?,–अन्वीपं वनम् । कथ कूपः?, सूपः?, यूपः?,–पृषोदरादित्वात् ॥ ११० ॥

१ °विष° पु० । २ सुत पु० ।

खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनव्ययस्य अर्थात् स्वरान्तस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तो भवति, यथासंभवं ह्रस्वश्चान्तादेशो भवति । - इमात्मानं मन्यते इंमन्यः, पण्डितमन्यः, क्षमंमन्यः खट्वमन्या, महंमन्यः, रात्रिमन्यमहः, दुर्गिमन्यः, ग्रामणिमन्यः, वधुमन्यः, खलपुंमन्यः, क्षेमकारः, मेघकरः, आढ्यंभविष्णु, आढ्यंभावुकः, सुभगंकरणम्, आशितंभवो वर्तते, मितंगमः, विहंगमः, पतङ्गः । परत्वात् पुंवद्भावो ह्रस्वत्वेन बाध्यते, - कालिमन्या, हरिणिमन्या, अरुस् - अरुंतुदः ।

खितीति किम् ?, - पण्डितमानी, सुभगमानी । अनव्ययेति किम् ?, - दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः । अव्ययप्रतिषेधात् खिति तदन्तग्रहणम्, न ह्यव्ययात् परः खित्संभवति ।

अरुःशब्दोपादानादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य मो न भवति, गीर्मन्यः ।

'स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः' इति (न्यायेन) ह्रस्वः स्वरस्यैव । कृद्ग्रहणे सति गतिकारकस्यापि ग्रहणात् - कूलमुद्रुजः, कूलमुद्वह इत्यत्रापि भवति ॥ १११ ॥

सत्यागदास्तोः कारे ॥ ३ । २ । ११२ ॥

सत्यादिभ्यः कारशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति ।

*सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा सत्यंकारः, एवमगदंकारः, अस्तुंकारः, - अस्त्विति निपातः क्रियाप्रतिरूपकोऽभ्युपगमे वर्तते ॥ ११२ ॥

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्याशमित्यम् ॥ ३ । २ । ११३ ॥

एते शब्दाः कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते ।

*लोकं पृणति, लोकस्य वा पृणः, - लोकंपृणः, मध्यं दिनस्य, मध्यं च तत् दिनं चेति वा, - मध्यंदिनम्, अश्नोतेर्घञ्यभ्याश इति रूपम्, अनभ्याशं दूरमित्यं गन्तव्यमस्यानभ्याशमित्यः - दूरतः परिहर्तव्यः, अनभ्याशेनेत्योऽनभ्याशमित्य इति वा दूरेण प्राप्यो न त्वन्तिकेनेत्यर्थः ।

अन्ये तु - प्रीणातेर्णिगन्तस्याचि ह्रस्वत्वं निपात्य लोकंप्रिणः, लोकप्रीणक इत्यर्थं इत्युदाहरन्ति ।

कश्चित्त्वकृतह्रस्वत्वमेव मन्यते - लोकंप्रीणः ॥ ११३ ॥

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

भ्राष्ट्राग्निभ्यामिन्धशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति ।

*भ्राष्ट्रस्येन्धः - भ्राष्ट्रमिन्धः, एवमग्निमिन्धः ॥ ११४ ॥

अगिलाद्गिलगिलगिलयोः ॥ ३ । २ । ११५ ॥

गिलान्तशब्दवर्जितात् पूर्वपदात् परे गिले गिलगिले चोत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति ।

गिलः - *तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः, एवं मत्स्यंगिलः, बालंगिलो राक्षसः, अपत्यंगिला शिशुमारी ।

(गिलगिलः -)* तिमीनां गिलगिलः तिमिंगिलगिलः, - गिलगिलशब्दे गिलशब्दो नोत्तरपदमिति गिलगिलोपादानम् ।

गिलशब्दस्य स्वरान्तस्य पर्युदासेन स्वरान्ताद्विधिस्तेन व्यञ्जनान्तान्न भवति, - धूर्गिलः । अगिलादिति किम् ?, - तिमिंगिलं गिलति, - तिमिंगिलगिलः ।

गिलं गिलति - गिलगिल इत्यत्र गिलगिलेति निर्देशादेव मोऽन्तो न समवति । अगिलादिति तु निषेधो गिलान्तस्यापि निवृत्त्यर्थः ॥ ११५ ॥

भद्रोष्णात् करणे ॥ ३ । २ । ११६ ॥

भद्रशब्दादुष्णशब्दाच्च करणशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो भवति ।

*भद्रस्य करणं भद्रंकरणम्, एवमुष्णंकरणम् ॥ ११६ ॥

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ॥ ३ । २ । ११७ ॥

रात्रिशब्दस्य खिद्वर्जितकृदन्ते उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति ।

१ °मु° पु० । २ °रात पु० । ३ °कस्य पु० । ४ × × पु० ।

*रात्रौ चरति-रात्रिचरः, रात्रिचरः; रात्रिचरी, रात्रिचरी, रात्र्यटः, रात्रिमटः, रात्र्यटः, रात्रिमटति-रात्रिमाटः, रात्र्याटः; रात्रेः करणम्-रात्रिकरणम्, रात्रिकरणम् ।

खिद्वर्जन किम् ?,-रात्रिमन्यमह्नः, "खित्यनव्यया०" ॥ ३ । २ । १११ ॥ इत्यादिना नित्यमेव भवति । कृदन्त इति किम् ?,-रात्रिसुखम् । मन्तग्रहण किम् ?,-रात्रिरिवाचरति क्विप्, लुक्, तृच्,-रात्रयिता ।

इदमेवान्तग्रहण ज्ञापकम्-'इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहण, न तदन्तस्य, तेन-"कालात्तनतरतम०" ॥ ३ । २ । २४ ॥ इत्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहण सिद्धम्; "न नाम्येकस्वरात०" ॥ ३ । २ । ९ ॥ इत्यादौ त्वसभवात्तदन्तग्रहणम् ।

केचित्तीर्थंकरः, तीर्थकर इत्यत्रापि विकल्पमिच्छन्ति, तदर्थं-"नवाऽखित्कृदन्ते" इति, रात्रेरिति च योगो विभजनीयः ॥ ११७ ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ । २ । ११८ ॥

धेनुशब्दाद्भव्याशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति ।

*धेनुश्चासौ भव्या च धेनुंभव्या, धेनुभव्या । केचित्तु नित्यमिच्छन्ति ॥ ११८ ॥

अषष्ठीतृतीयादन्यद्दोऽर्थे ॥ ३ । २ । ११९ ॥

अषष्ठ्यन्तादतृतीयान्ताच्चान्यशब्दादर्थशब्द उत्तरपदे दोऽन्तो वा भवति ।

*अन्यश्चासौ अर्थश्च, अन्योऽर्थोऽस्येति वा अन्यदर्थः, अन्यार्थः, अन्यस्मै इदम्-अन्यदर्थम्, अन्यार्थम्; अन्यस्मिन्नर्थः-अन्यदर्थः, अन्यार्थः ।

अषष्ठीतृतीयादिति किम् ?,-अन्यस्यार्थः-अन्यार्थः, अन्येनार्थः-अन्यार्थः ॥ ११९ ॥

आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिरागे ॥ ३ । २ । १२० ॥

वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् । अषष्ठीतृतीयान्तादन्यशब्दादाशिस्-आशा-आस्थित-आस्था-उत्सुक-ऊति-राग-इत्येतेषूत्तरपदेषु दोऽन्तो भवति ।

*अन्या आशीः-अन्यदाशीः, अन्या आशा-अन्यदाशा, अन्यमास्थितः-अन्यदास्थितः, अन्या आस्था-अन्यदास्था, अन्यस्मिन् उत्सुकः-अन्यदुत्सुकः, अन्या ऊतिः-अन्यदूतिः, अन्यत्र रागः-अन्यद्रागः ।

अषष्ठीतृतीयादित्येव ?,-अन्यस्याशीः-अन्याशीः, अन्येनास्थितः-अन्यास्थितः ॥ १२० ॥

ईयकारके ॥ ३ । २ । १२१ ॥

पृथग्योगादषष्ठीतृतीयादिति निवृत्तम्, अन्यशब्दादीये प्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे दोऽन्तो भवति ।

(ईये-)*अन्यस्यायमन्यदीयः,-गहादित्वादीयः, अन्यस्मै हितमन्यदीयम्,(कारके-)*अन्यस्यान्येन वा कारकः-अन्यत्कारक, अन्यः कारकः-अन्यत्कारक, अन्यत्कारिका ॥ १२१ ॥

सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ ॥ ३ । २ । १२२ ॥

सर्वादेर्विष्वग्देवशब्दाभ्यां च परः क्विबन्तेऽञ्चतावुत्तरपदे परे डद्रिरन्तो भवति ।

*सर्वमञ्चति सर्वद्र्यङ्, सर्वद्र्यञ्चौ, सर्वद्र्यञ्चः, सर्वद्रीचः, सर्वद्रीचा, सर्वद्रीची, एव तद्र्यङ, तद्र्यञ्चौ, तद्र्यञ्चः, तद्रीचः, तद्रीचा, तद्रीची, अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ, अदद्र्यञ्चः, अदद्रीचः, अदद्रीचा, अदद्रीची, कद्र्यङ्, कद्र्यञ्चौ, कद्र्यञ्चः, कद्रीचः, कद्रीचा, द्व्यद्र्यङ्, द्व्यद्र्यञ्चौ, द्व्यद्र्यञ्चः । विषू अवतीति-विषू, विष्वमञ्चति-विष्वङ्, विष्वञ्चमञ्चति । विष्वगित्यव्यय वा विष्वगञ्चति-विष्वद्र्यङ्, विष्वद्र्यञ्चौ, विष्वद्र्यञ्चः, विष्वद्रीचः, विष्वद्रीचा, विष्वद्रीची, देवानञ्चतीति-देवद्र्यङ्, देवद्र्यञ्चौ, देवद्र्यञ्चः, देवद्रीचः, देवद्रीचा, देवद्रीची ।

सर्वादिविष्वग्देवादिति किम् ?,-अश्वमञ्चति-अश्वाची, विष्वमञ्चति-विषूची । अञ्चाविति किम् ?,-विश्वयुक्, विष्वग्युक्, देवयुक् । क्वीति किम् ?,-विष्वगञ्चनम् ।

'धातुग्रहणे तदादे समुदायस्य ग्रहण प्राप्नोति' इति क्वीत्युक्तम । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः ॥ १२२ ॥

सहसमः सध्रिसमि ॥ ३ । २ । १२३ ॥

सह-सम् इत्येतयोः स्थानेऽञ्चतौ क्विबन्ते उत्तरपद परे यथासख्य सध्रि-समि इत्येतावादेशौ भवतः ।

१ स्येति पु० । २ वाम पु० ।

खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनव्ययस्य अर्थात् स्वरान्तस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तो भवति, यथासभवं ह्रस्वश्चान्तादेशो भवति।

-ज्ञमात्मान मन्यते ज्ञंमन्यः, पण्डितमन्यः, क्ष्मंमन्यः खट्वमन्या, महमन्यः, रात्रिमन्यमहः, द्रुणिमन्यः, ग्रामणिमन्यः, वधुंमन्यः, खलपुमन्यः, क्षेमकरः, मेघकर, आढ्यंभविष्णुः, आढ्यभावुकः, सुभगकरणम्, आशितभवो वर्तते, मितगमः, विहंगमः, पतङ्गः। परत्वात् पुवद्भावो ह्रस्वत्वेन च बाध्यते,-कालिमन्या, हरिणिमन्या, अरुस्-अरुतुदः।

खितीति किम्?,-पण्डितमानी, सुभगमानी। अनव्ययेति किम्?,-दोपामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिः। अव्ययप्रतिषेधात् खिति तदन्तग्रहणम्, न ह्यव्ययात् परः खित्संभवति।

अरुःशब्दोपादानादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य मो न भवति, गीर्मन्यः।

'स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः' इति (न्यायेन) ह्रस्वः स्वरस्यैव। कृद्ग्रहणे सति गतिकारकस्यापि ग्रहणात्-कूलमुद्रुजः, कूलमुद्वह इत्यत्रापि भवति ॥ १११ ॥

सत्यागदास्तोः कारे ॥ ३ । २ । ११२ ॥

सत्यादिभ्यः कारशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति।

*सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा सत्यंकारः, एवमगदंकारः, अस्तुंकारः,-अस्त्विति निपातः क्रियाप्रतिरूपकोऽभ्युपगमे वर्तते ॥ ११२ ॥

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्याशमित्यम् ॥ ३ । २ । ११३ ॥

एते शब्दाः कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते।

*लोकं पृणति, लोकस्य वा पृणः,-लोकंपृणः, मध्यं दिनस्य, मध्यं च तत् दिनं चेति वा,-मध्यंदिनम्, अश्नोतेर्धेऽभ्याश इति रूपम्, अनभ्याशं दूरमित्यं गन्तव्यमस्यानभ्याशमित्यः-दूरतः परिहर्तव्यः, अनभ्याशेनेत्योऽनभ्याशमित्य इति वा दूरेण प्राप्यो न त्वन्तिकेनेत्यर्थः।

अन्ये तु-प्रीणातेर्णिगन्तस्याचि ह्रस्वत्वं निपात्य लोकंप्रिणः, लोकंप्रीणक इत्यर्थ इत्युदाहरन्ति।

कश्चित्त्वकृतह्रस्वत्वमेव मन्यते-लोकंप्रीणः ॥ ११३ ॥

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

भ्राष्ट्राग्निभ्यामिन्धशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति।

*भ्राष्ट्रस्येन्धः-भ्राष्ट्रमिन्धः, एवमग्निमिन्धः ॥ ११४ ॥

अगिलाद्गिलगिलगिलयोः ॥ ३ । २ । ११५ ॥

गिलान्तशब्दवर्जितात् पूर्वपदात् परे गिले गिलगिले चोत्तरपदे परे मोऽन्तो भवति।

गिलः-*तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः, एवं मत्स्यंगिलः, बालंगिलो राक्षसः, अपत्यंगिला शिशुमरी।

(गिलगिलः-)*तिमीनां गिलगिलः तिमिंगिलगिलः,-गिलगिलशब्दे गिलशब्दो नोत्तरपदमिति गिलगिलोपादानम्।

गिलशब्दस्य स्वरान्तस्य पर्युदासेन स्वरान्ताः द्विधिस्तेन व्यञ्जनान्तान्न भवति,-धूर्गिलः। अगिलादिति किम्?,-तिमिंगिलं गिलति,-तिमिंगिलगिलः।

गिलं गिलति-गिलगिल इत्यत्र गिलगिलेति निर्देशादेव मोऽन्तो न सभवति। अगिलादिति तु निषेधो गिलान्तस्यापि निवृत्त्यर्थः ॥ ११५ ॥

भद्रोष्णात् करणे ॥ ३ । २ । ११६ ॥

भद्रशब्दादुष्णशब्दाच्च करणशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो भवति।

*भद्रस्य करणं भद्रंकरणम्, एवमुष्णंकरणम् ॥ ११६ ॥

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ॥ ३ । २ । ११७ ॥

रात्रिशब्दस्य खिद्वर्जितकृदन्ते उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति।

१ ०भ्रु० पु०। २ ०रात पु०। ३ ०कस्य पु०। ४ XX पु०।

*रात्रौ चरति-रात्रिंचरः, रात्रिचरः; रात्रिंचरी, रात्रिचरी; रात्र्यावटः, रात्रिमटः; रात्र्यटः, रात्रिमटति-रात्रिमाटः, रात्र्याटः; रात्रेः करणम्-रात्रिंकरणम्, रात्रिकरणम् ।

खिद्वर्जनं किम् ?,-रात्रिमन्यमहः, "खित्यनव्ययाo" ॥ ३ । २ । १११ ॥ इत्यादिना नित्यमेव भवति । कृदन्त इति किम् ?,-रात्रिसुखम् । अन्तग्रहणं किम् ?,-रात्रिरिवाचरति क्विप्, लुक्, तृच्,-रात्रयिता ।

इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम्-'इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं, न तदन्तस्य, तेन-"कालात्तनतरतमo" ॥ ३ । २ । २४ ॥ इत्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं सिद्धम्; "न नाम्येकस्वरात्o" ॥ ३ । २ । ९ ॥ इत्यादौ त्वसंभवात्तदन्तग्रहणम् ।

केचित्तीर्थंकरः, तीर्थकर इत्यत्रापि विकल्पमिच्छन्ति, तदर्थं-"नवाऽखित्कृदन्ते" इति, रात्रेरिति च योगो विभजनीयः ॥ ११७ ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ । २ । ११८ ॥

धेनुशब्दाद्भव्याशब्दे उत्तरपदे मोऽन्तो वा भवति ।

*धेनुश्चासौ भव्या च धेनुंभव्या, धेनुभव्या । केचित्तु नित्यमिच्छन्ति ॥ ११८ ॥

अषष्ठीतृतीयादन्यस्य दोऽर्थे ॥ ३ । २ । ११९ ॥

अषष्ठ्यन्तादतृतीयान्ताच्चान्यशब्दादर्थशब्द उत्तरपदे दोऽन्तो वा भवति ।

*अन्यश्चासौ अर्थश्च, अन्योऽर्थोऽस्येति वा अन्यदर्थः, अन्यार्थः; अन्यस्मै इदम्-अन्यदर्थम्, अन्यार्थम्; अन्यस्मिन्नर्थः-अन्यदर्थः, अन्यार्थः ।

अषष्ठीतृतीयादिति किम् ?,-अन्यस्यार्थः-अन्यार्थः, अन्येनार्थः-अन्यार्थः ॥ ११९ ॥

आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिरागे ॥ ३ । २ । १२० ॥

वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् । अषष्ठीतृतीयान्तादन्यशब्दादाशिस्-आशा-आस्थित-आस्था-उत्सुक-ऊति-राग-इत्येतेषूत्तरपदेषु दोऽन्तो भवति ।

*अन्या आशीः-अन्यदाशीः, अन्या आशा-अन्यदाशा, अन्यमास्थितः-अन्यदास्थितः, अन्या आस्था-अन्यदास्था, अन्यस्मिन् उत्सुकः-अन्यदुत्सुकः, अन्या ऊतिः-अन्यदूतिः, अन्यत्र रागः-अन्यद्रागः ।

अषष्ठीतृतीयादित्येव ?,-अन्यस्याशीः-अन्याशीः, अन्येनास्थितः-अन्यास्थितः ॥ १२० ॥

ईयकारके ॥ ३ । २ । १२१ ॥

पृथग्योगादषष्ठीतृतीयादिति निवृत्तम्, अन्यशब्दादीये प्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे दोऽन्तो भवति ।

(ईये-)*अन्यस्यायमन्यदीयः,-गहादित्वादीयः, अन्यस्मै हितमन्यदीयम्,(कारके-)*अन्यस्यान्येन वा कारकः-अन्यत्कारकः, अन्यः कारकः-अन्यत्कारकः, अन्यत्कारिका ॥ १२१ ॥

सर्वादिविष्वग्देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ ॥ ३ । २ । १२२ ॥

सर्वादेर्विष्वग्देवशब्दाभ्यां च परः क्विबन्तेऽञ्चतावुत्तरपदे परे डद्रिरन्तो भवति ।

*सर्वमञ्चति सर्वद्र्यङ्, सर्वद्र्यञ्चौ, सर्वद्र्यञ्चः, सर्वद्रीचः, सर्वद्रीचा, सर्वद्रीची, एवं तद्र्यङ्, तद्र्यञ्चौ, तद्र्यञ्चः; तद्रीचः, तद्रीचा, तद्रीची, अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ, अदद्र्यञ्चः, अदद्रीचः, अदद्रीचा, अदद्रीची, कद्र्यङ्, कद्र्यञ्चौ, कद्र्यञ्चः, कद्रीचः, कद्रीचा, द्र्यङ्, द्र्यञ्चौ, द्र्यञ्चः । विषू अवतीति-विषू, विष्वमञ्चति-विष्वङ्, विष्वञ्चमञ्चति । विष्वगित्यव्ययं वा विष्वगञ्चति-विष्वद्र्यङ्, विष्वद्र्यञ्चौ, विष्वद्र्यञ्चः, विष्वद्रीचः, विष्वद्रीचा, विष्वद्रीची, देवानञ्चतीति-देवद्र्यङ्, देवद्र्यञ्चौ, देवद्र्यञ्चः, देवद्रीचः, देवद्रीचा, देवद्रीची ।

सर्वादिविष्वग्देवादिति किम् ?,-अश्वमञ्चति-अश्वाची, विष्वमञ्चति-विषूची । अञ्चाविति किम् ?,-विश्वयुक्, विष्वग्युक्, देवयुक् । क्वीति किम् ?,-विष्वगञ्चनम् ।

'धातुग्रहणे तदादेः समुदायस्य ग्रहणं प्राप्नोति' इति क्वीत्युक्तम् । डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः ॥ १२२ ॥

सहसमः सध्रिसमि ॥ ३ । २ । १२३ ॥

सह-सम् इत्येतयोः स्थानेऽञ्चतौ क्विबन्ते उत्तरपदे परे यथासंख्यं सध्रि-समि इत्येतावादेशौ भवतः ।

१ सेति पु० । २ वाभ पु० ।

*सहाञ्चति सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः, सध्रीचः, सध्रीचा, सध्रीची, सध्रीचीनः, समञ्चति–सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः, समीचः, समीचा, समीची, समीचीनः ।

सहसम इति किम् ?,–प्राङ्, प्राञ्चौ । अञ्चाविलेव ?,–सहयुक्, सयुक् । क्वौलेव ?,–सहाञ्चनम् समञ्चनम् ॥१२३॥

तिरसस्तिर्यति ॥ ३ । २ । १२४ ॥

तिरस्शब्दस्याति अकारादावञ्चतौ क्विबन्ते उत्तरपदे परे तिरि इत्ययमादेशो भवति ।

*तिरस्तिरको वा अञ्चति–तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः; तिर्यग्भ्याम्, तिर्यग्भिः, तिर्यग्भ्यः, तिर्यक्षु ।

अतीति किम् ?,–तिरश्चः, तिरश्चा, तिरश्ची; तिरश्चीनः ॥ १२४ ॥

नञत् ॥ ३ । २ । १२५ ॥

नञ्शब्द उत्तरपदे परेऽकारो भवति ।

*अचौरः–पन्थाः, अमक्षिको–देशः, अमशकं वर्तते, अमक्षिकं वर्तते, अहिंसा, अस्तेयम् ।

ञकारः किम् ?,–पामनपुत्रः । उत्तरपद इति किम् ?,–न भुङ्क्ते ॥ १२५ ॥

त्यादौ क्षेपे ॥ ३ । २ । १२६ ॥

त्याद्यन्ते पदे परतः क्षेपे गम्यमाने नञ् अकारो भवति ।

*अपचसि त्वं जाल्म, अकरोषि त्वं जाल्म ।

त्यादाविति किम् ?,–न पाचको जाल्मः । क्षेप इति किम् ?,–न पचति चैत्रः । अ-मा-नो-ना–प्रतिषेध इत्यकारेण प्रतिषेधार्थीयेनैव सिद्धौ क्षेपे नञः श्रवणनिवारणार्थम्, अनुत्तरपदार्थं च वचनम् ॥ १२६ ॥

नगोऽप्राणिनि वा ॥ ३ । २ । १२७ ॥

अप्राणिन्यभिधेये नग इति निपात्यते वा ।

*न गच्छतीति नगः–पर्वतः, अगः–पर्वतः, नगाः–वृक्षाः, अगाः–वृक्षाः ।

अप्राणिनीति किम् ?,–अगो वृषलः शीतेन । पूर्वेण नित्यमादेशे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ १२७ ॥

नखादयः ॥ ३ । २ । १२८ ॥

नखादयः शब्दा अकृताकाराद्यादेशा निपात्यन्ते ।

*नास्य खमस्तीति नखः, न भ्राजते इति नभ्राट् क्विबन्तः, न पातीति नपात् शत्रन्तः,–त्रिलिङ्गोऽयम्, निपातनात्तु नाभावः, न वेत्तीति नवेदाः,–औणादिकोऽस्, सत्सु साधुः–सत्यः, 'साधौ' यः न सत्यः–असत्यः; नासत्यः, नासत्यौ, नासत्याः, नै मुखतीति नमुचिः,–औणादिकः किः, नास्य कुलमस्तीति–नकुलः ।

कथं न न भ्राजते किंतु भ्राजत एवेति नभ्राट् ?,–पृषोदरादित्वादेकस्य नञोलोपे भविष्यति, एवं न न पाति नपात्, न न वेत्ति नवेदाः, न न मुञ्चति नमुचिः, न न कुलमस्त्यस्य नकुलः, न न खमस्त्यस्य नखः, न पुमान् न स्त्रीति नपुंसकम्, अत एव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसकादेशः । न क्षीयते, न क्षरति वा नक्षत्रम्;–औणादिके त्रटि, क्षभावे निपात्यते । न क्रामति, न क्रीणाति वा नक्रः, डप्रत्ययो निपातनात्, नास्मिन्नक दुःखमस्ति नाकः, न विद्यन्ते भाः श्रियः छन्दांसि वास्य नभः, न अगः नागः, न विद्यते भागोऽस्य नभागः, नारमञ्चति नाराचः, न आप्यत इति नापितः, न मीयतेऽसाविति नमेरुः, नाभिनन्दति वधूमिति ननान्दा, नान्तरेण भवति, नान्तरीयकम्, न न चिकेत्ति नाचिकेतः, अत एव निपातनात् कित्, ज्ञापनार्थो जुहोत्यादौ द्रष्टव्यः अस्माच्च नञ् द्वयोपपदान्नाम्नि शत्रू प्रत्ययो भवति ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–नास्तिकः, नभः, नारङ्गमित्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १२८ ॥

अन् स्वरे ॥ ३ । २ । १२९ ॥

नञः स्वरादावुत्तरपदे परेऽन् इत्ययमादेशो भवति ।

*न विद्यते अन्तोऽस्येति अनन्तो जिनः, एवमनादिः, अजानामभावोऽनजम्, न अश्वोऽनश्वः ।

अन् इति स्वरूपनिर्देशात् नलोपो द्वित्वं च न भवति ॥ १२९ ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ॥ ३ । २ । १३० ॥

तत्पुरुषे समासे स्वरादावुत्तरपदे कुशब्दस्य कदित्ययमादेशो भवति ।

१ इत्येव पु० । २ °मोऽ° पु० । ३ न भ्रख' पु० । ४ °र पु० । ५ भ्राXना° पु० । ६ °योऽपि द्र° पु० ।

*कुत्सितः अश्वः–कदश्वः, कदुष्ट्रः, कदन्नम्, कदशनम् ।

तत्पुरुष इति किम्?,–कुत्सिता उष्ट्रा अस्मिन् कूष्ट्रो देशः । स्वर इत्येव?,–कुब्राह्मणः ॥ १३० ॥

रथवदे ॥ ३ । २ । १३१ ॥

रथवदयोरुत्तरपदयोः कुशब्दस्य कदादेशो भवति ।

*कुत्सितो रथः–कद्रथः, कुत्सितो रथोऽस्य–कद्रथः; कुत्सितो वदः–कद्वदः, कुत्सितो वदोऽस्य–कद्वदः ।

तत्पुरुष एवेच्छन्त्येके, अन्यत्र कुरथो राजा, कुवदो मूर्खः ॥ १३१ ॥

तृणे जातौ ॥ ३ । २ । १३२ ॥

कुशब्दस्य तृणे उत्तरपदे जातावभिधेयायां कदादेशो भवति ।

*कुत्सितं तृणमस्याः–कत्तृणा नाम [1]रौहिषाख्या तृणजातिः ।

जाताविति किम्?,–कुत्सितानि तृणानि–कुतृणानि ॥ १३२ ॥

कत्त्रिः ॥ ३ । २ । १३३ ॥

कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा त्रिशब्दे उत्तरपदे कदादेशो निपात्यते ।

*कुत्सितास्त्रयः, के वा त्रयः,–कत्त्रयः, कुत्सितास्त्रयोऽस्य, के वा त्रयोऽस्य–कत्त्रिः ।

किमो नेच्छन्त्यन्ये–कित्रयः ॥ १३३ ॥

काक्षपथोः ॥ ३ । २ । १३४ ॥

अक्ष–पथिन् इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति, अक्षशब्दस्याकारान्तस्य कृतसमासान्तस्य चाविशेषेण ग्रहणम् ।

*कुत्सितोऽक्षः–पाशकादिः–काक्षः, कुत्सितमक्षमिन्द्रियं–काक्षम्, कुत्सितोऽक्षोऽस्य काक्षो–रथः, कुत्सितमक्षि अक्षं वाऽस्य–काक्षः, कुत्सितः पन्थाः–कापथम्, कुत्सितः पन्था अस्मिन्–कापथो देशः, साकोऽपि भवति, कक्‌–'कुत्सितः' अक्षः–काक्षः, एवं कापथः । पथिशब्दनिर्देशात्तत्पर्यायेऽव्युत्पन्ने पथशब्दे न भवति–कुत्सितः पथः–कुपथः, कुपथं वनम् ।

अनीषदर्थं वचनम् ॥ १३४ ॥

पुरुषे वा ॥ ३ । २ । १३५ ॥

कुशब्दस्य पुरुषशब्दे उत्तरपदे कादेशो भवति वा ।

*कुत्सितः पुरुषः–कापुरुषः, कुपुरुषः, कुत्सिताः पुरुषा अस्मिन्–कापुरुषो ग्रामः, कुपुरुषो ग्रामः ।

अनीषदर्थे विकल्पोऽयम्, ईषदर्थे तु परत्वादुत्तरेण नित्यमेव, तत्रापि विकल्प एवेति कश्चित्,–ईषत्पुरुषः–कापुरुषः, कुपुरुषः ॥ १३५ ॥

अल्पे ॥ ३ । २ । १३६ ॥

[2]ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्योत्तरपदे परे कादेशो भवति ।

*ईषन्मधुरं–कामधुरं, कालवणम् ।

स्वरादावपि परत्वादीषदर्थे कादेश एव भवति, ईषदम्लम्–काम्लम्, एवं काच्छम् ॥ १३६ ॥

काकवौ वोष्णे ॥ ३ । २ । १३७ ॥

कुशब्दस्योष्णशब्दे उत्तरपदे का कव इत्येतावादेशौ वा भवतः ।

*ईषत्कुत्सितं वा उष्णम्–कोष्णम्, कवोष्णम्, ईषत् कुत्सितं वा उष्णमत्र कोष्णः–कवोष्णो देशः, पक्षे–यथाप्राप्तम् इति, तत्पुरुषे कदुष्णम् ।

बहुव्रीहौ तु कदादेशो न भवति,–कूष्णो देशः । अन्यस्त्वग्नावपीच्छति,–काग्निः, कवाग्निः; कदग्निः ॥ १३७ ॥

कृत्येऽवश्यमो लुक् ॥ ३ । २ । १३८ ॥

अवश्यम् शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे लुक् अन्तादेशो भवति ।

*अवश्यकार्यम्, अवश्यस्तुत्यम्, अवश्यदेयम्, अवश्यकर्तव्यम्; अवश्यकरणीयम् ।

कृत्य इति किम्?,–अवश्यलावकः ॥ १३८ ॥

---

१ रौ पु० । २ अल्पे पु० ।

समस्ततहिते वा ॥ ३ । २ । १३९ ॥

सम्शब्दस्य तते हिते चोत्तरपदे लुगन्तादेशो वा भवति ।

* सततम्, संततम्, सहितम्, सहितम् ॥ १३९ ॥

तुमश्च मनःकामे ॥ ३ । २ । १४० ॥

तुम्प्रत्ययान्तस्य सम्शब्दस्य च प्रत्येक मनसि कामे चोत्तरपदे लुगन्तादेशो भवति ।

* भोक्तु मनोऽस्य भोक्तुमनाः, गन्तु कामोऽस्य गन्तुकामः, सम्यग्मनोऽस्य समनाः, एव सकामः ।

सहशब्देनापि सिद्धो समः श्रुतिनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १४० ॥

मांसस्यानदघञि पचि नवा ॥ ३ । २ । १४१ ॥

मांसशब्दस्यानडन्ते घञन्ते च पचावुत्तरपदे लुगन्तादेशो वा भवति ।

* मांसस्य पचन–मास्पचनम्, मांसपचनम्, मास्पचनी, मासपचनी, मांसस्य पाकः–मास्पाकः, मांसपाकः अनङ्घञीति किम्?,–मांसपक्तिः । पचाविति किम्?,–मासदाहः, मासदहनी ॥ १४१ ॥

दिक्शब्दात्तीरस्य तारः ॥ ३ । २ । १४२ ॥

दिक्शब्दात् परस्य तीरशब्दस्योत्तरपदस्य तार इत्ययमादेशो वा भवति ।

* दक्षिणस्या दिशः दक्षिणस्य वा देशस्य तीर–दक्षिणतार, दक्षिणतीरम्, एवमुत्तरतारमुत्तरतीरम्, पश्चिमतारं, पश्चिमतीरम्, पूर्वतार, पूर्वतीरम् ।

दिक्शब्दादिति किम्?,–गङ्गातीरम् ॥ १४२ ॥

सहस्य सोऽन्यार्थे ॥ ३ । २ । १४३ ॥

अन्यार्थे अन्यपदार्थे बहुव्रीहौ समासे उत्तरपदे परे सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति वा ।

* सह पुत्रेण–सपुत्र आगतः, सहपुत्र आगतः; एव सशिष्यः, सहशिष्य आगतः, सह लोम्ना वर्तते–सलोमकः, सहलोमकः,–विद्यमानलोमक इत्यर्थः ।

अन्यार्थ इति किम्?,–सहयुध्वा, सहकृत्वा, सहकारी, सहज । कथ सहकृत्वा प्रियोऽस्य सहकृत्वप्रिय.?, प्रियः सहकृत्वास्य प्रियसहकृत्वेति?,–बहुव्रीहौ यदुत्तरपद, तस्मात् पूर्व· सहशब्दो न भवतीति सादेशो न भवति ॥१४३॥

नाम्नि ॥ ३ । २ । १४४ ॥

योगारम्भाद्वेति निवृत्तम् । अन्यार्थे समासे उत्तरपदे परे सहशब्दस्य सादेशो भवति, नाम्नि सज्ञाया विषये ।

* सहाश्वत्थेन वर्तते–साश्वत्थम्, सपलाशम्, सशिशपम्,–एव नामानि वनानि, सह रसेन सरसा दूर्वा ।

अन्यार्थ इत्येव?,–सह चरतीति–सहचरः–कुरण्टक, सह दीव्यतीति–सहदेवः–कुरु., सहदेवा–ओषधिः, सहजायते–सहजन्या अप्सराः ॥ १४४ ॥

अदृश्याधिके ॥ ३ । २ । १४५ ॥

अदृश्य–परोक्षम्, अधिकमधिरूढम्;–तद्वाचिनोरुत्तरपदयोरन्यार्थे समासे सहशब्दस्य सादेशो भवति ।

अदृश्ये–* साग्नि· कपोतः, सपिशाचा वात्या, सराक्षसीका विद्युत्, समुशलो व्रीहिकसः; अधिके–* सद्रोणा खारी, समाषः कार्षापणः, सकाकणीको माषः ।

"सहस्य सोऽन्यार्थे" ॥ ३ । २ । १४३ ॥ इत्यनेनैव सिद्धे, नित्यार्थं वचनम् ॥ १४५ ॥

अकालेऽव्ययीभावे ॥ ३ । २ । १४६ ॥

सहशब्दस्याकालवाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावसमासे सादेशो भवति ।

* ब्रह्मणः सपत्–समग्र साधूनाम्, एव सवृत्त सुविहितानाम्, सक्षत्र यदूनाम्–सपत्तावव्ययीभावः, युगपच्चक्रेण चक्राणि वा धेहि–सचक्र धेहि, एव सधुर प्राज,–यौगपद्येऽव्ययीभाव., तृणैः सह सतृणमभ्यवहरति, एव समूलघात हन्ति,–साकल्येऽव्ययीभावः, षड्जीवनिकामन्तमवसान कृत्वाधीते–सषड्जीवनिकमधीते–श्रावक., एव सलोकबिन्दुसारमधीते पूर्वधरः;–अन्त इत्यव्ययीभावः ।

१ °ऋ° पु० । २ °सिका पु०।

अकाल इति किम्?,–सहपूर्वाह्णं शेते, सहापराह्णं भुङ्क्ते,–अयमपि साकल्येऽव्ययीभावः । अव्ययीभाव इति किम्?,–सहयुध्वा ॥ १४६ ॥

ग्रन्थान्ते ॥ ३ । २ । १४७ ॥

ग्रन्थस्यान्तो ग्रन्थान्तः, तद्वाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावे समासे सहशब्दस्य सादेशो भवति ।

*कलामन्तं कृत्वा सकलं ज्योतिषमधीते, एवं सकाष्ठम्; समुहूर्त्तम् । कलादिशब्दाः कालविशेषवाचिनोऽपि तत्सहचारिषु ग्रन्थेषु वर्तन्त इति ग्रन्थान्तवाचित्वमुत्तरपदस्य, अन्त इत्यव्ययीभावः; कालार्थ आरम्भः ॥ १४७ ॥

नाशिष्यगोवत्सहले ॥ ३ । २ । १४८ ॥

आशिषि गम्यमानायां गवादिवर्जित उत्तरपदे परे सहशब्दस्य सादेशो न भवति ।

*स्वस्ति राज्ञे–सहराष्ट्राय, स्वस्ति गुरवे–सहशिष्याय; भद्रं सहसंघायाचार्याय ।

आशिषीति किम्?,–सपुत्रः सहपुत्र आगतः, अगोवत्सहल इति किम्?,–स्वस्ति भवते सगवे, सहगवे; सवत्साय, सहवत्साय; सहलाय, सहहलाय ॥ १४८ ॥

समानस्य धर्मादिषु ॥ ३ । २ । १४९ ॥

समानशब्दस्य धर्मादिषूत्तरपदेषु सादेशो भवति ।

*समानो धर्मोऽस्य सधर्मा, समानो वा धर्मः सधर्मः; समाना जातिरस्य सजातीयः, समानं नामास्य सनामा, समानं नाम सनाम ।

धर्म, जातीय, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, बन्धु, पक्ष, गन्ध, पिण्ड, देश, कर, लोहित, कुक्षि; वेणि इति धर्मादयः, बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ।

अन्ये तु–धर्मादिषु वचनान्तेषु नवसु विकल्पमिच्छन्ति,–सधर्मा, समानधर्मा; सजातीयः, समानजातीयः; सनामा, समाननामा; सगोत्रः, समानगोत्रः, सरूपः, समानरूपः, सस्थानः, समानस्थानः; सवर्णः, समानवर्णः; सवयाः, समानवयाः; सवचनः, समानवचनः ।

अपरे तु–नामादिषु बन्धुपर्यन्तेषु द्वादशस्वेव समानस्य सभावं नित्यमिच्छन्ति, अन्येषु तु नेच्छन्त्येव, सधर्मसपक्षादिशब्दांस्तु सहशब्देन समानपर्यायेण कृतसादेशेन साधयन्ति, समानशब्दप्रयोगे तु समानधर्मा, समानपक्षः, समानजातीय इत्याद्येव मन्यन्ते ।

कथं समानोदरे जातः–सोदर्यः?,–समाने तीर्थे वसति–सतीर्थ्य इति?;–"सोदर्यसमानोदर्यौ" ॥ ६ । ३ । १११ ॥ इति, "सतीर्थ्यः" ॥ ६ । ४ । ७८ ॥ इति च निपातनाद्भविष्यतः ॥ १४९ ॥

सब्रह्मचारी ॥ ३ । २ । १५० ॥

सब्रह्मचारीति निपात्यते ।

*समानो ब्रह्मचारी समाने ब्रह्मण्यागमे गुरुकुले वा व्रतं चरतीति वा सब्रह्मचारी, निपातनादेव व्रतशब्दस्यापि लोपः ॥ १५० ॥

दृग्दृशदृक्षे ॥ ३ । २ । १५१ ॥

दृश्-दृश दृक्ष इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य सादेशो भवति ।

*समान इव दृश्यते–सदृक्, सदृशः, सदृक्षः ।

दृश-दृक्षसाहचर्यात् टक्-सक्-प्रत्ययसहचरितक्विबन्तस्यैव दृशो ग्रहणात्, इह न भवति, समाना दृक्-समानदृक् ॥ १५१ ॥

अन्यत्यदादेरा ॥ ३ । २ । १५२ ॥

अन्यशब्दस्य त्यदादेश्च दृक्दृशदृक्षेषूत्तरपदेषु आकारोऽन्तादेशो भवति ।

*अन्य इव दृश्यते–अन्यादृक्, अन्यादृशः, अन्यादृक्षः, एवं त्यादृक्, त्यादृशः, त्यादृक्षः, तादृक्, तादृशः, तादृक्षः; यादृक्, यादृशः, यादृक्षः, अमूदृक्, अमूदृशः, अमूदृक्षः, भवादृक्, भवादृशः, भवादृक्षः; त्वादृक्, त्वादृशः, त्वादृक्षः, मादृक्, मादृशः, मादृक्षः, एकादृक्, एकादृशः, एकादृक्षः; द्वादृक्, द्वादृशः, द्वादृक्षः; युष्मादृक्, युष्मादृशः, युष्मादृक्षः, अस्मादृक्, अस्मादृशः, अस्मादृक्षः ।

कथं यत्परिमाणमस्य यावान् ?, एवं तावान् ?, एतावान् ?;–"यत्तदेतदो डावादिः" ॥ ७ । १ । १४९ ॥ इति डावतौ भविष्यति ॥ १५२ ॥

इदं किमित्की ॥ ३ । २ । १५३ ॥

इदंशब्दः किंशब्दश्च इक्दृशदृक्षेपूत्तरपदेषु परेषु यथासख्यमीकाररूपः कीकाररूपश्च भवति ।

* अयमिव दृश्यते–ईदृक्, ईदृशः, ईदृक्षः; क इव दृश्यते–कीदृक्, कीदृशः, कीदृक्षः ।

कथ इद कि वा परिमाणमस्य इयान् ?, कियान् ?;–"इदकिमोऽतुरिय् किम्" ॥ ७ । १ । १४८ ॥ इति भविष्यति ॥ १५३ ॥

अनञः क्त्वो यप् ॥ ३ । २ । १५४ ॥

नञ्वर्जितादव्ययात् पूर्वपदाद्यत्परमुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वाप्रत्ययस्य यबादेशो भवति ।

* प्रकृत्य, प्रहृत्य, उच्चैःकृत्य, नानाकृत्य ।

अनञ इति किम् ?,–अकृत्वा, अहृत्वा, परमकृत्वा, अनञ इति नञ्सदृशमव्ययं गृह्यत इति इह नञोऽनव्ययाच्च न भवति । उत्तरपदस्येत्येव ?,–अलं कृत्वा, खलु कृत्वा ॥ १५४ ॥

पृषोदरादयः ॥ ३ । २ । १५५ ॥

पृषोदर इत्येवप्रकाराः शब्दा विहितलोपागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति ।

* पृषदुदरमुदरे वास्य पृषोदरः, पृषत उदरं पृषोदरम्; पृषत उद्वानं पृषोद्वानम्, एवं पृषोद्धारम्;–अत्र तकारलोपो निपात्यते । जीवनस्य–जलस्य मूतः–पुटबन्धः,–जीमूतः,–अत्र वनस्य लोपः, वारिणो वाहको बलाहकः,–अत्र पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च ल आदेशः, आध्यायन्ति तमिति आढ्यः,–अत्र ध्यस्य ढ्यादेशः, कृच्छ्रेण दास्यते नास्यते दम्यते च खलि, दुष्टो दासो नासो दम्भ इति वा दूडासः, दूणासः, दूडभः, दुष्ट ध्यायति दूढ्यः,–एषु पूर्वपदस्य दुसो दूभावः उत्तरपदादेश्च डत्वणत्वढत्वानि दम्भेर्नलोपश्च, मह्यां रौति–मयूरः,–रौतेरच्यन्तलोपो महीशब्दस्य मयूभावः, मह्यां शेते–महिषः,–डः, अत्र पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं शस्य च षत्वम्; पिशितमश्नाति–पिशाचः,–अत्र पिशितस्य पिशादेशः, अश्नातेः शस्य चादेशः, शवानां शयनं–श्मशानम्, पूर्वपदस्य श्मादेशः, उत्तरपदस्य च शानादेशः, ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति विषीदन्ति बृसी–अत्र डद् प्रत्ययः, पूर्वपदस्य बृभावः, ऊर्ध्वं खं बिलं–वास्य उदूखलम्, उलूखलं वा,–अत्र पूर्वपदस्योदूभाव उलूभावश्च उत्तरपदस्य खलादेशः, दिवि द्यौर्वौकः एषां दिवौकसः,–अत्राकारागमः; अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थः, कपिरिव तिष्ठति कपयोऽस्मिंस्तिष्ठन्ति इति वा–कपित्थः, दधि तिष्ठति–दधित्थः, मह्यां तिष्ठति–महित्थः,–एषु तिष्ठतेः सकारस्य तकारः, मुहुः स्वनलाति मुहुर्मुहुर्लसतीति वा–मुसलम्,–अत्र मुहुःशब्दस्य मुभावः, स्वनशब्दस्य सभावः, पक्षान्तरे लसयोर्विपर्ययश्च, ऊर्ध्वौ कर्णावस्येत्युलूकः, अत्रोर्ध्वशब्दस्योलादेशः, कर्णशब्दस्योकादेशश्च, मेहनस्य ख मेहनख तस्य माला मेखला,–अत्र मेहनखे हनस्य मालाशब्दे च माशब्दस्य लोपः, कौ जीर्यति कुञ्जरः,–अत्र कुशब्दस्य मोऽन्तः, आशवस्य विषमस्ति आशीविषः, अत्राशुशब्दस्याशीभावः; वलं वर्धयति बलीवर्दः,–अत्र वलस्येकारोऽन्तादेशो वर्धधकारस्य च दकारः; मनस ईष्टे मनीषी,–अत्र मनसोऽन्त्यस्वरादिलोपः, ईशेः शस्य च षः, बिलं दारयतीति बिडालः,–अत्र बिलशब्दस्य ललोपः, उत्तरपदस्य च डालादेशः, मृदमालीयते डः,–मृणालः–अत्र मृदो दकारस्य णकारः, असृगालीयते डः,–सृगालः,–अत्रादेर्लोपः, असृग्गिलति वा सृगालः–अत्रासृग आद्यन्तलोपः, पुरो दाश्यते पुरोडाशः,–अत्रोत्तरपदादेर्डत्वम्, अश्वस्याम्बा वडवा,–अत्राश्वस्याशो लोपः, व् चान्तः, अम्बाशब्दे च मो लोपः, शकस्यान्धुः–शकन्धुः,–अत्र पूर्वपदान्तस्योत्तरपदादेर्वा लोपः, एवं कर्कन्धुः; अटतीत्यच्–अटा, कुलानामटा कुलटा, अव अवाक् अटन्त्यस्मिन्निति बाहुलकात् "पुंनाम्नि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घः, अवटः हिनस्तीति–सिंहः,–अत्र सकारहकारयोर्विपर्ययः; कृतकेन शलति–कृकलाशः,–अत्र तकारस्य लोपः, शकारलकारयोस्तु विपर्ययः, भ्रमन् रौति डः–भ्रमरः,–अत्र तलोपः, एवं प्रकाराः शिष्टैः प्रयुक्ताः पृषोदरादयः ।

मयूरमहिषादीनामुणादौ व्युत्पादितानामपीह व्युत्पादनमनेकधा शब्दव्युत्पत्तिज्ञापनार्थम् ।

बहुवचनमाकृतिगणार्थम्, तेन–मुहूर्तमारग्वधोऽश्वत्थामनिर्लयनीत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १५५ ॥

वावाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी ॥ ३ । २ । १५६ ॥

अवशब्दस्योपसर्गस्य तनिक्रीणात्योः परयोरपिशब्दस्य च धाग्नहोः परयोर्यथासंख्यं व पि इत्येतावादेशौ वा भवतः ।

* वतंसः, अवतंसः; वक्रयः, अवक्रयः; पिहितम्, अपिहितम्; पिधानम्, अपिधानम्; पिदधाति, अपिदधाति, पिनद्धम्, अपिनद्धम् ।

धातुनियम नेच्छन्त्येके । पृषोदरादिप्रपञ्च एषः, तेन शिष्टप्रयोगोऽनुसरणीयः ॥ १५६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां श्रीसिद्धिहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन बृहद्वृत्तौ (तत्त्वप्रकाशिकाया) तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय. पाद. समाप्तः ॥३।२॥

श्रीमद्वल्लभराजस्य प्रतापः कोऽपि दुःसहः ।
प्रसरन् वैरिभूपेषु दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥ ३ । २ । २ ॥

॥ समाप्तोऽयं तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः,–

तत्परिसमाप्तौ समाप्तोऽयं चतुष्कवृत्तिस्वरूपः (सन्धि-नाम-कारक-समासा-श्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः) प्रथमो विभागः ॥

अथवा—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् तस्याऽयं (श्री हेमचन्द्र ग्रन्थाब्धौ तृतीय-ग्रन्थरत्नस्वरूपोऽयं) द्वितीयो विभागः ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कम्	पङ्क्ति
°मत,	°मते,	१८१	२
°त्यादपि	°त्याद्यपि	१८१	२
°स्येति-म°	°स्येति घा म°	१८१	२३
खंड् न	खड्ग्न	१८२	२३
क्रपी°	कृपी°	१८३	८
मरी°	मारी°	१८८	२७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कम्	पङ्क्ति
°न्ता द्वि°	°न्ताद्वि°	१८८	२९
°ब्द उ°	°ब्दे उ°	१८८	३४
°तेक्त°	°तक्त°	१८८	३७
मन्त°	अन्त°	१८९	४
विष्वग्व्यमश्चति	XXXXXX	१८९	३२
°पदे का	°पदे परे का	१८९	३२

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्राङ्कम्	पङ्क्ति
नका°	सका°	६	७
°मिदा°	°भिधा°	७	१६
चिग्द	चिग्	९	४
°कृत्वा	°कृत्व	९	२१
खटैषा	खट्वैषा	१२	४
°रूष	°रूप ?	१२	३६
°भ्र ? ओ°	भ्रौ	१३	८
भवति	भवन्ति	१३	२४
°त्या	°त्स्या	१७	१८
भो प्र°	भो प्र°	२०	३०
घुटि	घुटि	२४	२०
किम्,	किम् ?	२४	३२
भव°	भव°	३१	२
°र्थम्	°र्थम्,	३२	२१
°तरम्	तरसम्	४४	२६
चाक्	चाक	४७	१८
°थ्य	थ्म	४८	१९
°त्यर्थम्	°त्त्यर्थम्	४९	१७
°क्षंते	°क्षते	४९	२७
°मप्रा°	°मा°	४९	३६
°स°	°स्तै	५१	३७
भ्व°	ऋ्व°	५५	११
क्रुर्या°	कूर्या°	५७	२६
स्वाः°	स्वन°	५८	३
वोद्दम्	वोद्धुम्	६०	५
अति°	अदि	६०	१३
°यि द्व°	यिद्व	६०	२३
°रि षी°	°रिषी°	६०	२४
°तका°	°टका°	६२	१४
°ग्मी	ग्गमी	६३	३
उच्य°	उदच्य°	६५	१२
भ्रौ°	भ्रौ	६६	१४
भूपा ?	भूपा ?	६७	२४
त्वेष,	त्वेषो	६७	२५
°मेव°	मवे	६८	३
°वास्त	°वास्तु	६८	२४
°दनाधिक-रणाधि°	°दनाधि°	७९	१५
°नाद्	°नात्	८६	२६
क्रष्ट°	कर्ष्ट	८८	३८
°कतृ°	कर्तृ°	९०	१९
°ब्यु°	व्यू°	९१	३२
पकार	षकार	९६	१०
°भत्	°भत	१००	३९
°स्यानात्	°स्यात्	१०१	०७
शरात्	शरत्	१०१	३१
°षणो°	°पुणो°	१०४	३०
प्रणा°	प्रना°	१०७	२५
निलयनम्	निलयम्	१११	०३
द्दूर°	दुर°	१११	२३
गिरो	गिरौ	१११	३३
°पाच्छ°	°पादाच्छ°	११३	३२
°भ्री	°भीहे	११३	३३
°भिकर	°भिकार	११६	८
द्विगो	द्विगो	११६	३३
कथा°	यथा°	१२१	२४
इन्द्व	इन्द्व	१२३	७
भी ति	भीमवति	१२३	३३
°ल्या	°ल्यायनी	१२३	३४
°मूह्	°मूह्	१२४	२९
°घन्धु	°बन्धू	१२८	११
°काभावे	°कोभावे	१३०	११
°कारे	°कार	१३०	३४
प्रयु°	यु°	१३२	२७
घूत्क°	फुत्क°	१३३	४
गुल्लु°	गल्लु°	१३३	११
गुल्लू°	गल्लू°	१३३	११
°ति	°तयो	१३६	२२
°ति	°तयो	१३६	०५
°ति	°तयो	१३६	२५
°त ,-जी°	°त , तेन-जी°	१४५	३४
°सुरा,	°सुरा,	१४७	११
°गम्ना°	गम्य°	१५१	२३
भव°	व्यव°	१५१	३४
रण ।	रण । खल-वैयाकरण	१५३	२६
अपाकृत ,	अपाकृत ,- अपकृत ,	१५४	२६
°र्थे सा°	र्थे च सा°	१५५	२५
प्रियं	प्रिय	१५८	२२
°कर्णा	°कर्णौ	१५८	०७
भ्रातृ°	मातृ	१६०	६
°भाज	°भाजो	१६३	१०
सार°	पर°	१६३	११
°लूपम्	°लपम्	१६४	१९
°रटा°	°रद्धा	१६५	१७
°सर°	°सार°	१६६	०८
११२।१५६॥	३।१।१५६॥	१६६	०९
ऋर्द्ध	ऋद्ध	१६९	३०
मिता	मित	१७०	६
वेद°	वेदे	१७४	३८
°शक्तौ	°शक्तौ	१७५	१
°रोऽ°	°राऽ°	१७५	४
°दस्या,	°देश्या,	१७८	०७
वहृ°	वह°	१७८	४०
°गण	°र्गण	१७९	३३
द्वी,	की,	१८०	३८
क्रियां	क्रिया	१८०	४०

॥ अर्हँ ॥

परिशिष्टम् १

॥ आगमोद्धारकाचार्यश्रीमत्सागरानन्दसूरिगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीअमरचन्द्रसूरिविरचितः स्यादिशब्ददीपिकया सहितः

श्रीस्यादिशब्दसमुच्चयः ।

श्रीशारदां हृदि ध्यात्वा, स्यादिशब्दसमुच्चयम् ।
करोत्यमरचन्द्राऽऽख्यो, यतिः श्वेताम्बराग्रणीः ॥ १ ॥
शब्दाः पुँल्लिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः, स्युर्नपुंसकलिङ्गकाः ।
स्त्रीपुँल्लिङ्गकाः पुंक्लीब,-लिङ्गाः स्त्रीक्लीबलिङ्गकाः ॥ २ ॥
त्रिलिङ्गका अलिङ्गाश्च, वाच्यलिङ्गा अपि क्रमात् ।
नवप्रकारः शब्दानां, लिङ्गभेदो भवत्ययम् ॥ ३ ॥
स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च, सर्वनामगणोदिताः ।
सङ्ख्यासमाश्रिताः शब्दा, ज्ञेयाः प्रज्ञावता क्रमात् ॥ ४ ॥
अकारान्ताः स्मृताः पुंसि, देव मुख्याः समक्रियाः ।
मास-दन्त-पाद-यूषाः, शसादौ भेदभाजिनः ॥ ५ ॥

देवप्रक्रिया सुगमा, परं देवाः–इत्यत्र जसि अपवादत्वात् समानदीर्घबाधकस्य "लुगस्यादेत्यपदे" ॥ २ । १ । ११३ ॥ इत्यस्य बाधको "अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये" ॥ १ । ४ । १ ॥ इत्यनेन आकारः । मासादीनां विशेषो यथा–"मास-निशाऽऽसनस्य शसादौ लुग् वा" ॥ २ । १ । १०० ॥ इति मासान्, मासः । मासेन, मासा । मासाभ्याम्, मास-शब्दस्य भ्यामि अनेनान्तलोपे 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यकारस्य स्थानित्वेन "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ रुत्वाभावे "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ इति दत्वम् । अत्र तु न्यायस्य अनित्यत्वात् माद्भ्याम् इति मन्यते भाष्यकृत् । दुर्गस्तु मास्भ्याम् इति । सिद्धहेमव्याकरणे तु द्वयमपि भवति । एव सर्वत्र । सुपि मासेषु, "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ सत् मात्सु, "शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ माथ्सु ॥ दन्तादिषु ३ "दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इत्यादिसूत्रेण शसादौ दत्, पद्, यूषन् आदेशाः स्युः ॥ दन्तान्, दतः । दन्तेषु, दत्सु, दथ्सु ॥ पादान्, पदः । पादेषु, पत्सु, पथ्सु ॥ यूषान्, "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ इत्यलोपे "रषृ०" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ णत्वे च यूष्णः । यूषाभ्याम्, "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ नलोपे यूषभ्याम् । ङौ यूषे, "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ वा अलोपे यूष्णि, यूषणि इत्यादि ॥ ५ ॥

नपुंसके स्मृतास्तुल्य,– क्रियाः कुण्ड-कुलादयः ।
हृदयोदकाऽऽसनानां, शसादावन्तरं पुनः ॥ ६ ॥

"अतः स्यमोऽम्" ॥ १ । ४ । ५७ ॥ "औरीः" ॥ १ । ४ । ५६ ॥ "नपुंसकस्य शि." ॥ १ । ४ । ५५ ॥ "स्वराच्छौ" ॥ १ । ४ । ६५ ॥ "नि दीर्घ." ॥ १ । ४ । ८५ ॥ ५ सूत्राणि ॥ कुण्ड कुण्डे कुण्डानि २ । शेष देववत् ॥

"दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इत्यादिना शसादौ हृदयस्य वा हृद् । उदकस्य वा उदन् । कुण्डवत् ५ रूपाणि ॥ शसि हृदयानि, पक्षे "धुटां प्राक्" ॥ १ । ४ । ६६ ॥ नोन्ते हृन्दि । हृदा हृद्भ्यामित्यादि ॥ "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ हृत्सु, हृथ्सु ॥ कुण्डवत् ५ रूपाणि । उदकानि, "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ उदानि । उदकेन, "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ उद्ना । उदकाभ्याम्, उदभ्याम् । ङौ उदके, "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ उदनि उद्नि ॥ "मास निशा०"–॥ २ । १ । १०० ॥ इत्यादिना शसादौ आसनस्य अन्तलोपे आसन् । आसनानि, "नि दीर्घ." ॥ १ । ४ । ८५ ॥ आसानि । आसनेन, "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ आस्ना ॥ आसनाभ्याम्, "स्वरस्य परे प्राग्विधौ" ॥ ७ । ४ । ११० ॥ इत्यकारस्य स्थानित्वात् नलोपाभावे आसन्भ्याम् ॥ ङौ आसने, आसनि, आस्नि ॥ ६ ॥

१ दन्त्य इत्यन्ये ।

शुक्ल-कृष्णारुणाद्यास्तु, वाच्यलिङ्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
आकारान्ताश्च पुलिङ्गा, हाहा-प्रभृतयः समाः ॥ ७ ॥

शुक्लाद्याः पुंसि देववत् । स्त्रियामाप्प्रत्यये शालावत् । क्लीबे कुण्डवत् ।

हाहाऽऽदीनां स्वरे सन्धिः । अघुट्स्वरे तु "लुगातोऽनापः" ॥ २ । १ । १०७ ॥ इत्यन्तलोपः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहां हाहः । हाहा हाहाभ्याम्० । आ० हे हाहाः ! ॥ ७ ॥

आकारान्ताः स्त्रियां श्रद्धा,-शाला-मालाऽऽदयः समाः ।
जरा-निशा-नासिकाऽम्बा,-ऽर्थानां स्यादन्तरं पुनः ॥ ८ ॥

श्रद्धा सि "दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ श्रद्धा । "औता" ॥ १ । ४ । २० ॥ श्रद्धे । श्रद्धाः । श्रद्धां श्रद्धाः । "टौस्येत्" ॥ १ । ४ । १९ ॥ श्रद्धया श्रद्धाभ्याम्० । "आपो ङिता यैयास् यास् याम्" ॥ १ । ४ । १७ ॥ श्रद्धायै० । श्रद्धयोः श्रद्धानाम् । आ० "एदापः" ॥ १ । ४ । ४२ ॥ हे श्रद्धे हे श्रद्धे हे श्रद्धाः।

जरादीनां विशेषो यथा—जरा "जराया जरस् वा" ॥ २ । १ । ३ ॥ स्वरादौ वा जरस् आदेशः ॥ विकल्पपक्षे व्यञ्जनादौ च श्रद्धावत् ॥ जरा । जरसौ, जरे । जरसः, जरा ॥ इत्यादि ॥ जरामतिक्रान्त इत्यन्यपदार्थे "गोश्चान्ते०" ॥ २ । ४ । ९६ ॥ इत्यादिसूत्रेण ह्रस्व. । ह्रस्वत्वे कृते 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न्यायात् जरसादेशः । पुलिङ्गे—अतिजरः अतिजरसौ, अतिजरौ अतिजरस., अतिजरा. । अतिजरसा अत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च प्रागेव जरसादेशे कृतेऽदन्तत्वाभावः । अन्ये तु प्रागेवेनादेश 'सन्निपातलक्षण०' न्यायस्य अनित्यत्वाऽऽश्रयणात् पश्चात् जरसादेश चेच्छन्तोऽतिजरसिना इत्यपि मन्यन्ते । पक्षे अतिजरेण अतिजराभ्याम् एसादेशेनैव सिद्धे ऐस्करण 'सन्निपातलक्षण०' न्यायस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन अतिजरसैः । अन्ये तु अतिजरैरित्येवेच्छन्ति । ऐस्करणादतिजरसैरेतत् ज्ञापकम् 'ज्ञापकज्ञापिता विधयो ह्यनित्याः' इति 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न्यायेन ऐस्करणे जराशब्द आकारान्तो न ज्ञेयः । तेनैव अतिजरैः । अतिजरसः, अतिजरात् । केचित् तु प्रागेवादादेशे जरसादेशमिच्छन्तोऽतिजरसादित्यपि, ङसिस्थानेऽदिति सिद्धे यद् दीर्घोच्चारण तेन अतिजरसादिति वा मन्यन्ते । क्लीबे सौ "अत. स्यमोऽम्" ॥ १ । ४ । ५७ ॥ अमोऽकारोच्चारण जरसादेशार्थम् । "जरसो वा" ॥ १ । ४ । ६० ॥ इति वा लुपि अतिजरः, अतिजरसम्, अतिजरम् । अतिजरसी, अतिजरे । अतिजरांसि, अतिजराणि । द्वितीयायामप्येवम् । शेष पुंवत् । स्त्रिया तु मुख्यजराशब्दवत् ॥ "मासनिशा०" २।१।१००॥ इत्यादिना शसादौ वा अन्तलुक् । निशः, निशा. । निशा, निशया । "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ इति शस्य जत्वे निज्भ्याम्, निशाभ्याम् । सुपि "सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ इति सुप्सस्य शः "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ श ज "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ ज् च् "प्रथमादधुटि शश्छः" ॥ १ । ३ । ४ ॥ वा शु छु इति निच्छु, निच्शु, निशासु ॥ "दन्त-पाद-नासिका०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इत्यादिना शसादौ वा नस् । नसः, नासिकाः । नसा, नासिकया । "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ इति स् द् "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ द् त् नत्सु, नध्सु, नासिकासु ॥ अम्बाऽर्थानां तु "नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्व." ॥ १ । ४ । ४३ ॥ हे अम्ब ! हे अम्बाः ! । एव अक्का अल्ला । बहुस्वरत्वात् ड-ल कवतां न स्यात् । हे अम्बाडे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! ॥ ८ ॥

आकारान्ता वाच्यलिङ्गाः, सोमपा-प्रमुखाः समाः ।
पुंसि तुल्या इकारान्ता, अग्नि-विध्यादयो मताः ॥ ९ ॥

सोमपा, कीलालपा, क्षीरपा, घर्मत्रा, शङ्खध्मा, लोहध्मा इत्यादि विजन्ताः । उदधिका, अग्रेगा, विकपा, गोपा, अब्जजा इत्याद्याकारान्ता एते धातुरूपा वाच्यलिङ्गाः । एषा घुटि परे सन्धि. अघुटि स्वरे तु "लुगातोऽनापः" ॥ २ । १ । १०७ ॥ आ लुग् । सोमपाः सोमपौ सोमपा. । सोमपः । सोमपा सोमपाभ्याम् । आ० हे सोमपा ! । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् । आबन्तत्वाभावात् न श्रद्धासमत्वमेषाम् ॥ क्लीबे ह्रस्वत्वे कुण्डवत् ॥

"अग्रेगा उदधिकाश्च, विकपाश्च तथा गोपा ।
श्रियं ददतु राजेन्द्र !, अब्जजा-सहिता इमे ॥ १ ॥"

अग्रेगा इन्द्रः । उदधिका विष्णु. । विकपाः शम्भुः । गोपाः रविः । अब्जजा ब्रह्मा । इति सञ्ज्ञात्वेऽप्येते ॥

अग्नि "इदुतोऽस्त्रेरीदूत्" ॥ १ । ४ । २१ ॥ "जस्येदोत्" ॥ १ । ४ । २२ ॥ "टः पुंसि ना" ॥ १ । ४ । २४ ॥ "ङित्यदिति" ॥ १ । ४ । २३ ॥ "एदोद्भ्यां ङसिङसो रः" ॥ १ । ४ । ३५ ॥ "ङिर्डौ" ॥ १ । ४ । २५ ॥

"ङित्यन्त्यस्वरादेः" ॥ २ । १ । ११४ ॥ "ह्रस्वस्य गुणः" ॥ १ । ४ । ४१ ॥ ८ ॥ अग्निः अग्नी अग्नयः । अग्निम् अग्नीन् । अग्निना अग्निभ्याम्० ॥ अग्नये । अग्नेः २ । अग्न्योः २ । अग्नीनाम् । अग्नौ० अग्निषु ॥ आ० हे अग्ने !० ॥९॥

विशेषः सखि-पत्योस्तु, पन्थि मन्थि-ऋभुक्षिषु ।
इकारान्ताः स्त्रियां बुद्धि,-मुख्या धूलि-मुखाः समाः ॥ १० ॥

सौ "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ सखा "सख्युरितो०" ॥ १ । ४ । ८३ ॥ सखायौ सखायः ॥ सखायम् सखीन् ॥ "न नाङिदेत्" ॥ १ । ४ । २७ । सख्या सख्ये । "खितिखीती०" ॥ १ । ४ । ३६ ॥ सख्युः २ ॥ "केवलसखि०" ॥ १ । ४ । २६ ॥ सख्यौ ॥ शेषमग्निवत् ॥ आ० हे सखे ! हे सखायौ ! हे सखायः ! ॥ "न नाङिदेत्" ॥ १ । ४ । २७ ॥ पत्या पत्ये ॥ "खितिखीती०" ॥ १ । ४ । ३६ ॥ पत्युः २ ॥ "केवलसखि०" ॥ १ । ४ । २६ ॥ पत्यौ ॥ शेषोऽग्निवत् । सपूर्वस्तु सर्वत्राग्निवत् पतिः ॥ सखिस्तु सपूर्वः-प्रियसखा प्रियसखायौ प्रियसखायः ॥ प्रियसखाय प्रियसखायौ प्रियसखीन् । अग्रेऽग्निवत् ॥ आ० हे प्रियस, ३ खे, खायौ, खायः ! । अत्र ग्रन्थे कातन्त्रानुसारात् पथ्यादयः ३ शब्दा इकारान्तत्वादिना उपात्ताः । व्याकरणे तु पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इति रीत्या नकारान्तत्वेन । अतस्तत्र इय प्रक्रिया-"पथिन्मथि०" ॥ १ । ४ । ७६ ॥ सौ नस्य आः "एः" ॥ १ । ४ । ७७ ॥ इति इकारस्य आः "थो न्थ्" ॥ १ । ४ । ७८ ॥ पन्थाः । "एः" ॥ १ । ४ । ७७ ॥ "थो न्थ्" ॥ १ । ४ । ७८ ॥ पन्थानौ पन्थानः । पन्थान पन्थानौ "इन् ङीस्वरे लुक्" ॥ १ । ४ । ७९ ॥ पथः । पथा "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ नलोपे पथिभ्याम् । आ० हे पन्थाः ! हे पन्थानौ ! हे पन्थानः ! ॥ एव मथिन् ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणं ऋभुक्षाणौ "इन् ङीस्वरे लुक्" ॥ १ । ४ । ७९ ॥ ऋभुक्षः । ऋभुक्षिभ्याम्० । ऋभुक्षिषु । आमन्त्रणेऽप्येवम् ॥ स्त्रियां सुपथी नदीवत् ॥ क्लीबे सुपथि सुपथिनी सुपथीनि २ । आ० "क्लीबे वा" ॥ २ । १ । ९३ ॥ हे सुपथिन्, हे सुपथि ! । अत्र नित्यत्वात् सेर्लुपि सेरभावात् आ न स्यात् ॥

एषां स्त्रीत्वात् शसः सस्य नो न ॥ बुद्धीः "स्त्रिया ङितां वा दैदास् दास् दाम्" ॥ १ । ४ । २८ ॥ बुद्ध्यै, बुद्धये । बुद्ध्याः, बुद्धेः २ । बुद्धीनां, बुद्धौ ॥ शेषं अग्निवत् ॥ धूल्यादीनां तु "इतोऽक्त्यर्थात्" ॥ २ । ४ । ३२ ॥ इति ङीप्रत्यये धूली-भूमी-मुख्या नदीवत् ॥ बुद्धि-मत्यादीना तु क्तिनिष्पन्नत्वात् ङीर्न ॥ १० ॥

वारि-प्रभृतयस्तुल्या, इकारान्ता नपुंसके ।
अस्थि-दधि-सक्थ्यक्ष्णां तु, विज्ञेयं पुनरन्तरम् ॥ ११ ॥

"अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ वारि "औरीः" ॥ १ । ४ । ५६ ॥ "अनाम्स्वरे नोन्तः" ॥ १ । ४ । ६४ ॥ वारिणि "स्वराच्छौ" ॥ १ । ४ । ६५ ॥ "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ वारीणि अत्र इनो लाक्षणिकत्वात् "इन्-हन्पूषा०" ॥ १ । ४ । ८७ ॥ इत्यादिना न दीर्घः ॥ लाक्षणिकस्य अनित्यत्वात् केचित् इन्हन्०"॥ १ । ४ । ८७ ॥ इत्यादिना दीर्घमपि कुर्वन्ति ॥ वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे० । आमि नागमाभावात् "ह्रस्वापश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ आम् नाम् "दीर्घो नाम्य०" ॥ १ । ४ । ४७ ॥ वारीणाम् । वारिणो. वारिषु । आ० "नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ हे वारे, हे वारि ! हे वारिणी ! हे वारीणि ! ॥ एव भूरि-मुख्याः ॥ भूरि. स्वर्णवाची क्लीबे, प्रचुरवाची वाच्यलिङ्गः वारिवत् ॥

अस्थि । अस्थि अस्थिनी अस्थीनि २ ॥ टादौ स्वरे "दध्यस्थि" ॥ १ । ४ । ६३ ॥ "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्ने० । अस्थ्नोः २ । अस्थ्नाम् । "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ अस्थ्नि, अस्थनि० अस्थिषु । आ० हे अस्थे, हे अस्थि ! हे अस्थिनी ! हे अस्थीनि ! ॥ एव दध्यादयोऽपि ३ ॥ अक्षि अक्षिणी अक्षीणि इत्यादि ॥ एवमत्यस्थ्यादयोऽपि ॥ अत्यस्थिः अत्यस्थी अत्यस्थयः । अत्यस्थिम्० अत्यस्थीन् । अत्यस्थ्ना अत्यस्थिभ्याम् अत्यस्थिभिः । अत्यस्थ्ने० इत्यादि ॥ स्त्रिया प्रियास्थिः प्रियास्थी प्रियास्थयः । प्रियास्थिम् प्रियास्थी प्रियास्थी. ॥ प्रियास्थ्न्या अतिदध्न्या इत्यत्र अनादेशे नान्तत्वात् ङीः ॥ एव प्रियास्थ्न्यै इत्यादि ॥ क्लीबे पूर्वमुख्यवत् । टाऽऽदौ स्वरे "वाऽन्यतः पु०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ प्रियास्थ्ना प्रियास्थिना कुलेन इत्यादि ॥

इकार ईकारान्ता एकार-ऐकारान्ता अन्यपदार्थत्वेन क्लीबे इकारान्ता. यथा-अतिनदि, प्रियनारि, जितपृथ्वि, जितासि, अतिरि इत्यादि तेऽपि वारिवत् ॥ टाऽऽदौ स्वरे "वाऽन्यतः पुमा०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ वा पुस्त्वम् ॥ अतिनदिने, अतिनद्ये इत्यादि ॥ अतिरिशब्दस्य तु 'एकदेशविकृतस्य०' अनित्यत्वाद् व्यञ्जनादौ स्यादौ "आ रायो व्यञ्जने" ॥ २ । १ । ५ ॥ इत्यात्वम् अतिराभ्यां कुलाभ्याम् । शेषमतिनदिवत् । टाऽऽदौ स्वरे अतिरिणा पुस्त्वे ह्रस्वाभाव. अतिराया इत्यादि ॥

सुसखि, सुपितृ अत्रापि "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति टाऽऽदौ स्वरे वा पुंस्त्वम्। आ० तु व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणात् "नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ इति न भवति तेन हे सुसखि ! हे सुपितृ ! कुलम् ॥ ११ ॥

वाच्यलिङ्गाः शुचिप्रायाः, सुबुद्ध्याद्याः सदृक्क्रियाः ।
सुरभि-भूरि-सुमति,-दीर्घाङ्गुलि-मुखा अपि ॥ १२ ॥
ईकारान्तास्तु पुंल्लिङ्गा,-स्तुल्या वातप्रमी-मुखाः ।

सुरभि-भूरि-सुमति-दीर्घाङ्गुलि-सुवारिमुख्या वाच्यलिङ्गाः पुंसि अग्निवत्। स्त्रियां शसि सस्य नत्वं टाया ना इति न शेषमग्निवत्। शुचिशब्दः स्वत एव त्रिलिङ्गोऽस्ति, ततो यदा तस्य स्त्रियां प्रयोगः तदा बुद्धिवत्। क्लीबे वारिवत्। वाच्यलिङ्गव्यवस्थायां तु टाऽऽदौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति वा पुंस्त्वम्। टायां रूपे समे। आमि तु एका प्रक्रिया वाच्यलिङ्गाऽऽमन्त्रणे हे शुचि !। एवं सुरम्याद्याः क्लीबे। सुबुद्ध्याद्या अप्येवं वाच्यलिङ्गाः।

वाताभिमुखगामुको मृगः वातप्रमीः। सर्वत्र स्वरे सन्धिः। अमि वातप्रमीम्। शसि वातप्रमीन्। आमि वातप्रम्याम्। ङौ वातप्रमी। आ० हे वातप्रमीः ! ॥ १२ ॥

ईकारान्ताः स्त्रियां ज्ञेया, नदी-मही-मुखाः समाः ।
लक्ष्मी-श्री-ह्री-धी-मुख्यानां, स्त्रीशब्दस्य तथाऽन्तरम् ॥ १३ ॥

"दीर्घङ्याब्०" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ नदी नद्यौ नद्यः। नदीम् नदीः। नद्या नदीभ्याम् नदीभिः। "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ नद्यै। नद्याः २ नदीनाम्। नद्याम् नदीषु। आ० "नित्यदित्०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ इति हे नदि !। एवं मही नखी-पृथ्वी-कुमारी-मुख्याः।

लक्ष्मीः, अवीः, तरीः, सूरीः, तन्द्रीः, तन्त्रीः। तथा श्रीः, ह्रीः, भीः, धीः। इत्येषां लक्ष्म्यादीनामुणादीकारान्तत्वम्। श्री-आदीनां धात्वीकारान्तत्वमतो ङ्यभावात् सिलोपो न। लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः। "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ लक्ष्म्यै०। लक्ष्म्याः २ लक्ष्मीणाम्। आ० "नित्यदिद्द्विस्वरा०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ हे लक्ष्मि ! ॥ श्रीः श्रियौ श्रियः। श्रियम् श्रियः। "वे युवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ श्रियै, श्रिये। श्रियाः, श्रियः २। "आमो नाम् वा" ॥ १ । ४ । ३१ ॥ श्रीणां, श्रियाम्। श्रियि। आ० हे श्रीः !।

"दीर्घङ्याब्०" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ स्त्री "स्त्रियाः" ॥ २ । १ । ५४ ॥ इय् स्त्रियौ स्त्रियः। "वाऽम्शसि" ॥ २ । १ । ५५ ॥ स्त्रियं, स्त्रीम्। स्त्रियः, स्त्रीः। स्त्रिया स्त्रीभ्याम्। "वेयुवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ इत्यत्र अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपि इयुवयत्वादिकार्यात् प्रागेव स्त्रीदूदाश्रित कार्यं स्यात्। "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ नित्यं दै स्त्रियै। स्त्रियाः २। स्त्रियोः २ स्त्रीणाम्। स्त्रिया० स्त्रीषु। आ० "नित्यदिद्०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ इति हे स्त्रि ! हे स्त्रियौ ! हे स्त्रियः !। स्त्रियमतिक्रान्तो योऽसौ अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ "इदुतोऽस्त्रे०" ॥ १ । ४ । २१ ॥ इत्यत्र इदमेवाऽस्त्रिग्रहणं ज्ञापकं 'परेणापीयादेशेन कार्यं न बाध्यते' अतिस्त्रयः। एवमग्रेऽपि। "वाऽम्शसि" ॥ २ । १ । ५५ ॥ अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः २। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रौ० अतिस्त्रिषु। आ० हे अतिस्त्रे !। स्त्रीलिङ्गे अतिस्त्रीशब्दो मुख्यस्त्रीवत्। क्लीबे वारिवत्। पुमथ्याऽऽदौ "वाऽन्यतः पु०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ वा पुंवत् ॥ १३ ॥

ईकारान्ता वाच्यलिङ्गा, अतिलक्ष्मी-मुखाः समाः ।
पृथुश्री-प्रमुखा भिन्नाः, सेनान्युन्नी-मुखाः पृथक् ॥ १४ ॥

अतिलक्ष्मीशब्दः पुंस्त्रियोर्मुख्यलक्ष्मीवत्। क्लीबे वारिवत्। टाऽऽदौ "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ वा पुंवत्। आमि पक्षद्वयेऽप्यतिलक्ष्मीणाम्। आ० हे अतिलक्ष्मि !०। एवमतितन्त्रीमुख्याः ॥ पृथुश्रीमुखाना धात्वीकारान्तत्वादियुं पुंस्त्रियोर्मुख्यश्रीशब्दवत्। प्रक्रिया क्लीबे वारिवत्। टाऽऽदौ स्वरे वा पुंस्त्वम्। पुंसि "वेयुवोऽस्त्रियाः" ॥ १ । ४ । ३० ॥ "आमो नाम् वा" ॥ १ । ४ । ३१ ॥ प्राप्तिः। पृथुश्रिणा, पृथुश्रिया। पृथुश्रिभ्याम्। पृथुश्रिणे, पृथुश्रिये, पृथुश्रियै। इत्यादि। आमि पक्ष १ पृथुश्रीणा, पक्ष २ पृथुश्रीणा, पृथुश्रियाम्। आ० हे पृथुश्रि ! ॥ एवं त्यक्तह्री गतभी-आद्याः। यदा बुद्धिवाची धीशब्दः तदा स्त्रीलिङ्गः। शोभना धीर्यस्य यस्या वा इति बहुव्रीहौ सुधीशब्दो वाच्यलिङ्गः। ततः सुधीशब्दो लिङ्गत्रयेऽपि पृथुश्रीवत्। सुपूर्वः 'ध्यै' सुष्ठु ध्यायतीति "दिद्युद्०" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इत्यादिना सुधी विद्वद्वाची पुंल्लिङ्गः। "धातोरिवर्ण०" ॥ २ । १ । ५० ॥ तस्य इय्। आ० हे सुधीः !।

सेनानीमुख्यानां विशेषो यथा–सेनानीः, "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इति यत्वे–सेनान्यौ, सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम्० । आमि–सेनान्याम् । ङौ "निय आम्" ॥ १ । ४ । ५१ ॥ इति सेनान्याम् । आ० हे सेनानीः, हे सेनान्यौ, हे सेनान्यः; स्त्रियामप्येवम्, पर 'स्त्रिया' इति अनुवर्तमाने पुन· स्त्रीग्रहण नित्यस्त्रीविषयार्थम्, तेनात्र दै-आद्या न यथा—सेनान्ये ब्राह्मण्यै इत्यादि । क्लीबे ह्रस्वे सेनानि सेनानिनी सेनानीनि । "टादौ स्वरे वा" पुस्त्व सेनान्या, सेनानिना, सेनानिभ्याम्० । सेनान्ये, सेनानिने, आमि–सेनान्यां, पक्षे–"ह्रस्वापश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ इति नामि–सेनानीनाम् । ङौ सेनान्याम् । क्लीबे पक्षे ह्रस्वे कृते 'एकदेश०' इति न्यायाद् आम्प्राप्तौ 'आगमाऽऽदेशयोरागमविधिर्बलवान्' इति आगमः, नागमे च कृते पुनर्न स्यात् 'सकृद्बाधित०' इति न्यायात् । सेनानिनि । आ० हे सेनानि । एव उन्नी-ग्रामणी-मुख्याः ॥१४॥

भिन्ना यवक्री-नी-प्राप्त,–भी-महानी-मुखास्तथा ।
शम्भ्वाद्याः पुंस्युकारान्ताः, समाः क्रोष्टु-विवर्जिताः ॥ १५ ॥

यवक्रीमुखानां विशेषो यथा—यवक्री-देवप्री आद्येषु "सयोगात्" ॥ २ । १ । ५२ ॥ इय् । नी-मी पी ली-सदृशेषु "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इय् । प्राप्तभी-महानी-परमनी आदिषु क्विब्वृत्त्यभावात् "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ यत्वम् । न "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इय्–यवक्रीः, यवक्रियौ, यवक्रियः । आमि–यवक्रियाम् । आ० हे यवक्रीः । स्त्रियामप्येव पर नित्यस्त्रीत्वाभावात् "स्त्रीदूत." ॥ १ । ४ । २९ ॥ इति न । क्लीबे ह्रस्वे यवक्रि यवक्रिणी यवक्रीणि । "टादौ स्वरे वा" पुस्त्वम्–यवक्रिणा, यवक्रिया; यवक्रिभ्याम् । आमि–यवक्रीणा, यवक्रियाम् । आ० हे यवक्रि । एव नी-प्राप्तभी-महानी-मुखाः । पर नीशब्दे ङौ "निय आम्" ॥ १ । ४ । ५१ ॥ नियाम् ।

शम्भुशब्दस्यापि अग्निवत् प्रक्रिया । एव भानु-विभु-मुख्याः ॥ क्रोष्टुविशेषो यथा—"क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि" ॥ १ । ४ । ९१ ॥ इति शेषघुटि तृच्, "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ क्रोष्टा । "तृस्वसृनप्तृ०" ॥ १ । ४ । ३८ ॥ क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टून् । "टादौ स्वरे वा" ॥ १ । ४ । ९२ ॥ पुंस्येव वा तृच्–क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना; क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः । आ० हे क्रोष्टा, हे क्रोष्टारौ, हे क्रोष्टारः । क्लीबे बहवः क्रोष्टारो यत्र वने तद् बहुक्रोष्टु वनम् अत्र 'पुंसि' इत्युक्त तृच् न । ततो जतुवत् । स्त्रियाम् ङीप्रत्यये "स्त्रियाम्०" ॥ १ । ४ । ९३ ॥ इति तृजादेशे क्रोष्ट्री, नदीवत् ॥ १५ ॥

धेनु-मुख्या उकारान्ताः, स्त्रीलिङ्गाः सदृशक्रियाः ।
जतु-प्राया उकारान्ताः, समानाः स्युर्नपुंसके ॥ १६ ॥

धेनुशब्दो बुद्धिवत् । एव प्रियङ्गुमुख्याः । कथं हे भीरु । स्त्रीपर्यायादूङि कृते भविष्यति । ये जातिवचनत्वम-निच्छन्त ऊ ऊङ न मन्यन्ते तेषा मते भीरा इत्येव स्यात् । कथ हे सुतनुः अत्र तनू शब्दः । केषाचिन्मते सबोधने गुणो दृष्टो न भीरो· सुतनोः स्त्रियाम् ।

जतु वारिवत् । एवमस्रु-मुख्याः ॥ १६ ॥

उकारान्ता वाच्यलिङ्गाः, पटु-लघ्वादयः समाः ।
ऊकारान्ताः पुंसि हूहू,–नग्नहू-प्रमुखाः समाः ॥ १७ ॥

पुंसि शम्भुवत् । स्त्रियां धेनुवत् । वा ङ्यां पट्वी नदीवत् । क्लीबे जतुवत् । टादौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति वा पुंस्त्वम् न० माषदलन्यादि सुराबीजम् । हूहूः० हूहून् । सर्वत्र स्वरे सन्धिः ॥ १७ ॥

स्वयंभू-प्रतिभू-प्रायाः, सदृशाः खलपूः पृथक् ।
एभ्यो वर्षाभू-पुनर्भू-शब्दयोरन्तरं मतम् ॥ १८ ॥

स्वयंभूः "दृन्पुन०" ॥ २ । १ । ५९ ॥ इति नियमात्, "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इत्यप्राप्तौ, "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इत्युव्–स्वयम्भुवौ । अग्रेऽप्येवम् । एवमात्मभू-मनोभ्वाद्याः ।

खलपूः स्वरे "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इति च वत्व, खलप्वौ ॥

वर्षाभूः स्वरे "दृन्पुनर्०" ॥ २ । १ । ५९ ॥ इति वत्वे–वर्षाभ्वौ । पुनर्भूः वर्षाभूवत् । परं स्त्रीत्वात् "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ इति दै-आद्या· पुनर्भ्वै० । आ० हे पुनर्भु । वर्षाभूर्यदा मण्डूक्यां तदा स्त्रीलिङ्गः पुनर्भूवत् ॥ १८ ॥

स्त्रियामूदन्ता वध्वाद्याः, समा भ्रूर्भूश्च भेदभाक् ।
समा वाच्यलिङ्गा अति,–चमू प्राप्तवधू-मुखाः ॥ १९ ॥

वधूर्नदीवत् पर सेर्लोपो न वधू· । एव ऊङन्ता रम्भोरू-लक्ष्मणोरूमुख्याः । तथा कच्छू-जम्बूप्राया वधूवत् । जम्बू

सुसखि, सुपितृ अत्रापि "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति टाऽऽदौ स्वरे वा पुंस्त्वम् । आ० तु व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणात् "नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ इति न भवति तेन हे सुसखि ! हे सुपितृ ! कुलम् ॥ ११ ॥

वाच्यलिङ्गाः शुचिप्रायाः, सुबुद्ध्याद्याः सदृक्क्रियाः ।
सुरभि-भूरि-सुमति,-दीर्घाङ्गुलि-मुखा अपि ॥ १२ ॥
ईकारान्तास्तु पुँल्लिङ्गा,-स्तुल्या वातप्रमी-मुखाः ।

सुरभि-भूरि-सुमति-दीर्घाङ्गुलि-सुवारिमुख्या वाच्यलिङ्गाः पुंसि अग्निवत् । स्त्रियां शसि सस्य नत्व टाया ना इति न शेषमग्निवत् । शुचिशब्दः स्वत एव त्रिलिङ्गोऽस्ति, ततो यदा तस्य स्त्रियां प्रयोगः तदा बुद्धिवत् । क्लीबे वारिवत् । वाच्यलिङ्गव्यवस्थाया तु टाऽऽदौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति वा पुंस्त्वम् । टाया रूपे समे । आमि तु एका प्रक्रिया वाच्यलिङ्गाऽऽमन्त्रणे हे शुचि ! । एवं सुरभ्याद्याः क्लीबे । सुबुद्ध्याद्या अप्येवं वाच्यलिङ्गाः ।

वाताभिमुखगामुको मृगः वातप्रमी. । सर्वत्र स्वरे सन्धिः । अमि वातप्रमीम् । शसि वातप्रमीन् । आमि वातप्रम्याम् । ङौ वातप्रमी । आ० हे वातप्रमीः ! ॥ १२ ॥

ईकारान्ताः स्त्रियां ज्ञेया, नदी-मही-मुखाः समाः ।
लक्ष्मी-श्री-ह्री-धी-मुख्यानां, स्त्रीशब्दस्य तथाऽन्तरम् ॥ १३ ॥

"दीर्घङ्याब्०" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ नदी नद्यौ नद्यः । नदीम् नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः । "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ नद्यै । नद्याः २ नदीनाम् । नद्याम् नदीषु । आ० "नित्यदित्०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ इति हे नदि ! । एवं मही नखी-प्लवी-कुमारी-मुख्याः ।

लक्ष्मीः, अवीः, तरीः, सूरीः, तन्द्रीः, तन्त्रीः । तथा श्रीः, ह्रीः, भीः, धीः । इत्येषां लक्ष्म्यादीनामुणादीकारान्तत्वम् । श्री-आदीनां धात्वीकारान्तत्वमतो ङ्यभावात् सिलोपो न । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ लक्ष्म्यै० । लक्ष्म्याः २ लक्ष्मीणाम् । आ० "नित्यदिद्द्विस्वरा०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ हे लक्ष्मि ! ॥ श्रीः श्रियौ श्रियः । श्रियम् श्रियः । "वे युवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ श्रियै, श्रिये । श्रियाः, श्रियः २ । "आमो नाम् वा" ॥ १ । ४ । ३१ ॥ श्रीणां, श्रियाम् । श्रियि । आ० हे श्रीः ! ।

"दीर्घङ्याब्०" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ स्त्री "स्त्रियाः" ॥ २ । १ । ५४ ॥ इय् स्त्रियौ स्त्रियः । "वाऽम्शसि" ॥ २ । १ । ५५ ॥ स्त्रियं, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् । "वेयुवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ इत्यत्र अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपि इयुव्यत्वादिकार्यात् प्रागेव स्त्रीदूदाश्रितं कार्यं स्यात् । "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ नित्यं दै स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः २ स्त्रीणाम् । स्त्रिया० स्त्रीषु । आ० "नित्यदिद्०" ॥ १ । ४ । ४३ ॥ इति हे स्त्रि ! हे स्त्रियौ ! हे स्त्रियः ! । स्त्रियमतिक्रान्तो योऽसौ अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ "इदुतोऽस्त्रेः०" ॥ १ । ४ । २१ ॥ इत्यत्र इदमेवाऽस्त्रिग्रहणं ज्ञापकं 'परेणापीयादेशेन कार्यं न बाध्यते' अतिस्त्रयः । एवमग्रेऽपि । "वाऽम्शसि" ॥ २ । १ । ५५ ॥ अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ० अतिस्त्रिषु । आ० हे अतिस्त्रे ! । स्त्रीलिङ्गे अतिस्त्रीशब्दो मुख्यस्त्रीवत् । क्लीबे वारिवत् । पुमष्टाऽऽदौ "वाऽन्यतः पु०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ वा पुंवत् ॥ १३ ॥

ईकारान्ता वाच्यलिङ्गा, अतिलक्ष्मी-मुखाः समाः ।
पृथुश्री-प्रमुखा भिन्नाः, सेनान्युन्नी-मुखाः पृथक् ॥ १४ ॥

अतिलक्ष्मीशब्दः पुंस्त्रियोर्मुख्यलक्ष्मीवत् । क्लीबे वारिवत् । टाऽऽदौ "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ वा पुंवत् । आमि पक्षद्वयेऽप्यतिलक्ष्मीणाम् । आ० हे अतिलक्ष्मि !० । एवमतितन्त्रीमुख्याः ॥ पृथुश्रीमुखाना धात्वीकारान्तत्वादियुपुंस्त्रियोर्मुख्यश्रीशब्दवत् । प्रक्रिया क्लीबे वारिवत् । टाऽऽदौ स्वरे वा पुंस्त्वम् । पुंसि "वेयुवोऽस्त्रियाः" ॥ १ । ४ । ३० ॥ "आमो नाम् वा" ॥ १ । ४ । ३१ ॥ प्राप्तिः । पृथुश्रिणा, पृथुश्रिया । पृथुश्रिभ्याम् । पृथुश्रिणे, पृथुश्रिये, पृथुश्रियै । इत्यादि । आमि पक्ष १ पृथुश्रीणा, पक्ष २ पृथुश्रीणा, पृथुश्रियाम् । आ० हे पृथुश्रि ! ॥ एवं त्यक्तह्री गतभी-आद्याः । यदा बुद्धिवाची धीशब्दः तदा स्त्रीलिङ्गः । शोभना धीर्यस्य यस्या वा इति बहुव्रीहौ सुधीशब्दो वाच्यलिङ्गः । ततः सुधीशब्दो लिङ्गत्रयेऽपि पृथुश्रीवत् । सुपूर्वः 'ध्यै' सुष्ठु ध्यायतीति "दिद्युद्०" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इत्यादिना सुधीः विद्वद्वाची पुँल्लिङ्गः । "धातोरिवर्ण०" ॥ २ । १ । ५० ॥ तस्य इय् । आ० हे सुधीः ! ।

सेनानीमुख्यानां विशेषो यथा–सेनानीः, "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इति यत्वे-सेनान्यौ, सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम्० । आमि-सेनान्याम् । ङौ "निय आम्" ॥ १ । ४ । ५१ ॥ इति सेनान्याम् । आ० हे सेनानीः, हे सेनान्यौ, हे सेनान्यः; स्त्रियामप्येवम्, परं 'स्त्रिया' इति अनुवर्तमाने पुनः स्त्रीग्रहणं नित्यस्त्रीविषयार्थम्, तेनात्र दै-आद्या न यथा—सेनान्ये ब्राह्मण्यै इत्यादि । क्लीबे ह्रस्वे सेनानि सेनानिनी सेनानीनि । "टादौ स्वरे वा" पुंस्त्वं सेनान्या, सेनानिना; सेनानिभ्याम्० । सेनान्ये, सेनानिने; आमि–सेनान्यां, पक्षे–"ह्रस्वापश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ इति नामि–सेनानीनाम् । ङौ सेनान्याम् । क्लीबे पक्षे ह्रस्वे कृते 'एकदेश०' इति न्यायाद् आम्प्राप्तौ 'आगमाऽऽदेशयोरागमविधिर्बलवान्' इति आगमः, नागमे च कृते पुनर्न स्यात् 'सकृद्बाधित०' इति न्यायात् । सेनानिनि । आ० हे सेनानि । एव उन्नी ग्रामणी-मुख्याः ॥१४॥

भिन्ना यवक्री-नी-प्राप्त,-भी-महानी-मुखास्तथा ।
शम्भ्वाद्याः पुंस्युकारान्ताः, समाः क्रोष्टु-विवर्जिताः ॥ १५ ॥

यवक्रीमुखानां विशेषो यथा—यवक्री-देवप्री आद्येषु "संयोगात्" ॥ २ । १ । ५२ ॥ इय् । नी-भी पी ली-सदृशेषु "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इय् । प्राप्तभी-महानी-परमनी आदिषु क्विब्वृत्त्यभावात् "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ यत्वम् । न "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इय्–यवक्रीः, यवक्रियौ; यवक्रियः । आमि–यवक्रियाम् । आ० हे यवक्रीः । स्त्रियामप्येव पर नित्यस्त्रीत्वाभावात् "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ इति न । क्लीबे ह्रस्वे यवक्रि यवक्रिणी यवक्रीणि । "टादौ स्वरे वा" पुंस्त्वम्–यवक्रिणा, यवक्रिया; यवक्रिभ्याम् । आमि–यवक्रीणां, यवक्रियाम् । आ० हे यवक्रि । एव नी-प्राप्तभी-महानी-मुखाः । पर नीशब्दे ङौ "निय आम्" ॥ १ । ४ । ५१ ॥ नियाम् ।

शंभुशब्दस्यापि अग्निवत् प्रक्रिया । एव भानु-विभु-मुख्याः ॥ क्रोष्टुविशेषो यथा—"क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि" ॥ १ । ४ । ९१ ॥ इति शेषघुटि तृच्, "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ क्रोष्टा । "तृस्वसृनप्तृ०" ॥ १ । ४ । ३८ ॥ क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टून् । "टादौ स्वरे वा" ॥ १ । ४ । ९२ ॥ पुंस्येव वा तृच्–क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना; क्रोष्टुभ्याम्, क्रोष्टुभिः । आ० हे क्रोष्टा, हे क्रोष्टारौ, हे क्रोष्टारः । क्लीबे बहवः क्रोष्टारो यत्र वने तद् बहुक्रोष्टु वनम् अत्र 'पुंसि' इत्युक्त तृच् न । ततो जतुवत् । स्त्रियाम् ङीप्रत्यये "स्त्रियाम्०" ॥ १ । ४ । ९३ ॥ इति तृजादेशे क्रोष्ट्री, नदीवत् ॥ १५ ॥

धेनु-मुख्या उकारान्ताः, स्त्रीलिङ्गाः सदृशक्रियाः ।
जतु-प्राया उकारान्ताः, समानाः स्युर्नपुंसके ॥ १६ ॥

धेनुशब्दो बुद्धिवत् । एव प्रियङ्गुमुख्याः । कथं हे भीरु । स्त्रीपर्यायादूङि कृते भविष्यति । ये जातिवचनत्वम्-निच्छन्त ऊ ऊङं न मन्यन्ते तेषां मते भीरा इत्येव स्यात् । कथ हे सुतनुः अत्र तनू शब्दः । केषांचिन्मते संबोधने गुणो इष्टो न भीरोः सुतनोः स्त्रियाम् ।

जतु वारिवत् । एवमस्तु-मुख्याः ॥ १६ ॥

उकारान्ता वाच्यलिङ्गाः, पटु-लघ्वादयः समाः ।
ऊकारान्ताः पुंसि हूहू,–नग्नहू-प्रमुखाः समाः ॥ १७ ॥

पुंसि शम्भुवत् । स्त्रिया धेनुवत् । वा ङ्यां पट्वी नदीवत् । क्लीबे जतुवत् । टादौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति वा पुंस्त्वम् न० माषदलन्यादि सुराबीजम् । हूहूः० हूहून् । सर्वत्र स्वरे सन्धिः ॥ १७ ॥

स्वयंभू-प्रतिभू-प्रायाः, सदृशाः खलपूः पृथक् ।
एभ्यो वर्षाभू-पुनर्भू-शब्दयोरन्तरं मतम् ॥ १८ ॥

स्वयंभूः "दृन्पुन०" ॥ २ । १ । ५९ ॥ इति नियमात्, "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इत्यप्राप्तौ, "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इत्युव्–स्वयंभुवौ । अग्रेऽप्येवम् । एवमात्मभू-मनोभ्वाद्याः ।

खलपूः स्वरे "क्विब्वृत्तेः०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इति च वत्व, खलप्वौ ॥

वर्षाभूः स्वरे "दृन्पुनर०" ॥ २ । १ । ५९ ॥ इति वत्वे–वर्षाभ्वौ । पुनर्भूः वर्षाभूवत् । परं स्त्रीत्वात् "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ इति दै-आद्याः पुनर्भ्वै० । आ० हे पुनर्भु । वर्षाभूर्यदा मण्डूक्यां तदा स्त्रीलिङ्गः पुनर्भूवत् ॥ १८ ॥

स्त्रियामूदन्ता वध्वाद्याः, समा भ्रूर्भूश्च भेदभाक् ।
समा वाच्यलिङ्गा अति,–चमू प्राप्तवधू-मुखाः ॥ १९ ॥

वधूर्नदीवत् पर सेर्लोपो न वधूः । एव ऊङन्ता रम्भोरू-लक्ष्मणोरूमुख्याः । तथा कच्छू-जम्बूप्राया वधूवत् । जम्बू

स्त्रीक्लीबलिङ्गः । ऊदन्तोऽथ षण्ढे "क्लीबे" ॥ २ । ४ । ९७ ॥ इति ह्रस्वे उदन्तता । इयं जम्बूरिदं जम्बु जम्बूवृक्षफलं तथा । जम्बू वृक्षवाचकोऽपि स्त्रीलिङ्गः, तथा च नैषधे "एतत्तरुः" (११।८५) । भ्रूः स्वरे "भ्रूश्नोः" ॥ २ । १ । ५३ ॥ इति उव् भ्रुवौ० । "वेयुवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ इति वा दै-आद्याः भ्रुवै, भ्रुवे आ० हे भ्रूः । कथं हे सुभ्रु अत्र भ्रुरुकारान्तः । ऊडन्तस्य वा ह्रस्वे । भ्रूवत् भूः परं "धातोः०" ॥ २ । १ । ५० ॥ इति उव् । "वेयुवो०" ॥ १ । ४ । ३० ॥ इति वा दै-आद्याः । आमि–भूनां, भुवाम् । ङौ भुवां, भुवि । अतिचमू-प्राप्तवधू-अतलाबू–मुख्याः । पुंस्त्रियोर्मुख्यवधूवत् । क्लीबे ह्रस्वे जतुवत् । टादौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति पुंस्त्वम्, विद्यानन्दे तु देवयजी-बहुचमू-आद्या वातप्रमीवदुक्ताः । देवयजीन्, बहुचमून् इत्यादि ॥ १९ ॥

धातूदन्ता वाच्यलिङ्गाः, सकृल्लू-प्रमुखाः समाः ।
भिन्नाः कटप्रू-लू-प्रास,–लू-महाप्रू-मुखाः समाः ॥ २० ॥

सकृल्लूः । उन्नीसकृल्लूसद्दशेषु क्रीभ्रूवत् धातुसवन्धो न सयोगस्ततः स्वरे "क्विब्वृत्ते०" ॥ २ । १ । ५८ ॥ इति वत्वे सकृल्वौ, एवं स्त्रियामपि । नित्यस्त्रीत्वाभावात् दै-आद्या न–सकृल्वे ब्राह्मण्यै । क्लीबे ह्रस्वः ततो मधुवत् । "टादौ स्वरे वा" पुंस्त्वम् । एवं यवलूः, सर्वसूः ।

कटप्रूशब्दस्य सयोगपरत्वात् लूशब्दे वृत्त्यभावात् प्राप्तलू-महाप्रूशब्दयोः क्विब्वृत्त्यभावात्, यथाप्राप्त स्वरे उव् कटप्रुः, कटप्रुवौ० । आ० हे कटप्रूः । स्त्रियामप्येवम् । परं नित्यस्त्रीत्वाभावात् "स्त्रीदूतः" ॥ १ । ४ । २९ ॥ इति दै-आद्या न । क्लीबे ह्रस्वे मधुवत् । टादौ स्वरे वा पुंस्त्वम् । एवमक्षद्यू-आद्याः सयुक्तधातूदन्ताः ॥ २० ॥

ऋकारान्ताः पितृ-भ्रातृ,–मुखाः पुंसि समक्रियाः ।
नृशब्दस्यान्तरं प्रोक्तं, षष्ठ्यन्तवचने सति ॥ २१ ॥

पितृ "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ पिता । "अर्डौ च" ॥ १ । ४ । ३९ ॥ पितरौ० ॥ "शसोऽता सश्च नः पुंसि" ॥ १ । ४ । ४९ ॥ पितॄन्, स्वरे रत्वे पित्रा । "ऋतो डुर्" ॥ १ । ४ । ३७ ॥ पितुः २ । "ह्रस्वापश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ पितॄणाम् । "अर्डौ च" ॥ १ । ४ । ३९ ॥ पितरि । आ० "ह्रस्वस्य गुणः" ॥ १ । ४ । ४१ ॥ हे पितः !, "नुर्वा" ॥ १ । ४ । ४८ ॥ इत्यामि–नृणां, नॄणाम् ॥ २१ ॥

स्त्रियां मातृ-मुखाः प्रोक्ता, ऋकारान्ताः समक्रियाः ।
स्वस्रादीनां पितृष्वसृ,–मातृष्वस्रोस्तथाऽन्तरम् ॥ २२ ॥

मातृ-दुहितृ-मुख्याः पितृवत् । परं शसि–मातॄः । स्वसा "तृस्वसृ०" ॥ १ । ४ । ३८ ॥ इति घुटि आर्–स्वसारौ ४ । स्त्रीत्वात् शेषं मातृवत् । स्वसृ स्त्री । शेषाः ७ पुंसि तेषां शसि–नप्तॄन् इत्यादि । चारुस्वसृशब्दोऽपि पुंस्त्रियोः स्वसृवत् । क्लीबे वारिवत् । टादौ स्वरे वा पुंस्त्वं च । एवं शेषाः ७ ॥ २२ ॥

वाच्यलिङ्गा ऋकारान्ताः, कर्तृ-प्रभृतयः समाः ।
ऋकारान्ताः पितृ-मुख्याः, पुंसि तुल्यक्रियाः स्मृताः ॥ २३ ॥

कर्त्ता "तृस्वसृ०" ॥ १ । ४ । ३८ ॥ कर्त्तारौ ४ । शेषं पितृवत् । स्त्रियां ङ्यां रत्वे कर्त्री नदीवत्, क्लीबे वारिवत् । टादौ स्वरे वा पुंस्त्वम् । एवं तृजन्त-भर्तृ-भोक्तृमुख्याः । सुमातृ पुंसि पितृवत्, क्लीबे क्लीबकर्तृवत् । आ० "मातुर्मातः०" ॥ १ । ४ । ४० ॥ इति अहें पुत्रे हे गार्गीमात ॥

पितुः ॠः पितॄः अमूशसौ विना स्वरे सन्धिः । पित्रौ, पित्रः । पित्रं पितॄन् ॥ २३ ॥

स्त्रियां पितॄ-मुखास्तुल्याः, क्लीबे सुपितृवत् पुनः ।
लृकारान्ता वाच्यलिङ्गाः, प्रियक्लृ-प्रमुखाः समाः ॥ २४ ॥

यदा तु पितुः ऋर्देवमाता तदा स्त्रीलिङ्गः, शसि–पितॄः । शेषं पुंवत् । शोभना पितॄर्यत्र कुले इति क्लीबे ह्रस्वे सुपितृवत् । टादौ स्वरे वा पुंस्त्वम् ॥

पुंसि–प्रियक्लः, प्रियक्लॄन्, स्वरे सन्धिः, आमि–प्रियक्लॄणाम् । स्त्रियामप्येवम् । शसि–प्रियक्लॄः । क्लीबे प्रियक्लृ, प्रियक्लृनी, प्रियक्लृनि २ । टादौ स्वरे वा पुंस्त्वम् । एवं प्रियगम्लृ-अतिक्लृ-मुख्याः ॥ २४ ॥

लृकारान्ता वाच्यलिङ्गाः, प्रियक्लृ-प्रमुखास्तथा ।
एकारान्ताः से-परमे,–मुख्यास्तुल्यक्रिया मताः ॥ २५ ॥

प्रियक्लृः इत्यादि प्रियक्लृवत् । परं तु आमि–"ह्रस्वापश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ न–प्रियक्लाम् । स्त्रियामप्येवम् । शसि–प्रियक्लॄः । क्लीबे ह्रस्वे प्रियक्लृ, प्राग्प्रियक्लृवत् । एवमतिक्लृ ॥

सेः कामी स्मरप्रिया वा पुंस्त्रियोः सदृशा प्रक्रिया । सेः । स्वरे अय् सयौ० । "एदोद्भ्यां ङसिङसो रः" ॥ १ । ४ । ३५ ॥ सेः, मतान्तरेण वा सयः । आ० "अदेतः स्यमोर्लुक्" ॥ १ । ४ । ४४ ॥ हे से । एव परमे ॥ २५ ॥

ऐकारान्तो रैः पुंनार्यो,–रोकारान्तस्तथैव गोः ।
औकारान्तो ग्लौः पुल्लिङ्गे, नौः स्त्रीलिङ्गे समक्रियौ ॥ २६ ॥

"आ रायो व्यञ्जने" ॥ २ । १ । ५ ॥ राः, स्वरे आय्–रायौ । आ० हे राः । बहुरैः पुसि स्त्रियां च मुख्यैरैवत् । क्लीबे ह्रस्वे बहुरि बहुरिणी बहुरीणि २ । टादौ स्वरे वा पुस्त्व बहुराया, बहुरिणा । ह्रस्वे एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् आत्वे बहुराभ्याम् । आ० हे बहुरि ॥

"ओतः औः" ॥ १ । ४ । ७४ ॥ घुटि गौः गावौ गाव. । "आ अमशसोऽता" ॥ १ । ४ । ७५ ॥ गाम् गाः० । "एदोद्भ्यां ङसिङसो रः" ॥ १ । ४ । ३५ ॥ गोः २ । आ० हे गौः । स्त्रियामप्येवम् । चित्रा गावोऽस्य "गोश्चान्ते०" ॥ २ । ४ । ९६ ॥ पुसि शम्भुवत् । स्त्रियां धेनुवत् । क्लीबे ह्रस्वे जतुवत् टादौ स्वरे वा पुस्त्वम् । एव द्यो नाकवाची स्त्री गोवत् पर त्वस्य ङसिङसोर्मतान्तरेण वा र् द्योः द्यवः २ ॥

ग्लौः । स्वरे आव् ग्लावौ । आ० हे ग्लौ. । एव नौ. नावौ । सुनौः पुंस्त्रियोः समः । सुनौः सुनावौ । क्लीबे ह्रस्वे सुनु सुनुनी सुनूनि २ । टादौ स्वरे वा पुस्त्व सुनुना, सुनावा ॥ २६ ॥

इति श्रीवायटगच्छीयश्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रानुस्मृते स्यादिशब्दसमुच्चये स्वरान्तशब्दोल्लास. प्रथम प्रक्रम. ॥ १ ॥

वाच्यलिङ्गाः कवर्गान्ताः, स्वस्वोक्तप्रक्रियाजुषः ।
पुंसि स्त्रियां च सदृशा, भेदभाजो नपुंसके ॥ २७ ॥

कन्ता–'चकि तृप्तौ' सुष्ठु चकते सुचक्–"दीर्घङयाब्व्यञ्जनात् सेः" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ सिलुक्, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ सुचक्, सुचग् । स्वरे सन्धि. सुचकौ । "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ सुचग्भ्याम्० । "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ सुचक्षु, "शिट्याद्यस्य०" ॥ १ । ३।५९ ॥ सुचख्षु । तत्र २ शब्दे दर्शितरूपसिद्धि विना स्त्रिया व्यञ्जनान्ता पुल्लिङ्गसमा ज्ञेया. । क्लीबे सुचक्, सुचग्, सुचकी, सुचङ्कि २ ॥

खन्ता.–चित्रलिख्–"धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ चित्रलिक्, चित्रलिग् । स्वरे सन्धिः चित्रलिखौ । "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ चित्रलिग्भ्याम् । "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ कत्वे, "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ इति षत्वे,–चित्रलिक्षु, "शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ चित्रलिख्षु । क्लीबे–चित्रलिक्, चित्रलिग्, चित्रलिखी, चित्रलिङ्खि २ ॥

गन्ताः–'कगे हसने' सुष्ठु कगति सुकग्, सुकक्, स्वरे सन्धिः,–सुकगौ० । सुकग्भ्याम्० । "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ कत्वे, 'नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ षत्वे च–सुकक्षु "शिट्याद्यस्य०" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ सुकख्षु । क्लीबे–सुकग्, सुकगी सुकङ्गि ॥ सुष्ठु वल्गति सुवल्ग् "दीर्घ०" ॥ १ । ४ । ४५ ॥ सिलोपे, "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ ग्लोपे, सुवल्, स्वरे सन्धि. सुवल्गौ० । "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति ग्लोपे, सुवल्भ्याम्० । "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ ग्लोपे, "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ इति षत्वे–सुवल्षु । आ० हे सुवल् । क्लीबे सुवल् सुवल्गी "र्लो वा" ॥ १ । ४ । ६७ ॥ सुवल्ङ्गि, सुवल्गि २ ॥

घन्ताः–'लाघृ' सुष्ठु लाघते सुलाघ्, देवश्लाघ् सिलोपे "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ सुलाक्, सुलाग्, सुलाघौ० । सुलाग्भ्याम्० "अघोषे०" ॥ १ । ३ । ५० ॥ कत्व षत्व सुलाक्षु, सुलाख्षु । क्लीबे सुलाक्, सुलाग् सुलाघी सुलाङ्घि २ ॥

ङन्ता.–पठितोङ् येन पठितङ् अत्राधुट्त्वान्न तृतीय. पठितङौ० । पठितङ्भ्याम् । "ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा" ॥ १ । ३ । १७ ॥ अन्ते क् पठितङ्क्षु, पठितङ्षु । क्लीबे–पठितङ्, पठितङी, पठितङ्कि ॥ २७ ॥

चन्ताः पुंस्यम्बुमुच्-प्रायाः, स्त्रियां वाच्-प्रमुखाः समाः ।
वाच्यलिङ्गाः स्त्रिग्धत्वच्,–मूलवृश्च्-सुकुञ्च्-मुखा मताः ॥ २८ ॥

चन्ताः–"चजः कगम्" ॥ २।१।८६॥, "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥,–अम्बुमुक–ग् । स्वरे सन्धिः–अम्बुमुचौ । तृतीये अम्बुमुग्भ्याम् । अम्बुमुक्षु, अम्बुमुख्षु । एव जलमुचाद्याः । वाक्, वाग्, वाचौ । तृतीये वाग्भ्याम् । वाक्षु, वाख्षु । एव त्वच्-स्फिच्-शुच्-क्षुच्-रुच्-मुख्याः । स्फिच् घण्टिकापर्यायः । स्त्रिग्ध-

त्वक्, ग् स्निग्धत्वचौ । स्निग्धत्वग्भ्याम् । स्निग्धत्वक्षु, स्निग्धत्वख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे–स्निग्धत्वक्, ग् स्निग्धत्वची स्निग्धत्वञ्चि २ । एवं सत्यवाच्–व्यक्तवाच्-मुखाः । मूलवृश्च्–"सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ सिलोपे, "संयोगस्यादौ०" ॥ २ । १ । ८८ ॥ श्लोपे, "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ षत्वे, "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ डे, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ मूलवृट्, मूलवृड् । स्वरे सन्धि· मूलवृश्चौ । "संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्" ॥ २ । १ । ८८ ॥ श्लोपे, "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ षे; डे च मूलवृड्भ्याम् । "अघोषे०" ॥ १ । ३ । ५० ॥ टे, मूलवृट्सु, "शिट्याद्यस्य०" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ मूलवृट्त्सु, अत्र "पदान्तात् टवर्गात्०" ॥ १ । ३ । ६३ ॥ इति प्रतिषेधात्, "सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ न षत्वम् । स्त्रियामप्येवम् । क्लीबे–मूलवृट्, मूलवृड् मूलवृश्ची "धुटां प्राक्" ॥ १ । ४ । ६६ ॥ धुट्जातिर्गृह्यते मूलवृश्चि २ । सुष्ठु कुञ्चति इति सुकुञ्च्–सिलोपे "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति च्लोपे, "युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः" ॥ २ । १ । ७१ ॥ पदान्ते न् ङ्–सुकुङ्, स्वरे सन्धिः–सुकुञ्चौ सुकुञ्चः । सुकुञ्चम् । सुकुञ्चा "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति च्लोपे, "युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः" ॥ २ । १ । ७१ ॥ इति ङे,–सुकुङ्भ्याम् । "ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा" ॥ १ । ३ । १७ ॥ इति च क् अन्ते वा सुकुङ्क्षु, सुकुङ्षु । स्त्रियामप्येवम् । क्लीबे–सुकुङ् सुकुञ्ची सुकुञ्चि ॥ २८ ॥

प्राञ्चपाञ्च्-प्रमुखास्तुल्याः, प्रत्यञ्च्-मध्वञ्च्-मुखाः समाः ।
उदञ्च् भिन्नः पृथग् तिर्यञ्च्, सध्र्यञ्च् सम्यञ्च् समाविमौ ॥ २९ ॥

प्रकर्षेण अञ्चति गच्छति क्विप् "अञ्चोऽनर्चायाम्" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ नलुक् प्राच्-सि "अचः" ॥ १ । ४ । ६९ ॥ धुटि नोन्तः सिलोपे "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ च्लोपे "युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ न् ङ् प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चम् "अच् च् प्राग् दीर्घश्च" ॥ २ । १ । १०४ ॥ अणिक्यघुटि यस्वरे अच् च् पूर्वस्य दीर्घः प्राचः । प्राचा "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ च् क् "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ क् ग् प्राग्भ्याम् प्राग्भिः । प्राचे० । प्राचः २ । "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ सु षु प्राक्षु, "शिट्याद्यस्य०" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ प्राख्षु । यदा तु प्राञ्चति प्रपूजयति प्राञ्च् तदा "अञ्चोऽनर्चायाम्" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ न नलुक् ततः रूप ५ सदृशाणि । शसाद्यघुट्स्वरे "अच् च् प्राग्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ इति न । प्राञ्चः । प्राञ्चा "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ च्लोपे "युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ न् ङ् प्राङ्भ्याम् प्राङ्भिः । प्राञ्चे । प्राञ्चः २ प्राञ्चोः । "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ "युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ "ङ्णोः कटौ०" ॥ १ । ३ । १७ ॥ प्राङ्क्षु, प्राङ्षु । एवमन्येऽपि अञ्चन्ताः । आ० हे प्राङ् हे प्राञ्चौ हे प्राञ्चः । स्त्रियाम्–ङ्यां "अच् च् प्राग्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ प्राची, अर्चायां प्राञ्ची नदीवत् । क्लीबे–प्राक्, प्राग् प्राची प्राञ्चि २ । प्राचा प्राग्भ्याम् इत्यादि । अर्चायां सिलोपे "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ च्लोपे युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ प्राङ् प्राञ्ची प्राञ्चि २ । प्राञ्चा । आ० एवम् । एवमपाञ्च्–अवाञ्च्–मुख्या. । प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ ५ । "अच् च् प्राग् दीर्घश्च" ॥ २ । १ । १०४ ॥ प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यक्षु, प्रत्यख्षु । पूजाया तु शसादौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् । प्रत्यङ्क्षु, प्रत्यङ्षु । स्त्रियां प्रतीची, पूजाया प्रत्यञ्ची नदीवत् । क्लीबे–प्रत्यक्, ग् प्रतीची प्रत्यञ्चि २ । एव दध्यञ्च्–मध्वञ्च् ॥ उदञ्चतीति उदञ्च्–"अञ्चोऽनर्चायाम्" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ नलुक् "अचः" ॥ १ । ४ । ६९ ॥ "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ "युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ उदङ् उदञ्चौ ५ । "उदच् उदीच्" ॥ २ । १ । १०३ ॥ अणिक्यघुटि यस्वरादौ उदीच. । उदीचा उदग्भ्याम् । उदक्षु, उदख्षु । पूजाया शसादौ उदञ्चः । उदञ्चा उदङ्भ्याम् । उदङ्क्षु, उदङ्षु । स्त्रियाम्–उदीची, पू० उदञ्ची नदीवत् । क्लीबे–उदक्, ग् उदीची उदञ्चि २ ॥ तिरोऽञ्चति "तिरसस्तिर्यति" ॥ ३ । २ । १२४ ॥ तिर्यञ्च्–"अञ्चोऽनर्चायाम्" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ तिर्यङ् तिर्यञ्चौ ५ । "अच् च् प्राग् दीर्घश्च" ॥ २ । १ । १०४ ॥ अच् च् स्वराभावात् प्राग् न दीर्घः । अकाराभावात् तिरि आदेशो न । तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः । तिरश्चे । तिर्यक्षु, तिर्यख्षु । पू० शसादौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चा तिर्यङ्भ्याम् तिर्यङ्भिः । तिर्यङ्क्षु, तिर्यङ्षु । सहाञ्चति समञ्चति "सहसमः सध्रिसमि" ॥ ३ । २ । १२३ ॥ इति सध्र्यञ्च् सम्यञ्च्–सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ ५ । "अच् च० ॥ २ । १ । १०४ ॥ सध्रीच. । सध्रीचा सध्र्यग्भ्याम् । सध्र्यक्षु, सध्र्यख्षु । पूजाया शसादौ सध्र्यञ्चः । सध्र्यङ्भ्याम् । सध्र्यङ्क्षु, सध्र्यङ्षु । स्त्रियाम्–सध्रीची, पू० सध्र्यञ्ची नदीवत् । क्लीबे–सध्र्यक्, सध्र्यग् सध्रीची सध्र्यञ्चि २ । एव सम्यञ्च् ॥ २९ ॥

विष्वद्र्यञ्च्-देवद्र्यञ्चौ च, सर्वद्र्यञ्च्-प्रमुखास्तथा ।
अदमुयञ्चमुद्र्यञ्चमुमुयञ्चदद्र्यञ्चपि ॥ ३० ॥

विष्वग् अञ्चति देवमञ्चति क्विप् "सर्वादिविष्वग्देवाद्०" ॥ ३ । २ । १२२ ॥ विष्वद्र्यञ्च् देवद्र्यञ्च् सर्वं पूर्ववत् ।

विष्वग्यङ्, विष्वग्यञ्चौ ५ । "अच् च०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ विष्वद्रीचः, विष्वद्रीचा, विष्वग्यग्भ्याम्, विष्वग्यक्षु; विष्वग्यख्षु । पू० शसादौ विष्वग्यञ्चः । विष्वग्यञ्चा, विष्वग्यङ्भ्याम्, विष्वग्यङ्भि:; विष्वग्यङ्षु । स्त्रियाम्–विष्वद्रीची, पू० विष्वग्यञ्ची नदीवत् । क्लीबे–विष्वग्यक्–ग्, विष्वद्रीची, विष्वग्यञ्चि २ । देवग्यङ्, देवग्यञ्चौ ५ । देवद्रीचः; देवद्रीचा, देवग्यग्भ्याम् । देवग्यक्षु, देवग्यख्षु । पू० शसादौ देवग्यञ्चः, देवग्यञ्चा, देवग्यङ्भ्याम् । देवग्यङ्क्षु, देवग्यङ्षु, स्त्रियाम् देवद्रीची, पू० देवग्यञ्ची नदीवत् । क्ली० देवग्यक्–ग्, देवद्रीची, देवग्यञ्चि २ । सर्वमञ्चतीति "सर्वादिविष्वग्०" ॥ ३ । २ । १२२ ॥ सर्वग्यञ्च्–सर्वग्यङ्, सर्वग्यञ्चौ ५ । "अच् च्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ सर्वद्रीचः, सर्वग्यग्भ्याम् । सर्वग्यक्षु, सर्वग्यख्षु । पू० शसादौ सर्वग्यञ्चः, सर्वग्यञ्चा, सर्वग्यङ्भ्याम् सर्वग्यङ्क्षु, सर्वग्यङ्षु । स्त्रियाम्–सर्वद्रीची, पू० सर्वग्यञ्ची नदीवत् । क्लीबे सर्वग्यक्–ग्, सर्वद्रीची, सर्वग्यञ्चि २ । एवं यद्र्यञ्च्-एतद्र्यञ्च्-अन्यद्र्यञ्च्-मुख्याः । अमुमञ्चति "सर्वादिविष्वग्०" ॥ ३ । २ । १२२ ॥ वाऽद्रौ मत्वे, "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ मपरवर्णस्य उत्वम्; तदपि मत्वम् ।

परतः केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।
उभयोः केचिदिच्छन्ति, केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥ १ ॥

परतस्तावत् अदमुयञ्च्–अदमुयङ्, अदमुयञ्चौ ५ । "अच् च् प्राग्" ॥ २ । १ । १०४ ॥ "अदोमुमी" ॥ १ । २ । ३५ ॥ न सन्धिः अदमुईचः । केचिद् वत्वमपीच्छन्ति–अदम्वीचः, एवमग्रेऽपि । अदमुईचा, अदम्वीचा, अदमुयग्भ्याम्, अदमुयग्भिः । अदमुईचे । अदमुयक्षु, अदमुयख्षु । पू० शसादौ अदमुयञ्चः । अदमुयञ्चा अदमुयङ्भ्याम् अदमुयङ्भिः । अदमुयञ्चे । अदमुयङ्क्षु, अदमुयङ्षु । स्त्रियाम्–अदमुयञ्ची नदीवत् २ । क्लीबे–अदमुयक्–ग्, अदमुईची, अदम्वीची, अदमुयञ्चि २ । पूर्वतः–अमुग्यञ्च्-अमुग्यङ्, अमुग्यञ्चौ ५ । अमुद्रीचः, अमुद्रीचा, अमुग्यग्भ्याम् । अमुग्यक्षु, अमुग्यख्षु । पू० शसादौ अमुग्यञ्चः । अमुग्यञ्चा, अमुग्यङ्भ्याम् । अमुग्यङ्क्षु, अमुग्यङ्षु । स्त्रियाम्—अमुद्रीची, पू० अमुग्यञ्ची नदीवत् । क्लीबे–अमुग्यक्–ग्, अमुग्यञ्ची, अमुग्यञ्चि २ । उभयतोऽपि अमुमुयञ्च्-अमुमुयङ् अमुमुयञ्चौ ५ । "अदोमुमी" ॥ १ । २ । ३५ ॥ न अमुमुईचः केचित् सन्धिमिच्छन्ति अमुम्वीचः । अमुमुईचा, अमुम्वीचा, अमुमुयग्भ्याम्, अमुमुयग्भिः । अमुमुयक्षु, अमुमुयख्षु । पू० शसादौ अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चा, अमुमुयङ्भ्याम्, अमुमुयङ्भिः । अमुमुयङ्क्षु, अमुमुयङ्षु । स्त्रियाम्–अमुमुईची, अमुम्वीची, पू० अमुमुयञ्ची नदीवत् । क्लीबे–अमुमुयक्, अमुमुयग् । अमुमुईची, अमुम्वीची, अमुमुयञ्चि २ । उभयतो निषेधः अदद्र्यञ्च्–अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ ५ । अदद्रीचः । अदद्रीचा, अदद्र्यग्भ्याम्, अदद्र्यग्भिः, अदद्र्यक्षु, अदद्र्यख्षु । पू० शसादौ अदद्र्यञ्चः, अदद्र्यञ्चा, अदद्र्यङ्भ्याम्, अदद्र्यङ्भिः । अदद्र्यङ्क्षु, अदद्र्यङ्षु । स्त्रियाम्–अदद्रीची पू० अदद्र्यञ्ची नदीवत । क्लीबे–अदद्र्यक्, ग् अदद्रीची अदद्र्यञ्चि ॥ ३० ॥

गोऽञ्च् पृथग् दृषदञ्च्-मुख्या, भिन्नाः प्राञ्चादयोऽर्चने ।
वाच्यलिङ्गाः समाश्छन्ताः, पुंसि जन्ता वणिज्-मुखाः ॥ ३१ ॥

ग्राममञ्चति गच्छति पूजयति वा क्विप् "एदोतः पदान्ते०" ॥ १ । २ । २७ ॥ गोऽञ्च्-अत्र "स्वरे वाऽनक्षे" ॥ १ । २ । २९ ॥, "वाऽत्यसन्धिः" ॥ १ । २ । ३१ ॥ सूत्राभ्याम् रूप ३ गवाञ्च्-गोअञ्च्-"अञ्चोऽनर्चायाम्" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ इत्यादि गवाङ्, गोअङ्; गोऽङ् । गवाञ्चौ, गोअञ्चौ, गोऽञ्चौ ५ । "अञ्चो०" ॥ ४ । २ । ४६ ॥ गवाचः, विसन्धिपक्षे "अच् च् प्राग्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ गोअचः, सन्धौ च गोऽचः । गवाचा, गोअचा, गोऽचा । गवाग्भ्याम्, गवाग्भिः, गोऽग्भिः । गवाचे, गोअचे, गोऽचे । एवमग्रे स्वरे । गवाक्षु, गोअक्षु, गोऽक्षु, गोऽख्षु ३ । पू० शसादौ गवाञ्चः, गोअञ्चः, गोऽञ्चः । गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोऽञ्चा । गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोऽङ्भ्याम् । गवाङ्भिः ३ । गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोऽङ्क्षु, गोङ्षु ३ । स्त्रियाम्–गवाची, गोअची, गोऽची, पू० गवाञ्ची, गोअञ्ची, गोऽञ्ची नदीवत् । क्लीबे–गवाक्, गोअक्, गोऽक्, ग् ३ गवाची, गोअची, गोऽची, पू० गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि २ ॥ दृषदमञ्चति–दृषदञ्च्-दृषदङ्, दृषदञ्चौ ५ । "अच् च् प्राग्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ न दीर्घः, "अघोषे प्रथमो०" ॥ १ । ३ । ५० ॥, "तवर्गस्य०" ॥ १ । ३ । ६० ॥ दृषच्चः । दृषच्चा, दृषदग्भ्याम्, दृषदग्भिः । दृषच्चे । दृषच्चः २ । दृषदक्षु, ख्षु । पू० शसादौ दृषदञ्चः । दृषदङ्भ्याम्, दृषदङ्भिः, दृषदङ्क्षु, दृषदङ्षु । स्त्रियाम्–दृषच्ची, पू० दृषदञ्ची नदीवत् । क्लीबे–दृषदक्–ग्, दृषच्ची, दृषदञ्चि २ ॥ एव योषिदञ्च्-मुख्याः ॥ साधुमञ्चति–गच्छति–पूजयति वा साध्वञ्च्–साध्वङ् साध्वञ्चौ ५ । "अच् च्०" ॥ २ । १ । १०४ ॥ साधूचः । साधूचा, साध्वग्भ्याम् । साध्वक्षु, साध्वख्षु । पू० साध्वञ्चा, साध्वङ्भ्याम् । साध्वङ्क्षु, साध्वङ्षु स्त्रियाम्–साधूची, पू० साध्वञ्ची नदीवत् । क्लीबे–साध्वक्–ग्, साधूची साध्वञ्चि २, एव गुर्वञ्च्-मुख्याः ।

छन्ताः–शब्द पृच्छतीति "दिद्यद्०" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ शब्दप्राच्छ्–"अनुनासिके च०" ॥ ४ । १ । १०८ ॥

छस्य द्वि'पाठात् च्छः श् "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ श् ष्, "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ ड्, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ शब्दप्राद्, शब्दप्राड्, शब्दप्राशौ, शब्दप्राशः । शब्दप्राशं, शब्दप्राशौ । शब्दप्राड्भ्याम् । शब्दप्राट्सु, ट्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-शब्दप्राद्-ड्, शब्दप्राशी, शब्दप्रांशि २ । कातन्त्रे-छः शोऽनित्यः, तेन शब्दप्राशौ, छौ शब्दप्राच्छः, शः । शब्दप्राच्छा, शा । व्यञ्जने द्वयोरपि सदृग् रूपम् । क्लीबे-शब्दप्राशी, शब्दप्राच्छी, शब्दप्रांशि, प्राञ्छि २ ॥

जन्ताः सिलुक् "चज कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ वणिक्-ग्, वणिजौ-स्वरे सन्धिः, वणिग्भ्याम्, वणिक्षु, वणिख्षु । एव क्ष्माभुज् ॥ २-५ ॥ ३१ ॥

राज्-सम्राजौ समावृत्विज्, भिन्ना रुज्-स्रज्-मुखाः स्त्रियाम् ।
क्लीबे त्वसृज्-मुखा वाच्य,-लिङ्गा देवेज्-मुखाः समाः ॥ ३२ ॥

"यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ राद्, राड्, राजौ । राड्भ्याम् । राट्सु, राठ्सु । एव सम्राज् । ऋतौ यजति ऋत्विज्-"चजः०" ॥ २ । १ । ८६ ॥ बाधक "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥, बाधक "ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति गे ऋत्विग्-क् । अतो वणिग्वत् ॥ "चज.०" ॥ २ । १ । ८६ ॥ क् रुक्, ग् रुजौ रुजः । वणिग्वद् ॥ सृजतीति "ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति स्रज्-गत्व च क् वणिग्वत् ॥ "अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ असृक्-ग्, असृजी, असृञ्जि । शसादौ "दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इति असन्, "नि दीर्घ." ॥ १ । ४ । ८५ ॥ असानि, असृञ्जि । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ अस्ना, असृजा । असभ्याम्, "चज. कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ असृग्भ्याम् । असभिः, असृग्भि. । अस्ने, असृजे । अस्नि, असनि, असृजि । अससु, असृक्षु, असृख्षु । आदेशप्रक्रियां विना अन्येऽप्येवम् ॥ देव यजति क्विप् "यजादि०" ॥ ४ । १ । ७९ ॥ य्वृत् देवेज्-"यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ षे डे देवेट्, देवेड् । देवेजौ स्वरे सन्धिः । देवेड्भ्याम् । देवेट्सु, देवेठ्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-देवेद्-ड्, देवेजी देवेञ्जि २ । एव ऋजुसृज्-केशपरिमृज्-गिरिराज्-विभ्राज्-परिव्राज् ॥ २-६ ॥ ३२ ॥

धानाभ्रस्ज् भेदभाक् तृष्णज्,-युज् बहूर्ज्-प्रमुखाः पृथक् ।
ञन्ता अन्ता टवर्गान्ता, वाच्यलिङ्गाः प्रकल्पिताः ॥ ३३ ॥

धाना भृज्जतीति "ग्रहव्रश्च०" ॥ ४ । १ । ८४ ॥ य्वृत् धानाभ्रस्ज्-"सयोगस्य०" ॥ २ । १ । ८८ ॥ "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ धानाभृद्-ड् । स्वरादौ "सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ शे "तृतीय.०" ॥ १ । ३ । ४९ ॥ जे धानाभृज्जौ, धानाभृड्भ्याम् । धानाभृट्सु-ठ्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-धानाभृद्-ड्, धानाभृज्जी धानाभृञ्जि २ । तृष्यतीति तृष्णज्-"चज. कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ तृष्णक्-ग् । तृष्णजौ स्वरे सन्धिः । तृष्णग्भ्याम् । तृष्णक्षु, तृष्णख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-तृष्णक्-ग्, तृष्णजी, तृष्णञ्जि २ । एव धृष्णोतीति-धृष्णज् । स्वपीतीति स्वप्नज् । युनक्तीति युज्- "युजोऽसमासे" ॥ १ । ४ । ७१ ॥ घुटि नोन्त , "पदस्य" ॥ २ । १ । ८१ ॥ "युजञ्च०" ॥ २ । १ । ७१ ॥ युङ्, युञ्जौ, युज' । युजा "चज' कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ युग्भ्याम् । युक्षु, युख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे युक्-ग्, युजी, युञ्जि २ । समासे तु न नोन्त.-अश्वयुक्-ग् । अश्वयुजौ स्वरे सन्धि. । अश्वयुग्भ्याम् । अश्वयुक्षु, ख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-अश्वयुक्-ग्, अश्वयुजी "धुटा प्राक्" ॥ १ । ४ । ६६ ॥ अश्वयुञ्जि २ । अश्वयुज् मासि वाच्ये पुलिङ्ग । अन्यार्थे वाच्यलिङ्ग. । बहून् ऊर्जयतीति बहूर्ज्ज् "रात् सः" ॥ २ । १ । ९० ॥ इति नियमात् "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ इति न ज्लोप. । ततो "धुटो धुटि स्वे वा" ॥ १ । ३ । ४८ ॥ आद्यज्लोपे "चज. कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ "र्होदर्हे०" ॥ १ । ३ । ३१ ॥ बहूर्क्क्, बहूर्ग्ग् । बहूर्ज्जौ-स्वरे सन्धिः । बहूर्ग्भ्याम् । बहूर्क्षु, बहूर्ख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-बहूर्क्क्, बहूर्ग्ग्, बहूर्जी "र्लो वा" ॥ १ । ४ । ६७ ॥ वा ने बहूर्जि, बहूर्ञ्जि २ ॥ एव अर्ध भजते अर्धभाज्-निर्गतो रुजः निरुज् तृष्णज्वत् ॥ साधु मज्जतीति साधुमस्ज्-"सयोगस्य०" ॥ २ । १ । ८८ ॥, "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ साधुमक्-ग् । "सस्य शषौ" ॥ १ । ३ । ६१ ॥ शे, "तृतीयः०" ॥ १ । ३ । ४९ ॥ जे साधुमज्जौ । एव स्वरे सन्धिः । साधुमग्भ्याम् । साधुमक्षु, ख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-साधुमक्-ग्, साधुमज्जी, साधुमञ्जि २ । शिष्य मर्जतीति शिष्यमर्ज्-"धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥, "चजः कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ शिष्यमर्ग्-र्क् । शिष्यमर्जौ स्वरे सन्धिः । शिष्यमर्ग्भ्याम् । शिष्यमर्क्षु, र्ख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-शिष्यमर्ग्-र्क्, शिष्यमर्जी "र्लो वा" ॥ १ । ४ । ६७ ॥ शिष्यमर्जि, शिष्यमर्ञ्जि २ ॥ जलमुब्जति जलोब्ज्-"पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ "चज' कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ जलोक्-ग् । जलोब्जौ । जलोग्भ्याम् । जलोक्षु, जलोख्षु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-जलोक्-ग् जलोब्जी जलोब्जि २ ।

ञन्ताः-यदा लिखितो ञ् येन स लिखितञ् तदा कातन्त्रे-"चवर्ग०" ॥ २ । ३ । ४८ ॥ इति गत्व न स्यात् ।

-दृगादिकृतः साहचर्यात् चवर्गोऽपि कृदन्त एव ग्राह्यः । लिखितञ् । लिखितञ्जौ-स्वरे सन्धिः । लिखितञ्भ्याम् । लिखितञ्सु-ञ्ष्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-लिखितच्-ज्, लिखितञ्जी, लिखितञ्जि २ । व्याकरणे लिखितग्, क् ।

ञन्ताः-ज्ञातञ्-स्वरे अधुट्त्वात् व्यञ्जनेऽपि सन्धिः ज्ञातञ्, ज्ञातञौ । ज्ञातञ्भ्याम् । ज्ञातञ्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-ज्ञातञ् ज्ञातञी ज्ञातञि २ ।

टन्ताः-नाट्यनट्, ड् । नाट्यनटौ स्वरे सन्धिः । नाट्यनड्भ्याम् । नाट्यनट्सु-ट्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-नाट्यनट्-ड्, नाट्यनटी, नाट्यनण्टि २ ।

ठन्ताः-शास्त्रपठ्-शास्त्रपट्-ड् शास्त्रपठौ । शास्त्रपड्भ्याम् । शास्त्रपठ्सु-ट्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-शास्त्रपठ्, ड् शास्त्रपठी शास्त्रपण्ठि २ ।

पठितड्-लिखितढ् मुख्या डन्ताः ढन्ताश्च ज्ञेयाः ।

णन्ताः-सुगण्-प्रगुण्-सराण्-सवाण्-विष्वाण् इत्येते क्विबन्ताः । सिलोपे सुगण् । सुगणौ-स्वरे सन्धिः । सुगण्भ्याम् । सुपि "ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा" ॥ १ । ३ । १७ ॥ सुगण्ट्सु, सुगण्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-सुगण् सुगणी-सुगणि २ । एवमन्ये ॥ २-७ ॥ ३३ ॥

तन्ताः पुंसि मरुन्मुख्याः, स्त्रियां विद्युन्मुखाः समाः ।
क्लीबे जगन्मुखास्तत्र, यकृतः शकृतोऽन्तरम् ॥ ३४ ॥

तन्ताः-मरुत्-विपश्चित्-नीवृत्-तनूनपात्-परभृत्-सुरजित् । मरुत्-द् । मरुतौ-स्वरे सन्धिः । मरुद्भ्याम् । मरुत्सु-थ्सु । विद्युत्-तडित्-योषित् । विद्युत्-द् । मरुत्वत् । "अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ जगत्-द्, जगती, जगन्ति २ । अग्रे मरुत्वत् । एवं पृषत्-उदश्वित् । यकृत्-शकृतोः शसादौ "दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इति यकन्, शकन् आदेशौ । यकृत्-द्, यकृती, यकृन्ति, यकानि २ । यकृता, यक्ना, यकृद्भ्याम्, यकभ्याम्, यकृद्भिः, यकभिः । यकृते, यक्ने । यकृतः, यक्नः २ । यकृति, यक्नि, यकनि; यकृत्सु, यकृथ्सु, यकसु । एवं शकृत् ॥ २-८ ॥ ३४ ॥

वाच्यलिङ्गा महन्त्-मुख्याः, शन्तृङन्ताश्च सान्तराः ।
करिष्यन्त्-खजित्-कृतवन्त्, यावन्त्-इयन्त्-मुखास्तथा ॥ ३५ ॥

अत्र सूत्रे कातन्त्राभिप्रायेण महत्-आद्याः शब्दा नोपान्त्या गृहीताः । व्याकरणे तु पश्चान्नागमः । महत्-बृहत्-आयुष्मत्-मुख्या मिथः सान्तरा । "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ धुटिनोन्तः, "न्समहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ शेषे घुटि "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ महान्, महान्तौ ५, महतः । महता, महद्भ्याम्, महद्भिः । महत्सु । आ० हे महन्!, हे महान्तौ!, हे महान्तः! । स्त्रियाम्-महती नदीवत् । क्लीबे-महत्-द्, महती महान्ति २ ॥ बृहत्-"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ अत्वन्तत्वाभावात् "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ इति न दीर्घः, बृहन्, बृहन्तौ ५ । बृहतः । बृहता, बृहद्भ्याम् । बृहत्सु-थ्सु । आ० हे बृहन्! । स्त्रियाम्-बृहती नदीवत् । क्लीबे बृहत्-द्, बृहती, बृहन्ति २ ॥ आयुर्विद्यतेऽस्य आयुष्मत्-"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥, "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ दीर्घे, "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ आयुष्मान्, आयुष्मन्तौ ५, आयुष्मतः । आयुष्मता, आयुष्मद्भ्याम्, महत्वत् । आ० हे आयुष्मन्! । स्त्रियाम् आयुष्मती नदीवत् । क्लीबे-आयुष्मत्-द्, आयुष्मती, आयुष्मन्ति २ । एवं गोमत्-अग्निमत् । "मावर्णान्त०" ॥ २ । १ । ९४ ॥ इति धनवत् मुख्याः ॥ अन्येऽप्येवं हिमवत्-विद्युत्वत्-भास्वत्-विवस्वत्-उदन्वत्-नभस्वत् एते प्रायः पुल्लिङ्गाः । विवक्षया वाच्यलिङ्गाः । जाम्बवत्-हनूमत्-शब्दौ पुंस्येव । एतेऽपि आयुष्मत्वत् ॥

शत्रन्ताः भवत्-अदत्-दीव्यत्-सुन्वत्-तुदत्-तन्वत्-रुन्धत्-क्रुणत्-चोरयत्-मुख्या मिथः सान्तराः ॥ "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ नोन्त, "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ न दीर्घे, "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ भवन्, भवन्तौ ५ । भवतः । भवता, भवद्भ्याम् । भवत्सु, भवथ्सु । स्त्रियाम्-ङ्या "श्यशवः" ॥ २ । १ । ११६ ॥ इति नित्यम् अतुरन्तो भवन्ती नदीवत् । क्लीबे-भवत्, भवती, भवन्ति २ । आ० एवम् । युष्मदर्थे सर्वादि-भवतु-शब्दो न शत्रन्तः, "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ भवान् । शेषं शत्रन्त-भवत्वत् । स्त्रियाम्-भवती नदीवत् ।

अत्तीति अदन् अदन्तौ अदन्त । भवत्वत् । स्त्रियामदती नदीवत् । क्लीबे-अदन्, अदती, अदन्ति २ । जक्षादि-पञ्चकम् जक्षत्-दरिद्रत्-जाग्रत्-चकासत्-अनुशासत् । अत्र "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ घुटि नोन्तः, "अन्तो नो लुक्" ॥ ४ । २ । ९४ ॥ नलोपः, जक्षत्, जक्षद्, जक्षतौ जक्षत । जक्षतम्, जक्षतौ, जक्षतः । जक्षता, जक्षद्भ्याम् । जक्षत्सु, जक्षथ्सु । आ० हे जक्षत्! । स्त्रियाम्-जक्षती नदीवत् । क्लीबे-जक्षत्-द्, जक्षती "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥

वा नलोपे जक्षति, जक्षन्ति २ । आ० एवम् । दरिद्रातीति दरिद्रत् "श्नश्चातः" ॥ ४ । २ । ९६ ॥ आलोपः, दरिद्रत् इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । स्त्रियाम्-दरिद्रती । क्लीबे-दरिद्रत्, दरिद्रती "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥ दरिद्रति, दरिद्रन्ति २ । एव जाग्रत् इत्यादि । स्त्रियाम्-जाग्रती । क्लीबे-जाग्रत्, जाग्रती, जाग्रति, जाग्रन्ति २ । चकासत् इत्यादि । स्त्रियाम्-चकासती । क्लीबे-चकासत्, चकासती, चकासति, चकासन्ति २ । अनुशासत् इत्यादि । स्त्रियाम्-अनुशासती । क्लीबे-अनुशासत्, अनुशासती, अनुशासति, न्ति २ ।

ह्वादयः-जुहोतीति शतृ "ह्वः शिति" ॥ ४ । १ । १२ ॥, "गहोर्जः" ॥ ४ । १ । ४० ॥, "ह्निणोरप्विति व्यौ" ॥ ४ । ३ । १५ ॥ जुह्वत्-"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० "अन्तो नो लुक्" ॥ ४ । २ । ९४ ॥ जुह्वत्, जुह्वतौ, जुह्वतः । जुह्वतं तौ तः । जुह्वता, जुह्वद्भ्याम् । जुह्वत्सु, जुह्वथ्सु । आ० एवम् । स्त्रियाम्-जुह्वती । क्लीबे-जुह्वत्, जुह्वती "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥ जुह्वति-न्ति २ । आ० एवम् ॥ 'डुदांग्क् दाने' ददातीति द्वित्वादिके ददत्, ददतौ, ददतः । ददतम्, ददतौ, ददतः । ददता, ददद्भ्याम् । ददत्सु, ददथ्सु । आ० एवम् । स्त्रियाम्-ददती । क्लीबे-ददत्, ददती "शौ वा" ॥ ४ । २ । ९५ ॥ ददति-न्ति २ । आ० एवम् । एवं दधत्-बिभ्यत्-बिभ्रत्-मुख्या ददत्वत् ॥

मादयः मातीति "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ मान् मान्तौ ५ । मातः । माता, माद्भ्याम् । मात्सु, माथ्सु । आ० एवम् । स्त्रियाम्-ङ्या "अवर्णादश्नोऽन्तो०" ॥ २ । १ । ११५ ॥ अतुः वाऽन्तो माती, मान्ती नदीवत् । क्लीबे-मात् "अवर्णादश्नोऽन्तो०" ॥ २ । १ । ११५ ॥ मान्ती, माती, मान्ति २ । आ० एवम् । यात्-वात्-स्नात् मुख्या ॥

दिवादयः-दीव्यतीति दीव्यत्-दीव्यन्, दीव्यन्तौ ५ । दीव्यता, दीव्यद्भ्याम् । स्त्रियाम्-ङ्यां "श्यशवः" ॥ २ । १ । ११६ ॥ दीव्यन्ती नदीवत् । क्लीबे-दीव्यत् "श्यशवः" ॥ २ । १ । ११६ ॥ दीव्यन्ती, दीव्यन्ति २ । एव सीव्यत्-मुख्याः ।

स्वादयः-'षुगृट्' सुनोतीति सुन्वन्, सुन्वतौ ५ । सुन्वतः इत्यादि । स्त्रियाम्-सुन्वती नदीवत् । क्लीबे-सुन्वत्, सुन्वती, सुन्वन्ति २ ।

तुदादयः-तुदतीति तुदत-तुदन्, तुदन्तौ ५ इत्यादि । स्त्रियाम्-"अवर्णादश्नोऽन्तो०" ॥ २ । १ । ११५ ॥ तुदन्ती, तुदती नदीवत् । क्लीबे तुदत् "अवर्णादश्नो०" ॥ २ । १ । ११५ ॥ तुदन्ती, तुदती, तुदन्ति २ ।

तनादयः-'तनूयी' तनोतीति तन्वन् इत्यादि । स्त्रियाम्-तन्वती नदीवत् । क्लीबे-तन्वत्, तन्वती, तन्वन्ति २ ।

रुधादयः-'रुधृपी' रुणद्धीति रुन्धन्, रुन्धन्तौ ५ । रुन्धतः इत्यादि । स्त्रियाम्-रुन्धती नदीवत् । क्लीबे रुन्धत् रुन्धती रुन्धन्ति २ ।

क्र्यादयः-'डुक्रींग्श्' क्रीणातीति "श्नश्चातः" ॥ ४ । २ । ९६ ॥ क्रीणन्, क्रीणन्तौ इत्यादि । स्त्रियाम्-क्रीणती नदीवत् । क्लीबे क्रीणत्, क्रीणती, क्रीणन्ति २ ।

चुरादयः-'चुरण्' चोरयतीति चोरयन्, चोरयन्तौ इत्यादि । स्त्रियाम्-ङ्यां "श्यशवः" ॥ २ । १ । ११६ ॥ चोरयन्ती नदीवत् । क्लीबे-चोरयत् "श्यशवः" ॥ २ । १ । ११६ ॥ चोरयन्ती, चोरयन्ति २ । आ० एवम् ।

करिष्यत्, कारयिष्यत् । सूत्रे खजित्, अत्र शत्रुं जयतीति शत्रुजित्, "ह्रस्वस्य त. पित्कृति" ॥ ४ । ४ । ११३ ॥ शत्रुजितौ इत्यादि स्वरे व्यञ्जने च सन्धि. । स्त्रियामप्येवम् । क्लीबे शत्रुजित्, शत्रुजिती, शत्रुजिन्ति २ । आ० एवम् । एवमन्ये । करोति स्म कृतवत्-"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥, "अभ्वादे.०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ कृतवान्, कृतवन्तौ, कृतवन्तः ५ । कृतवतः । कृतवता, कृतवद्भ्याम् । कृतवत्सु, कृतवथ्सु । आ० हे कृतवन् ! । स्त्रियाम्-कृतवती नदीवत् । क्लीबे-कृतवत्, कृतवती, कृतवन्ति २ । एवं चितवत्, धृतवत्-मुख्याः । यत् परिमाणमस्य "यत्तदेतदो डावादिः" ॥ ७ । १ । १४९ ॥ यावत्-"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० । "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ यावान्, यावन्तौ ५ । यावतः । यावता, यावद्भ्याम् । यावत्सु, यावथ्सु । स्त्रियाम्-यावती नदीवत् । क्लीबे-यावत्, यावती, यावन्ति २ । एव तावत्-एतावत् । इद परिमाणमस्य इयत् पूर्ववत् इयान् इयन्तौ ५ इयतः इत्यादि । स्त्रियाम्-इयती नदीवत् । क्लीबे-इयत्, इयती, इयन्ति २ । एव कियत् ॥ २-९ ॥ ३५ ॥

थन्ता मता वाच्यलिङ्गा-स्तक्रमथ्-प्रमुखाः समाः ।
दन्ताः क्रव्याद्-मुखाः पुंसि, स्त्रियां तुल्या दृषद्-मुखाः ॥ ३६ ॥

थन्ताः-'मन्थश्' तक्र मथ्नातीति "नो व्यञ्जनस्यानुदित." ॥ ४ । २ । ४५ ॥ तक्रमथ्-सिलोपे "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ तक्रमत्-द्, तक्रमथौ-स्वरे सन्धि. । तक्रमद्भ्याम् । तक्रमत्सु,

तक्रमथ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे–तक्रमत्–द्, तक्रमथी, तक्र-मन्थि २ । एवमग्निमथ्-समुद्रमथ्–नीलीमथ्–मुख्याः ।

दन्ताः–क्रव्याद्–त्, क्रव्यादौ इत्यादि । क्रव्याद्भ्याम् । क्रव्यात्सु, क्रव्याथ्सु । एवं शास्त्रविदादयः । दृषद्–त्, दृषदौ–स्वरे सन्धिः । दृषद्भ्याम् । दृषत्सु–थ्सु । आ० एवम् ॥ एवं विपद्-आपद्-परिषद्-संविद्-प्रतिपद्-शरद्–मुख्याः ॥ २–१० ॥ ३६ ॥

वाच्यलिङ्गास्तत्त्वविदा,-द्या व्याघ्रपाद्-मुखा अपि ।
धन्ताः स्त्रियां समिध्-मुख्या, वाच्यलिङ्गास्तु संमताः ॥ ३७ ॥

तत्त्ववित्–द् इत्यादि पुंस्त्रियोः दृषद्वत् । क्लीबे–तत्त्ववित्–द्, तत्त्व-विदी तत्त्वविन्दि २ । एवं शास्त्रविद्–बहुसंपद्–काष्ठभिदाद्याः । व्याघ्रस्येव पादावस्य "पात् पादस्याहस्त्यादेः" ॥ ७ । ३ । १४८ ॥ व्याघ्रपात्–द्, व्याघ्रपादौ ५ । "यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि" ॥ २ । १ । १०२ ॥ व्याघ्रपाद्भ्याम्, व्याघ्रपाद्भिः । व्याघ्रपदे । व्याघ्रपात्सु, व्याघ्रपाथ्सु । आ० एवम् । स्त्रियाम्–वा ङ्यां "यस्वरे पादः०" ॥ २ । १ । १०२ ॥ व्याघ्रपदी नदीवत् । पक्षे व्याघ्रपाद् पूर्ववत् । क्लीबे–व्याघ्रपाद्–त्, "यस्वरे०" ॥ २ । १ । १०२ ॥ व्याघ्रपदी, व्याघ्रपान्दि २ । आ० एवम् । एवमुपमाने सिंहपाद्–उष्ट्रपाद् । सङ्ख्यायामेकपाद्-द्विपाद्-त्रिपाद् । सुपूर्वसुपाद्-मुख्याः ।

धन्ताः–"धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥, "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ समित्–द्, समिधौ–इत्यादि स्वरे सन्धिः । "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ समिद्भ्याम्, समिद्भिः । "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० ॥ समित्सु, समिथ्सु । आ० एवम् ॥ एवं क्षुध्-युध्-क्रुध्-मुख्याः ॥ २–११ ॥ ३७ ॥

मृगाविध्-मर्माविध्-विक्रुध्,-प्रमुखा ज्ञानबुध् तथा ।
नन्ताः पुंस्यात्मनो मुख्या, राजन्-मुख्याश्च सान्तराः ॥ ३८ ॥

मृगान् विध्यतीति क्विप् "ज्याव्यधः क्ङिति" ॥ ४ । १ । ८१ ॥ य्वृत्, "गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधि०" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ प्राग् दीर्घो मृगाविध्–पुंसि स्त्रियां च मृगावित् इति समिध्वत् । क्लीबे–मृगावित्–द्, मृगाविधी, मृगाविन्धि २ । आ० एवम् ॥ एव मर्माविध्-विक्रुध्-सुसमिध्-मुख्याः ॥ ज्ञान बुध्यते ज्ञानबुध्-सिलोपे "गडदबादेः" ॥ २ । १ । ७७ ॥ ज्ञानभुत्–द् । ज्ञानबुधौ–एव स्वरे सन्धिः । व्यञ्जने–ज्ञानभुद्भ्याम् । ज्ञानभुत्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे–ज्ञानभुत्–द्, ज्ञानबुधी, ज्ञानबुन्धि २ । आ० एवम् ॥

नन्ताः–सिलोपे "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ शेषे घुटि, "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ आत्मा, आत्मानौ ५ । "न वमन्तसंयोगात्" ॥ २ । १ । १११ ॥ अलोपो न, आत्मनः । आत्मना । स्यादिविधावसत्त्वात् आत्मभ्याम्, आत्मभिः, आत्मसु इत्यादौ–दीर्घत्वैस्त्वैत्वान्यकारान्तत्वाभावाद् न भवन्ति । आत्मने, आत्मनः २ । आ० "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ इति न, "नाऽऽमन्त्र्ये" ॥ २ । १ । ९२ ॥ नलोपाभावः हे आत्मन्!, हे आत्मानौ!, हे आत्मानः! । एवम् अध्वन्-यज्वन्-ब्रह्मन्-अश्मन्-मुख्या वमन्तसंयोगान्नान्ताः । "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥, "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ राजा राजानौ ५ । अघुट्स्वरे "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ अलुक्, "तवर्गस्य श्चवर्ग०" ॥ १ । ३ । ६० ॥ न् ञ् राज्ञः । राज्ञा, राजभ्याम्, राजभिः । राज्ञे । "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ राज्ञि, राजनि । आ० हे राजन्!, । एव मूर्धन्-तक्षन्-मज्जन्-उक्षन्-मुख्या अवमन्तसंयोगान्नान्ताः ॥ २–१२ ॥ ३८ ॥

भेदः श्व-युव-मघोनामिन्-, हन्-पूषार्यमार्वताम् ।
विशेषः प्रतिदीव्नोऽपि, स्त्रियां सीमन्-मुखाः समाः ॥ ३९ ॥

श्वा श्वानौ ५ । अघुट्स्वरे "श्वन्-" ॥ २ । १ । १०६ ॥ इति वं उः शुनः । शुना, श्वभ्याम्, श्वभिः; शुने इत्यादि । श्वसु । आ० हे श्वन्! युवा युवानौ ५ । "श्वन्युवन्०" ॥ २ । १ । १०६ ॥ इति उत्वे यूनः । यूना, युवभ्याम्, युवभिः, यूने । युवसु । आ० हे युवन्!, मघवा, मघवानौ ५ । "श्वन्युवन्मघोनः०" ॥ २ । १ । १०६ ॥ इति उत्वे मघोनः । मघोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोनः २ । मघवसु । आ० हे मघवन्!, स्त्रियाम्–"श्वन्०" ॥ २ । १ । १०६ ॥ इति वस्य उत्वे शुनी, यूनी, मघोनी नदीवत् । कातन्त्रे–मघवन्शब्दस्य वा मघवत् आदेशः । व्याकरणे तु पृथक् उदित् मघवत्-शब्दः–सि "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥, "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ मघवान् मघवन्तौ ५, मघवतः । मघवता, मघवद्भ्याम्, मघवद्भिः । मघवते । मघवत्सु, मघवथ्सु । आ० हे मघवन्-न्तौ–न्तः । स्त्रियाम्–मघवती नदीवत् ।

इन-शशोऽस्यास्तीति इन् शशिन्–"इन्हन्पूषा०" ॥ १ । ४ । ८७ ॥, "नाम्नो नः०" ॥ २ । १ । ९१ ॥ शशी ।

शिस्योरिति नियमात् न "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ शशिनौ, शशिनः–स्वरे सन्धिः । व्यञ्जने–"नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ शशिभ्याम्, शशिभिः । शशिषु । आ० शेषसेरभावात् न दीर्घः "नाऽऽमन्त्र्ये" ॥ २ । १ । ९२ ॥ हे शशिन् !, हे शशिनौ !, हे शशिनः !; एव मन्त्रिन्-वाजिन्-कञ्चकिन्-दण्डिन्-मायाविन्-तेजस्विन्-तपस्विन्-महस्विन्, तथा परमेष्ठिन्; तथा तिष्ठतीत्येवशीलः स्थायिन् इति तद्धिते नन्ता उणादिके नन्ताः कृदि नन्ताश्च ज्ञेयाः ।

वृत्र हतवान् क्विप् वृत्रहन्–"इन्हन्पूषा०" ॥ १ । ४ । ८७ ॥ वृत्रहा, शिस्योरिति नियमात् न दीर्घः "रषृ०" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ वृत्रहणौ ५ ।, "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ हनो ह्नो घ्नः" ॥ २ । १ । ११२ ॥, वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः । वृत्रघ्ने । वृत्रघ्न. २ । "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ वृत्रहणि, वृत्रघ्नि । वृत्रहसु । आ० हे वृत्रहन् !, हे वृत्रहणौ !, हे वृत्रहणः !, एव ब्रह्महन्-भ्रूणहन् गोत्रहन्-अहिहन्-मधुहन्-मुख्या हन्नन्ताः । "इन् हन्पूषा०" ॥ १ । ४ । ८७ ॥ नियमात् पूषणौ ५ । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ "रषृवर्णात्–" ॥ २ । ३ । ६३ ॥ पूष्णः । पूषभ्याम्, पूषभिः । पूष्णे । पूष्णः २ । पूषणि, पूष्णि, पूषसु । आ० हे पूषन्, एवमर्यमन् । अर्वा अर्वाणौ अर्वाण., आत्मन्वत् । स्त्रियाम्–अर्वती नदीवत्, कातन्त्रे विशेषः–"अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ्" ॥ २ । ३ । २२ इति इर्वा अर्वन्तः ५ । अर्वतः । अर्वता, अर्वद्भ्याम् इत्याद्यग्रे महत्वत् । स्त्रियाम्–अर्वती । नञि तु अनर्वा, अनर्वाणौ, अनर्वाणः ५ । अनर्वणः आत्मन्वत् । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवन्–"नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ प्रतिदिवानौ ५ । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ असद्विधौ स्वरादेशस्य लोपस्य स्थानिवद्-भावप्रतिषेधात् "भ्वादेर्नामिन.०" ॥ २ । १ । ६३ ॥ प्रतिदीव्नः वस्य ऊटि तु स्थानित्वमस्य प्रतिदीव्ना, प्रतिदिवभ्याम्, प्रतिदिवभि., प्रतिदीव्ने । प्रतिदीव्नः २ । प्रतिदीव्नि, प्रतिदिवनि प्रतिदिवसु । आ० हे प्रतिदिवन् !, प्रतिदिवानौ !, प्रतिदिवान. !, "मनः" ॥ २ । ४ । १४ ॥ इति ङीनै सिलोपे "नि दीर्घः" ॥ १ । ४ । ८५ ॥ सीमा, सीमानौ ५ । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ सीम्नः । सीम्ना, सीमभ्याम्, सीमभिः । सीम्ने । सीम्नि, सीमनि, सीमसु । आ० हे सीमन् । पक्षे "ताभ्यां वाऽऽप् डित्" ॥ २ । ४ । १५ ॥ इति सीमा, सीमे, सीमाः इत्यादि श्रद्धावत् । एव पामन् पक्षे पामा । एव-मन्ये स्त्रीलिङ्गा मन्नन्ता. ॥ २–१३ ॥ ३९ ॥

क्लीबे सामन्-मुख्यास्तुल्याः, पर्व-जन्मादयः पृथक् ।
अह्नो भेदो वाच्यलिङ्गा, बहुराजन्-मुखा मताः ॥ ४० ॥

"अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १ । ९१ ॥ साम "ईङौ वा" ॥ २ । १ । १०९ ॥ साम्नी, सामनी, सामानि २ । साम्ना, सामभ्याम्, सामभिः । साम्ने । साम्नि, सामनि, सामसु । आ० "क्लीबे वा" ॥ २ । १ । ९३ ॥ हे साम–सामन् !, हे साम्नी !, सामनी !, सामानि ! ॥ एव दामन्-धामन्-व्योमन् नामन्-मुख्या अवमन्तसयोगान्नान्ता. । सिलोपे नलोपे पर्व, पर्वणी न वमन्तसयोगात्" ॥ २ । १ । १११ ॥ अलुक् पर्वाणि २ । पर्वणा, पर्वभ्याम्, पर्वभि । पर्वणि पर्वसु । आ० हे पर्व !, पर्वन् । शोभनानि पर्वाणि यस्या यष्टेरिति स्त्रीत्वे डाप्-प्रत्यये सुपर्वा श्रद्धावत् । एव वर्मन्-नर्मन्-जन्मन्-सद्मन्-मुख्या वमन्तसयोगान्नान्ताः । "अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥, "रो लुप्यरि" ॥ २ । १ । ७५ ॥ अहः अह्नी, अहनी, अहानि २ । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ अह्ना "अह्नः" ॥ २ । १ । ७४ ॥ रुः अहोभ्याम्, अहोभि. । अह्न' २ । अह्नि, अहनि, अहसु । आ० हे अहः !, । बहुराजन्-बहुतक्षन्-उद्दामन्-सुवृत्रहन्-भूरिधामन्-इत्याद्या अवमन्तसयोगान्नाता । बहवो राजानो यस्मिन् देशे स बहुराजा, बहुराजानौ इत्यादि पूर्वराजन्वत् । स्त्रियाम्–बहवो राजानो यस्यां पृथ्व्याम् अत्र "अनो वा" ॥ २ । ४ । ११ ॥, "ताभ्यां वाऽऽप् डित्" ॥ २ । ४ । १५ ॥ इति सूत्र २ ङीडाप् विकल्पाभ्या सौ बहुराज्ञी, बहुराजा, बहुराजन् पृथ्वी क्रमात्, नदीश्रद्धा–पूर्वराजन्शब्दवत् । एव बहुतक्ष्णी, बहुतक्षा, बहुतक्षन् । उद्दाम्नी, उद्दामा, उद्दामन् वडवा । सुवृत्रघ्नी, सुवृत्रहा, सुवृत्रहन् पूः । भूरिधाम्नी, भूरिधामा, भूरिधामन् विद्या । क्लीबे–बहुराज बहुराजनी, बहुराज्ञी, बहुराजानि २ । आ० हे बहुराज !, बहुराजन् । एव प्राया अन्येऽप्यूह्या अवमन्तसयोगान्नान्ता. । सुपर्वन्-मेरुदृश्वन्-राजकृत्वन्-राजयुध्वन्-सुशर्मन्-धृतवर्मन्-सुकर्मन् । शोभन पर्व यस्य स पुंसि सुपर्वा सुपर्वाणौ ५ । सुपर्वण. । सुपर्वणा, सुपर्वभ्याम्, सुपर्वसु । आ० हे सुपर्वन् !, स्त्रियाम्–"नोपान्त्यवतः" ॥ २ । ४ । १३ ॥ इति ङीनिषेधे "ताभ्यां वाऽऽप्०" ॥ २ । ४ । १५ ॥ इति वा डापि सुपर्वा, सुपर्वन्, श्रद्धावत् पक्षे सुपर्वन्वत् । क्लीबे–सुपर्व !, सुपर्वणी सुपर्वाणि २ । आ० हे सुपर्व !, सुपर्वन् । एवमन्ये । मेरु दृष्टवान् । सह युध्यते स्म, राजानं युध्यते स्म । सहयुध्वा । राजयुध्वा अन्तर्भूतणिगर्थ. सकर्मक' राजान योधितवान् इत्यर्थ. । सह कृतवान् राजान कृतवान् सहकृत्वा राजकृत्वा क्वनिप् सर्वत्र । स्त्रियाम् मेरुदृश्वा, मेरुदृश्वन् । सुशर्मा । एव सर्वे । दण्डोऽस्यास्ति दण्डिन् पुंसि शशिवत् । स्त्रियाम्–दण्डिनी नदीवत्, क्लीबे–दण्डि दण्डिनी "इन्हन्०" ॥ १ । ४ । ८७ ॥ दीर्घो दण्डीनि २ । शेष शशिवत् ।

आ० हे दण्डिन् । एव ग्राहिन्-स्थायिन्-भाविन्-ध्वाङ्क्षराविन्-उष्ट्रक्रोशिन्-मुख्याः । तथा "वरस्येति गम्यादिः" ॥ ५ । ३ । १ ॥ गमिन्—आगामिन् । सर्वं द्रष्टु शीलमस्येति णिनि सर्वदर्शिन्-मुख्याश्च ।

अथ वन्प्रत्ययान्ताः—सुष्ठु दधाति—धयति वा, सुष्ठु पिबति, "मन्वन्क्वनिप्विच् क्वचित्" ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति सूत्रेण यथालक्ष्यमेते प्रत्ययाः स्युः—अत्र क्वनिप् "ईर्व्यञ्जनेऽयपि" ॥ ४ । ३ । ९७ ॥ सुधीवन्—सुपीवन् । भूरि ददाति भूरिदावन्, घृतं पिबति घृतपावन्, वन् अत्र क्विदभावान्न ईः । 'ओणृ' ओणतीति "मन्वन्०" ॥ ५ । १ । १४७ ॥, "वन्याङ् पञ्चमस्य" ॥ ४ । २ । ६५ ॥ अवावन् । अग्रे गच्छति विजायते वन् । प्रातरेति क्वनिप् "वन्याङ् पञ्चमस्य" ॥ ४ । २ । ६५ ॥ अग्रेगावन्, विजावन्, "ह्रस्वस्य तः०" ॥ ४ । ४ । ११३ ॥ प्रातरित्वन् । पुंसि सुधीवा सुधीवानौ ५ । "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ सुधीव्नः । सुधीव्ना, सुधीवभ्याम्, सुधीवभिः । सुधीव्नि, सुधीवनि, सुधीवसु । आ० हे सुधीवन् !, हे सुधीवानौ !, हे सुधीवानः ! । एव पुंसि सुपीवन्मुख्याः । प्रातरित्वन्शब्दस्य "न वमन्त०" ॥ २ । १ । १११ ॥ अघुट्स्वरे न अलोपे स्त्रियाम्—"ण्स्वराघोषाद् वनो रश्च" ॥ २ । ४ । ४ ॥ ङी नो रश्च सुधीवरी—सुपीवरी-भूरिदावरी-घृतपीवरी-प्रातरित्वरी-सहकृत्वरी-अवावरी मेरुदृश्वरी-मुख्याः सर्वे नदीवत् । घोषवत्परवन्प्रत्ययान्न ङी सहयुध्वा, यज्वा । स्त्रियाम्-पुनः "वा बहुव्रीहेः" ॥ २ । ४ । ५ ॥ इति बहवो धीवानो यस्याः बहुधीवरी, बहुधीवा स्त्री । प्रियावावरी, प्रियावावा स्त्री । क्लीबे—सुधीव सुधीव्नी, सुधीवनी, सुधीवानि २ । आ० हे सुधीव !, सुधीवन् ! । प्रशाम्यतीति क्विप् "अहन्पञ्चमस्य०" ॥ ४ । १ । १०७ ॥, "मो नो म्वोश्च" ॥ २ । १ । ६७ ॥ प्रशान् नत्वस्यासत्त्वात् नलोपाभावः । प्रशामौ प्रशामः—स्वरे सन्धिः । प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भिः । प्रशान्सु । आ० हे प्रशान् !, प्रशामौ !, प्रशामः ! । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—प्रशान् प्रशामी, प्रशामि २ । आ० एवम् । एव प्रतान् प्रदान्-आवान्-मुख्याः ॥ २–१४ ॥ ४० ॥

पन्तोऽप् स्त्रियां वाच्यलिङ्गाः, शुच्यप्-मण्डपलिप् मुखाः ।
फन्ता बन्ता वाच्यलिङ्गा, अरितुफ्-पुत्रचुम्ब्-मुखाः ॥ ४१ ॥

पन्ताः—अप् बहुवचनान्तः । "अपः" ॥ १ । ४ । ८८ ॥ शेषघुटि दीर्घ आपः । अप. । "अपोऽद्भे" ॥ २ । १ । ४ ॥ अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । आ० हे आपः !, शुचय आपो यत्र "अप." ॥ १ । ४ । ८८ ॥ शुच्यप्—ब्, शुच्यापौ ५ । शुच्यपः । शुच्यपा, शुच्यद्भ्याम्, शुच्यद्भिः । शुच्यपे । शुच्यप्सु !, फ्सु । आ० हे शुच्यप् !, शुच्यपौ !, शुच्यपः ! । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—शुच्यप्, शुच्यपी "नि वा" ॥ १ । ४ । ८९ ॥ शुच्याम्पि, शुच्यम्पि २ ॥ एव बह्वाम्पि, बह्वम्पि २ । आ० एवम् । एवं स्वप्-मुख्या. । मण्डप लिम्पति, क्विप् मण्डपलि,—प् पौ—इति स्वरे सन्धि । "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ मण्डपलिब्भ्याम् । मण्डपलिप्सु—लिफ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—मण्डपलिप्-ब्, मण्डपलिपी, मण्डपलिम्पि २ । आ० एवम् । एव अक्षरलुप्-मन्त्रजप्-मुख्याः ॥

फन्ताः—अरिं तुम्फति-अरितुफ्—ब् । अरितुफौ-स्वरे सन्धिः । अरितुब्भ्याम् । अरितुप्सु—फ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—अरितुफ्, ब् अरितुफी अरितुम्फि २ । एव माल्यगुफ्-मुख्याः ॥

बन्ताः—पुत्रं चुम्बति-पुत्रचुम्ब्, प् । पुत्रचुम्बौ-स्वरे सन्धि. । पुत्रचुम्ब्भ्याम् । पुत्रचुम्प्सु, फ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—पुत्रचुम्प्—ब्, पुत्रचुम्बी, पुत्रचुम्पि २ ॥ २–१५ ॥ ४१ ॥

भन्ताः स्त्रियां ककुभ्-मुख्या, वाच्यलिङ्गा विदभ्-मुखाः ।
मन्ता यन्ता वाच्यलिङ्गाः, प्राप्तशमव्ययादयः ॥ ४२ ॥

भन्ताः—ककुप्—ब् । ककुभौ—स्वरे सन्धिः । ककुब्भ्याम् । ककुप्सु—फ्सु । आ० एवम् । विदभ्नोति क्विप् विदभ्—सिलोपे "गडदबादे.०" ॥ २ । १ । ७७ ॥ विधप्—ब् । विदभौ स्वरे सन्धिः । विधब्भ्याम् । विधप्सु, विधफ्सु । आ० हे विधप्—ब् ! । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—विधप्—ब् विदभी विदम्भि २ । आ० एवम् । गर्दभमाचष्टे णिज् गर्दभयतीति क्विप्, "णेरनिटि" ॥ ४ । ३ । ८३ ॥ सिलोपे, "गडदबादे." ॥ २ । १ । ७७ ॥ गर्धप्—ब् । गर्दभौ—स्वरे सन्धिः । गर्धब्भ्याम्, गर्धब्भिः । गर्धप्सु—फ्सु । आ० हे गर्धप् !, स्त्रियामेवम् । क्लीबे—गर्धप्—ब्, गर्दभी, गर्दम्भि २ । कृतानुष्टुभ्—कृतानुष्टुप्—ब् । कृतानुष्टुभौ-स्वरे सन्धि. । कृतानुष्टुब्भ्याम् । कृतानुष्टुप्सु—फ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—कृतानुष्टुप्—ब् कृतानुष्टुभी, कृतानुष्टुम्भि २ । एव दृष्टककुभ्-मुख्या. ।

मन्ताः—प्राप्तशम्, प्राप्तशमौ । स्वरे सन्धिः । प्राप्तशम्भ्याम् । प्राप्तशम्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—प्राप्तशम्, प्राप्तशमी, प्राप्तशमि २ ॥ मन्तमव्ययम्—नक्तम्—तूष्णीम्—सम् तत्र पदसंज्ञार्थो विभक्ति' ।

यन्ताः—अव्ययमाचष्टे णिज् अव्ययतीति क्विप् सिलोपे अव्यय् । अव्ययौ—स्वरे सन्धि. । अव्यय्भ्याम् । अव्यय्सु । स्त्रियामेवम् । क्लीबे—अव्यय्, अव्ययी, अव्ययि २ । एवमन्ये ॥ २–१६ ॥ ४२ ॥

रन्ताः स्त्रियां गिर्-धुर्-मुख्या, वाच्यलिङ्गाः सुगिर्-मुखाः ।
तथा लन्ता विमल्-तुल्या, वन्ता दिव्-प्रमुखाः स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

रन्ताः—सिलोपे "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥ गीः । गिरौ-स्वरे सन्धिः । गीर्भ्याम्, गीर्भिः । "अरोः सुपि रः" ॥ १ । ३ । ५७ ॥ षत्वे च गीर्षु । आ० एवम् ॥ धूः, धुरौ इत्यादि गिर्वत् ॥ एवं पुर्-मुख्याः ॥ द्वार-द्वाः द्वारौ-स्वरे सन्धिः । द्वार्भ्याम् । द्वार्षु । वार्-शब्दं केचित् स्त्रीलिङ्गमिच्छन्ति, तन्मते-वाः वारौ द्वारवत् । अन्ये तु क्लीबं तन्मते-वाः वारी, वारि २ । सुष्ठु गीर्यस्येति पुंस्त्रियोः पूर्ववत् । क्लीबे-सुगीः, सुगिरी, सुगिरि २ ।

लन्ताः—विमलमाचष्टे विमलयतीति विमल्-पुंस्त्रियोः सर्वत्र सन्धिः विमल्, विमलौ, विमल्भ्याम् । विमल्षु । क्लीबे-विमल्, विमली, विमलि २ । आ० एवम् । एवं धवल्-उज्ज्वल्-पठितहल्-मुख्याः ॥

वन्ताः—"दिव औः सौ" ॥ २ । १ । ११७ ॥ द्यौः । दिवौ दिवः-स्वरे सन्धिः । "उः पदान्तेऽनूत्" ॥ २ । १ । ११८ ॥ द्युभ्याम् । द्युषु । आ० एवम् । कातन्त्रे-"वाऽम्याः" ॥ २ । २ । २७ ॥ द्याम्, दिवम् ॥ २-१७ ॥ ४३ ॥

वाच्यलिङ्गाः सुदिव्-प्रायाः,शन्ता विश् पुंसि तु स्त्रियाम् ।
दिश्-समा वाच्यलिङ्गा, नश्-जीवनश्-दृष्टदिश्-समाः ॥ ४४ ॥

शोभना द्यौर्यत्र पुंस्त्रियोः पूर्ववत् । क्लीबे-सुद्यु, सुदिवी, सुदिवि २ । आ० एवम् । एवं विमलदिव्-अतिदिव्-मुख्याः ।

शन्ताः—"यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥, "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ विट्-ड्, विशौ-स्वरे सन्धिः । विड्भ्याम् । विट्सु, विठ्सु । आ० एवम् ॥ "ऋत्विज्-दिश्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ दिक्-ग्, दिशौ-स्वरे सन्धिः । दिग्भ्याम्, दिग्भिः । दिक्षु-ख्षु । आ० एवम् । एवं दृश्-मुख्याः । नश्यतीति नश्-"नशो वा" ॥ २ । १ । ७० ॥ नक्-ग्, पक्षे "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ नट्-ड् । नशौ-स्वरे सन्धिः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् । नक्षु, नख्षु, नट्सु, नठ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-नक्, नग्, नट्, नड् नशी नशि २ । एवं जीवनश् । दृष्टदिक्-ग्, दृष्टदिशौ इत्यादि पुंस्त्रियोः दिश्वत् । क्लीबे-दृष्टदिक्-ग्, दृष्टदिशी, दृष्टदिशि २ । एवं दल स्पृशति दलस्पृश्-"ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ दलस्पृक्-ग् । दलस्पृशौ स्वरे सन्धिः । दलस्पृग्भ्याम् । दलस्पृक्षु-ख्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे दलस्पृक्-ग्, दलस्पृशी, दलस्पृशि २ । आ० एवम् । एवं सदृश्-तादृश्-युष्मादृश्-भवादृश्-मुख्याः ॥ २-१८ ॥ ४४ ॥

षन्ता द्विषादयः पुंसि, प्रावृष्-प्रभृतयः स्त्रियाम् ।
वाच्यलिङ्गाः सुवर्णमुष्-मुख्याः सजुष् दधृष् तथा ॥ ४५ ॥

षन्ताः—"धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ द्विट्-ड् । द्विषौ-स्वरे सन्धिः । द्विड्भ्याम् । द्विट्सु, द्विठ्सु । आ० एवम् । "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ प्रावृट्-ड् । प्रावृषौ-स्वरे सन्धिः । प्रावृड्भ्याम् द्विष्-वत् । एवं त्विष्-रुष्-विप्रुष्-तृष्-मुष्-मुख्याः । 'शासूक्' आशासनमाशीः, "क्रुत्सम्पदादिभ्यः०" ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ क्विप्, "आङः" ॥ ४ । ४ । १२० ॥, "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ षत्वे आशिष् सिलोपः षत्वस्यासत्त्वात्, "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥, "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ आशीः । आशिषः-स्वरे सन्धिः । षत्वस्यासत्त्वात् "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ आशीर्भ्याम् । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ षस्य रत्वे, "शषसे०" ॥ १ । ३ । ६ ॥ आशीष्षु, "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ आशीःषु । कातन्त्रे-आशीर्षु । आ० एवम् । सुवर्णमुट्-ड् । सुवर्णमुषौ-स्वरे सन्धिः । सुवर्णमुड्भ्याम् । सुवर्णमुट्सु-ठ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-सुवर्णमुट्-ड्, सुवर्णमुषी, सुवर्णमुषि । आ० एवम् । सिलोपे "सजुषः" ॥ २ । १ । ७३ ॥ ष् र, "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥ सजूः । सजुषौ-स्वरे सन्धिः । सजूर्भ्याम्, सजूर्भिः । सजूष्षु, सजूःषु । कातन्त्रे-सजूर्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-सजूः, सजुषी, सजुषि २ । धृष्णोतीति "ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति सूत्रनिर्देशाद् द्वित्वं दधृष्-अनेनैव पदान्ते गत्वं च दधृक्-ग् । दधृषौ-स्वरे सन्धिः । दधृग्भ्याम्, भिः । दधृक्षु-ख्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-दधृक्-ग्, दधृषी, दधृषि ॥ २-१९ ४५ ॥

सन्ता वेधो-मुखाः पुंसि, दोस्-पुंसोरन्तरं मतम् ।
उशनः-पुरुदंशोऽने,-हसां भेदः स्त्रियां पुनः ॥ ४६ ॥

सन्ताः—"अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ वेधाः । वेधसौ-स्वरे सन्धिः । वेधोभ्याम्, वेधोभिः । वेधस्सु, वेधःसु । आ० दीर्घो न हे वेधः!, हे वेधसौ!, हे वेधसः! । एवं चन्द्रमस्-उच्चैःश्रवस्-जातवेदस्-हिरण्यरेतस्-पुरोधस्-मुख्याः । दोस्-षत्वे दोष् षत्वासत्त्वात्, "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ एवमग्रे दोः, दोषौ ५ । शसादौ "दन्तपाद०"

॥ २ । १ । १०१ ॥ इत्यादिना दोषन् "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ दोष्णः । दोषा, दोष्णा, दोषभ्याम्, दोर्भ्याम्, दोषभिः, दोर्भिः । दोष्णे, दोषे इत्यादि । दोषनि, दोष्णि, दोषि, दोषसु पूर्ववत् "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "शषसे०" ॥ १ । ३ । ६ ॥ दोष्षु, दोःषु । आ० एवम् । दोस्-शब्दः क्लीबेऽप्यस्ति तत्र-दोः दोषी दोंषि २ । "दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इति नन्तपक्षे दोषाणि । आ० एवम् । कातन्त्रे पुमन्स्-शब्दः । व्याकरणे तु पुम्सु उदित्-घुटि "पुम्सोः पुमन्स्" ॥ १ । ४ । ७३ ॥ "न्सूमहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ शेषघुटि दीर्घः "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ पुमान् "शिड्हेऽनुस्वारः" ॥ १ । ३ । ४० ॥ पुमांसौ ५ । पुंसः । पुंसा "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ स्लोपे "तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ" ॥ १ । ३ । १४ ॥ पुम्भ्याम्, पुम्भिः । पुंसे इत्यादि । पुंसि, पुंसु । आ० हे पुमन्, पुमांसौ, पुमांसः ॥ "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ "डित्यन्त्यस्वरादेः" ॥ २ । १ । ११४ ॥ उशना । उशनसौ-स्वरे सन्धिः । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "घोषवति" ॥ १ । ३ । २१ ॥ उशनोभ्याम्, उशनोभिः । उशनस्सु, उशनःसु । आ० "वोशनसः०" ॥ १ । ४ । ८० ॥ हे उशनः !, हे उशनन् !; हे उशनसौ !, हे उशनसः ! । एवं पुरुदशस्-अनेहस् पर आ० हे पुरुदशः, हे पुरुदशसौ, हे पुरुदशसः । हे अनेहः, अनेहसौ, अनेहसः । उशना शुक्रः । पुरुदंशा इन्द्रः । अनेहा कालः ॥२-२०॥

सुमनोऽप्सरो-भास्-मुख्याः, क्लीबे सन्ता महो-मुखाः ।
इसन्ताः सर्पिः-प्रमुखा, उसन्ताश्च वपुर्निभाः ॥ ४७ ॥

"अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ सुमनाः । सुमनसौ इत्यादि वेधस्वत् ॥ अप्सरस् बहुवचनान्तः । केऽपि सर्ववचनं मन्यन्ते "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ अप्सराः । अप्सरसौ वेधस्वत् । आ० हे सुमनः । हे अप्सरः ॥ सिलोपे "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ भाः । भासौ-स्वरे सन्धिः । "अवर्णभोभगो०" ॥ १ । ३ । २२ ॥ भाभ्याम् भाभिः । भास्सु, भाःसु । आ० एवम् ॥ "अनतोलुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ सिलोपात् "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ न दीर्घः । एव सर्वत्र । महः, महसी, महांसि २ । शेषं वेधस्वत् । आ० एवम् । एव तेजस्-पयस्-तपस्-वासस्-श्रोतस्-ओजस्-शिरस्-अयस्-रक्षस्-सरस्-एनस्-तमस् रेतस्-मनस्-वचस्-छन्दस्-श्रेयस्-मुख्या असन्ताः ॥ सर्पिस्-सर्पिः सर्पिषी शिः "धुटां प्राक्" ॥ १ । ४ । ६६ ॥ षत्वं च ततः षत्वस्यासत्त्वात् "न्सूमहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ दीर्घः सर्पींषि २ । सर्पिषा षत्वासत्वाद् रः सर्पिर्भ्याम् सर्पिर्भिः । सर्पिषे इत्यादि पूर्ववत् । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ सर्पिष्षु, सर्पिःषु । आ० एवम् । एव बर्हिस्-शोचिस् रोचिस्-अर्चिस् हविस्-ज्योतिस्-छर्दिस्-मुख्या इसन्ताः ॥ वपुस्-वपुः वपुषी वपूंषि २ । वपुषा पूर्ववत्, वपुर्भ्याम्, वपुर्भिः । वपुषे । वपुषः २ । इत्यादि पूर्ववत् । वपुष्षु, वपुःषु । आ० एवम् । एवं धनुस्-आयुस्-चक्षुस्-जनुस् यजुस्-मुख्या उसन्ताः ॥ २-२१ ॥

वाच्यलिङ्गा बहुविधा, तस्थिवस्-प्रमुखा मताः ।
हन्ताः पुल्लिङ्गास्तुरासाह्-पृष्ठवाह्-सदृशा मताः ॥ ४८ ॥

कातन्त्रे तस्थिवन्स् । व्याकरणे तु 'स्था' तस्थौ "तत्र क्वसुकानौ तद्वत्" ॥ ५ । २ । २ ॥ द्वित्वादिक "घसेक-स्वरातः क्वसोः" ॥ ४ । ४ । ८२ ॥ इट् "इडेत्पुसि चातो लुक्" ॥ ४ । ३ । ९४ ॥ तस्थिवस्-सिलुक् "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ "न्सूमहतो" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ तस्थिवान् तस्थिवांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ अघुट्स्वरे सद् अपि क्वसु उष् तस्थुषः । तस्थुषा "स्रसूध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भिः । तस्थुषे । तस्थुषः २ इत्यादि । "स्रसूध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० तस्थिवत्सु, "शिट्याद्यस०" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ तस्थिवथ्सु । आ० हे तस्थिवन् । स्त्रियाम्-तस्थुषी नदीवत् । क्लीबे-'स्रसूध्वस्' ॥ २ । १ । ६८ ॥ तस्थिवत्, द् तस्थुषी तस्थिवांसि २ । आ० एवम् । एव जग्मिवस्-जघ्निवस्-पेचिवस्-शकिवस्-प्रायाः ॥ बभूवस्-बभूवान् बभूवांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ "धातोरिवर्ण०" ॥ २ । १ । ५० ॥ "भुवो वः परोक्षा०" ॥ ४ । २ । ४३ ॥ बभूवुषः । बभूवुषा "स्रसूध्वंस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवद्भ्याम् बभूवद्भिः । बभूवुषे । बभूवुषः २ इत्यादि । "स्रसूध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवत्सु, थ्सु । आ० हे बभूवन् । स्त्रियाम् बभूवुषी नदीवत् । क्लीबे-"स्रसूध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवत्, द् बभूवुषी बभूवांसि २ । एवंविधा अन्येऽप्येवम् ॥ वेत्तीति "वा वेत्तेः क्वसुः" ॥ ५ । २ । २२ ॥ विद्वस्-विद्वान् विद्वांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ विदुषः । विदुषा "स्रसूध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विदुषे इत्यादि । विद्वत्सु, विद्वथ्सु । आ० हे विद्वन् । स्त्रियाम्-विदुषी नदीवत् । क्लीबे-विद्वत्, द् विदुषी विद्वांसि २ । आ० एवम् ॥ 'स्रंसूङ्' उखया स्रसते क्विप् "नो व्यञ्जनस०" ॥ ४ । २ । ४५ ॥ उखास्रस्-"स्रंसूध्वंस्०"

रन्ताः स्त्रियां गिर्-धुर्-मुख्या, वाच्यलिङ्गाः सुगिर्-मुखाः ।
तथा लन्ता विमल्-तुल्या, वन्ता दिव्-प्रमुखाः स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

रन्ताः–सिलोपे "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥ गीः । गिरौ-स्वरे सन्धिः । गीर्भ्याम्, गीर्भिः । "अरोः सुपि रः" ॥ १ । ३ । ५७ ॥ पत्वे च गीर्षु । आ० एवम् ॥ धूः, धुरौ इत्यादि गिर्वत् ॥ एव पुर-मुख्याः ॥ द्वार-द्वाः द्वारौ–स्वरे सन्धिः । द्वार्भ्याम् । द्वार्षु । वार्-शब्द केचित् स्त्रीलिङ्गमिच्छन्ति, तन्मते–वाः वारौ द्वार्वत् । अन्ये तु क्लीबं तन्मते–वाः वारी, वारि २ । सुष्ठु गीर्यस्येति पुंस्त्रियोः पूर्ववत् । क्लीबे–सुगीः, सुगिरी, सुगिरि २ ।

लन्ताः–विमलमाचष्टे विमलयतीति विमल्–पुंस्त्रियोः सर्वत्र सन्धिः विमल्, विमलौ, विमल्भ्याम् । विमल्सु । क्लीबे–विमल्, विमली, विमलि २ । आ० एवम् । एव धवल्–उज्ज्वल्-पठितहल्-मुख्याः ॥

वन्ताः–"दिव औः सौ" ॥ २ । १ । ११७ ॥ द्यौः । दिवौ दिवः–स्वरे सन्धिः । "उः पदान्तेऽनूत्" ॥ २ । १ । ११८ ॥ द्युभ्याम् । द्युषु । आ० एवम् । कातन्त्रे–"वाऽम्याः" ॥ २ । २ । २७ ॥ द्याम्, दिवम् ॥ २–१७ ॥ ४३ ॥

वाच्यलिङ्गाः सुदिव्-प्रायाः,शन्ता विश् पुंसि तु स्त्रियाम् ।
दिश्-समा वाच्यलिङ्गा, नश्-जीवनश्-दृष्टदिश्-समाः ॥ ४४ ॥

शोभना द्यौर्यत्र पुंस्त्रियोः पूर्ववत् । क्लीबे–सुद्यु, सुदिवी, सुदिवि २ । आ० एवम् । एव विमलदिव्-अतिदिव्-मुख्याः ।

शन्ताः–"यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥, "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ विट्–ड्, विशौ–स्वरे सन्धिः । विड्भ्याम् । विट्सु, विट्त्सु । आ० एवम् ॥ "ऋत्विज्-दिश्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ दिक्–ग्, दिशौ–स्वरे सन्धिः । दिग्भ्याम्, दिग्भिः । दिक्षु–ख्षु । आ० एवम् । एवं दृश्-मुख्याः । नश्यतीति नश्–"नशो वा" ॥ २ । १ । ७० ॥ नक्–ग्, पक्षे "यजसृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ नट्–ड् । नशौ–स्वरे सन्धिः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् । नक्षु, नख्षु, नट्सु, नट्त्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-नक्, नग्, नट्, नड् नशी नशि २ । एव जीवनश् । दृष्टदिक्–ग्, दृष्टदिशौ इत्यादि पुंस्त्रियोः दिश्वत् । क्लीबे–दृष्टदिक्–ग्, दृष्टदिशी, दृष्टदिशि २ । एव दलं स्पृशति दलस्पृश्–"ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ दलस्पृक्–ग् । दलस्पृशौ स्वरे सन्धिः । दलस्पृग्भ्याम् । दलस्पृक्षु–ख्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे दलस्पृक्–ग्, दलस्पृशी, दलस्पृशि २ । आ० एवम् । एव सदृश्-तादृश्-युष्मादृश्-भवादृश्-मुख्याः ॥ २–१८ ॥ ४४ ॥

षन्ता द्विषादयः पुंसि, प्रावृष्-प्रभृतयः स्त्रियाम् ।
वाच्यलिङ्गाः सुवर्णमुष्-मुख्याः सजुष् दधृष् तथा ॥ ४५ ॥

षन्ताः–"धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ द्विट्–ड् । द्विषौ-स्वरे सन्धिः । द्विड्भ्याम् । द्विट्सु, द्विट्त्सु । आ० एवम् । "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ प्रावृट्–ड् । प्रावृषौ- स्वरे सन्धिः । प्रावृड्भ्याम् द्विष्-वत् । एव त्विष् रुष्-विप्रुष्-तृष्-मुष्-मुख्याः । 'शासूक्' आशासनमाशीः, "क्रुत्सम्पदादिभ्यः०" ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ क्विप्, "आङः" ॥ ४ । ४ । १२० ॥, "नाम्यन्तस्था०" ॥ २ । ३ । १५ ॥ षत्वे आशिष् सिलोपः षत्वस्यासत्त्वात्, "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥, "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ आशीः । आशिषः–स्वरे सन्धिः । षत्वस्यासत्त्वात् "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ आशीर्भ्याम् । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ षस्य रत्वे, "शषसे०" ॥ १ । ३ । ६ ॥ आशीष्षु, "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ आशीःषु । कातन्त्रे–आशीर्षु । आ० एवम् । सुवर्णमुट्–ड् । सुवर्णमुषौ–स्वरे सन्धिः । सुवर्णमुड्भ्याम् । सुवर्णमुट्सु–ट्त्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे–सुवर्णमुट्–ड्, सुवर्णमुषी, सुवर्णमुषि । आ० एवम् । सिलोपे "सजुषः" ॥ २ । १ । ७३ ॥ ष् र, "पदान्ते" ॥ २ । १ । ६४ ॥ सजूः । सजुषौ–स्वरे सन्धिः । सजूर्भ्याम्, सजूर्भिः । सजूष्षु, सजूःषु । कातन्त्रे-सजूर्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे–सजूः, सजुषी, सजूंषि २ । धृष्णोतीति "ऋत्विज्०" ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति सूत्रनिर्देशाद् द्वित्व दधृष्-अनेनैव पदान्ते गत्व च दधृक्–ग् । दधृषौ–स्वरे सन्धिः । दधृग्भ्याम्, भिः । दधृक्षु–ख्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-दधृक्–ग्, दधृषी, दधृंषि ॥ २–१९ ४५ ॥

॥ २ । १ । १०१ ॥ इत्यादिना दोषन् "अनोऽस्य" ॥ २ । १ । १०८ ॥ दोष्णः । दोषा, दोष्णा, दोषभ्याम्, दोर्भ्याम्, दोषभिः, दोर्भिः । दोष्णे, दोषे इत्यादि । दोषनि, दोष्णि, दोषि, दोषसु पूर्ववत् "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "शषसे०" ॥ १ । ३ । ६ ॥ दोष्षु, दोःषु । आ० एवम् । दोस्-शब्दः क्लीबेऽप्यस्ति तत्र-दोः दोषी दोंषि २ । "दन्तपाद०" ॥ २ । १ । १०१ ॥ इति नन्तपक्षे दोषाणि । आ० एवम् । कातन्त्रे पुमन्स् शब्दः । व्याकरणे तु पुम्सु उदित्-घुटि "पुम्सोः पुमन्स्" ॥ १ । ४ । ७३ ॥ "न्सूमहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ शेषघुटि दीर्घः "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ पुमान् "शिड्हेऽनुस्वारः" ॥ १ । ३ । ४० ॥ पुमांसौ ५ । पुंसः । पुंसा "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ सूलोपे "तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ" ॥ १ । ३ । १४ ॥ पुम्भ्याम्, पुम्भिः । पुंसे इत्यादि । पुंसि, पुंसु । आ० हे पुमन्, पुमांसौ, पुमांसः ॥ "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ "डित्यन्त्यस्वरादेः" ॥ २ । १ । ११४ ॥ उशना । उशनसौ-स्वरे सन्धिः । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "घोषवति" ॥ १ । ३ । २१ ॥ उशनोभ्याम्, उशनोभिः । उशनस्सु, उशनःसु । आ० "वोशनसः०" ॥ १ । ४ । ८० ॥ हे उशनः !, हे उशनन् !, हे उशनसौ !, हे उशनसः ! । एवं पुरुदंशस्-अनेहस् पर आ० हे पुरुदंशः, हे पुरुदंशसौ, हे पुरुदंशसः । हे अनेहः, अनेहसौ, अनेहसः । उशना शुक्रः । पुरुदंशा इन्द्रः । अनेहा कालः ॥२-२०॥

सुमनोऽप्सरो-भास्-मुख्याः, क्लीबे सन्ता महो-मुखाः ।
इसन्ताः सर्पिः-प्रमुखा, उसन्ताश्च वपुर्निभाः ॥ ४७ ॥

"अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ सुमनाः । सुमनसौ इत्यादि वेधस्वत् ॥ अप्सरस् बहुवचनान्तः । केऽपि सर्ववचनं मन्यन्ते "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ अप्सराः । अप्सरसौ वेधस्वत् । आ० हे सुमनः । हे अप्सरः ॥ सिलोपे "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ "रः पदान्ते०" ॥ १ । ३ । ५३ ॥ भाः । भासौ-स्वरे सन्धिः । "अवर्णभोभगो०" ॥ १ । ३ । २२ ॥ भाभ्याम् भाभिः । भास्सु, भाःसु । आ० एवम् ॥ "अनतोलुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ सिलोपात् "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ न दीर्घः । एव सर्वत्र । महः, महसी, महांसि २ । शेष वेधस्वत् । आ० एवम् । एव तेजस्-पयस्-तपस्-वासस्-श्रोतस्-ओजस्-शिरस्-अयस्-रक्षस्-सरस्-एनस्-तमस् रेतस्-मनस्-वचस्-छन्दस्-श्रेयस्-मुख्या असन्ताः ॥ सर्पिस्-सर्पिः सर्पिषी शिः "धुटा प्राक्" ॥ १ । ४ । ६६ ॥ षत्व च ततः षत्वस्यासत्वात् "न्सूमहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ दीर्घः सर्पींषि २ । सर्पिषा षत्वासत्वाद् रः सर्पिर्भ्याम् सर्पिर्भिः । सर्पिषे इत्यादि पूर्ववत् । "सो रुः" ॥ २ । १ । ७२ ॥ सर्पिष्षु, सर्पिःषु । आ० एवम् । एव बर्हिस्-शोचिस् रोचिस्-अर्चिस्-हविस्-ज्योतिस्-छर्दिस्-मुख्या इसन्ताः ॥ वपुस्-वपुः वपुषी वपूंषि २ । वपुषा पूर्ववत्, वपुर्भ्याम्, वपुर्भिः । वपुषे । वपुषः २ । इत्यादि पूर्ववत् । वपुष्षु, वपुःषु । आ० एवम् । एवं धनुस्-आयुस्-चक्षुस्-जनुस् यजुस्-मुख्या उसन्ताः ॥ २-२१ ॥

वाच्यलिङ्गा बहुविधा, तस्थिवस्-प्रमुखा मताः ।
हन्ताः पुल्लिङ्गास्तुरासाह्-पृष्ठवाह्-सदृशा मताः ॥ ४८ ॥

कातन्त्रे तस्थिवन्स् । व्याकरणे तु 'स्था' तस्थौ "तत्र क्वसुकानौ तद्वत्" ॥ ५ । २ । २ ॥ द्वित्वादिक "घसेक-स्वरातः क्वसोः" ॥ ४ । ४ । ८२ ॥ इद् "इडेत्पुसि चातो लुक्" ॥ ४ । ३ । ९४ ॥ तस्थिवस्-सिलुक् "ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० ॥ "न्सूमहतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ तस्थिवान् तस्थिवांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ अघुट्स्वरे सद् अपि क्वसु उष् तस्थुषः । तस्थुषा "स्रसुध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भिः । तस्थुषे । तस्थुषः २ इत्यादि । "स्रसुध्वंस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ "अघोषे प्रथमोऽशिटः" ॥ १ । ३ । ५० तस्थिवत्सु, "शिट्याद्यस्०" ॥ १ । ३ । ५९ ॥ तस्थिवथ्सु । आ० हे तस्थिवन् । स्त्रियाम्-तस्थुषी नदीवत् । क्लीबे-'स्रसुध्वस्' ॥ २ । १ । ६८ ॥ तस्थिवत्, द् तस्थुषी तस्थिवांसि २ । आ० एवम् । एव जग्मिवस्-जघ्निवस्-पेचिवस्-शकिवस्-प्रायाः ॥ बभूवस्-बभूवान् बभूवांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ "धातोरिवर्ण०" ॥ २ । १ । ५० ॥ "भुवो व. परोक्षा०" ॥ ४ । २ । ४३ ॥ बभूवुष. । बभूवुषा "स्रसुध्वंस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवद्भ्याम् बभूवद्भिः । बभूवुषे । बभूवुषः २ इत्यादि । "स्रसुध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवत्सु, थ्सु । आ० हे बभूवन् । स्त्रियाम् बभूवुषी नदीवत् । क्लीबे-"स्रसुध्वस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ बभूवत्, द् बभूवुषी बभूवांसि २ । एवंविधा अन्येऽप्येवम् ॥ वेत्तीति "वा वेत्तेः क्वसुः" ॥ ५ । २ । २२ ॥ विद्वस्-विद्वान् विद्वांसौ ५ । "क्वसुष् मतौ च" ॥ २ । १ । १०५ ॥ विदुषः । विदुषा "स्रसुध्वंस्क्रस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ विद्वद्भ्याम् विद्वद्भि. । विदुषे इत्यादि । विद्वत्सु, विद्वथ्सु । आ० हे विद्वन् । स्त्रियाम्-विदुषी नदीवत् । क्लीबे-विद्वत्, द् विदुषी विद्वांसि २ । आ० एवम् ॥ 'संसूङ्' उखया स्रसते क्विप् "नो व्यञ्जनस्य०" ॥ ४ । २ । ४५ ॥ उखास्रस्-"स्रसुध्वंस्०"

॥ २ । १ । ६८ ॥ उखास्रत्, द् । उखास्रसौ-स्वरे सन्धिः । उखास्रद्भ्याम् उखास्रद्भिः । उखास्रत्सु, थ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-उखास्रत्, द् उखास्रसी उखास्रंसि २ । आमन्त्रणे एवम् ॥ पर्णानि ध्वसते क्विप् "नो व्यञ्जनस्य०" ॥ ४ । २ । ४५ ॥ पर्णध्वस्-"स्रस्ध्वस्०" ॥ २ । १ । ६८ ॥ पर्णध्वत्, द् इत्यादि उखास्रस्वत् ॥ श्रेयस् उदित् "ऋदुदित." ॥ १ । ४ । ७० ॥ "न्स्महतोः" ॥ १ । ४ । ८६ ॥ "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ श्रेयान् अत्र सयोगान्तलोपस्य परे कार्येऽसत्त्वात् "नाम्नोऽनह्न." ॥ २ । १ । ९१ ॥ इति नलोपो न स्यात् । स्यादिविधौ चासत्त्वात् अत्वसन्तत्वादिलक्षणो दीर्घ. स्यात् । एव भवान् इत्यादिषु । श्रेयासौ ५ । श्रेयस. । श्रेयसा, श्रेयोभ्याम्, श्रेयोभिः । श्रेयस्सु । आ० हे श्रेयन् । स्त्रियां श्रेयसी नदीवत् । क्लीबे-श्रेय , श्रेयसी, श्रेयांसि २ । आ० एवम् । एव गरीयस्-लघीयस्-साधीयस्-कनीयस्-यवीयस्-क्षेपीयस्-क्षोदीयस् स्थेयस्-स्फेयस् वरीयस्-त्रपीयस्-द्राघीयस्-ह्रसीयस्-वृन्दीयस्-भूयस-प्रवीयस्-प्रमुखाः सर्वेऽपि ॥ 'कृ' कर्तुमिच्छति "तुमर्हाद्०" ॥ ३ । ४ । २१ ॥ सन् "स्वरहन्गमोः सनि धुटि" ॥ ४ । १ । १०४ ॥ दीर्घ. "ऋतां क्ङितीर्" ॥ ४ । ४ । ११६ ॥ "भ्वादेर्नामिन.०" ॥ २ । १ । ६३ ॥ "सन्यङश्च" ॥ ४ । १ । ३ ॥ द्वित्वम् इत्यादि सर्व चिकीर्ष् कट चिकीर्षतीति क्विप् "अतः" ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ अलोपः सिलोपः "रात् सः" ॥ २ । १ । ९० ॥ षलोपे षत्वस्य परेऽसत्त्वात् सस्यैव लोपः कटचिकी. । कटचिकीर्षौ कटचिकीर्ष.-स्वरे सन्धिः । पूर्ववत् कटचिकीर्भ्याम् कटचिकीर्भि. । कटचिकीर्षु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-कटचिकीः कीर्षी, कीर्षि २ । आ० एवम् । एवमिघार्ष्-शत्रु-शिशीर्ष् प्रियसुस्मूर्ष्-मुख्याः ॥ 'पच्' पक्तुमिच्छति सन् द्वित्वादि पिपक्ष् मांस पिपक्षतीति क्विप् मांसपिपक्ष्-"अतः" ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ अलोप. सिलोप "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ षलोपे मासपिपक्, ग् अत्र "चज. कगम्" ॥ २ । १ । ८६ ॥ इति कत्वस्य परस्मिन् लोपेऽसत्त्वात् "सयोगस्यादौ०" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति कलुक् न स्यात् मांसपिपक्षौ-स्वरे सन्धिः । पूर्ववत् मासपिपग्भ्याम्, मासपिपग्भिः । मासपिपक्षु, ख्षु । आमन्त्रणे एवम् । स्त्रियामवम् । क्लीबे-मासपिपक्, ग् मासपिपक्षी, मासपिपङ्क्षि २ । आ० एवम् । एव घृतपिपक्ष्-धर्मसिसृक्ष्-वाक्यविवक्ष् आम्रसिसृक्ष् मुख्याः ॥

हन्ताः-तुर त्वरित साहयत्यरीन् पृषोदरादित्वात् तुरासाह्-कातन्त्रे "सहेष्षोड" ॥ ६४८ ॥ षत्वम् इति पदान्ते एव षत्वम् । तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाह । इत्यादि ॥ व्याकरणे तु पृषोदरादित्वात् तुराषाह् सिलोपः "हो धुट्पदान्ते" ॥ २ । १ । ८२ ॥ "धुटस्तृतीय." ॥ २ । १ । ७६ ॥ "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ तुराषाट्, ड् । तुराषाहौ तुराषाह.-स्वरे सन्धि. । तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भिः । तुराषाट्सु, ट्सु । आ० एवम् । पृतनासाह् [षाह्] "हो धुट्पदान्ते" ॥ २ । १ । ८२ ॥ "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ हव्यवाट्, ड् । हव्यवाहौ ५ । कातन्त्रे सूत्रम् अघुट्स्वरे "वाहेर्वाशब्दस्यौ." ॥ २ । २ । ४८ ॥ हव्यौहः । हव्यौहा, हव्यवाड्भ्याम्, हव्यवाड्भि. । हव्यौहे इत्यादि । हव्यवाट्सु, ट्सु । आमन्त्र्ये एवम् । व्याकरणे तु अधुट्स्वरे न औः हव्यवाहः हव्यवाहा । हव्यवाहे । हव्यवाहः २ । इत्यादि । एव पृष्ठवाह्-पृष्ठवाट्, ड् पृष्ठवाहौ ५ । कातन्त्रे प्रष्ठौह. । प्रष्ठौहा । व्याकरणे तु पृष्ठवाह. । पृष्ठवाहा इति हव्यवाह्वत् । स्त्रियां प्रष्ठौही नदीवत् । कातन्त्रे अनड्वाह् व्याकरणे अनडुह्-"अनडुह. सौ" ॥ १ । ४ । ७२ ॥ नोन्तः "वाः शेषे" ॥ १ । ४ । ८२ ॥ घुटि "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ अनड्वान् अनड्वाहौ ५ । अनडुहः । अनडुहा "स्रस्ध्वस्क्वस्सनडुहो द." ॥ २ । १ । ६८ ॥ अनडुद्भ्याम् अनडुद्भिः । अनडुहे इत्यादि-स्वरे सन्धिः । अनडुत्सु, थ्सु । आमन्त्र्ये-"उतोऽनडुच्चतुरो व." ॥ १ । ४ । ८१ ॥ हे अनड्वन् अग्रे पूर्ववत् । स्त्रियाम्-अनडुही केचित् अनड्वाही नदीवत् ॥२-२२॥

स्त्रियामुपानह्-सहशा, वाच्यलिङ्गा मुहादयः ।
क्षन्ता वाच्यलिङ्गाः काष्ठ,-तक्ष् गोरक्ष् प्रमुखा मताः ॥ ४९ ॥

उपनह्यति क्विप् "गतिकारकस्य नहि०" ॥ ३ । २ । ८५ ॥ दीर्घ. उपानह्-सिलोप. "नहाहोर्धतौ" ॥ २ । १ । ८५ ॥ "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ उपानत्, द् । उपानहौ-स्वरे सन्धि. । "नहाहोर्धतौ" ॥ २ । १ । ८५ ॥ उपानद्भ्याम् उपानद्भि. । उपानत्सु, थ्सु । आमन्त्र्ये एवम् ॥ मुह्यतीति मुह्-सिलोप. "मुहद्रुहस्णुहष्णिहो वा" ॥ २ । १ । ८४ ॥ वा घत्वम् "धुटस्तृतीयः" ॥ २ १ १ । ७६ ॥ पक्षे "हो धुट्पदान्ते" ॥ २ । १ । ८२ ॥ मुक्, मुग्, मुट्, मुड् । मुहौ-स्वरे सन्धि. । मुग्भ्याम्, मुड्भ्याम् । मुक्षु, मुख्षु, मुट्सु, मुट्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे मुक्, मुग्, मुट्, मुड् मुही मुंहि २ । आ० एवम् ॥ मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह्-सिलोप. "मुहद्रुह" ॥ २ । १ । ८४ ॥ वा घे पक्षे "हो धुट्पदान्ते" ॥ २ । १ । ८२ ॥ ढे गडदबादे:०" ॥ २ । १ । ७७ ॥ दो धः मित्रध्रुक्, ग्, ट्, ड् । मित्रद्रुहौ-स्वरे सन्धि. । मित्रध्रुग्भ्याम्, मित्रध्रुड्भ्याम्, मित्रध्रुक्षु, ख्षु, ट्सु, ट्सु । आ० एवम् । क्लीबे-मित्रध्रु ४ क्, ग्, ट्, ड् मित्रद्रुही मित्रद्रुंहि २ । आ० एवम् । चेलस्निह् पूर्वमुह्शब्दवत्, चेलस्निक्-ग्,

ट्, ड् । चेलक्लिहौ-स्वरे सन्धिः । चेलक्लिग्भ्याम्, चेलक्लिड्भ्याम् । चेलक्लि ४ क्षु, खुषु, ट्सु, ठ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-चेलक्लिक्, ग्, ट्, ड् चेलक्लिही चेलक्लिहि २ । आ० एवम् । एवमुत्स्निहशब्दः । ऊर्ध्वं स्निह्यति "ऋत्विज्दिश्०" ॥२ । १ । ६९ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् उष्णिह् अनेनैव च पदान्ते गत्वम्-उष्णिग्, क् । उष्णिहौ-स्वरे सन्धिः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु, खुषु । आ० एवम् ॥ गां दोग्धि क्विप् गोदुह्-सिलोपः "भ्वादेर्दादेर्घः" ॥ २ । १ । ८३ ॥ "गडदबादे:०" ॥ २ । १ । ७७ ॥ "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ (गोधुक्, ग् । गोदुहौ-स्वरे सन्धिः । गोधुग्भ्याम् गोधुग्भिः) गोधुक्षु, खुषु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-गोधुक्, ग गोदुही गोदुहि २ । आ० एवम् ॥ शोभना अनड्वाहो यस्य यस्या वा कुलस्य वा स्वनडुह् पुंसि मुख्यानडुह्वत् । स्त्रियां स्वनडुही मते स्वनड्वाही नदीवत् । क्लीबे "अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ "स्रसध्वसक्वस्सनडुहो दः" ॥ २ । १ । ६८ ॥ स्वनडुत्, द् स्वनडुही स्वनड्वाहि २ । आ० एवम् । न विद्यते उपानद् यस्य यस्या वा कुलस्य वा अनुपानह् पुंस्त्रियो-र्मुख्योपानह्वत् । क्लीबे-अनुपानत्-द्, अनुपानही अनुपानहि २ । आ० एवम् । शालावाहमुख्याः पुंस्त्रियोः पृष्ठवाह्वत् । क्लीबे-शालावाट्, ड् । कातन्त्रे शालौही । व्याकरणे शालावाही शालावांहि २ । आ० एवम् ॥ काष्ठं तक्ष्णोतीति क्विप् काष्ठतक्ष्-सिलोपः "सयोगस्यादौ०" ॥ २ । १ । ८८ ॥ "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ काष्ठतट्, ड् । काष्ठतक्षौ-स्वरे सन्धिः । काष्ठतड्भ्याम्, काष्ठतड्भिः । काष्ठतट्सु-ठ्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-काष्ठतट्-ड्, काष्ठतक्षी काष्ठतङ्क्षि २ । आ० एवम् । एव गोरक्ष्-दन्तत्वक्ष्-रिपुस्तृक्ष्-मुख्याः । विशेषक्षान्ताः-प्रपूर्वं 'विश्' 'लिह्' प्रवेष्टु लेढुमिच्छति सन् द्वित्वादि च "यजसृजमृज०" ॥ २ । १ । ८७ ॥ "हो धुट्पदान्ते" ॥ २ । १ । ८२ ॥ क्रमात् "षढोः कस्सि" ॥ २ । १ । ६२ ॥ गृह प्रविविक्षति मधु लिलिक्षति क्विप् "अतः" ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ अलोपे गृहप्रविविक्ष्-मधुलिलिक्ष्-सिलोपः । कातन्त्रे षढस्थानीयकस्य लोपः स्यात् । ततः षस्य रत्वादौ च गृहप्रविवीः । मधुलिलीः । एव पदान्ते गृहप्रविवीर्भ्याम् । मधुलिलीर्षु । तत्र व्यवस्थितवाऽधिकारात् विसर्गो न स्यात् । स्वरे सन्धिः-गृहप्रविविक्षौ मधुलिलिक्षौ इत्यादि । व्याकरणे मांसपिपक्ववदसत्त्वात् कुत्वम् न ततः "पदस्य" ॥ २ । १ । ८९ ॥ गृहप्रविविक्-ग् । मधुलिलिक्-ग् । गृहप्रविविक्षौ । मधुलिलिक्षौ-स्वरे सन्धिः । गृहप्रविविग्भ्याम् । मधुलिलिग्भ्याम् । गृहप्रविविक्षु-खुषु । मधुलिलिक्षु-खुषु ॥२-२३॥

इति स्यादिशब्दसमुच्चये व्यञ्जनान्तशब्दोल्लासस्य द्वितीयस्यावचूर्णिः ॥ २ ॥

सर्वनामगणेऽन्यादि,-र्डतमप्रत्ययावधिः ।
पूर्वादिरन्तरान्तस्तु, त्यदादिर्द्व्यवधिः पुनः ॥ ५० ॥

अथ सर्वनामगणशब्दाः सर्व १ विश्व २ उभ ३ उभयट् ४ अन्य ५ अन्यतर ६ इतर ७ डतर ८ डतम ९ त्व १० त्वत् ११ नेम १२ सम १३ सिमौ १४ सर्वार्थौ । पूर्व १ परा २ वर ३ दक्षिणो ४ त्तरा ५ परा ६ धराणि व्यवस्थायाम् ७ । स्वमज्ञातिधनाऽऽख्यायाम् ८ । अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयोरपुरि ९ । २३ । त्यद् १ तद् २ यद् ३ अदस् ४ इदम् ५ एतद् ६ एक ७ द्वि ८ । ३१ । युष्मद् ३२ भवतु ३३ अस्मद् ३४ किम् ३५ इत्यसज्ञाया सर्वादि. । कातन्त्रे किञ्चिद् व्यस्ताः ।

सर्वः सर्वौ "जस इः" ॥ १ । ४ । ९ ॥ सर्वे । सर्वम् सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । "सर्वादेः स्मैस्मातौ" ॥ १ । ४ । ७ ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः "अवर्णस्याऽऽमः साम्" ॥ १ । ४ । १५ ॥ सर्वेषाम् । "ङेः स्मिन्" ॥ १ । ४ । ८ ॥ सर्वस्मिन् सर्वेषु । आ० "अदेतः स्यमोर्लुक्" ॥ १ । ४ । ४४ ॥ हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । "त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक्" ॥ ७ । ३ । २९ ॥ सर्वकः सर्वकौ सर्वके । इत्यादि सर्ववत् । स्त्रियाम्-"आत्" ॥ २ । ४ । १८ ॥ आप् सर्वा-श्रद्धावत् पर "आपो ङितां यैयास्यास्याम्" ॥ १ । ४ । १७ ॥ "सर्वादेर्डस्पूर्वाः" ॥ १ । ४ । १८ ॥ "डित्यन्त्यस्वरादेः" ॥ २ । १ ११४ ॥ सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । "अवर्णस्याऽऽमः साम्" ॥ १ । ४ । १५ ॥ सर्वासाम् । आ० श्रद्धावत् । अकि । "अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम्" ॥ २ । ४ । १११ ॥ सर्विका सर्वावत् । क्लीबे-सर्वम् सर्वे सर्वाणि २ । आ० हे सर्व इत्यादि । सर्वकम् सर्वके सर्वकाणि २ । आ० हे सर्वक इत्यादि । सर्वेऽपि चामी सज्ञाया सर्वादयो न । सर्वो नाम कश्चित् । सर्वाय । सर्वात् । उत्तराय कुरवे स्पृहयति ॥ समस्तवाची विश्वोऽप्येवम् ॥ उभ द्विवचनान्त एव । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । अकि उभकौ इत्यादि । स्त्रियाम् उभे २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । अकि उभिके २ इत्यादि । क्लीबे-उभे २ । उभके २ । पु० आ० हे उभौ । स्त्री० हे उभे । क्लीबे-आ० हे उभे । उभाववयवौ यस्य उभाभ्यामयट् टो ङ्यर्थः उभयः "नेमार्धप्रथम०" ॥ १ । ४ । १० ॥ उभये, उभयाः ।

शेषं सर्ववत् । स्त्रियाम्--उभयी उभयकी नदीवत् । क्लीबे सर्ववत् । उभयः द्व्यार्थः ॥ अन्याद्याः ३ पुंस्त्रियोः अकि च सर्ववत् । क्लीबे-"पञ्चतोऽन्यादेः०" ॥ १ । ४ । ५८ ॥ स्यमोर्द. अन्यत् अन्यकत् । अन्यतरत् अन्यतरकत् । इतरत् इतरकत् । शेष सर्ववत् । आ० एवम् ॥ डतरग्रहणेनैव सिद्धे अन्यतरग्रहण डतमप्रत्ययान्तस्यान्यशब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम् । अन्यतमाय । अन्यतम वस्त्रम् । एके त्वाहु.-'नाय डतरप्रत्ययान्तोऽन्यतरशब्दः, किन्त्वव्युत्पन्नस्तरोत्तरपदस्तरबन्तो वा' तन्मते डतमान्तस्यापि अन्यशब्दस्य सर्वादित्वम् । अन्यतमस्मै । अन्यतमत् । डतरडतमौ प्रत्ययौ, तयोः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे पृथगुपादान, अत्र प्रकरणे अन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणार्थं अन्यादिलक्षणदार्थं च ॥ द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे "यत्तत्किमन्यात्" ॥ ७ । ३ । ५३ ॥ डतर. "बहूना प्रश्ने डतमश्च वा" ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ यतरः यतमः । ततर. ततमः । एकतर. एकतमः । अन्यतरः अन्यतम. । सर्वेऽपि अन्यवत् । पर क्लीबे एकतरस्य एकतरवर्जनात् "पञ्चतोऽन्यादेः०" ॥ १ । ४ । ५८ ॥ इति न । एकतरमित्यादि । अन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणाद् इह न स्यात् सर्वतमाय सर्वतमात् अत्र "प्रकृष्टे तमप्" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ त्व. अन्यार्थ. सर्ववत् । त्वत् समुच्चयार्थः । त्वत् । त्वतौ-स्वरे सन्धिः । त्वद्भ्याम् । त्वत्सु, त्सु । आ० एवम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-त्वत् त्वती त्वन्ति २ । आ० एवम् ॥ नेम अर्धार्थः सर्ववत् । पर जसि "नेमार्ध०" ॥ १ । ४ । १० ॥ इति नेमे, नेमा. । समसिमौ सर्वार्थौ सर्ववत् । सर्वार्थाभावे समाय देशाय सिमाय अश्वाय ॥

पूर्वादिषु नवसु पूर्वादीनां सप्तानां व्यवस्थाया सर्वादित्वम् । स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमो व्यवस्था । एषां नवानामपि "नवभ्य. पूर्वेभ्य.०" ॥ १ । ४ । १६ ॥ इति पूर्वे, पूर्वा. । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । शेष सर्वलिङ्गेषु सर्ववत् । व्यवस्थाया अन्यत्र न स्यात् । दक्षिणाय गाथकाय देहि-प्रवीणायेत्यर्थ. । दक्षिणायै द्विजाः स्पृहयन्ति । सञ्ज्ञायां च न-पूर्वो नाम कश्चित् । पूर्वाय उत्तराय कुरवे । स्वशब्दश्चतुर्ष्वर्थेषु आत्मनि आत्मीये धने ज्ञातौ च ४ । आत्माऽऽत्मीयार्थयोरेवास्य सर्वादित्वम्-यत् स्वस्मै रोचते तत् स्वस्मै ददाति-यदात्मने रोचते तदात्मीयाय ददातीत्यर्थ. । स्वशब्दः पूर्वशब्दवत् । ज्ञातिधनार्थयोस्तु न-स्वाय दातुं स्वाय स्पृहयति-ज्ञातये दातु धनाय स्पृहयतीत्यर्थः । अन्तर बहिर्योगे धर्मे बहिष्टे धर्मिणि च बहिःशब्दः बहिर्भावे उपरि संवीयतेऽनेन कटिरिति करणसाधनः । उपसंवीयते यत् तत् उपसंवीयमान बाह्येन वा योगे उपसंव्याने उपसंवीयमाने चाऽर्थेऽन्तरशब्द. सर्वादिः । न चेद् बहिर्योगेऽपि पुरि वर्त्तते-अन्तरस्मै गृहाय-चण्डालादिगृहायेत्यर्थः । चण्डालादिगृहयुक्ताय वा-नगराभ्यन्तरगृहायेत्यर्थः । अन्तरस्मै पटाय-पटचतुष्टये तृतीयाय चतुर्थाय वेत्यर्थः । प्रबहिस्तो गणने प्रथमद्वितीययोर्बहिर्योबहिर्योगेणैव सिद्धत्वात् । पुरि तु न । अन्तरायै पुरे कुप्यति-चण्डालादिपुर्यै इत्यर्थः । बहिर्योगोपसंव्यानादेरन्यत्र तु न स्यात् अयमनयोर्ग्रामयोरन्तरात् तापस आयातः-मध्यादित्यर्थः । अन्तरशब्दोऽपि पूर्वशब्दवत् ।

त्यादौ "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ "लुगस्यादेत्यपदे" ॥ २ । १ । ११३ ॥ "तः सौ स." ॥ २ । १ । ४२ ॥ स्यः । सर्वत्र "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ "लुगस्य०" ॥ २ । १ । ११३ ॥ कृते सर्ववत् त्य त्ये इत्यादि । अकि-स्यकः त्यकौ । त्यकस्मै इत्यादि स्त्रियामेवम्--"आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ आपि च स्या त्ये त्याः । इत्यादि सर्ववत् । अकि-"अस्यायत्तत्क्षिपकाऽऽदीनाम्" ॥ २ । ४ । १११ ॥ स्यिका त्यिके त्यिकाः । त्यिकस्यै इत्यादि । क्लीबे-स्यमोर्लुप् लुप्तत्वाद् "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ "तः सौ स." ॥ २ । १ । ४२ ॥ इति न । त्यत् त्ये त्यानि २ । अकि-त्यकत् त्यके त्यकानि २ ॥ पुक्लीबयो' तद् त्यद्वत् । स. तौ ते इत्यादि । अकि सक. तकौ तके इत्यादि । स्त्रियाम् सा ते ता' इत्यादि । अकि तु "अस्यायत्तत्क्षिपकाऽऽदीनाम्" ॥ २ । ४ । १११ ॥ इति न । सका तके तकाः इत्यादि । क्लीबे तत् ते तानि २ । अकि-तकत् तके तकानि २ ॥ यद् तद्रीत्या यः यौ ये इत्यादि । यक. यकौ यके इत्यादि । स्त्रियाम्-या ये याः इत्यादि । अकि तु "अस्यायत्" ॥ २ । ४ । १११ ॥ इः न यका यके यकाः इत्यादि । क्लीबे-यत् यकत् इत्यादि ॥ अदस्-"अदसो दः सेस्तु डौ" ॥ २ । १ । ४३ ॥ असौ । "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ "मोऽवर्णस्य" ॥ २ । १ । ४५ ॥ सर्वत्राप्येव "ऐदौत् सन्ध्यक्षरै." ॥ १ । २ । १२ ॥ "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ "आसन्नः" ॥ ७ । ४ । १२० ॥ अमू । "जस इ." ॥ १ । ४ । ९ ॥ "बहुष्वेरी." ॥ २ । १ । ४९ ॥ अमी । "समानादमोऽतः" ॥ १ । ४ । ४६ ॥ "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमुम् अमून् । "प्रागिनात्" ॥ २ । १ । ४८ ॥ अमुना । "अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये" ॥ १ । ४ । १ ॥ मादु०" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमूभ्याम् । "इदमदसोऽक्येव" ॥ १ । ४ । ३ ॥ इति नियमात् ऐस् न "एद् बहुस्भोसि" ॥ १ । ४ । ४ ॥ "बहुष्वेरी." ॥ २ । १ । ४९ ॥ अमीभि. । स्मै "मादुवर्णः०" ॥ २ । १ । ४७ ॥ पत्वं अमुष्मै । अमुष्मात् । स्म "मादुवर्णः०" ॥ २ । १ । ४७ ॥

अमुष्य । "एद् बहुस्भोसि" ॥ १ । ४ । ४ ॥ "एदैतोऽयाय्" ॥ १ । २ । २३ ॥ "मादुवर्ण०" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमुयोः । "अवर्णस्याऽऽमः साम्" ॥ १ । ४ । १५ ॥ "एद् बहुस्०" ॥ १ । ४ । ४ ॥ "बहुष्वेरी." ॥ २ । १ । ४९ ॥ अमीषाम् । अमुष्मिन् अमीषु । अकि-"असुको वाऽकि" ॥ २ । १ । ४४ ॥ असुकः, पक्षे "अदसो दः०" ॥ २ । १ । ४३ ॥ असकौ "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ "मोऽवर्णस्य" ॥ २ । १ । ४५ ॥ "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमुकः । सर्वत्र अमुकौ अमुके इति सर्ववत् । स्त्रियाम्-"आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ "अदसो द.०" ॥ २ । १ । ४३ ॥ असौ पूर्ववत् आपि च अमा सर्वत्र "औता" ॥ १ । ४ । २० ॥ "मादुवणाऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमू "समानाना०" ॥ १ । २ । १ ॥ मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमूः । अमूम् । अमू । "टौस्येत्" ॥ १ । ४ । १९ ॥ "एदैतोऽयाय्" ॥ १ । २ । २३ ॥ "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ अमुया अमूभ्याम् अमूभिः । "आपो ङिता०" ॥ १ । ४ । १७ ॥ "सर्वादेर्डस्पूर्वाः" ॥ १ । ४ । १८ ॥ "मादुवर्णोऽनु" ॥ २ । १ । ४७ ॥ पत्वे अमुष्यै अमुष्याः २ । "टौस्येत्" ॥ १ । ४ । १९ ॥ अमुयोः । अमूषाम् । अमुष्याम् अमूषु । अकि पूर्ववत् । आपि च असुका, असुकौ असुके । सर्वत्र असुके इत्यादि सर्विकावत् । क्लीबे–स्यामोर्लुप् लुप्तत्वात् "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ इत्यादि न अदः "औरी." ॥ १ । ४ । ५६ ॥ "मादुवर्ण.०" ॥ २ । १ । ४७ ॥ अमू अमूनि २ । अकि–अदकः अमुके अमुकानि २ ॥ इदम्– "अयमियं पुंस्त्रियोः सौ" ॥ २ । १ । ३८ ॥ अयम् "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ "दो म. स्यादौ" ॥ २ । १ । ३९ ॥ इमौ इमे । इमम्, अन्वादेशे द्वितीयाटौसि "इदम." ॥ २ । १ । ३४ ॥ इति एनद् "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ एनम् । इमौ, एनौ । इमान्, एनान् । "टौस्यनः" ॥ २ । १ । ३७ ॥ अनेन, एनेन । "अनक्" ॥ २ । १ । ३६ ॥ इति अत् आभ्याम् । "इदमदसोः०" ॥ १ । ४ । ३ ॥ इति नियमात् एभिः । केषाचित् इमैः । अस्मै । अस्मात् । अस्य । "टौस्यनः" ॥ २ । १ । ३७ ॥ अनयो., एनयोः । अस्मिन् एषु । अकि साकोऽपि "अयमियं पुंस्त्रियोः सौ" ॥ २ । १ । ३८ ॥ अयम् । अपरे त्यादेशे कृते अकमिच्छन्ति तन्मते अयकम् इमकौ इमके । इमकम्, "इदमः" ॥ २ । १ । ३४ ॥ साकोऽपि एनद् एनम् । इमकौ, एनौ । इमकान्, एनान् । साक्त्वात् "टौस्यनः" ॥ २ । १ । ३७ ॥ इति न । इमकेन, एनेन । "अद् व्यञ्जने" ॥ २ । १ । ३५ ॥ साक एत्र आभ्याम् । इमकैः । ओसि इमकयोः, एनयो. । शेष सर्वकवत् । स्त्रियाम्-"अयमियम्०" ॥ २ । १ । ३८ ॥ इयं इमे इमा. । इमाम्, एनाम् । इमे, एने । इमाः, एनाः । अनया, एनया आभ्याम् आभि. । "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ "दो मः स्यादौ" ॥ २ । १ । ३९ ॥ आप् "आपो ङिताम्०" ॥ १ । ४ । १७ ॥ "अनक्" ॥ २ । १ । ३६ ॥ "सर्वादेर्डस्पूर्वाः" ॥ १ । ४ । १८ ॥ अस्यै । अस्याः २ । अत्र परत्वात् पूर्वमदादेशे पश्चात् डस् अनयोः, एनयो. । अस्याम् । आसु । अकि पूर्वरीत्या इय इयकम् "अस्यायतत्तत्०" ॥ २ । ४ । १११ ॥ इमिके इमिकाः । इमिकाम्, साकोऽप्येनद् एनाम् । इमिके, एने । इमिकाः, एनाः । इमिकया । एनया । इमिकयो., एनयोः । शेष सार्विकावद् । क्लीबे–पूर्वरीत्या इद "औरी." ॥ १ । ४ । ५६ ॥ इमे इमानि । द्वि० इदम्, एनद् इमे, एने इमानि, एनानि । अकि-इकदं इकमे इमकानि । द्विती० इदकम्, एनद् इमके, एने इमकानि, एनानि ॥ एतद् "आ द्वेर." ॥ २ । १ । ४१ ॥ "तः सौ सः" ॥ २ । १ । ४२ ॥ षत्वे च एषः । एतौ । एते । एतम्, "त्यदामेनदेतदः०" ॥ २ । १ । ३३ ॥ एनम् । एतौ, एनौ । एतान्, एनान् । एतेन, एनेन । एतयो', एनयोः २ । शेषम् "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ इति कृते सर्ववत् । एताभ्याम् इत्यादि । अकि–एषक. एतकौ एतके । एतकम् साकोऽप्येनद् एनम् । एतकौ, एनौ । एतकान्, एनान् । एतकेन, एनेन । एतकयोः, एनयोः । शेष सर्वकवत् एतकाभ्याम् इत्यादि । स्त्रियाम् एषा एते एता. । एताम्, एनाम् । एते, एने । एता., एना., एतया, एनया । एतयोः, एनयो., । शेष सर्वावत् एताभ्याम् एताभिः इत्यादि । अकि-"द्व्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य" ॥ २ । ४ । १०९ ॥ वा इः एषका, एषिका । अन्यत्र "अस्यायतत्तत०" ॥ २ । ४ । १११ ॥ एतिके एतिकाः । एतिकाम्, साकोऽप्येनद् एनाम् । एतिके, एने । एतिकाः, एनाः । एतिकया, एनया । एतिकयोः, एनयोः । शेषं सर्विकावत् एतिकाभ्याम् एतिकाभिः इत्यादि । क्लीबे–एतत् एते एतानि । द्वि० एतत्, एनत् एते, एने एतानि, एनानि । अकि-एतकत् एतके एतकानि । द्विती० एतकत्, साकोऽप्येनद् एनत् एतके, एने एतकानि, एनानि ॥ एकशब्दात् एकसङ्ख्यावाचकत्वाद् एकवचनमेव । अन्यशब्दपर्यायात् तु सर्वाणि वचनानि । द्वयोरपि सर्वादौ त्यादिषु पाठः । सर्वलिङ्गेषु अकि च सर्ववत् । द्विशब्दात् द्विसङ्ख्यावाचकत्वात् द्विवचनान्येव । "आ द्वेरः" ॥ २ । १ । ४१ ॥ द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । अकि-द्वकौ २ । द्वकाभ्याम् ३ । द्वकयोः २ । स्त्रियाम् द्वे २ । अकि-"द्व्येषसूतपुत्र०" ॥ २ । ४ । १०९ ॥ वा इः द्विके, द्वके २ । द्विकाभ्याम्, द्वकाभ्याम् ३ । द्विकयोः, द्वकयोः २ । क्लीबे–द्वे । अकि द्वके २ ॥ ३-१ ॥

युष्मदस्मद्-भवन्तश्च स्वस्वोक्तप्रक्रियास्पृशः ।
पूर्व्वादियुक्तस्त्वन्यादि,-गणः किञ्चित् पृथक्क्रियः ॥ ५१ ॥

अलिङ्गे युष्मदस्मदी—"त्वमह सिना प्राक् चाकः" ॥ २ । १ । १२ ॥ त्वम् । अहम् । "मन्तस्य युवावौ द्वयोः" ॥ २ । १ । १० ॥ "अमौ मः" ॥ २ । १ । १६ ॥ "युष्मदस्मदोः" ॥ २ । १ । ६ ॥ युवाम् । आवाम् । "यूय वयं जसा" ॥ २ । १ । १३ ॥ यूयम् । वयम् । "त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन्" ॥ २ । १ । ११ ॥ "अमौ मः" ॥ २ । १ । १६ ॥ "युष्मदस्मदोः" ॥ २ । १ । ६ ॥ त्वाम् । माम् । "अमा त्वामा' ॥ २ । १ । २४ ॥ त्वा । मा । "द्वित्वे वान्नौ" ॥ २ । १ । २२ ॥ वाम् । नौ । एवमग्रे । "शसो नः" ॥ २ । १ । १७ ॥ "युष्मदस्मदोः" ॥ २ । १ । ६ ॥ युष्मान् । अस्मान् । "पदाद् युगविभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे" ॥ २ । १ । २१ ॥ वः । नः । "त्वमौ प्रत्ययोत्तर०" ॥ २ । १ । ११ ॥ "टाङ्योसि य." ॥ २ । १ । ७ ॥ त्वया । मया । "मन्तस्य युवावौ द्वयोः" ॥ २ । १ । १० ॥ "युष्मदस्मदोः" ॥ २ । १ । ६ ॥ युवाभ्याम् ३ । आवाभ्याम् ३ । "युष्मदस्मदो." ॥ २ । १ । ६ ॥ युष्माभिः । अस्माभिः । "तुभ्य मह्य ङया" ॥ २ । १ । १४ ॥ तुभ्यम् । मह्यम् । "ङेङसा ते मे" ॥ २ । १ । २३ ॥ ते । मे । वाम् । नौ । "अभ्य भ्यसः" ॥ २ । १ । १८ ॥ "शेषे लुक्" ॥ २ । १ । ८ ॥ युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । वः । नः । "त्वमौ प्रत्यय०" ॥ २ । १ । ११ ॥ "ङसेश्चाद्" ॥ २ । १ । १९ ॥ "शेषे लुक्" ॥ २ । १ । ८ ॥ त्वत् । मत् । "ङसेश्चाद्" ॥ २ । १ । १९ ॥ "शेषे लुक्" ॥ २ । १ । ८ ॥ युष्मत् । अस्मत् । "तव मम ङसा" ॥ २ । १ । १५ ॥ तव । मम । "ङेङसा तेमे" ॥ २ । १ । २३ ॥ ते । मे । "मन्तस्य०" ॥ २ । १ । १० ॥ "टाङ्योसि यः" ॥ २ । १ । ७ ॥ युवयोः । आवयोः । वाम् । नौ । "आम आकम्" ॥ २ । १ । २० ॥ "शेषे लुक्" ॥ २ । १ । ८ ॥ युष्माकम् । अस्माकम् । "त्वमौ प्रत्यय०" ॥ २ । १ ॥ "टाङ्योसि य." ॥ २ । १ । ७ ॥ त्वयि । मयि । "युष्मदस्मदोः ॥" ॥ २ । १ । ६ ॥ युष्मासु, अस्मासु ॥ कातन्त्रे—सूत्रे [२ । ३ । १] 'षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु' इति व्यतिक्रमनिर्देशात् क्वचित् पञ्चमीतृतीयाप्रथमास्वपि यथालक्ष्य वस्नसादयो भवन्ति । अकि—"युष्मदस्मदोऽसोमादिस्यादेः ॥ ७ । ३ । ३० ॥ इति अनयोः सकारादि-ओकारादि-भकारादिवर्जे-स्यादे. स्वरेष्वन्त्यस्वरात् पूर्वमक् स्यात् । रूप निष्पाद्य अन्त्यस्वरात् पूर्वमक् । स० ओ० भकारादौ तु शब्दान्त्यस्वरात् पूर्वमक् । प्राक् चाकः' इति वचनात् "त्वमह सिना०" ॥ २ । १ । १२ ॥ इत्यादि ४ सूत्राऽऽदेशा अकः प्रागेव । त्वकम् । अहकम् । युवकाम् । आवकाम् । यूयकम् । वयकम् । त्वकाम् । युवकाम् । आवकाम् । युष्मकान् । अस्मकान् । त्वयका । मयका । युवकाभ्याम् ३ । आवकाभ्याम् ३ । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः तुभ्यकम् । मह्यकम् । युष्मकभ्यम् । अस्मकभ्यम् । त्वकत् । मकत् । युष्मकत् । अस्मकत् । तवक । ममक । युवकयोः २ । आवकयोः २ । युष्माककम् । अस्माककम् । त्वयकि । मयकि । युष्मकासु । अस्मकासु ॥ प्रस्तावादन्यपदार्थेऽपि कथ्यते—त्वां मामतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता वा "प्रात्यव०" ॥ ३ । १ । ४७ ॥ इति समास. । नात्र गौणमुख्यचिन्ता अस्तीति समासेऽपि । अतित्वम् अत्यहम् । समासेऽपि अलिङ्गत्वमेव । तथा—

समस्येते यदैकत्वे, बहुत्वे युष्मदस्मदी ।
समासो वर्त्तते द्वित्वे, न युवावौ तदा तयोः ॥ १ ॥

"त्वमौ प्रत्यय०" ॥ २ । १ । ११ ॥ "अमौ म." ॥ २ । १ । १६ ॥ "युष्मदस्मदोः" ॥ २ । १ । ६ ॥ अतित्वाम् । अतिमाम् । "यूय वयं जसा" ॥ २ । १ । १३ ॥ अतियूयम् । अतिवयम् । अत्र च "त्वमह सिना०" ॥ २ । १ । १२ ॥ इत्यादि ४ सूत्राणि एकत्वद्वित्वबहुत्वेऽपि स्वविषये प्राप्नुवन्त्येव । अन्यवचनेषु तु—एकत्वे सर्वत्र "त्वमौ प्रत्यय०" ॥ २ । १ । ११ ॥ इति त्व म । द्वित्वे सर्वत्र "मन्तस्य०" ॥ २ । १ । १० ॥ इति युव आव । बहुत्वे प्रकृतिरूपम् । ततः शेषा प्रक्रिया । अमि अतित्वाम् । अतिमाम् । औ एवम्-अतित्वाम् अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम । अतिमभ्यम् । अतित्वत् । अतिमत् । अतित्वत् । अतिमद् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयो' । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । केचित् तु तत्सवधिन एवाऽऽम आकमादेशमिच्छन्ति तथा आमि दस्य यत्वम-पीच्छन्ति तन्मते-अतित्वयाम् । अतिमयाम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वासु । अतिमासु । आ० एवम् ॥ द्वित्वे युवामावामतिक्रान्त. तौ ता वा अतित्वम् । अत्यहम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । औ एवम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभि. । अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । अतियुवत् ।

अत्यावत् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतितव । अतिमम । अतियुवयोः । अत्यावयोः अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । पूर्ववत् मतेन–अतियुवयाम् । अत्यावयाम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । आ० एवम् ॥ बहुत्वे युष्मानस्मानतिक्रान्तः तौ ता वा पूर्वोक्तरीतिः । अतित्वम् । अत्यहम् । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । औ एवम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । बहु० एवम् । अतितव । अतिमम । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । पूर्ववत् मतेन अतियुष्मयाम् । अत्यस्मयाम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । आ० एवम् । युष्मदस्मदोर्महान् विस्तरः स बृहद्वृत्तितो ज्ञेय ।

भवतु उदित्–"ऋदुदितः" ॥ १ । ४ । ७० "अभ्वादेः०" ॥ १ । ४ । ९० ॥ "पदस" ॥ २ । १ । ८९ ॥ भवान् । भवन्त. इत्यादि । आ० हे भवन् । कातन्त्रे–भो. । स्त्रियाम्–भवती नदीवत् । क्लीबे–भवत् भवती भवन्ति २ ॥ सर्वनामकार्यम् अक्–भवकान् भवकन्तौ भवकन्तः ५ । भवकत. । भवकद्भ्याम् इत्यादि । केचिदस्य स्याद्यन्तस्यान्त्यस्वरात् पूर्वमकमिच्छन्ति तन्मते–भवन्तकः भवन्तकमित्यादि । आ० हे भवकन्', स्त्रियाम्–भवकती नदीवत् । क्लीबे–भवकत् भवकती भवकन्ति २ ।

किम्––"किमः कस्तसादौ च" ॥ २ । १ । ४० ॥ कः कौ के । कम् कान् । केन काभ्याम् कैः । कस्मै सर्ववत् । साकोऽपि कादेशः । क. कौ इत्यादि । स्त्रियाम्––आपि का के का. सर्वावत् । साकोऽपि का के काः इत्यादि । क्लीबे––किं के कानि २ ॥ 'किमः सर्वविभक्त्यन्ताच्चित्चनौ' । कश्चित् । कश्चन । कौचित् । कौचन । केचित् । केचन इत्यादि ॥ स्त्रियाम्–काचित् । काचन० इत्यादि । क्लीबे–किंचित् । किञ्चन इत्यादि । उभ-त्वत्-द्वि-युष्मदस्मद्-भवत् शब्दानां स्यादयो न सम्भवन्तीति गणपाठे सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनम् । उभौ हेतू २ । उभाभ्याम् हेतुभ्याम् ३ । उभयो. हेत्वोः २ । त्वत् हेतुः । त्वतं हेतुम् इत्यादि सप्तापि विभक्तयः । द्वौ हेतू २ । द्वाभ्याम् हेतुभ्याम् इत्यादि ॥ त्वं हेतु. । त्वां हेतुम् इत्यादि । अह हेतुः । मा हेतुम् इत्यादि । भवान् हेतुः । भवन्त हेतुम् इत्यादि । आदेः अकादयश्च । अक् पूर्ववत् । अज्ञात. त्वत् त्वकत् इत्यादि । त्वादृशः । युष्मादृश. । मादृशः । अस्मादृशः । भवादृशः । अत्र "अन्यत्यदादेरा." ॥ ३ । २ । १५२ ॥ इति आत्वम् इत्यादि सर्वादित्वफलानि बृहद्वृत्तितो ज्ञेयानि । सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशेन तत्सवधिविज्ञानादिह न स्यात्–प्रियाः सर्वे यस्य तस्मै प्रियसर्वाय । सर्वानतिक्रान्ताय अतिसर्वाय । द्वावन्यावस्य द्व्यन्याय । त्र्यन्याय । प्रिय पूर्वाय ॥ अल्प-प्रथम-चरम-तय-अय-कतिपय-नेम-अर्ध एषु "नेमार्ध०" ॥ १ । ४ । १० ॥ इति वा जस इः अल्पे, अल्पा. इत्यादि । शेष नेम' सर्ववत् । अन्ये देववत् । तयायौ प्रत्ययौ एतदन्तयोर्ग्रहण सङ्ख्याया "अवयवात् तयट्" ॥ ७ । १ । १५१ ॥ एकतय-द्वितय-त्रितय-चतुष्टय-पञ्च-षट्-सप्त-अष्ट-नव-दश तयः ६ इत्यादि । एकतये, एकतया. । द्वितये, द्वितया. इत्यादि । एकतयी । द्वितयी । दशतयी इत्यादि ॥ "द्वित्रिभ्यामयट् वा" ॥७।१।१५२॥ द्वये, द्वयाः । त्रये, त्रयाः । उभये, उभयाः । कातन्त्रे द्वयेषामिति स्यात् । व्याकरणे तु न । अत्रार्धशब्दः पुल्लिङ्गोऽसमभागे वर्तमानो ग्राह्य. समभागे तु क्लीब. अर्धमित्येव । स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणादिह न स्यात् अर्धकाः । द्वितीयतृतीयशब्दौ पुंसि देववत् पर "तीयं ङित्कार्ये वा" ॥ १ । ४ । १४ ॥ इति ङित्कार्ये वा सर्वादित्वम्–द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये, तृतीयस्मै, तृतीयाय इत्यादि । स्त्रियां श्रद्धावत् । पर "तीय ङित्कार्ये वा" ॥ १ । ४ । १४ ॥ द्वितीयस्यै, द्वितीयायै इत्यादि ॥ एव तृतीयस्यै, तृतीयायै इत्यादि ॥ अन्यस्वार्थिकाग्रहणात् कपि स्मै-आद्या न स्यु. । द्वितीयकाय तृतीयकाय । द्वितीयकायै इत्यादि ॥ ३–२ ॥

इति सर्वादिगणतृतीयोल्लासस्यावचूर्णि. ॥ ३ ॥

एकाद्याः सङ्ख्याशब्दाः स्युः, स्वस्वोक्तप्रक्रियास्पृशः ।
पुंस्त्रीलिङ्गाः फण-रथो-,मीढुष्यूरु-मुख्या मताः ॥ ५२ ॥

एकद्विशब्दौ सर्वनामगणे उक्तौ । त्रिमुख्या उच्यन्ते–त्रिप्रभृत्यष्टादशान्ता बहुवचनाः पुंसि । त्रिशब्दः मुनिवत्–त्रयः । त्रीन् । इत्यादि । परमामि "त्रेस्त्रयः" ॥ १ । ४ । ३४ ॥ इति त्रयाणाम् ॥ स्त्रियाम्–"त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ" ॥ २ । १ । १ ॥ तिसृभाव. 'अस्वस्रादेः' इत्युक्ते ङीर्न "ऋतो र. स्वरेऽनि" ॥ २ । १ । २ ॥ तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्य. २ । 'अनि' नकारस्य विषयादन्यत्र इति "ऋतो रः स्वरे०" ॥ २ । १ । २ ॥ इति न । ततो ह्रस्वाऽऽपश्च" ॥ १ । ४ । ३२ ॥ णत्व तिसृणाम् परत्वाच्च तिसृभावः । न त्रयादेश. । तिसृषु । आ० एवम् । क्लीबे–

त्रीणि २ । शेष पुंवत् ॥ प्रस्तावादन्यपदार्थेऽपिप्रियास्तिस्रो यस्य पुसः यस्या वा कुलस्य वा । तदा स्त्रियां त्रिचतुरोर्वर्त्तमानत्वात् तिसृचतसृौ भवत. "ऋदुशनस्०" ॥ १ । ४ । ८४ ॥ प्रियतिसा । "ऋतो रः स्वरेऽनि" ॥ २ । १ । २ ॥ प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियति १८ स्रम् स्रौ स्रः । स्रा सृभ्याम् ३ सृभिः । स्रे सृभ्यः २ । स्रः २ स्रोः २ पूर्ववत् सृणाम् । स्रि सृषु । आमं० "ह्रस्वस्य गुण." ॥ १ । ४ । ४१ ॥ प्रियति ३ सः स्रौ स्रः ॥ स्त्रियामप्येवम् । क्लीबे- "नामिनो लुग् वा" ॥ १ । ४ । ६१ ॥ इति स्यमोरेकत्र लुक् । एकपक्षे लुप् । लुकि स्थानिवद्भावात् तिसृचतस्रादेशौ भवतः । लुपि तु न । प्रियतिसृ, प्रियत्रि । 'अनि' इति प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि २ । टादौ स्वरे "वाऽन्यतः०" ॥ १ । ४ । ६२ ॥ इति वा पुस्त्वम् । प्रियतिस्रा, प्रियतिसृणा । प्रियति २१ सृभ्याम् ३ सृभिः । स्रे, सृणे सृभ्यः २ । स्रः, २ सृणः २ स्रोः, २ सृणोः २ पक्षद्वयेऽपि सृणाम् २ । स्रि, सृणि सृषु । आ० पूर्ववत् हे प्रियतिसृ, त्रि इत्यादि । यदा तु 'स्त्रिया' न वर्त्तते प्रियास्त्रयः पुरुषाः प्रियाणि त्रीणि कुलानि वा यस्य यस्याः कुलस्य वा इति विग्रहः तदा शुचिवत् । पुसि प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । इत्यादि अग्निवत् । आमि आमः संबंधिविज्ञानात् त्रयादेशो न । प्रियत्रीणाम् ॥ स्त्रियाम् प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियत्रिम् प्रियत्री प्रियत्रीः । प्रियत्र्या प्रियत्रिभ्याम् प्रियत्रिभि. । नायं शब्दः स्त्रीवृत्तिः तेन "स्त्रिया ङितां वा०" ॥ १ । ४ । २८ ॥ इति दै-आद्या न । प्रियत्रये । इत्यादि पूर्ववत् । क्लीबे- प्रियत्रि प्रियत्रिणी प्रियत्रीणि २ । टादौ स्वरे वा पुस्त्वम् । पक्षद्वयेऽपि प्रियत्रिणा प्रियत्रिभ्याम् ३ प्रियत्रिभिः । प्रियत्रिणे, प्रियत्रये । प्रियत्रिण. २, प्रियत्रेः २ प्रियत्रिणोः, २ प्रियत्र्योः २ । पक्षद्वयेऽपि प्रियत्रीणाम् । प्रियत्रिणि, प्रियत्रौ प्रियत्रिषु ।

चतुर्-"वाः शेषे" ॥ १ । ४ । ८२ ॥ चत्वार. । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ । "सङ्ख्यानां र्णाम्" ॥ १ । ४ । ३३ ॥ चतुर्णाम् । चतुर्षु ॥ स्त्रियाम्-"त्रिचतुर०" ॥ २ । १ । १ ॥ चतसृभावः पूर्ववत् ङीर्न "ऋतो रः०" ॥ २ । १ । २ ॥ चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । पूर्ववत् चतसृणाम् । चतसृषु ॥ क्लीबे-"वा. शेषे" ॥१।४।८२॥ चत्वारि २ । अन्यपदार्थे प्रियतिसृवत् । प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः इत्यादि । आ० हे प्रियचतसः इत्यादि । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-"अनतो लुप्" ॥ १ । ४ । ५९ ॥ इति स्यमोर्लुपि चतस्रादेशो न प्रियचतु. । चतुरशब्दस्यापि लुग्विकल्पमिच्छन्त्यन्ये । प्रियचतसृ, प्रियचतुः कुलम् प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि २ । टादौ स्वरे वा पुंस्त्व प्रियचतस्रा, प्रियचतसृणा इत्यादि । यदा चतुर स्त्रियां न वर्त्तते । प्रियाश्चत्वारः पुरुषा' । प्रियाणि चत्वारि कुलानि यस्य यस्या वा कुलस्य वेति विग्रहस्तदा न चतसृभावः "वा. शेषे" ॥ १ । ४ । ८२ ॥ प्रियचत्वा. प्रियचत्वारौ ५ । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि । तत्सबंधिविज्ञानाद् इह नाम् न-प्रियचतुराम् । प्रियचतुर्षु । आ० "उतोऽनडुच्चतुरो वः" ॥ १ । ४ । ८१ ॥ हे प्रियचत्वः !, हे प्रियचत्वारौ !, हे प्रियचत्वारः !, । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-प्रियचतु., प्रियचतुरी, प्रियचत्वारि २ । शेषं पुवत् ।

पञ्चन्-"डतिष्ण. सङ्ख्याया लुप्" ॥ १ । ४ । ५४ ॥ "नाम्नो नोऽनह्न." ॥ २ । १ । ९१ ॥ पञ्च २ । पञ्चभि. । पञ्चभ्य. २ । "सङ्ख्यानां र्णाम्" ॥ १ । ४ । ३३ ॥ "दीर्घो नाम्य०" ॥ १ । ४ । ४७ ॥ पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥ प्रियाः पञ्चाऽस्येति बहुव्रीहौ प्रियपञ्चन् राजन्वत् । प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चानः । तत्संबंधिविज्ञानादिह जस्शसोर्लुप् न स्यात् । प्रियपञ्चानम् प्रियपञ्ञः । प्रियपञ्ञा इत्यादि । तत्सबंधिविज्ञानाद् इह नाम् न । प्रियपञ्ञाम् । प्रियपञ्चनि, प्रियपञ्ञि ॥ स्त्रियाम्-"अनो वा" ॥ २ । ४ । ११ ॥ "ताभ्यां वाऽऽप् डित्" ॥ २ । ४ । १५ ॥ सूत्रयोर्ङीडाप्विकल्पाभ्या त्रैरूप्य प्रियपञ्ञी, प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चन्, क्रमान्नदीश्रद्धाराजन्वत् । स्त्रियामपि पुंवत् । क्लीबे दामन्वत् ।

षष्-"डतिष्णः सङ्ख्याया लुप्" ॥ १ । ४ । ५४ ॥ "धुटस्तृतीय·" ॥ २ । १ । ७६ ॥ "विरामे वा" ॥ १ । ३ । ५१ ॥ षट्, षड् २ । षड्भिः । षड्भ्य· २ । "सङ्ख्यानां र्णाम्" ॥ १ । ४ । ३३ ॥ धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ ष् ड् "तवर्गस्य श्च०" ॥ १ । ३ । ६० ॥ "प्रत्यये च" ॥ १ । ३ । २ ॥ षण्णाम् । षट्सु, षट्सु ॥ अन्यपदार्थे प्रियाः षड् अस्येति बहुव्रीहौ "धुटस्तृतीयः" ॥ २ । १ । ७६ ॥ प्रियषट्, ड् । प्रियषषौ-स्वरे सन्धिः । आमि तत्सबधिविज्ञानात् नाम् न । प्रियषषाम् । स्त्रियामेवम् । क्लीबे-प्रियषट्-ड्, प्रियषषी, प्रियषषि २ ।

सप्तन् पञ्चन्वत् ।

अष्टन्-"वाऽष्टन आः स्यादौ" ॥ १ । ४ । ५२ ॥ वा आत्व कृतात्वस्य "अष्ट और्जस्शसो." ॥ १ । ४ । ५३ ॥ अष्टौ २ । अष्टाभि. । अष्टाभ्यः २ । "सङ्ख्याना र्णाम्" ॥ १ । ४ । ३३ ॥ अत्र बहुवचन व्याप्त्यर्थम् तेन भूतपूर्वनन्ताया अपि नाम् । अष्टानाम् अष्टासु । आ० एवम् ॥ अनात्वपक्षे पञ्चन्वत् । अष्ट २ । अष्टभिः । अष्टभ्य. २ । अष्टानाम् । अष्टसु । आ० "डतिष्ण.०" ॥ १ । ४ । ५४ ॥ ततो "नाऽऽमन्त्र्ये" ॥ २ । १ । ९२ ॥ इति नलुग् न हे अष्टन् ।

अन्यपदार्थे प्रिया अष्टौ यस्य [illegible] वा पुंसि । पक्षे पूर्ववत् । आत्वे विसर्गः प्रियाष्टाः प्रियाष्टौ "अष्ट औजसशसोः" ॥१।४।५३॥ अत्र [illegible] न । प्रियाष्टा । प्रियाष्टाम् प्रियाष्टौ "लुगातोऽनापः" ॥२।१।१०७॥ प्रियाष्टः । [illegible] प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टे । प्रियाष्ट २ । प्रियाष्टो २ । तत्सन्नधिविज्ञानात् नाम् न । प्रियाष्टाम । [illegible] ॥ अनात्वपक्षे प्रियाष्टन् प्रियपञ्चन्वत् । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः ५ । प्रियाष्ण इत्यादि । आ० हे प्रियाष्टन् ॥ [illegible] महाराजन्वत् । पर प्रियाष्टन्रूपे आत्वानात्वे द्विधाऽपि पुंवत् । क्लीबे समोर्लुक् लुप्तत्वात् आत्व न । [illegible] स्वराघोः ॥१।४।६५॥ प्रियाष्टानि २ । आ० "क्लीबे वा" ॥२।१।९३॥ हे प्रियाष्ट, हे प्रियाष्टन् इत्यादि । अनान्ते प्रियाष्ट प्रियाष्टनी, प्रिय [illegible] प्रियाष्टानि २ । आ० हे प्रियाष्ट, हे प्रियाष्टन् इत्यादि ।

नवन् दशन् ॥ एकेनाधिका दश, एकश्च दश च वा द्वन्द्वे "एकादश षोडश०" ॥३।२।९१॥ इति एकादशन् । द्वाभ्यामधिका दश, द्वौ च दश च वा । त्रिभिरधिका दश इत्यादि "द्विन्यष्टाना द्वात्रयोऽष्टा ०" ॥३।२।९२॥ इति द्वादशन् । त्रयोदशन् । एव चतुर्दशन्-पञ्चदशन् । "एकादश षोडश०" ॥ ३ । २ । ९१ ॥ षोडशन्-सप्तदशन् । "द्विन्यष्टाना द्वात्रयोऽष्टा ०" ॥ ३ । २ । ९२ ॥ अष्टादशन् ॥ नवन्-आद्या अष्टादशान्ता पञ्चन्वत् ॥ एकेन न विंशति-रिति "नविंशत्यादिनैकोऽन्त्यान्" ॥ ३ । १ । ६९ ॥ 'तृतीयस्य पञ्चमे' ॥ १ । ३ । १ ॥ एकान्नविंशति, एकादूनविंशति । अथवा एकेनोना विंशति एकोनाविंशति ह्रस्वत्वे एकोनविंशति । अथवा एकेनोना एकोना २ चासौ विंशति समास. ।

विंशति. । एकोनविंशति आद्या नवनवत्यन्ता स्त्रीलिङ्गा. । आविष्टलिङ्गा एकवचनान्ता एव । लिङ्गान्तरयुक्तेष्वपि बहुसङ्ख्येष्वपि विंशत्यादिषु भूमिशब्दवत् प्रयोग । विंशतिः पुरुषा स्त्रिय. कुलानि वा सन्ति । विंशति पुरुषान् स्त्री कुलानि वा पश्य । विंशत्या पुरुषैः स्त्रीभि कुलैर्वा कृतम् । "स्त्रिया ङिता वा०" ॥ १ । ४ । २८ ॥ विंशत्यै, विंशतये पुरुषेभ्यः स्त्रीभ्य. कुलेभ्यो देहि । यदा तु विंशत्यादीनामेव गणन तदा सर्ववचनानि । विंशतिरेका । द्वे विंशती । तिस्रो विंशतय इत्यादि ॥ एकेनाधिका विंशति. एकविंशति । "द्विन्यष्टानाम्०" ॥ ३ । २ । ९२ ॥ द्वाविंशति. । त्रयोविंशति । एवमग्रेऽपि चतुःपञ्च-षड्-सप्त-विंशति । अष्टा ति. । एकान्न-एकादून एकोन-एकोनात्रिंशत् ४ । त्रिंशत् । एकत्रिंशत्-द्वात्रिंशत्-त्रयस्त्रिंशत् इत्यादि ॥ अष्टात्रिंशत् । एकान्न-एकादून-एकोन-एकोना-चत्वारिंशत् ४ । चत्वारिंशत् । एकचत्वा-रिंशत् । "चत्वारिंशदादौ वा" ॥ ३ । २ । ९३ ॥ द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् ॥ त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् ॥ चतुश्चत्वारिंशत् इत्यादि ॥ अष्टाचत्वा शत्, अष्टचत्वारिंशत् ॥ एकान्नपञ्चाशत् ४ । पञ्चाशत्—एकपञ्चाशत् पूर्ववत् । द्वापञ्चाशत, द्विपञ्चाशत् ॥ त्रिपञ्चाशत्, त्रय.पञ्चाशत् । इत्यादि ॥ अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत् ॥ एकान्नषष्टिः ४ । षष्टिः ॥ एकषष्टि । द्वाषष्टि, द्विषष्टि. । त्रय.षष्टि, त्रिषष्टिः इत्यादि ॥ अष्टषष्टि., अष्टाषष्टि. ॥ एकान्नसप्ततिः ४ । सप्ततिः । एकसप्तति. । द्विसप्तति., द्वासप्तति । त्रिसप्ततिः, त्रय.सप्तति. । अष्टसप्ततिः, अष्टासप्ततिः । एकान्न-एकादून-एकोन एकोना-अशीति. ४ । अशीति । एकाशीति. । अशीतिवर्जनाद् द्व्यशीतिः । त्र्यशीतिः । "नाम्नो नोऽनह्नः" ॥ २ । १। ९१ ॥ दीर्घश्च अष्टाशीति । एकान्ननवति. ४ । नवतिः । एकनवतिः । द्विनवतिः, द्वानवतिः । त्रयोनवतिः, त्रिनवतिः । "पदान्ताट्ट-वर्गादनाम्नगरीनवते" ॥ १ । ३ । ६३ ॥ अत्र नवतिवर्जनात् "तवर्गस्य श्च०" ॥ १ । ३ । ६० ॥ "तृतीयस्य पञ्चमे" ॥ १ । ३ । १ ॥ षण्णवति. । अष्टनवति., अष्टानवतिः । नवनवतिः । इत्येते स्त्रीलिङ्गाः ॥ शतं सहस्रमयुत प्रयुत पुंक्लीबलिङ्ग. । लक्ष. पुंस्त्री । कोटि स्त्री । अभीषामेव गणने सर्ववचनानि । शतमेकम् । शते द्वे । शतानि त्रीणि इत्यादि । कोटिरेका । कोटी द्वे इत्यादि ॥ एकेनाधिक शत एकशतम् । प्राग् शतादिति ग्रहणात् 'द्विन्यष्टानाम्०" ॥ ३ । २ । ९२ ॥ इति न । द्वि त्रि-शतम् । चतु पञ्च-शत इत्यादि । दशशतं सहस्रम् । तथा एकसहस्रम् । द्वि-त्रि-सहस्र इत्यादि ॥ एक एव "एकादाकिन् चासहाये" ॥ ७ । ३ । २७ ॥ एकाकिन् [illegible] । एकाकी एकाकिनी एकाकि पुमान् स्त्री कुल च ॥

अथ सङ्ख्यापूरणप्रत्ययान्ता वाच्यलिङ्गाः— द्वयोः पूरणः "द्वेस्तीयः" ॥ ७ । १ । १६५ ॥ द्वितीयः द्वितीया द्वितीयम् । एव सर्वत्र वाक्य "त्रेस्तृ च" ॥ ७ । १ । १६६ ॥ तृतीयः । "चतुरः" ॥ ७ । १ । १६३ ॥ इति थट् चतुर्थ, पुन. "येयौ चलुक् च" ॥ ७ । १ । १६४ ॥ तुर्यः, तुरीयः । सङ्ख्या "नो मट्" ॥ ७ । १ । १५९ ॥ पञ्चम । "षट्कतिकतिपयात् थट्" ॥ ७ । १ । १६२ ॥ षष्ठः । "नो मट्" ॥ ७ । १ । १५९ ॥ सप्तमः । इत्यादि । दशम । एकादशाना पूरण. "सङ्ख्यापूरणे डट्" ॥ ७ । १ । १५५ ॥ एकादश. इत्यादि । अष्टाद ३ शः शी शम् ॥ एकोनविंशते पूरणः "विंशत्यादेर्वा तमट्" ॥ ७ । १ । १५६ ॥ एकोनविंशतित ३ मः मी मम् । पक्षे "सङ्ख्यापूरणे डट्" ॥ ७ । १ । १५५ ॥ "विंशतितेस्तेर्डिति" ॥ ७ । ४ । ६७ ॥ "डित्यन्त्यस्वरादेः" ॥ २ । १ । ११४ ॥ एकोनविं २ श शी । एव विंशतितम. । पक्षे विंशः विंशी विंशम् । एव एकविंशतितमः, एकविंशः । द्वि-द्वा वि २ शतितमः, शः इत्यादि

त्रिंशत्तमः, त्रिंशः । एकत्रिंशत्तम', शः इत्यादि । चत्वारिंशत्तमः, शः इत्यादि । पञ्चाशत्तमः, पञ्चाशः इत्यादि । "षष्ट्या-देरसङ्ख्यादे." ॥ ७ । १ । १५८ ॥ नित्यं तमट् षष्टितमः । सङ्ख्यापरात् तु वा एकषष्टितमः, एकषष्टः । इत्यादि पूर्ववत् ॥ सप्ततितमः । एकसप्ततितम', एकसप्तः इत्यादि पूर्ववत् ॥ अशीतितमः । एकाशीतितमः, तः इत्यादि पूर्ववत् ॥ नवतितमः ॥ एकनवतितम', तः इत्यादि ॥ "शतादिमासार्द्धमाससंवत्सरात्" ॥ ७ । १ । १५७ ॥ इति अग्रे सर्वत्र नित्यं तमट् शततमः । शततमी । शततमम् । एकशततमः इत्यादि । सहस्रतमः । लक्षतमः । कोटितम इत्याद्या ज्ञेयाः । पुंस्त्रीक्लीबवाच्यलिङ्गाः प्रपञ्चिताः ॥ शेषलिङ्गप्रकारशब्दा लिख्यन्ते—फणः । फणा ॥ रथः । रथी ॥ अयमूर्मिः । [इयमूर्मिः] अयमिषुधिः । इयमिषुधि' ॥ अय इय ऊरुः ॥ मुखशब्दात् कक्ष-गञ्जनाभि भ्रम-ताराऽऽद्या पुंस्त्रीलिङ्गाः ॥ ४–१ ॥

पुंनपुंसकलिङ्गास्तु, व्यलीक-पुस्तकाऽऽदयः ।
स्त्रीक्लीबलिङ्गा नासीर,-मृगव्य-नगराऽऽदयः ॥ ५३ ॥

व्यलीकः । व्यलीकम् ॥ पुस्तकः । पुस्तकम् ॥ आदेः वल्मीक-पुलक-फरक लत्वे फलक-किञ्जल्क-स्तवक-तिलकाऽऽद्याः ॥ नासीरा । नासीरम ॥ मृगव्या । मृगव्यम् ॥ नगरी । नगरम् ॥ आदेः मन्दिरा । मन्दिरम् ॥

'ग्रीष्मे क्षुत्क्षामकुक्षिव्रजति पथि मनाक् मन्दिरातप्तवारि. ।'

कादम्बरी । कादम्बरम् मद्यम् । स्थाली । स्थालम् ॥ पित्तलम् । पित्तला । आद्याः ॥ ४–२ ॥

स्वतस्त्रिलिङ्गाः कंदल,-मृणाल-शकटादयः ।
अलिङ्गका युष्मदस्मद्,-ष्णान्ता सङ्ख्या डतिस्तथा ॥ ५४ ॥

कन्दलः ली लम् उपरागाऽऽदि । एवं मठ-कुण्ड-विषाण तूण-कन्दर-मुख्याः ॥ षष् पञ्चन्-मुख्याः ॥ किं प्रमाण-मेषामिति "यत्तत्किमः सङ्ख्याया डतिर्वा" ॥ ७ । १ । १५० ॥ या सङ्ख्या मानमेषा यति । पक्षे "यत्तदेतदो डावादिः" ॥ ७ । १ । १४९ ॥ यावन्तः । सा सङ्ख्या मानमेषां तति तावन्तः । का सङ्ख्या मानमेषा कति । पक्षे "इद किमोऽतुरिय् किय चास्य" ॥ ७ । १ । १४८ ॥ कियन्तः । डति. स्वभावाद् बहुवचनविषय' । "डतिष्णः सङ्ख्याया लुप्" ॥ १ । ४ । ५४ ॥ यति २ । यतिभिः । यतिभ्यः २ । यतीनाम् । यतिषु । एव तति कति ॥ ४–३ ॥

स्व प्रभृत्यव्ययमलिङ्गमसङ्ख्य च "अव्ययस्य" ॥ ३ । २ । ७ ॥ इति सर्वविभक्तिलोपः ।

अथ द्विवचनान्ताः पुंसि-नासत्य-दस्-पुष्पदन्त-पुष्पवन्त जपति-दपति-पुनर्वसु मुख्या'–नासत्यौ । दस्रौ । जपती । दंपती । पुनर्वसू इति ॥ द्यौश्च भूमिश्च "दिवो द्यावा" ॥ ३ । २ । ४४ ॥ द्यावाभूमी ॥ रुदन्त्यनयो. "अस्" (उणा-९५२) इत्यस् गौरादित्वात् ङीः रोदसी स्त्री । रोदस् क्लीव. । इदन्तो वा रोदसिशब्द. । त्रयोऽपि द्विवचनविषया. । रोदसीत्यव्ययमपि ॥

बहुवचनान्ताः–दार-प्राण-असुसप्तर्षि-चित्रशिखण्डिन् मुख्या. । केतु [शब्द] पुंसि ग्रहवाची बहुवचनः । पताकावाची तु सर्ववचनः ॥ स्त्रियां बहुवचनान्ताः–अप्-वर्षा-मघा-कृत्तिका बहुला । तथा च लि ानुशासने–

अहपूर्विकाऽऽदिर्वर्षा ,मघाऽप् कृत्तिका बहौ ।
वा तु जलौकाऽप्सरस , सिकता सुमनः समा' [स्त्री० ९]

वसुशब्दस्य देववाचकस्य पुंसि बहुत्वम् । देवप्रभेदा वसव. । रत्नाद्यर्थ. सर्ववचन. । वस्त्रसचविदशावाची दशाशब्दः । लाजशब्दश्च स्त्रीपुंसलिङ्गः । तौ च बहुत्वे एव प्रयोक्तव्यौ इति ।

पण्डितामरचन्द्राऽऽख्य, कृतशब्दानुसारत' ।
अय शब्दगणोऽलेखि, श्रीजयानन्दसूरिभि' ॥ १ ॥
देवरत्नाऽऽख्यशिष्यस्य, पठनाय प्रयत्नत. ।
स शोध्यो धीधनै सम्यक् शब्दशास्त्रविशारदै. ॥ २ ॥

। इति स्यादिशब्ददीपिका सपूर्णा ।

आनन्देन्दुप्रभावेण, लालचन्द्रानुयोगिना ।
प्रसिद्धा द्वितीयावृत्तिश्छबीलदासशोभिता ॥ १ ॥

